DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

YÜZYIL BİTERKEN

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

11

İLETİŞİM YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

YÜZYIL BİTERKEN

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

11

İLETİŞİM YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
KURUCUSU **Murat Belge**
SAHİBİ **Tuğrul Paşaoğlu**
GENEL YAYIN YÖNETMENİ **Fahri Aral**
YAYIN YÖNETMENİ **Yetvart Danzikyan**
YAYIN KURULU
Fahri Aral, Tanıl Bora, Yetvart Danzikyan, Murat Gültekingil
Ahmet İnsel, Ümit Kıvanç, Ömer Laçiner, Tuğrul Paşaoğlu
YAYINA HAZIRLAYANLAR
Fahri Aral, Alper S. Aslandaş, Tanıl Bora, Prof. Dr. Ayşe Buğra,
Yetvart Danzikyan, Tuğrul Eryılmaz, Murat Gültekingil, Ahmet İnsel,
Dr. Aziz Konukman, Can Kozanoğlu, Dr. Hayri Kozanoğlu,
Prof. Dr. Kuvvet Lordoğlu, Ömer Laçiner, Abdullah Onay,
Taha Parla, Tuğrul Paşaoğlu, Mustafa Sönmez, Doç. Dr. Nurhan Yentürk
GÖRSEL YÖNETMEN **Ümit Kıvanç**
FOTOĞRAF EDİTÖRÜ **Laleper Aytek**
UYGULAMA **Hüsnü Abbas, Suat Aysu**
DÜZELTİ **Sait Kızılırmak**
HARİTALAR **Şükran Ayyıldız**
DİZGİ **Maraton Dizgievi**
BASKI **Ayhan Matbaası**
CİLT **Tuğ Ciltevi**

ISBN 975-470-515-1 Cilt 11
©1995 İletişim Yayıncılık A.Ş. • 1. Baskı 1995, İstanbul

İ L E T İ Ş İ M Y A Y I N L A R I
Klodfarer Caddesi No.7 34400 Cağaloğlu İstanbul
Tel. (0 212) 516 22 60 • Fax: (0 212) 516 12 58
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SUNUŞ

Elinizdeki *Yüzyıl Biterken* ciltleri, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin gerek içerik gerekse anlayış yönünden devamıdır. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* Türkiye'nin toplumsal, iktisadi, siyasal, kültürel manzarası hakkında, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1980'lerin başına dek olan gelişmeleri ve verileri derleyip değerlendiriyordu. *Yüzyıl Biterken* ciltleri, 1980'den 1990'ların ortasına uzanan dönemi kapsıyor.

1980-1995 dönemi Türkiye'nin özel bir dönemidir. Daha öncekilerle kıyaslanmayacak kadar sert ve baskıcı bir askeri müdahaleyle başlayan dönem, 20. Yüzyılın sona erip 21. Yüzyılın şafağının söktüğü bir evreye açılıyor. Bu dönemde Türkiye her alanda köklü değişimler yaşadı. Ülkenin sanayileşme ve modernleşme seferi bu dönemde ray değiştirdi -veya kimi yorumlara göre raydan çıktı. Siyaset ve düşünce evreninde, Cumhuriyetin temel gelenekleri, zihniyet kalıpları derin tartışmalara, sorgulamalara konu oldular. Olumlu veya olumsuz, "Türkiye artık bildiğimiz Türkiye değil" kanaatinin kuvvetlendiği bir dönemdir bu.

Aynı dönem, bütün dünyada da, sadece takvim bakımından değil içeriğiyle de "yüzyılı bitirdiği" kabul edilen bir dönemdi. Sanayi ve üretim sisteminden bilim anlayışına, sanat üslûplarına, kültür, siyaset ve günlük hayat değerlerine kadar; yerleşik toplum yapılarının, dünyayı değerlendirme ölçülerinin altüst olmasına yolaçan gelişmeler yaşandı. 1980-1995 döneminde, Türkiye'nin özel bir dönemi, dünyanın özel bir döneminin dinamiğiyle de örtüştü.

Dönemin özel karakteri düşünüldüğünde, *Yüzyıl Biterken* ciltleri sadece *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin kronolojik devamını sağlayan "ek ciltler" olmakla kalmıyor; Türkiye'nin bu özel dönemini kayda geçiren bağımsız bir kaynak özelliği kazanıyor. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin esasta bağlı kalınan sistematiğinde yapılan değişiklikler de *Yüzyıl Biterken*'in bu özelliğinden doğdu. "Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi", "Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal", "İnsan Hakları" maddeleri doğrudan doğruya 1980-95 dönemini anlama gereğinden doğan maddelerdir. "GAP" maddesi, doğrudan doğruya dönemin bir olayıyla ilgilidir. İktisadi hayatla ilgili maddelerdeki çoğalma, "Yeraltı Dünyası" maddesi, ya da "Radyo" ile "Televizyon"un ayrı madde başlıkları olarak düzenlenmesi; sözkonusu dönemde yaşanan köklü değişimler sonucunda kimi olguların kazandığı önemin yansımasıdır.

Bu vesileyle, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nde eksik olan veya yeterince derinlemesine işlenemeyen kimi konuları da içererek, eksikleri giderme yoluna gittik. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nde bazı konuların yeterince işlenememesinin bir nedeni, kuşkusuz, bu ansiklopedinin 12 Eylül askeri rejiminin hükmünü sürdüğü 1983'te yayınlanmasıydı. Gerçi bugün de Türkiye'nin her konusu özgürce incelenebilir, tartışılabilir olmaktan uzaktır. Başta, 1980 sonrası dönemin siyasetine damgasını vuran temel mesele olduğunu da söyleyebileceğimiz, Kürt Meselesi akla geliyor. Yine de biz sözkonusu eksikleri giderek konu kataloğunu tamamlamaya çalıştık. *Yüzyıl Biterken*'de Cumhuriyetin başından beri tarihsel gelişimiyle ele alarak *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklo-*

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://hanley.org

pedisi'ndeki eksikliğini telafi etmeye çalıştığımız konuların başlıca örneği de Kürt Meselesi oldu. Onun yanısıra "Doğal Afetler", "Etnik Yapı", "Göçmen İşçiler", "Sistemdışı Muhalefet" maddeleri, Cumhuriyetin başına kadar geri giderek *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin eksiklerini tamamlayan maddelere örnektir.

Ayrıca *Yüzyıl Biterken, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'ndeki her madde başlığını yeni bir yazarın ele almasıyla; her konuyu yeni bir yaklaşımla, yeni bir perspektifle zenginleştirmiş oluyor.

Belirttiğimiz gibi, *Yüzyıl Biterken, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin anlayış olarak da devamı niteliğinde. Bu anlayışı şu ilkelerle özetleyebiliriz:

• Herşeyden önce, ansiklopediyi bir "dekoratif öğe" ve "yüzeysel bilgi dağarcığı" olarak görmüyoruz. Bir konu hakkında ilk ve temel bilgileri edinmeye çalışan okurlara hitap ettiği gibi; merakları, ilgileri özelleşmiş okuru da hayal kırıklığına uğratmayacak bir zenginliği ihmal etmeme çabasında olduk.

• Mutlak bir nesnellik ve tarafsızlık olamayacağını biliyoruz. Konusunda derinleşmiş uzman araştırmacıların dogmalardan uzak bilimsel yaklaşımına emanet ettiğimiz bir sistematik, ciddiyet ve güvenilirlik anlamında nesnelliği gözettik.

• Olgular üzerine somut bilgi verme yanında, yorum ve değerlendirmelere de yer verdik. Kimi zaman aynı konuda farklı görüş sahiplerine başvurarak, "nesnellik ve tarafsızlık" ölçütünün önemli tartışmaları ve nesnelliğin çok cepheli yapısını boğmasına engel olmaya çalıştık. Dönemin öne çıkan, tartışılan, tartıştıran yazarlarından, düşünce ve siyaset imzalarından da yorum ağırlıklı yazılar aldık.

• Görsel malzemeyi "usulen" değil, başlıbaşına bilgi kaynağı sayarak ve estetik değerini önemseyerek kullandık.

Hedefimiz, Türkiye'nin gelecek onyıllardaki gelişme dönemlerini, yaşam evrelerini de içerecek setlerle; Türkiye üzerine temel ansiklopedik kaynak olan *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* dizisini sürdürmektir...

İLETİŞİM YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE ANSİKLOPEDİSİ
YÜZYIL BİTERKEN CİLT 11-15

AİLE

Türk toplumunda aile tipleri
Prof. Dr. Beylü Dikeçligil

ANAYASA

1982 Anayasası
Doç Dr. Necmi Yüzbaşıoğlu

Türkiye'de Anayasa ve Meşruiyet
Taha Parla

Millî Güvenlik Kurulu
Dr. Hikmet Özdemir

ARKEOLOJİ

Türkiye'de arkeoloji: 1980-1995

AVRUPA TOPLULUĞU

AT - Türkiye ilişkileri
Prof. Dr. Canan Balkır

AYDINLAR

80'lerde sağ entelijensiyanın gelişimi
Tanıl Bora

Yeni bir önderlik profili: Aydın-ulema
Ali Bulaç

Sol entelijensiyanın krizi
Ömer Laçiner

BANKA VE FİNANS SİSTEMİ

Bankacılık sisteminin yapısında değişmeler
Dr. Öztin Akgüç

Sermaye piyasası ve borsa (1981-1994)
Selim Soydemir

Türkiye ekonomisinde para politikası
Doç. Dr. Hurşit Güneş

İslâm bankacılığı
İbrahim Öztürk - Turgay Geçer

BASIN

Liberal ekonomi düzeninde basın rejimi
Orhan Koloğlu

Sermaye yapısında değişim ve dergiler
Ayşen Gür

İslâmcı basın
Yalçın Akdoğan

BİLİM

Araştırma- Geliştirme faaliyetleri: 1923-'95
Prof. Dr. Namık Kemal Pak - Prof. Dr. Ergun Türkcan - Halime Atamer

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER

Birleşmiş Milletler'in değişen yapısı
Dr. Yavuz Gökalp Yıldız

Türkiye-BM ilişkileri
Dr. Yavuz Gökalp Yıldız

BÜROKRASİ

Bürokrasi
Dr. Emine Sözüdoğru

21. yüzyılın eşiğinde kamu bürokrasisi
Doç. Dr. Gencay Şaylan

CUMHURBAŞKANLIĞI

Cumhurbaşkanlığı
Alper Sedat Aslandaş

Kenan Evren
Doç. Dr. Baskın Oran

Turgut Özal: Siyasi - ideolojik bir portre
Doç. Dr. Levent Köker

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://ranley.org

ÇALIŞMA HAYATI

Çalışma hayatının genel görünümü: 1980-1993
Prof. Dr. Kuvvet Lordoğlu

Türkiye işçi hareketi ve Türk-İş: 1980-1994
Yıldırım Koç

İşçi hareketinde İslâmi ve milliyetçi örgütlenme
Yıldırım Koç

12 Eylül ve DİSK
Faruk Pekin

Kamu çalışanlarının sendikalaşması
Tonguç Çoban

İşgücü piyasası ve son dönem gelişmeler
Doç. Dr. Nurcan Özkaplan

Toplu iş uyuşmazlıkları
Prof. Dr. Toker Dereli

Türkiye'de toplu pazarlık sistemi: 1963-93
Prof. Dr. Metin Kutal

1980 sonrası sosyal güvenlik alanında gelişmeler
Prof. Dr. Yusuf Alper

Cumhuriyet döneminde işçi sağlığı, iş güvenliği
Doç. Dr. Gürhan Fişek

ÇEVRE

Türkiye'nin gündemindeki çevre
Dr. Abdullah Ersoy

ÇOCUK

Türkiye'de çocuk ve sorunları
Doç. Dr. Sevil Atauz

DERNEKLER

1980 sonrasında dernekler
Alper Sedat Aslandaş

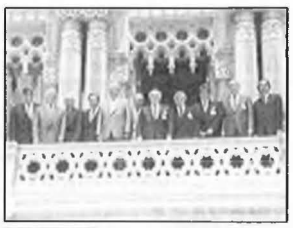

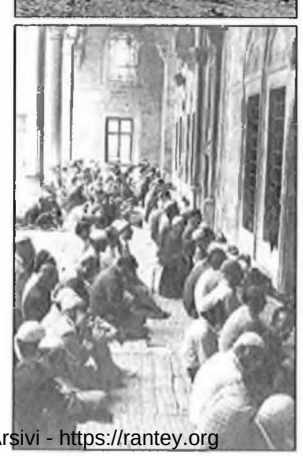

DIŞ İKTİSADİ İLİŞKİLER

Dış ticaret
Doç. Dr. N. Lerzan Özkale

1980-1994 döneminde Türkiye'nin dış borçları
Erkin Özalp

Yabancı sermaye: 1980-1995 bilançosu
Mustafa Sönmez

Türki cumhuriyetlerle ilişkiler
Doç. Dr. Nesrin Sungur

Karadeniz Ekonomik İşbirliği
Ecmel Barutçu

DIŞ POLİTİKA

12 Eylül ertesinde dış politika
Prof. Dr. Şükrü S. Gürel

1980 sonrası Türk - Amerikan ilişkileri
Doç. Dr. Bilge Criss

Balkanlar politikası
Dr. Hasan Ünal

Türk cumhuriyetleri ile ilişkiler
Dr. Gün Kut

DİL

Türkçe'nin güncel durumu ve sorunları
Yusuf Çotuksöken

Medyada ve kamusal dilde deformasyon
Murat Belge

Yeni Türk cumhuriyetlerinde latin alfabeleri
Doç. Dr. Büşra Ersanlı Behar

DİN

1980 sonrası din
Ömer Laçiner

12 Eylül sonrası din -siyaset ilişkileri
Dr. İsmail Kara

Türkiye'de İslâmi kültür ve entelijensiya
Ruşen Çakır

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türkiye'de Alevilik'in yeniden yapılanması
Reha Çamuroğlu

DOĞAL AFETLER

Doğal Afetler
Murat Fırat

EDEBİYAT

1983 -1994 yılları arasında roman ve hikâye
Dr. Nüket Esen

1980 sonrasında şiir
Ahmet Oktay

1980 sonrasında eleştiri ve deneme
Ahmet Oktay

Çeviri
Saliha Paker

Anlatı edebiyatımıza kuşbakışı
Semih Gümüş

EĞİTİM

Türkiye'de okul öncesi eğitim
Prof. Dr. Ayla Oktay

Türkiye'de eğitim
Prof. Dr. Rıfat Okçabol

Yüksek öğretim
Doç. Dr. Fatma Gök

İmam -Hatip Liseleri
Doç. Dr. Mümtaz'er Türköne

Eğitim sisteminin yapısı ve krizi
Doç. Dr. Fatma Gök

ENERJİ

Enerji
Murat Gültekingil-Ömer Kuleli

ESKİ ESERLER

1980 sonrası eski eser korumacılığı
Cengiz Bektaş

ESNAF VE KÜÇÜK ZANAATKARLAR

Esnaf ve zanaatkârlar
Prof. Dr. Sencer Ayata

ETNİK YAPI

Türkiye'de etnik yapı
Suavi Aydın

Muhacirler
Peter Alford Andrews

FELSEFE

1980'den sonra felsefe çalışmaları
Prof. Dr. Doğan Özlem

FOLKLOR

Folklor(1980 -1995)
Prof. Dr. Nevzat Gözaydın

FOTOĞRAFÇILIK

1980 sonrası fotoğrafçılık
Ahmet Öner Gezgin

GELİR DAĞILIMI

Türkiye'de fonksiyonel gelir bölüşümü
Doç. Dr. Hasan Kirmanoğlu

GENÇLİK

Demokratik sistem ve gençliğin temel sorunları
Dr. Nilüfer Narlı-Sinan Dirlik
M. Ali Gizer

GÖÇMEN İŞÇİLER

Göçmen işçiler
Prof. Dr. Faruk Şen

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GRAFİK SANATLAR

1980 sonrası grafik sanatlar
Sadık Karamustafa

GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ (GAP)

Gap ve bölgesel kalkınma
Mustafa Şen
- Prof. Dr. Yakın Ertürk

GÜNLÜK HAYAT

80'lerde gündelik hayat
Can Kozanoğlu

HEYKEL

80'lerde heykelcilik
Anna Turay

HUKUK DÜZENİ VE YARGI

Türkiye'de ceza infaz rejimi
Haluk İnanıcı

Türkiye'de 80 sonrası hukuk düzeni ve yargı
Prof. Dr. Yahya Zabınoğlu

HÜKÜMETLER VE YÜRÜTME

1983 sonrasında hükümetler ve programları

İKTİSADİ YAPI

1980 sonrasının mali - iktisadi yapısı
Prof. Dr. Oğuz Oyan

1980'li yıllarda Türkiye'de devlet harcamaları
Prof. Dr. Burhan Şenatalar

İç borçlanma
Doç. Dr. Hülya Kirmanoğlu

İKTİSAT POLİTİKALARI VE SORUNLARI

İktisat politikaları: 1980-1994
Prof. Dr. Korkut Boratav

Türkiye'de tekelleşme
Doç. Dr. Erol Katırcıoğlu

1980'lerden 90'lara bölgesel gelişme
Mustafa Sönmez

Türkiye'de özelleştirme
Doç. Dr. Sadi Uzunoğlu

İLETİŞİM

Türkiye'de iletişim: 1980-1995
Doç. Dr. Erol Mutlu
Hakan Tuncel

İNSAN HAKLARI VE SORUNLARI

12 Eylül dönemi ve sonrasında insan hakları ve sorunları
Nevzat Helvacı

İŞADAMLARI / İŞVERENLER

Türkiye'de işadamları ve işverenler
Dr. Neşe Özgen Ertübey

Cumhuriyet döneminde işadamları
Prof. Dr. Ayşe Buğra

KADIN

Kadın hareketinin dünü-bugünü
Dr. Serpil Çakır

Türkiye'de "Kadınlık durumu"
Dr. Fatmagül Berktay

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KEMALİZM / ATATÜRKÇÜLÜK

Atatürk döneminde Kemalizm
Ahmet Demirel

1980 sonrasında Kemalizm
Ömer Laçiner

KENT VE KENTLEŞME

1980 sonrası Türkiye'de kent ve kentleşme
Dr. Oğuz Işık

KIRSAL YAPI

Kırsal Yapı
Prof. Dr. Bahattin Akşit
Mustafa Şen

KOOPERATİFÇİLİK

80'lerde Türkiye'de kooperatifçilik
Doç. Dr. Ümit Atabek

KÜLTÜR

80'lerde Türkiye'de kültürel değişim
Ahmet Oktay

12 Eylül'ün kültür politikası
Aydın Çubukçu

KÜRT SORUNU

Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze Kürt sorunu
Arif Noktalı

Kürt sorunu ve Türkiye
Ömer Laçiner

Olağanüstü Hal rejiminde Kürt sorunu
Koray Düzgören

1980 sonrasında kültürel gelişme
Martin van Bruinessen

KÜTÜPHANECİLİK

1980'lerden günümüze kütüphanecilik
Prof. Dr. Jale Baysal

MADENCİLİK

1980'li yıllarda madencilik
Murat Kayadelen

MİMARLIK

1980'den günümüze mimarlık
Prof. Dr. Afife Batur

MİZAH VE KARİKATÜR

80'lerin mizah hikayeciliği

1980 sonrası karikatür
Tan Oral

Son on yılda mizah dergileri
Levent Cantek

MÜZECİLİK

1980'lerde müzeler ve müzecilik
Savaş Harmankaya

MÜZİK

80'li yıllardan 95'e Türk müziği
Doç. Yalçın Tura

Türkiye'de halk müziği
Melih Duygulu

"Fantezi"/Arabesk müzik
Dr. Meral Özbek

1980'lerde Türkiye'de klasik batı müziği
Esin Ulu

1980'den günümüze Türkiye'de pop müzik
Metin Solmaz

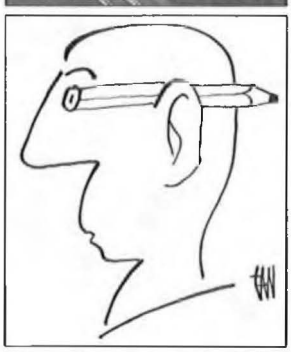

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

NÜFUS

1980 sonrasında Türkiye nüfusu
Doç. Dr. Kayıhan Özoğuz

ODALAR

Toplumsal etkinlik açısından odalar
Bülent Tanık

ONİKİ EYLÜL DARBESİ VE REJİMİ

12 Eylül rejimi
Doç. Dr. Semih Gemalmaz

ORDU VE JANDARMA

Ordu ve siyaset
Doç. Dr. Ümit Sakallıoğlu

1980 sonrasında Türk Silahlı Kuvvetleri
Bülent Yomralı

ORMANCILIK

Ekosistem, orman ve ormancılık
Prof. Dr. Uçkun Geray

PARLAMENTO VE YASAMA

Türkiye Büyük Millet Meclisi
Alper Sedat Aslandaş

PLANLAMA

Türkiye'de ülkesel planlama: 1980 - 1994
Doç. Dr. Oktar Türel

POLİS

1980'lerde Türk polis örgütünün yapısı
Dr. İsmail Metin
- Fetullah Türkçesi

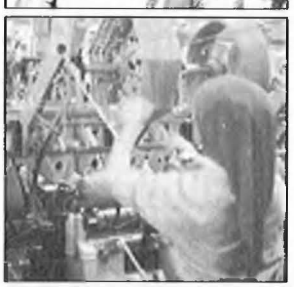

1980 sonrası polis
Halil Nebiler

RADYO

Türk radyoculuğunun gelişimi
Doç. Dr. Özden Cankaya

REKLAMCILIK

1980'lerde reklamcılık sektörü
Gaye Boralıoğlu

RESİM

Türkiye'de çağdaş sanat (1983 -1994)
Necmi Sönmez

SAĞLIK

Türkiye'de sağlık hizmetleri (1980 -1995)
Dr. Ata Soyer

SANAYİ

1980 sonrasında sanayi politikaları
Prof. Dr. Fikret Şenses

SEÇİM

Türkiye'de seçim sistemi ve seçimler
Prof. Dr. Yavuz Sabuncu
Doç. Dr. Murat Şeker

SIKIYÖNETİM VE OLAĞANÜSTÜ HAL

Olağanüstü hal
Prof. Dr. Zafer Üskül

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

SİNEMA

1980 sonrasında Türk sineması
Tuğrul Eryılmaz

Türk sinemasında Amerikan hakimiyeti ve sonuçları
Mehmet Açar

SİSTEMDIŞI MUHALEFET

Türkiye'de sistemdışı sol muhalefet
Kemal Can-Cengiz Erdinç

SİYASAL AKIMLAR

Milliyetçilik
Tanıl Bora

İslâmcılık
Ahmet Çiğdem

Yeni Sağ
Alev Özkazanç

Sol
Ömer Laçiner

Sosyal demokrasi
Şahin Alpay

SİYASAL PARTİLER

1983 - 1994 siyasal parti topoğrafyası
Doç. Dr. Ümit Sakallıoğlu

ANAP
Doç. Dr. Levent Köker

DYP
Doç. Dr. Ümit Sakallıoğlu

SHP
Dr. Yavuz Gökalp Yıldız

DSP
Dr. Nazmi Hanoğlu

RP
Ruşen Çakır

MÇP/MHP ve BBP
Tanıl Bora

DEP / HEP
Nevzat Kıraç - Mehmet Aslan

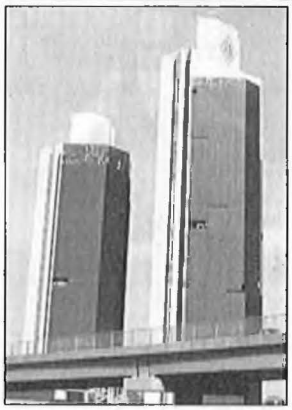

SOSYOLOJİ

Türkiye'de son dönem sosyoloji çalışmaları
Doç. Dr. Kurtuluş Kayalı

SPOR

1980 sonrasında spor
Cem Atabeyoğlu

ŞİRKETLER HOLDİNGLER

1980'lerden 1990'lara Türkiye'de holdingler
Mustafa Sönmez

TARIM VE HAYVANCILIK

Tarım
Prof. Dr. A. Halis Akder
Prof. Dr. Haluk Kasnakoğlu

Türkiye'de hayvancılık
Doç. Dr. Erol Çakmak .

Tarımda gelişme ve geleceğe bakış
Prof. Dr. Gülten Kazgan

TARİH ÇALIŞMALARI

1980'den günümüze tarih çalışmaları
Prof. Dr. Salih Özbaran

1980 sonrasında Türkiye'de iktisat tarihçiliği
Prof. Dr. Ertuğrul Tokdemir

TEKNOLOJİ

Teknolojik araştırmalar ve Türkiye
Doç. Dr. Nurhan Yentürk

Yeni teknolojik gelişmeler karşısında Türk sanayi
Doç. Dr. Lale Duruiz
Doç. Dr. Nurhan Yentürk

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TELEVİZYON

80'den 2000'lere televizyon
Doç. Dr. Bülent Çaplı
Can Dündar

TİCARET

1980'den 1995'e ticari hayat

TİYATRO

1980 sonrası tiyatro
Prof. Dr. Özdemir Nutku

TURİZM

1980'lerde Türkiye'de turizm
Doç. Dr. Korel Göymen

ULAŞTIRMA

Ulaştırma sektörünün gelişimi
Prof. Dr. Muhteşem Kaynak

VAKIFLAR

1980 sonrası vakıflar
Prof. Dr. Aydın Aybay

VERGİ

Türkiye'de vergi sistemi (1980 -1995)
Dr. Veysi Seviğ

Türkiye'de vergileme ve ekonomik etkinlik
Prof. Dr. İzzettin Önder

YAYINCILIK

1980 sonrası yayıncılık
Alpay Kabacalı

YERALTI DÜNYASI VE MAFYA

Türkiye'de Mafya
Mahmut Övür

YEREL YÖNETİMLER

1980 sonrasında yerel yönetimler
Sadun Emrealp
Selahattin Yıldırım

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE ANSİKLOPEDİSİ
YÜZYIL BİTERKEN CİLT 11

AİLE 15

Türk toplumunda aile tipleri 16
Prof. Dr. Beylü Dikeçligil

ANAYASA 27

1982 Anayasası 28
Doç. Dr. Necmi Yüzbaşıoğlu

Türkiye'de Anayasa ve Meşruiyet 45
Taha Parla

Milli Güvenlik Kurulu 54
Dr. Hikmet Özdemir

ARKEOLOJİ 59

Türkiye'de arkeoloji: 1980 - 1995 60

AVRUPA TOPLULUĞU 65

AT - Türkiye ilişkileri 66
Prof. Dr. Canan Balkır

AYDINLAR 87

Sağ entelijensiyanın gelişimi 88
Tanıl Bora

Yeni bir önderlik profili: Aydın - ulema 92
Ali Bulaç

Sol entelijensiyanın krizi 97
Ömer Laçiner

Aydınlar Dilekçesi 100

BANKA VE FİNANS SİSTEMİ 103

Bankacılık sisteminin yapısında değişmeler 104
Dr. Öztin Akgüç

Bankalar - tüketici ilişkisinde değişim 106
Dr. Şule Özmen - Dr. Zeynep Bilgin

Banka kartları 108
Dr. Şule Özmen - Dr. Zeynep Bilgin

Merkez Bankası 114
Zeynep N. Dumlu

Sermaye Piyasası ve borsa (1981 -1994) 118
Selim Soydemir

Türkiye ekonomisinde para politikası 124
Doç. Dr. Hurşit Güneş

İslâm bankacılığı 130
İbrahim Öztürk - Turgay Geçer

BASIN 133

Liberal ekonomi düzeninde basın rejimi 134
Orhan Koloğlu

Basında "Herkese" dönemi 140
Rıdvan Akar

Sermaye yapısında değişim ve dergiler 145
Ayşen Gür

"Farklı gazete" arayışları 147

Sistem-dışı "muhalif -sol" dergiler 148

İslâmcı basın 150
Yalçın Akdoğan

BİLİM 153

Araştırma - Geliştirme faaliyetleri: 1923-95 154
Prof. Dr. Namık Kemal Pak - Prof. Dr. Ergun Türkcan - Halime Atamer

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER 165

BM'nin üstlendiği yeni işlevler 166
Dr. Yavuz Gökalp Yıldız

İnsani müdahele 168
Dr. Turgut Tarhanlı

Türkiye BM ilişkileri 175
Dr. Yavuz Gökalp Yıldız

BÜROKRASİ 177

Bürokrasi 178
Dr. Emine Sözüdoğru

21. yüzyılın eşiğinde kamu bürokrasisi 183
Doç. Dr. Gencay Şaylan

80'lerin Altın Çocukları: Prensler 184
Hayri Kozanoğlu

CUMHURBAŞKANLIĞI 187

Cumhurbaşkanlığı 188
Alper Sedat Aslandaş

"Başkanlı parlamenter rejim" 192
Baskın Bıçakçı

By-Pass: Bir kriz parodisi 194
Baskın Bıçakçı

Kenan Evren 199
Doç. Dr. Baskın Oran

Turgut Özal: Siyasi - ideolojik bir portre 203
Doç. Dr. Levent Köker

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÇALIŞMA HAYATI **207**

Çalışma hayatının genel görünümü: 1980- 1993 **208**
Prof. Dr. Kuvvet Lordoğlu

Türkiye işçi hareketi ve TÜRK-İŞ: 1980-94 **213**
Yıldırım Koç

İşçi hareketinde İslâmi ve milliyetçi örgütlenme **219**
Yıldırım Koç

12 Eylül ve DİSK **222**
Faruk Pekin

Kamu çalışanlarının sendikalaşması **228**
Tonguç Çoban

İşgücü piyasası ve son dönem gelişmeler **235**
Doç. Dr. Nurcan Özkaplan

Enformel sektör **240**
Prof. Dr. Tahir Baştaymaz

Toplu iş uyuşmazlıkları **245**
Prof. Dr. Toker Dereli

Türkiye'de toplu pazarlık sistemi: 1963-93 **249**
Prof. Dr. Metin Kutal

1980 sonrası sosyal güvenlik alanında yaşanan gelişmeler **254**
Prof. Dr. Yusuf Alper

Cumhuriyet döneminde işçi sağlığı, iş güvenliği **263**
Doç. Dr. A. Gürhan Fişek

ÇEVRE **275**

Türkiye'nin gündemindeki çevre **276**
Dr. Abdullah Ersoy

Türkiye'de çevreci hareket **282**
Akın Atauz - Tanıl Bora

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

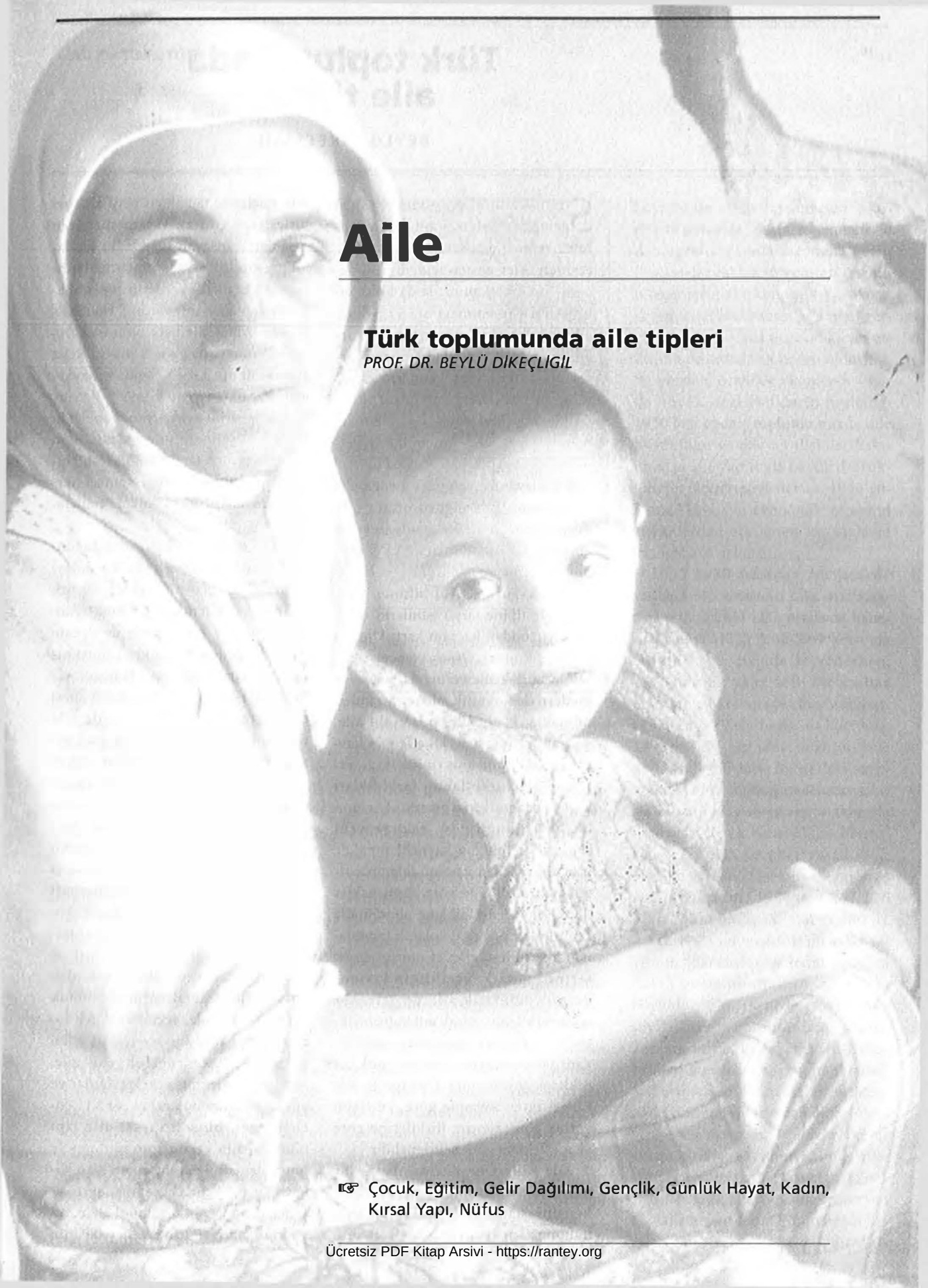

Aile

Türk toplumunda aile tipleri

PROF. DR. BEYLÜ DİKEÇLİGİL

☞ Çocuk, Eğitim, Gelir Dağılımı, Gençlik, Günlük Hayat, Kadın, Kırsal Yapı, Nüfus

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türk toplumunda aile tipleri

BEYLÜ DİKEÇLİGİL

Sosyo-kültürel gerçekliğin yapısı gereği her olgu, toplumdan topluma ve aynı toplumda zaman içinde çeşitlenmeler göstermektedir. Bu nedenle toplum yapımızda da farklı aile tipleri söz konusudur. Sözgelimi, aileleri yerleşim yerlerine göre kategorize ederek tanımladığımızda, gecekondu ailesi, hızlı kentleşme süreci ile birlikte ortaya çıkmıştır. Ekonomik yapıdaki değişmelere paralel olarak göçer ailesi önemini kaybetmeye başlamıştır. Batı Avrupa ülkelerine başlayan işgücü göçü nedeniyle, parçalanmış aile olgusu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle farklı aile tiplerini gösteren farklı tanımlar söz konusudur.

Ancak Türk sosyal bilimlerinde, aynı aile tipine farklı isimlerin verilmesi yüzünden kavram karışıklığı da ortaya çıkmıştır. Örnek verecek olursak, çekirdek aile yerine dar aile veya modern demokratik aile terimi kullanılmakta; geniş aile, pederşahî aile, geleneksel aile, ataerkil aile gibi kavramlar da aynı aile tipini ifade etmektedir. Bu kullanım farklılıkları bazen, pederşahî ve ataerkil kavramlarında olduğu gibi, eski ve yeni Türkçe tercihinden kaynaklanmakta; bazen de seçilen kavram ailenin vurgulanan özelliğine göre değişmektedir. (Birey sayısı dikkate alındığında çekirdek ve geniş aile olarak tanımlanan aile tipleri, aile-içi otorite ilişkilerine ağırlık verildiğinde modern/demokratik aile ve geleneksel/ataerkil aile olarak adlandırılmaktadır). Ailenin vurgulanan özelliği, yani tanımlamanın hareket noktası dikkate alındığında Türkiye'de aile tipleri birey sayısına göre, yerleşim yerine göre, otorite ilişkilerine göre ve mesleklere göre belirlenebilir.

Aile tipleri ne olursa olsun, bir meskeni paylaşan aile ve ailelerin hepsini, hatta aralarında kan bağı bulunmadan aynı çatı altında ekonomik güçlerini tamamen veya kısmen birleştirerek ortak yaşam sürdüren insanları kapsayan hanehalkı kavramının, özellikle saha araştırmalarında veya istatistik verilerin toplanmasında, büyük yararı vardır. "Hanehalkı, aralarında aile bağı bulunsun veya bulunmasın, aynı konutta veya aynı konutun bir kısmında yaşayan, aynı kazandan yemek yiyen, kazanç ve masraflarını ayırmayan, hanehalkı hizmet ve yönetimine iştirak eden bir veya birden fazla kişinin teşkil ettiği topluluktur." (DİE, Kentsel Yerler Hanehalkı İşgücü Anket Sonuçları, 1982)

Aile kavramı söz konusu olduğunda, ailenin üreme işlevinden dolayı çoğunlukla çocuksuz çiftler gözardı edilir. Oysa ailenin diğer fonksiyonları çocuksuz evliliklerde de devam eder. Bu nedenle çocukları olmamış ve çocukları evlilik veya iş nedeniyle evden ayrılmış çiftler karı-koca ailesi olarak tanımlanır. Türkiye'de aile tiplerini taygeldi ailesi gibi özel örnekleri dışında, genel analitik çerçeve içinde sunan Timur'a göre çekirdek aile, karı/koca ve evlenmemiş çocuklardan oluşan ev halkıdır. Karı ve kocanın evlenmemiş çocuklarının yanısıra ana-babası, bekâr kardeşi veya diğer akrabalarının bulunması halinde geçici geniş aile tipi söz konusudur. Bu akrabaların birkaçı birarada bulunacağı gibi yalnız biri de olabilir. Geçici geniş ailede, çekirdek aileye katılan akrabaların ekonomik katkıları olsa bile, geçim ve bütçe sorumluluğu orta kuşağı temsil eden kocaya aittir. Geleneksel geniş aile, ana-baba, evlenmiş erkek evlât/lar ve ailesi, evlenmemiş erkek ve kız çocuklardan oluşan kırsal aile tipi olup, ailenin geçim sorumluluğu ve bütçe denetimi üst kuşaktan olan babaya aittir. Ölüm, boşanma, ayrı yaşama, dış göç gibi nedenlerle karı veya kocadan birinin veya her ikisinin

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İLETİŞİM ARŞİVİ

Çok uzak olmayan bir dönemin modern ailesi, İstanbul'da, Sahil Yolu'nda iyi hava keyfinde. Babanın kollarıyla bacakları arasından görünen ayrıntıya dikkat: File içinde ekmek ve gazete... Poşet dönemi henüz başlamamış, ailenin alışverişi daha şeffaf...

bulunmadığı çocukların anne-babadan biri veya büyükanne ile yaşamakta olduğu aile tipine ise parçalanmış aile adı verilmektedir. Burada temel kriter, ana ve babadan sadece birinin bulunmasıdır. Diğer aile tiplerine nazaran az sayıda bulunsa bile, aralarında evlilik bağı bulunmayan akrabaların (iki kardeş veya kuzen gibi) veya arkadaşların birlikte oturduğu hanehalkı da eksik aile olarak tanımlanmaktadır.

1980 öncesi aile olgusuna kısa bir bakış

Her toplumda yaşanan sosyal değişme sürecinin toplumumuzda, cumhuriyet dönemi ile birlikte başlatılan çeşitli reformlarla yani sosyal değiştirmelerle (Mümtaz Turhan'ın deyimi ile mecburî sosyal değişmelerle), birlikte hız kazandığı bilinen bir gerçektir. Sosyal yapıyı bütünüyle etkileyen iktisadî ve sosyal reformlar, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte uygulamaya konulmuştur. Bunların içinde aileyi doğrudan ilgilendiren ve etkileyen, 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe giren Türk Medenî Kanunu'dur. Bu kanuna göre, çok-karılı evlilikler yasadışı kabul edilmiş; taraflara eşit boşanma hakkı tanınmış; çocukların gözetimi ana-babanın her ikisine birden verilmiş; kocanın ailenin reisi olduğu kabul edilmiş ve ikametgâhın koca tarafından seçilmesi öngörülmüştür.

Yazılı normlar olan kanunlar ile, alışılagelmiş etkileşimleri düzene koyan yazısız normlar, yani örf, adet ve gelenekler arasında birdenbire açılan mesafe, köklü ve yaygın değişimlerin başlangıcı olmuştur. Birincilerin hukukî yaptırım gücü ile ikincilerin sosyal kontrol mekanizmaları arasında meydana gelen zıtlaşmalar zaman içinde yasaların lehine yumuşamıştır. Bu değişim sürecinde, sadece Medenî Kanun ile geleneklerin etkileşimi söz konusu değildir. Sosyal değişme çok boyutlu bir etkileşim sürecidir. Ekonomik sistemde, eğitim sisteminde ve demografik yapıda meydana gelen değişmeler de bu sürecin en önemli bileşenleridir. Ekonomik ve sosyal değişmenin hızlanması, önceden gerçekleştirilmiş yasal değişikliklerin etkisinin de artmasına neden olmuştur. Bu yüzden, özellikle ekonomik yapıda büyük değişikliklerin başladığı 1950'lere kadar, toplumumuzda aile büyüklüğü ve aile-içi ilişkiler bakımından aile yapısında büyük değişikliklerin olduğu söylenemez. 1950 yıllarında başlayan ekonomik ve sosyal atılımlardan etkilenen kurumların başında aile gelmiştir.

1955-1970 arasında, bir hanede yaşayan kişi sayısının ülke ortalamasına göre ifadesi olan ortalama hanehalkı büyüklüğü 5.68-5.69 arasında istikrarlı bir çizgide seyrederken, 1975'den bu yana belli bir azalma eğilimi göstermeye başlamıştır. (1970'de 5.78 ile başlayan küçülme, 1990'da 5.05 kişi olmuştur) Bu, yine de önemli miktarda bir azalma sayılmamaktadır. Toplam hanehalkı sayısında, yani gelir ve yaşam ortaklığıyla biraraya gelerek hanehalkını oluşturan bireylerin beraber yaşadıkları mesken sayısında ise önemli bir artış söz konusudur. 1955'te 4.237.176 olan hanehalkı sayısı 1980'de 8.522.409'a çıkmıştır. Hanehalkı sayısının (hanehalkı fertlerinin paylaştıkları mesken) artarken, hanehalkı büyüklüğünün (hanede yaşayan kişi sayısı) azalmasının anlamı şudur: Toplam nüfus artarken yeni hanehalkları kurulmakta, yani mesken sayısı artmaktadır. Ancak bu meskenlerde oturan, yani hanehalkını oluşturan, kişi sayısı azalmaktadır. Bu bir anlamda, birey sayısının azaldığı ailelerin artışı olarak da yorumlanabilir.

Ülkemizde aile yapısını sergileyen ilk saha araştırması, 1968 yılında yapılan *Türkiye'de Aile Yapısı*'dır. (Ti-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: https://ranteyorg

ABC ARŞİVİ

90'lı yılların "ideal", daha doğrusu idealize edilen aile tipi... Özellikle reklamlarda sık görülen bu aile tipi, otomobil reklamlarında çocuklu, banka ve beyaz eşya reklamlarında -genellikle çocuksuzdu; erkekler de -yine genellikle- bıyıksızdı.

mur, 1972) Yurt çapında 4500 hanehalkını kapsayan bir örneklemle yürütülmüş olan bu saha taramasının anket sonuçlarına göre ülkemizde aile tiplerinin dağılımında en yüksek oran çekirdek ailelerde (% 59.7) görülmektedir. Ataerkil geniş aile % 19.0, geçici geniş aile % 13.1, parçalanmış ve eksik aileler ise % 8.3'tür. Sadece aile biçimleri konusunda değil; aile biçimindeki değişmeler, ailenin kuruluşu ve aile-içi ilişkiler kapsamında çeşitli bilgiler veren bu araştırmanın literatürde önemli bir yeri vardır. (Aile yapısı konusunda Türkiye genelinde yapılan diğer saha taraması ise, 1987 yılında DPT tarafından gerçekleştirilen ve 1990'da yayınlanan *Türk Aile Yapısı Araştırması*'dır)

Ülkemiz sosyal bilimlerinde, çekirdek aileye dönüşüm sürecinin bilimsel açıklaması söz konusu olduğunda dikkat çekici bir durum, çoğu zaman gözden kaçmaktadır: Hemen hemen aynı yıllarda ortaya çıkan birbirine zıt iki açıklamadan, Türkiye gerçeğinde yanlışlanmış olan fonksiyonalist (işlevselci) yaklaşımın ülkemiz sosyal bilimlerinde neredeyse 15 yıl tam anlamıyla egemenlik kurmuş olduğu görülmektedir.

Fonksiyonalist teoriye göre, sanayileşme ve kentleşme süreçleri aile biçimini doğal olarak değiştirir. Sanayileşme ve kentleşme sürecine girmiş olan bütün toplumlar için çağdaş çekirdek aileye dönüşüm kaçınılmazdır. Tarımsal toplumda fonksiyonel olan geniş aile, sanayi toplumunda çoğu fonksiyonunu kaybederek çekirdek ailelere dönüşmektedir. Çekirdek ailenin fonksiyonları/görevleri azalmış, diğer fonksiyonlarını kent yaşamındaki kurumlar yüklenmiştir. Öyle ki, çağdaş çekirdek aile giderek aile üyelerinin her an birbirlerinden kopabileceği atomize çekirdek aile haline dönüşmektedir.

Bu görüş, henüz yaygınlaşmadan, ülke çapında yapılan iki araştırmadan ilkinde (Timur, 1972) kent endüstri bileşimi ile bağımsız çekirdek aile arasındaki ampirik bağlantının teoriye uymadığı gerçeğinin sergilenmesine rağmen, Batı modelindeki bağımsız/modern çekirdek aile örneği geniş bir kabul görmüştür. Oysa, ailede birey sayısı ve bileşimleri, aile yapısının dıştan görünümünü verir. Aile-içi ve aile-çevresi etkileşimlerin analizi ise aile yapısının içten kavranılmasını sağlar. Aile içinde rollerin dağılımı, karar alma mekanizmalarına yansı-

HANEHALKININ GELİR, HARCAMA VE TASARRUFLARI (KENT/KIR)

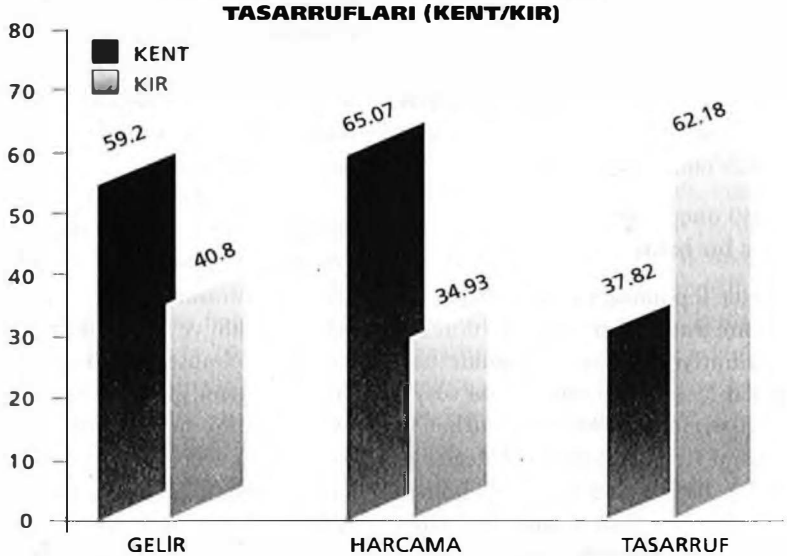

Kaynak: DİE, 1987 Tüketim Harcamaları, Ekim 1990.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

yan otorite örüntüsü kadar, aile çevresinde akrabalık ilişkileri incelendiğinde ülkemizde aile modelinin çekirdek ve geniş aile ideal tipinin arasında yer aldığı görülmektedir. Bu durum, sadece kente göçen ailelerde değil, kent kökenli çekirdek aileler için de geçerlidir.

Şehir hayatında, çekirdek ailelerin yakında veya uzakta oturan akrabalarla yakın ilişki içinde oldukları belirlenmiştir. Daha önce kente yerleşen akrabalar, yeni göç eden aile için; ev ve/veya iş bulmada, iş kurmada, diğer kurumlarla ilişkilerde yol göstermede, bilgi almada önemli bir destektir. Bu nedenle gecekondularda akraba ve hemşerilerden oluşan mahalleler kendiliğinden kurulmuştur. Özellikle alt ve orta gelir düzeyindeki aile çevresi ilişkilerde, genç çekirdek ailelerin bebek ve çocuk bakımı problemi büyük ölçüde, ana-baba ailesi tarafından çözümlenmektedir. Bazen ekonomik destek bile söz konusudur. Evlenirken ailelerinden ekonomik yardım almayan ve bağımsız modern bir aile olmak için çabalayan genç çekirdek aileler bile çocuk sahibi olduklarında istemeseler de bağımlı bir aile-çevresi ilişkisi ağına katılmaktadırlar. Çocukları en azından okul çağına ulaşmış, her gelir düzeyindeki orta kuşak aileler ise, yaşlanmış olan ana-baba ailesine duygusal destek, gerektiğinde ekonomik destek olmaktadırlar. Ebeveynin huzur evinde yaşaması, toplumsal değerler bakımından genel olarak benimsenmeyen bir durum olarak devam etmektedir. Tasarruf düzeyinin elverdiği ölçüde ortak ticaret vb. yapmak, üst gelir gruplarında ise aile işletmeleri kurmak amacıyla aileler arası ilişkiler yoğunlaşmaktadır.

1980 sonrası aile yapısının görünümü

Bir toplumda siyasî dönüm noktaları, sadece siyasî değil ekonomik, sosyal ve kültürel dönemlerin de belirleyicisi olarak kabul edilir. Türk toplum hayatında 12 Eylül 1980 yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

1980 sonrasında ekonomik yapıda liberalleşme ve küreselleşme tercihi; sanayi ve yatırım dengesinin kurulamaması nedeniyle istihdam sorunlarının artması; enflasyon hızının sürekli yükselmesi; gelir dağılımı dengesinin giderek bozulması nedeniyle orta tabakanın erimesi ve genişleyen alt tabakanın problemlerinin artması; özel radyoların ve televizyon kanallarının artmasına bağlı olarak medya etkisinin genişlemesi; eski dönemlere nazaran artan çok sesliliğin demokratik bir dengeye kavuşamaması; PKK'yla mücadelenin devlete getirdiği yüksek ekonomik ve sosyal maliyet, istikrara kavuşamayan iç politika bu dönemi belirleyen ana çizgilerdir.

Bu çok boyutlu değişimin yansımalarını en fazla gözlemleyebileceğimiz sosyal birimlerden birisi, ailedir. Ancak bu konuda, gerek bir kurum, gerekse bir grup olarak aileyi, toplumun merceği gibi görmemek gerekir. Toplumu aileye indirgemek, aile ve toplumu özdeş kılmak demek olur ki; bu hem mantık kurallarına aykırı bir düşünme biçimidir, hem de reel olarak imkânsızdır. Bu nedenle aile yapısındaki değişimleri, toplumsal değişimin en küçük ölçekteki bir ifadesi olarak görmek yerine; toplumsal değişimlerin bütünüyle olmasa da bir yansıması olarak kabul etmek gerekir.

Gelir dağılımı ve aile yapısı

Aile, ekonomik fonksiyonu nedeniyle de birey ve toplum hayatında büyük önem taşır. Bu fonksiyon açısından geleneksel geniş aile, üretim birimi; kentsel çekirdek aile ise, geçim birimi olarak kabul edilir. İster üretim birimi, ister geçim birimi olsun, ailelerin ekonomik fonksiyonu, aile hayatının sürdürülebilmesi için gerekli maddî şartı teşkil eder.

Bir toplumda genel olarak ailelerin, araştırma birimi olarak hanehalkının, ailenin ekonomik fonksiyonun işlemesi için sahip oldukları ekonomik güç, ülke ekonomisinin yansımalarını verir. Bir hanede az sayıda kişi çalışıp, çok sayıda kişiyi geçindiriyorsa ve diğer üyelerden 15

TÜKETİM HARCAMALARI

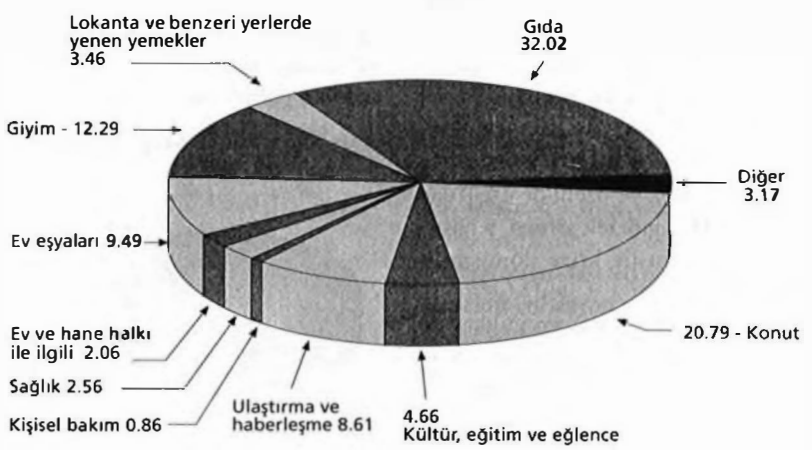

Kaynak: DİE, 1987 Tüketim Harcamaları, Ekim 1990.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İLETİŞİM ARŞİVİ

İstanbul'un Tozkoparan semtinden kalabalık bir "göç ailesi". Özellikle göçün ilk döneminde tek konutu "geniş aile" haliyle dolduran yeni kent sakinleri, kente ısındıkça hem konutlarını ayırma ve "çekirdek aile" haline gelme hem de doğum kontrolüne daha bir önem verme eğilimi göstereceklerdi.

yaş ve yukarısındaki çalışabilir nüfus kapsamında olup, istediği halde iş bulamayan varsa ve böyle bir problemle yüzyüze olan aile sayısı artıyorsa, ülkede istihdam problemi var demektir.

Hanehalkı gelir seviyesi ve ülke ekonomisi arasındaki ilişki ise, gelir dağılımı noktasında düğümlenir veya çözülür. Ülkede millî gelir artıyorsa ve bu artış adil bir gelir dağılımı gösteriyorsa, ailelerin ekonomik fonksiyonu ile ülke ekonomisi arasında verimli bir denge kurulmuş demektir. Ne var ki, mevcut ekonomik sistemde istihdam ve gelir dağılımı, çözülemeyen bir problem olarak süregelmiş ve özellikle 1990'dan sonra ağırlığı giderek artmış, 5 Nisan 1994 kararları ile krize dönüşmüştür.

Bir hanede, 15 yaş ve yukarısını kapsayan çalışabilir nüfus kapsamında olan ve bir işte çalışan hanehalkı üyesi sayısı önemli bir göstergedir. Kısacası bir hanede, eğitim ve sağlık sorunları ve eğitim durumu hariç, çalışmak isteyip de iş bulabilen kişi sayısı ülkedeki istihdam durumunu yansıtır. Ancak gelir dağılımından alınan pay sadece istihdam ile sınırlı değildir. Hanehalkı içinde çalışan kişi sayısının yanısıra, hanehalkı büyüklüğü, eğer varsa kira ve faiz vb. gelirleri, tüketim ve tasarruf eğilimi hanehalkının gelir dağılımından aldığı payı etkiler. Ancak bu payı makro boyutta etkileyen en önemli araçlar, enflasyon hızı ve millî gelirin gelir grupları, daha geniş anlamda sosyal tabakalar arasında dağılımını belirleyen politikalardır.

KONUT TASARRUF ŞEKLİ

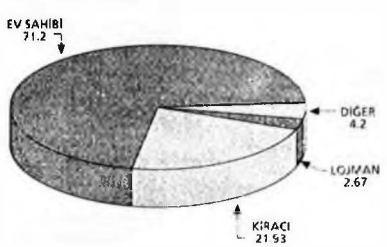

Kaynak: DİE, 1987 Gelir Dağılımı, Aralık 1990

Bir ülkede gelirin haneler arasında nasıl bölüşüldüğü söz konusu olduğunda, uluslararası karşılaştırmalarda ülkeler üç kategoride mütalaa edilmektedir: (1) Gelişmekte olan ekonomiler, (2) Orta ve üst orta gelirli ekonomiler ve (3) Sanayileşmiş pazar ekonomileri... Bu üçlü ayırımda Türkiye, gelişmekte olan ekonomiler arasında yer almaktadır. Biriki örnek verilecek olursa El Salvador, Mısır gibi ülkelerle birlikte toplam gelirin dağılımı yönünden aynı kategoriyi paylaşan Türkiye'de tarım ve tarımdışı sektörler açısından bakıldığında, 1987 yılında toplam hanehalkının % 32.1'i tarımsal gelir, % 67.8'i ise tarımdışından gelir elde etmektedirler. (Tarımsal gelir kapsamına sadece iktisadî faaliyeti tarımda olan değil, iktisaden tarımda faal olmasa bile tarım geliri elde eden hanehalkı da girmektedir) Gelir dağılımı açısından ise, tarımsal gelir elde eden hanehalkının (% 32.1) toplam gelirden aldıkları pay % 23.2; tarımdışı gelir elde eden hanehalkının (% 67.8) toplam gelirden aldıkları pay ise % 76.8 olmuştur. 1973'e nazaran tarımsal gelir elde eden hanelerin toplam haneler içindeki oranı değişmemesine rağmen, toplam gelirden aldıkları payın azaldığı görülmektedir. Bu durum ilk bakışta kırsal kesimdeki ailelerin gelirinde azalma şeklinde gibi görünse de, böyle bir yorum yanlış olacaktır. Zira Devlet İstatistik Enstitüsü'nün hanehalkı gelir ve tüketim harcamaları anketlerinde ve hesaplamalarında, kırsal kesimde yaşamayan ve iktisaden tarımda faal olmayan, ancak tarımsal gelir ile geçinen haneler de tarımsal gelir hesaplamaya katılmıştır.

Toplam gelirin tarım ve tarım dışı şeklindeki dağılımı en genel çizgileri verir. Ülkemizde toplam gelirden en büyük payı, tarım geliri elde eden

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TABLO 1
CİNSİYETE GÖRE ORTALAMA EVLENME YAŞLARI, 1983-1991

Yıl	Damat	Gelin
1983	25.2	21.7
1984	25.4	21.7
1985	25.5	21.8
1986	25.6	21.6
1987	26.0	22.0
1988	25.6	21.5
1989	25.8	21.7
1990	26.1	22.0
1991	26.2	22.2

KAYNAK: DİE Evlenme İstatistikleri; 1991.

hanehalkları almaktadır. Tarım ve hayvancılık, ormancılık ve orman işletmeleri, balıkçılık ve su ürünlerinden elde edilen gelirleri kapsayan tarımsal gelir, toplam gelirin % 31.58'ini oluşturmaktadır. Ulaştırma, haberleşme, depolama, malî müesseseler, toplum hizmetleri ile sosyal ve kişisel hizmetler veren hizmet sektöründe, söz konusu işlerle hayatını sürdüren toplam hanehalkının ise toplam gelirden aldıkları pay % 26.24'tür. Üçüncü dilimi toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otellerden oluşan ticaret sektörü % 19.94 ile almakta; madencilik, taşocakçılığı, imalat sanayi, elektrik, gaz, su, inşaat ve bayındırlık işlerini kapsayan tarım dışı üretim sektörü ise % 22.24 ile en küçük payı almaktadır.

Sosyal tabakalaşma sistemi ve aile

Ailenin ekonomik fonksiyonu ile ekonomik sistem arasındaki ilişki ve toplam gelirin dağılımı söz konusu olduğunda, tabakalaşma konusunu gözardı etmek imkânsızdır.

Sosyal bir varlık olarak birey hayatını devamı ettirebilmek için gerekli ihtiyaçlarını tatmin amacından başka, sosyal ilişkiler ağı içinde sahip olduğu itibarı yükseltebilmek ve dolayısıyla nüfuzunu artırabilmek hedefine de yönelmiştir. Bu yüzden bireylerin sosyal itibar derecelerine göre hiyerarşik olarak sıralandıkları sosyal tabakalaşma sistemi, bir sosyo-kültürel etkileşim ağı olan toplumsal yapının bir başka görünümüdür. Tabakalaşma sisteminin toplumsal yapılara göre farklılaşmasına rağmen, değişmeyen temel özelliklerinden birisi de sosyal statünün bireysel değil, aileye göre şekillenmesidir.

Bir ülkede nüfusun sosyal itibar ölçülerine göre hiyerarşik sıralanmasını ve dağılımını gösteren ve sosyal sınıflardan oluşan sosyal tabakalaşma sistemi gelir seviyesi, yaşama tarzı, eğitim/meslek durumu ve tabaka farkındalığına göre belirlenmektedir. Bu dört faktör birbirini biçimlendiren bir etkileşim içindedir: Gelir seviyesi, ailelerin sosyal statüsü için büyük bir önem taşır. Bu nedenle gelir dağılımı sadece ülke ekonomisinin gelişmişlik düzeyini değil, sosyal tabakalaşma sisteminin sağlıklı olup olmadığının da bir göstergesidir. Ancak burada çok önemli olan bir husus vardır. Tabakalaşma faktörlerinin içiçeliğini gözden kaçırmamak gerekir. Gelir seviyesi gerekli şarttır, ancak yeter şart değildir. Dört faktörün hepsi birlikte gerek ve yeter şartları oluşturur. Gelir, ailenin tüketim standardını belirler, ancak tüketim standardının kullanılış biçimini belirleyen yaşama tarzıdır. Gelir dağılımı hesaplamalarında ülke nüfusu, 5 tane % 20'lik hane grubuna ayrılmaktadır. Birinci ve beşinci % 20'ye giren, yani gelir seviyesi bakımından en altta ve en üstte yer alan, iki hanehalkı grubunun gelirlerini dikkate alarak kısa bir örnek verilecek olursa, 1989 yılı rakamları itibariyle Japonya'da en alttaki % 20'ye giren hanehalkı grubu toplam gelirin % 8.70'ini, en üstteki % 20'lik grup ise toplam gelirin % 37.50'sini almaktadır. Türkiye'de ise bu pay, sırasıyla % 5.24 ve % 49.94'tür. En alt gelir grubu ile en üst gelir grubu arasındaki fark Japonya için % 31.60, Türkiye için % 44.70'dir.

1990 yılından itibaren giderek yükselen enflasyon, zaten orta ve alt tabaka aleyhine olan gelir dağılımını olumsuz biçimde etkilemiştir. Gelirin kullanılış biçimi olarak tüketim ve tasarruf, ülke ekonomisi açısından önemlidir. Ancak sosyolojik açıdan tüketim, sadece gelirin mutlak

TABLO 2
TÜRKİYE'DE NİKAH ŞEKLİ (1968 VE 1987)

Yapılan Nikah Şekli	1968 Bulguları %	1987 Bulguları %
Resmî	35.40	9.56
Dinî	15.00	4.89
Hem dinî, hem resmî	49.20	84.92
Hiçbiri (Nikâhsız)	0.40	0.15
Bilinmeyen		0.47

KAYNAK: Tablo 46 (Timur, 1972: 92) ve Tablo 31 (DPT, 1992: 42) verilerinden oluşturulmuştur.

TABLO 3
GELİRİN NASIL KULLANILACAĞINA KARAR VEREN (TÜRKİYE GENELİ)

Karar Veren	1968 Bulguları %	1987 Bulguları %	1968-1987 Oransal Fark
Evin hanımı	6.1	10.64	4.54
Evin erkeği	58.1	45.87	12.13
Karı-koca birlikte	15.6	38.06	23.00
Ailedeki büyükler	20.2	5.06	—
Bilinmeyen-	—	0.36	—
TOPLAM	100	100	—

KAYNAK: Timur, 1972: 107 ve DPT, 1992: 159'daki verilerinden oluşturulmuştur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TABLO 4
YILLARA GÖRE BOŞANMA ORANLARI

YILLAR	YIL ORTASI TAHMİNİ NÜFUS	BOŞANMA SAYISI	BOŞANMA ORANI
1970	35.321	9.568	0.27
1974	39.036	11.547	0.30
1976	40.915	14.732	0.36
1979	43.530	14.540	0.33
1982	46.688	17.103	0.37
1984	49.070	16.987	0.35
1986	51.433	18.774	0.37
1988	53.715	22.513	0.42
1990	56.098	25.712	0.46
1991	57.326	27.167	0.47
1992	58.584	27.133	0.46

KAYNAK: DİE Boşanma İstatistikleri; 1992.

miktarına göre belirlenmez. Tüketim eğilimi, ailenin ve bireyin gelir dağılımı içinde işgal ettiği konuma, yaşama tarzına da bağlıdır. Tüketimin sosyal statüyü gösteren ve sergileyen bir anlamı vardır. Veblen'in göstermelik tüketim ve Duesenberry'nin tüketimin sosyal anlamı kavramları ile düşünüldüğünde, 1980 sonrası giderek artan tüketim eğiliminin en temel sosyal statü oluşu açıklığa kavuşmaktadır. Ancak hanehalkının gelir, harcama ve tasarruf oranları (Bkz. Grafik 1) yorumlanırken, kır ve kent yaşamının getirdiği maliyet kadar, ortalama gelir düzeyinin düşük oluşu da önem kazanır. Ülkede ailelerin toplam tüketim harcamalarının dağılımı gözönüne alındığında (Bkz. Grafik 2), gıda harcamalarının % 32.02 gibi en büyük payı almasında ekonomik gelişmişlik düzeyinin de büyük etkisi vardır. Ortalama gelir düzeyinin aile hayatının ancak idamesini karşıladığı bir ekonomide, başta gıda olmak üzere günlük hayatın devamı için gerekli harcamalar büyük bir oran tutacaktır. İkinci sırada % 20.79 ile konut harcamaları gelmektedir. Ancak bu oranın sadece kira harcaması olarak düşünülmemesi gerekir. Zira ailelerin % 71.2'si ev sahibidir. (Ailelerin konut durumu için Bkz. Grafik 3).

Evlilik kurumu

Çok boyutlu yakın ilişki örüntüsü içinde olan karşı cinsten iki bireyi ilgilendirmesi nedeniyle, evlilik kurumunun sadece toplumsal değil bireysel fonksiyonları da vardır. Toplumsal fonksiyonlar, başta yasalar olmak üzere gelenek, görenek gibi yazısız normlarla belirlenir. Böylece evlilik kurumunun bireysel fonksiyonları, yani bireylerin evliliğin önemi ile ilgili görüşleri ve tercihleri büyük ölçüde, sosyal ve kültürel bağlama göre oluşur.

Evliliğin bireysel fonksiyonları hakkında Türkiye genelindeki sayısal bilgileri, DPT'nin 1987'de yapmış olduğu *Türk Aile Yapısı Araştırması*'nda bulabiliyoruz: "Evliliğin niçin önemli olduğu" sorusuna verilen cevaplarda ilk üç sırayı % 63.24 ile "neslin-soyun devamı için", % 38.95 ile "daha düzenli bir hayat için", % 38.93 ile "dinimiz emrettiği için" şeklindeki tercihler almıştır. Arkasından sırasıyla; "güvenli yaşayabilmek" (% 21.70), "rahat yaşamak" (% 19.75) "sevdiği insanla hayatını paylaşmak" (% 13.26), "gelenek olduğu için" (% 12.41) ve "aile servetini arttırmak" (% 0.64) şeklindeki görüşler gelmektedir. Ancak bu verilerin hanehalkı reislerinin öğrenim durumları açısından analizi yapıldığında; sıralama değişmektedir. Öğrenim düzeyi yükseldikçe ilk üç sırayı; "daha düzenli bir hayat yaşamak için", "sevdiğimle hayatımı paylaşmak için" ve "neslin-soyun devamı için" seçenekleri almaktadır. Ancak bu sonuçların ailede erkeklerin görüşlerini yansıttığını belirtmek gerekir. Zira söz konusu araştırma örneklemine giren hanereislerinin % 92.94'ü erkek, % 7.06'sı kadındır.

Evlilik kurumu sadece karı-koca

TABLO 5
EVLENMİŞ NÜFUSUN EVLİLİK SAYISI

	TOPLAM	%	KIR	KENT
TOPLAM	2,5678,892	100,00	47,49	52,51
TOPLAM	25678892	100,00	100,00	100,00
1 EVLİLİK	24,220,957	94,32	93,54	95,03
2 EVLİLİK	1,192,605	4,64	5,15	4,19
3 EVLİLİK	120,197	0,47	0,60	0,35
4+EVLİLİK	34,793	0,14	0,17	0,10
BİLİNMEYEN	110,340	0,43	0,53	0,34

KAYNAK: DPT Türk Aile Yapısı Araştırması; 1992, s. 44. (Nüfusu 20 binden küçük yerleşimler kır, 20 binden büyük yerleşimler kent olarak kabul edilmiştir.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

arasındaki çok boyutlu ilişkileri değil; evlenme sürecini de kapsar. Evliliğe kimlerin karar verdiği; nikâhın şekli; akraba evliliği olup olmadığı; başlık parası alınıp alınmadığı; nişan, düğün veya nikâh gibi evlilik merasimlerinin nasıl yapıldığı konusundaki bilgiler de büyük önem taşır.

Eş seçiminde kimlerin karar verdiğine bakıldığında kır ve kent arasında pek fazla bir fark olmadığı, asıl farkın öğrenim durumuna göre değiştiği görülmektedir: Türkiye genelinde eş seçiminde, kişinin kendisi ve eşi ile birlikte karar verenlerin oranı % 43.23 olup; bu oranın % 38.57'i kırda, % 46.76'sı ise kenttedir; aile ve akrabaların eş seçim toplam oranı ise % 57.64 olup, bunun % 60.21'si kırda, % 52.18'i ise kenttedir. Eğitim durumunun artmasına paralel olarak kişilerin eş seçiminde kendi tercihleri ve eşi ile birlikte karar verme oranları yükselmektedir.

Evlenme yaşı konusunda ise yerleşim yerlerine göre bir farklılık görülmemektedir. Kırda ve kentte, kız çocuklar için öncelikle 20, daha sonra 18 yaş; erkek çocuklar için sırasıyla 25 ve 20 yaş en uygun evlenme yaşı olarak kabul edilmektedir. Bu ortak görüş, ülkemizde giderek artan eğitim düzeyinin yanısıra hızlı kentleşme sürecinde değişen hayat şartlarının meydana getirdiği çeşitli farklılıkların yanısıra, toplumsal benzerliklere bir örnek teşkil etmektedir. Ancak kanaatler ile gerçekleşen davranışlar arasında her zaman değişen bir mesafe vardır. Bununla beraber istatistik verilere bakıldığında, fiili gerçeklikteki evlenme yasaları ile yukarda tespit edilen eğilim arasında büyük bir fark görülmemektedir. (Bkz. Tablo 1)

Ülkemizde, 15 yaş ve yukarı yaştaki nüfusta her bir kişiden kaçının evli olduğunu ifade eden evlenme oranının giderek artmakta olduğu görülmektedir. Bu artışta, toplanan sayısal verilerin kapsamı kadar, hızlı nüfus artışı nedeniyle genç bir nüfus yapısına sahip oluşumuzun etkisi vardır. DİE'nin evlenme sayıları, 1927-1967 yılları arasında sadece il ve ilçe merkezlerini kapsamış, 1967-1980 döneminde ise bu hesaplamalara belediyesi olan yerleşim merkezleri katılmıştır; 1980'den sonra bütün yerleşim merkezlerini kapsayacak biçimde toplanmıştır. Bu nedenle tüm yılları kapsayan sağlıklı bir karşılaştırma mümkün olamamaktadır. Toplam yerleşim merkezleri açısından 1980-1992 dönemine bakıldığında, ortalama % 24.12 civarında olan evlenme oranı, 1981'de en yüksek seviyeye çıkmış (% 27.588); 1984'de ise % 21.761 ile en düşük seviyede kalmıştır.

Yapılan nikâh şekli ülkemize özgü kültürel göstergelerden birisidir. Son yıllardaki tartışmalar bir yana bırakılırsa, Batılılaşma sürecinde laikliğin din karşıtı yorumunun baskın bir biçimde geçerli olması nedeniyle, resmî nikâh dairelerinde resmî ve dinî nikâhın bir arada yapılması konusunda evlenecek kişilerin demokratik anlamda tercih hakkı bulunmamaktadır. Ancak yine de ülke genelinde her iki nikâh şeklinin yüksek düzeyde gerçekleştirildiği görülmektedir.

Kirvelik, sağdıçlık ve yengelik, ad babalığı, ahret kardeşliği, süt kardeşliği, kan kardeşliği gibi evlenme ile ortaya çıkmayan ve toplumda sosyal bağları ve dayanışmayı güçlendiren tasavvurî (sıhrî) akrabalık, aile-çevresi ilişkilerin geleneksel göstergelerinden biri sayılmaktadır. Türkiye genelinde hanelerin % 80.26'sında tasavvurî akrabalık türlerinden hiçbirisi bulunmamaktadır; % 19.24'ünde ise değişen oranlarda tasavvurî akrabalık vardır. Bu % 19.24'lük oranın bölgelere göre dağılımına bakıldığında, birinci sırayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu (% 44.32) almak-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Reklamlarda orta, orta-üst sınıf aileler boy gösteriyor; her türlü reklama konu olabiliyorken; magazin basınında, televizyon programalarında hatta köşe yazılarında, "genç Çarmıklı'lar" gibi, çağdaş sosyeteye geniş yer ayrıldı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TABLO 6
EVLENMİŞ NÜFUSUN ÖĞRENİM DURUMU VE EVLİLİK SAYISI ARASINDAKİ İLİŞKİ

ÖĞRENİM DURUMU	TOPLAM	%	EVLİLİK SAYISI 1	2	3	4+	BİLİNMEYEN
TOPLAM	25678892	100,00	94,32	4,64	0,47	0,14	0,43
OKUR-YAZAR DEĞİL	5743351	100,00	89,04	9,57	0,70	0,23	0,46
SADECE OKUR-YAZAR	2705065	100,00	92,95	5,56	0,97	0,16	0,36
İLKOKUL	12376894	100.00	96,26	2,88	0,34	0,08	0,44
ORTA VE DENGİ	1538289	100,00	95,88	3,28	0,47	0,20	0,18
LİSE VE DENGİ	2001742	100,00	96,85	2,33	0,06	0,18	0,58
YÜK. OK. FAK.	1114956	100,00	97,16	2,53	0,17	0,08	0,05
LİSANS ÜSTÜ	23430	100,00	95,02	4,10	0,00	0,88	0,00
BİLİNMEYEN	175165	100,00	91,21	5,56	0,38	0,00	2,85

KAYNAK: DPT Türk Aile Yapısı Araştırması; 1992, s. 45.

tadır. Her iki bölgede de % 80.49 ile kirvelik ve % 42.27 ile sağdıçlık ve yengelik önde gelmektedir. Türkiye genelinde tasavvurî akrabalık bulunan hanelerde kirvelik ve sağdıçlık/yengeliğin diğer sihrî bağlara göre yüksek oluşunda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden özellikle Batı Anadolu'ya olan iç göçlerin etkisini göz ardı etmemek gerekir.

Aile sosyolojisinde, eş seçiminin kişilerin kendi tercihlerine bırakıldığı toplumlarda akraba evliliği oranlarının çok az çıkacağı varsayılır. Şüphesiz bu varsayım, eşlerin kendi tercihleri ile de akraba evlilikleri yapabileceği gerçeğini göz ardı etmez. 1987 yılının verilerine göre, toplam evliliklerin % 17.16'sı akraba evliliği, % 81.33'ü ise akraba evliliği değildir. 1968 verileri ile mukayese edildiğinde, o dönemde akraba evliliği yapanların oranının 1987 verilerine nazaran daha yüksek olduğu (% 29.2) görülmektedir. Akraba olmayan evlilik oranı ise % 70.8'dir.

Ailede karar alma süreçleri

Gerek günlük hayatın alışılagelmiş akışı içinde, gerekse karşılaşılan çeşitli problemlerin çözümünde aile-içi ilişkiler sistemi büyük önem taşır. Ailenin yerleşim yerine, sosyal tabakalaşma sistemindeki konumuna, ailenin birey sayısına, bireylerin rol tanımlarına ve otorite örüntüsüne göre aile-içi ilişkiler sistemi değişir. Ülkemizde aile-içi ilişkileri bütün boyutlarıyla ele alan bir araştırma yapılmamış olsa da, genel çizgilerin bulunabileceği bulgular söz konusudur.

Gelirin kullanılış biçimi: Türkiye'de aile yapısını betimleyen iki saha araştırmasından ilki 1968 yılında (Timur 1972) ikincisi ise 1987 yılında (DPT 1992) yapılmıştır. Türkiye genelindeki bu iki araştırmanın gelirin kullanılış biçimi konusundaki verileri mukayese edildiğinde, geçen 19 yıllık süre içinde gelirin ailenin hangi ihtiyaçları için harcanacağı konusundaki kararın evin beyi tarafından verildiği görülmektedir. Ancak bu zaman zarfında evin beyinin karar verme oranı % 58.1'den % 45.87'ye düşmüştür. Eşlerin ikisinin birlikte karar verme oranı ise yükselmiş (% 15.6'dan % 38.06'ya), evin hanımının tek başına karar verme oranı ise, karı-kocanın birlikte karar verme oranına nazaran daha az artmıştır. 1968'den 1987'ye kadar geçen 19 yıl boyunca önemli değişiklik, ailedeki büyüklerin gelirin harcanmasındaki karar verme oranının azalmış olmasıdır. (Bkz. Tablo 3)

Boşanmalar

1960 yılından günümüze kadar boşanma eğilimi incelendiğinde, 1970 yılına kadar azalma, 1970'den sonra ise dalgalanmalar ile birlikte artma eğilimi görülmektedir. Yürürlüğe giren 3444 sayılı yeni Boşanma Kanunu'nun etkisi ile 1988 yılında boşanma oranı belirgin bir artış göstermiştir. Son dört yıldaki boşanma oranı ise değişmeyen bir yapı sergilemektedir. (Bkz. Tablo 4)

Evlenmiş nüfusun evlilik sayısına bakarak da boşanmalar hakkında bilgi edinilebilir. Türk toplumunda boşanmaların görece artmasına karşılık, Türkiye genelinde toplam evli nüfusun % 94.32'si, tek evlilik yapmıştır. (Bkz. Tablo 5) Tabloda dikkati çeken husus, yaygın kanaatin aksine birden fazla evlilik oranının kırdan kente nazaran daha yüksek oluşudur.

Söz konusu araştırmada boşanma konusunda bir başka yaygın kanaat de yanlışlanmıştır. Genel olarak toplumda, öğrenim düzeyi arttıkça bo-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

TABLO 7
ÇALIŞAN KADINLARDA EĞİTİM DÜZEYİ İLE MAL REJİMİNİ BİLMEME DURUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

	Mal Rejimini Bilmeyenler	
Eğitim Düzeyi	**Kentte %**	**Kırda %**
Okuma-yazma bilmeyen	85.00	86.29
Okuma-yazma bilen	84.09	86.60
İlkokul mezunu	75.26	72.92
Orta ve dengi Meslek Okulu Mezunu	37.58	45.45
Lise ve dengi Meslek Okulu Mezunu	50.71	72.77
Fakülte ve Yüksek Okul mezunu	35.71	26.92

KAYNAK: A. Kurtkan Bilgiseven, Kadının Ülke Ekonomisindeki Yeri, 1994: Tablo 57.

şanmaların dolayısıyla evlilik sayısının artacağı kabul edilmektedir. Oysa tersine bir durum ortaya çıkmıştır.

Evlilik süresine göre boşanmalar incelendiğinde 1980-1992 yılları arasında boşanma oranlarının değişmeyen bir eğilim gösterdiği izlenmektedir. 1 yıldan az evlilikler en düşük boşanma oranına sahiptir. En yüksek boşanma oranı 6-10 yıllık evliliklerde görülmekte, bunu sırasıyla 16 yıldan yukarı evlilikler ve 11-15 yıllık evlilikler izlemektedir.

Boşanma ve çocuk sayısı arasındaki ilişkiye bakıldığında, çok çocuklu ailelerde boşanmaların az olduğu hakkında toplumdaki yaygın kanaati istatistikler doğrulamaktadır. En fazla boşanma çocuksuz ailelerde olmakta, bunu sırasıyla tek ve iki çocuklu evlilikler izlemekte, çocuk sayısı arttıkça boşanmalar azalmaktadır.

Boşanma istatistikleri incelendiğinde "geçimsizlik", ilk sırayı almaktadır. Bunu büyük bir mesafe ile ikinci olarak "terk", hemen arkasından "zina" izlemektedir. Diğerleri ise sırasıyla; cürüm ve haysiyetsizlik, akıl hastalığı, cana kast ve fena muameledir. Ancak, geçimsizlik dışında kalan diğer boşanma nedenlerinin boşanma sonrasında aile bireylerinin psikolojisini ve sosyal statüsünü olumsuz etkilemesi nedeniyle, çoğunlukla mahkemeye başvurulurken boşanma nedeni olarak geçimsizlik gösterilmektedir. Bu nedenle geçimsizlik her zaman birinci boşanma nedeni olarak istatistiklerde yer almaktadır.

Son yıllarda kamuoyunu ilgilendiren aile-içi şiddet söz konusu olduğunda, Aile Araştırma Kurumu'nun Türkiye genelinde yaptırmış olduğu bir araşırmanın bulgularına göre, aile-içi şiddetin görüldüğü vakaların % 57.1'inde evi terketme, boşanma gibi durumların düşünülmediği görülmektedir. Fiziksel şiddete ailelerin % 34'ünde rastlanmaktadır; sözlü şiddetin rastlandığı hanelerin oranı ise % 53'ü aşmaktadır; Şimdiki ebeveynlerin geçmişlerinde fiziksel şiddete maruz kalmış olma oranı ise % 70'i geçmektedir. Araştırmada, araştırma amacı dışında önemli bir bulgu olarak, kadın ve erkeğin (ve daha çok kadının) ailedeki şiddet olaylarını konuşmaktan duyduğu sıkıntı ve üzüntü tespit edilmiştir. Bu duygunun doğal sonucu olarak, şiddetin varlığını kabullenmeme veya özellikle cinsel şiddet olaylarında olduğu gibi, ayrıntıları konuşmaktan kaçınılmaktadır.

Medeni kanun yasa tasarısı ve mal rejimi

Her kurum gibi, evlilik kurumunun da çeşitli bireysel ve toplumsal ihtiyaçları karşılamak üzere gerçekleşen işlevleri/faydaları/görevleri vardır. Ancak bu fonksiyonların hepsi, toplum hayatında aynı açıklıkla dile gelmez. Sözgelimi, aile kurumunun çocuğun, gencin kişilik gelişimi ve topluma bir sosyal varlık olarak kazandırılması anlamını taşıyan sosyalleştirme fonksiyonundan sık sık söz edilirken, aile kurumu içinde yer alan evlilik kurumunun eşlerin cinsel ihtiyaçlarının tatmini fonksiyonundan daha az söz edilir, günlük hayat içinde üzeri örtük biçimde adeta geçiştirilir.

TABLO 8
AİLELERİN SAHİP OLDUĞU GAYRIMENKULLERİN KİME AİT OLDUĞU

Gayrimenkulün büyük bir bölümünün kime ait olduğu	**Toplam %**	**Kır %**	**Kent %**
Ebeveynler	8.87	10.78	6.98
Erkek üzerine	73.13	77.96	68.34
Kadın üzerine	8.71	4.66	12.71
Erkek çocuk üzerine	5.62	3.79	7.44
Erkek-kadın müşterek	0.52	0.53	0.50
Kız çocuk üzerine	0.10	0.02	0.18
Erkek, kadın, çocuk üzerine	1.61	1.37	1.83
Bilinmeyen	1.46	0.90	2.01
Toplam	100.00	49.75	50.75

KAYNAK: DPT, Türk Aile Yapısı Araştırması, 1990: 76, Tablo 68.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bireylerarası açık iletişimin kurulamadığı ve özellikle para ile ilgili sorunların açık iletişim konusu olamadığı toplum yapımızda müstakbel eşlerin parasal konuları konuşması hâlâ olumsuz sayılmaktadır. Ancak 1980 sonrası liberalleşme döneminde para ve para kazanma yolları ile ilgili anlam kodlarının değişmeye başlamasının yanısıra, kadın hakları hareketlerinin güç ve hız kazanmaya başlaması ile birlikte evlilik kurumunun iktisadî fonksiyonu daha açık dile gelmeye başlamıştır.

Hukukî açıdan ise evlilik birliği, herhangi bir ortaklık gibidir. Zira, eşler arasında iktisadî ve malî bir bağ olmaksızın, evlilik birliği gerçek bir hayat ortaklığı niteliğini kazanamaz. Bu yüzden evlilik, sosyolojik açıdan bir kurum olarak görülürken; hukukî açıdan evlilik birliği olarak adlandırılır.

A. Kurtkan Bilgiseven'in Türkiye genelinde çalışan kadınlar üzerinde yapmış bulunduğu *Kadın'ın Türkiye Ekonomisindeki Yeri* konulu saha araştırmasının sonuçlarına göre, eğitim düzeyi yükseldikçe mal birliği rejiminin ne olduğunu bilmeyenlerin oranının düşmesine rağmen, çalışan kadınların genel olarak bu konuda bilgi sahibi olmadıkları anlaşılmıştır. Çalışan kadınların kentte % 39.74, kırda % 27.49'u mal birliği rejiminin ne olduğunu bilirken; bilmeyenlerin oranı kentte % 60.26'ya yükselmektedir, kırda ise bu oran çok daha yüksek olup % 72.51'dir. (Bkz. Tablo 7)

Ülkemizde evlilik süresince edinilen mallar, kadın çalışsa bile, daha çok erkeğin mülkiyetine geçmektedir. Hatta erkeğin, eşinin aileden kalan mirasını sermaye yapması veya diğer malların artırımında kullanması da söz konusudur. Nitekim DPT'nin Türk Aile Yapısı Araştırması'nda ailenin sahip olduğu gayri menkulün büyük bölümünün erkeğe ait olduğu görülmüştür. (Bkz. Tablo 8)

Medenî Kanun ile ilgili olarak hazırlanan ve 1995'te meclis gündemine giren yasa tasarısına göre kişisel mallar dışında kalan ve evlilik süresince edinilen malların boşanma halinde eşler arasında eşit paylaşımı öngörülmektedir. Tasarıda; eşlerden birinin sadece kişisel kullanımına yarayan mallar, mal rejiminin başlangıcında eşlerden birine ait olan veya sonradan miras yoluyla ya da karşılıksız olarak elde ettiği eşyalar, manevî tazminat alacakları, kişisel malların yerine ikame edilen mallar kişisel mal kapsamında sayılmakta, bunun dışında evlilik süresince edinilen mallar boşanma halinde eşit paylaşıma konu olmaktadır. Bu tasarının kabulü halinde evlilik ilişkilerinde bazı değişikliklerin meydana geleceği bir gerçektir.

KAYNAKÇA

Aile Araştırma Kurumu *"Aile İçi Şiddetin Boyutları, Nedenleri, Sonuçları ve Oluşum Sürecinin Analizi"* başlıklı yayımlanmamış araştırma, proje sorumlusu Zet-Nielsen, Ankara: 1994.

BİLGİSEVEN Amiran Kurtkan, "Kadının Ülke Ekonomisindeki Yeri", T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu (AAK), Ankara: 1994.

DİE, 1989 *Boşanma İstatistiği,* Ankara: DİE Yayınları, 1992.

DİE, *1987 Gelir Dağılımı,* Ankara: DİE Yayınları, Aralık 1990.

DİE, *1987 Tüketim Harcamaları,* Ankara: DİE Yayınları, Ekim 1990.

DİE, *1923-1992 İstatistik Göstergeleri,* Ankara: DİE Yayınları, 1994.

DİE, *1990 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri,* Ankara: DİE Yayınları, 1992.

DİE, *Kentsel Yerler Hanehalkı İşgücü Anket Sonuçları,* Ankara: DİE Yayınları, 1982.

DİKEÇLİGİL Beylü, "Tüketimin Sosyolojik Anlamı" *Sosyal Siyaset Konferansları* 18. Kitap, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1980.

DİKEÇLİGİL Beylü, "Yaşama Tarzı ile Gelir Seviyesi Arasındaki İlişki" (1980), *Aile Yazıları 1: Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç,* der. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem, Ankara: AAK Yayınları, 1990, ss. 521-536.

DPT, *Türk Aile Yapısı Araştırması,* Ankara: DPT Yayınları, 1992.

ERDENTUĞ Aygen, "Çeşitli İnsan Topluluklarında Aile Tipleri" (1985), *Aile Yazıları 1: Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç,* der. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem, Ankara: AAK Yayınları, 1990, ss. 321-358.

ERÖZ Mehmet, "Türk Ailesi" (1977), *Aile Yazıları 1: Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç,* der. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem, Ankara: AAK Yayınları, 1990, ss. 225-248.

FINDIKOĞLU Z. Fahri, "Türklerde Aile İçtimaiyatı" (1936), *Aile Yazıları 1: Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç,* der. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem, Ankara: AAK Yayınları, 1990, ss. 1-26.

KIRAY Mübeccel, "Büyük Kent ve Değişen Aile", *Türkiye'de Ailenin Değişimi,* Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1984.

KONGAR Emre, *Türkiye Üzerine Araştırmalar* içinde "İzmir'de Kentsel Aile", İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.

ÖZBAY Ferhunde, "Kırsal Kesimde Toplumsal ve Ekonomik Yapı Değişmeleri", *Türkiye'de Ailenin Değişimi,* Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 1984.

SAYIN Önal, Aile Sosyolojisi (Ailenin Toplumdaki Yeri), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1990.

TEZCAN Mahmut, "Tasavvuri Akrabalık ve Ülkemizdeki Uygulama" (1982) *Aile Yazıları 4: Evlilik Kurumu ve İlişkileri,* der. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem, ankara. AAK Yayınları, 1990, ss. 413 426.

TİMUR S, *'Türkiye'de Aile Yapısı",* H.Ü. Nüfus Etüdleri Enst. Yayını, Ankara, 1972.

TOLON Barlas, "Geleneksel Aileden Çağdaş Aile Yapısına Doğru", *Aile Yazıları 2: Kültürel Değerler ve Sosyal Değişme,* der. Beylü Dikeçligil - Ahmet Çiğdem, Ankara: AAK Yayınları, 1990, ss. 493-506.

YASA İbrahim, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Sorunları,* Ankara: TODAİE, 1970.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

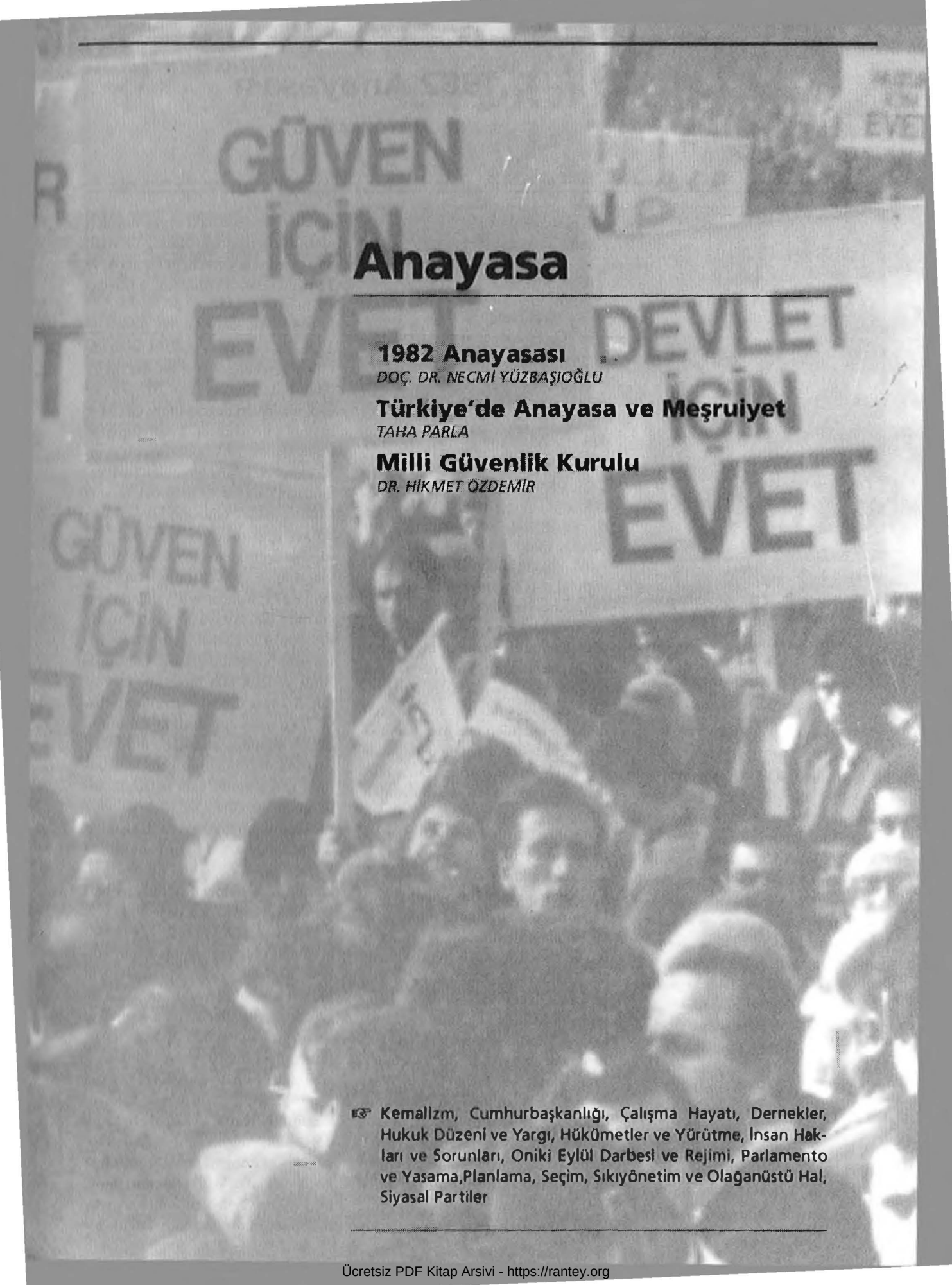

Anayasa

1982 Anayasası
DOÇ. DR. NECMİ YÜZBAŞIOĞLU

Türkiye'de Anayasa ve Meşruiyet
TAHA PARLA

Milli Güvenlik Kurulu
DR. HİKMET ÖZDEMİR

☞ Kemalizm, Cumhurbaşkanlığı, Çalışma Hayatı, Dernekler, Hukuk Düzeni ve Yargı, Hükümetler ve Yürütme, İnsan Hakları ve Sorunları, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Parlamento ve Yasama,Planlama, Seçim, Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal, Siyasal Partiler

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1982 Anayasası

NECMİ YÜZBAŞIOĞLU

1982 Anayasası'nda yapılan değişiklikler

1982 Anayasasının yürürlüğe girmesinden hemen sonra Anayasa'da değişiklik talepleri de gündeme geldi. Geçiş döneminin etkisiyle başlangıçta kısıtlı ve sınırlı olan bu taleplerin, bu dönemin etkileri azaldıkça arttığını görüyoruz.

Anayasa değişikliğinin hemen gündeme gelmesinde başlıca etkenler, Anayasa'nın yapılışında siyasi partilerin dışlanması, Geçici 4. madde ile getirilen siyasi yasaklar ve tümüyle ele alındığında, otorite-özgürlük dengesinde otoriteye ağırlık veren; dolayısıyla, özgürlükleri 2. planda tutan yapısal düzenlemesidir. Nitekim, 1982 Anayasası'na sahip çıkan, sadece, kendisini Anayasa'nın kefili ilân eden Cumhurbaşkanı ve bu Anayasa ile iktidar olmanın kolaycılığını yeğleyen iktidar partisi olmuştur. Bu Anayasa sayesinde var olan icazetli muhalefet partileri bile Anayasa'ya sahip çıkan bir tavır içinde olmamışlardır. Kaldı ki, bu partiler, zaten buna fırsat bulacak kadar yaşayamamışlar, eriyip gitmişlerdir. İcazet döneminden sonra kurulan siyasi partiler ise, başından beri bu Anayasa'ya doğrudan karşı çıkmaktan, en azından soğuk bakmaya varan bir yelpaze içinde kalan değişik boyutlarda olumsuz tavır sergilemişlerdir. Nihayet, iktidarının son yıllarına doğru iktidar partisi de, Anayasa değişikliklerini gündeme getirmek, hatta Anayasa değişikliğine razı olmak zorunda kalmıştır.

Önce otorite ve bunun için de güçlü iktidar anlayışıyla, devlet içindeki tüm demokratik kurumları merkezileştiren ve depolitizasyon yaklaşımıyla kitleleri ve sivil toplum örgütlerini siyasetten dışlayan bu Anayasa'ya, doğaldır ki, diğer demokratik kurumlardan ve sivil toplum örgütlerinden destek beklenemezdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://anteilli.org

Bu tepkiler, Anayasa'daki tepki ürünleri olan üyeliğin düşürülmesi ile ilgili 84., siyasi yasaklarla ilgili Geçici 4. ve 12 Eylül tasarruflarını koruyan Geçici 15. maddeye geldi.

1982 Anayasası'ndaki ilk değişiklik 17 Mayıs 1987 tarih ve 3361 sayılı kanunla gerçekleşmiştir. Bu değişiklik paketinde Anayasa'nın 67., 75. ve 175. maddeleri değiştirilmiş, Geçici 4. madde yürürlükten kaldırılmıştır. Bunlardan 87. maddede yapılan değişiklikle, "20 yaşına giren her Türk vatandaşına seçme ve halk oylamasına katılma hakkı" tanınarak, seçme yaşı iki yaş düşürülürken; 75. maddede yapılan değişiklikte de milletvekili sayısı 450'ye yükseltilmiştir. Anayasa'nın 175. maddesinde yapılan değişiklikle ise, Anayasa'yı değiştirme prosedürü değiştirilmiştir. Değiştirilen yeni prosedürde, Türk Anayasalarında yerleşik eski prosedüre ek olarak, Anayasa değişikliklerinin Meclis'te 3/5'ü aşan çoğunlukla kabulüne olanak tanınmış; ancak, bu durumda, Anayasa değişikliğinin gerçekleşebilmesi için zorunlu halk oylaması öngörülmüştür. Başka bir ifade ile, yeni prosedüre göre, Anayasa değişikliği T.B.M.M.'de 2/3'ü aşan çoğunlukla kabul edilirse, eskisi gibi Cumhurbaşkanının onayıyla ya da ihtiyari halkoylamasıyla Anayasa değişikliği gerçekleşirken; T.B.M.M.'de 2/3 ile 3/5 arasındaki bir çoğunlukla kabul edilirse, değişikliğin gerçekleşmesi için halkoylaması zorunludur. 1987'de gerçekleştirilen değişiklik paketindeki son değişiklik ise, bazı eski siyasi parti mensuplarına 10 ya da 5 yıllık siyasi yasaklar getiren, Anayasa'nın Geçici 4. maddesinin yürürlükten kaldırılmasıdır. Nitekim, aynı paketteki bu değişiklik, Anayasa'nın değişik 175. maddesinin öngördüğü zorunlu halkoylaması yoluyla gerçekleşmiş, 6 Eylül 1987'de yapılan zorunlu halkoylamasında, binde beş gibi küçük bir

farkla "evet" oylarının fazla çıkmasıyla Geçici 4. madde ile düzenlenen siyasi yasaklar yürürlükten kalkmıştır.

1982 Anayasası'nın değiştirilmesi ile ilgili ikinci önemli adım, 1988'de, yerel yönetimler seçimlerini, 5 yılda bir'den 4 yılda bir'e indirmek amacıyla, Anayasa'nın 127. maddesinde değişiklik yapma girişimidir. Ancak, bu değişiklik teklifi T.B.M.M.'de 284 oyla kabul edildiğinden, Anayasa'nın değişik 175. maddesi gereği zorunlu halkoylamasına sunulmuş; fakat, 25 Eylül 1988'de yapılan halkoylamasında % 65 hayır oyu çıkması üzerine Anayasa değişikliği girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

1982 Anayasası'nda yapılan 2. değişiklik, 1993'te gerçekleştirilen Radyo-Televizyon istasyonları kurmak ve işletmekte devlet tekelini kaldıran Anayasa'nın 133. maddesindeki değişikliktir. Bu değişiklik teklifi, T.B.M.M.'de 2/3'ü aşan çoğunlukla kabul edildiğinden, Cumhurbaşkanı'nın onayı ile yürürlüğe girmiştir. 8 Temmuz 1993 tarih ve 3913 sayılı kanunla yürürlüğe giren Anayasa'nın değişik 133. maddesine göre, "Radyo ve Televizyon istasyonları kurmak ve işletmek kanunla düzenlenecek şartlar çerçevesinde serbesttir."

Görüldüğü üzere, 1982 Anayasası'nda bugüne kadar yapılan iki değişiklik son derecede sınırlıdır. Oysa, daha 1985'ten itibaren, Anayasa'da köklü değişiklikler yapına gerekliliği, vaadleri ve talepleri muhalefet partilerinin ve Türk kamuoyunun hep gündeminde olmuştur. Hatta, 1988' den itibaren iktidar partisi de buna katılmıştır. Nitekim, koalisyon hükümetinin programında daha demokratik bir düzen için Anayasa'da köklü değişiklik en başta yer alıyordu.

1982 Anayasası'nın uygulanması

1982 Anayasası'nın geçen 11 yılda-

İLETİŞİM ARŞİVİ

1982 Anayasası, 12 Eylül 1980 darbesini gerçekleştiren generallerin zihniyetini, yansıtmaktaydı.Cumhurbaşkanına tanınan yetkiler; bu kurumu adeta Anayasanın nihai bekçisi konumuna yükseltmişti.

ki uygulaması, bu Anayasa'nın ülkenin siyasal rejim ve demokrasi sorunları karşısındaki başarı ya da başarısızlığını, çözüm ya da çözümsüzlüğünü test edebilmek için yeterli bir süre sayılabilir. Bunun için, Anayasa'nın uygulandığı 11 yılı ana hatları ile bir gözden geçirmek gerekir.

Bilindiği gibi, Anayasalar iki temel konuyu düzenler. Bunlardan biri, devletin temel organları olan yasama, yürütme ve yargı organlarının oluşumu, görev ve yetkileri, karşılıklı ilişkileri, özetle Anayasa'nın benimsediği temsili hükümet modeli; diğeri ise Anayasa'nın belirlediği temel hak ve özgürlükler rejimidir. Şimdi bu iki temel konunun uygulamada nasıl işlediğine bir göz atalım.

Genel olarak 1982 Anayasası'nın öngördüğü hükümet modeli: 1982 Anayasası yürürlüğe girdiğinde, olağan ve olağanüstü dönemlere ilişkin kurumsal düzenlemeler birlikte gözönünde tutularak, bu Anayasa'nın öngördüğü hükümet modeli olarak beş ayrı tez ileri sürülmüştü. Bunlar;

Klasik parlamentarizm
Zayıflatılmış parlamentarizm
Yarı başkanlık rejimi
Başkanlı parlamenter sistem
Otoriter başkanlık hükümeti

Anayasa'nın öngördüğü kurumsal düzenlemede, bu kadar geniş ve farklı yorumlamaya elverişli bu tezlerden, uygulamada hangisinin gerçeklik kazanacağı kuşkusuz merak konusuydu. Türk Anayasa teorisinde bu farklı tezlerin, Anayasa'nın Cumhurbaşkanından ya da parlamentodan kalkarak okunmasından doğduğu ileri sürülebilir. Her iki okuyuşta da, Anayasa'nın hükümet formülünde iki iktidar odaklı olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu odaklardan biri, özellikle olağanüstü dönemlerde etkili Cumhurbaşkanının kullandığı devlet iktidarı; diğeri, parlamento aracılığı ile kurulan partiler iktidarıdır.

Nitekim, uygulamada da, 1984-1989 döneminde, siyasi hayatı yönlendiren, Cumhurbaşkanında topla-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nan devlet iktidarı ile partizan iktidar ayrılığı olmuştur. Birlikte yaşayan bu iki ayrı iktidar formülünde, dönemin başlarında Cumhurbaşkanı ön plânda iken, dönemin sonlarında Başbakan ön plâna çıkmıştır.

1989-1991 döneminde ise, çoğunluk partisi başkanının Cumhurbaşkanı seçilmesiyle, Anayasa'nın öngördüğü Cumhurbaşkanının tarafsızlığı ve sorumsuzluğuna ilişkin hükümlere rağmen, Cumhurbaşkanında toplanan devlet iktidarı ile Başbakanın temsil ettiği partizan iktidar bütünleşmiş, sistem adeta kuvvetler birliğine dönüşmüştür.

1991-1993 döneminde, Mecliste, Cumhurbaşkanının siyasi eğiliminden farklı bir çoğunluğun partizan iktidarı ele geçirmesiyle, devlet iktidarı - partizan iktidar ayrılığı yeniden ortaya çıkmış; bu iki iktidar arasındaki yetki çatışmaları yasa yolu ile giderilmeye çalışılmıştır (by-pass yasaları).

1993 sonrası ise, Cumhurbaşkanını, Başbakanın temsil ettiği koalisyondan oluşan parlamento çoğunluğunun seçmesiyle, devlet iktidarı ile partizan iktidar ayrılığı yine ortadan kalkmış; ancak, bu kez, parlamento çoğunluğunun koalisyondan oluşması ve Cumhurbaşkanının Anayasa'nın öngördüğü tarafsızlık ve sorumsuzluk niteliklerine sadık kalmasıyla, devlet iktidarı-partizan iktidar bütünleşmesi olmamıştır.

Yasama: 1982 Anayasası yürürlüğe girdiğinden bu yana üç genel seçim, bir ara seçim yapıldı. İlk genel seçim 6 Kasım 1983'te ikincisi 29 Kasım 1987'de yapıldı. 1982 Anayasası seçimlerin beş yılda bir yapılmasını öngörüyordu. Bu durumda normalde seçimlerin seçim dönemi sonu olan Kasım 1988'de yapılması gerekiyordu. Ancak T.B.M.M., 10 Eylül 1987 gün ve 3403 sayılı kanunla genel seçimi bir yıl erkene alarak 1 Kasım 1987'de yapılmasını kararlaştırdı. Bu kanunun bir maddesinin Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi üzerine 17 Ekim 1987 tarih ve 3404 sayılı kanunla bu kez T.B.M.M. erken genel seçim tarihini 29 Kasım 1987 olarak belirledi. Böylece, Meclis Anayasa'ya göre beş yıl olan yasama dönemini kendi iradesiyle dört yıla indirmiş oldu.

Genel seçimlerin üçüncüsü 20 Ekim 1991'de yapıldı. Bu seçimler de, önceki gibi, Meclisin, beş yıllık yasama dönemini doldurmadan, 24 Ağustos 1991 tarih ve 3757 sayılı kanunla, genel seçimi bir yıl erkene alarak, seçimlerin 20 Ekim 1991'de yapılmasına karar vermesiyle gerçekleşti. Böylece, 1982 Anayasası'nın uygulandığı geçen süre içinde, Meclis olağan seçim dönemi olan beş yılı doldurmadan, erken seçim yoluyla dört yılda bir seçim yapmak ihtiyacı ikinci kez doğdu. Bu da, 1982 Anayasası öncesi dönemlerde olduğu gibi dört yıllık seçim döneminin Türk siyasi hayatı bakımından daha gerçekçi olduğunun bir göstergesi sayılabilir. 20 Ekim 1991 genel seçimlerine Sosyal Demokrat Halkçı Parti Halkın Emek Partisi'yle Refah Partisi de Milliyetçi Çalışma Partisi ve Islahatçı Demokrat Partisi ile, bunların adaylarını kendi listelerinden göstermek suretiyle fiili ittifak kurarak katıldılar. Bu seçimler de haksız ve adil olmayan önceki seçim sistemine göre yapıldı. Zaten bu fiili seçim ittifakları da bu haksız ve adil olmayan seçim sisteminin zorlamasıydı. 1982 Anayasası döneminde, bugüne kadar, 28 Eylül 1986 tarihinde Anayasa'nın 78. maddesi uyarınca 11 seçim çevresi için bir ara seçim yapıldı. Bu dönemde ikinci ara seçim için 4 Aralık 1994 tarihi kararlaştırıldı. Ancak, bu ara seçim, Anayasa Mahkemesi'nin seçimi düzenleyen 4044 sayılı yasanın bir hükmünü iptal etmesi nedeniyle yapılamadı.

1982 Anayasası'nın uygulanmasında yasama ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken önemli konular-

İLETİŞİM ARŞİVİ

1982 Anayasası'nın taslağını hazırlayan komisyon kaleme aldığı metinle, toplumda anarşi ve şiddet olaylarının bir daha yeşermeyeceği bir anayasal düzen özlemi içindeydi. Özellikle 1961 Anayasası'nın yargının bağımsızlığına verdiği önem, 1982 Anayasası ile kısmen yokedilerek mahkemelerin bağımsızlığı ve yargıç güvencelerini kısıtlayan hükümler getirildi. Bunun yarattığı sonuçlar 1990'lara kadar devam edegeldi.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İLETİŞİM ARŞİVİ

Askeri darbeyi gerçekleştiren generallerin toplumu etkilemede kullandıkları en popüler söylem, "12 Eylül öncesine dönüş" ve bunun etrafında yarattıkları tehditkâr üsluptu. Bu söylem daha sonra diğer partiler tarafından 1982 Anayasası'nın icazetli ürünü diye suçlanacak ANAP'ın mitinglerinde de kullanıldı.

dan biri de, yapay partileşmenin yarattığı sorunlardır. 12 Eylül 1980 sonrası eski siyasi partilerin önce faaliyetleri durdurulmuş, daha sonra bu partiler feshedilmişti. Anayasa'nın hazırlanması süreci içinde de feshedilen eski partilerin her kademedeki mensuplarına siyasi faaliyet yasağı konulmuş, hatta bununla da yetinilmemiş, Anayasa yürürlüğe girdikten sonra da 1987'de Anayasa değişikliği ile yürürlükten kaldırılan Geçici 4. madde ile bunlara 5 ve 10'ar yıllık siyaset yasağı konulmuştu. Amaç, 12 Eylül'e gelişte kusurlu görülen eski siyasi parti mensuplarını siyasetten uzak tutmak ve yeni döneme yeni siyasi partilerle girmektir. Bunun içindir ki, 1983'te siyasi partilerin kuruluşlarında Milli Güvenlik Konseyi'nden icazet sistemi getirilerek, Anayasa'daki siyasi yasak kapsamına girmeyen eski siyasi parti mensuplarının ve hatta sempatizanlarının da, veto yoluyla yeni kurulan partilerde yer almaları engellenmiştir. Nitekim, 12 Eylül sonrası 6 Kasım 1983'te yapılan ilk genel seçimlere icazetle kurulabilen üç parti katılmıştır.

Diğer yandan, 12 Eylül döneminde feshedilen siyasi partilerin toplumsal tabanlarına dayalı partiler, yeni adları altında süratle kuruldular. CHP yerine SODEP, DSP; AP yerine DYP; MSP yerine RP ve MHP yerine MÇP gibi. 1992 yılında eski siyasi partilerin feshine dair kanunun yürürlükten kaldırılmasından sonra, bu partilerden bazıları eski partilerin isimlerini de aldılar. CHP ve MHP gibi. Buna karşın, icazetli olarak kurulan yapay partiler HP ve MDP süratle eridiler ve nihayet 1985 yılı sonlarında HP, SODEP'le birleşerek SHP'yi oluştururken; MDP'deki erime bu partinin Mayıs 1986'da kendisini feshetmesine yol açtı. Fesih sonrası bu partinin milletvekillerinin bir kısmı ANAP'a katıldı, bir kısmı ile Hür Demokrat Parti adıyla yeni bir parti kuruldu ve daha sonra bu parti de ANAP'la birleşti ve nihayet bir kısmı da DYP'ye katılarak DYP'nin Mecliste temsil edilmesini ve grup kurmasını sağlamış oldular. Bu şekilde, Meclis dışında bırakılmış olan muhalefet Meclise taşınmış oldu. Kuşkusuz, 2,5 yılda 399 milletvekilinden 112'sinin (1/4'den fazla) çeşitli nedenlerle parti değiştirmesi, bu icazetli yapay partileşmenin marazlarıydı.

Bu yapay partileşmeye, üyeliğin düşmesi ile ilgili Anayasa'nın 84. maddesindeki maraz düzenleme de eklenince, bu konuda da uygulamada halen devam etmekte olan sorunlar yaşandı. 84. madde 1982 Anayasası'nın en çok sorun yaratan ve en çok tartışılan maddelerinden birisi. 1982 Anayasası pratiğinde, hep gündemde kalan ve hep sorun yaratan 84. madde ile ilgili yaşanan sorunlara kısaca değinmek gerekiyor.

Anayasa'nın "Üyeliğin düşmesi" kenar başlıklı 84. maddesi, milletvekilliğinin düşme koşulları ve yöntemini düzenliyor. 84/1'de, birbirinden ayrı altı farklı düşme nedeni öngörülmesine rağmen, düşürme yöntemi olarak, "Meclis üye tamsayısının salt çoğunluğu ile karar verilir," denilerek, tek yöntem benimsenmiştir. Uygulamada bu fıkraya ilişkin sorunlar da temelde bu düzenlemeden kaynaklanmaktadır. Çünkü, esasen bu fıkradaki düşme nedenleri, hukuk tekniği itibariyle hepsi aynı yöntemle düşme kararı verilebilecek nedenler ya da koşullar değildir. Bu nedenle, fıkra düzenlenirken, benzer düşme nedenleri bir kategoride toplanarak, bu kategorilerine göre de farklı düşürme yöntemleri benimsemek gerekirdi.

84. maddenin bu maraz düzenlemesi uygulamada sorun yaratmakta hiç gecikmedi. Sorun ilk önce, "partisinden istifa ederek başka bir partiye girme" konusunda çıktı. Bu düşme nedeni, 1982 Anayasası'nın öngördüğü bir düzenleme olup, madde gerekçesine göre, "1961 Anayasası'nın 1980'li yıllardan önceki uygulamala-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rında topluca bir partiden istifa ederek bir başka partiye girme ve bu suretle iktidar değişikliklerine neden olma gözönünde bulundurularak, bu gibi dalgalanmaların önlenmesi" amacıyla düzenlenmiştir. Kamuoyunda bu düzenleme, maddi ya da manevi çıkar sağlamak amacıyla, "milletvekili pazarını" önlemek olarak değerlendirilmiştir. Başka bir ifadeyle, bu düzenleme, siyasi ahlakın hukukla sağlanmak istenmesi formülasyonudur. Ne var ki, işin doğasına ters düşmesi bir yana, yukarıda açıkladığımız gibi, 12 Eylül 1980 sonrası, siyasi partilerin feshedilerek, yeni dönemde, siyasi partilerin güdümlü, yapay bir yapılanmaya zorlanmaları daha ilk başta bu formülasyonun iflasını hazırlamıştır. Bu düzenleme, siyasi partilerin doğal, sosyolojik mecralarında yapılanmalarına engel teşkil eden bir hüküm halini almıştır. Bu engeli aşmak için de, kamuoyunda "hülle partileri" adı verilen, "yasağı Anayasa'ya karşı hile" yoluyla aşma formülasyonu literatürümüze girmiş ve 1986'dan bu yana çok sayıda "hülle partileri" kurulmuştur. Dolayısıyla, 84. maddenin bu hükmü, hülle partisi sayısı kadar hile yoluyla ihlâl edilmiştir. Üstelik, 12 Eylül öncesi % 3 civarında olan partiler arası transfer, onu önlemek için konulan 84. maddeye rağmen % 30'ları aşmıştır.

Hülle partisi vukuatından başka, uygulamada, 84. maddedeki düzenlemenin ikinci vukuatı, çok yakın tarihe kadar kamuoyunun gündeminde olan ve gelecekte de sorun olarak tekrar gündeme gelmesi muhtemel olan, belediye başkanlıklarına adaylıklarını koyan milletvekillerinin, seçilmeleri halinde, Meclis üye tamsayısının salt çoğunluğu ile milletvekilliğinden istifalarını kabul etmezse durumun ne olacağı sorunudur. Anayasa ve yasalara göre, milletvekillerinin belediye başkanlığına aday olmalarını engelleyen bir hüküm yoktur; ama, Anayasa'nın 82. maddesi hükmü, belediye başkanlığı gibi kamu tüzel kişilerinde görev almayı, milletvekilliği ile bağdaşmayan işler arasında saymıştır. Konuya ilişkin olarak, Mahalli İdareler Seçimi Kanunu'nda yapılan son düzenleme ile milletvekillerine, belediye başkanlığına aday olmaları halinde, milletvekilliğinden istifa zorunluluğu öngörülmemiş; ancak seçilmeleri halinde, iki görevin bir şahıs uhdesinde birleşemeyeceği hükme bağlanarak, seçim sonuçlarının tebliğinden itibaren 15 gün içinde, tercih hakkını belediye başkanlığı için kullanacaksa, milletvekilliğinden istifa etme zorunluluğu getirmiştir.

İlk bakışta her şeyin çok doğal göründüğü bu düzenlemede sorun, 84. maddede, milletvekilinin istifasının, Meclis üye tamsayısının salt çoğunluğunun kabulüne bağlanmasından kaynaklanmaktadır. 84. maddedeki, istifanın geçerliliğini, Meclis üye tamsayısının salt çoğunluğuna bağlayan bu hukuk ve mantık dışı maraz düzenleme yüzünden, Meclisin 226 oyla istifasını kabul etmediği milletvekili, seçildiği halde belediye başkanlığı yapamayacaktır. Böylece, bu maddenin, çoğunluktaki partinin istismarına ne kadar elverişli olduğu bir kez daha görülmektedir.

Nitekim, en son yapılan 27 Mart 1994 Mahalli İdareler seçiminde, Ankara Büyükşehir Belediye Başkanlığı'na seçilen, Ankara milletvekili Melih Gökçek'in durumu, kamuoyunda ve siyaset arenasında uzun süre tartışmalara neden olmuş; konu uzunca süre Meclis gündeminde de sürüncemede kaldıktan sonra, Melih Gökçek'in milletvekilliğinin düştüğü ve Büyükşehir Belediye Başkanlığı kabul edilmiştir.

Uygulamada, 84. maddenin üçüncü vukuatı, bu maddenin üçüncü fıkrasındaki, "Anayasa Mahkemesi'nin kararında partinin kapatılmasına eylem ve sözleri ile sebebiyet verdiği belirtilen milletvekillerinin üyeliği ile temelli olarak kapatılan siyasi partinin kapatılmasına ilişkin davanın açıldığı tarihte, parti üyesi olan diğer milletvekillerinin üyeliği, kapatma kararının T.B.M.M. Başkanlığı'na tebliğ edildiği tarihte sona erer" hükmü ile ilgilidir. Bu hükmün, son derece bozuk bir Türkçe ile yazılmış olmasının neden olduğu anlaşılma zorluğu ve değişik yorumlara yol açma olumsuzlukları bir yana; kuvvetler ayrılığı, temsili vekâlet, yasama dokunulmazlığı, suç ve cezada kanunilik, cezaların şahsiliği gibi çok temel anayasa ve ceza hukuku ilkeleri ile de açıkça çelişmektedir.

Nitekim, uygulamada Anayasa Mahkemesi, 1993 yılında Halkın Emek Partisi'nin (HEP) kapatılması kararında eylem ve sözleriyle HEP'in kapatılmasına neden olanlardan, eski Genel Başkanlardan Fehmi Işıklar'ın milletvekilliğinin de, kapatma kararının T.B.M.M. Başkanlığı'na tebliğ edildiği tarihte, "Meclisin ayrı bir kararına ve işlemine gerek kalmaksızın", "kendiliğinden" sona ereceği hükmüne bağlamıştır. Mahkemenin bu kararı öğretide ve uygulamada çok sert eleştiri ve tartışmalara neden olmuştur. Hatta, kararın uygulanmasına ilişkin olarak, Anayasa Mahkemesi Başkanı ile Meclis Başkanı adeta fikir düellosuna girmişlerdir. Bu sorun da, Meclis gündeminde uzunca süre sürüncemede kaldıktan sonra, Fehmi Işıklar'ın üyeliğinin düştüğünün kabulüyle sonuçlanmıştır.

Sorun, 1994 yılında, Anayasa Mahkemesi'nin Demokrasi Partisi'ni (DEP) kapatma kararıyla tekrar gündeme gelmiştir. Anayasa Mahkemesi bu kapatma kararında da, HEP kararında olduğu gibi, partinin kapatılmasına eylem ve sözleriyle sebebiyet veren ve davanın açıldığı 2 Aralık

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ABC ARŞİVİ

1982 Anayasası'nın parlamento üyeliğinin düşmesine ilişkin hükümleri içeren 84. maddesi, daha başlangıçta sorun çıkarmaya adaydı. Nitekim Anayasa Mahkemesi'nin Demokrasi Partisi'ni (DEP) kapatma kararında da milletvekillerinin eylem ve sözleri, 84. maddenin "tahammül sınırlarının" çok üzerinde bulundu.

1993 tarihinde parti üyesi olan 13 DEP'li milletvekilinin de, "milletvekilliklerinin", "kapatma kararının TBMM Başkanlığı'na tebliğ edildiği tarihte", "kendiliğinden" sona ereceğini hükme bağlamıştır. Bu karar da, iç kamuoyundan çok dışarıya, özellikle Avrupa'da büyük tepki ve eleştirilere yol açmış; Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme çabalarına zarar vermiştir. Ayrıca, milletvekilliği ara seçimlerinin 4 Aralık 1994 olarak kararlaştırılmasında da temel rol oynamıştır.

Görüldüğü gibi, 1982 Anayasası'nın geçen 11 yıllık uygulamasında, 84. madde, sorun çözmek bir yana, üç önemli konuda kamuoyunda kriz boyutlarına kadar uzanan ölçüde geniş yankılar uyandıran sorunlar yaratmıştır. Bundan sonra da sorun olmaya devam edeceği kuşkusuzdur. Bu maddenin yarattığı sorunların yoğun olduğu dönemlerdeki, madde ile ilgili askıya alına, Anayasa değişikliği talep ve girişimlerinden bugüne kadar sonuç alınamamıştır.

1982 Anayasasının uygulandığı, 11 yıllık dönemde T.B.M.M. yaptığı iki Anayasa değişikliğinde, Anayasa'nın toplam beş maddesini değiştirmiştir. Bu dönemde Meclis 2000'in üzerinde kanun çıkarmıştır. Bu dönemde dikkati çeken bir başka konu, Meclisin çıkarmış olduğu yetki yasalarıyla, adeta yasama yetkisini devredercesine hükümete çok geniş düzenleme yetkisi vermiş olmasıdır. Nitekim, Anayasa Mahkemesi, Meclisin çıkarmış olduğu bu nitelikteki yetki yasalarına karşı, 1990 yılına kadar kayıtsız kalırken; 1990'dan sonra İçtihat değiştirerek Meclisin bu nitelikteki yetki yasalarının ve bu yasalara dayanılarak çıkarılan KHK'lerin büyük bir çoğunluğunu iptal etmiş ve Meclisi yasama yetkisine sahip çıkmaya zorlamıştır. Yine, Meclis, yetki kanununa dayanarak çıkarılan KHK'lerin yasalaşması konusunda da, Anayasa'nın 91. maddesindeki amir hükme rağmen hep ihmalkâr davranmıştır.

Bu dönemde, T.B.M.M. biri 1989, diğeri 1993'te olmak üzere iki Cumhurbaşkanı seçmiş, kurulan bütün hükümetlere güvenoyu vermiştir. Gensoru yoluyla düşürülen hükümet ya da bakan olmazken; Meclis tarafından biri 1985, ikisi 1993'te olmak üzere üç bakan Meclis soruşturması yoluyla Yüce Divan'a sevkedilmiş, 3 Mart 1994 tarihli Meclis kararıyla 8 milletvekilinin yasama dokunulmazlığı kaldırılmıştır. Meclisin vermiş olduğu milletvekillerinin yasama dokunulmazlığını kaldırma kararı içerde ve özellikle dışarda yoğun eleştiri konusu olmuştur.

Yine bu dönemde, T.B.M.M. sıkıyönetim hali ve olağanüstü hal uygulamalarında Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nun önerilerini hep onaylamıştır. Meclis'in, Körfez krizi nedeniyle, 12 Ağustos 1990 günlü 107 sayılı ve 5 Eylül 1990 günlü 108 sayılı, Hükümete, "Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesine ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına" izin verme kararları, bu döneme ilişkin başka önemli kararlardır.

Yürütme: 1982 Anayasası'na göre yürütmeyi olağan ve olağanüstü dö-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

nemler ayrımı yaparak değerlendirmek gerekiyor. Olağan dönemde yürütme, devlet iktidarını temsil eden Cumhurbaşkanı ve partiler iktidarını temsil eden Bakanlar Kurulu olmak üzere iki kanattan oluşurken; olağanüstü dönemde bu iki kanat birleşmekte, Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu yürütmeyi oluşturmaktadır. Bu iki farklı oluşumda, sistemin işleyişinin doğal sonucu olarak, olağan dönemde Bakanlar Kurulu'nun olağanüstü dönemde ise Cumhurbaşkanının yürütme içinde ön plânda olacağı beklenir.

Geçen on bir yıla rağmen, Türkiye'nin bir bölgesinde halen olağanüstü hal uygulamalarının devam ettiği gözönüne alındığında, Türkiye'de aynı anda iki farklı oluşum uygulamasının geçici olmaktan çıkıp adeta süreklilik kazandığı da söylenebilir. Dolayısıyla, yürütmeyi oluşturan Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'nun oluşumunu değil ama yetkilerini olağan ve olağanüstü dönem için ayrı ayrı değerlendirmek, 1982 Anayasası'nda yürütme ile ilgili yapılması gereken ilk tesbittir.

Olağanüstü döneme ilişkin kararların alınmasında, Milli Güvenlik Kurulu'nun da süreç içinde yer alması; üstelik Milli Güvenlik Kurulu Kararları'nın, Bakanlar Kurulu'nca "öncelikle dikkate alınması" gereken nitelikte olması, olağanüstü dönemlerde karar alma sürecini olağan dönemlerden ayıran etkili ve en önemli bir başka özelliktir. Milli Güvenlik Kurulu'nun beş asker, dört sivil üyeden oluşan yapısı, bu Kurula başkanlık eden Cumhurbaşkanını ön plana çıkarmaktadır. Buna, bu dönemde, yürütmenin Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanarak karar alabilmesi eklenince, sistemde Cumhurbaşkanının odak noktası olması kaçınılmazdır. Nitekim, onbir yıllık olağanüstü dönem uygulamalarında, gerek olağanüstü halin uzatılmasında, gerekse bu dönemde çıkarılan K.H.K.'lerin oluşumunda, Bakanlar Kurulu hatta Meclis hep M.G.K. kararları doğrultusunda ya da ona paralel karar almışlar; adeta MGK kararlarının onaylayıcısı veya uygulayıcısı konumunda olmuşlardır. Yine, olağanüstü dönemlerde, Cumhurbaşkanları muhalefet partileri liderleriyle daha sık görüşerek, onları da bu sürece katma çabası içinde olagelmişlerdir.

Cumhurbaşkanı: Geçen on bir yılda, olağan dönemde yürütmeye ilişkin sorunlar daha çok yine yürütmenin devlet iktidarını temsil eden Cumhurbaşkanı ile ilgili olmuştur. Bunda Anayasa'daki Cumhurbaşkanının yetkileri ve sorumsuzluğuna ilişkin geniş ve karmaşık düzenlemenin payı büyüktür. Bu düzenlemeden hareketle Cumhurbaşkanları, Anayasa'nın, kendilerine, klasik parlamenter rejimlerde devlet başkanına tanınan yetkilerden daha fazlasını verdiğini ileri sürerek, siyasal sorumluluk gerektiren konularda da yetkili olduklarını söylerken; Başbakanlar, Anayasa'ya göre Cumhurbaşkanının sorumsuzluğunu ve tarafsız statüsünü hatırlatarak, siyasal sorumluluk gerektiren konularda hükümetin yetkili olduğunu savunmuşlardır. Sorun, Cumhurbaşkanını seçen çoğunlukla, hükümetle temsil edilen partizan iktidar çoğunluğunun farklılaştığı 1991-1993 döneminde kriz noktasına varmıştır. Bu dönemde, krizi Cumhurbaşkanının yetkilerini kısıtlayarak hükümet lehine çözmeyi amaçlayan "by pass" yasası Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi. Hazırlanan ikinci by pass yasası Cumhurbaşkanı tarafından bir defa daha incelenmek üzere Meclise geri gönderildi. Meclis yasayı tekrar görüşürken Cumhurbaşkanı Turgut Özal öldü. Yeni Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel hükümetin arkasındaki partizan çoğunlukça seçilince, Cumhurbaşkanı-partizan çoğunluk farklılığı ortadan kalkmış oldu ve Cumhurbaşkanının yetkilerini kısıtlayan by pass yasası da Mecliste kadük kaldı. Böylece kriz aşılmış oldu.

Ancak, yaşanan bu kriz, 1982 Anayasası'nın Cumhurbaşkanının yetkilerine ilişkin düzenlemesinin, gelecekte Cumhurbaşkanı-partizan iktidar çoğunluklarının farklılaşması halinde yeni krizlere gebe olduğunu da göstermiş oldu.

Buna karşın, 1982 Anayasası'nın 1961 Anayasası'na tepki olarak, Cumhurbaşkanının seçimine ilişkin öngörmüş olduğu radikal çözüm olumlu sonuçlarını verdi. Bu dönemde iki Cumhurbaşkanı kısa süre içinde krizsiz seçildi. 9 Kasım 1989'da Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in görev süresinin dolması nedeniyle yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde, Turgut Özal 31 Ekim 1989 günü üçüncü turda 263 oyla Cumhurbaşkanı seçildi. Yine, 1993'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölümü üzerine yapılan Cumhurbaşkanı seçiminde de, Süleyman Demirel 16 Mayıs 1993 günü üçüncü turda 244 oyla Cumhurbaşkanı seçildi. Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığına seçilmesi başlangıçta "ANAP çoğunluğunun Cumhurbaşkanı" iddiası ile muhalefetin sine-i millete dönme tehdidine kadar varan yoğun eleştiri ve muhalefetine maruz kaldı. 1991 milletvekili genel seçimleri sonuçlarına göre, muhalefet koalisyon kurarak iktidara gelince, bir süre "Cumhurbaşkanını indireceğiz" sloganıyla arayış içine girdiyse de, Mecliste bu desteği bulamadığından, yukarıda açıkladığımız sürtüşme içinde de olsa Cumhurbaşkanını kabullenmek zorunda kaldı. Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı seçiminde de partilerarası consensus sağlanamadı ve Demirel, koalisyon partilerinin deste-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi • https://rahtey.org

ği ile Cumhurbaşkanı seçildi. Fakat bu kez, muhalefet Cumhurbaşkanına karşı çıkmadı ve benimsedi. Böylece Cumhurbaşkanının partilerarası consensusla değil, Meclisteki çoğunluk parti ya da partilerince seçilmesi meşruluk kazanmış oldu.

Bakanlar Kurulu: 1982 Anayasası'nın geçen on bir yıllık uygulamasında yürütmenin ikinci kanadı olan Bakanlar Kurulu ile ilgili pek sorun çıkmadı.

1982 Anayasası'nın uygulandığı onbir yıl içinde hiçbir bakan gensoru ile düşürülmemiştir. Gensoru önergeleri iktidar parti ya da partilerince daha baştan reddedilmiştir. Buna karşılık istifa etmeyen iki bakan, Başbakanın teklifi ve Cumhurbaşkanının onayı ile görevden azledilmişlerdir. Bunlardan, Maliye ve Gümrük Bakanı Vural Arıkan, Başbakan Turgut Özal ile uyuşmazlığa düşünce 26 Ekim 1984'te Başbakan Özal'ın inisiyatifi ile görevden azledilirken; Milli Savunma Bakanı Hüsnü Doğan, Başbakan Akbulut ile hiçbir sorunu yokken, Cumhurbaşkanı Özal ile düştüğü kişisel uyuşmazlık üzerine, 22 Şubat 1991'de Cumhurbaşkanı Özal' ın inisiyatifi ile azledilmiştir.

Yine bu dönemde, 1. Özal Hükümetinin Devlet Bakanı İsmail Özdağlar, Meclis soruşturması yoluyla 17 Mayıs 1985'te Yüce Divan'a sevk edilen ve Anayasa Mahkemesi tarafından mahkum edilen tek bakandır. İki eski bakan Sefa Giray ve Cengiz Altınkaya da Meclis soruşturması yoluyla 20 Ocak 1993 tarihli Meclis kararıyla Yüce Divan'a sevk edilmiş olup, yargılanmaları beraatle sonuçlanmıştır.

On bir yıllık uygulamada, hükümet bakımından dikkati çeken bir başka nokta, özellikle ANAP hükümetlerinin, KHK'lerle düzenleme yetkisini, adeta Meclis'in yasama yetkisini devre dışı bırakıcasına sık ve kapsamlı kullanmalarıdır. Anayasa Mahkemesi de 1990 yılına kadar bu uygulamaya seyirci kalmıştır. 1990'dan sonra ise Anayasa Mahkemesi, yetki yasalarını ve bunlara dayanarak çıkarılan KHK'leri arka arkaya iptal ederek bu uygulamanın önünü kesmiştir. Nitekim, Anayasa Mahkemesi'nin bu tutumu yüzünden, son iki yıldır, Çiller hükümeti bir hayli sıkıntıya düşmüş; başta özelleştirme yasası olmak üzere, daha önce KHK'lerle düzenlenen, ama Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilen konuları kanunlaşmak üzere Meclise götürmek ve Meclisi çalıştırmak zorunda kalmıştır.

Değinilmesi gereken bir nokta da, bu dönemde, yine ANAP hükümetlerinin, fon uygulamalarını bir hayli yaygınlaştırarak, bütçe dışı gelir ve harcamalara yönelmeleri; böylece parasal konularda da olabildiğince Meclisin denetiminden kaçmak istemeleridir. Hükümetin bu eğilimine de 1987'ye kadar seyirci kalan Anayasa Mahkemesi, 1987'den sonra vermiş olduğu kararlarında olur vermemiştir.

ABC ARŞİVİ

1. Özal hükümetinde Devlet Bakanı olan İsmail Özdağlar yolsuzluk gerekçesiyle Yüce Divan'a sevkedilen ve Anayasa Mahkemesi tarafından mahkûm edilen tek bakan oldu.

Yargı-Anayasa Mahkemesi kararları: Anayasa'nın uygulanması bakımından, diğer yargı birimlerine nazaran, Anayasa Mahkemesi kararlarının öncelikli önem taşıdığı kuşkusuzdur. Çünkü, bir ülkedeki siyasal ve Anayasal sistemi, Anayasa metni yanında, kurumlar pratiği ve Anayasa yargısı belirler. Kaldı ki, bir ülkede Anayasa'nın ne olduğu konusunda son sözü söyleyecek olan da Anayasa Mahkemesi'dir. Dolayısıyla, Anayasal düzeni şu ya da bu yönde etkileme ve yönlendirme gücüne sahip olan Anayasa Mahkemesi'nin hiç değilse temel bazı konulardaki tavır ve içtihatlarına da göz atmak gerekiyor.

1982 Anayasası yürürlüğe girdiğinde, Anayasa metni üzerinde yapılan değerlendirmelerde değişik tepki, yorum, tavırlar vardı. Bu tavırlardan ilki, "bu Anayasa ile demokrasi olmaz", ikincisi, "demokrasi olur ama bu Anayasa ile gösterilen şekliyle olur" ve üçüncüsü, "evet olumsuzluklar vardır ama bir de uygulamaya bakmak gerekir", tavırları idi. Bunlardan "uygulamaya bakmak gerekiyor" diyen üçüncü tavrın umudu, demokrasi yolunda uluslararası hukukun sağlayacağı destekler, yasama organının Anayasa'ya rağmen yapacağı demokratik açılımlar ve nihayet, demokratikleşme yolunda hem bu ikisine Anayasa'yı aşan ve onlara destek veren, hem de Anayasa ile ilgili yorumlarda en son sözü söylemeye yetkili olan Anayasa Mahkemesi'nin tutumu idi.

Hemen söylemek gerekir ki, Anayasa Mahkemesi daha ilk baştan itibaren uluslararası hukuka açık bir tavır sergiledi. Bu bağlamda, Anayasa Mahkemesi başta Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve B.M. Evrensel İnsan Hakları Bildirisi olmak üzere, insan haklarına ilişkin uluslararası bildiri ve sözleşmeleri, Paris şartını, Uluslararası örgütlerin oluşturduğu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kurumların kararlarını, Alman Anayasa Mahkemesi, Fransız Anayasa Konseyi kararlarını, kararlarında bir çoğu destek niteliğinde de olsa, ölçü norm olarak kullandı. Başka bir ifadeyle, Anayasa Mahkemesi kararlarında, Anayasa metni yanında, uluslararası hukuku da referans yaptı.

Nitekim, Anayasa Mahkemesi, demokrasi konusunda da referans yaptığı uluslararası hukukun belirlediği demokrasi standartları ve anlayışı çizgisine yaklaşmaya çalıştı. Mahkeme, her ne kadar serbest bölgelere ilişkin kararında. "Burada sözü edilen demokratik toplum düzeniyle, hiç kuşkusuz Anayasamızda gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenen hukuk düzeninin kastedildiğinde duraksamaya yer yoktur" diyerek, "milli demokratik toplum düzeni" tezini benimsemişse de; bunun hemen arkasından verdiği Polis Vazife ve Selâhiyet Kanunu'na ilişkin kararında, "Anayasamız özgürlüklere saygılı olunmasını istemekle yetinmemiş, bunların kullanılmasını sağlayacak önlemler alınmasını Devletin temel amaç ve görevleri arasında saymak suretiyle özgürlükçü bir görüşü benimsemiştir. Klasik demokrasiler temel hak ve özgürlüklerin en geniş ölçüde sağlanıp güvence altına alındığı rejimlerdir. Kişinin sahip olduğu dokunulmaz, vazgeçilmez, devredilmez temel hak ve özgürlüklerin özüne dokunulup tümüyle kullanılamaz hale getiren kısıtlamalar demokratik toplum düzeni gerekleriyle uyum içinde sayılamaz" diyerek; demokratik toplum düzenini, açıkça "klasik demokrasiler" olarak ele almış ve klasik batı demokrasilerindeki demokratik toplum düzeni standartları çerçevesinde değerlendirme yapmıştır.

Anayasa Mahkemesi kararlarına göre siyasi partilerin sınırları: Demokratik toplum düzeni dendiğinde, kuşkusuz, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları olan siyasi partilerin Anayasal rejimi konusundaki Anayasa Mahkemesi'nin yorum ve içtihatları da ağırlıklı önem taşıyor. Anayasa ve siyasi partiler yasasındaki parti yasaklamalarına ilişkin düzenlemeler, öğreti ve özellikle Anayasa Mahkemesi kararları esas alındığında, Türkiye'de siyasi partilerle ilgili ideolojik ve kurumsal yasaklar üç ana kategoride toplanabilir. Bunlar, yasaklamaların yoğunluk sırasına göre; "laik devlet", "millî devlet" ve "demokratik devlet"in korunmasına ilişkin yasaklamalardır. Bu yasaklamalar, Türkiye'de siyasi partilerin politik alan sınırlarını çizmektedir.

1982 Anayasası döneminde geçtiğimiz on bir yıl içinde, Anayasa Mahkemesi tarafından, program ve faaliyetleri laiklik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle kapatılan tek parti Huzur Partisi'dir. Mahkeme, Huzur Partisi'nin kapatılmasına ilişkin 1983/2 karar sayılı kararında, laiklik ilkesinin Türkiye için özel anlamını ve korunması gereklerini önceki içtihatlarını teyid ederek açıklamış ve partinin programında yer alan bazı hükümleri laiklik ilkesine aykırı bularak kapatma kararı vermiştir. Mahkemenin Huzur Partisi ile ilgili verdiği bu karar, Türkiye'de dinci partilerin Anayasal politik alanını belirleyen bir karardır.

Anayasa Mahkemesi'nin, "siyasi partilerin politik alan sınırını belirlemede" hassas olduğu ikinci kategori, "milli devletin" korunmasına ilişkin kararlarıdır. Anayasa Mahkemesi bu çerçevede, sırasıyla Türkiye Birleşik Komünist Partisi ve son olarak da Demokrasi Partisi'ni kapatmıştır. Anayasa Mahkemesi'nin söz konusu partileri, "Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde ırk ve dil farklılığına dayanan bir azınlık" bulunduğundan ve "Kürt halkının kendi kaderini belirleme hakkından" söz ettikleri için kapattığı görülmektedir. Böylece Anayasa Mahkemesi, bu beş partiyi aynı gerekçelerle arka arkaya kapatarak, T.C. Devleti'nin "üniter" ya da "milli" devlet yapısını korumada ne kadar duyarlı olduğunu da açıkça göstermiştir. Bu şekilde, üniter devlet yapısı, siyasi partilerin politik alan sınırını belirleyen ikinci kategori koordinat noktası olmaktadır. Mahkemenin bu içtihadı 1961 Anayasası döneminde verdiği Türkiye İşçi Partisi ve Türkiye Emekçi Partisi'nin kapatılması kararlarındaki içtihadı ile paralel niteliktedir.

Ayrıca, Anayasa Mahkemesi tüm bu kararlarında, millet ve milliyetçilik, Atatürk milliyetçiliği ve vatandaşlık gibi kavramların da tanım ve içeriğini belirlemiştir. Buna göre Millet, "insanlığın gelişme süreci sonunda vardığı en ileri, bilinçlenmiş birlikteliği oluşturan toplumsal yapıyı" anlatır. Milliyetçilik ise, "millet düşüncesinin üzerine kurulu olan çağın en etkin kültür ve politik anlayışıdır."

Anayasa Mahkemesi'ne göre Atatürk Milliyetçiliği, "ayrımcı ve ırkçı bir kavram değil, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türk halkının, kökeni ne olursa olsun, devlet yönünden tartışmasız eşitliği, içtenlikli birliği ve birlikte yaşama istencini içeren çağdaş bir olgudur." Mahkeme, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü de, bu çağdaş milliyetçilik anlayışının belirgin niteliklerinden biri olarak değerlendirmiştir. Öyle ki, Mahkemenin kararlarında, Atatürk milliyetçiliğinin oynadığı bu birleştirici ve bütünleştirici rol, Atatürk milliyetçiliğinin, sivil barışın kurucu unsuru olarak görüldüğü şeklinde yorumlanmıştır.

Anayasa Mahkemesi'ne göre, Anayasa'nın 66. maddesinde, "Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür", ilkesine yer veril-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

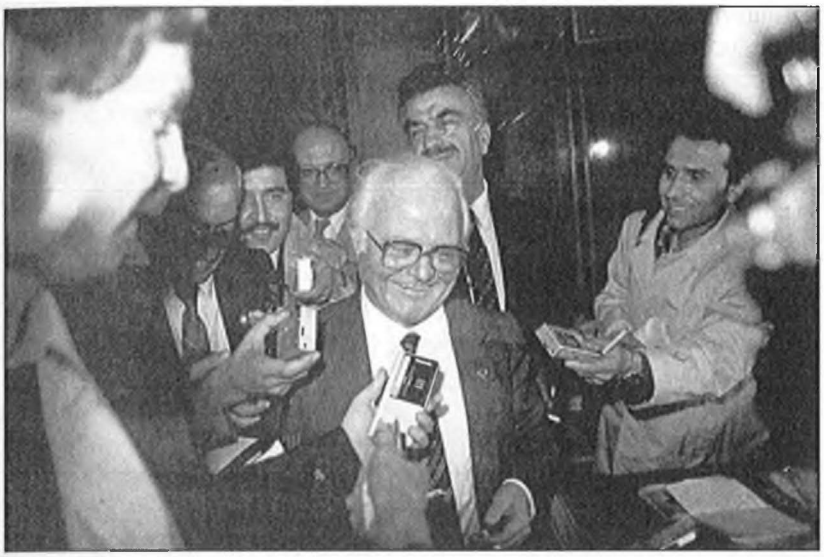

ABC ARŞİVİ

Vural Arıkan, 1984 yılında, dönemin Başbakanı Turgut Özal'la uyuşmazlığa düşüp istifa etmemekte de direnince, Cumhuriyet tarihinde ilk azledilen bakan olmuştu.

miştir. Burada Türklük, ırka dayalı bir anlam taşımamaktadır. Her kökenden gelen vatandaşların vatandaşlığı ve ulusal kimliği anlamına gelmektedir. Bir kimsenin "Ben Türk'üm" deyişi, "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıyım, Türk ulusunun bir bireyiyim" anlamını taşır... Vatandaşlık ve ulusal kimlik, vatandaşların etnik kökenlerini yadsıma anlamına gelmez... Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşları arasında etnik ya da herhangi bir nedenle siyasal ve hukuksal ayrılık sözkonusu değildir."

Anayasa Mahkemesi'nin, siyasi partilerin politik alan sınırlarını belirlemede kullandığı üçüncü kategori kriter, devletin "demokratik" niteliğinin korunmasıdır. Anayasa Mahkemesi, 1982 Anayasası'nın öngördüğü parti yasaklamaları rejimi çerçevesinde, 1961 Anayasası dönemindeki içtihadından dönerek, komünist partiler arasında, sınıf egemenliği amacı güdenlerle, çoğulcu demokrasiye bağlı kalarak, seçimle iktidara gelen ve sınıf egemenliği amacı gütmeyen komünist partiler ayrımını getirmiştir. Mahkeme, Sosyalist Parti'nin kapatılmasına ilişkin davada, Marksizm, komünizm, sosyalizm, sınıf mücadelesi, sınıf ya da proleterya diktatörlüğü gibi kavramların anlamını, amaçlarını ve bu kavramlarla ilgili özellikle günümüzdeki uygulamalara ilişkin gelişmeleri ayrıntılı olarak incelemiş ve değerlendirmiştir.

Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı, Türkiye'de parti yasaklamaları rejimi içinde, sol kanat partilerin Anayasal konumunu, bu partilerle ilgili yıllardır süren tartışmaları açıklığa kavuşturan ve sol partiler için anayasanın çizdiği politik alanı belirleyen klinik bir karardır. Burada özellikle tespit edilmesi gereken nokta, "Avrupa tipi komünist" partilerin, Anayasa'nın parti yasaklamaları rejimi ile çizdiği Anayasal politik alan içinde kalchğının ve Anayasa'ya aykırı düşmediğinin belirtilmiş olmasıdır. Böylece, Türkiye'de sol kanat partileri için, siyasal demokrasinin özgürlük, çoğulculuk, iktidarın seçimlerle serbestçe el değiştirebilmesi gibi kurallarının dışında, bir sınırlamanın bir ideolojik kayıtlamanın bulunmadığı açıklığa kavuşmuş olmaktadır.

Anayasa Mahkemesi'nin hukuk alanına ilişkin kararları: Anayasa Mahkemesi'nin hukuk alanında olumlu ya da olumsuz ama etkili sonuçlar doğuran kararlarına şu örnekler verilebilir;

1982 Anayasası'nın, 12 Eylül döneminde çıkarılan kanunlar ve KHK'nin Anayasa'ya aykırılığının iddia edilemeyeceğini içeren, Geçici 15. madde kapsamına giren kanunlar, Anayasa Mahkemesi'nin önüne defalarca gelmiştir. Mahkeme, bu başvuruların hepsinde, artık içtihat haline getirdiği, "itiraz konusu hükümler, Anayasa'nın geçici 15. maddesine göre Anayasa'ya aykırılığı iddia edilmeyecek hükümler olduğuna göre, başvuran mahkemenin bu konuda yetkili olmadığı" gerekçesiyle, yetkisizlik yönünden red kararları vermiştir. Böylece, bu dönemde çıkarılan ve içinde siyasi partiler, seçim, sıkıyönetim, olağanüstü hal ve devletin hemen tüm kurumlarının teşkilât görev ve yetkilerini belirleyen organik yasalarının da olduğu 800 civarında yasa, Anayasa Mahkemesi'nin denetimi dışında kalmıştır. Anayasa Mahkemesi, bugüne kadar, içtihat yoluyla, geçici 15. maddeyi aşarak, 12 Eylül dönemi yasalarını denetim kapsamına alamamıştır. Mahkemeye göre, "Anayasa koyucu, geçici 15. madde ile, 12 Eylül dönemindeki tasarrufları Anayasa Mahkemesi'nin denetimi dışında tutmayı amaçlamıştır." Ayrıca, Mahkemeye göre, "sözkonusu maddenin, geçici madde olarak nitelendirilmiş bulunması, etki ve değer bakımından, Anayasa'nın öteki maddelerinden daha zayıf ve önemsiz olduğu biçiminde yorumlanmasına neden olamaz... Anayasa kural ve ilkeleri, etki ve değer bakımından eşit olup, hangi sebeple olursa olsun birinin ötekine üstün tutulmasına olanak bulunma-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

maktadır... Anayasa'da belli bir konuyu düzenleyen özel ilke varken, o konuyu da kapsamına alabilecek nitelikte bir genel ilke bulunsa bile, onun değil, konuya özgü Anayasa ilkesinin uygulanması gerekmektedir... Bu nedenle, geçici maddeler ile esas maddeler arasında çelişiklik varsa, özel niteliği sebebiyle geçici maddeler esas maddeye tercihen uygulanırlar".

Anayasa Mahkemesi'nin hukuk alanında etkili ve yankı uyandıran bir diğer grup kararları, yetki yasaları ve bunlara dayalı olarak çıkarılan KHK'lerin iptali kararlarıdır. Bilindiği gibi, 1982 Anayasası döneminde, siyasal iktidarlar, yasa ile düzenlemenin zorluklarından ve zaman kaybından kaçarak, Meclisten aldıkları çok genel bir yetki yasası ile her konuyu KHK'lerle düzenleme yolunu tercih etmişler; adeta Meclisin yasama yetkisini de üstlenircesine KHK devresini yoğun olarak kullanmışlardır. Keza Meclis, hükümetlerin bu uygulamasına icazet vererek adeta yasama yetkisini hükümete devrederken; Anayasa Mahkemesi de 1990'a kadar bu uygulamaya seyirci kalmıştır.

Anayasa Mahkemesi 1990/2 karar sayılı kararı ile başlattığı ve içinde 3987 sayılı özelleştirme yetki yasasının da olduğu çok sayıda yetki yasasını ve bu yasalara dayanarak çıkarılan yine çok sayıda KHK'yi iptal ederek bu uygulamanın önünü kesmiştir. Mahkemenin bu iptal kararlarında ortak olarak oluşturduğu ve içtihat haline getirdiği gerekçesine göre, "Anayasa egemenliğin kullanılmasında yetkili organları belirlemiş ve kuvvetler ayrımını Anayasa'nın temel ilkesi yapmıştır. Anayasa'ca verilen KHK çıkarma yetkisinin, kendisine özgü ayrık bir yetki olduğu anlaşılmaktadır. Bu yetki kullanılırken, yasama yetkisinin devri anlamına gelecek ya da bu izlenimi verecek biçimde güncelleştirip sık sık bu yola başvurulmamalıdır... KHK çıkarma yetkisinin belli usullere göre yasa çıkarmaya zamanın elvermemesi gibi ivedi durumlarda kullanılması gerekir. Bu kararnameler, ancak, ivedilik isteyen belli konularda, kısa süreli yetki yasalarına dayanılarak çıkarılabilir." Ayrıca, Anayasa Mahkemesi bu kararlarında, 1982 Anayasası'nın öngördüğü KHK rejimini, bu kurumun varlık nedeninden başlayarak, yetki kanunun unsurları olan konu, kapsam, amaç ve süre yönlerinden sıkı bir kıskaca alan yorum ve içtihat oluşturmuştur. Mahkemenin halen sürdürdüğü bu içtihadına göre, Bakanlar Kurulu'na ancak önemli, ivedi ve zorunlu durumlarda istisnai olarak KHK ile düzenleme yetkisi verilebilecek; yetki kanununda verilen yetkinin konusu çok açık biçimde ve belirgin olacak; amacı ve kapsamı her yöne çekilebilecek yuvarlak ve genel, değişik şekillerde yorumlanmaya elverişli olmayacak şekilde somutlaştırılacak; süresi de KHK kurumunun getiriliş gerekçesine uygun şekilde kısa olacak; Bakanlar Kurulu'na, istisnanın olağan duruma dönüşmesine ve böylece yasama yetkisinin devri sonucunu doğuracak uzun süre verilmeyecektir.

1982 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi'nin hukuk alanında olumlu katkısının bulunduğu bir diğer kararı, 424 ve 425 sayılı olağanüstü hal KHK'yi denetlediği 1991/1 karar sayılı kararıdır. 1982 Anayasası 148. maddesi ile olağanüstü hallerde, sıkıyönetim ve savaş hallerinde çıkarılan KHK'lerin şekil esas bakımından Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne iptal dava açılamayacağı; 2949 sayılı Anayasa Mahkemesi'nin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanunu'nun 19. maddesi de, bu KHK'ler için iptal davası açılamayacağı gibi, Mahkemelerde kıraz yoluna da başvurulamaya-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://tanitey.org

cağı kuralını getirmiştir. Ancak, Anayasa Mahkemesi 424 ve 425 sayılı olağanüstü hal KHK'lerini denetleyerek, yukarıda açıkladığımız geçici 15. madde ile ilgili tutumunun aksine, içtihat yoluyla olağanüstü hal KHK'lerinin denetim yolunu sınırlı da olsa açmıştır. Mahkemenin konuya ilişkin olarak vermiş olduğu, 1991/1 karar sayılı kararına göre, "Demokratik ülkelerde olağanüstü yönetim usulleri, hukuku dışlayan keyfî bir yönetim anlamına gelmez. Olağanüstü yönetimler kaynağını Anayasa'da bulan, anayasal kurallara göre yürürlüğe konulan, yasama ve yargı organlarının denetiminde varlıklarını sürdüren rejimlerdir. Olağanüstü yönetim usulleri yürütme organına önemli yetkiler vermesine, hak ve özgürlükleri de önemli ölçüde sınırlandırmasına karşın, demokrasilerde sonuçta bir hukuk rejimidir." Anayasa Mahkemesi'ne göre, "Anayasa'nın 148. maddesiyle Anayasa'ya uygunluk denetimine bağlı tutulmayan olağanüstü hal KHK'leri, yalnızca olağanüstü hal süresince, olağanüstü hal ilân edilen yerlerde uygulanmak üzere ve olağanüstü halin gerekli kıldığı konularda çıkarılan KHK'lerdir. Bu koşulları taşımayan kurallar olağanüstü hal KHK kuralı niteliğinde sayılamazlar ve Anayasa'ya uygunluk denetimine bağlıdırlar". Böylece, bu kararı ile Anayasa Mahkemesi, Anayasa ve yasa koyucuların olağanüstü hal KHK'leri için kapatmak istedikleri yargısal denetim yolunu, içtihat yoluyla sınırlı da olsa açmış bulunmaktadır. Bu, Mahkemenin hukuk devleti yolundaki çok önemli bir katkısıdır. Bundan böyle, Anayasa'nın 148'inci maddesine göre, iptal davası açılamayan ve denetlenemeyen KHK'ler, olağanüstü hal ve sıkıyönetim hali sebeplerine bağlı olarak, bu sebepleri ortadan kaldırma amacına ilişkin önlemleri "konu" alan

ABC ARŞİVİ

Aynı zamanda Milli Güvenlik Kurulu'nun da başkanı olan Cumhurbaşkanı, 1982 Anayasası'na göre MGK'nın gündemini hazırlamakla yükümlüdür. Bunu yaparken başbakan ve genelkurmay başkanının önerilerini birlikte dikkate alan Cumhurbaşkanı, uygulamada olağanüstü hal ilânı dahil çok geniş yetkilere sahip bulunmaktadır. 1982 Anayasası'nda genelkurmay başkanı öneride bulunup, gündemi belirlediği takdirde MGK'dan çıkan kararlar Bakanlar Kurulu'nda "öncelikle dikkate alınarak" kanun hükmünde kararnamelerle ülke yönetilmesi her zaman sözkonusudur.

KHK'lerdir. Yine, iptal davası açılamaması, olağanüstü hal ve sıkıyönetim hali ilân edilen "bölgeler" ya da "yerler" için önlemler getiren KHK'ler veya KHK hükümleri içindir. Dolayısıyla, olağanüstü hal ve sıkıyönetim hali sebepleri "konusu olmayan" veya bu "konuyu aşan" ya da olağanüstü hal ve sıkıyönetim hali uygulanan "bölgeyi taşan" KHK'ler veya KHK hükümleri için iptal davası açılabilir ve bunlar denetlenebilir. Nitekim, Anayasa Mahkemesi yukarıdaki konuya ilişkin kararında, 424 ve 425 sayılı olağanüstü hal KHK'lerini bu nitelikte bularak denetlemiş ve 425 sayılı KHK'nin bazı hükümlerini Anayasa'ya aykırı bularak iptal etmiştir.

Anayasa Mahkemesi'nin, hukuk alanında çok önemli sonuçlar doğuran bir diğer içtihadı da, kendisinin, "kanunların yürürlüğünü durdurma" kararı verme yetkisine sahip olduğuna ilişkin ilke kararıdır. Bilindiği gibi, Anayasa, İdare Mahkemelerine, nihai kararın uygulanması bakımından bir tedbir niteliğinde olan "yürütmeyi durdurma" kararını verme yetkisini açıkça tanırken; Anayasa Mahkemesi'ne, paraleli bir yetki olan "kanunların yürürlüğünü durdurma" kararı verme yetkisini açıkça tanımamış; ama, bu konuda bir yasak da koymayarak suskun kalmıştır. Anayasa Mahkemesi de, gerek 1961 Anayasası döneminde, gerekse 1993'e kadar 1982 Anayasası döneminde, bu yöndeki başvuru ve talepleri "yetkisizlik" gerekçesiyle reddetmiştir. Ancak, Anayasa Mahkemesi, 1993/40-2 karar sayılı kararıyla, eski içtihadından dönerek; içtihat yoluyla, kendisinin, "kanunların yürürlüğünün durdurulmasına" karar vermeye yetkili olduğuna ilişkin "ilke kararı" vermiştir. Mahkemenin söz konusu ilke kararına göre, "Dava kavramı içinde yürür-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

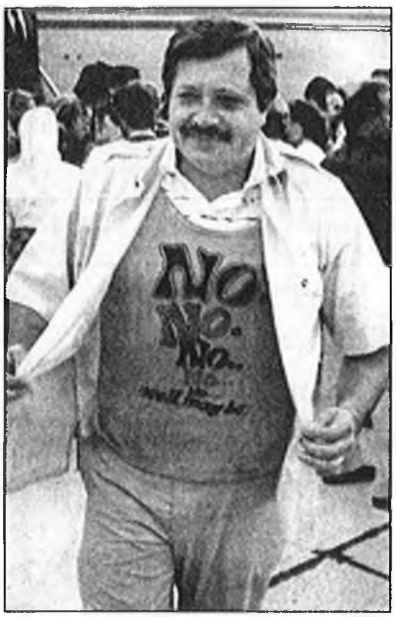

İLETİŞİM ARŞİVİ

Güneş Taner, 1987 yılındaki siyasi yasakların kaldırılması için referandum öncesinde giydiği "No, no, well may be" tişörtüyle epey "sükse" yapmıştı.

lüğün durdurulması da vardır. Mahkemenin yürürlüğü durdurma yetkisi, davayı görüp karara bağlama ödevi ve yetkisi içinde bir aşamadır. Bu karar, sonuç karardan ayrı ama o davayla ilgili bir bölümdür. Son kararı vermeye yetkili organın, davanın bir başka bölümü için karar veremeyeceğinin kabulü yargı yetkisinin eksiksiz kullanılmasıyla bağdaşmaz... Bir yasanın Anayasa'ya aykırılığı nedeniyle iptal edilmesi gibi çok geniş bir yetkiyi Anayasa Mahkemesi'ne taşıyan Anayasa ve Yasa koyucunun, daha hafif sonuçlar doğuracak olan yürürlüğü durdurma yetkisini öncelikle tanımış olduğunun kabulü gerekir..." Anayasa Mahkemesi, 509 sayılı KHK'yi denetlerken aldığı bu ilke kararıyla, kendisine tanıdığı "yürürlüğü durdurma" yetkisini, geçtiğimiz bir yıl içinde, yetki yasaları ve özellikle bunlara dayanarak çıkarılan KHK'ler için oldukça yoğun olarak kullanmıştır. Bunda, siyasi iktidarın, yetki yasası yoluyla, KHK devresini, yukarıda açıkladığımız gibi yasama yetkisini de üstlenircesine çok sık kullanma ve yine Meclisin, Anayasa Mahkemesi'nin daha önce iptal ettiği, aynı konuyu, Mahkemenin kararını yok sayarcasına, benzer içerikte yeniden yasalaştırma alışkanlıklarının, Anayasa Mahkemesi tarafından haklı olarak önünün kesilmek istenmesinin de payı vardır.

Anayasa Mahkemesi'nin siyasal alana ilişkin kararları: 1982 Anayasası döneminde, Anayasa Mahkemesi'nin, siyasal alana ilişkin kararlarından, siyasi partilerle ilgili olanları yukarıda açıklamıştık. Bu dönemde, Mahkemenin seçim yasaları ile ilgili kararları da Türk siyasi hayatının şekillenmesinde oldukça etkili olmuştur.

Anayasa Mahkemesi, 1982 Anayasası döneminde, seçim sistemi ile ilgili ilk değerlendirmesini, 2972 sayılı Mahalli İdareler Seçimi Kanunu'nun öngördüğü, "geçerli oyların 1/10 indirimli d'Hondt" sistemi üzerinde yapmıştır. Mahkemenin konuya ilişkin olarak vermiş olduğu 1984/2 karar sayılı kararına göre, "Anayasamız seçim sisteminin ne olacağı konusunda bir hüküm içermediğine göre, Anayasa'nın seçimler ve siyasi partilere ilişkin özel hükümlerini ihlâl etmeyen yasa koyucunun siyasi tercihlerine müdahale edilemez..." Böylece, Anayasa Mahkemesi, seçim sistemine ilişkin 1961 Anayasası dönemindeki değer yargılarından tamamen dönmüştür. Öngörülen baraj, 1961 dönemindekinden çok daha yüksek olmasına rağmen, bu kez istikrar ile adil temsil dengesinde istikrarı tercih etmiştir. Üstelik, kararında dengenin bozulduğunu partiler arasında eşitsizliğe yol açtığını da kabul etmiş; ancak, istikrar tercihini eşitliğin bozulmasında haklı neden olarak görmüştür. İstikrara öylesine öncelik ve ağırlık vermiştir ki, adeta adil temsil ilkesini unutmuş, çok partililik anlayışını iki partililiğe kadar indirgeyebilmiştir. Seçim sistemini bir siyasi sorun olarak görüp; tümüyle yasa koyucunun takdirine bırakarak kendi kendisini yetkisizleştirmiştir.

Anayasa Mahkemesi, seçim sistemine ilişkin bu içtihadını, 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'ndaki, % 10 genel baraj ve seçim çevresi barajından oluşan çifte barajlı d'Hondt sistemine, 3270 sayılı kanunla getirilen 5, 6 ve 7 milletvekili seçilen seçim çevrelerinde, bir milletvekilinin, "kontenjan" adayı olarak, "çoğunluk sistemi" ile seçileceğini öngören, ek düzenleme ile oluşan, "karma seçim sistemi" için de aynen tekrarlamıştır. Mahkeme aynı içtihadını, 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu'nu değiştirerek, yukarıda açıkladığımız karma seçim sistemi öngören 3270 sayılı kanunun oluşturduğu sistem içinde, "çevre barajını" yükselten düzenlemeyi denetlerken de aynen sürdürmüştür.

Özetle, Anayasa Mahkemesi, seçim sistemi konusunda 1961 Anayasası döneminde demokrasinin "adil temsil" yönüne ağırlık verirken, 1982 Anayasası döneminde "İstikrar" ya da "yönetilebilirlik" yönüne ağırlık vermiştir. Anayasa Mahkemesi'nin bu tutumu, Meclisteki çoğunluğun, kanunların istikrarı ve güvenilirliğinin esas olması gereken bir hukuk devletinde, yapılmaması gereken sıklıkta, kendi lehine seçim kanunlarında ve siyasi partiler kanununda değişiklik yapmasına cesaret vermiş, zemin hazırlamıştır. Sonuçta, kendine özgü özellikleri ve koşulları olan çoğunluk sisteminden de farklı, yapay bir hükümet istikrarı uğruna, demokrasinin özü olan adil temsilin ve gerçek siyasi istikrarın unutulduğu, her değişiklikte haksızlık dozu giderek ar-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantby.org

İLETİŞİM ARŞİVİ

"12 Eylül öncesi siyasiler" üzerindeki yasaklar ancak % 50,16 gibi bir yüzdeyle kaldırılmış, kalan % 49.86'lık "Hayır" oyu, gelecek seçimler sonrası ANAP'a iktidar için bir hayli umut vadetmişti.

tan bir seçim sistemi ortaya çıkmış ve halen uygulanmaktadır.

Seçimlerle ilgili geçtiğimiz dönemde, Anayasa Mahkemesi'nin, ilk bakışta basit gibi görünen, çok teknik konularda verdiği iki iptal kararı vardır ki, verildikleri dönemde Türk siyasi hayatında büyük yankılar uyandırmış ve seçimlerin ertelenmesine yol açmışlardır. Bunlardan ilki, Mahkemenin 18. dönem Milletvekili Genel Seçimleri'nin yapılmasını düzenleyen 3403 sayılı kanundaki, partilerin milletvekili adaylarını belirlemede, "ön seçim" yöntemini yasaklayan düzenlemeyi iptal kararıdır. Anayasa Mahkemesi'nin bu iptal kararı üzerine, 1 Kasım 1987'de yapılması öngörülen, 18. dönem Milletvekili Genel Seçimleri, 29 Kasım 1987 tarihine ertelenmek zorunda kalınmıştır. İkincisi, Milletvekili Ara Seçimleri'nin 4 Aralık 1994'te yapılmasını düzenleyen 4044 sayılı kanundaki, seçmen kütüklerinin güncelleştirilmesi ile ilgili bir hükmü, yine Anayasa Mahkemesi'nin iptal etmesidir. Mahkemenin bu iptal kararı üzerine, karar doğrultusunda seçim hazırlıklarının seçim gününe yetişmeyeceği gerekçesiyle, Yüksek Seçim Kurulu seçim çalışmalarını durdurmuş; arkasından, Meclis yeni seçim tarihi belirlemeyince, ara seçimleri süresiz ertelenmiştir.

Anayasa Mahkemesi'nin sosyal alana ilişkin kararları: Anayasa Mahkemesi'nin, 1982 Anayasası'nın uygulandığı geçtiğimiz dönemde, sosyal alanda da geniş yankılar uyandıran önemli kararları vardır. Bunlardan ilk akla gelenleri, kamuoyundaki adları ile "türban" kararları ve "iffetsiz kadınlara ilişkin" kararıdır. Türban konusunda Anayasa Mahkemesi'nin ilk değerlendirmesi, 2547 sayılı Kanuna, 3511 sayılı kanunun ek 16. maddesi ile getirilen, "Yükseköğretim Kurumlarında, çağdaş kıyafet ve görünümde bulunmak zorunludur. Dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması serbesttir," düzenlemesi üzerinde olmuştur. Sözkonusu düzenleme ile ilgili olarak, Anayasa Mahkemesi vermiş olduğu kararında, "kamu kuruluşlarından sayılan yüksek öğretim kurumlarındaki bayanların giyimlerini düzenlerken, başörtüsü kullanımına, dinsel inanç nedeniyle geçerlik tanımakla, kamu hukuku alanındaki bir düzenlemeyi, dinsel esaslara dayandırmak suretiyle laiklik ilkesine aykırılık oluşturulmuştur. Laik devlette, hukuk düzeninin, dinsel gereklerle sağlanıp sürdürülmesi benimsenemez," diyerek; sözkonusu yasa ile getirilen başörtü serbestisini Anayasaya aykırı bularak iptal etmiştir. Ayrıca, Mahkeme aynı kararında, "Devletin kendi kurumlarında düzenleme yapması en doğal hakkıdır. Laiklik ilkesine aykırı durumların önlenmesi, uygun durumların sağlanması devletin yükümlülüğüdür. Derslere çağdaş görünüme aykırı giysi ve örtülerle girmenin özgürlük ve özerklikle ilgisi olmadığı gibi, devletin düzen sağlayan kurallar getirmesi de özgürlük ve özerkliğe

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

aykırı değildir," içtihadında bulunmuştur.

Türbanla ilgili Anayasa Mahkemesi'nin bu iptal kararı üzerine, 1990 yılında 3670 sayılı kanunla 2547 sayılı kanuna ek 17. madde getirilmiştir. Madde metnine göre, "Yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak kaydıyla Yükseköğretim Kurumlarında kılık ve kıyafet serbesttir." Bu düzenleme de iptal davası yoluyla Anayasa Mahkemesi önüne götürülmüştür. Kamuoyunda ikinci türban kararı olarak bilinen bu denetiminde, Mahkeme, bu kez iptal kararı vermemiş; ancak davayı, yukarıdaki kararındaki içtihadını tekrarlayarak ve Anayasa'ya uygun yorum yöntemiyle sonuçlandırmıştır. Başka bir ifade ile, nasıl yorumlanır ve anlaşılırsa bu düzenlemenin Anayasa'ya uygun olacağını belirleyerek, yasanın kapsamı ve ifade ettiği anlam konusunda uygulayıcılara direktif vermiştir. Anayasa Mahkemesi'nin sözkonusu kararına göre, "Yürürlükteki kanun ifadesinin Anayasa'yı öncelikle kapsadığında kuşku bulunmamaktadır. Dava konusu kuralda öngörülen yükseköğretim kurumlarındaki kılık kıyafet serbestisi, dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü ve türbanla kapatılması ve dinsel nitelikli giysileri kapsamaz. Bu konudaki düzenlemeler, Anayasa Mahkemesi kararlarına aykırı olarak gerçekleştirilemez ve özellikle 2547 sayılı Yükseköğretim Yasası'yla, bu yasaya dayanılarak çıkartılacak düzenlemelerde, Anayasa Mahkemesi kararına uygunluk gözetileceği gibi, yürürlüğe konulacak yeni kurallar da Anayasa'ya aykırı olamaz. Çünkü, maddeyle getirilen serbesti, yürürlükteki kanunlara aykırı olmama koşuluna bağlıdır. Dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü ve türbanla kapatılmasının, öncelikle Anayasa'ya aykırı olduğu, Anayasa Mahkemesi kararıyla belirlenmiştir. Dolayısıyla, maddedeki yürürlükteki kanunlara aykırı olmamak koşulu, Anayasa'ya aykırılığı saptanmış olan, dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü ve türbanla kapatılması durumunu, kılık-kıyafet serbestisi kapsamı dışında tutmaktadır." Özetle, Anayasa Mahkemesi'ne göre, başörtüsü veya türban serbestisinin Anayasa'ya aykırılığı devam etmektedir.

Anayasa Mahkemesi'nin, ırza geçme ve kaçırma eylemlerinden zarar görenin "iffetsiz kadınlar" olması durumunda, ceza indirimi getiren, TCK'nın 438. maddesini Anayasa'ya uygun bulduğu kararındaki gerekçesi de, kamuoyunda geniş yankı ve tepkiler uyandırmıştır. Mahkeme sözkonusu kararında. "Irza geçmek ve kaçırmak suçlarının, fuhşu kendine meslek edinen bir kadına karşı işlenmesinde, bu kişinin uğradığı zarar ile, aynı eylemlerin iffetli kadına karşı yapılması durumunda onun gördüğü zararın eşit sayılamayacağı, ... bu tür kadınların kişi ve cinsel özgürlüklerinin iffetli kadınlarınki kadar bozulmuş sayılamayacağı" sonucuna varmış; "eşitliği bozduğu iddia edilen" sözkonusu kuralın, "haklı nedene dayandığını" ve eşitlik ilkesini zedelemediğini belirterek; iffetsiz kadınlara daha az ceza verilmesini Anayasa'ya aykırı bulmamıştır.

Anayasa Mahkemesi'nin, kamuoyunda muzır yasası olarak bilinen, 1117 sayılı Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 3266 sayılı kanunun bazı hükümlerini, Anayasa'ya aykırı bulmama gerekçesi de özellikle başında hayli eleştiri konusu olmuştur. Mahkeme sözkonusu kararında, "Ülkemizde, kamu denetimi dışında kalan araçlardan pek çoğunun yaptığı ticari amaçlı yayınların, giderek ulusal yararlar açısından sakıncalı boyutlara ulaştığını, bir başka deyişle muzır (zarar verici) bir nitelik kazandığını... bu yayınların çocukları iyi insan ve iyi yurttaş olma idealinden uzaklaştırdığını" tesbit etmiştir. Mahkeme aynı kararında, "demokratik hak ve özgürlükler içinde önemli bir yer işgal eden basın özgürlüğünü zedelememek, öte yandan da sağlıklı bir toplumda insan ögesinin başlıca kaynağı olan çocukların ve gençlerin bedensel, ruhsal ve ahlaki gelişmelerine zarar verecek ya da onları suça itecek yayınlardan korumak zorunluluğu" belirtmiş; "gerekli ve duyarlı bir dengeyi kurmak ve korumanın ise bir devlet görevi ve önemi yadsınamayacak bir Anayasa sorunu olduğunu" vurgulamıştır.

Anayasa Mahkemesi'nin ekonomik alana ilişkin kararları: Anayasa Mahkemesi'nin ekonomik alanda da kamuoyunda yankılar uyandıran kararları vardır. Bunlar arasında ilk akla gelenler olarak sırasıyla yabancılara mülk satımına ilişkin kararları, fonlara ilişkin kararları, süper emekliliğe ilişkin kararları ve en son olarak özelleştirmeye ilişkin kararları örnek verilebilir.

Bunlardan yabancılara mülk satımına ilişkin kararında Anayasa Mahkemesi, 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun 35. maddesi ile 442 sayılı Köy Kanunu'nun 87. maddesine bir fıkra ekleyerek, mütekabiliyet (karşılıklılık) şartı aranmaksızın yabancılara Türkiye'de mülk edinme olanağı veren 3029 sayılı yasayı, Anayasa Başlangıcının 4. ve 7. paragrafları hükümleri ile yasama yetkisinin devredilmezliği kuralını içeren Anayasa'nın 7. maddesine aykırı bularak iptal etmiştir. Mahkemenin sözkonusu kararına göre, başlangıcın 4'üncü paragrafındaki... "Devletlerarası ilişkilerde karşılıklı muamele esası, devletlerin ülkeleri üzerindeki egemenlik haklarının doğal sonuçlarından biridir... Türk Yabancılar Hukuku'nun bir bölümünü oluşturan ikili ve çok

Ücretsiz HUKUK Kitap Arşivi - https://anitey.org

ABC ARŞİVİ

Kabul edildiği günden beri tartışma yaratan 1982 Anayasası son olarak 1995'te partilerin biraraya gelmesiyle oluşan bir uzlaşmayla "kısmen" değişikliğe uğradı.

taraflı andlaşmalarda gözetilen ilkelerden biri durumunda bulunan karşılıklılık prensibine göre, ... bir yabancının Türkiye'de bir haktan yararlanabilmesi, Türklerin de o yabancının ülkesinde aynı tür ve nitelikte olan haklardan yararlanmasına bağlıdır." Mahkeme, bu görüşten hareketle, sözünü ettiği Türk Yabancılar Hukuku'nun bir bölümünü oluşturan andlaşmalardan, Lozan Andlaşması'nda yer alan "mütekabiliyet ilkesini" Anayasal değerde ilke kabul ederek, Türk Anayasa yargısında ilk defa içtihat yoluyla Anayasal değerde ilke yaratmış ve bu ilkeye aykırı bulduğu kanunun iptaline karar vermiştir.

Bunun yanında, Anayasa Mahkemesi, aynı kararında, Başlangıcın 7. paragrafında yer alan, "Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk milli menfaatlerinin... karşısında korunma göremeyeceği" şeklinde ifade edilen; hukuki olmaktan uzak, subjektif ve siyasi değer yargıları olarak esasen demokratik bir sistemde değerlendirmesi seçilmiş siyasi organlara ait olan kavramları, hukukilik atfederek, denetiminde ölçü norın olarak kullanmıştır. Bu nedenledir ki, Mahkemenin bu kararı, "hukukilik denetimini aşarak yerindelik denetimine kayıldığı" yönünde eleştirilmiştir.

Anayasa Mahkemesi'nin bu iptal kararı üzerine, aynı yasa Meclisçe benzer içerikte tekrar düzenlenmiş; Mahkeme yine ve aynı gerekçelerle iptal kararı vermiştir. Böylece, Anayasa Mahkemesi, siyasi iktidarın, Türk ekonomisi bakımından yarar gördüğü, yabancıların Türkiye'de karşılıksız mülk edinme politikasına geçit vermemiştir.

Anayasa Mahkemesi'nin, siyasi iktidarın, ekonomik politika tekniklerine bir başka müdahalesi fon uygulamalarına karşı olmuştur. Mahkeme, 1987 yılına kadar vermiş olduğu kararlarında, ekonomik politika alanında klâsik siyasi ve mali denetim dışında kalan, siyasi iktidarın ekonomiye esnek müdahale aracı olan, bütçe dışı fon uygulamalarını Anayasa'ya uygun bulurken; 1987 yılı sonrasında vermiş olduğu kararlarında, mali konularda klasik denetim organ ve tekniklerinden vazgeçerek, fonların Sayıştay dışında yürütme organınca oluşturulan kurullarca denetlenmesini Anayasa'ya aykırı bulmuştur. Mahkeme, bu kararlarında, ayrıca, fonun kuruluş amacını da denetleyerek, fon kurularak gerçekleştirilmek istenen hizmetin ve yapılacak harcamaların, fon kurulmadan da yıllık bütçe ile gerçekleştirilebileceği durumlarda, fonun Anayasa'ya aykırı olduğuna karar vermiştir. Böylece, Anayasa Mahkemesi, 1987'den itibaren, fonların kuruluş ve denetimi üzerindeki denetimini yoğunlaştırarak, siyasi iktidarın yaygınlaşan bütçe dışı harcama uygulamalarına bir ölçüde set çekmiştir.

Anayasa Mahkemesi'nin, ekonomik alanda, belli bir kesim için de olsa halen etkisini devam ettirmekte olan, kamuoyunda "süper emeklilik" olarak bilinen düzenlemelere ilişkin kararları da vardır. Bu konuda Anayasa Mahkemesi önce, 308 sayılı KHK ile sağlanan ve "süper emeklilik" olarak nitelenen, Sosyal Sigortalar Kurumu kapsamı içerisinde bulunan bazı sigortalıların, sosyal güvenlikleri ile ilgili olumlu düzenlemeyi, "bir sosyal güvenlik kuruluşu olan Sosyal Sigortalar Kurumu kapsamı içerisinde bulunan sigortalılar aynı hukuki statü içerisinde özdeş durumda bulunan kişilerdir... Aynı durumda bulunan kişilerin yasanın öngördüğü haklardan aynı esaslara göre yararlanmaları eşitlik ilkesi gereğidir" diyerek; eşitlik ilkesine aykırılık gerekçesiyle iptal etmiştir. Bunun üzerine siyasal iktidar, bu eşitsizliği gidermek için, aynı statüdeki diğer sigortalıların sosyal güvenlikleri ile ilgili aynı iyileştirmeyi yapmak yerine, bu uygulamanın ekonomik maliyetinin sosyal güvenlik sistemini çökerteceği gerekçesiyle, 3522 sayılı yasayla, iptal edilen 308 sayılı KHK ile sağladığı olumlu statüyü dondurma yoluna

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanteY.org

gitmiştir. Ancak, kamuoyunda "dondurma yasası" olarak nitelenen bu yasa, iptal edilen 308 sayılı KHK'nin sağladığı olumlu statüden yararlananları mağdur duruma düşürmesine rağmen, bu kez Anayasa Mahkemesi tarafından Anayasa'ya uygun bulunarak iptal edilmemiştir. Doğal olarak da dondurma yasasından mağdur olan kesimin tepkileri devam etmektedir.

Anayasa Mahkemesi'nin ekonomik alanla ilgili en son ve en önemli kararı özelleştirme ile ilgilidir. Mahkeme, 3987 sayılı özelleştirme-yetki yasasını Anayasa'ya aykırı bularak iptal ettiği kararında, Türk Hukukunda özelleştirmenin hukuki rejimini belirlemiştir. Mahkemenin sözkonusu kararına göre, Anayasa'da özelleştirmeye ilişkin özel düzenleme olmaması yasaklandığı anlamına gelmez. Özelleştirme, devletleştirmenin tersi bir işlemdir. Bu nedenle, devletleştirmeye ilişkin Anayasa'daki ilkeler özelleştirmede de uygulanmalıdır. Bu bağlamda, devletleştirmeye T.B.M.M. yetkili olduğuna göre özelleştirmeye de T.B.M.M. yetkilidir. Kamu İktisadi Teşebbüsleri yasayla kurulduğu için kapatılmaları da ancak yasa ile olur. Bu yetki T.B.M.M.'nindir. Bu yetkinin yürütme organına verilmesi yetki devri anlamına gelir. Özelleştirme Anayasa'da yasaklanmadığına göre, yasama organı, yararlı, gerekli ya da uygun gördüğü kamu mallarının özelleştirilmesini, Anayasa'nın ilke ve kurallarına bağlı kalarak yasayla belirleyebilir. Devletleştirmede olduğu gibi, özelleştirmede de esas ve yöntemlere ilişkin bir çerçeve düzenlemenin yasayla yapılması zorunluluğu vardır. Özelleştirmeye ilişkin esas ve ilkeleri içeren böyle bir çerçeve yasanın varlığı, özelleştirilecek her K.İ.T. için Meclisin olurunu öngören ayrıca özel bir yasa çıkarılması gereksinimini ortadan kaldırmaz. Çünkü, yasama organı, özelleştirilecek K.İ.T. için Anayasal ilkelere aykırı olmamak üzere, çerçeve yasadan ayrı biçimde özelleştirme koşullarında değişiklik yapma yetkisine sahip bulunmaktadır. Ayrıca, Mahkemeye göre, Türkiye'de yabancıların mülk edinmesi sadece mülkiyet sorunu olarak görülemez. Devletin egemenlik ve bağımsızlığının simgesi olan toprak (ülke) unsuru ile yakından ilgilidir. Özelleştirme yoluyla, yabancıların nüfuzuna yol açılması ülke bağımsızlığı yönünden kabul edilemez. Bu konuda yabancıların ağırlığını önleyici kuralların getirilmesi, bağımsızlığın korunması yönünden zorunludur. Telekomünikasyon, elektrik, üretim, iletim ve dağıtım gibi stratejik öneme sahip kamu hizmetlerinin yabancılaşması ülke savunması, güvenliği ve bağımsızlığı yönünden sakıncalıdır. Yine, Mahkemeye göre, özelleştirme devletleştirmenin tersi bir işlem olduğuna göre, KİT'lerin satışında en az kaybın en yararlı düzeyi sağlayacak biçimde rayiç değer aranarak, gerçek değere en yakın olanın, bulunması gerekir. Bu ölçüleri gözardı eden bir yöntem ve uygulama, satın alan kişileri öbür kişiler karşısında hakkı olmayan ayrıcalıklı bir konuma getirerek, eşitlik ilkesine aykırılık oluşturur. Aynı şekilde, özelleştirmeye ilişkin yasal düzenlemelerde tekelleşmeyi, kartelleşmeyi önlemeye ve tüketicileri korumaya ilişkin kuralların bulunması zorunludur.

Anayasa Mahkemesi kararına göre özelleştirmenin hukuki rejimini bu şekilde ortaya koyduktan sonra, Mahkemenin bu kararındaki eleştiriye son derece açık bir tutumuna da değinmek gerekiyor. Mahkeme, yukarıda açıkladığımız yabancılara mülk satımı kararında olduğu gibi, bu kararında da, Anayasa'nın başlangıcının yedinci paragrafındaki, "Türk milli menfaatlerinin" korunması ve beşinci maddesindeki, "kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu" sağlama ilkelerini, Anayasa'ya uygunluk denetiminde ölçü norm olarak kullanmış; bu bağlamda, iptal ettiği özelleştirme yetki yasasını bu ilkelere de aykırı bulmuştur. Oysa, bu ilkeler, içerik olarak hukuki olmaktan uzak, sübjektif ve siyasi değer yargıları olarak demokratik bir sistemde değerlendirmesi seçilmiş siyasi organlara ait olan kavramlardır. Mahkemenin bu kavramlara hukuki değer atfetmesi, işlevi olan hukukilik denetimini aşıp, giderek yerindelik denetimine yönelmesi sakıncalarını taşımaktadır.

KAYNAKÇA

RG. 12.9.1987. Sy. 19572.

RG. 13.8.1988. Sy. 19898.

RG. 10.7.1993. Sy. 21633.

ÇAĞLAR Bakır; *Anayasa Bilimi* BFS Yayınları, İstanbul 1989.

DURAN Lütfi; *Türkiye Yönetiminde Karmaşa*, İstanbul 1988.

KABOĞLU Ö. İbrahim; *Anayasa Yargısı*, İmge Kitabevi, Ankara 1994.

ÖZBUDUN Ergun; *Türk Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara 1993.

SOYSAL Mümtaz; *100 Soruda Anayasa'nın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, Ankara 1986.

TANÖR Bülent; *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu* BDS Yayınları, İstanbul 1994.

TEZİÇ Erdoğan; *Anayasa Hukuku*, Beta Basım Yayım A.Ş., İstanbul 1991.

TURAN Mehmet; *Hükümet Sistemleri ve 1982 Anayasası*, D.Ü.H.F. Yayınları, Diyarbakır 1989.

YÜZBAŞIOĞLU Necmi; *Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku*, İ.Ü. Basımevi, İstanbul 1993.

Anayasa Mahkemesi Bülteni, Ocak 1994, Yıl 1, Sy. 1.

Anayasa Mahkemesi Bülteni, Nisan 1994, Yıl 1, Sy. 2.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantay.org

Türkiye'de Anayasa ve Meşruiyet

TAHA PARLA

Anayasalar kısa ve özlü olma, başka bir deyişle söz ekonomisi yapma zorunluluğu bulunan metinlerdir. Her anayasada bulunmayan başlangıç bölümü, bu kuralın biraz dışına taşılabilen, bir anayasanın tarihçesine, erdemlerine, kalıcılığına ilişkin "edebiyat"a az çok yer verilebilen bölümdür. Ancak daha önemlisi, başlangıç bölümleri, bir anayasanın kurucu iktidar anlayışına, siyaset teorisi ve ideolojisine, genel toplum kuramı ve modeline ilişkin temel ipuçları veren metinlerdir. 1961 ve 1982 anayasalarına bu açıdan bakıldığında aşağıdaki temalar dikkati çekmektedir. Hemen belirtelim ki, işaret edeceğimiz birkaç farklılık dışında, iki "başlangıç"ın bu soyutlama düzeyindeki teorik-ideolojik yönelişlerindeki aynılıklar ve benzerlikler, daha baştan çarpıcıdır.

Kurucu iktidar ve meşruiyet anlayışı

1961'e göre, anayasayı "anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti" yapmıştır. Türk milleti, "Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Meclisi tarafından hazırlanan bu anayasayı kabul ve ilan etmiştir." Gerçekte ise 1961 Anayasası, 27 Mayıs 1960 hükümet darbesini yapan 38 kişilik askeri cunta Milli Birlik Komitesi'nin biçimlendirdiği, "serbest seçim –genel oy– partilerin temsili" ilkelerinden oldukça uzak bir "Temsilciler Meclisi"ne yaptırılmış ve ortaya çıkan metnin son biçimini alışında, "seçilmişlik-temsilcilik-vekillik" niteliğinden tümüyle yoksun askeri cunta Milli Birlik Komitesi önemli rol oynamıştır.

Başka bir deyişle 1961 Anayasası'nın başlangıç bölümü, bir askeri cuntanın iradesi ve fiili ile milletin iradesi ve fiilini özdeşleştiren bir "fiksiyon" yaratmakta, askeri darbelere ve darbe anayasalarına meşruiyet kazandıracak emsali Türk siyasal yaşamına sokmaktadır. Yoksa 27 Mayıs 1960 hareketinde tarihsel "direnme hakkı" koşulları ile "devrim"lerin ekonomik, sosyal ve siyasal öğeleri, sosyolojik açıdan teknik olarak mevcut değildir.

Benzerlikle, 1982'ye göre, anayasa "Türk milletinin ayrılmaz parçası olan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, milletin çağrısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 harekatı sonucunda, Türk milletinin meşru temsilcileri olan Danışma Meclisi'nce hazırlanıp, Milli Güvenlik Konseyi'nce son şekli verilerek Türk Milleti tarafından kabul ve tasvip ve doğrudan doğruya O'nun eliyle vazolun(muştur)." Beş kişilik bir askeri cuntanın darbe anayasası, yine milletin anayasası gibi sunulmuştur. "Danışma Meclisi" tümüyle askeri cunta tarafından tayin ve nasp edilmiş olduğu için, milletin "meşru temsilcileri" sayılabilmelerinin hiçbir temeli yoktur. Anayasaya da, başlangıçta açıkça belirtildiği üzere, son şekil, hiçbir temsilcilik niteliği olmayan Milli Güvenlik Konseyi tarafından verildiği için, "doğrudan doğruya O'nun (milletin) eliyle" vazolunduğunu (konulduğunu) söyleyebilmenin hiçbir gerekçesi yoktur. Burada bir hukuki "fiksiyon" bile yoktur; hukuk ve dil mantığını zorlayan bir retorik vardır. Kaldı ki, 1982 Anayasası'nın hazırlanışı da oylanışı da ağır idari yasaklar ve siyasi baskılar altında olmuştur.

1982'nin kurucu iktidar ve meşruiyet anlayışı hakkında burada yapılması gereken birkaç öntesbit daha var. 1961'de askeri darbenin gerekçesi olarak "meşruluğunu kaybetmiş bir iktidar" gösterilirken, 1982'de "bölücü ve yıkıcı bir iç savaş" ileri sürülmüştür. 12 Eylül 1980 "harekatı"ndan önce ülkede, devlet terörü

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

dahil olmak üzere, çeşitli terör eylemleri elbette mevcut olmakla birlikte; bunlar, yine teknik olarak, "iç savaş"ların ortak asgari koşulları ve ögeleri boyutunda değildi. Üstelik hükümet darbesini yapan cuntanın komutası altında bir sıkıyönetim idaresi sürmekteydi. (Ve "1960 devrimi" öncesindeki gibi '1980 harekatı" öncesinde de genel seçimlere yine bir yıl kalmıştı.)

Kısacası, 1961'de de 1982'de de, anayasayı yapan kurucu iktidarın içinde "millet" ya çok az vardır (1961), ya hiç yoktur (1982). "Milletin ayrılmaz parçası" silahlı kuvvetlerin parçaları (cuntalar), yani "parçanın parçaları", "bütün"e (millete) anayasalar dikte etmişlerdir. Bir başka deyişle demokrasi denince sivil parlamenter demokrasinin anlaşıldığı; siyasal temsil, karar alma ve anayasa yapma/değiştirme denince genel oyun, serbest seçimin, siyasal partilerden oluşan parlamento çoğunluğunun anlaşıldığı; yönetim denince askeri otoritenin sivil otoriteye bağlı ve bağımlı olması kuralının anlaşıldığı bir çağda; 1961 ve 1982 anayasaları, askeri darbeleri ve darbe anayasalarını meşrulaştırıcı, çağdışı ve militarist bir ilkeyle, bir kavramsal kategoriyle hareket etmektedirler. Amaç olarak ifade ettikleri demokrasiye askeri darbe yoluyla gidilebileceğini düşünmekte; amaç-araç, ilke-yöntem arasındaki kaçınılmaz bütünlüğü hiçe saymaktadırlar. Öyle olunca da meşruiyetlerine, yapılış usulleri bakımından gölge düşmekle kalmamakta; bu militarist kültürel-kavramsal bagaj, değişen derecelerde, 1961 ve 1982 anayasalarındaki "devlet yapısı"nda askeri bürokrasiye verilen üstün konumda da kendini duyurmaktadır.

İşte bu bakımdan 1961 ve 1982 benzeşirler; 1961 emsali yaratmıştır 1982 bu örneği katmerleştirerek yinelemiştir.

Kemalist ideoloji ve korporatist siyasi teori

Her iki anayasa da siyasi ideoloji olarak Kemalizm'i benimsemiştir. Kemalizm'in "6 Ok"u bazı nüanslarla, 1961'de de, 1982'de de "rehber ilkeler"dir: *Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Laiklik ve Devrimcilik/İnkılapçılık* her iki "Başlangıç"ta da lafız olarak yer almıştır. *Halkçılık,* bu terim telaffuz edilmeden, ideolojik içeriğiyle anlatılmıştır. *Devletçilik,* Başlangıç'ta ve hemen izleyen Genel Esaslar'da sözcük olarak bulunmamakla birlikte; İnönü'nün 1930'larda "ılımlı devletçilik" dediği "iktisadi devletçilik"in kimi tortuları 1961'in "Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler" bölümünde hissedilmektedir. 1982'de ise Devletçilik, bu kez 1930'ların siyasal-ideolojik söylemindeki ikinci konnotasyonu ile, "idari devletçilik" olarak, "Başlangıç"tan başlayarak tüm anayasanın ruhuna sinmiştir. İlk beş oku sırasıyla ele alalım.

Cumhuriyetçilik: Her iki anayasanın "Başlangıç"ında devletin adı "Türkiye Cumhuriyeti" olarak geçer; her iki anayasanın 1. maddesinde "Türkiye devleti bir Cumhuriyettir" denir. 1961'in 9. maddesine ve 1982'nin 4. maddesine göre de, devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki anayasa hükmü değiştirilemez.

Milliyetçilik: 1961'de şoven ve saldırgan olmayan bir "Türk Milliyetçiliği" vardır ("milletimizi, dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak milli birlik ruhu içinde daima yüceltmeyi amaç bilen Türk Milliyetçiliği"; " 'Yurtta Sulh, Cihanda Sulh' ilkesi"). 1961'in "Türk Milliyetçiliği" klasik tanımıyla Kemalist milliyetçiliktir, ama özel adı telaffuz edilmemiştir. Ayrıca şuna da işaret edelim ki, Genel Esaslar'da cumhuriyetin nitelikleri arasındaki "milli devlet" ibaresi, 1961'in meclis tartışmalarında önerilen "milliyetçi devlet"e üstün gelmiştir.

Buna karşılık 1982'de Türk milliyetçiliğinin adı açık-seçik "Atatürk milliyetçiliği" olarak konmuştur ("Türk varlığının Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin"). Bu önemlidir, çünkü 1982, 1961'de yarı-resmi ideoloji olan Atatürkçülüğü, artık tam resmi, tekçi ideoloji olarak ilan ediyor.

Laiklik: 1961'de Laiklik "Başlangıç"ın lafzında yer almıyor, hemen izleyen Genel Esaslar'da 2. maddede "cumhuriyetin nitelikleri" arasında sayılıyor ama, Başlangıç'ta da "Atatürk Devrimlerine bağlılık" dendiğine göre, bu belki de en önemli Kemalist ilke böylece teyid edilmiş oluyor.

1982'de ise, Laiklik yine 2. maddede sayılmadan önce, hemen Başlangıç'a da alınmış. Ancak, çünkü 1982 Anayasası'nın özellikle milli eğitimle, vicdan ve din hürriyetiyle ve Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili hükümlerinde öyle şeyler var ki, genelgeçer bir laiklik anlayışının ötesinde bu anayasanın sadakat ilan ettiği klasik Kemalist laiklik anlayışıyla da bağdaşmıyor. Ama bunlardan da önce, 1982'nin daha başlangıcındaki "Türklüğün tarihi ve *manevi değerleri*", "Türkiye Cumhuriyeti'nin... maddi ve *manevi mutluluğu*"; "Her Türk vatandaşının... maddi ve *manevi varlığını* geliştirme(si)" gibi ifadeler, Kemalist laiklikle bağdaşmayan dini çağrışımlara sahip. Bu ibareler, her iki anayasadaki "kaderde, kıvançta ve tasada ortak" ve "milli birlik ruhu içincle"ki (1961) ve "milli gurur ve iftiharlarda, milli sevinç ve kederlerde... ortak" ve "karşılıklı içten sevgi ve kardeşlik duygularıyla" dolu (1982) bir vatandaşlar topluluğunun duygu birliğini terennüm eden ibarelerin çok ötesinde kutsal-dinsel-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

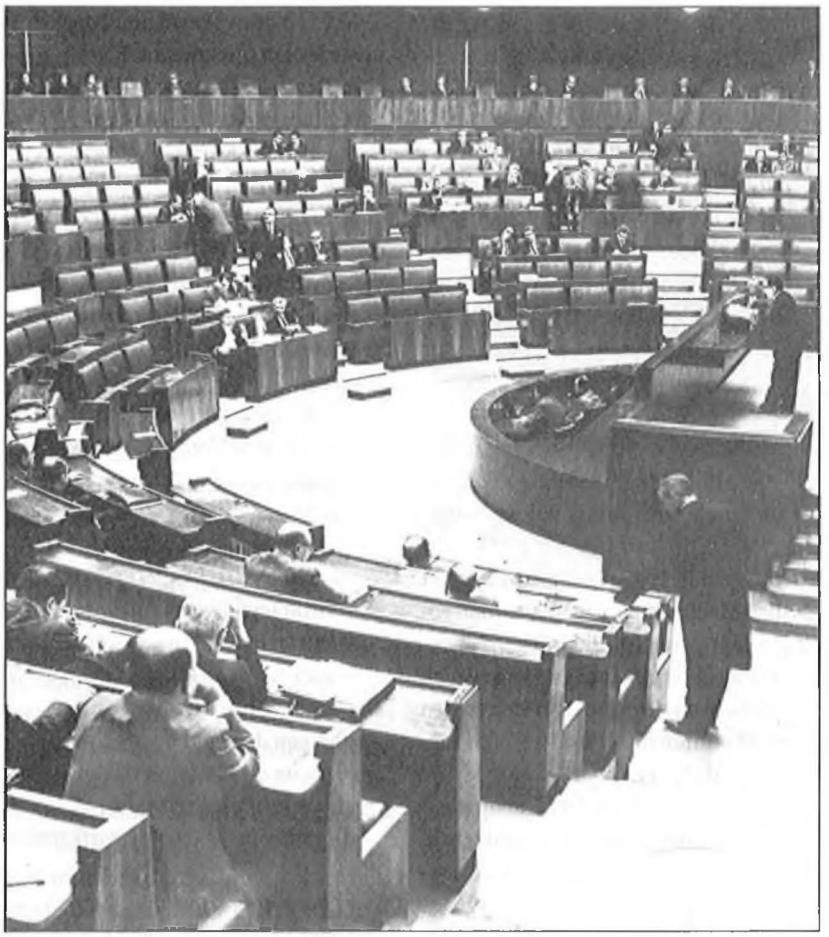

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türkiye'de 1921 Anayasası'nı çıkaran ilk meclis seçilmiş bir kuruldu. 1924 Anayasası ve daha sonra yapılan değişikliklerin tümü meclis tarafından yasama yoluyla yapılan değişiklikleridi. İlk kez 27 Mayıs'tan sonra parlamenter gelenekten kopma olmuş ve "korporatif sisteme" dayalı bir Kurucu Meclis oluşturulmuştu. 1982'de de aynı yol izlenmiş, bu kez 1961'i de aşarak Anayasa "nasp" edilmiş bir kurul tarafından yapılarak, başka seçeneği olmayan halka "sunulmuştur."

İslâmi anlam yükleri taşımadıkları söylenebilecek ibareler değil. Bunlar, 1980 darbecilerinin ve onları izleyen hükümetlerin etkisi altında kaldıkları "Türk-İslam Sentezi"nin anayasaya yansımaları.

1982 darbe anayasacılarının, belli bir politik-kültürel strateji olarak, Kemalizm'le İslâmiyet'i, yani laiklik düzleminde bağdaşmaz iki öğeyi, güçlü ve otoriter devlete çifte ideolojik payanda yaratabilmek düzleminde bağdaştırma çabaları, Türk siyasal yaşamının yakın geleceği için büyük sancılar doğurmuştur.

Devrimcilik/İnkılapçılık: 1961, "Atatürk Devrimlerine bağlılığın tam şuuruna sahip" olmaktan söz ederken; 1982, "O'nun inkılap ve ilkeleri" ve "Atatürk... ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliği" demektedir. Burada yalnızca bir yeni Türkçe-eski Türkçe sözcük değişikliği değil, 27 Mayıs Atatürkçüleri ile 12 Eylül Atatürkçüleri arasında, Kemalist devrimlerin/inkılapların ve Kemalist devrim/inkılap anlayışının ne olduğu hakkında bir yorum (hatta bir örtülü dilek) farkı söz konusudur. Ve bunda da 12 Eylül Atatürkçüleri, laiklik sorunu hariç, tarihsel gerçeğe daha yakındırlar.

Kemalistler, kendi hareketlerinin ne olduğu konusunu 1920'lerdeki "İhtilal mi İnkılap mı?" tartışmasında "inkılap" lehine sonuçlandırdıktan sonra, 1930'lardaki Öztürkçecilik akımı sırasında, Parti Programı'ndaki "6 Ok"un "İnkılapçılık" okunu "Dönüşümcülük" diye değiştirecek yerde "Devrimcilik" diye çevirmişlerdir. Ama bu ilkeye yükledikleri öznel anlam hep inkılapçılık/dönüşümcülük olarak kalmıştır.

Ne var ki, 27 Mayıs 1960 darbesini benimseyen, ardından da bunun ideolojisini geliştiren bazı "sol" Kemalistler, aslında teorik olarak birbirleriyle bağdaşmaz olan iki ideolojinin, Kemalizm ile sosyal devletçiliğin (hatta kimilleri bir tür devletçi sosyalizmin) sentezini yapma çabasıyla "devrimcilik" ilkesine sosyalizan bir içerik kazandırmayı ve "ihtilal" anlamı yüklemeyi denemişlerdir. ("27 Mayıs İhtilali" gibi "Atatürk İhtilali"ni de, olumlayarak, "devrim" anlamında kullananlar az değildir.) 12 Eylül 1980 darbesini yapan Kemalistler'in tepkisi esas itibariyle bunadır; "inkılap" sözcüğü üzerindeki ısrarlarını yalnızca Osmanlıca yandaşı olmalarıyla açıklamak yetersiz kalır; "inkılap"ın yanısıra "ilke"yi pekâlâ kullanabiliyorlar.

Halkçılık: Kemalizm'in en ayırdedici "ok"larından olan Halkçılık, bu adla anılmamasına karşın, her iki anayasa başlangıcında da, tanımlayıcı ögeleri yoluyla ifadesini bulmuştur. 1961'deki "Bütün fertlerini kaderde, kıvançta ve tasada ortak, *bölünmez bir bütün* halinde, milli şuur ve ülküler etrafında toplayan... Türk milliyetçiliği...", "*milli birlik ruhu içinde* ve *milli dayanışmayı* gerçekleştirmeyi..." ifa-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

deleri ile 1982'deki *"Türk varlığının Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği"*" ve *"Topluca* Türk vatandaşlarının... milli varlığa karşı hak ve ödevlerde... ve *millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu*" ibareleri bunun kanıtıdır.

Halkçılık, laiklikle birlikte, belki de Kemalist siyasal ideolojinin en belirleyici öğesidir, çünkü daha dar anlamda siyasal olan diğer ögelerin yaslandığı, daha kapsayıcı ve bütüncül bir siyaset ve toplum anlayışının, bir toplum kuramının değilse bile genel bir toplum modelinin ve dünya görüşünün ifadesidir. Kemalist Halkçılık, liberalizmin atomistik bireyciliği ile Marksizm'in çatışmacı sınıfçılığını birlikte reddeden, işlevsel grupları ("meslek zümrelerini") birbirlerini bütünleyen organlar olarak gören korporatist bir dünya görüşünü ve toplum modelini temsil eder. Bu modelde sınıflar ve sınıf çatışması yoktur. Atatürk'ün deyişiyle birbirinin "lazımı ve melzumu" olan (birbirlerine karşılıklı gereken) meslek zümreleri, çalışma ("say") birimleri vardır. Bunlar, uyumlu ve bütünsel bir sosyal organizmanın tamamlayıcı organlarıdır. Korporatist sosyal-politik teorinin faşist alt-türü değil, solidarist (dayanışmacı/tesanütçü) alt-türüne yakındır. Bu bakımdan, 1961'in "dayanışmacılığı" (halkçılığı), daha çoğulcu ve gevşektir. Buna karşılık, 1982'nin "dayanışmacılığı" (halkçılığı), korporatizmin faşist alt-türüne daha yakın tonlar taşımaktadır. Çoğulculuktan eser yoktur; organizmacılığı sıkı ve totaliterdir. (*"topluca...* Türk vatandaşları" ve *"hiçbir* düşünce ve mülahaza") Bu yaklaşım 1982'nin özgürlükler rejiminde de devlet yapısında da tam bir baskıcılık ve vesayetçilik olarak somutlaşacaktır. Bunun rasyonalizasyonu da, yalnız duyguda birlik içinde değil, düşüncede ve davranışta da yekvücut olan ve devletin (daha doğrusu güçler arasında en üstün olan Yürütme'nin) denetiminde bulunan bir millet anlayışıdır.

Anayasaların yapılışı

1921 Anayasası'nı kabul eden 1. Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1923) "territoryal prensibe" göre vilayet ve liva temsilcilerinden oluşmuş, son Osmanlı Mebusan Meclisi'nden katılanlar dahil, seçilmiş bir kuruldur ve "kurucu meclis"i ad olarak bile benimsememiştir.

1924 Anayasası da İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi (1923-1927) tarafından olağan yasama yoluyla yapılmıştır. 1928 (laiklik) ve 1937 (altı ok) değişiklikleri yine Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin olağan yasama yoluyla yaptığı değişikliklerdir.

Tabii, eklenmeden geçilemeyecek bir nokta da Cumhuriyet'in resmen ilanı önemindeki bir esas teşkilât meselesini dahi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1923'de, 1921 anayasasının bazı hükümlerini değiştirerek, olağan yasama yoluyla gerçekleştirmiş olmasıdır.

Çağdaş Türkiye'de anayasa yapılmasında/değiştirilmesinde parlamenter gelenekten ilk ayrılma 1960'ta olmuştur. 13 Aralık 1960 tarihli ve 157 sayılı "Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun" ile 13 Aralık 1960 tarihli ve 158 sayılı "Temsilciler Meclisi'nin Seçimi Hakkında Kanun", hem Türk anayasacılığına "kurucu meclis" kurumunu getirmiş, hem de kurucu meclisi "korporatif prensibe" dayamıştır.

157 sayılı kanuna göre Kurucu Meclis, Millî Birlik Komitesi'nden ve "mevcut şartlara uygun olarak milletin en geniş manasıyla temsili gayesini gözeten" Temsilciler Meclisi'nden oluşmuştur (Md. 1). Kurucu Meclis'in başlıca görevi, yeni bir anayasayı görüşüp kabul etmek ve yeni bir seçim kanunu yapmaktır (Md. 2 ve 18).

Md. 4'e göre Temsilciler Meclisi, şu unsurlardan oluşmuştur:

a. Devlet Başkanı ve Milli Birlik Komitesi tarafından atanacak temsilciler,

b. Bakanlar Kurulu üyeleri,

c. İller temsilcileri,

d. Siyasî partiler temsilcileri (Yalnız Cumhuriyet Halk Partisi ve Cumhuriyet Köylü Millet Partisi),

e. Meslek teşekkülleri temsilcileri:

– barolar
– basın
– eski muharipler birliği
– esnaf dernekleri
– gençlik
– işçi sendikaları
– ticaret ve sanayi odaları
– öğretmen teşekkülleri
– tarım teşekkülleri
– üniversiteler
– yargı organları

Derhal görüleceği üzere:

a) seçim değil atamadır,

b) seçim değil tabii üyeliktir,

c) çok kısıtlı bir seçimdir,

d) güdümlü ve tercihli parti temsilidir,

e) korporatif temsildir.

Diğer bir deyişle, "milletin en geniş manasıyla temsili gayesini gözeten" bir formül değil; fiilî iktidarın belirlediği korporatif ve korporatif olmadığı ölçüde de çok dar bir territoryal temsil formülüdür. Kurucu Meclisi'nin diğer kanadı olan MBK'nin ise "temsil" ile ilgisi yoktur.

158 sayılı kanun, Temsilciler Meclisi'nin kuruluş biçimini ve üyelerinin seçimini, 157 sayılı kanun esaslarına göre, ayrıntılı biçimde düzenlemiştir. Sayılar şöyledir:

– Bilim, sanat, eğitim, askerlik, diplomasi, siyaset, ekonomi ve ticaret gibi alanlarda başarı göstermiş kimseler arasından Devlet Başkanı'nın (10) ve Milli Birlik Komitesi'nin (18) seçeceği kişiler (28).

– Meslek teşekküllerinin seçeceği üyeler:

Ücretsiz PDF KitapArşivi - https://rantey.org

Barolar	*6*
Basın	*12*
Eski Muharipler	*2*
Esnaf	*6*
Gençlik	*1*
İşçi Sendikaları	*6*
Ticaret, Sanayi vs. Odaları	*10*
Öğretmen teşekkülleri	*6*
Tarım teşekkülleri	*6*
Üniversiteler	*12*
Yargı organları	*12*

– İller ve siyasal partiler temsilcileri (74).

– Bakanlar Kurulu üyeleri.

Kurucu Meclis'te kanun teklif etme hakkı Bakanlar Kurulu ile üyelere aittir. Ancak "Kurucu Meclis üyelerince yapılacak kanun tekliflerinin, en az bir Milli Birlik Komitesi üyesi ile bir Temsilciler Meclisi üyesinin imzalarını taşıması şarttır" (Md. 19). Bu hüküm, ilk bakışta bir asker-sivil eşitliği kaygısıyla konmuş gibi görünüyorsa da, günün koşulları içinde nesnel işlevinin sivillerin askerlerce denetlenmesi olduğu açıktır.

Kanunların görüşülmesini düzenleyen 20. Md., Milli Birlik Komitesi'ne, Temsilciler Meclisi'nin kabul ettiği tasarıları geri gönderme yetkisi tanır; tasarıların "ihtilaflı kalan noktaları", iki kanattan seçilmiş 7'şer üyeden kurulu bir Karma Komisyon'da görüşülür. "Karma Komisyonda beliren ayrı görüşler, Kurucu Meclis'in birleşik toplantısında sözcüler tarafından izah edilir ve metinler görüşmesiz oylanır. *Milli Birlik Komitesi üyeleri ve Temsilciler Meclisi üyeleri ayrı ayrı oylarını kullanırlar ve tasarı oylama yüzdeleri vasatilerine göre kabul veya reddolunur.* Burada sistemin içine gömülmüş olan dolaylı empozisyonlar ve asker ağırlığı açıktır.

Öncelikle görüşülecek olan Anayasa ve Seçim Kanunu'nun görüşülmesini düzenleyen 31. maddeye göre ise, Milli Birlik Komitesi yine Temsilciler Meclisi'nden gelen metni geri gönderebilir ("Temsilciler Meclisi'nde yapılacak ikinci görüşme, Milli Birlik Komitesi'ndeki görüşme süresinin yarısını geçemez"):

ABCARŞİVİ

Türk Anayasa hukukuna 1961 Anayasası ile giren Anayasa Mahkemesi'nin üyelerinin seçimi 1982 Anayasası'nda değiştirilmiş, on bir üyeden tümünün cumhurbaşkanı tarafından seçilmesi sağlanmış, 1961 Anayasası'nda varolan sivil yargının etkisi azaltılarak, askeri yargının ağırlığı artırılmıştır. Şu anda Yekta Güngör Özden'in başkanlığını yaptığı Anayasa Mahkemesi'nde savaş hali, olağanüstü hal ve sıkıyönetim hallerinde çıkarılan kanun hükmünde kararnamelerin anayasaya aykırılığı iddiasıyla dava açılamayacağı gibi anti-demokratik hükümler de 1982 Anayasası ile getirilmiştir.

Temsilciler Meclisi, Milli Birlik Komitesi'nden gelen metni ikinci görüşmede aynen kabul etmediği takdirde, ihtilaflı kalan noktaların halli için karma komisyon teşkil edilir, bu komisyonca kabul edilen metin, Kurucu Meclis'in birleşik toplantısında öncelikle ve aralıksız olarak görüşülüp halk oyuna sunulacak hale getirilir.

Anayasa ve Seçim Kanununun ihtilaflı noktalarının halli için yapılan Kurucu Meclis birleşik toplantılarında kararlar üçte iki çoğunlukla alınır.

Görüldüğü gibi, Anayasa'nın ve Seçim Kanunu'nun görüşülmesinde, öteki kanunlardaki durumdan farklı olarak, birleşik toplantı esası ve üçte iki çoğunluk getirilmekte; askerî kanada bariz ağırlık verilmemektedir. Yine de günün koşullarını, bu ve başka maddelerdeki görüşme süresi kısıtlamalarını, kurucu meclisin oluşumunu ve çalışmasını etkileyen, askeri darbe sonrası atmosferini ve güç dengelerini hatırdan çıkarmamak gerekir. Kaldı ki, kurucu meclis anayasayı yaklaşık altı ayda tamamlayamadığı takdirde, Milli Birlik Komitesi yeni bir Temsilciler Meclisi seçtirecektir (Md. 34).

Kısacası, 1960-61 Kurucu Meclisi korporatif temsil, idarî irae (belirleme) ve atama yoluyla gelen üyelerin çoğunlukta bulunduğu bir meclistir. 1961 Anayasası'nın münakaşalı bir belge olmaktan kurtulamamasının nedenleri arasında yapılış yöntemindeki bu özellikleri de görebilmek lazımdır. Kurucu Meclis'in tek dereceli genel oy ve siyasal partilerin temsili ilkelerine dayandırılmamış olmasının yol açtığı meşruiyet münazaraları 1961 Anayasası'nın işlerliğini ve kalıcılığını zedelemiştir.

1982 Anayasası yine anti-demokratik yöntemlerle yapılmıştır. Bu kez siyasal temsilden eser bile yoktur. 1982; 1961 emsalini uç noktaya götürmüş, 1961'in tüm dolaylı inceliklerini de terketmiştir.

"Kurucu Meclis Teşkili Hakkında"ki 2485 numaralı ve 29 Haziran 1981 tarihli Kanun'a göre oluşturulan Kurucu Meclis, Danışma Meclisi ile tam bir üst-kamara statüsündeki Milli Güvenlik Konseyi'nden meydana gelmiştir. Hiçbir biçimde seçilmişlik niteliği taşımayan bu meclis, "kanun koyma, değiştirme ve kaldırma suretiyle yasama görevlerini" yerine geti-

Üniversite Kitaplığı Projesi / toplumsalhafiza.org

recek; öncelikle de yeni anayasayı, siyasi partiler ve seçim kanunlarını hazırlayacaktır (Md. 2).

Danışma Meclisi "... her ilin tespit ve teklif ettiği adaylar arasından Milli Güvenlik Konseyi'nce seçilen 120 üye ile, Milli Güvenlik Konseyi'nce doğrudan doğruya seçilen 40 üye olmak üzere 160 üyeden oluşur" (Md. 3). Başka bir deyişle, yukarıda sayılan yaşamsal önemdeki işleri, 5 kişilik bir askerî cuntanın belirlediği bir topluluk yapacak, son sözü yine 5 kişilik bir cunta söyleyecektir:

Milli Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisi'nden gelen kanun tasarı ve tekliflerini aynen veya değiştirerek kabul veya reddedebilir. Milli Güvenlik Konseyi'nin kabul ettiği metin Resmi Gazete'de yayımlanmak suretiyle kanunlaşır (Md. 25).

Ve:

Danışma Meclisi'nin, Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan ve Genel Kurulca kabul edilen Anayasa metni, Milli Güvenlik Konseyi'nce aynen veya değiştirilerek kabul edilir ve Resmi Gazete ile yayımlanır (Md. 26).

Görüldüğü gibi, Danışma Meclisi'nin Milli Güvenlik Konseyi karşısında formel bir hükmü yoktur. 1982 Anayasası'na pekala "Beşler Anayasası" denebilir; Danışma Meclisi teknik olarak kollektif bir figürandan ibarettir.

Zaten bu kanuna göre, "kanun teklif etme yetkisi Milli Güvenlik Konseyi Üyelerine, Bakanlar Kurulu ile Danışma Meclisi Üyelerine aittir" ama, "Danışma Meclisi üyelerince yapılacak kanun tekliflerinin en az 10 üyenin imzasını taşıması gerekir" (Md. 24). Başka bir deyişle, bir cunta üyesi ya da cuntanın atadığı bir bakanlar kurulu üyesi, on danışma meclisi üyesine bedeldir.

"Kurucu Meclis"in oluşturulmasında sahnelenen demokrasi farsı bunlarla kalmıyor. Danışma Meclisi'ne ilerden seçilecek üye adayları dilekçeyle valiliğe başvururlar:

İLETİŞİM ARŞİVİ

Mart 1989'da yapılacak yerel seçimlerin Kasım 1988'e alınıp alınmaması konusunda yapılacak referandum, ANAP'ı ve Özal'ı onaylama oylamasına dönüşmüş, Evet oyları, Özal'a güvenoyu sınırı olarak değerlendirilen % 36'ya ulaşmamasına rağmen, Özal sonuçları "Fevkalade tatmin edici" bulmuştu.

Vali... istekli hakkında il hudutları içerisindeki adalet, güvenlik ve çeşitli kuruluş ve meslek mensupları ile mümkün olan genişlikte yapacağı kişisel temaslarda edindiği bilgileri değerlendirmek sureti ile çevrede iyi tanındığına ve sevildiğine kanaat getirdiği isteklilerden o ilden Danışma Meclisi'ne seçilecek üye sayısının üç katının ad ve soyadlarını aday olarak Milli Güvenlik Konseyi'ne bildirir... Milli Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisi üyelerini o ilin adayları arasından seçer (Md. 7).

Milli Güvenlik Konseyi'nce doğrudan doğruya Danışma Meclisi'ne üye seçilmek için ise,

... adaylığını koymak isteyenler; dilekçelerini Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliğine gönderirler... Milli Güvenlik Konseyi, bu Kanun uyarınca Danışma Meclisine üye seçer (Md. 8 ve 9).

Görüldüğü gibi bu süreçte seçimden ve siyasal temsilden eser yoktur. 160 kişinin 120'si, 67 kişinin (valinin) kişisel belirlemesi üzerine 5 kişi (cunta) tarfından; 40'ı da doğrudan doğruya 5 kişilik askeri cuntanın belirlemesine göre temel kanunları yapacak olan meclise gelirler. Eski siyasal parti üyeleri ise tümüyle dışlanmışlardır: Adayların "11 Eylül 1980 tarihinde herhangi bir siyasi partinin üyesi olmama(ları)" gerekir (Md. 1/g). Ayrıca, 5 kişi tarafından naspedilen bu meclis üyelerine "Devlet mensupları 1. derece son kademe aylığı ve 900 ek gösterge üzerinden aylık ve aylık tutarının % 100'ü oranında ödenek verilir" (Md. 17/1) ve bunlara karşı işlenen suçlarda Türk Ceza Kanunu'nun Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri hakkındaki hükümleri uygulanır (Md. 30) – TBMM üyeleri gibi genel seçimlerde halkın oyuyla seçilmedikleri halde.

Değişiklik hükümleri

1961 Anayasası'nın 155. maddesine göre, anayasanın değiştirilmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının en az üçte biri tarafından teklif edilebilir. Değiştirme teklifinin kabulü meclis(ler)in üye tamsa-

yısının üçte iki çoğunluğunun oyuyla mümkündür.

1982 Anayasası'nın 175. maddesi'nin 1. fıkrası bu yöntemi aynen tekrarladıktan sonra 3. fıkrasında, Cumhurbaşkanı'na anayasa değişikliği konusunda da olağanüstü bir yetki tanıyordu:

"Cumhurbaşkanı Anayasa değişikliklerini Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne geri gönderdikten sonra, Meclis geri gönderilen kanunu aynen kabul ederse, Cumhurbaşkanı bu kanunu halkoyuna sunabilir."

Başka bir deyişle, 1982 Anayasası Cumhurbaşkanı'na anayasa değişikliği kanununun yasama meclisine geri gönderme yetkisini tanımakla kalmıyor; Meclis'in kendi metninde ısrar etmesi halinde, yasama meclisinin üstüne basıp geçerek kişisel iradesiyle halkoyuna başvurma yetkisini veriyordu. Bu "süper-veto" hakkıyla 1982 Anayasası, Cumhurbaşkanı'nı anayasanın nihai bekçisi haline getiriyor ve bu anayasayı, değiştirilme yöntemi bakımından son derece katılaştırıyordu. (Anayasanın yürürlüğe girişini izleyen genel seçimlerden sonraki ilk altı yıl için; geçici 9. madde daha da büyük katılıklar içeriyordu.)

17 Mayıs 1987 tarih ve 3361 sayılı kanunla bu maddede yapılan değişiklikle, anayasayı değiştirme teklifinin kabulü için aranan meclis çoğunluğu beşte üç yapılır. Meclis geri gönderilen kanunu (kendi metnini) üçte iki çoğunlukla aynen kabul ederse, Cumhurbaşkanı bu kanunu halkoyuna sunabilir.

Meclis'in 3/5 veya 2/3'ten daha az oyla kabul ettiği değişiklik kanunu ise, Cumhurbaşkanı'nca Meclis'e iade edilmediği takdirde, halkoyuna sunulmak üzere Resmi Gazete'de yayımlanır. Doğrudan veya Cumhurbaşkanı'nın iade etmesi üzerine Meclis'te 2/3 çoğunlukla kabul edilen değiştirme kanunu veya gerekli görülen maddeleri, Cumhurbaşkanı tarafından halkoyuna sunulabilir.

Görüldüğü gibi, 1982 hükmünün esası pek değişmemiş; üstelik iş daha karmaşık, hatta karışık hale getirilmiştir.

Geçici Hükümler: 1961 Anayasası, 1982 gibi, değiştirme hükümlerinde özel bir çoğunluğun aranmasının ötesinde bir katılık taşımamakla birlikte; geçici maddelere konan ve darbecilerin anayasa öncesi tasarruflarını da anayasa düzeninin dokunulmaz bir parçası haline getiren hükümleriyle yine 1980 darbecilerine ve 1982 darbe anayasasına emsal oluşturmuştur.

1961 Anayasası'na eklenen 10 geçici maddeden, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin seçilmesine ve toplanmasına, senatonun kurulmasına ve içtüzüğe ilişkin 1, 2, 3. maddeler ile Cumhurbaşkanı'nın seçimine, Bakanlar Kurulu'nun kurulmasına ve senatoda adçekmeye ilişkin 5, 6, 10. maddeler teknik maddelerdir; ilginç olanlar 4, 7, 8, 9. maddelerdir.

4. madde aynen şöyledir:

"Bu Anayasaya göre kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasıyla, 20 Nisan 1340 (1924) tarihi ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu'na ve 12 Haziran 1960 tarihli ve 1 sayılı Kanunla 13 Aralık 1960 tarihli ve 157 sayılı Kanuna göre kurulan Kurucu Meclis'in, Millî Birlik Komitesi'nin ve Temsilciler Meclisi'nin hukukî varlıkları sona erer ve bunlar kendiliğinden dağılmış olurlar.

27 Mayıs 1960 tarihinden itibaren Kurucu Meclis'in toplandığı 6 Ocak 1961 tarihine kadar yasama yetkisini ve yürütme görevini Türk Milleti adına kullanmış bulunan Millî Birlik Komitesi'nin ve Devrim Hükümetlerinin karar ve tasarruflarından ve bunların, idarece veya yetkili kılınan organ ve mercilerce uygulanmasından dolayı, karar alanlar, tasarrufta bulunanlar ve uygulayanlar hakkında cezaî veya malî veya hukukî sorumluluk iddiası ileri sürülemez ve bu maksatla herhangi bir yargı merciine başvurulamaz.

ABC ARŞİVİ

Mümtaz Soysal'ın "Özelleştirme" uygulamalarına karşı Anayasa Mahkemesi'ne başvuruları "Özelleştirmeci kamp"ı oldukça rahatsız etmiş Soysal'ın bu "sicil"iyle daha sonra Dışişleri Bakanı olduğu kısa dönemde bu sefer de medya infiale kapılarak, bir "dinozor"un bakan olmasına hararetle itiraz etmişti.

Normal demokratik rejimi bütün teminatı ile kurmak amacıyla gerçekleştirilen ve yürütülen 27 Mayıs 1960 Devrim tarihinden 6 Ocak 1961 tarihine kadar çıkarılan kanunlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin diğer kanunlarının değiştirilmesi ve kaldırılmasında uygulanan kurallara göre değiştirilebilir veya kaldırılabilir. Ancak, bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiasıyla, Anayasa Mahkemesi'nde iptâl dâvası açılamayacağı gibi, itiraz yoluyla dahi Mahkemelerde Anayasaya aykırılık iddiası ileri sürülemez.

27 Mayıs 1960'dan 6 Ocak 1961 tarihine kadar çıkarılan kanunların, yapılmış tasarrufların ve alınmış kararların değiştirilmesi veya kaldırılması hallerinde 2. fıkra hükmü saklıdır."

Görüldüğü gibi, darbe hükümetlerinin karar ve tasarrufları ile bunların yetkili kıldığı organların karar, tasarruf ve uygulamalarına karşı yargı yolunu kapamak ve bunlar hakkında cezai, mali ve hukuki sorumluluk ileri sürülemeyeceği hükmünü getirmek 1982 Anayasası'na özgü bir tutum değildir; ilk örneği 1961 oluşturmuştur. 1982'nin "kötü şöhretli" 15. maddesi; en önemli yerleri itibariyle 1961'in harfiyen tekrarıdır:

"12 Eylül 1980 tarihinden, ilk genel seçimler sonucu toplanacak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Başkanlık Divanı'nı oluşturuncaya kadar geçecek süre içinde, yasama ve yürütme yetkilerini Türk milleti adına kullanan, 2356 sayılı Kanunla kurulu Millî Güvenlik Konseyi'nin, bu Konseyin yönetimi döneminde kurulmuş hükümetlerin, 2485 sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanun'la görev ifa eden Danışma Meclisi'nin her türlü karar ve tasarruflarından dolayı haklarında cezaî, malî veya hukukî sorumluluk iddiası ileri sürülemez ve bu maksatla herhangi bir yargı merciine başvurulamaz.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Anayasa Mahkemesi'nin 25. kuruluş yıldönümü töreni. 27 Mayıs Darbesi sonrasında 1962 yılında kurulan Anayasa Mahkemesi'nin TBKP ve DEP gibi partileri kapatması demokratik hayatı kısıtlayan kararlar olarak eleştirilmişti. Özellikle DEP'in kapatılmasına "Demokratik ilkeler" açısından karşı çıkanlar olduğu gibi; bu kararı "Gümrük Birliği'ne girmeye hazırlandığımız şu dönemde" mülahazalarıyla eleştirenler de olmuştu.

Bu karar ve tasarrufların idarece veya yetkili kılınmış organ, merci ve görevlilerce uygulanmasından dolayı, karar alanlar, tasarrufta bulunanlar ve uygulayanlar hakkında yukarıdaki fıkra hükümleri uygulanır.

Bu dönem içinde çıkarılan kanunlar, kanun hükmünde kararnameler ile 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun uyarınca alınan karar ve tasarrufların Anayasaya aykırılığı iddia edilemez."

1961/4'teki "27 Mayıs 1960 tarihinden itibaren Kurucu Meclis'in toplandığı 6 Ocak 1961 tarihine kadar yasama yetkisini ve yürütme görevini Türk Milleti adına kullanmış bulunan Milli Birlik Komitesi'nin ve Devrim Hükümetlerinin..." ifadesi ise, en başta da değindiğimiz üzere, darbenin millet adına yapıldığı fiksiyonunu yinelemekte ve yine 1982'ye emsal oluşturmaktadır.

Ayrıca, yasama yetkisini gasp eden darbeciler, söz konusu dönemler içinde çıkarılan kanunların, bütün kanunlar gibi değiştirilebileceğini ve kaldırılabileceğini belirtmekle birlikte (1961), bunlar için anayasa yargısı yolunu kapamayı da ihmal etmemişler; bunları, izleyen dönemin yasal yaşamına empoze etmişlerdir.

Bu empozisyon 1961/7. maddeyle bir başka biçimde de sürdürülmüştür:

"Bu Anayasa ile kabûl edilmiş olan yeni organ, kurum ve kurulların kuruluş ve işleyişleriyle ilgili kanunlar; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk toplantısından başlayarak en geç altı ay içinde ve bu Anayasa ile konulması emredilen diğer kanunlar da en geç iki yıl içinde çıkarılır."

Başka bir deyişle, yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yasama iradesine ipotek konmuştur. Darbeciler, kendilerince olması gereken siyasal ve hukuksal yaşamı, kanunları ve kurumlarıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne dikte etmişlerdir. 9. geçici

İLETİŞİM ARŞİVİ

Askeri darbeden sonra hazırlanan 1982 Anayasası'nın halkoyuna sunulması, halkın gerçek anlamda bir etken özne olarak görülmediği şartlarda yapıldı. Halk oylamasının bir türü olan referandumda halk aktif olarak vardır. Gerek sözkonusu metnin hazırlanmasında, gerekse onaylanmasında ve varılan uzlaşma aşamasında halk kesimleri yeralır. Oysa 1982 Anayasası'nın hiçbir aşamasında yeralmayan halk kendi dışında hazırlanan bir metne "evet" demek zorunda bırakıldı. Halkın edilgen bir nesne olarak yeraldığı plebisitlere özgü bu durumu yaratan cuntacılar, gittikleri her yerde kendileri için toplatılmış halkın eline tutuşturulan pankartlarda da kendi düşüncelerinin yansımasını görmek istediler.

madde ile de kanunlar hakkında Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açma hakkına 6 aylık bir süre sınırı getirmişlerdir.

1982'de geçici 8. madde de aynen bu örneği izlemiştir:

"*Anayasa ile kabul edilmiş olan yeni organ, kurum ve kurulların kuruluş, görev, yetki ve işleyişleri ile ilgili kanunlarla, Anayasada konulması veya değiştirilmesi öngörülen diğer kanunlar; Anayasanın kabulünden başlayarak Kurucu Meclis'in görev süresi içerisinde, bu süre içerisinde yetiştirilemeyenler; seçimle gelen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk toplantısını izleyen bir yıl sonuna kadar çıkartılır.*"

1982 Anayasası'na eklenen 16 geçici maddeden diğer ilginç olanlar şunlardır: 1. madde, aynı zamanda devlet başkanı olan Milli Güvenlik Konseyi Başkanı'nın 7 yıl için Cumhurbaşkanı olmasını, bir oldu-bitti şeklinde halkoyuna sunan ve bu niteliğiyle bir referandum değil, bir plebisit özelliği taşıyan bir maddedir.

2. madde ise, Milli Güvenlik Konseyi üyelerini 6 yıl için Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyelerine dönüştürmekte ve bunların görevlerini şöyle saymaktaydı:

"*a)* Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce kabul edilerek Cumhurbaşkanlığı'na gönderilen, *Anayasa'da yazılı temel hak ve hürriyetlere ve ödevlere, lâiklik ilkesine, Atatürk inkılâplarının, millî güvenliğin ve kamu düzeninin korunmasına, Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu'na, Milletlerarası andlaşmalara, dış ülkelere silahlı kuvvet gönderilmesine ve yabancı kuvvetlerin Türkiye'ye kabulüne, olağanüstü yönetime, sıkıyönetim ve savaş haline dair* kanunlar ile Cumhurbaşkanınca gerekli görülen diğer kanunları Cumhurbaşkanına tanınan onbeş günlük sürenin ilk on günü içinde incelemek;

b) Cumhurbaşkanının istemi ve tespit edeceği süre içinde:

Milletvekili genel seçiminin yenilenmesine, olağanüstü yönetim yetkisinin kullanılmasına *ve alınacak tedbirlere,* Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu'nun yönetim ve gözetimine, gençliğin yetiştirilmesine ve Diyanet İşleri'nin düzenlenmesine ilişkin konuları incelemek ve görüş bildirmek;

c) Cumhurbaşkanının istemine göre, iç ve dış güvenlik ile gerekli görülen diğer konularda inceleme ve araştırma yapmak ve sonuçlarını Cumhurbaşkanına sunmak."

Altını çizdiğimiz satırlar, yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra dahi, eski cuntaya altı yıl süreyle, yaptırım gücü tanımamakla birlikte, yasama yetkisi üzerinde bir gözetim işlevi vermekte; cuntanın, devletin ideolojik aygıtları (TRT, Diyanet İşleri, gençliğin eğitimi) yoluyla toplum üzerindeki denetimini sürdürmesinin planlanmış olduğunu göstermektedir.

5, 6, 7. maddeler, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Bakanlar Kurulu ve içtüzüğe ilişkin teknik maddelerdir. 4. madde, darbeden sonra feshedilen siyasi partilerin çeşitli kademe yöneticilerine 10'ar ve 5'er yıllık siyasi yasaklar, senatonun kontenjan ve tabii üyelerine de 5 yıllık siyaset yasağı koyar.

16. madde ise, halkoylamasına katılmayanlara, beş yıl içinde yapılacak seçimlere ve halkoylamalarına katılamama ve seçimlerde aday olamama cezası getirir.

Milli Güvenlik Kurulu

HİKMET ÖZDEMİR

Milli Güvenlik Kurulu (MGK), 1961 Anayasası'nın ve onu hazırlayan düşünce ortamının ürünüdür. Bununla birlikte, Türkiye'de anayasacı akademisyenler ile politika ve ordu çevresini bu tür bir organ arayışına götürenin, iç gelişmeler kadar, dış konjonktürün etkisi olduğu söylenebilir. ABD başta olmak üzere, Batılı ülkelerin kamu sistemlerinde savunma ve güvenlik konularında çalışmalar yapmak üzere yüksek kurulların oluşturulması, İkinci Dünya Savaşı sırasında gündeme gelmiştir.

Türkiye'de, milli savunma hizmetlerine eşgüdüm amacıyla hükümet dışında yüksek kurul oluşturma düşünce ve uygulaması, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan bir olgu değildir. Ciddi bir askeri geleneği olan Türkiye'nin, 1949'da Milli Savunma Yüksek Kurulu oluşturmadan önce, daha 1922'de benzer amaçlar taşıyan Harp Encümeni ve 1933'te Yüksek Müdafaa Meclisi'ne sahip olduğu biliniyor.

Ayda en az bir defa toplanmak zorunda olan Milli Savunma Yüksek Kurulu'nun görevleri şunlardı:

- Hükümetçe izlenecek milli savunma politikasının esaslarını hazırlamak.
- Bütün devlet örgütüne, her türlü özel kurum ve kuruluşlara ve vatandaşlara düşen milli savunma ödev ve görevlerini tespit ile gereken yasal ve idari tedbirleri almak üzere yetkili makamlara sunmak.
- (Yukarıda) yazılı tedbirlerin uygulanmasını kovuşturmak.
- Topyekün milli seferberlik planını barışta hazırlamak ve gereğinde tam olarak uygulanmasını sağlamak.
- Yurt savunmasıyla ilgili işlerden Başbakanın lüzum gösterdiklerini inceleyerek görüş bildirmek.

Başbakanın başkanlığında faaliyet gösteren Milli Savunma Yüksek Kurulu kararları, doğrudan Başbakan tarafından ilgili yerlere tebliğ olunuyordu. Bakanlar Kurulu kararı olacaklar ise oraya sunuluyordu.

Milli güvenlik rejimine doğru

1961 Kurucu Meclisi'nde sivil-asker ilişkisini düzenleyen anayasa maddeleri etrafındaki tartışmalar bir anlamda "milli savunma'dan milli güvenlik" kavramına geçişin öyküsüdür.

Bir anayasal organ olarak MGK'nın genel oya, partiler rejimine karşı duyulan güvensizlik sonucu kurulduğu ve bugün de devam etmesi gerektiği yolunda görüşler asker ve sivil çevrelerde açıkça ifade edilmektedir. Nitekim, MGK yasa tasarısı parlamentoda görüşülürken zamanın Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun milli güvenlik politikasından ne anlaşılması gerektiğine dair yaptığı tanım önemlidir.

CHP'li Prof. Turhan Feyzioğlu'na göre; "Bugün [1962 yılı] milli güvenlik politikası dendiği zaman, yalnız bizde değil, bütün memleketlerde, askeri politikadan, dış politikadan ibaret meseleler gelmeyecek, sağlık, ticaret politikası ile ilgili meseleler, sanayi, ziraat, ulaştırma, bayındırlık politikası ile ilgili meseleler bu kurulda görüşülecektir."

Bundan çıkan sonuç şudur: 1960'lar başında Türkiye'de milli güvenlikçi devlet anlayışı egemen kılınmıştır. Bunun yolu ise, görev ve yetkileriyle tartışmasız bir anayasal organ yaratmaktır. Türk anayasacılığı bir yanda sosyal devlete yüzünü dönerken, öte yanda temel hak ve özgürlüklere ilişkin genişletici hükümlere rağmen milli güvenlik devletine doğru yol alacaktır.

Yıllar sonra, 12 Eylül 1980 askeri yönetimi dönemindeki Danışma Meclisi'nde MGK ile ilgili olarak benimsenen 126. maddenin felsefesi

ABC ARŞİVİ

Devlet yapısına 1961 Anayasası ile birlikte sokulan Milli Güvenlik Kurulu bir anlamda yarı-sivil ya da yarı-militer bir yüksek devlet konseyidir. 1961 Anayasası'nda görünüşte "istişari bir organ" olan kurul, 1971 Anayasa değişikliklerinde karar alıcı bir biçime bürünerek, "tavsiye edici" bir yapı kazanır. 1982'de ise görüş ve kararları sadece "milli güvenlikle ilgili" olmaktan çıkar, askeri kanadın beş üye, sivil kanadın dört (başbakan dahil) üye ile temsil edildiği bir organa dönüşür.

olarak anayasa gerekçesine aktarılan, bazı çevrelerce olur olmaz yer ve zamanda sık sık tekrarlandığı için soğuk metal etkisi yapan, "devletin varlığı, bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması" şeklindeki ideolojik formül aslında bu eğilimin bir ifadesidir.

12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden hemen sonra Başbakanlık görevine getirilen Deniz Kuvvetleri eski Komutanı Oramiral Bülend Ulusu imzasıyla Danışma Meclisi'ne gönderilen Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği yasa tasarısında genel gerekçenin hemen başında yer alan şu görüşleri de, 1980'lerde milli güvenlik rejimi anlayışının bir belgesi olarak okumak gerekir:

"(...) 12 Eylül 1980 öncesi devlete müteveccih [yönelik] iç tehditlerin ulaştığı boyutlar ve tehditler karşısında Milli Güvenlik Kurulu'nun tetkik, araştırma ve incelemeleri sonucu tespit ettiği ve büyük bir çoğunlukla 12 Eylül'den sonra uygulanan tedbirlerin, zamanın yürütme, yasama ve yargı organlarınca yerine getirilememesi veya istenilen şekil veya düzeyde uygulamaya konulmaması sonucu hasıl olan durumlarla tekrar karşılaşmayı önlemek için Anayasa'nın öngördüğü esaslar çerçevesinde Kurulun ve Genel Sekreterliğin görev, yetki ve çalışma usulleri yeni tasarıda yer alınış bulunmaktadır."

"Yeni tasarı" diye sözü edilen 1983 tarih ve 2945 sayılı ve halen yürürlükte bulunan Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği yasası olup; 1982 Anayasası ve 12 Eylül askeri yönetiminin yaptığı ve öteki düzenlemelerle birlikte Türkiye'de bireylere ve bütün topluma karşı milli güvenlik rejimi ideolojisinin bel kemiğidir, demek abartına olmaz.

MGK'nın oluşumu ve çalışma yöntemi

MGK'nın oluşumu iki kısımda incelenebilir: Anayasa ile yasada belir-

tilen kişilerden oluşan Kurul ve yine anayasal bir konumda bulunan Genel Sekreterlik örgütü.

MGK oturumlarında başkanlık görevini Cumhurbaşkanı yapmaktadır. Onun katılmadığı toplantılara Başbakan tarafından başkanlık edilmektedir. 1982 Anayasası'na göre Kurul üyeleri 4 sivil ve 5 asker olmak üzere toplam 9 kişi tek tek sayılmak suretiyle belirlenmiştir. Protokol sırasına göre bu kişiler; Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanıdır. MGK toplantılarına üyeler dışında gündemin özelliğine göre ilgili bakan ve kişiler de çağrılarak bilgi ve görüşleri alınabilmektedir. MGK Genel Sekreteri ise, oy hakkı bulunmaksızın toplantılara katılmaktadır. MGK olağan toplantıları ayda bir defa, olağanüstü toplantılarının ise, Cumhurbaşkanı'nın bizzat gerekli gördüğü haller ile Kurul'un gündeminin hazırlanmasında öneride bulunma yetkisine sahip Başbakan ve Genelkurmay Başkanı'nın teklifleri ve bu tekliflerin Cumhurbaşkanınca uygun görülmesi halinde yapılacağı hükme bağlanmıştır.

1980 öncesine ait bilgi, MGK toplantılarına Cumhurbaşkanının ender katıldığı başkanlık görevini Başbakanın yaptığı şeklindedir. 1982 Anayasası döneminde bu eğilim tümüyle ortadan kalkmıştır. MGK'da kararlar çoğunlukla alınabilmektedir. Eşitlik halinde başkanın yer aldığı taraf çoğunluğu sağlamış kabul edilmektedir.

MGK Genel Sekreterliği

1961 Anayasası'nda MGK Genel Sekreterliği ile ilgili bir hüküm bulunmazken, 1982 Anayasası'nda 118. maddeye "Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'nin teşkilatı ve görevleri kanunla düzenlenir" şeklinde bir ek yapılması anlamlıdır. Anayasa, Genel Sekreterlik makamına özel bir önem vermektedir. MGK yasası da aynı özeni titizlikle korumaktadır: Genel Sekreterlik örgütü, 1980'e kadar Başbakanlık'a bağlı iken; 1983 tarih ve 2445 sayılı yasa ile doğrudan Başbakan'a bağlanmıştır. Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği yasasının gerekçesinde yer verilen şu ifadeler, Genel Sekreterliğin konumu açısından ayrı bir önemi taşımaktadır:

"Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'nin (...) görevleri iki yönlüdür. Bir kısım görevleri Milli Güvenlik Kurulu'na, diğer görevleri ise Bakanlar Kurulu ve Başbakana yöneliktir."

MGK Genel Sekreterliği, MGK ile Bakanlar Kurulu arasında bir eşgüdüm merkezi görevi yapmaktadır. Genel Sekreterlik görevinde bulunan kişi de, (1980'lerin yönetim bilim alanında popüler hale gelen ad ile) bir tür koordinatör, "Milli Güvenlik Koordinatörü" olmaktadır. Genel Sekreter atamalarında Genelkurmay Başkanı'na inha yetkisi verilmesi, Genel Sekreterin, Orgeneral/Oramiral rütbesinde Silahlı Kuvvetler mensuplarından olma zorunluluğu, söz konusu makamın askeri bir görev şeklinde anlaşıldığının kanıtıdır. Kaldı ki, 12 Eylül 1980'e kadar uygulanan yasada Genel Sekreterin askeri şahıs olmasıyla ilgili bir hüküm bulunmazken, 1983 tarihli yasada Silahlı Kuvvetler mensubu (emekliler kabul edilmiyor) Orgeneral/Oramiral koşulu getirilmek suretiyle, farklı bir yorum ve uygulamaya imkan tanınmak istenmeyişi dikkat çekicidir.

Genel Sekreterlik makamının, bakanlıklar, kamu kurum ve kuruluşları ile ilgili özel hukuk tüzel kişilerinden (özel sektör kişi ve kurumları) isteyeceği açık ve her derecede gizli bilgi ve belgeleri sürekli ve istediği zaman alınası hakkı, kurulun 1983 tarihli yasasında hüküm olarak yazılmıştır (md. 19). Genel Sekreterlik yapacağı görev ve yürütmek durumunda bulunduğu hizmetlerin niteliği gereği genel bütçeli bir idare olarak düşünülmüştür. Yerine getirilecek görev ve yürütülecek hizmetlerden bir kısmının "çok gizli" gizlilik dereceli olması nedeniyle bunlar için bütçede hizmet türü açıklanarak ödenek konulması sakıncalı olduğundan, harcamaların örtülü ödeneklerin karşılanabilmesi için Genel Sekreter emrine örtülü ödenek verilmesi öngörülmüştür. Genel Sekreter, bu ödeneğin sarfından Başbakana karşı sorumludur (md. 20).

MGK'nın ve Genel Sekreterliğin görev ve yetkileri: MGK ve Genel Sekreterliğin görev ve yetkilerini iyi anlayabilmek için önce yasa koyucunun "milli güvenlik" ve "devletin milli güvenlik siyaseti" kavramlarını ne şekilde tanımladığını bilmek gerekir. 1983 tarih ve 2945 sayılı yasaya göre; "Milli güvenlik, devletin anayasal düzeninin, milli varlığının, bütünlüğünün, milletlerarası alanda siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik dahil bütün menfaatlerin ve ahdi (anlaşma ile ilgili) hukukunun her türlü dış ve iç tehditlere karşı korunması ve kollanması"; "Devletin Milli Güvenlik siyaseti, milli güvenliğin sağlanması ve milli hedeflere ulaşılması amacı ile Milli Güvenlik Kurulu'nun belirlediği görüşler dahilinde, Bakanlar Kurulu tarafından tespit edilen, iç, dış ve savunma hareket tarzlarına ait esasları kapsayan siyaseti" olarak ifade edilmektedir. Kavramların tanımlanmasında herhangi bir sınırlama olmadığı için MGK'nın görev alanı alabildiğine geniş tutulmuştur. Burada hemen şu soru akla gelmektedir: Çalışma alanı bu denli geniş ve olağanüstü yetkilerle do-

İLETİŞİM ARŞİVİ

1961 Anayasası'nda Milli Güvenlik Kurulu "kanunun gösterdiği bakanlar, genelkurmay başkanı ve kuvvet temsilcilerinden" oluşuyordu. Görevi ise "milli güvenlik ile ilgili kararların alınmasında yardımcılık etmek" ve "gerekli temel görüşleri Bakanlar Kurulu'na bildirmek"ti. 1971'de sürekli üyelere başbakan eklenerek genelkurmay başkanı protokolde bakanların önüne geçti.

nanmış bu kurulun karar ve tercihlerinden kim sorumludur? Bu sorunun yanıtı Anayasa'da nedense bulunmaz.

MGK'nın görevleri şunlardır:

"a) Devletin milli güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili kararların alınması ve gerekli koordinasyonun sağlanması konularında görüş tespit eder;

b) Devletin milli güvenlik siyaseti doğrultusunda tespit edilen milli hedeflerin ve hazırlanan milli plan ve programların gerçekleştirilmesine ilişkin tedbirleri belirler;

c) Devletin milli güvenlik siyasetini etkileyecek milli güç unsurlarını ve ülkenin siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel ve teknolojik durum ve gelişmelerini sürekli takip ederek değerlendirir, milli hedefler yönünde güçlenmelerini sağlayacak temel esasları tespit eder;

d) Devletin, varlığı, bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda zorunlu gördüğü tedbirleri tespit eder;

e) Anayasal düzeni koruyucu, milli birlik ve bütünlüğü sağlayıcı, Türk Milletini Atatürkçü düşünce, Atatürk ilke ve inkılapları doğrultusunda ve milli ülkü ve değerler etrafında birleştirerek milli hedeflere yönlendirici gerekli tedbirleri belirler. Sayılan bu hususlara yönelmiş yurt içi ve yurt dışı tehdide karşı koymak ve tehdidi etkisiz kılmak için gereken strateji ve temel esaslar ile birlikte planlama ve uygulama hizmetleri konularında görüşleri, ihtiyaçları ve alınması lüzumlu gördüğü tedbirleri tespit eder;

f) Olağanüstü hallerle, sıkıyönetim, seferberlik veya savaş hali ilanı için görüş tespit eder;

g) Olağan hal ile savaş, savaşı gerektiren ve savaş sonrası hallerde, kamu ve özel kurum ve kuruluşlar ve vatandaşlara düşecek topyekün savunma, milli seferberlik ve diğer konularda hizmet ve yükümlülükler ile bu hususlarda yapılacak planlara temel teşkil edecek esasları tespit eder;

h) Devletin milli güvenlik siyasetinin öngördüğü hususlar ve topluma yönelik hizmetler ile topyekün savunma hizmetlerinin gerektirdiği mali, ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer konulara ilişkin tedbir ve ödeneklerin kalkınma plan, program ve yıllık bütçelerde yer almasını sağlamak üzere gerekli esasları tespit eder;

i) Milli güvenlik kapsamına giren konularda yapılan ve yapılacak milletlerarası antlaşmalar hakkında görüş tespit eder."

Yasanın ilgili maddesinde, MGK'nın tespit ettiği bu görüş, tedbir ve esasları Kurul kararı halinde Bakanlar Kurulu'na bildirmesi ve başka yasalarla verilen diğer görevleri de yerine getirmesi hususu ayrıca belirtilmiştir. Başka yasalarda verilen görevlere bir örnek olarak 1983 tarih ve 2941 sayılı Seferberlik ve Savaş Hali Yasası'nın 6. maddesinde, "Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, seferberlik ve savaş hali için yapılacak hazırlıklar ile diğer kanunlarda belirtilen görevleri yerine getirir ve yetkileri kullanır" denilmektedir.

MGK Genel Sekreterliği'nin görevleri ise şöyledir:

"a) Milli Güvenlik Kurulu'nun (...) sayılan görevleri ile ilgili olarak; gerekli her türlü çalışma, araştırma, inceleme ve değerlendirmeleri yapar, bunların sonuçlarını teklifleri ile birlikte Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Milli Güvenlik Kurulu'na sunar;

b) Milli Güvenlik Kurulu kararlarının hazırlanmasında ve bu kararlara ilişkin Bakanlar Kurulu kararlarının uygulanmasında, bakanlıklar ve ilgili kurum ve kuruluşlarla müşte-

rek [ortak] çalışmalar yapar, uygulamaları takip ve kontrol eder, düzenleyici, yönlendirici ve koordine edici işbirliğinde bulunur;

c) Milli Güvenlik Kurulu'nun sekreterlik hizmetlerini yürütür;

d) Bakanlar Kurulu'nun milli güvenliğin sağlanması sorumluluğuna ilişkin olarak; devletin savunma siyaseti dışında milli güvenlik siyasetini tayin, tespit, uygulama ve gerektiğinde düzeltme ve değiştirme görevlerini doğrudan veya bakanlık, kurum ve kuruluşlarla da yapılacak müşterek [ortak] çalışmalarla araştırır, inceler, planlar, hazırlar ve bu konudaki uygulamaları takip ve koordine eder; yönlendirir, sonuçları değerlendirir;

e) Milli Güvenlik Kurulu kararları ile bunlara ilişkin Bakanlar Kurulu kararları doğrultusunda, 4. maddenin birinci fıkrasının (d) ve (e) bentlerinde belirtilen konularda gerekli olan hizmet ve faaliyetleri planlar, yürütür ve ilgili bakanlık, kamu, özel kurum ve kuruluşlarındaki bu konulara ilişkin uygulamaları takip ve kontrol eder, yönlendirir ve koordine eder;

f) Silahlı Kuvvetler görev alanı dışında kalan topyekün savunma hizmetlerini koordine eder ve bu konudaki düzenlemeleri takip eder. Bu hizmetlerle ilgili plan ve esasların tespiti, düzeltilmeleri ve değişiklik işlemlerini yürütür. Bu esaslara göre, bakanlık kurum ve kuruluşlarının yapacakları planların gerçekleşmesini ve uygulamalarını temin ve takip eder. Milletlerarası antlaşma ve anlaşmalar gereğince aynı konu ile ilgili hizmetleri yerine getirir ve getirilmesini sağlar. Olağanüstü hal ve savaş, savaşı gerektiren ve savaş sonrası hallerde topyekün savunma sivil hizmetleri yönünden kamu ve özel kuruluşlara düşecek görev ve yükümlülüklere ait kanun ve tedbirleri tespit ederek gerçekleşmesi için faaliyette bulunur;

g) Şiddet olaylarının yaygınlaşması ve kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması sebepleriyle ilan edilen olağanüstü halde alınacak tedbir, yapılacak iş ve işlemlerin tespit çalışmalarını yapar, uygulamada işbirliğinin sağlanması için gerekli tedbirleri tespit eder ve bu konudaki tekliflerini Başbakana sunar;

h) Milli güvenlik siyasetinin öngördüğü tedbirlerin alınması ve hizmetlerin yürütülmesi ile topluma yönelik hizmetler ve topyekün savunma sivil hizmetlerinin gerektirdiği mali, ekonomik, sosyal ve diğer tedbirlerin kalkınma plan ve programlarında yer alması, yıllık bütçelerde bunlar için ödenek ayrılması konularında Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı ile işbirliği ve koordinasyonda bulunur;

i) Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Milli Güvenlik Kurulu'nca ve kanunlarla verilen diğer görevleri yürütür."

MGK Genel Sekreterliği'nin anayasa ve yasalarla "belirtilen görevlerin yerine getirilmesinde, takip ve kontrol edilmesinde, yönlendirilmesinde, koordine edilmesinde ve denetlenmesinde verilen direktifler çerçevesinde Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Milli Güvenlik Kurulu adına yetkili" olduğu da açıkça ifade edilen hükümler arasındadır. MGK Genel Sekreteri, MGK üyesi Bakanlar ile öteki Bakanların gündeme alınmasını istedikleri konuları, Başbakanın da görüşünü öğrendikten sonra Cumhurbaşkanına iletmek, ayrıca MGK toplantılarına katılmak durumundadır.

MGK Genel Sekreterinin, MGK kararlarının Cumhurbaşkanına ve Bakanlar Kurulu'nda görüşülmek üzere Başbakanlığa gönderilmesi; bu kararlarla ilgili Bakanlar Kurulu kararlarının dağıtımı ve uygulanma aşamasındaki sonuçları hakkında Başbakana, Cumhurbaşkanına ve MGK'ya belli sürelerle bilgi verilmesi ve Bakanlar Kurulu kararları haline getirilemeyen MGK kararları ile bu kararlara ilişkin gelişmeler hakkında da Cumhurbaşkanına, Başbakana ve MGK'ya bilgi sunmak yükümlülüğü vardır. Kararların asılları ve görüşme tutanaklarının saklanması da Genel Sekreterliğin sorumluluğundadır.

Bir değerlendirme

MGK Genel Sekreteri olacak kişinin Orgeneral/Oramiral rütbesindeki Silahlı Kuvvetler mensupları arasından Genelkurmay Başkanının inhası ve Başbakanın teklifi üzerine Bakanlar Kurulu kararı ile atanmasına ilişkin düzenleme, Türk Anayasa sisteminde hükümet ve parlamento üzerindeki askeri kontrolü gerçekleştiren mekanizmalar içinde Genelkurmay Başkanlığı makamı kadar güçlü öteki makamın MGK Genel Sekreterliği olduğu şeklinde bir yoruma bizi götürmektedir. Kuvvet Komutanlığı için atamalarda kararnameyi Milli Savunma Bakanı, Başbakan ve Cumhurbaşkanının imzalaması yeterli olurken, MGK Genel Sekreteri için gerekli atanma kararı, Bakanlar Kurulu'nun müşterek sorumluluğuna verilmiş olması dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak MGK, 1982 Anayasası ve ilgili yasalarla kendisine sağlanan yetkilerle sorumsuz fakat yetkili bir devlet organı olarak parlamentonun üzerinde politik ve askeri elitin tartışma, karar verme ve uygulamayı değerlendirme organı gibi çalışan bir üst-kabine konumundadır.

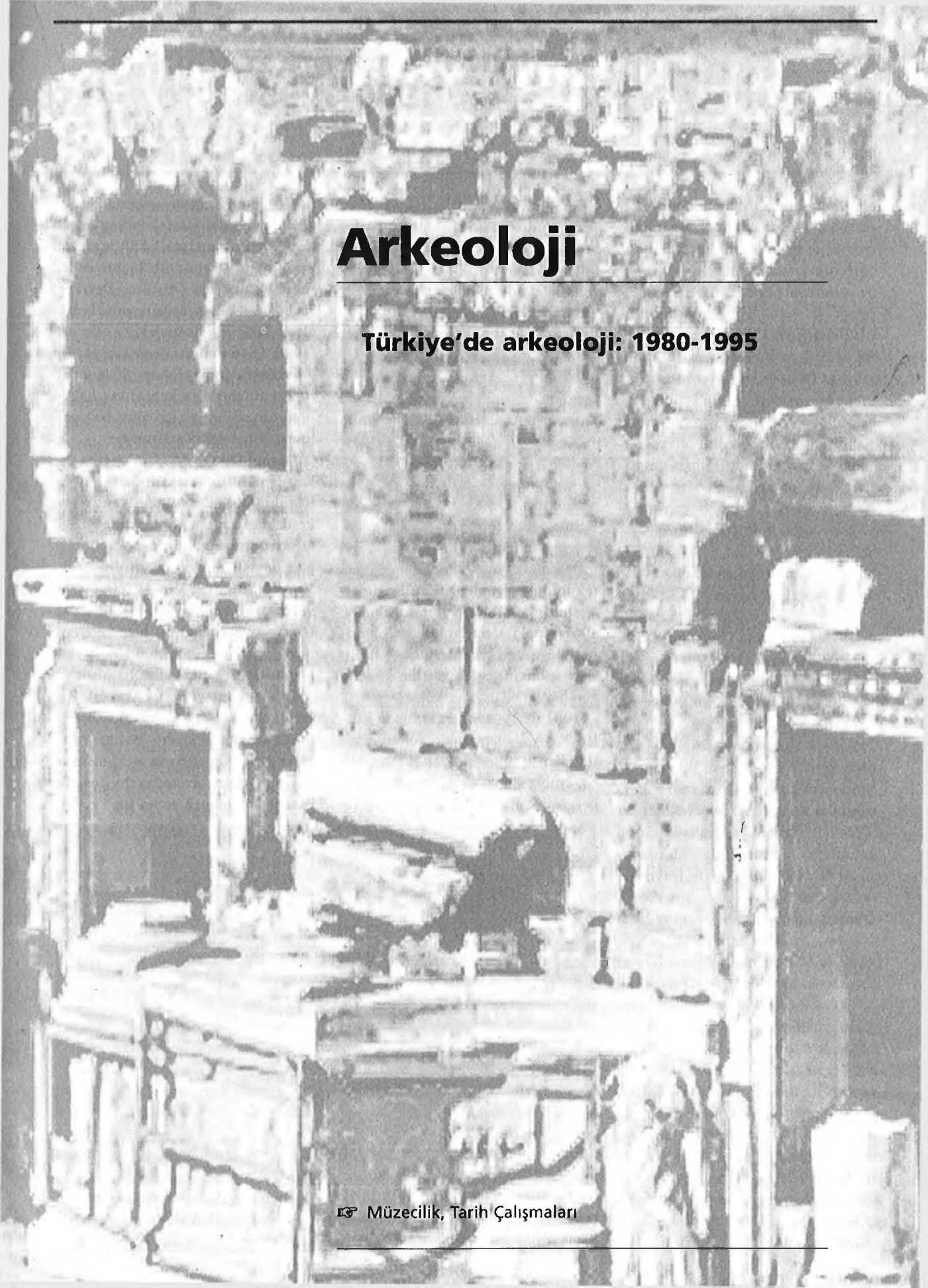

Arkeoloji

Türkiye'de arkeoloji: 1980-1995

☞ Müzecilik, Tarih Çalışmaları

Türkiye'de arkeoloji: 1980-1995

Son dönemde İran ve Irak'taki kazıların durmasından dolayı Türkiye'deki arkeolojik çalışmalar daha da önem kazanmıştır. Bilinen merkezlerin yanısıra kazılmaya başlanan yeni merkezlerdeki çalışmalar yazılı tarihi değiştirecek nitelikte ilginç bulgular ve sonuçlar vermektedir.

Bunun yanısıra Anadolu tarih öncesinin en önemli beş merkezinde kazılar tekrar başlamıştır. Çanakkale-Troia, Mersin-Yumuktepe, Tarsus-Özlükkule, Yozgat-Alişar ve en son Konya-Çatalhöyük, yeni ekiplerce geniş programlı kazı çalışmaları ile tekrar açılmaya başlanmıştır. Özellikle bilinen tarihin en eski kentlerinden biri olan Çatalhöyük'teki kazılar en son teknolojik olanakların kullanılması açısından ayrı bir önem taşımaktadır. 1961-65'teki sonuçlarıyla dünya tarihini değiştiren bu olağanüstü yerleşimin açılmaya başlanması ile Türkiye ayrı bir ilgi odağı olacaktır.

1982 ile 1994 yılları arasında kazılan Kaş yakınlarındaki Uluburun batığı; Kenan ülkesi, Miken, Kıbrıs, Mısır, Nubia (Mısır'ın güneyindeki bölge), Baltık, Kuzey Balkanlar, Babil, Yakındoğu'nun doğusu ve olasılıkla Sicilya'dan olmak üzere dokuz ya da on ayrı kültürün malzemesinin birarada görüldüğü, stratigrafik hiçbir sorunun yaşanmadığı, Geç Tunç Devri'ne ait bugüne kadar rastlanmamış kendi alanında dünya yüzündeki en eski örnektir. Çağının ticari deniz taşımacılığının boyutlarını ve hareketliliğini daha iyi anlamak ve karanlıkta kalan noktaları aydınlığa kavuşturmak yolunda eşsiz bilgiler sağlamıştır.

Çorum-Ortaköy'de gün ışığına çıkartılan Hitit çivi yazılı belgeleri ve Kuşaklı-Sivas'ta bulunan yeni merkezdeki çalışmalar Hitit tarihi ve coğrafyası açısından bilinen pek çok bilgiyi değiştirmeye neden olmuştur. Van-Karagündüz, Van-Ayanis, Aşağı ve Yukarı Anzaf kalelerindeki kazılar Urartu uygarlığına ait bize yepyeni bilgiler sağlamış, bölgenin Urartu dönemine ait değerli bilgiler vermiştir.

Paşalar Kazısı / Berna Alpagut: Paşalar köyü, Mustafa Kemal Paşa ilçesine 12 km. uzaklıktadır. Avrupa, Afrika ve Asya primatları ve öteki memeli hayvan grupları arasındaki filogenetik bağları kurabilmek açısından Paşalar,

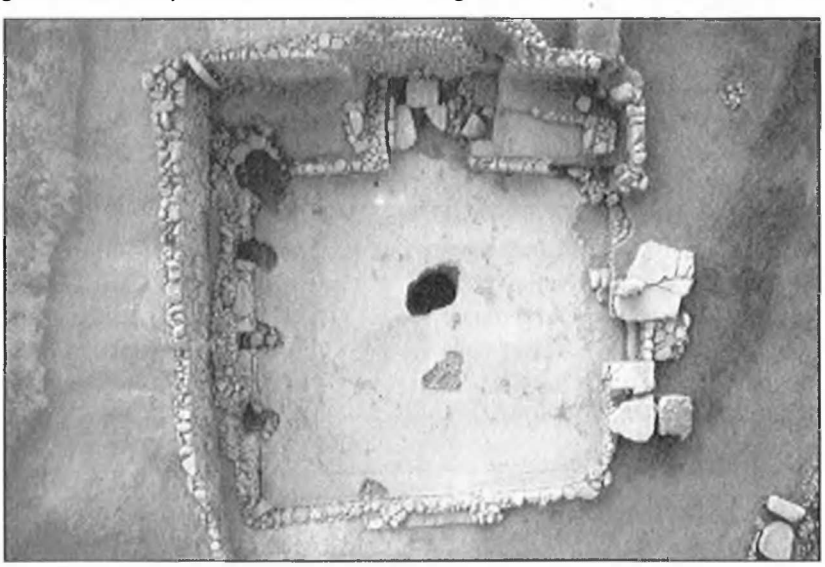

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI ARŞİVİ

Diyarbakır'da, Ergani ilçesi Sesverenpınar (Hilar) köyü yakınlarındaki Çayönü. Bölge, çanak çömlek öncesi neolitik çağ buluntuları ile tanınıyor.

Anadolu yarımadasının coğrafik konumu gereği, çok önemlidir.

Karain / Işın Yalçınkaya: Bu eskiçağ yerleşmesinde kazılar 1946'da Kılıç Kökten tarafından başlatılmıştır. 1974 yılında onun ölümüyle ara verilen araştırmalar 1985'ten sonra yeniden başlatılmıştır.

Öküzini / Işın Yalçınkaya: Öküzini mağarası, Toroslar'ın kratese dönemi kalkerli alçak yamaçları içine açılmış küçük, fakat kültür tarihimiz açısından çok önemli bir mağaradır. Denizden 305 m., önünde yer alan traverten ovasından ise 5 m. yüksekliktedir.

Çandır Kazısı / Erksin Güleç: Ankara / Kalecik-Çandır yöresindeki karasal Orta Miyosen çökellerinde bulunan omurgalı fosil yataklarındaki paleoantropolojik-paleontolojik amaçlı ve kurtarma niteliğindeki kazılar 1989 yılı yaz döneminde başlatıldı.

Çatalhöyük / Ian Hodder: Yaklaşık otuz yıllık aradan sonra bu olağanüstü neolitik merkezde 1993'ten itibaren araştırmalar başlatılmış, 1995'te de kazılar başlamıştır.

Kinet Höyük / Marie Henriette Gates: Kilikia bölgesinde İskenderun'un kuzeyinde yer alan bu ören yerinde iki sezondur çalışılmaktadır.

Arslantepe-Malatya / Marcella Frangipane: Arslantepe önemli bir Hitit merkezidir. Kazılarda M.Ö.12. yüzyıla ait bir saray kalıntısı ve önemli orthostatlar ortaya çıkarılmıştır. Son yıllarda çalışmalar daha çok erken bronz I-III ile geç Uruk tabakaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle silindir mühürleri Norşuntepe ve Hassek höyük ile benzerlikler gösterir.

Kültepe-Kaniş / Tahsin Özgüç: Kültepe, eski adıyla Kaniş'teki kazılar sonunda Karum'da dört yapı katı meydana çıkarılmış, Asurlu tüccarların burada M. Ö. 1950-1850 yılları arasında oturdukları anlaşılmıştır.

Ortaköy-Çorum / Aygül Süel: Boğazköy'ün 50 km. kuzeydoğusundaki bu önemli Hitit merkezinde 1990'da 1800'den fazla tablet bulunmuştur.

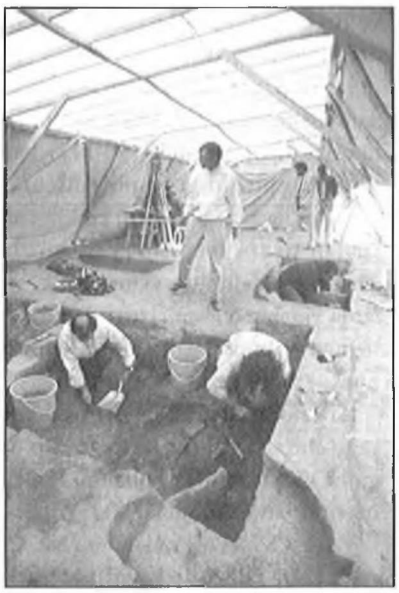

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI ARŞİVİ

Çatalhöyük'te 1995 yılında tekrar başlayan kazılardan bir görüntü. Çatalhöyük'te 1960'larda elde edilen sonuçlar arkeoloji alanında çok önemli bir aşama olarak değerlendirilmiştir.

Alişar-Yozgat / Ronald L. Gorny: 1927-1932 yılında H. von der Osten tarafından kazılan bu ünlü höyük, 1993 yılında tekrar kazılmaya başlanmıştır.

Kuşaklı-Sıvas / Andreas Müller Karpe: Kuşaklı höyüğünde 1993 yılında kazılara başlanmıştır. Boğazköy'deki 1. Tapınağın bir benzeri bulunmuştur.

Boğazköy-Çorum / Jürgen Seeher: Boğazköy / Hattuşaş'ta bir süre ara verilen kazılara, 1931 yılında yeniden başlanmıştır ve bu çalışmalar günümüzde de sürmektedir. Hattuşaş M. Ö. 2000- 1200 yılları arasında parlak devirlerini yaşamıştır. Büyükkale ve Yazılıkaya tapınaklarında yapılan kazılar Erken Hitit devrinden (M. Ö. 2000) Geç Hitit devrine kadar (M. Ö. 9. ve 6. yüzyıllar) uzun bir devreyi kapsamaktadır.

Uluburun-Kaş / Cemal Pulak: Uluburun mevkiindeki geç Tunç devrine ait olan batık geminin kazısı 1984 yılından 1994 yılına kadar Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü (INA) tarafından yürütülmüştür.

Panaztepe-İzmir / Armağan Erkanal: Panaztepe'de ortaya çıkarılan mezarlığın M. Ö. 1425-1200 tarihleri arasında kullanıldığı anlaşılmıştır. Mezarlık, mezar şekilleri ve ölü gömme adetleri açısından önemli bilgiler içermektedir. Panaztepe Batı Anadolu ve Ege arkeolojisi için önemli bir kazı yeridir.

Anzaf-Van / Oktay Belli: Aşağı ve Yukarı Anzaf kalelerindeki kazılara 1991 yılında başlanmıştır. Urartu dönemine ait önemli yapılar ve eserler bulunmuştur.

Klazomenai / Güven Bakır: Klazomenai kenti, M. Ö. 3 bin yılları ile M. Ö. 4. yüzyıl arasındaki kesif bir yerleşmeye sahne olmuştur. Höyük I. ve IV. Troia ile çağdaş yapı katlarını içermektedir. Bunun yanında Roma devrine ait bir depo binası olduğu düşünülen bir yapı da ortaya çıkarılmıştır.

Phokaia / Ömer Özyiğit: Phokaia'da kazılar ilk dönem 1913-1920 arasında Felix Sartiaux tarafından; ikinci dönem 1952-1955 arasında Prof.Dr. Ekrem Akurgal başkanlığında kesintisiz ve daha sonra da aralıklarla 1974 yılına kadar; üçüncü ve son dönem kazıları ise 1989 yılından itibaren Ömer Özyiğit tarafından yürütülmektedir.

Bergama / Wolfgang Radt: Bergama ilçesindeki çalışmalar özellikle Traian tapınağının kurulması çalışmalarına yönelmiştir. Bunun yanında kazı alanındaki Ortaçağ yerleşmesi tamamen kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

Kyme / Sebastiana Lagona: Şehrin liman kesiminde kazılar sürdürülmektedir. Ortaçağa ait pazar yeri olabileceği düşünülen bir yapı ortaya çıkarılmıştır.

Magnesia / Orhan Bingöl: Magnesia'da 1984 yılından bu yana sürdürülmekte olan kazılarda Büyük Hamam'ın soyunma odalarını içeren (apodyterion) bölümü araştırılmıştır. Bunun yanında Theatron'da da çalışılmıştır. Theatron, yapısı yapım halinde bırakılmış bir yapı olduğundan yapımına ara verildiği günkü haliyle günümüze ulaşmıştır.

Assos / Ümit Serdaroğlu: Assos kentindeki çalışmalar akropolde, Athena tapınağında ve Batı Kapısı'nın çıkışındaki nekropol alanlarında yoğunlaştırılmıştır.

Gülpınar / Coşkun Özgünel: Gülpınar (Külahlı) köyündeki, Apollon Smintheus tapınağı veya Smintheion kutsal alanı, hem mimari, hem de mimariye bağlı plastik yapıtları ile Hellenistik çağ içinde, kabartmalı sütun tamburları ile, birtakım mimari problemlere ışık tutması, hem de ilk kez bir Hellenistik mabedde İlyada betimlemelerinin bu denli bilinçli bir biçimde tasvir edilmesi ile Anadolu'da ve diğer çağdaş bölgelerde ünik bir özellik göstermektedir.

İznik Tiyatrosu / Bedri Yalman: Saraybahçe mevkiinde [Roma imparatorlarından Traianus (98-117) tarafından yaptırıldığı tespit edilen] 7. yüzyılın başlarında tahrip edildiği anlaşılan tiyatro yapısında çalışmalar sürmektedir. Bunun yanında son yıllarda yapılan çalışmalarda tiyatronun hemen yakınında bir kilise kalıntısı ortaya çıkarılmıştır.

Aizanoi / Klaus Rheidt: Bu klasik çağ şehrinde çalışmalar Zeus tapınağının 13. yüzyıldaki kullanım alanları üzerinde sürdürülmektedir.

Enez / Sait Başaran: Buradaki kazılar İ. Ü. Edebiyat Fakültesi emekli öğretim üyelerinden Prof. Dr. Afif Erzen, son yıllarda ise Sait Başaran başkanlığında yapılmaktadır. Kazı alanında Osmanlı, Bizans, Roma ve Eski Yunan dönemleri ortaya çıkarılmıştır.

Aphrodisias / R.R.R.Smith: Bu antik Karia kenti 1960'lardan 1990'daki vefatına değin New York Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Kenan Erim, 1991'den itibaren de R. R. R. Smith başkanlığında kazılmaktadır. Son yıllardaki çalışmalar, Aphrodisias'ın üç kilit noktasında, Tetrapylon, Sebasteion ve Agora'da sürdürülmektedir.

Meydancıkkale / Gülnar Alain Davesne: Kontrol ve gözetleme yeri olan bu doğal kale, surlar, burçlar ve yeraltı geçitleri ile takviye edilerek güçlendirilmiştir. Kazılar esas olarak Pers Ahameniş üslubundaki kabartmalar, Arami yazıtlar, heykelli mezarlar, Hellenistik devir, A Binası, define, Yunan yazıtları ve Hıristiyanlık öncesi devir yapılarını ortaya çıkarmıştır. 1980 yılında ortaya çıkarılan define, resmi bir kazıda bulunan en önemli definedir. A Binası olarak isimlendirilen binanın temelinden, üç küp içinde, 5215 gümüş Büyük İskender ve halefleri dönemine ait para ele geçmiştir.

Perge / Haluk Abbasoğlu: Antik Perge şehrinde, kentin güneybatısın-

TÜRKİYE'DE KAZILAR (1984-1995)

Paşalar
Özlüce (Muğla) Turolian Fosilleri
Karain
Öküzini
Çandır
Aşıklı
Çatalhöyük
Mersin/Yumuktepe
Kırklareli-Aşağı Pınar
Bademağacı
Hallan çemi
Kazane Höyük
Oylum Höyük
Titriş Höyük
Hacınebi Tepe
Kinet Höyük
İkiztepe
Büyüktepe Höyük
Arslantepe-Malatya
Sirkeli Höyük
Göltepe
Acemhöyük
Kültepe/Kaniş
Çorum-Ortaköy
Alişar Höyük
Kuşaklı (Başören-Sivas)
Kaman-Kalehöyük
Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe
Boğazköy-Hattuşaş
Uluburun
Troia ve Kumtepe
Limantepe
Panaztepe
Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri
Van-Ayanis Kalesi
Van/Karagündüz Nekropolü
Şarhöyük-Dorylaion
Gordion
Daskyleion
Sardis
Milet
Efes
Metropolis
Eski İzmir
Klazomenai
Phokaia
Bergama
Kyme
Klaros
Magnesia ad Meandrum
Assos
Gülpınar
İznik Tiyatro
Aizanoi
Pessinus
Amasya Şamlar Mezarlığı
Kyzikos
Enez
Amorium
Harmanören Mezarlık
Sagalassos
Aphrodisias
Meydancıkkale
Kelenderis
Tarsus Cumhuriyet Alanı
Zeugma
Perge Tiyatrosu
Side Tiyatrosu
Perge
Arykanda
Limyra
Xanthos-Letoon
Patara
Datça/Burgaz
Knidos
Marmaris-Hisarönü Rodos Amphora Atölyeleri
Lagina Hekate
Stratonikeia
Kaunos
Halikarnassos
Iasos
Didyma
Nysa
Hierapolis
Alaşehir
Demre Aziz Nikolaos Kilisesi
Ani Şehir
Alanya Güleİşen
Kubad-Abad
Harran
Eski Erciş Kalesi ve Çelebibağı Selçuklu Mezarlığı
Dokuzun Hanı
İznik Çini Fırınları
Alanya

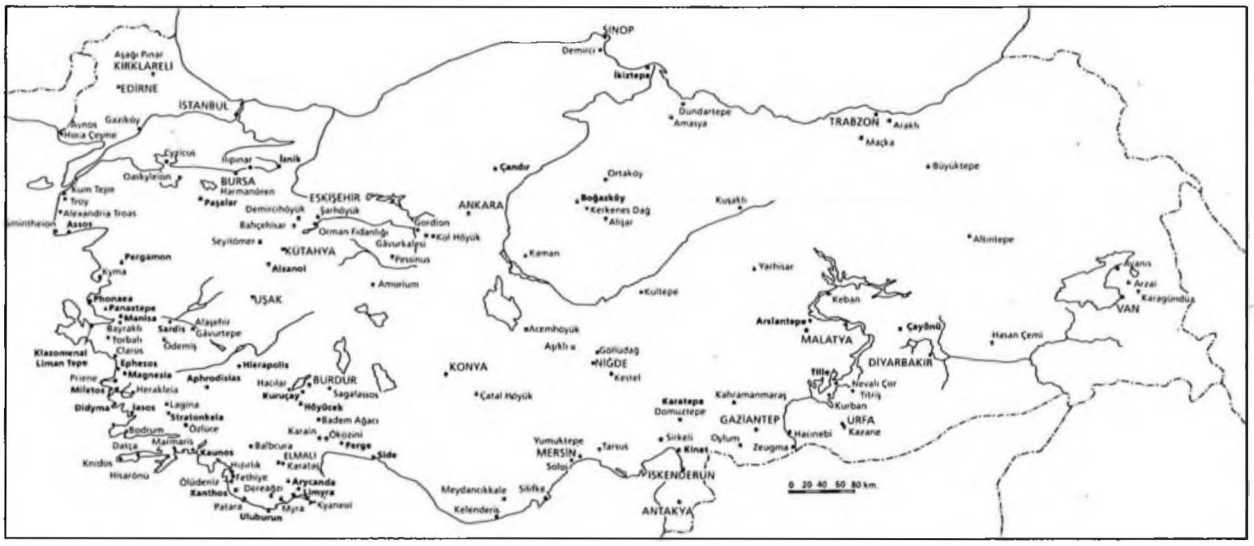

TÜRKİYE'DE KAZI MERKEZLERİ.

da görkemli hamam binasında çalışmalar yapılmıştır. Şehrin ana caddesi ile agoranın kuzey ve doğusundaki caddeler ile geç devir kapısı kazılmıştır. Son yıllarda çalışmalar tiyatro binası ile duvarları ve apsisi ile Perge'nin etkileyici yapılarından biri olan bazilika üzerinde yoğunlaşmıştır.

Arykanda / Cevdet Bayburtluoğlu: Arykanda'da, bugüne kadar bouleuterion, stoa, tiyatro, dört hamam, gymnasion, heroon yapıları ortaya çıkarılmıştır. Mabed-bazilika-kilise olarak kullanılan yapının tabanı mozaik döşelidir ve mozaiğin bir kısmı kaldırılarak korunma altına alınmıştır. Bu mozaiklerin M. S. 5. yüzyıl sonuna ait olduğu düşünülmektedir. Son yıllarda şaraphane olarak isimlendirilen bir yapı temizlenmiş ve dış duvarları sağlamlaştırılmıştır.

Xanthos-Letoon / Christian Le Roy: Xanthos'da 1950 yılından bu yana kazılar sürdürülmektedir. Son yıllarda, büyük bir Bizans bazilikasında kazılar yapılmış, duvar resimleri ve geniş mozaikler ortaya çıkartılmıştır. Bunun yanında, 1962 yılından bu yana Xanthos şehrine kuş uçumu 4 km. uzaklıktaki Letoon şehri ve Leto kutsal alanı denilen yerde de kazılar yapılmaktadır.

Burgaz-Datça Kazıları / Numan Tuna: 1993 yılında, Knidos yarımadasının güney sahilindeki antik limanda kazılara başlandı. Burada buluntular Hellenistik ve geç Roma dönemine aittir.

Stratonikeia / Yusuf Boysal: Antik kaynaklara göre, şehir yaklaşık olarak M. Ö. 270 yıllarında kurulmuştur. Şehirde bugüne kadar şehir kapısı, exedra, gymnasium, bouleuterion, tiyatro, nekropol ve 6x9 sütunlu peripteros tarzında, Ion stilinde küçük bir tapınak ortaya çıkarılmıştır.

Kaunos / Cengiz Işık: Antik Kaunos şehrinde bugüne kadar agora, teras (Zeus tapınağı), tiyatro, palaistradaki kilise, Roma hamamı ve nekropol alanlarında çalışılmıştır.

Iasos / Fede Berti: Karia kentinde Zeus'un kutsal yeri, Apollon tapınağı ve Roma agorası üzerinde ve erken Christian bazilikasından da çalışmalar yapılmıştır.

Didyma / Klaus Tuchelt: Apollon tapınağı ile ünlü bu antik Ionia kentinde yapılan kazılarda tapınağa giden kutsal yol ve etrafındaki alanda çalışmalar yapılmakta ve Apollon tapınağı üzerindeki araştırmalar devam etmektedir. Küçük buluntular açısından zengin bir kazı alanıdır.

Hierapolis / Daria de Bernardi: Hierapolis'teki Flavian Portikosu ile Caesareum arasındaki alanlarda çalışılmaktadır. Tiyatro binasının kazısı tamamlanmış ve restorasyon çalışmalarına geçilmiştir.

Kubad-Abad-Konya / Rüçhan Arık: Kubad-Abad, 1226-1236 yılları arasında Sultan Alaeddin Keykubad tarafından yaptırılmıştır. Bugün planı bilinen tek Selçuklu saray külliyesidir. Bugüne kadar ağırlık noktası olarak göldeki adalardan biri olan Kız Kalesi'nde çalışılmıştır. Adanın rölövesi çıkarılmış, kazılarda da, Selçuklu ve öncesi dönemlere ait mimari ile birlikte taban mozaiği, fresk, sikke, çini, seramik ve diğer küçük buluntular elde edilmiştir.

İznik Çini Fırınları / Ara Altun-Oktay Aslanapa: Çalışmaların bugüne kadarki bölümünde, iki fırını ile bir muhtemel fırın kalıntısı, bağlantı tüteği, apsidial hazırlık kısımları, henüz kesin olarak aydınlatılamamış moloz taş örgülü oval ve derin bir hacim ile

derin bir su kuyusu ortaya çıkarılmıştır. Bu Osmanlı dönemi çini-keramik atölyesi, Osmanlı öncesi geniş bir mimari kalıntının içine yerleşmiştir.

Yarımburgaz / G. Arsebük - F. Clark Howell - M. Özbaşaran: İstanbul ili, Küçükçekmece ilçesi, Altınşehir mevkiinde yer alan Yarımburgaz mağaraları, Eosen oluşumlu kalkerlerin içine yeraltı sularının açtığı doğal bir oluşumdur. Aşağı ve yukarı mağara olmak üzere ikiye ayrılan Yarımburgaz'da kazılar İstanbul ve Berkeley'deki California Üniversitelerinin işbirliğiyle 1988'de başlatılmıştır.

Höyücek Kazıları / Refik Duru: Burdur iline bağlı Bucak ilçesinde küçük ve alçak bir höyüktür. Çalışmalara 1989'da başlanmıştır.

Köşkhöyük Kazısı / Uğur Silistreli: Niğde'nin Bor ilçesinin 7 km. güney doğusunda bir keramik neolitik merkez. 1981-1989 arasında kazılmıştır.

Maşat / Tahsin Özgüç: Maşat önemli bir Hitit imparatorluk çağı merkezidir. Hitit, Frig ve Demir çağı kültürleri görülür.

Miletos / Volkmar von Graeve: Ionia bölgesinin bu ünlü kentinde kazı çalışmaları ölümüne kadar Müller Wiener'in başkanlığında sürmüştür. Büyük kilise'de, Kalabaktepe'de ve şehir sahasında bulunan Heroonlarda çalışmalar yapılmıştır. Bunun yanında, Ion düzenindeki galeride onarım çalışmaları sürdürülmektedir.

Ephesos / Stefan Karwiese: Son yıllarda çalışmalar, Aşağı Agora Roma öncesi yerleşmesinde, eski tören caddesinde, Artemision'da esas tapınak yapısında, Krezüs tapınağında, güney kapısında, Meryem Kilisesi bölgesinde, yamaç evlerinde, Hadrian Kapısı'nda ve Magnesia Kapısı'nda sürdürülmüştür.

Tille / David French: Höyükte üç tabakalı bir Hellenistik çağ dolgusu kazılmıştır. Hellenistik tabakalar geniş bir tarihleme ile yaklaşık M.Ö. 4. - M.S. 1. yüzyılları yani Kommagene krallığının kuruluşundan yıkılışına dek geçen süreyi kapsar. Hellenistik katların altında Akhaimenid döneme ait yapı kalıntıları mevcuttur. Bunun altında ise, demir çağına ait 3 yapı katı bulunmuştur.

Adana-Karatepe / Halet Çambel: Karatepe-Aslantaş bir geç Hitit yerleşimidir. Buradaki çalışmalar 1947 yılından beri sürmektedir. Son yıllardaki çalışmalar Milli Park üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunun yanında, Karatepe'nin tam karşısında yer alan Domuztepe'de de yoğun çalışmalar yürütülmüştür.

Harran / Nurettin Yardımcı: Harran'daki araştırmalar muhtemelen M.Ö. 3. binden M. S. 13. yüzyıla kadar kesintisiz bir iskânın varlığını göstermektedir. İlkçağlardan beri iskân gören Harran'da kazılar, İçkale, Ulucami ve höyükte sürdürülmektedir.

Notion / Erol Atalay: Notion, sahilde bir liman kenti olarak M.Ö. 4. yüzyılda kurulmuştur. Athena kutsal tapınağı, tiyatro alanı ve Notion nekropolünde çalışmalar yapılmıştır.

İçel-Seleukeia / Çelik Topçu: Seleukeia şehrinde tapınak ve mozaikli alanlarda çalışmalar yürütülmektedir.

Antalya Side Tiyatrosu / Ülkü İzmirligil: Side tiyatrosu M.S. 2. yüzyılın birinci yarısına veya ortasına, Antoninuslar dönemine tarihlenmektedir. 1982 yılından bu yana, tiyatro ve çevresinde devam etmekte olan düzenleme ve kazı çalışmaları yanısıra, yapının onarımına yönelik mimari çalışmalar sürdürülmektedir.

Girnavaz-Mardin / Hayat Erkanal: Girnavaz'ın yeni Assur devrinden geç Uruk çağına kadar sürekli iskân edildiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında Girnavaz'da bulunan yeni Assur devrine ait iki tablet, Girnavaz'ın Hurri Mitanni kültürünün önemli bir merkezi olan Nabula olduğunu kanıtlayabilecek niteliktedir.

Dilkaya-Van / Altan Çilingiroğlu: 1984-1991 yılları arasında yapılan kazılarda erken Tunç çağı ile Ortaçağ arasına tarihlenen yapı katları gün ışığına çıkarılmış, mezarlık alanındaki çalışmalarda buluntular Demir çağı Anadolusu'nun ölü gömme geleneğinin aydınlatılması konusunda çok önemli sonuçlar vermiştir.

Ayanis (Ağartı)-Van / Altan Çilingiroğlu: 1990 yılında başlanan kazı çalışmaları ile Van gölü kıyısında Urartu dönemine ait önemli bir kale yerleşimi gün ışığına çıkartılmaya başlanmıştır.

Kuruçay / Refik Duru: Kuruçay höyüğünde, 1978-1988'de yapılan kazılarda İlk Tunççağı II-I, Geç Kalkolitik, Erken Kalkolitik ve Geç Neolitik dönem tabakalarına rastlanmıştır. M.Ö. 5. bin yılın ilk yarısına ait olan geç Kalkolitik yerleşme bütün planı ile ortaya çıkmıştır.

Phaselis / Cevdet Bayburtluoğlu: Phaselis'te kazılar Hadrian zafer takı, Hadrian dönemi agorası ve büyük hamam veya hamam-gymnasion'da yapılmıştır. Hamam-gymnasion bölümünde yer alan palaistranın tabanı mozaik döşelidir.

Ankara Tiyatrosu / Orhan Bingöl: 1983 yılında Anadolu medeniyetleri müzesi tarafından Doğu parados ve C mekânı olarak isimlendirilen iki bölgede kazılar yapılmıştır.

Manisa Alaşehir Tiyatro / Recep Meriç: Manisa iline bağlı Alaşehir, antik Philadelphia'da yapılmıştır. Tiyatro şehrin güneyinde olup, bu kesim aynı zamanda kentin nekropolünü oluşturmaktadır. Skene binasında, batı paradosta, proskenede, at nalı biçimindeki orkestrada ve caveada çeşitli araştırmalar yapılmıştır.

Bu makaledeki bilgiler; Arkeoloji ve Sanat Yayınları tarafından derlenmiştir.

Avrupa Topluluğu

AT - Türkiye ilişkileri

PROF. DR. CANAN BAKIR

ÇERÇEVE YAZILAR

Gümrük Birliği ile ilgili hükümler

Türkiye ile Ekonomik Sosyal Komite ilişkileri

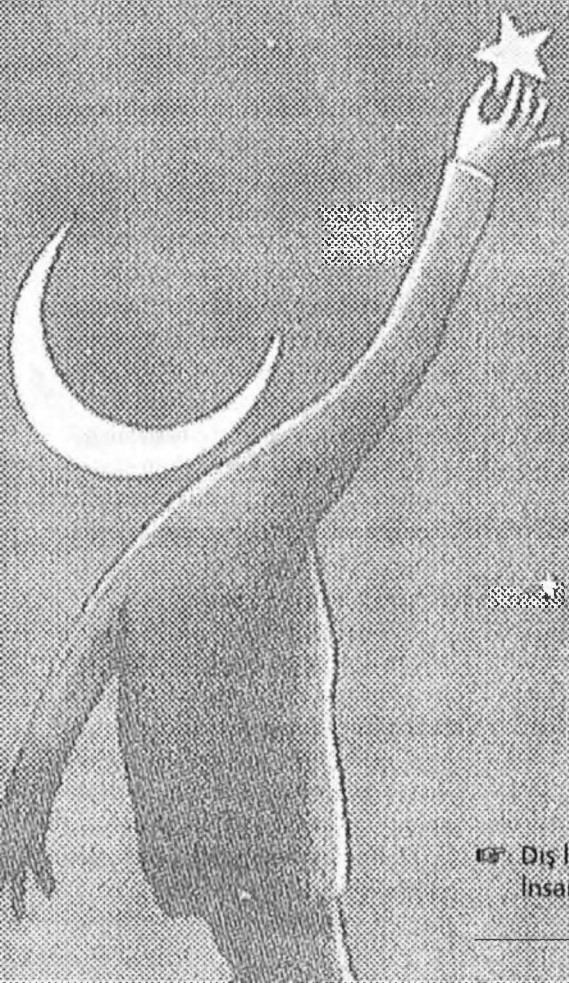

☞ Dış İktisadi İlişkiler, Çalışma Hayatı, Dış Politika, İnsan Hakları, Kürt Sorunu

Türkiye-AT ilişkileri

CANAN BALKIR

Türkiye'nin AT ile otuz yılı aşan ortaklığında ekonomik ve politik konuların yanısıra kimlik sorunu da ilişkilerin tanımlanmasında önemli rol oynamıştır. Türkiye'nin Topluluğa başvurması Avrupa'ya katılmanın ekonomik nedenlerinin yanısıra batı ittifakının parçası olmak amacını da taşımaktadır. Ayrıca Yunanistan'ın Toplulukla kuracağı ilişki biçiminin Türkiye'nin dış politikasını etkilemesi Türkiye'nin Yunanistan'ın hemen arkasından Topluluğa başvurmasına neden olmuştur.

Türkiye 1970'lerde katma protokolü imzalaması üzerine Gümrük Birliği tartışmalarının önem kazandığını görüyoruz. Toplulukla ilişkilerimize. Türkiye'nin Batılılaşma stratejisi çerçevesinde bakan ve ilişkilerin her zaman geliştirilmesi doğrultusunda eğilim gösteren Dışişleri Bakanlığı hariç, toplumdaki çeşitli kesimler farklı nedenlerle Gümrük Birliği'ne karşı çıkmışlardır.

İstanbul Sanayi Odası ve İktisadi Kalkınma Vakfı gibi kuruluşlar geçiş dönemini çok kısa bulmuşlar ve Türk sanayiinin Avrupa sanayii ile rekabet edemeyeceğini belirtmişlerdir. Devlet Planlama Teşkilatı da Gümrük Birliği'ne kalkınma stratejisi çerçevesinde bakmış ve uygulanmakta olan ithal ikamesi stratejisini olumsuz etkileyeceği görüşünden hareket etmiştir.

Görüleceği gibi kaygılar, Türkiye'nin yeni sanayileşen bir ülke olarak ithal ikamesi politikası çerçevesinde koruma altına alarak geliştirmeye çalıştığı sanayiinin çökme tehlikesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle 1978 yılında Ecevit hükümetinin ekonomik zorluklar nedeni ile gümrük indirimlerini bir kere daha gözden geçirme talebi sonucu ilişkilerin bir süre dondurulması gündeme gelince, toplumun fazla bir tepkisi ile karşılaşılmamıştır.

Türkiye'nin ilişkisini dondurduğu bu dönemde Yunanistan atılımcı bir politika izleyerek AT'ye tam üye olmuştur. Böylece tam üye olmadan Gümrük Birliği'ni gerçekleştirmemiştir. Yunanistan'ın tam üyeliği ile Topluluk içinde Türkiye ile Yunanistan'ın yolları ayrılmış ve Türkiye, Yunanistan'ın Topluluk için kendisinden ileri bir aşamada olmasının yaratacağı ekonomik ve politik kayıplarla uğraşacağı bir döneme girmiştir.

1970'lerin ikinci yarısında Topluluk, Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in başarılarını incelerken, ekonomik kriterlerin yanısıra hatta onların da ötesinde demokrasi koşulunu öne sürmüştür. Türkiye ise Topluluğun mantığındaki bu değişikliği görmezden gelmiş ve Topluluk ile ilgili tartışmaları ekonomik koşullarda yoğunlaştırmıştır.

1980'lerin ilk yarısında, AT demokrasi ve insan hakları sorunları açısından Türkiye'yi eleştirirken, Türkiye bunu içişlerine müdahale olarak yorumluyor ve ilişkiler giderek gerginleşiyordu. Topluluk ile Türkiye'nin 1970'lerin ortasından itibaren başlayan olaylara farklı bakışı 1980'lerde belirginleşiyordu. Çünkü 1980'lerde AT ile ilişkilerde ekonomik konuların yanısıra demokrasi, insan hakları ve Kıbrıs sorunu da daha sık gündeme gelmeye başlamıştı.

1980'li yıllarda Türkiye'nin sanayileşme politikasını ithal ikamesinden ihracata yönelik değiştirmesi Türkiye'nin AT'ye karşı tutumunu etkileyen çok önemli bir faktördü.

Türkiye'nin ihracata yönelik sanayileşme politikası çerçevesinde Avrupa sermayesini çekmesi önem kazanıyordu. Dünyaya ihracat yapan Türk sanayiinin rekabetten korunması argümanı da önemini kaybediyordu.

AT ile ilişkiler Türkiye açısından sadece ekonomik ve siyasal boyutta değildir. Aynı zamanda bir kimlik so-

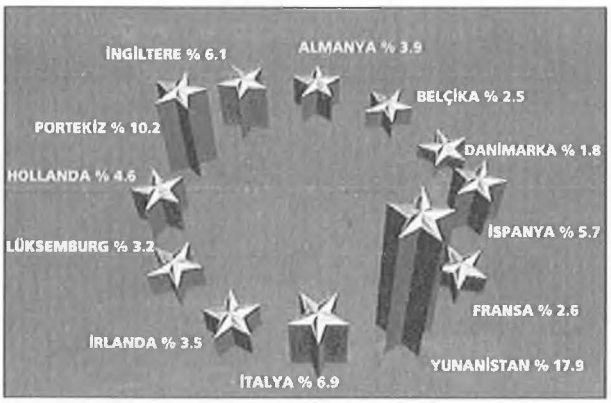

ABC ARŞİVİ

Avrupa Topluluğu'nun yıldızları arasına Türkiye'nin yıldızını da sokabilmek 80'lerden 90'lara sarkan bir rüya oldu. Türkiye'nin bu yoldaki sorunlarından biri de, diğer ülke oranlarının yanında gökdelen gibi kalan enflasyon oranıydı.

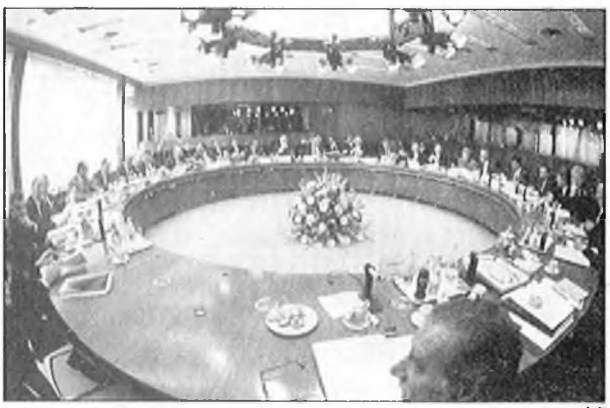

ABC ARŞİVİ

Brüksel'deki AT merkezinde mutad Avrupa Topluluğu zirvelerinden biri. Özellikle Doğu Bloku'nun çöküşünden sonra çeşitli düzenlerdeki zirvelerin periyodları sıklaştı, AT zirvelerinin önemi arttı.

runudur. Tanzimattan beri Batılılaşma sürecine giren ve Cumhuriyet döneminde Batı ittifakının parçası olmak için OECD, NATO gibi uluslararası kuruluşlara katılan Türkiye için AT ile ilişkiler Batılılaşma hedefinin en önemli unsurlarından birisidir. Bu bağlamda 1980 sonrası İslâm ülkeleri ile ticari ve ekonomik bağların kuvvetlenmesi ve ülke içinde İslâmi akımların kuvvetlenmesi kimlik tartışmalarını ön plana çıkardı.

Türkiye'nin 14 Nisan 1987'de AT'ye tam üyelik için başvurusu bu konudaki kararlılığını da gösteriyordu. Ayrıca tam üyeliğin Türkiye'nin ekonomik ve politik yararına olduğu konusunda toplumda adeta bir consensus vardı. Sadece aşırı sağ ve aşırı sol bütünleşmeye karşı çıkıyordu.

Topluluğun Türkiye'nin tam üyelik başvurusuna verdiği olumsuz yanıtta ise ekonomik ve siyasi sorunlar birlikte değerlendiriliyordu. Türkiye ise bu konuyu anlamamakta direniyordu.

Topluluğun daha sonra önerdiği Matutes paketinin en önemli unsuru ise 1990'ların gündemini oluşturacak olan Gümrük Birliği idi. Topluluğun ekonomik ve siyasi değerlendirmeyi iç içe yapmasını 1990'larda Gümrük Birliği gibi tamamen ekonomik bir konuda da görüyoruz. Hatta son tartışmalarda siyaset ön planda olup, ekonomi ikinci planda kalmaktadır. Avrupa Topluluğu Türkiye'nin tam üyeliğini reddederken, eski Doğu Avrupa ülkeleri ile ortaklık anlaşmaları yapması ve bu ülkelere yönelik yoğun ilgisini her fırsatta göstermesi, Kuzey Kıbrıs'a ekonomik ambargo sayılabilecek uygulamalara girmesi, Türk toplumunda Avrupa'ya yönelik kırgınlık ve kızgınlık duygularını kamçılamaktadır. Futbol maçlarında kullanılan slogan olan "vur vur inlesin, Avrupa dinlesin", bunun en açık tezahürüdür.

AB, Maastrich'te imzalanan anlaşma ile birlik yolunda derinleşme dönemine girerken, EFTA üyesi ülkelerden başlayarak (Avusturya, İsveç, Finlandiya, 1.1.1995'ten itibaren tam üye) Orta Avrupa ülkeleri ile de ufukta görülen üyelik müzakereleri ile genişleme dönemini yaşamaktadır. Avrupa, hem derinleşmeyi, hem genişlemeyi eşanlı yaşarken, Türkiye bir türlü gündeme girmemektedir. Aslında AB'nin 2000 yılından itibaren gerçekleştirmeyi planladığı genişleme aşaması önemli ölçüde siyasal, ekonomik ve hatta coğrafi belirsizliklerle doludur. Fakat belirli olan bir olay var ki, o da gerçekleşmesi planlanan birliğin salt ekonomik koşulları dikkate alındığında bile, Türkiye'nin bu koşulları gerçekleştirmesinin zorluğu, hatta imkânsızlığıdır.

Türkiye'nin elindeki en önemli silah ise, Avrasya ekseni üzerinden Avrupa'ya sunduğu ekonomik ve politik açılım olarak düşünülmüşse de, Türkiye'nin bu oyunu gereği gibi oynadığı söylenemez.

8-9 Aralık Essen'deki Avrupa Konseyi Toplantısı ve Gümrük Birliği'nin ertelenmesi Türkiye-AB ilişkilerini yeni bir gerginliğe sokmuştur. Ayrıca Avrupa Parlamentosu Yunanistan'ın girişimiyle DEP davasını ve insan hakları sorununu bahane ederek Ortaklık Konseyi'nin ileri bir tarihe bırakılması için tavsiye kararı almıştı. Eğer bu toplantı yapılmasaydı Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin askıya alındığı izlenimi olacaktı. Bu Türkiye'nin Avrupa'dan kopma sürecini başlatacaktı. Bu krizin önlenmesinde tehlikeyi sezen ve bu ilişkilerde kilit ülke olan Almanya'nın önemli katkısı olmuştur.

Buna rağmen Türkiye-AB Ortaklık

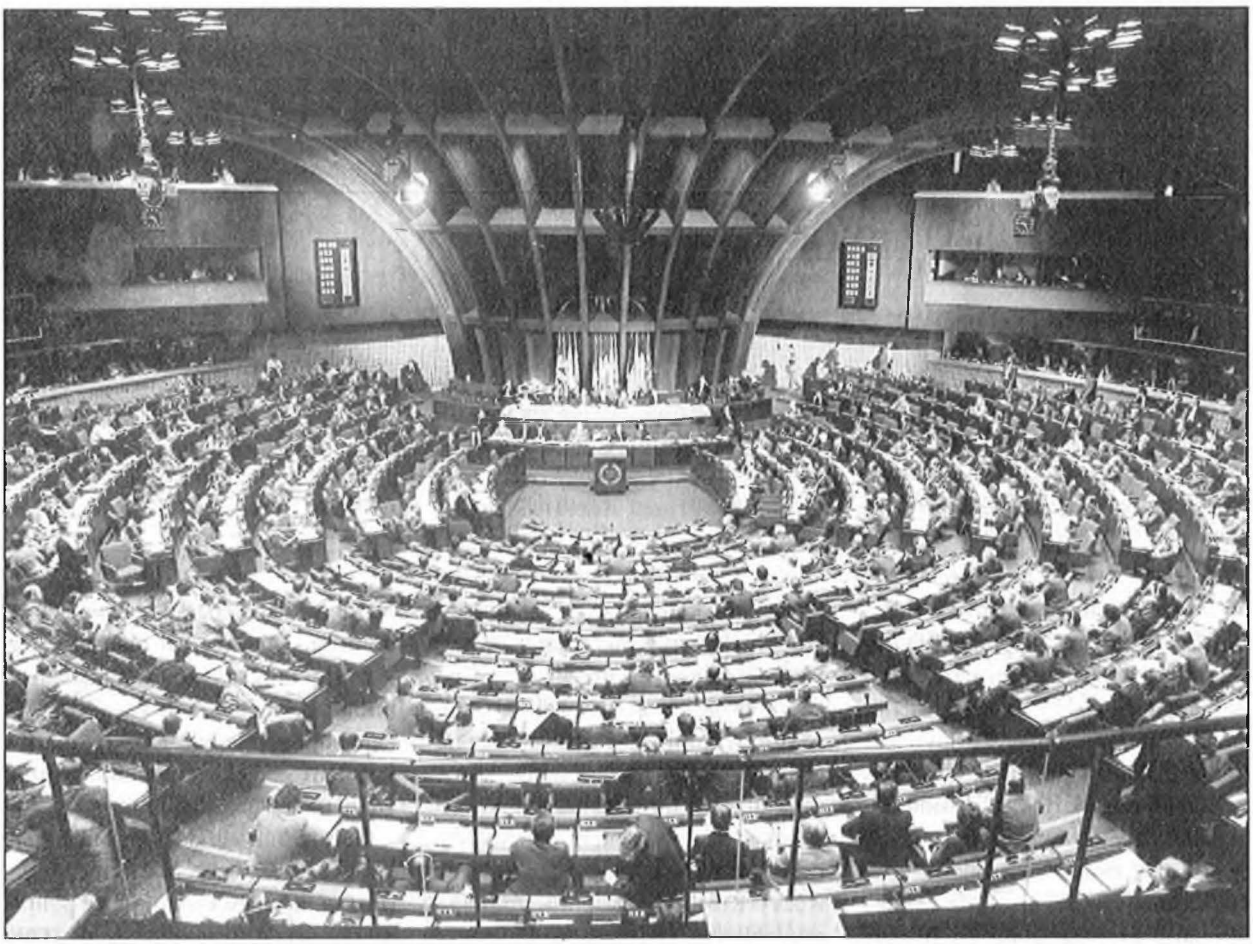

İLETİŞİM ARŞİVİ

Avrupa Parlamentosu Genel Kurul toplantıları, Türkiye'nin Avrupa'yla siyasi uyumunun ve uyumsuzluğunun, demokratikleşme yolundaki çabalarının ve adaletinin ölçüldüğü bir zemin oldu. Avrupa Parlamentosu toplantılarındaki değerlendirmeler; kimi zaman sevinç yarattı, kimi zaman infial uyandırdı, ama, her zaman kamuoyunun ilgisine mazhar oldu.

Konseyi sonuç vermemiştir. Burada Yunan vetosunun yanısıra, Kıbrıs sorunu ve DEP davası konusunda Avrupa Parlamentosu'nun aldığı karar iki önemli etkendi. Gene de toplantının gerçekleşmesi Gümrük Birliği hedefinden vazgeçilmediğini göstermesi bakımından önemliydi. Böylece Gümrük Birliği 6-7 Mart 1995'te toplanacak olan Ortaklık Konseyi'ne kadar ertelenmiş oldu.

Tam üyelik başvurusu

12 Eylül 1963 tarihinde Ankara Anlaşması ile başlayan Türkiye Avrupa Topluluğu ilişkileri, Nisan 1987 yılında Türkiye'nin "siyasal tercihini" kullanarak, Roma Antlaşması'nın 237. maddesine dayanarak, "Tam Üyelik" başvurusu üzerine yeni bir boyut kazanmıştır.

Tam üyelik başvurusunun nedenleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

- Modernleşmeyi hızlandırmak ve sanayileşmiş ülkeler düzeyini yakalamak, Avrupa teknolojisini ve sermayesini Türkiye'ye aktarabilmek,
- 340 milyonluk bu zengin ve alım gücü yüksek pazara girmek,
- Avrupa Topluluğu'nun güneye genişlemesinin getirdiği olumsuz etkileri ortadan kaldırmak.

Topluluğa katılan yeni üç üyenin tarımsal ihracatı, Türkiye'nin ihracatı ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Yunanistan, İspanya ve Portekiz, tam üyelik avantajlarını kullanarak Topluluk pazarında üstünlük elde etmişler, Türkiye aleyhine (kuru üzümde olduğu gibi) korumacı önlemlerin artırılmasını sağlamışlardır. Ayrıca, Topluluğun kendi içinde yeterlik oranını yükseltmişler ve bazı ürünlerde üretim fazlasının ortaya çıkmasına yol açmış-

lardır. Bu durum, Türkiye'nin tarımsal ürün ihracatını olumsuz yönde etkilemiştir.

Bu program çerçevesinde, Türkiye herhangi bir Akdeniz ülkesi olarak dikkate alınmış ve sadece bazı projelerden ve bunların mali kaynaklarından yararlandırılması planlanmıştır.

Serbest dolaşım

İşgücünün Topluluk içinde serbest dolaşımı da dahil, yerleşme hakkı ve hizmet edimi gibi sosyal alanlarda ortaya çıkan sorunların, tam üyelik çerçevesinde çözümlenmesi amaçlanmıştır.

Ortaklık anlaşmasında aşınmalar (korunmacılığın artması, anti-damping uygulamaları, kotalar ve Türkiye'ye tanınmış olan birçok ayrıcalığın Topluluğun özellikle Akdeniz ülkeleri ile yaptığı anlaşmalar sonucu aşınmış olması), Topluluğun gerek Genelleştirilmiş Preferanslar Sistemi, gerekse 125 ülkeyle imzalamış olduğu anlaşmalar veya üçüncü ülkelere yönelik verilen karşılıksız ödünler, Akdeniz ülkeleri ile yapılan anlaşmalar Türkiye'ye Katma Protokolle verilenlerden çok daha fazladır. Sadece sanayi ürünlerine değil, tarım sektöründe de elde edilen tavizler zamanla aşınmıştır. Böylece Türkiye'nin ayrıcalıklı statüsü kalmamıştır.

1974, 1976 ve 1980 yıllarında yapılan tarım tavizleri iyileştirilmeleri de Türkiye'yi tatmin etmekten uzak kalmış, Topluluk tarım sektörünü, kota, prelevman, referans fiyatı gibi tarife dışı engeller ile korumaya devam etmiştir.

Özellikle 1980'lerin ikinci yarısında Akdeniz ülkelerine yönelik politikalara yeniden önem verilmiş ve 1989'da Yenileştirilmiş Akdeniz Politikası 1992 yılında yürürlüğe girmiştir.

Topluluğun Akdeniz Politikası, bölgede politik istikrarı amaçlamış, bu nedenle bölge ülkeleri ile ticaret anlaşmaları imzalanmış ve bu ülkelere mali yardım yapılmıştır.

Yenileştirilmiş Akdeniz Politikası'na göre:
- Akdeniz ülkelerindeki ekonomik reformların desteklenmesi,
- Bu ülkelerde özel yatırımların teşviki,
- Yatırımların daha geniş bir ölçek içinde gerçekleştirilmesi,
- Bu ülke mallarına Topluluk pazarlarının açık tutulması,
- Bu ülkelerin Topluluğun gelişme süreci ile daha yakın şekilde ilişkilendirilmesi,
- Ekonomik diyaloğun güçlendirilmesi hedeflenmiştir.

Türkiye'nin dışa açılması

24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Programı ile yürürlüğe giren ekonominin yeniden yapılandırılması Türk ekonomisinin uluslararası ekonomi ile bütünleşmesini sağlamıştır. Dış ticaret liberalleştirilmiş, pozitif reel faiz uygulamasına geçilmiş, bankacılık, kambiyo ve yabancı sermaye konularında köklü reformlar yapılmış, katma değer vergisi uygulamaya konulmuştur.

Mali Katkı: Türkiye, 1963'ten 1994'e kadar geçen 31 yıl içinde üç mali protokol çerçevesinde 752 milyon ECU'sü Avrupa Yatırım Bankası'ndan, 75 milyon ECU'sü ise Topluluk bütçesinden olmak üzere toplam 827 milyon ECU'lük mali yardım sağlamıştır. Katılma sonrası dönemde (1981-1992) Yunanistan'a 14.2 milyar ECU tutarında kaynak aktarılmıştır. Tam üyelik öncesi dönemde Avrupa Yatırım Bankası ve Yeni Topluluk Aracı kanalıyla Yunanistan'a 2.4 milyar, İspanya'ya 1.6 milyar, Portekiz'e ise 1.3 milyar ECU tutarında kredi açılmıştır.

Türkiye-Topluluk Ortaklık Konseyi'nin 30.6.1980 tarihli toplantısında Türkiye'ye beş yıllık bir dönem için Dördüncü Mali Protokol çerçevesinde 600 milyon ECU tutarında mali yardım yapılması öngörülmüştür.

Dördüncü Mali Protokol, 19.6. 1981 tarihinde taraflarca parafe edilmesine rağmen, Yunanistan'ın engellemeleri ile Topluluk organlarının onayından henüz geçmediği için yürürlüğe girememiştir. Protokol, 26 Ocak 1989 tarihinde yeniden parafe edilmiştir. Topluluk, Türkiye'nin tam üyelik başvurusuna ilişkin 18 Aralık 1989 tarihli Görüş'ünde ve Türkiye ile somut işbirliği tekliflerini kapsayan ve Konsey'e sunulan 6 Haziran 1990 tarihli Bildirisinde mali işbirliğinin ve Dördüncü Mali Protokol'ün canlandırılması gerektiğini açıklamıştır.

Tam üyelik durumunda ise, Türkiye Topluluk fonlarından ve Avrupa Yatırım Bankası'nın verdiği düşük faizli kredilerden de yararlanabilecektir. Yunanistan, fonlardan yılda ortalama 1.5 milyar ECU hibe yardım sağlamaktadır.

Yunanistan faktörü

Yunanistan, 1.1.1981 tarihinde AT'ye tam üye olduktan sonra Türkiye'nin aleyhine olan tutumunu sürdürmüştür. Bu olumsuz durumun ortadan kaldırılmasının yolu ise AT'ye üye olmaktan geçmektedir. Türkiye tam üyelik başvurusundan bir gün önce de Batı Avrupa Birliği'ne katılma yolundaki niyetini açıklamıştır. Böylece Topluluk içinde yerini hem ekonomik, hem de askeri açıdan sağlamlaştırmaya çalışmıştır.

Türkiye'de 1970'lerin aksine 1980'lerde AT'ye girmek konusunda önemli bir fikir birliği oluşmuştur. Merkez sol ve merkez sağ partiler, iş çevreleri, bürokrasi, işçi sendikaları ve akademik dünya Topluluğa girme fikrini desteklemişlerdir. Bu konudaki düşünceler aşağıda belirtilmiştir.

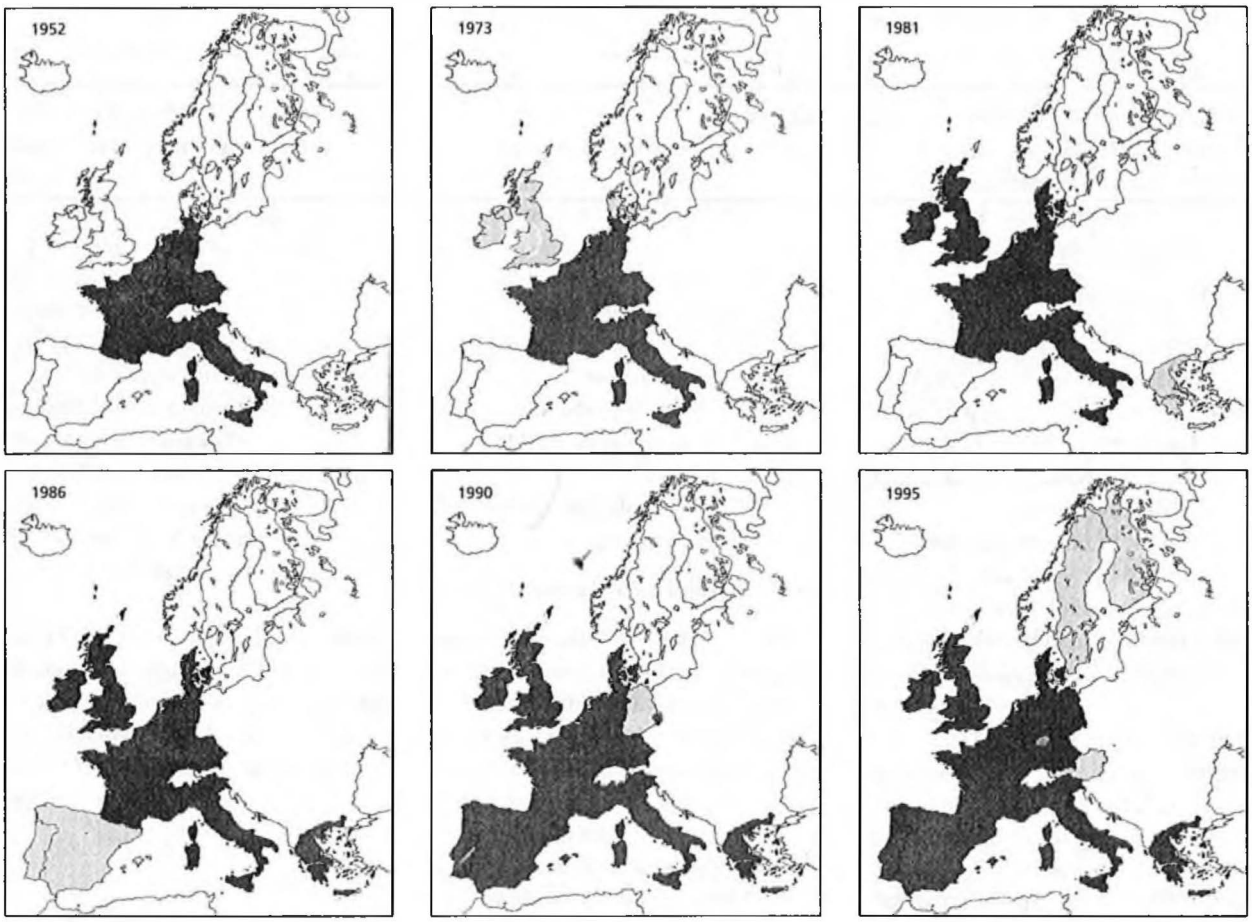

AT DÖKÜMANTASYON MERKEZİ

1952'den 1995'e, Ortak Pazar'dan Avrupa Topluluğu'na bir "genişleme"nin çizgileri...

Türkiye AT'a girmelidir diyenlerin öne sürdükleri noktalar

1. Avrupa'da yavaş yavaş ulusal parlamentoların önemi azalıyor ve Avrupa Parlamentosu'nun önemi artıyor. Türkiye AT'ye tam üye olursa, büyüklüğü açısından 88 üyeyi Avrupa Parlamentosu'na gönderecek ve beşinci büyük ülke olarak Avrupa'nın kararlarında etkin olacak.

2. Avrupa uzun vadede büyük ölçüde yabancı emeğe ihtiyaç duyacağından, şimdiden göç kotaları hazırlanıyor. Göçmen kotalarının gündeminde Türkiye yok. Doğu Avrupa ülkeleri, Orta Asya, Kafkas ülkeleri var. Eğer biz tam üye olursak, serbest dolaşım hakkını da kullanarak, bu kotaların içine gireceğiz.

3. Bölgesel ve sosyal struktur fonlarının önemi çok artacak. Türkiye, bu fonlardan pay alacak.

4. Avrupa Birliği'ne, EFTA ülkeleri de 1994'te tam üye olduktan sonra, 380 milyonluk çok büyük bir satın alma gücü olan bir pazar oluşacak. Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Polonya'yı da kattığımız zaman bu pazarın payı 430 milyona çıkıyor. Türkiye'nin böyle bir pazarın dışında kalmaması gerekiyor.

5. Türkiye'nin AB'den daha iyi bir şansı da yok. KEİB'in işlemesi için Türkiye'nin öncülük yapması lâzım. Yani yeni alternatifi oluşturması ve yükünü çekmesi gerekiyor.

6. Türkiye'ye Avrupa Birliği dört önemli engel getiriyor. Bunlar; Kıbrıs sorunu, ekonomik ve sosyal yapıdaki sorunlar, insan hakları ve azınlıklar sorunu. Bütün bu sorunların tartışmasında içeride olur ve eşitler masasında otururuz, daha kolay çözümleriz.

1980'li yıllarda Kalkınma Planı'nda Avrupa Topluluğu

Türkiye'nin 1980'li yıllarda Avrupa Topluluğu ile ilişkilere resmi bakışı ve bu konudaki çalışmaları hazırlanan kalkınma planlarından izlenebilir.

IV. Beş yıllık kalkınma planı: Planda, Türkiye-AT ilişkileri değer-

lendirilirken iki ana görüş ortaya çıkıyor.

1. Genel preferanslar sisteminin uygulamaya konulması ve AT'nin Akdeniz ve Üçüncü Dünya ülkelerine dönük politikası sonucu, III. Plan döneminde Türkiye'nin Topluluk pazarlarında ayrıcalıklı durumu kalmamış, Topluluğun Türkiye'deki ayrıcalıklı durumu ise artarak korunmuştur.

2. Türkiye içinde bulunduğu ödemeler dengesi sorunlarına rağmen, dışalımını AT'ye karşı daha da serbestleştirmiştir. Fakat AT kendi yükümlülüklerini yerine getirmediği gibi bazı alanlarda da güçlükler çıkarmıştır (işçilerin serbest dolaşımı, sosyal güvenliği gibi).

Geçmişe ve bugüne ilişkin tespitler sıralandıktan sonra Türkiye'nin AT ile ilişkilerinin, Türkiye'nin kalkınma ve sanayileşmesini engellemeyeceği, destekleyici yönde yeniden düzenleneceği belirtilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin AT'ye önereceği yatırım projelerine Topluluğun katkısı, kredi, teknolojik ve mali işbirliği olanaklarının artırılmasına çalışılacaktır.

V. Beş yıllık kalkınma planı (1985-89): AT ile ortaklık ilişkisinin dayandığı dengenin Türkiye aleyhine bozulduğu tesbiti yapılarak izlenecek politikalar açıklanmaktadır.

Buna göre, AT ile olan ilişkiler ekonominin dışa açılma politikasına da uygun olarak yeniden düzenlenecek, AT ile ekonomik bütünleşme konusunda gerekli adımlar, Plan dönemi içinde atılacaktır. AT tarafından bazı ihraç mallarına konulan kısıtlamalar ele alınarak kaldırılması sağlanacaktır.

Türkiye'nin, işçilerin Toplulukta serbest dolaşımı hakkından vazgeçmeyeceği ve Türk vatandaşlarına uygulanan bazı istisnalar dışında, vize uygulamasının kaldırılması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca Topluluk ile ilişkilerin yürütülmesinde önemli rol oynayan nitelikli personel ihtiyacının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir.

VI. Beş yıllık kalkınma planı (1990-94): Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'na tam üyelik başvurusu yapmasından sonra hazırlanmıştır ve Planda tam üyelik hedeflerine ulaşmak için ve tam üyelik gerçekleşinceye kadar alınması gerekli tedbirler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu Planda, AT ile ilişkilerimiz yalnızca, "Türkiye-AT İlişkileri" başlığı altında ele alınmamış, Planın tüm bölümlerinde hedeflerin, ilke ve politikaların belirlenmesinde AT'ye tam üyelik nihai hedefinin dikkate alınması ısrarla vurgulanmıştır.

Avrupa Topluluğu, Türkiye'den ithal ettiği sanayi mamullerine katma protokolün yürürlüğe girmesini müteakip sıfır gümrük uygulamıştır. Ancak, kota, anti-damping, anti-sübvansiyon gibi değişik korumacı tedbirler uygulamak suretiyle Topluluğun, Türkiye'nin pazar payının artmasına gerekli ölçüde yardımcı olmadığı tesbiti yapılmıştır.

Tarım ürünleri; prelevmanlar, referans fiyatları ve tarım takvimlerinin uygulanması suretiyle, gümrüklerin sıfırlanmasından tam anlamıyla yararlanamamıştır. Serbest dolaşım ise gerçekleşmemiştir.

ABC ARŞİVİ

Tansu Çiller; yurtdışı ziyaretlerinde, 1994 Temmuz'undaki Fransa gezisinde olduğu gibi, AT'ye, hiç olmazsa Gümrük Birliği'ne giriş yolunu açmak için uğraştı. "Türkiye'yi Gümrük Birliği'ne sokan lider" ünvanı, Çiller'e "içeride" çok şeyler getirebilirdi.

Tam üyelik başvurusu çerçevesindeki gelişmeler

Türkiye'nin, 14 Nisan 1987 tarihinde AT'ye tam üye olarak katılmak üzere AT Konseyi'ne yaptığı başvuru AKÇT'yi kuran Antlaşmanın 98. maddesi, AET'yi kuran Antlaşmanın 237. maddesi ve EURATOM'u kuran Antlaşmanın 205. maddesi uyarınca yapılmıştır. Bu maddeler her Avrupalı ülkenin Topluluğa tam üye olmayı isteyebileceğini ifade etmektedir. Bu maddelere dayanarak Türkiye, AET ile ortak üye olma statüsünden bağımsız olarak, bir "Avrupa Devleti" sıfatıyla tam üyelik başvurusunda bulunma hakkını kullanmıştır. AT'ye tam üyelik başvurusu ile ilgili öngörülen prosedür ana hatlarıyla şöyledir:

- Başvuru (AT Bakanlar Konseyi'ne),
- Konsey tarafından başvurunun AT Komisyonu'na havalesi,
- Komisyon görüşünün bir rapor halinde Konseye sunulması,
- Konseyin oybirliğiyle kararı (siyasi nitelikte ve Komisyon görüşüne uymak zorunda olmaksızın)
- Konsey kararı olumlu ise, Avrupa Parlamentosu'nun uygun görüşünün alınması (üye tam sayısının salt çoğunluğuyla),
- Müzakere dönemi,
- Katılma Antlaşması'nın onaylanması (Antlaşmaya taraf olan tüm devletlerce, kendi anayasal gereklerine uygun olarak).

Komisyonun "Görüş" raporu

AT Komisyonu'nun Türkiye'nin Topluluğa katılma talebiyle ilgili Görüş Raporu, 10 sayfalık bir ana metin ("Görüş" Bölümü) ile, buna ekli 125 sayfalık bir teknik rapordan ("Türkiye Ekonomisinin Yapısı ve Gelişimi Hakkında Rapor") oluşmaktadır. Görüşe ekli raporda, Türkiye'nin sosyo-ekonomik yapısı, gelişimi, olumlu ve olumsuz gelişme ve özellikleri, Topluluğa son katılan Yunanistan, İspanya ve Portekiz ile de karşılaştırılarak inceleme konusu yapılmıştır. Görüş Bölümü'nde ise, Komisyon'un Türkiye'nin başvurusu ile ilgili görüş ve değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Topluluğun belli bir süre yeni gelişmeler yerine kendi iç entegrasyonunu tamamlamaya öncelik vermesi gerektiği ve bu nedenle istisnai durumlar dışında, tek pazarın gerçekleştirilmesi hedeflenen 1992 yılından önce herhangi bir katılma müzakeresini başlatmasının akılcı bir davranış olmayacağı belirtilmektedir. Komisyona göre bu durum, ilgili ülkelerin Topluluğa katılma amaçlarından vazgeçmeleri anlamına gelmemeli ve bu ülkelerle Topluluk arasında daha yakın işbirliğini (ortaklık) içeren yeni bir safhaya girilmesi imkânları üzerinde durulmalıdır. Raporda Türkiye ekonomisinde, örneğin; 1980 sonrası dönemde ortaya çıkan olumlu gelişmeler, Topluluk ortalamasının çok üstünde bir büyüme hızı, ihracatın yapısının değişerek sanayi ürünleri payının % 80'lere ulaşması, ekonomik altyapıda sağlanan önemli iyileşmeler, bu gelişmelerin modernleşmeyi ve uluslararası ekonomiyle daha fazla bütünleşmeyi temel alan bir ekonomi politikası izlenerek gerçekleştirildiği dile getirilmekte; ancak, bunların yeterli olmadığı ve aşağıda belirtilen alanlardaki eksikliklerin ve güçlüklerin de aşılması gerektiği belirtilmektedir:

- Gerek tarım, gerekse sanayi alanlarındaki çok önemli yapısal farklılıklar,
- Makro-ekonomik dengesizlikler,
- Yüksek düzeyde sınai korumacılık,
- Sosyal koruma düzeyinin düşüklüğü,

Raporda bu güçlüklerin, bir yandan Türkiye'nin tam üyelik halinde yükümlülüklerini yerine getirmede ciddi bir biçimde zorlanmasına yol açacağı; bir yandan da, Topluluğa önemli yükler getireceği ifade edilmektedir. Raporda, Türkiye'nin tam üyeliğinin, özellikle yapısal fonlar açısından Topluluk bütçesine getire-

ABC ARŞİVİ

Avrupalı parlamenterlerin Türkiye ziyaretleri, özellikle 90'lı yıllarda, Türkiye'nin gündeminde önemli yer işgal etti. Geleneksel Türk dostu-Türk düşmanı ayrımı üzerinden sert tartışmalar koptu.

ceği yükün büyüklüğü üzerinde durulmakta ve işsizlik düzeyi esasen yüksek olan Topluluk işgücü piyasasına Türk işgücünün katılacak olmasının endişe verici olduğu dile getirilmektedir.

Raporda, önerilen önlemler dört grupta toplanmakta ve bu önlemlerin Ortaklık Anlaşması çerçevesinde ele alınması gerektiği ifade edilmektedir:

• Gümrük Birliği'nin tamamlanması; Ortaklık Anlaşması hükümleri uyarınca Gümrük Birliği'nin 1995 yılına kadar tamamlanmasının, Topluluğun Türk tekstil ve tarım ürünlerine ilişkin düzenlemeleri yeniden gözden geçirmesini gerektireceği; Türkiye'nin de, Topluluğun ortak politikalarını benimsemek durumunda olacağı belirtilmektedir.

• Mali işbirliğinin düzenlenmesi; IV. Mali Protokol kaynaklarının serbest bırakılması, ayrıca Avrupa Yatırım Bankası Statüsü'nün 18. maddesi uyarınca, her iki tarafın yararına olan altyapı projelerinin finansmanı için kredi sağlama imkânlarının araştırılması gereği üzerine durulmaktadır.

• Sınai ve teknolojik işbirliğinin geliştirilmesi; Topluluğun "risk sermayesi" başta olmak üzere elinde bulunan çeşitli imkânları kullanarak daha sıkı bir sınai işbirliğini ve doğrudan yatırımları teşvik etmesi gerektiği ve aynı anlayışla tarafların, aralarındaki bilim ve teknoloji alanındaki işbirliğini güçlendirmeleri ve bu amaçla Topluluğun Türkiye'ye ihtiyaç ve kaynaklar ölçüsünde Topluluk araştırma programlarına katılma imkanını tanıması gerektiği belirtilmektedir.

• Politik ve kültürel bağların güçlendirilmesi; Türkiye ile Topluluk arasındaki politik bağların mevcut diyalog çerçevesinin ötesinde yoğunlaştırılmasının amaçlanması gerektiği ayrıca iki tarafı yakından ilgilendiren konularda ad-hoc prosedürler oluşturulabileceği; eğitim ve kültür bağlarının güçlendirilmesi amacıyla da, Türkiye'nin belirli Topluluk programlarına dahil edilmesinin yararlı olacağı ifade edilmektedir.

TÜRKİYE'NİN UYGULADIĞI GÜMRÜK İNDİRİMLERİ

	12 yıllık liste		22 yıllık liste	
	İndirim	Kümülatif	İndirim	Kümülatif
1988 öncesi	20 %	20 %	10 %	10 %
1 - Ocak-88	10 %	30 %	10 %	20 %
1 - Ocak-89	10 %	40 %	10 %	30 %
1 - Ocak-90	10 %	50 %	10 %	40 %
1 - Ocak-91	10 %	60 %	10 %	50 %
1 - Ocak-92	10 %	70 %	10 %	60 %
1 - Ocak-93	10 %	80 %	10 %	70 %
1 - Ocak-94	10 %	90 %	10 %	80 %

ORTAK GÜMRÜK TARİFESİNE UYUM

	12 yıllık liste		22 yıllık liste	
	İndirim	Kümülatif	İndirim	Kümülatif
1990 öncesi	0 %	0 %	20 %	20 %
1 - Ocak-90	20 %	20 %	0 %	20 %
1 - Ocak-91	20 %	40 %	0 %	20 %
1 - Ocak-92	0 %	40 %	20 %	40 %
1 - Ocak-93	20 %	60 %	10 %	50 %
1 - Ocak-94	20 %	80 %	20 %	70 %

Görüleceği gibi, Komisyon Türkiye'nin Avrupa Topluluğu içinde yer almasına "yeşil ışık" yakmamasına rağmen, verilen yanıtın tam bir "hayır" olduğu da söylenemez. İlişkilerin daha derinleştirilerek sürdürülmesi benimsenirken, Türkiye'nin üyeliği belirsiz bir süre ertelenmiştir.

AB-Türkiye ilişkileri Avrupa'dan nasıl görünüyor?

Türkiye'nin AT'ye üyelik başvurusu hakkında çeşitli görüşler ileri süren devlet adamlarının, bürokratların ve parlamenterlerin açıklamalarından bazıları şöyledir:

AT eski genel sekreteri Emile Noel, İstanbul'da verdiği demecinde şunları söyledi: "Avrupa yeni Türkiye'yi bilmiyor. Türkiye tekstil ve tarım ürünlerinde AT'ye rakip olacak kadar rahatsız edecek güçtedir. Türkiye'yi yük gibi görüyorlar. Türkiye'nin teknik gelişmesini iktisadi işgücünü ve yeni işadamı tipini Avrupa pek bilmiyor".

Portekiz Cumhurbaşkanı Mario Suares: "Biz Türkiye'nin AT'ye katılmasından yanayız. Ancak ekonomik alanda olduğu gibi demokratikleşme sürecinde de çabalarını arttırması gerekir."

Yunanistan'ın ana muhalefet lideri Mitsotakis, Cumhuriyet'e verdiği demeçte, "Türkiye'nin AT yolunda ilerleyebilmesi için, Topluluğa 1981'den bu yana üye olan Yunanistan ile arasındaki sorunların çözülmesi gerekmektedir" dedi.

ABD Dışişleri Bakam James Baker, Türkiye'nin AT'ye tam üyeliğini desteklediklerini bildirdi.

Avrupa Parlamentosu'nun İngiliz üyelerinden sosyalist Parlamenter Alf Lomas, Türkiye'nin başvurusu hakkında şunları söyledi:

Gümrük Birliği ile ilgili hükümler

MADDE 10

1– Anlaşmanın 2. maddesinin 2. fıkrasında öngörülen Gümrük Birliği, mal alışverişlerinin tümünü kavrar.

Gümrük Birliği:

- Topluluk üyesi devletlerle Türkiye arasında, ithalatta olduğu gibi ihracatta gümrük vergileri ve eşetkili resimlerin ve miktar kısıtlamalarının, milli üretime, Anlaşmanın hedeflerine aykırı bir koruma sağlamayı gözeten eşit etkili başka her türlü tedbirin yasaklanmasını;
- Türkiye'nin üçüncü memleketlerle ilişkilerinde, Topluluğun Ortak Gümrük Tarifesi'nin kabulünü ve Toplulukça dış ticaret konusunda uygulanan sair mevzuata yaklaşmayı kapsar.

BÖLÜM 2
Tarım

Madde 11

1– Ortaklık rejimi, Topluluğun ortak tarım politikasını göz önünde bulunduran özel usullere göre, tarımı ve tarım ürünleri alışverişini de kavrar.

2– Tarım ürününden, Topluluğu kuran Antlaşmanın II. Ekinin konusu olan ve sözü edilen Antlaşmanın 38. maddesinin 3'üncü fıkrası hükümlerinin uygulanması ile halen tamamlanmış bulunan listede sayılı ürünler anlaşılır.

Gümrük Birliği'nin aşamalı şekilde tesis edilmesi sürecinin uygulama usulleri, takvimleri ve ayrıntıları Katma Protokol'ün birinci bölümünde vazedilmektedir. (Madde 7 ila 27) Bu maddeler 1996'ya kadar yerine getirilmiş olacaktır.

Ankara Anlaşmasının 26. maddesi uyarınca AKÇT yetki alanına giren maddeler Gümrük Birliği dışında tutulmuştur, fakat Katma Protokol'deki hükme göre de bir anlaşma yapılıp bu maddelerin Gümrük Birliği kapsamına alınmaları gerekir.

Katma Protokol'ün Gümrük Birliği kapsamı altında düşünülmesi gereken maddeleri ise şöyledir:

Madde 30

Tekellerin düzenlenmesi gereği öngörülmüştür.

BÖLÜM IV
Tarım

Madde 33

22 yıl içinde Türkiye'nin Tarım politikalarının uyumlaştırılması öngörülmüştür

Madde 34

Bu uyumlaştırmaya bağlı olarak serbest dolaşımın yürürlüğe girmesi için gerekli hükümlerin saptanması gereği düzenlenmiştir.

Madde 35

Tercihli bir rejimin tesisi düzenlenmiştir.

KISIM III

Ekonomi politikaların yakınlaştırılması

BÖLÜM I
Rekabet, vergileme ve mevzuatın yakınlaştırılması

Madde 43

Türkiye-Topluluk ilişkilerinde rekabet hukuku uygulanması yöntemleri için Roma Antlaşmasının 85,86,90 ve 92. maddelerine atıf yapılmıştır.

Madde 44

İç vergi uygulamalarında muamele farklılığı yasaklanmıştır.

Madde 46

Koruma tedbirleri alınması için genel bir anlaşma yolu açık tutulmuştur.

Madde 47

Damping uygulaması düzene bağlanmıştır.

BÖLÜM III
TİCARET POLİTİKASI

Madde 54

Üçüncü ülkeler ile ticari ilişkilerin yapısı düzenlenmiş, tercihli durum için mekanizma tesis edilmiştir.

KISIM IV
Genel ve son hükümler

Madde 60

Karşılıklı koruma önlemlerinin alınabilmesi yolu düzenlenmiştir.

"Türkiye'nin kendisini AT'nin bir üyesi olarak görmesi müthiş bir tedbirsizlikdir. AT mükemmel olmaktan her ne kadar uzak olsa da, bazı zorunlu koşulları ve davranış kuralları vardır. Türkiye barışçıl hareketleri kısıtladığı, sendikal özgürlükleri sağlamadığı, işkence uygulamalarına devam ettiği sürece Topluluğa üyelik için adaylığı dikkate alınmayacaktır." Öte yandan, Sosyalist kanadın grup şefi Rudi Arndt da "Türkiye'nin 30 yıldan önce Topluluğa giremeyeceğini, Topluluğa tamamen demokratik olan ülkelerin girebileceğini" vurguladı.

Fransız gazetesi *Le Monde*, AT Komisyonu Başkanı Jacques Delors'un "Sosyal Avrupa" görüşü hakkındaki düşüncelerini yayınlamıştır. Delors, hem siyasal, hem ekonomik sebeplerden dolayı Türkiye'nin AT'ye katılmasının mümkün olamayacağını ifade etmiştir.

Dünya Ekonomik Forumu Toplantısı'nda konuşan Komisyon üyesi Fransız Claude Cheysson, Türkiye'nin AT üyeliği konusunda şunları söyledi: "Avrupa ile bütünleşeceksenız kültürünüzün de uyması lazım. Avrupa'da kadın-erkek eşitliği var. Bu önemli bir durum olup şarttır. Sizin dinsel değer yargılarınız nedeniyle bu eşitlik hiç olmadı." Türkiye Topluluğa ne zaman girecek? yolundaki soruya da "bu sorunun cevabı dahi yok" şeklinde cevap veren Cheysson, "Bu kulübe girecekseniz, onun kurallarına hazır olmalısınız. Siz hazır değilsiniz. Türkiye'nin AT'ye girmesi bugün için varsayımdır" dedi.

Tam üyelik başvurusu sonrası gelişmeler

9 Kasım 1992 tarihli Ortaklık Konseyi'nin toplantısında Ortaklık Komitesi gözetiminde Teknik Komitelerin kurulması kararlaştırılmıştır. Böylece Toplulukla mevcut ilişkilerimiz çerçevesinde o güne dek yalnızca malların serbest dolaşımıyla ilgili olarak yürütülen çalışmalar, Ankara Anlaşması ve Katma Protokol'ün yerleşme hakkı, hizmetlerin liberasyonu gibi alanlara da genişletilmiştir.

Ayrıca Türkiye-AB Gümrük Birliği Yönlendirme Komitesi oluşturulmuş ve ilk toplantısını 25-26 Mayıs 1993 tarihlerinde gerçekleştirmiştir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Ali Bozer, Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinde 80'lerin önemli isimlerinden biriydi. 12 Eylül'den ANAP iktidarının ilk yıllarına uzanan süreçte Ali Bozer, "demokratik uyum"dan çok "ekonomik uyum"a önem veren bir devlet adamı olarak dikkat çekti. Gümrük Birliği tartışmalarında ise Vehbi Koç ve Koç grubu, Sabancı grubu ile birlikte medyanın ve kamuoyunun en çok kulak verdiği kurumlardan biri oldu.

8 Kasım 1993 tarihli 34. dönem Ortaklık Konseyi Toplantısı'nda ise, tarafların Gümrük Birliği konusundaki kararlılıkları teyid edilmiş ve bu süreçte almaları gereken tedbirleri sıralayan bir "Çalışma Programı" kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur.

Çalışma Programında;

- Türkiye ile AB arasında malların serbest dolaşımı,
- Türkiye'nin Topluluk Ortak Tarım ve Ortak Ticaret Politikasına uyumu,
- Gümrük işbirliği,
- Hizmetler,
- Kurumsal işbirliği
- Mali konular,
- Sosyal konular, yer almaktadır.

Gümrük Birliği hedefine dönük olarak, Türkiye ilk kez Tek Vergi Prensibine dayalı 1993 yılı İthalat Rejimi ile;

- basit ve anlaşılabilir bir gümrük rejimini yürürlüğe koymuş,
- Topluluk lehine, sanayi ürünleri ile seçilmiş tarım ürünlerinde tercih marjı tanımış ve Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu'nun (EURATOM) bazı ürünleri için sürüm kolaylıkları getirmiştir.

1 Ocak 1994 tarihi itibariyle de 12 ve 22 yıllık listeler bakımından gerçekleştirilen % 90 ve % 80 gümrük indirimi ve aynı listeler itibariyle, sırasıyla % 80 ve % 70 oranındaki Ortak Gümrük Tarifesi (OGT) uyumu esas alınarak hazırlanan 1994 yılı İthalat Rejimi ile,

- Bir yandan Topluluk lehine sağlanan sürüm kolaylıkları sürdürülürken,
- Diğer yandan, 2600 kalem mal üzerindeki Toplu Konut Fonu kaldırılmış, diğer mallarda ise, selektif olarak indirime tabi tutulmuştur.

Gümrük vergisi indirimlerinin, TKF dahil ve OGT uyumunun 1995 yılı sonu itibariyle tamamlanması amaçlanmaktadır.

Ortaklık Anlaşmaları hükümlerine göre 22 yılda tamamlanması öngörülen Gümrük Birliği, gümrük vergilerinin, miktar kısıtlamalarının ve eş etkili diğer tedbirlerin kaldırılmasının ve Ortak Gümrük Tarifesi'nin benimsenmesinin yanısıra, Türkiye'nin Topluluk Ortak Politikalarına uyumunu da gerektirmektedir. Bu

ABC ARŞİVİ

Avrupa Topluluğu'na üye ülkelerin başbakanlarının ve dışişleri bakanlarının katıldığı zirve toplantısının ardından "Stuttgart hatırası"... Bu tür toplantılar, birkaç yıl içinde, Thatcher ve Mitterand için tam anlamıyla hatıraya dönüşürken, Papandreu gitti-geldi.

bağlamda dış ticarette Toplulukla paralel bir korunma mekanizmasının teşkiline yönelik çalışmalar sürdürülmekte olup, Topluluğun tercihli ticaret anlaşmalarına uyum bakımından, EFTA ile olduğu gibi Çek ve Slovakya, Macaristan, Polonya, Romanya, Bulgaristan ve İsrail gibi ülkelerle serbest ticaret alanı oluşturulmasına yönelik görüşmeler devam etmektedir.

Ortak Rekabet Politikası alanında, fikri ve sınai mülkiyetle ilgili, patent, rekabet hukuku, markalar ve telif hakları yasalarının Parlamentodan geçirilmesi; devlet yardımlarının Toplulukla uyumlu hale getirilmesi; antidamping uygulamalarının karşılıklı olarak, Gümrük Birliği ilişkisine uygun bir zeminde yürütülmesi; transit prosedürleri ve taklit mallarda ilgili bir düzenlemeye gidilmesi, üzerinde çalışmalar sürdürülen konular arasındadır.

Gümrük Birliği tek alternatif mi?

1990'lı yıllarda Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin odak noktasını "Gümrük Birliği" oluşturmaktadır. Gümrük Birliği Türkiye'yi Avrupa Birliği ile ekonomik entegrasyon sürecine götürecektir. Bu nedenle siyasi otoriteler ve iş çevreleri Gümrük Birliği'ni bir amaç olarak değil, siyasal bütünleşme yolunda bir araç olarak algılamak gerektiğini vurgulamaktadırlar.

Dünya 90'lı yıllara tarihi değişmelerle girdi. Sovyet sistemi ve iki kutuplu dünya son buldu. Sovyetler Birliği'nin gerek ideolojik olarak, gerekse ekonomik ve toprak olarak dağılması sonucu Balkanlar'da, Kafkaslar'da yeni bağımsız devletler ortaya çıktı. Avrupa'nın ve Asya'nın siyasi coğrafyası değişti. Bu durum Türkiye'yi Avrupa'nın kanat ülkesi olmaktan çıkarmış, Avrupa'yı Asya'ya bağlayan Avrasya kuşağında merkezi bir duruma getirmiştir.

Dünya ticaretini serbestleştirme ve geliştirmeyi hedefleyen Uruguay Round'un yedi yıl süren müzakerelerden sonra antlaşmayla sonuçlanması sonucu tekstil, tarım ve hizmet sektörlerindeki miktar kısıtlamaları kalkmıştır. Böylece dünyada birçok sektör tam rekabete açılıp, globalleşmeye gidilirken diğer taraftan da ekonomik blokların oluştuğu görülmektedir. Bu blokların en önemlileri; ABD, Meksika, Kanada'nın oluşturduğu NAFTA, üye ülke sayısı giderek

TABLO 1

KİŞİ BAŞINA REEL GSYH: SATIN ALMA GÜCÜ PARİTESİ TAHMİNLERİYLE ($)

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
TÜRKİYE	2302	2495	2586	2816	3106	3435	3681	3919	4178	5262	5505	6011
Belçika	8762	9468	9827	10397	10768	11212	11751	12623	13675	18572	19608	21286
Danimarka	9107	9993	10602	11468	12279	13027	13309	13682	14373	19057	20135	20840
Almanya	9673	10238	10781	11528	12105	12690	13298	14161	15261	20689	22537	23939
Yunanistan	4907	5213	5379	5695	6010	6188	6347	6799	7296	8331	8839	9715
İspanya	6166	6607	6914	7260	7597	8008	8665	9343	10171	13338	14541	15038
Fransa	9563	10382	10759	11246	11720	12240	12791	13603	14627	19737	20748	21548
İrlanda	5560	5990	6133	6586	6901	7049	7608	8146	8831	12061	13202	14409
İtalya	8797	9373	9767	10303	10927	11467	12133	12985	13923	18119	19288	20448
Lüksemburg	9783	10504	11183	12301	13003	13841	14534	15558	16683	21904	23905	25660
Hollanda	9316	9730	10159	10811	11339	11790	12183	12832	13840	17846	18826	19950
Portekiz	4722	5096	5219	5262	5516	5847	6309	6750	7392	9938	10498	11450
İngiltere	8475	9185	9826	10373	11020	11659	12533	13428	14268	18041	17711	19021

Kaynak: O. Güvenen "A Statistical Presentation of the New and Emergine Trends in Turkish-EU Cooperation with Specific Reference to Customs Union" Brussels 1993.

Notlar: 1.Türkiye için Devlet İstatistik Enstitüsü (OECD Satın Alma Gücü Paritesi tahminleri kullanılarak hesaplanmıştır.)
2.Diğer ülkeler için, OECD Milli Hesapları, Cilt 1, 1988-89.
1990 yılı rakamları OECD Satın Alma Gücü Pariteleri ve Reel Harcamalar Cilt 1, Paris 1992. Satın Alma Gücü Paritesi rakamlarıdır.
1991-92 rakamları OECD'den telefaxla sağlanmıştır.

TABLO 2

KİŞİ BAŞINA NOMİNAL GSYH ($)

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
TÜRKİYE	1536	1356	1260	1206	1332	1476	1651	1707	1960	2647	2553	2597
Belçika	9773	8633	8182	7782	8093	11313	14075	15180	15294	19359	19678	21829
Danimarka	11177	10889	10959	10677	11350	16086	19830	20926	20215	25553	25275	27551
Almanya	11054	10683	10679	10085	10189	14565	18271	19581	19398	23594	24845	27586
Yunanistan	3803	3937	3551	3410	3366	3928	4620	5244	5419	6529	6840	7562
İspanya	4875	4692	4060	4074	4259	5899	7449	8722	9629	12655	13519	14708
Fransa	10784	10127	9605	9084	9482	13169	15854	17002	16951	21163	20961	23005
Irlanda	5310	5458	5240	5046	5277	7101	8386	9182	9284	12153	12330	13722
İtalya	7224	7116	7339	7264	7451	10507	13185	14430	14974	18960	19900	21122
Lüksemburg	10455	9495	9334	9157	9445	13256	16332	17592	17476	22962	24186	27073
Hollanda	9926	9651	9292	8648	8688	12005	14501	15461	15038	18727	19229	21108
Portekiz	2606	2469	2187	2008	2144	3041	3765	4265	4609	6378	6991	8551
İngiltere	9040	8608	8138	7616	8027	9798	11957	14413	14440	17061	17493	18020

Kaynak: O. Güvenen, a.g.e.

Notlar: 1.Türkiye için Devlet İstatistik Enstitüsü.
2. Diğer ülkeler için, OECD Milli Hesapları, Cilt 1, 1988-89.
1990 yılı rakamları OECD Satın Alma Gücü Pariteleri ve Reel Harcamalar Cilt 1, Paris 1992'den Satın Alma Gücü Paritesi rakamları kullanılmıştır..
1991-1992 rakamları OECD'den telefaxla sağlanmıştır.

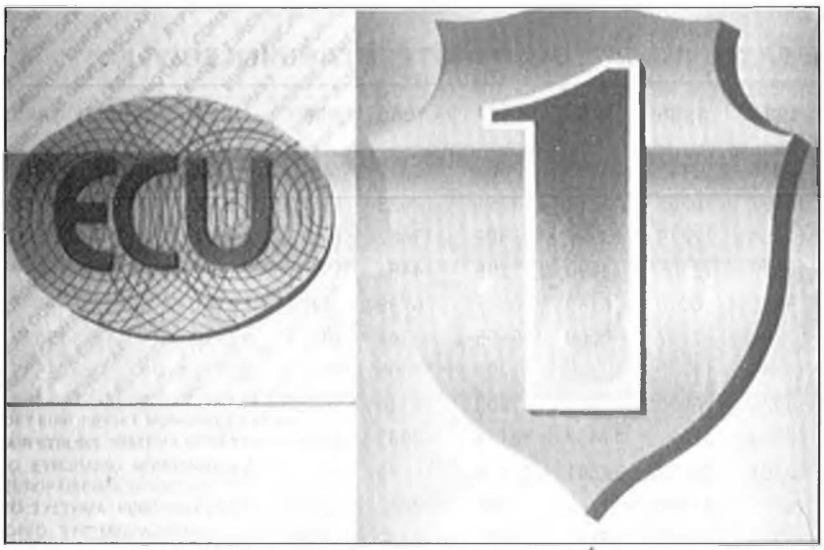

İLETİŞİM ARŞİVİ

Avrupa Topluluğu'nun ortak para birimi ECU henüz gündelik yaşam pratiğine girmedi. Ödüllerin ECU üzerinden dağıtıldığı TV programı Tutti Frutti'yi saymazsanız elbette.

artacak olan AB ve Japonya'nın liderliğinde Pasifik Bloku'dur.

Bunların yanısıra yeni bölgesel işbirliği olanakları da ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin de içinde bulunduğu Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO). Görünen o ki, dünya serbestleşmenin bloklar arasında değil de, bloklar içinde olacağı yeni bir ekonomik düzene doğru ilerlemektedir. Diğer bir deyişle, bloklar arası ticaret fazla artmayacak; fakat bloklar içi ticaret büyük boyutlara ulaşabilecektir. Bu gelişmelerin dışında kalmak, bu gelişmelerden etkilenmemek hiçbir ülke için mümkün olmadığı gibi, doğru da değildir.

Avrupa Birliği, Türkiye'nin en önemli ticaret ortağıdır. 1993'te Türkiye toplam ihracatının yüzde 47.5'ini Topluluğa yapmış, ithalatın ise yüzde 44'ünü Topluluk'tan gerçekleştirmiştir.

Türkiye Avrupa Birliği'nin ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında ilk on ülke, ithalatında ise ilk yirmi ülke içinde yer almaktadır. 1993 yılında AT ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi 20 milyar doların üstüne çıkmıştır.

Ayrıca, Türkiye'ye gelen yabancı sermayenin yarısından fazlası Avrupa Birliği kaynaklıdır. Türk firmalarının yurt dışındaki yatırımları da Avrupa'da yoğunlaşmaktadır.

AB'nin Türkiye'ye yönelik özel bir davranışa girmemesine rağmen Türkiye 1989 yılından itibaren Topluluğa

Türkiye ile Ekonomik ve Sosyal Komite İlişkileri: Ekonomik ve Sosyal Komite (ECOSOC) nedir?

Avrupa Birliği üyesi oniki ülkenin temsilcilerinden oluşan ve danışma görevi üstlenen Ekonomik ve Sosyal Komite, AB kurumlarının ayrılmaz bir parçasıdır.

ECOSOC üyelerinin temel görevi, çalışma grupları ve Komite'nin dokuz ayrı bölümü (seksiyon) çerçevesinde görüş oluşturmaktadır. Bu bölümler:

- Tarım ve Balıkçılık,
- Sanayi, Ticaret, Zanaat ve Hizmetler,
- Ekonomi, Finans ve Para,
- Sosyal İşler, Aile, Öğrenim ve Kültür,
- Ulaştırma ve Telekomünikasyon,
- Dış İlişkiler, Ticaret Politikası ve Kalkınma,
- Enerji, Nükleer Sorunlar ve Araştırma,
- Bölgesel Kalkınma, Şehircilik ve Toprağın Kullanımı,
- Çevre, Kamu Sağlığı ve Tüketici bölümleridir.

Avrupa Birliği Komisyonu'nun tüm önerileri, Avrupa Parlamentosu'ndan geçtiği gibi ECOSOC'tan da geçmek zorundadır. Ancak ECOSOC yalnızca görüş bildirir. AB Konseyi'nin bir karar almadan önce mutlaka ECOSOC görüşünü alması gereklidir, bu görüşler AB Resmi Gazetesi'nde yayınlanır.

ECOSOC'a üye ülkelerin temsilcileri kotalar çerçevesinde seçilir, dört yıllık yenilenebilen görev süresine sahiptirler. ECOSOC üyeleri genellikle dünya temsilcileri, işçi ve işveren sendikalarında ya da temsil niteliği olan diğer kuruluşlarda üst düzeyde bulunan kişilerdir. Temsilci kotaları her ülke için değişiktir:

F. Almanya	24	Irlanda	9
Belçika	12	İtalya	24
Danimarka	9	Lüksemburg	6
İspanya	21	Hollanda	12
Fransa	24	Portekiz	12
Yunanistan	12	B. Britanya	24

karşı gümrük indirim ve ortak gümrük tarifesine uyum tedbirlerini düzenli biçimde gerçekleştirmiştir.

Türkiye'nin 1980'li yıllarda izlediği ve Türkiye'yi Topluluğun ekonomi politikasına yaklaştıran önemli bazı politikalar şunlardır: İthalatın liberalleştirilmesi -bu çerçevede gümrük vergilerinin indirilmesi-miktar kısıtlamalarının uygulamadan kaldırılması - yasak mallar ve müsadeye tabi mallar listelerindeki mal sayısının çok azaltılmış olması; ithalatta haksız rekabeti önleyici yasal düzenlemenin yapılması, ihracat formalitelerinin azaltılması; gerçekçi döviz kuru uygulaması; kambiyo rejiminin liberalleştirilmesi; KİT'lerin serbest piyasa kuralları içinde faaliyet göstermeleri yoluna gidilmesi ve özelleştirme politikaları, kamu yatırımlarının alt yapıya kaydırılarak imalat sanayiinin özel sektöre bırakılması; KDV uygulaması, reel pozitif faiz politikası uygulamasına geçilmesi ve sermaye piyasasının gerçekleştirilmesidir.

1995 yılı sonunda tamamlanması beklenen Gümrük Birliği, Matutes Paketi olarak da anılan ortaklık anlaşmasının derinleştirilerek sürdürülmesinde önerilen dört ana konudan birini oluşturmaktadır. Öteki konular ise; "mali işbirliğinin canlandırılması", "politik diyaloğun derinleştirilmesi" ve "ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi"dir.

Matutes Paketi tümü ile uygulamaya konulmamasına rağmen, Türkiye-AB ilişkileri, 1992'den başlayarak normale dönmesine katkıda bulunmuştur. 1991 yılında toplanan Ortaklık Konseyi, 9 Kasım 1992'deki toplantısında Gümrük Birliği konusuna belirginlik kazandırmıştır. Türkiye, 1993 yılı İthalat Rejimi'ni, 9 Kasım 1992 tarihli Ortaklık Konseyi Toplantısı'nda belirginlik kazanan Gümrük Birliği doğrultusunda düzenlemiştir. 1 Ocak 1994 tarihi itibariyle gümrük indirimlerinde 12 yıllık listede % 90, 22 yıllık listede % 80 oranına ulaşmış; üçüncü ülkelere karşı AT'nin Ortak Gümrük Tarifesi'ne uyumu ise 12 yıllık listede % 80, 22 yıllık listede % 70 oranında gerçekleştirmiş bulunmaktadır.

1994 yılı ithalat rejimi ile Avrupa Birliği'ne yönelik olarak 12 ve 22 yıllık listelerde yapılan % 10'arlık indirim ve Ortak Gümrük Tarifesi'ne % 20'lik uyumun gerçekleştirilmesinin yanısıra, 2600 maddede Toplu Konut Fonu tamamen kaldırılmış, kalan maddelerde ise selektif olarak % 3 ila % 94 bir indirim yapılmıştır. Böylece Avrupa Birliği'ne karşı % 18.4 olan koruma oranı % 12.8'e, üçüncü ülkelere karşı % 22.2 olan toplam koruma oranı ise % 17.2'ye düşürülmüştür.

Gümrük Birliği nedir?

Uluslararası dış ticarette Gümrük Birliği, üyelerin aralarındaki ticarette her türlü gümrük vergisi veya benzer etkili vergi veya fon, resim, harç, vb... ile her türlü miktar kısıtlaması uygulamasını men ettikleri ve üçüncü ülkelerden ithalatlarında ortak bir gümrük tarifesi uygulayacakları ekonomik alan olarak tarif edilir.

Komite kendi içinde bir başkan ve 30 kişilik bir yürütme kurulu seçer, bunların görev süresi iki yıldır. Komite'nin işleri bir genel sekreter yönetimindeki daimi sekreterya tarafından yürütülür.

Uluslararası ilişkilerde de ECOSOC, EFTA, Doğu Avrupa ve ACP ülkelerinin ekonomik ve sosyal temsilcileriyle ilişkilerini gittikçe kurumsallaştırarak önemini arttırmıştır.

Türkiye-ECOSOC ilişkileri

Ankara Anlaşması'nın 27. maddesi "Topluluğun Ekonomik ve Sosyal Komitesi ile Türkiye'nin yukarıdakileri karşılayan organları arasında işbirliğini ve temasları kolaylaştırmak için her türlü yararlı tedbiri alır" ifadesiyle ECOSOC ile Türkiye arasında bir ortak komite kurulmasının ilke kararını 1963 yılında almıştır.

Bu ilke kararının uygulamaya konması için 1992 Ortaklık Konseyi'ni beklemek gerekmiştir. 9 Kasım 1992 tarihli Konsey, ECOSOC ile Türkiye'deki muadil kuruluşlar arasında "gerçek bir işbirliğini kurumsallaştırmak" amacıyla ECOSOC temsilcilerine bir direktif vermiştir. Bunun sonucunda ECOSOC toplanarak bir Ortaklık Komitesi oluşturmadan önce, Türkiye'nin konumunu irdeleyen bir rapor hazırlama kararı almıştır. Aslında bu uygulama, Ortaklık Konseyi kararına uygun olmayan bir tavır olmuştur. Özellikle ECOSOC İşçiler Grubu adına raporu hazırlamakla görevlendirilen İtalyan sendika temsilcisi Bn. Giacomina Cassina'nın Avrupa'da bulunan muhalif odaklara dayanarak hazırlamış olduğu ilk rapor çok olumsuz bir görünüm almıştır. Daha sonra ise Türk özel sektörünün girişimleri sonucu olumlu bir rapor hazırlanmıştır.

ECOSOC nezdinde Yunanlı delegeler başta olmak üzere rapora muhalefet edilmiş ve kabulü geciktirilmiştir. Ancak 23 Aralık 1993 toplantısında ECOSOC (22 red, 21 çekimser ve 86 kabul oyuyla) raporu kabul ederek Türkiye ile ortak komite kurulma çalışmalarına başlamış ve ortak komite hazırlık toplantısı Ocak 1994'te yapılmış, Türkiye tarafından TOBB, Türk İş ve Türkiye Ziraat Odaları Birliği temsilcileri 3 grubu temsilen katılmışlardır.

TABLO 3

SATIN ALMA GÜCÜ PARİTESİ TAHMİNLERİYLE AB ÜLKELERİNİN KİŞİ BAŞINA REEL GSYH'NIN TÜRKİYE'NİN KİŞİ BAŞINA GSYH'YA ORANI

	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
TÜRKİYE	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0
Belçika	3.8	3.8	3.8	3.7	3.5	3.3	3.2	3.2	3.3	3.5	3.6	3.5
Danimarka	4.0	4.0	4.1	4.1	4.0	3.8	3.6	3.5	3.4	3.6	3.7	3.5
Almanya	4.2	4.1	4.2	4.1	3.9	3.7	3.6	3.6	3.7	3.9	4.1	4.0
Yunanistan	2.1	2.1	2.1	2.0	1.9	1.8	1.7	1.7	1.7	1.6	1.6	1.6
İspanya	2.7	2.6	2.7	2.6	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.5	2.6	2.5
Fransa	4.2	4.2	4.2	4.0	3.8	3.6	3.5	3.5	3.5	3.8	3.8	3.6
İrlanda	2.4	2.4	2.4	2.3	2.2	2.1	2.1	2.1	2.1	2.3	2.4	2.4
İtalya	3.8	3.8	3.8	3.7	3.5	3.3	3.3	3.3	3.3	3.4	3.5	3.4
Lüksemburg	4.2	4.2	4.3	4.4	4.2	4.0	3.9	4.0	4.0	4.2	4.3	4.3
Hollanda	4.0	3.9	3.9	3.8	3.7	3.4	3.3	3.3	3.3	3.4	3.4	3.3
Portekiz	2.1	2.0	2.0	1.9	1.8	1.7	1.7	1.7	1.8	1.9	1.9	1.9
İngiltere	3.7	3.7	3.8	3.7	3.5	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	3.2	3.2

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü.

Serbest ticaret bölgelerinde ise üye ülkeler kendi aralarındaki gümrükleri kaldırırken, üçüncü ülkelere karşı kendi ulusal gümrük tarifelerini korumaktadırlar.

Avrupa Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşması'na göre Gümrük Birliği kurulacak Ortak Pazar'ın temelidir. Anlaşma, tek bir gümrük alanı içinde üçüncü ülkelerden gelen her malın gümrük işlemlerinin aynı usullerle yerine getirilmesini ve aynı miktar ve şekilde gümrük vergisi veya eş etkili verginin alınmış olmasını gerektirir. Ayrıca Topluluk bütün ülkeler adına uluslararası dış ticaret ve tarife müzakerelerini yürütebilme ve dış ticaret anlaşmaları yapabilme yetkisine sahiptir.

Türkiye-AT ortaklığında Gümrük Birliği

Türkiye ile AT arasında 12 Eylül 1964'te yürürlüğe giren Ankara Anlaşması ile sonuçta "tam üyeliği" öngören fakat Gümrük Birliği esası üzerine oturtulmuş bir Ortaklık kurulmuştur. (Ankara Anlaşması Madde 10).

Ankara Anlaşması ve ona dayanılarak oluşturulan Katma Protokol, Gümrük Birliği'nin modelini, 1960'lı yıllar kapsamı ile tarif etmekte ve gerçekleşme takvimi ile usul ve yollarını saptamaktadır.

Ancak burada bir hususu önemle belirtmek gerekmektedir:

AT, yeni üyelerin katılması modeli olarak 1960'lı yıllarda (Yunanistan'ın ve Türkiye'nin Ortaklık Anlaşmaları) önce Gümrük Birliği kurulması ve sonra tam üye olunması modelini öngörmekteydi. Sonra 1970'li yıllarda, İngiltere, İrlanda ve Danimarka'nın Topluluğa katılma sürecinden itibaren modeli değiştirmiş, bu ülkeler ve daha sonra yapılacak iki genişlemede, adayların önce tam üye olup karar masasına oturur ve AT'nin bütün olanaklarından yararlanırken, bir geçiş süreci içinde Gümrük Birliği'ni gerçekleştirmeleri yöntemi uygulanmıştır. Bu nedenle AT'ye sonradan katılan bütün ülkeler önce tam üye olup sonra Gümrük Birliği'ni kurmuşlardır.

Gümrük Birliği'nin çatısı Ortaklık Anlaşmasının 10. maddesinde çatılmıştır ve 11 ila 27. maddeleri, yaklaşma yapılacak alanları saymaktadır (Gümrük Birliği'nin özel koşullarla daha korumacı şekle dönüştürülmüş Ortak Tarım Politikasına uyum da dahildir). Buna göre, Gümrük Birliği AT üyesi ülkelerle mal alışverişlerinin tümünü kapsayacak ve Türkiye'nin, ithalat ve ihracatta gümrük vergileri ve eşetkili vergi ve resimler ile miktar kısıtlamalarının kaldırılması ve Topluluğun dış ülkelere karşı da Ortak Gümrük Tarifesi'nin kabulü ve Topluluğun dış ticaret konusundaki mevzuat ve anlaşmalarını üstlenmesi gerekecektir.

Gümrük Birliği'nin kapsamı

Türkiye-AT Gümrük Birliği, Ankara Anlaşması ve Katma Protokol'de belirlenen esaslara göre kurulacaktır. Buna göre: Gümrük Birliği kapsamındaki temel konular şunlardır;

- Gümrük Birliği tarım ürünlerini kapsamayacak, sadece sanayi mallarını kapsayacak,
- Taraflar aralarındaki ticarette her türlü gümrük vergisi veya benzer etkili vergi ve resim, harç ve fon vb.. ile her türlü miktar kısıtlaması uygulamalarını ortadan kaldıracaklar;
- Üçüncü ülkelerden ithalatlarında Ortak Gümrük Tarifesini uygulayacaklar;
- Topluluk bütün üye ülkeler adı-

TABLO 4

EKONOMİK YAKINLAŞMA KRİTERLERİ

	Enflasyon Oranı CPI*			Bütçe dengesinin GSMH'ya Oranı		Kamu Borçlarının GSMH'ya Oranı (%)		Uzun Vadeli Faiz Oranı		ERM** Bandı	1993'te başarı sağlanan kriter
	1992	1993	Eylül 1993	1992	1993	1992	1993	1992	Eylül 1993		
Danimarka	2.1	1.3	1.2	-2.5	-4.5	71.3	74.5	9.0	6.42	15.0	2
Fransa	2.4	2.2	2.3	-3.9	-6.0	50.1	52.5	8.6	6.00	15.0	3
İrlanda	3.0	1.5	1.4	-2.5	-3.5	92.5	92.6	9.1	6.82	15.0	2
Lüksemburg	3.2	3.5	3.7	-0.4	-1.0	6.8	7.8	7.9	7.29	15.0	3
Belçika	2.4	2.8	2.8	-6.9	-7.3	132.2	134.3	8.6	7.12	15.0	2
Almanya	4.0	4.1	3.9	-2.8	-5.3	44.4	48.6	7.9	5.92	15.0	2
Hollanda	3.7	2.3	1.8	-3.8	-3.9	79.9	82.6	8.3	5.82	15.0	2
İngiltere	3.7	1.6	1.8	-6.0	-8.0	39.0	45.0	9.1	6.86	***	3
İspanya	6.0	4.5	4.9	-4.4	-7.8	47.0	54.0	12.2	8.84	15.0	1
İtalya	5.4	4.2	4.2	-10.8	-9.8	111.0	118.8	11.9	7.93	***	1
Portekiz	8.9	6.3	6.0	-5.3	-8.5	66.2	68.0	12.2	7.11	15.0	1
Yunanistan	15.9	14.3	12.8	-12.8	-12.0	107.3	112.0	21.5	20.25	***	0
Avusturya	4.1	3.5	3.4	-3.5	-4.0	56.6	59.2	8.1	6.23	****	2
Finlandiya	2.9	2.3	1.8	-9.5	-10.8	31.5	45.0	12.6	7.61	***	3
İsveç	2.3	4.7	4.2	-7.8	-13.0	53.0	65.0	9.9	7.51	***	1
Türkiye	66.0	72.5	68.2	-4.1	-9.7	62.6	80.8	81.0	88.00	***	0

*Consumer Price Index-Tüketici Fiyatları Endeksi **Exchange Rate Mechanism-Döviz Kuru Mekanizması
*** Dalgalanma ****DM'ye Bağlı
Kaynak: Görüş, Mart 1994, s. 71.

na uluslararası dış ticaret ve tarife müzakerelerini yürütecek ve dış ticaret anlaşmaları yapacak,

Türkiye Topluluğun yapmış olduğu, geçerli bütün dış ticaret anlaşmalarını bütün hak ve yükümlülükleri ile üstlenecek.

• Türkiye üçüncü ülkelere dış ticaret ilişkilerinde AT'ye verdiğinden daha fazla kolaylık ve haklar veremeyecek,

Dış ticarette haksız rekabete karşı Topluluk mevzuatının ve Topluluk idari kararlarının geçerliliği sağlanacak,

• Türkiye AT'nin Ortak Tarım Politikasına uyum sağlayacak,

• AT'nin Tek Pazar mevzuatına uyulacak,

– Rekabet hukukuna uyulacak,
– Sübvansiyon politikasına uyulacak
– Şirketlerarası birleşmeler, karteller ve piyasa gücünün kötü niyetle kullanılmasının önlenmesi,
– Kamu alımlarında ulusal ayırımcılıktan kaçınılması, kamu ihalelerine AT şirketlerinin de katılabilmeleri,
– Ticarette teknik engellerin kaldırılması AT'nin standartlar uygulama usullerine uyulması.

Gümrük Birliği ve Türkiye'nin mevzuat uyumlaştırması

Türkiye ile Avrupa Birliği arasında 1 Ocak 1996 tarihinde gerçekleşmesi beklenen Gümrük Birliği çerçevesinde Türkiye'nin yükümlülükleri arasında bulunan mevzuat uyumu çalışmalarının çoğu tamamlanmıştır. Özellikle rekabet hukuku açısından belirleyici olan Anti-Tekel Yasası ile Fikri-Sınai Mülkiyet Hukuku ile ilgili kanun, TBMM'nde yasalaşma sürecindedir.

Doğaldır, sadece kanunların çıkartılmasının kendi başına bir anlamı olmayacak, gerekli denetimi sağlayacak kurumsal yapının da düzenlenmesi gerekir.

Ayrıca AB'nin standartları ile Türk standartlarının uyumlaştırılması çalışmaları da sürmektedir. Kamu ihalelerinde mevzuat uyumundan çok, tarafların birbirine ihaleleri açacak düzenlemeleri yapmaları gerekiyor. Tüketicinin korunması konusunda da halen TBMM'de olan tüketicinin korunması yasasının çıkartılarak yasalaşma sürecinin tamamlanması gerekmektedir. Bunun yanı sıra tüketiciyi koruma örgütlerinin güçlendirilmesi ve tüketici mahkemelerinin kurulmasının gündeme getirilmesi gerekmektedir.

Gümrük Birliği yükümlülükleri

Gümrük Birliği'nin çerçevesinde Avrupa Topluluğu 1971 yılından itibaren sınai mallarda gümrük vergilerini Türkiye lehine sıfırlamış, miktar kısıtlamalarını kaldırmıştır. Türkiye ise, benzer indirimleri 22 yıllık bir süre boyunca, 1973 yılından başlayarak aşamalı olarak gerçekleştirmeyi üstlenmiştir. Türkiye, üzerine düşen

gümrük indirimlerini 1978'e dek gerçekleştirmiş, ancak 1978'de ekonomik sorunları nedeniyle indirimlerin dondurulması isteminde bulunmuştur. 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrası ise, taraflar arasındaki ilişkiler en alt düzeye inmiştir. 1978'de dondurduğu gümrük indirimlerini Türkiye 1987'deki tam üyelik başvurusundan itibaren yeniden uygulamaya başlamıştır.

1988 yılında Brüksel'de ad hoc komite toplantılarında Gümrük Birliği'ne ilişkin taahhütlerini yerine getirmeye yeniden başlayacağını beyan eden Türkiye, 1992 yılına kadar olan hızlandırılmış bir indirim ve uyum takvimini Topluluğa vermiştir. Türkiye bu takvimi verirken, 1992 yılının sonunda bir değerlendirme yapacağını da bildirmiştir. Buna göre Türkiye, 1993 ve sonrasına ilişkin indirim ve uyum takvimini AT'nin özellikle de AB'nin mali işbirliği katkısına göre belirleyecekti.

Avrupa Parlamentosu'nun 14 Mayıs 1965, TBMM'nin 14 Mayıs 1965 ve Senato'nun 14 Temmuz 1965 tarihli kararları doğrultusunda, Ortaklık Konseyi'nin 1/65 sayılı kararı ile 17 Eylül 1965 tarihinde kurulan Karma Parlamento Komisyonu Türkiye-AB ortaklığının "demokratik denetim organı"dır.

Karma Parlamento Komisyonu, TBMM ve Avrupa Parlamentosu'ndan seçilen 18'er üyeden olmak üzere toplum 36 üyeden oluşmuştur ve yılda iki kez toplanır.

Karma Parlamento Komisyonu'nun görevi, Ortaklık Konseyi tarafından hazırlanan yıllık faaliyet raporlarını incelemek ve ortaklığa ilişkin konularda fikir alışverişinde ve tavsiyelerde bulunmaktır.

Avrupa Parlamentosu, 29 Eylül 1994 tarihli kararıyla TBMM ile Avrupa Parlamentosu arasındaki yegane organ olan, Türkiye-AT Karma Parlamento Komisyonu'nun faaliyetlerinin, görülmekte olan DEP davası sonuçlanıncaya kadar dondurulmasını kabul etmiştir.

Gümrük Birliği kararı nasıl uygulamaya konulacak?

Gümrük Birliği'nin yürürlük esaslarını belirleyen ve Ortaklık Konseyi'nde alınacak kararlar, Avrupa Parlamentosu'nun ve TBMM'nin onayına gerek duyacak mı, yoksa böyle bir onay işlemi sözkonusu olmaksızın karar yürürlük kazanabilecek mi? Bu konuda Avrupa Komisyonu yetkilileri ile Avrupa Parlamentosu'nun bazı üyeleri Avrupa Parlamentosu'nun alınacak karara onay vermesini ya da en azından bu kararın AP çatısı altında görüşülmesini zorunlu görüyorlar. Gerekçe olarak Ankara Anlaşması'nın imzalandığı 1963 yılından beri Gümrük Birliği ile ilgili çok hususun değiştiğini belirtiyorlar. Buna karşılık Türk yetkilileri ise, alınacak kararın bir ilke değil, "uygulama kararı" olduğunu, bu nedenle de AP'nin devre dışında olması gereğini savunuyorlar.

ABC ARŞİVİ

2. Koalisyon hükümetinin devlet bakanlarından Ayvaz Gökdemir, Türkiye-Avrupa ilişkilerine getirdiği "fahişe boyutu" ve derinlikli üslupla olay yarattı. Gökdemir'i takdir edenlerin ve hak verenlerin sayısı da az değildi...

Bu konuda Prof.Dr. Haluk Günuğur "Avrupa tarafının görüşlerini kabul edebilmek hukuksal açıdan pek olanaklı değildir. Gerçekten, Türkiye ile AET arasında yapılan Ortaklık Anlaşması'nın (Ankara Ortaklık Anlaşması Avrupa Topluluğu ile değil, yalnızca AET ile yapılmıştır) 22. maddesi bu konuyu düzenlemektedir" demektedir. İlgili maddeye göre;

"Anlaşma ile belirlenen amaçların gerçekleştirilmesi için, Anlaşmanın öngördüğü hallerde Ortaklık Konseyi'nin karar yetkisi vardır. İki taraftan her biri, verilmiş kararların yerine getirilmesinin gerektirdiği tedbirleri almakla yükümlüdür... Akit tarafların bir ortak davranışı gerekli görüldüğü takdirde, anlaşma bunun için gerekli davranış yetkisini öngörmese bile, Ortaklık Konseyi uygun karar alır."

Günuğur, "Anlaşma ile belirtilen amaçlar arasında, Gümrük Birliği'ni de içine alan malların serbest dolaşımını düzenleyen 29 madde (madde 2-30) bulunmaktadır. Bilindiği gibi Ankara Anlaşması, daha önce üye devletler parlamentoları ile TBMM tarafından onaylanmış ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşmanın 22. maddesi ise, Ortaklık Konseyi'ne Anlaşmanın amaçlarına ulaşmak için "karar yetkisi" tanımıştır. Şimdi Konsey, Anlaşmadan aldığı bu yetkisini kullanmaktadır." demektedir.

Sonuç olarak, Türk tarafına göre, Gümrük Birliği'ne geçiş kararı yeni bir anlaşma olmadığı için onaya tabi değildir. Gümrük Birliği otomatik işleyen takvimlere bağlı bir prosedür olup, Ortaklık Konseyi, Anlaşmadan

TABLO 5

ÜLKELERE GÖRE TÜRKİYE-AB TİCARETİ
A: İHRACAT (000$) - B: İTHALAT (000$)

Ülkeler		1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993*
Fransa	A	194 826	180,450	200,610	215,281	298,680	499,603	498,571	594,795	736,799	688,657	808,881	616,648
	B	259,579	218,341	242,514	513,936	545,317	603,770	825,426	744,905	1,340,354	1,226,566	1,350,861	1,067,077
Belçika,ve	A	88,353	106,916	190,184	161,826	195,117	318,523	264,546	261,427	311,744	287,521	289,920	238,832
Lüksemburg	B	144,320	148,104	198,770	235,028	310,037	401,266	475,367	443,264	522,732	557,223	551,214	439,844
Hollanda	A	104,750	140,850	181,102	213,317	222,380	280,240	351,054	406,867	435,355	474,866	499,785	417,364
	B	157,409	181,659	212,369	218,254	264,067	364,916	382,547	445,249	572,939	641,650	698,094	554,091
Almanya	A	707,449	837,766	1,279,699	1,390,989	1,443,985	2,183,644	2,148,978	2,175,425	3,063,524	3,412,921	3,660,428	3,021,996
	B	986,989	1,052,849	1,172,465	1,368,779	1,771,866	2,088,948	2,031,684	2,203,987	3,496,831	3,232,028	3,754,465	2,945,978
İtalya	A	327,493	422,688	501,160	502,216	579,841	850,614	954,748	978,078	1,106,319	971,581	942,713	806,886
	B	411,936	510,274	630,343	658,173	865,981	1,068,533	1,002,965	1,070,964	1,727,064	1,845,372	1,918,569	1,514,171
İngiltere	A	189,029	247,039	261,045	538,724	334,213	541,407	570,642	615,923	744,786	676,045	796,311	658,695
	B	431,098	440,680	444,964	468,429	518,924	690,679	735,234	727,720	1,013,686	1,165,598	1,187,330	968,465
İrlanda	A	3,840	4,383	4,943	9,017	8,376	12,729	19,201	19,292	24,812	19,066	23,618	21,219
	B	1,526	3,534	4,152	5,841	9,115	17,452	17,554	19,064	61,404	42,644	51,041	40,476
Danimarka	A	9,832	12,314	19,503	25,907	27,541	43,647	56,899	74,415	86,643	87,118	92,517	75,228
	B	23,555	19,472	22,622	31,038	38,679	48,322	48,340	39,224	101,880	95,333	104,617	86,409
Yunanistan	A	129,877	57,630	93,686	76,221	75,603	58,853	95,805	124,943	139,387	143,681	145,705	114,605
	B	14,407	20,984	48,492	47,188	78,314	126,476	82,702	100,888	128,591	77,059	88,151	72,299
Portekiz	A	23,275	15,648	21,330	14,103	17,514	8,285	24,920	25,136	44,343	42,498	42,131	32,876
	B	4,899	3,156	16,621	26,186	15,527	14,431	12,830	9,606	17,471	18,257	24,165	17,574
İspanya	A	22,896	40,501	27,411	56,431	59,898	70,185	107,488	131,489	199,102	237,983	298,450	259,451
	B	94,698	176,378	326,403	322,239	147,107	198,997	242,564	250,401	345,331	319,897	320,486	262,099

Kaynak: D.İ.E. Dış Ticaret İstatistikleri Ankara.

** 10 aylık verileri içerir (Ocak-Ekim, 1993)*

TABLO 6
SEKTÖRLERE GÖRE AB'YE YÖNELİK İHRACAT

Ülkeler		1989	1990	1991	1992	1993*
Fransa	Tarım	76 260	105 454	109 232	105 058	72 374
	Madencilik	36 360	13,059	23,209	11,557	9,382
	Sanayi	482,173	618,284	556,215	692,263	534,710
Belçika ve	Tarım	39,162	41,694	54,558	44,587	33,856
Lüksemburg	Madencilik	10,758	8,156	9,183	9,659	6,824
	Sanayi	211,506	261,893	223,779	235,673	198,832
Hollanda	Tarım	83,318	85,637	105,573	102,250	84,467
	Madencilik	14,993	15,224	7,765	4,060	6,353
	Sanayi	308,555	334,493	361,526	393,473	326,774
Almanya	Tarım	308,888	447,759	420,197	308,863	297,977
	Madencilik	25,480	24,326	27,819	28,251	11,801
	Sanayi	1,841,055	2,591,487	2,964,903	3,323,313	2,640,792
İtalya	Tarım	122,723	175,245	192,077	144,272	106,529
	Madencilik	46,348	48,884	36,837	34,141	24,182
	Sanayi	809,006	882,188	742,666	764,298	458,690
İngiltere	Tarım	74,344	107,388	109,406	108,364	106,029
	Madencilik	13,449	13,695	12,868	12,630	12,759
	Sanayi	528,130	623,701	553,770	675,316	568,823
İrlanda	Tarım	6,003	7,653	6,339	6,175	6,046
	Madencilik	95	216	123	220	87
	Sanayi	13,192	16,941	12,602	17,221	12,006
Danimarka	Tarım	11,245	9,414	11,003	6,612	8,750
	Madencilik	30	86	82	178	246
	Sanayi	63,139	77,142	76,031	85,725	62,619
Yunanistan	Tarım	26,021	29,640	26,415	26,604	14,983
	Madencilik	8,932	8,497	5,218	2,612	996
	Sanayi	89,988	101,248	112,047	116,487	79,053
Portekiz	Tarım	15,659	22,745	19,834	12,475	15,430
	Madenciik	1,005	1,170	1,335	930	1,629
	Sanayi	8,471	20,426	21,327	28,726	16,596
İspanya	Tarım	51,514	51,284	62,661	45,962	39,846
	Madencilik	11,793	11,517	11,929	16,432	11,791
	Sanayi	68,181	136,300	163,392	236,055	101,171

Kaynak: D.İ.E. Dış Ticaret İstatistikleri Ankara.
** 10 aylık verileri içerir (Ocak-Ekim,1993)*

aldığı yetkiyi kullanmaktadır. Bu yetki, başkaca bir hukuksal onay prosedürü sözkonusu olmaksızın akit tarafların hukuk sisteminde doğrudan etkiler yaratır.

Gümrük Birliği tam üyeliğe geçiş mi?

Gümrük Birliği, Türkiye açısından değerlendirildiğinde, her yönüyle büyük bir önem taşırken, Avrupa Birliği açısından güncelliği olan bir olay olarak görülmemektedir. Türkiye, Gümrük Birliği'nden ne kazanacağını ve ne kaybedeceğini çok iyi hesaplamak zorundadır. Avrupa Birliği ülkeleri açısından ise kaybedilecek değil, sadece kazanılacak yeni bir pazar vardır.

Ayrıca Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne gitmiş olması tam üyeliğe kabulü için yeterli değildir. Bu nedenle, Avrupa Birliği ile yapılacak müzakereler giderek daha fazla önem kazanmaktadır.

Avrupa Birliği fikrinin gerçekleştirilmesi için 1958 yılında Roma Antlaşması'nın imzalandığı günden başlamak üzere, öncelikle ticarette temin edilecek serbestliğin Gümrük Birliği ile sağlanacağı, parasal birliğe geçmenin ise önce döviz kuru mekanizmasının oluşması ve ardından finansal hizmetlerde sağlanacak serbesti ile temin edileceği, böylece ekonomik birliğe adım atılabileceği ve ancak bunlar temin edilebilirse siyasal birliğe gidilebileceği konularında görüş birliği oluşmuştur.

Üye ülkeler arasında her şeyden önce ekonomik alanda bir yakınlaşmanın sağlanması gerekmektedir.

Maastricht Anlaşması'na göre, üye ülkeler ekonomik yakınlaşma kriterlerinin 5 noktada oluşturulmasında anlaşmaya varmışlardır.

1. Fiyat istikrarı sağlanmalıdır. Birliğe üye ülkelerdeki enflasyon oranı, bir önceki yılda Birliğe dahil ülkeler-

den en düşük enflasyon oranına sahip üç ülkenin enflasyon oranlarının ortalamasının 1.5 puandan fazla fazla üzerine çıkmamalıdır.

2. Faiz oranlarında benzerlik sağlanmalıdır. Birliğe üye ülkelerdeki uzun vadeli devlet tahvillerinin faiz oranı, bir önceki yılda Birliğe dahil ülkelerden en düşük enflasyon oranına sahip üç ülkenin uyguladığı faiz oranları ortalamasının 2 puandan fazla üzerinde olmamalıdır.

3. Döviz değişim oranlarında istikrar sağlanmalıdır. Birliğe üye ülkelerin ulusal paraları döviz kur mekanizmasına (ERM) dahil olmalı, ulusal paranın döviz değişim oranı son iki yıl içinde normal dalgalanmaya bırakılmalı ve devalüe edilmeksizin kur mekanizması bandı içindeki değer değişimi (+/-) % 1.5'i geçmemelidir.

4. Kamunun finansmanında istikrar sağlanmalı, bütçe açığı GSYİH'nın % 3'ünden fazla olmamalıdır.

5. Kamu kesimi borçlanmasında istikrar sağlanmalıdır. Kamu kesiminin toplam borçlarının GSYİH'ya oranı, % 60'ın üzerinde olmamalıdır.

Kıbrıs sorunu

Kıbrıs sorunu Türkiye'nin hem tam üyelik başvurusunda, hem de Gümrük Birliği tartışmalarında önüne çıkarılan en önemli engellerden biri. KKTC'yi tanımayan AB, Kıbrıs Rum kesiminin tam üyeliğine sıcak bakıyor. Türk tarafı dışarıda bırakılarak gerçekleştirilecek bir entegrasyonda KKTC'nin yaşama şansı çok zorlanıyor. Özellikle Temmuz 1994'te Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın aldığı kararla KKTC'ye ekonomik ambargo koyması olayın sadece siyasi boyutta değil ekonomik boyutta da tehlikesini sergiliyor.

İngiltere ile tarımsal ürünler ticareti yapan Kıbrıs Rum kesimi uyruk-

TABLO 7

SEKTÖRLERE GÖRE AB'DEN İTHALAT (000$)

Ülkeler		1989	1990	1991	1992	1993*
Fransa	Tarım	124 287	164 136	24 920	29 342	49 456
	Madencilik	2 555	2 293	1 401	3 786	1 108
	Sanayi	618,062	1,173,923	1,200,243	1,317,732	1,514,990
Belçika ve	Tarım	2,140	7,847	10,660	8,505	9,736
Lüksemburg	Madencilik	885	1,590	2,055	1,104	541
	Sanayi	440,237	513,293	544,505	541,605	530,135
Hollanda	Tarım	11,921	21,478	19,026	22,346	16,068
	Madencilik	493	1,105	980	2,176	1,298
	Sanayi	432,833	550,354	621,640	673,571	683,687
Almanya	Tarım	31,231	40,659	71,942	58,572	98,649
	Madencilik	11,507	6,840	5,528	8,416	5,825
	Sanayi	2,161,248	3,449,331	3,154,557	3,687,476	3,424,751
İtalya	Tarım	25,365	12,449	8,179	23,463	12,343
	Madencilik	8,074	4,934	5,675	6,066	6,420
	Sanayi	1,037,523	1,709,680	1,831,516	1,889,039	1,998,324
İngiltere	Tarım	32,051	23,798	15,286	21,705	15,737
	Madencilik	5,338	6,918	71,297	16,563	6,716
	Sanayi	690,329	982,968	1,079,013	1,149,062	1,138,897
Irlanda	Tarım	1,528	1,999	671	3,069	2,813
	Madencilik		1	56		564
	Sanayi	17,535	59,402	41,916	47,944	50,438
Danimarka	Tarım	474	5,805	1,837	1,725	1,526
	Madencilik	2,466	11	2,182	25	7
	Sanayi	36,282	96,062	91,313	102,856	97,738
Yunanistan	Tarım	24,734	26,373	9,318	23,538	36,284
	Madencilik	3,982	5,752	1,566	536	913
	Sanayi	72,171	96,464	66,174	64,076	66,585
Portekiz	Tarım	221	324	187	390	219
	Madenciik			63	199	4,853
	Sanayi	9,385	17,145	18,007	23,574	37,597
İspanya	Tarım	24,289	23,067	4,176	3,730	21,135
	Madencilik	2,713	2,257	539	1,483	1.060
	Sanayi	223,398	320,006	310,580	315,271	315,034

Kaynak: D.İ.E. Dış Ticaret İstatistikleri Ankara.
** 10 aylık verileri içerir (Ocak-Ekim 1993)*

TABLO 8
TÜRKİYE-AB TİCARETİ

DEĞER	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
İhracat (000$)	1,066,175	2,780,673	3,204,032	3,263,148	4,967,730	5,092,852	5,407,790	6,892,814	7,041,937	7,600,459	7,288,752	8,268,546
İthalat (000$)	2,775,431	3,319,715	3,895,091	4,564,934	5,623,790	5,857,213	6,055,272	9,328,283	9,221,627	10,048,966	12,949,505	10,278,786
AB'ye yönelik ihracatın oranı	36.1	39.0	40.3	43.8	48.7	43.6	46.5	53.1	51.8	51.6	47.5	49.0
AB'den ithalatın oranı	30.2	31.1	34.5	41.4	39.9	41.1	38.6	42.6	46.1	44.6	44.0	41.2

Kaynak: D.İ.E., Dış Ticaret İstatistikleri, Ankara

lu S.P. Anastasiou Ltd. tarafından İngiliz Tarım Bakanlığı aleyhine 1972 yılında bir dava açıldı ve İngiliz Mahkemesi Avrupa Birliği Adalet Divanı'ndan yorum istedi.

Davanın konusu, Avrupa Topluluğu ile Kıbrıs Cumhuriyeti arasındaki ortaklık anlaşmasını ilgilendiriyordu. 1972 tarihli bu anlaşmaya göre, Kıbrıs'ta üretilen ve Topluluğa ihraç edilen tarifeyle malların üye devletlere girmesinin ön koşulu, bu mallar için serbest dolaşım belgeleri ile bu ürünlerin insan sağlığına uygunluk sertifikalarının Kıbrıs Cumhuriyeti yetkili gümrük mercilerinde alınmalarıydı. Davacı Rum şirket, adanın kuzey bölgesindeki gümrük mercilerince verilen belgelere göre, Avrupa Birliği ülkeleri ile yapılan ihracatta tercihli rejim uygulanamayacağını iddia ediyordu. Neden olarak da, KKTC'nin hiçbir üye ülke tarafından tanınmamasını gösteriyordu ki, buna kimse itiraz edemezdi.

Aslında 1972 Anlaşması'nın Türkiye'nin adaya çıkartmasından çok önce yapıldığı göz önünde tutulduğu zaman, Avrupa Birliği üye ülkelerinin sadece Rum kesiminden gelen mallara tercihli rejim uygulamasının taraflar arasında ayrımcılık yapma anlamını taşıdığı açık.

Bütün koşulları inceleyen Avrupa Birliği Adalet Divanı sonuçta şu kararı verdi: Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yetkili mercileri deyimi, Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin tanıdığı Rum kesimi yetkili mercilerini kastetmektedir. Bu nedenle tarımsal ürün ihracatında tercihli rejimden yararlanabilmek için gerekli olan belgeleri KKTC'nin vermesi halinde, bu belgeler geçersiz sayılır. Diğer bir deyişle, KKTC'den yapılan ihracat tercihli rejimden yararlanmak istiyorsa, Güney Kıbrıs yetkili mercilerinden belge almalıdır.

Böyle bir kararla Adalet Divanı, Kuzey Kıbrıs'tan Avrupa Birliği'ne yapılacak ihracatın önüne set çekerken, KKTC'yi üçüncü ülke konumuna indiriyor.

Türkiye ve Avrupa Birliği ekonomilerinin karşılaştırılması

Türkiye ile AB üyesi ülkelerin ekonomik göstergelerine ilişkin bazı tablolar aşağıda verilmiştir. Türkiye, AB ülkeleri arasında yüzölçümü bakımından birinci, nüfus açısından beşinci, GSYİH açısından dokuzuncu sıradadır. GSYİH içinde tarımın payı AB ülkelerine göre yüksek olup, çalışan nüfusun yarısı tarım sektöründedir.

Halen kişi başına milli gelirde AB ortalaması 19.000 dolar civarında. İlk sırada 27.000 dolar ile Danimarka'yı görüyoruz. Bunu Lüksemburg (23.000 dolar) takip ediyor. AB'nin en fakirleri ise Yunanistan (7.200 dolar) ile Portekiz (6.800 dolar).

AB'da yaklaşık 17 milyon dolayında işsiz var. İşsizlerin, çalışan nüfusa oranının en yüksek olduğu ülke İspanya (% 20). İspanya'yı, İrlanda izliyor. Buna karşılık, işsizliğin en alt düzeyde olduğu ülke ise % 4 ile Lüksemburg ve % 5.5 ile Portekiz. Kadınların ekonomik faaliyetlere katılma oranı açısından en yüksek düzeye % 46 ile İngiltere sahip. Oysa İspanya'da bu oran, toplam çalışanların ancak % 30'una ulaşabiliyor.

Çalışan nüfusun sektörel dağılımına baktığımızda tüm AB ülkelerinde hizmet sektörünün en az % 48 (Yunanistan ve Portekiz) olduğunu görüyoruz. Bu sektör en çok İngiltere, Belçika, Hollanda ve Danimarka'da gelişmiş. Bu ülkelerde oran % 70'e yaklaşıyor. Sanayinin payı ise % 25 ile % 35 arasında değişiyor. Tarım sektörü ise AB'de giderek küçülüyor. Ülkelere göre bu oran % 7 ile % 12 arasında. Ancak Yunanistan'da tarım % 26 ile hâlâ önemli bir yere sahip.

KAYNAKÇA

Tercüman, 13.3.1988
Cumhuriyet, 16.11.1988
Cumhuriyet, 27.12.1988
Tercüman, 15.2.1989
Agence Europe Bülteni, 15.4.1987
Le Monde, 21.11.1987
Hürriyet, 28.5.1988
Prof. Dr. Haluk Günuğur *Türkiye-AT Derneği Aylık Bülteni* Ekim 1994,s.1

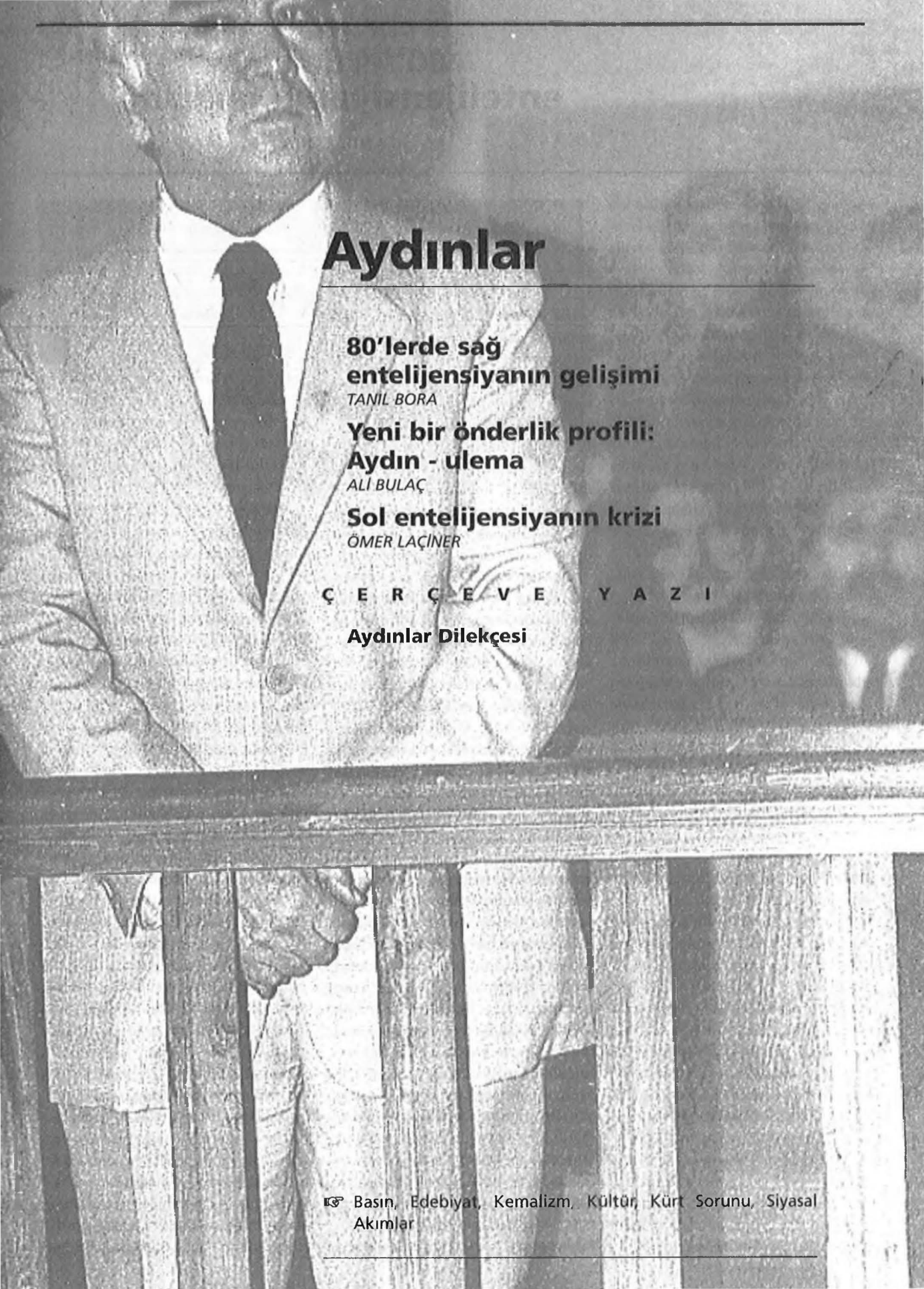

Aydınlar

80'lerde sağ entelijensiyanın gelişimi
TANİL BORA

Yeni bir önderlik profili: Aydın - ulema
ALİ BULAÇ

Sol entelijensiyanın krizi
ÖMER LAÇİNER

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Aydınlar Dilekçesi

☞ Basın, Edebiyat, Kemalizm, Kültür, Kürt Sorunu, Siyasal Akımlar

80'lerde sağ entelijensiyanın gelişimi

TANIL BORA

1970'lerde (sol hüviyetli) Türkiye entelijensiyası "sağcı aydın olabilir mi?" sorusunu tartışırken; evrensel bir insanlık idealine, o insanlığın sürekli değişmesi ve ilerlemesi fikrine itibar etmeyen, devletten/düzenden bağımsız davran(a)mayan sağcı okumuşların, ne denli bilgili olurlarsa olsunlar "aydın" sayılamayacakları kanaati yaygındı. Sağ entelijensiya olarak tanımlanabilecek yazı ve söz erbâbı da -yalnızlaş(tırıl)mış istisnalar dışında- devletin/rejimin bekası teyakkuzu içinde, kaba anti-komünizme kayıtlanmış, kısır bir karalama edebiyatına sıkışmış haliyle, bu yargıyı doğruluyordu.

1980'lerde ve 90'larda bu yargı sarsılmış, sağ entelijensiya nüfuzlu bir kimlik edinmiştir. Bu değişimde, sağ entelijensiyanın performansı ile dönemin 'ruhu'nun bileşik etkisi vardır.

Dönemin 'ruhu'yla kastedilen öncelikle sağ zihniyetin 1980'lerde dünyada ve Türkiye'de kurduğu hegemonyadır. Türkiye'de 80'lerin ilk yarısında 12 Eylül askeri yönetiminin otoriter-faşizan ideolojisinin, ikinci yarısında ise ANAP icraati altında neo-liberal ideolojinin baskın hale geldiği söylenebilir. Emekçileri baskılayan -hatta kriminalize eden- neo-liberal uygulamanın temelleri 12 Eylül yönetimi altında atıldı; ANAP'ın has neo-liberal çizgisi de 12 Eylül rejiminin otoriterliğinin ve organizmacı toplum tasavvurunun kuvvetli damgasını taşıyordu. Neo-liberal ideolojik söylemin 80'lerin ikinci yarısında berraklaşması ve baskınlaşması, piyasa toplumu yapılarının örgünleşmesiyle ve Yeni Sağ ideolojik hegemonyanın yeniden üretiminin sivilleşmesiyle ilgilidir. Sağ entelijensiyanın temayüz etmesi de, bu süreçte neo-liberal söylemin olgunlaş(tırıl)ması pratiğine bağlıdır. 1980'lerin ilk yarısında, gerek entelektüel ortamda gerekse siyasal kamuoyu ve medya nezdinde nüfuzlu bir sağ entelijensiyadan söz edilemez. Askeri yönetimi meşrulaştıran, 'toplumsal'ı kutsallaştırdığı devlet kavramı etrafında inşa eden, dini otoriteye itaat ve muhafazakâr ahlâk ilkesi olarak işlevselleştiren geleneksel milliyetçi-muhafazakâr entelijensiya -ki Aydınlar Ocağı'nda cisimleşmiştir; resmi nutukların/metinlerin imalinde ve bürokraside epeyce etkili oldu, fakat sivil ve popüler bir etkinlik kazanamadı. Bu entelektüel bürokrasiye müstakil bir aydın kimliği atfetmek uygunsuzdur.

Resmi ideolojiden ve hükümet politikasından görece özerk olması anlamında müstakil bir sağ entelijensiya, 80'lerin ikinci yarısında serpilip, 90'larda açığa çıktı. 80'lerdeki birikim, modernleşme-kapitalizm ikilisine bakışın olgunlaşmasıyla oluştu. Solidarist ve popülist kaygılarla gemlenmemiş, iktisadi akla biat eden kapitalizm telâkkisi güçlendi. Modernliğin kültürel Batı-merkezciliğini sorgularken reddiyeciliğe sıkışmayan, ananevi kısmici (biçimci, teknolojici) modernleşme tasarımının ufkunu genişleten -kimi örneklerde aşan-, modernliğin bilgi donanımını -ve formatını- kullanabilen bir literatür gelişti. Batı dünyasında gerek yeni-muhafazakârlık söyleminin Aydınlanma'yı itibardan düşürmesi gerekse düşünce yelpazesinin her köşesinde geliştirilen çok boyutlu modernizm eleştirileri; Türkiye'de de sağ kaynaklı modernizm eleştirisini "arkaik" ve "geri" bir tutum sayılmaktan çıkarttı. Türkiye'de 90'larda etkisini hissettiren "kültürel kimlik" ve "kültürel fark" tartışmalarının kültürel özgünlük izleğine kazandırdığı itibar, sağ aydınların yerlilik/millilik vurgusuna evrensellik/"globallik" vasfı kazandıracak; hatta sağ, solun "arkaikleşen" evrensellik iddiası karşısında globalleşmenin getirdiği 'sahih' evrenselliği temsil etme iddiasını sahiplenecekti. Böyle-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Aydınlar Ocağı, 12 Eylül'ün resmi ideolojisinin kaynağı olarak uzun süre gündemde kaldı. Aydınlar Ocağı'nın birçok üyesi ANAP'ın önde gelen kadroları arasında yeraldı. 80'lerin sonlarında Ocak düşünce-ideoloji üretimi ve lobicilik etkinliği açısından geriledi.

likle Türk muhafazakârlığı, bir ezeli-ebedi Gelenek inşa etme ve modernleşme sürecini o Gelenek'i tahrip etmeyecek biçimde idare etme misyonunu üstlenmesi anlamında, modern bir muhafazakârlığa dönüştü. Gelenekselci/özcü(milliyetçi-dinci)/romantik sağ ideolojileri kapitalist modernleşme/'ilerleme' mantığıyla teğelleyen Yeni Sağ dalgaya ayak uyduran aydınlar Türkiye'nin yeni sağ entelijensiyasını teşkil ederken; üretimleri devletin milli güvenlik bürokrasisi etrafında 'konuşlanmış' iç çekirdeğinin talim ettiği müfredâta inhisar eden geleneksel milliyetçi-muhafazakâr aydınların sağ kamuoyu nezdindeki etkinlikleri dahi çok aza indi. Yeni sağ aydının en tipik örneği olarak, 12 Eylül öncesinde MHP'nin günlük yayın organı *Hergün*'ün başyazarlığından neo-liberal çizginin saygın bir temsilcisi konumuna gelen Taha Akyol anılabilir. Yeni sağ entelijensiyanın birçok önemli ismi, 80'lerde yazı hayatına başlayan daha genç kuşaklardan çıkmıştır. Geleneksel milliyetçi-muhafazakâr entelijensiyanın etkinlik yitimi ise, Aydınlar Ocağı ve çevresindeki isimlerin 90'larda önemsizleşmesinde gözlenebilir.

Sözkonusu çizginin ve izleklerin oluşturularak sağdaki entelektüel gündemin zenginleşmesinde İslâmcı aydınların oynadığı rol, 80'lerin ikinci yarısındaki tablonun başlıbaşına önemli bir motifidir. 80'lerde yoğun bir çeviri ve yayın faaliyetiyle canlanan İslâmcı düşünce, modernleşmeye ve Batı'ya/Batılılaşmaya yönelik eleştiri mezhebinin kurucusu oldu. Bu eleştirinin kanavası olan hararetli anti-Kemalizm, sözkonusu entelektüel çabanın siyasallaşmasına, popülerleşmesine zemin sağladı - aynı zamanda onu demagojik ve vulger bir mâhiyete büründürdü. İslâmcı aydınlar, sağ düşünce gündemini tayin etmenin yanında, sağdaki entelektüel ortamın koordinatlarını çizdiler. Üslup ve 'derinlik' bakımından gazeteci 'ölçeği'nin hâkimiyet kazanmasında, özellikle 80'lerin ikinci yarısında sayıları alabildiğine kabaran İslâmcı aylık dergilerin payı büyüktü. Bu gazeteci-yazar söyleminin menzili, örgün bir panel ve konferans sistemi aracılığıyla genişledi. (Bu dönemde 'panel kültürü' sol entelektüel ortamın da omurgasını teşkil ediyordu.) 90'larda özel televizyonlar ve radyoların çıkışıyla, aşağıda da değinileceği gibi, gazeteci-yazar tipolojisinin faaliyet alanı iyice genişleyecekti. İslâmcı yeni kuşak entelektüellerin genişleyen hayat sahasına somut bir örnek, *İslâm* dergisi editörlerinden Hasan Hüseyin Ceylan'ın ve *Girişim* dergisini çıkartan Mehmet Metiner'in 1990'larda "aydın" kimliklerini RP'de etkili konumlara tahvil etmeleridir. İslâmi kesimde siyasal ajitasyondan/angajmandan ve reel politikadan uzak, gazete ölçeğini aşan fikir dergisi etkinliği adına ise, akademi ağırlıklı genç bir grubun çıkarttığı *Tezkire* (Ankara, 1991-) ile Ali Bulaç'ın yönettiği *Bilgi ve Hikmet* (İstanbul, 1993-) kaydedilmeli. İslâmcı yeni entelijensiyanın sağ entelektüel ortama çerçeve çizen bir başka etkisi, gelişkin bir okuyucu/'izleyici' kamusunu oluşturmasıdır. Tahsilli (kayda değer bir kısmı akademisyen) ve modern bilime vâkıf yeni entelektüel tipolojisinin zuhuru, okur kamusunda buna tekabül eden bir formasyonun gelişmesine koşuttur. Ancak bu niteliksel gelişmenin göreliliğini vurgulamak gerekir; yine 80 sonrasının bir ürünü olan, söz kalıplarına ve belâgate meftun bir 'pseudo-entelektüel' okur/'izleyici' kitlesi, baskın tipolojidir.

İslâmi entelijensiya ile ilgili önemli bir gelişme, müstakil bir "İslâmcı aydın" kimliğinin gelişmesine bağlı olarak, sağcılık/milliyetçi-muhafazakârlık şemsiyesinin dışına çıkma eğiliminin belirmesidir. Bu eğilim, İslâmcı hareketin sağ-sol ötesi bir üçüncü yol olma iddiasının uzantısıdır. 80'lerde/90'larda İslâmi kimliği öne çıkartan ancak sağcı/milliyetçi-muhafazakâr üst kimliğini terketmeyen aydınların (örneğin Ahmet Kabaklı, Nevzat Yalçıntaş) merkezi, 90'larda ülkede en çok satan üç gazete arasına giren *Türkiye* gazetesi olmuştur. İslâmcı aydınlar arasında 80'lerin ikinci yarısında daha güçlü olan müstakil ideolojik kimlik iddiasının, -RP'yle aralarındaki

mesafeyi de kapatmalarına koşut olarak- 90'larda lâfzen sürmekle birlikte pragmatik güncel nedenlerle zayıfladığı söylenebilir. İslâmcı entelijensiyanın sağ entelijensiyaya nispeti ne olursa olsun, İslâmcı entelektüel üretimin ve ortamın, sağ entelektüel üretimi ve ortamı belirleyici etkisi kesindir.

80'ler/90'lar dönümünde SSCB odaklı sosyalist sistemin çöküşüyle komünizm heyulâsının ortadan kalkması, sağ düşünce ortamını birçok saplantılarından kurtararak 'ferahlattı'. Verili dünya düzenini (kapitalizmi) ebedileştiren belâgatiyle "tarihin sonu"/"ideolojilerin sonu" kampanyasının rüzgârı, ideolojik statükoyu/merkezi, dolayısıyla sağı sol-sağ kutupsallığından 'arındırarak' mutlaklaştırdı. Kendisini "serbest piyasa, demokrasi, sivil toplum, insan hakları" ilkeleriyle kutsanan globalleşmenin mümessili sayan yeni sağ entelijensiya, yukarıda Türk muhafazakârlığının modernleşmesi bağlamında değinildiği gibi; "gericileştiğini", "arkaikleştiğini" ilan ettiği sola karşı "modern dünya"nın ve "evrensel insanlık değerleri"nin temsilcisi sıfatıyla psikolojik üstünlük kazandı. Bu ferahlama ve 'galibiyet' duygusu, sağ entelijensiyanın 80'lerdeki birikimini 'değerlendirmesi' için güçlü bir teşvik oldu. 1960'lardan beri sola itiraza kitlenmiş negatif sağ söylemin kısırlığının özeleştirisini yapan kimi sağcı aydınlar, pozitif ve iddialı bir duruş edinme çabasına girdiler. Bu özgüvenli yönelim içinde dahi, "tercümeci" zihniyet ve kendi gerçekliğine/ülkesine yabancılık motifleriyle çizilen sol aydın karikatürünün karalanması, sağ aydın kimliğinin bir dayanağı olmayı sürdürdü.

Kazandığı özgüvenin yanısıra sağ-sol şemasının aşıldığı vaazı, sağ entelijensiyanın solcu veya "kozmopolit"/Batıcı sayılan aydınlarla iletişim

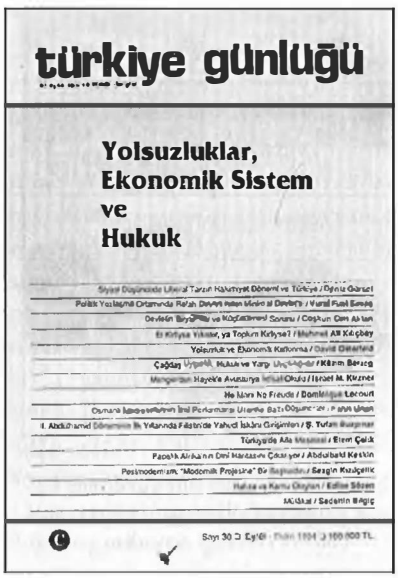

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türkiye Günlüğü, Türk sağını modernleştiren bir yayın organı işlevi gördü. Dünyada Yeni Sağ'ın liberal-muhafazakarlık sentezini Türkiye'nin geleneksel milliyetçilik-muhafazakarlık söylemine uyarlayan bir performans gösterdi. Dergi Türk sağ entelijensiyasının "think-thank" hüviyeti kazanmasına da aracılık etmiştir.

kurmasını kolaylaştırdı. Nur Vergin gibi sağ gelenek dışından gelip sağ entelijensiyaya dahil olan veya Nilüfer Göle, Şerif Mardin -bir dönem için Murat Belge- gibi Türk sağının düşünce ve maneviyat dünyasına ve bilhassa İslâma empatiyle yaklaşan figürler büyük rağbet gördüler. Ancak sağ ve sol eğilimli aydınlar arasında artan alışveriş, verimli bir tartışma meydana getiremedi; hoşgörü ve çoğulculuk ritüeli olmaktan, veya sağ entelijensiya açısından bir hegemonya tercübesi -ayrıca belki 'transfer' çalışması- işlevi görmekten ibaret kaldı.

80'ler/90'lar dönümünün bu ruh hali içinde, iktisadi aklın gündelik hayattaki güçlü nüfuzu ve liberalizmin söylemsel egemenliği, bütünlüklü bir liberal entelektüel mahfil oluşumunu teşvik etti. Cengiz Çandar, Asaf Savaş Akat gibi evvelce -hatta kimisi 1980'ler boyunca- solda konumlanmış birçok aydının, ayrıca birçok etkili köşe yazarı gazetecinin liberal kimliğini benimsemeleriyle; entelektüellik 'vasatında', zaman zaman buyurgan bir edâyla birleşen bir liberal hegemonya oluştu. Buyurganlık çoğu kez edâ düzleminde kalmadı; gerek kültürel muhafazakârlık ve devletçi otoriterlik gerekse iktisadi rasyonalite taassubu üzerinden, -yine Yeni Sağın evrensel tecrübesi doğrultusunda- liberal-otoriteryanizm kılığına büründü. Öte yandan liberalizmi entelektüel ve ahlâki bir öğreti olarak benimseyen bir aydın zümresi de ortaya çıktı. Kâzım Berzeg, Atilla Yayla, Mustafa Erdoğan, Coşkun Can Aktan 1992-94'de "Liberal Düşünce Topluluğu" adıyla bir çevre teşekkül ettirdiler. Liberalizmin hukuk ve insan hakları/özgürlükleri teorisinde de derinleşen bu çevre, tutarlı bir siyasal liberalizm çizgisini oturtma gayreti içinde görünüyor.

Sağ entelijensiyanın 90'lardaki gelişmesinin aynası olarak, 1989'da Ankara'da yayımlanmaya başlayan *Türkiye Günlüğü* dergisi anılmalıdır. Yayın Kurulu'nda Ahmet Turan Alkan, Nabi Avcı, Beşir Ayvazoğlu, Vedat Bilgin, Mustafa Çalık, Erol Göka, Öner Kabasakal, Mehmet Öz, Mehmet Özden, Ahmet Nezihi Turan, Mümtaz'er Türköne'nin bulunduğu derginin, Türkiye'nin sağ düşünce geleneğinde en muhtevalı ve etkili fikir dergilerden birisi olmayı başardığı söylenebilir. "Rengi Müslüman, kaynağı yerli, zemini milli ve perspektifi evrensel" bir kimlik tarifi yapan *Türkiye Günlüğü*, Türk muhafazakârlığını ve Türk milliyetçiliğini modernleştirmeye dönük bir üretim yaptı. 1994/95'de Deniz Gürsel'in ortaya attığı "gelenekselci liberalizm" tasarımı, bu üretimin, muhafazakârlıkla liberalizmi kuvvetli bir şekilde lehimleyen Yeni Sağ ideolojiyi güçlü solidarist katkıyla özgülleşti-

ren/yerlileştiren bir çıktısı oldu. Deniz Gürsel'in bu davayı yüklediği "milletin organik aydını" öznesi; *Türkiye Günlüğü*'nün 80'lerin/90'ların sağ eğilimli tahsilli kuşakları nâmına ifade kazandırdığı, dar reel politikaya/partilere bağımlı olmayan, müstakil, "pedagojik" bir mihrak olarak işlev gören entelijensiya oluşumu yönündeki arzuyu yansıtır.

Sağda 90'larda billurlaşan yeni-modern entelijensiya mihraklarından sözedeıken, 'eski' milliyetçi-muhafazakâr entelijensiyanın belirli bir rehabilitasyonuna da değinmek gerekir. Yiten anti-komünist teyakkuzun yerini Kürt meselesi dolayısıyla bölücülük heyulâsının alması ve devlete otoriter bir milliyetçiliğin hâkim olması, reaksiyoner sağ entelijensiyanın itibarını artırdı. Milliyetçi yazı ve söz erbâbının etkinliği çoğaldı; Türkçü fikriyat yeniden zuhur etti. Türk Ocakları ve bu dernek tarafından çıkartılan *Türk Yurdu* dergisi, sağ entelijensiyanın

İLETİŞİM ARŞİVİ

12 Eylül'den önce MHP'nin günlük yayın organı Hergün'ün başyazarı olan Taha Akyol, 80'lerin ikinci yarısından itibaren liberal bir kimlik edindi. Özellikle Meydan, Milliyet gibi sağ damgalı olmayan popüler gazetelerde köşe yazarlığı yapmaya başladıktan sonra, "iktisadi rasyonalite/verimlilik" odaklı bir neo-liberal söylemi olgunlaştırmıştır.

otoriter ve milliyetçi-muhafazakâr kesimlerine milliyetçiliğin hegemonik olduğu bir çatı sunan bir merkez olarak anılabilir.

"Aydın sosyolojisi" bakımından, 90'larda mesafe kaydeden müstakil sağ entelijensiya oluşumunun, bir bürokratik-teknokratik elit 'lobisinin' oluşumuyla içiçe geliştiği gözlenebilir. Bu noktada, sağ entelijensiya yapısındaki bir başka önemli değişime değinebiliriz. Gerek bilişim/enformasyon sektörünün genişlemesine gerekse siyasetin artan oranda ideolojisizleşmesine/pragmatistleşmesine bağlı olarak siyasal ve kamusal alanda "projecilik ve danışmanlık" hizmetleri Türkiye'de de önemli bir çapa erişti. Bu faaliyet, entelijensiyaya önemli bir istihdam, etkinlik ve prestij sahası açtı. Projeciliğin ve danışmanlığın "profesyonel"/'teknisist' etiğinin, entelektüel uğraşı bürokratik-teknokratik araçsal akla yakınlaştıran bir tesiri oldu. Siyasal ve kamusal güç ve para kaynaklarına büyük ekseriyetle sağ ikticlar(lar)ın hükmetmesine de bağlı olarak, bu yönelimden en çok sağ entelijensiya etkilendi -ve nemâlandı. (Aslında hiç de sadece sağa inhisar etmeyen genel bir gelişmeden sözediyoruz.) Siyasal ve stratejik konularda karar üretimine yol göstermek üzere farklı alanlardan uzmanlar arasında "beyin fırtınası" düzenleyip rapor üreten think-thank (düşünce küpü) faaliyetine talep oluşması da bu gelişmeye bağlıdır. Sağ entelektüel mahfiller -hem dergiler, dernekler, sonraları şirketler gibi kurumsal yapılar hem de esnek ilişki ağları- 'think-thank'leşme eğilimi de gösteriyorlar.

Entelijensiyanın profesyonelleşmesine ciddi katkısı olan medya, sağ entelektüel ortamın İslâmcı aydınların öncülüğünde kazandığı bünyevi özellikleri pekiştirmesiyle önemlidir. 90'larda bilhassa özel televizyonların faaliyete geçmesi sonrasında, konu

ABC ARŞİVİ

Nevzat Yalçıntaş, Türk milliyetçi-muhafazakar entelijensiyasının değişik kesimlerinin ekollerinin kesişiminde duran bir figürdür. Aydınlar Ocağı'nın önde gelenlerinden olan Yalçıntaş, Tercüman ve Türkiye gazetelerinde köşe yazarlığı yaptı. Geniş platformlu sağ düşünce forumlarında -en azından simgesel- mevcudiyeti aranan protokoler bir konumu vardır

tüketim döngüsü fazlasıyla hızlanan medyanın spektaküler nitelikli söze olan ihtiyacı çoğaldı. Geniş ve kazançlı bir istihdam alanı sunan medya faaliyetine giren veya demeç-verenliğe celbedilen aydınlar, hızlı ve vurucu olma gereği altında, sözü/düşünceyi sloganlaştırmaya ve fragmanlaştırmaya (bölükpörçükleştirmeye) itildiler. Entelektüel çokyönlülüğün simülasyonu olarak medyatik malumatfüruşluk gelişirken, ünlenen pek çok yazarın/düşünürün/akademisyenin aydın kimliği demeç-verene irca oldu. Medyanın etkisi, yukarda değindiğimiz, okur/izleyici kamusundaki pseudo-entelektüelliğin pekişmesine katkıda bulundu. Metaforik ve aforizmacı üslubuyla Cemil Meriç'in ele alınan dönemde sağ okur kamusunda gördüğü büyük ilgi de bu eğilime uygundur. Gerek evrensel gerek "yerli" düşünce birikimini eleştirel bir işlemden geçirmeye hevesli ve yetenekli entelektüel girişimler ise -solda olduğu gibi sağda da- gayet mahdut...

Yeni bir önderlik profili: Aydın-ulema

ALİ BULAÇ

Geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve daha uzun bir süre devam edeceği anlaşılan önemli tartışma konularımızdan biri, geleneksel toplumun önderlik profilini teşkil eden "ulema" ile, bir bakıma bunun yerini almış bulunan "aydın" sorunudur.

Tartışma görünürde toplumsal önderlik ve toplumsal değişimde rol alacak katalizör gücün niteliğiyle ilgili görünmekle beraber, aslında önderlik rolünü üstlenme iddiasında olan farklı ve hatta biri diğerine karşıt katalizör güçlerin temel aldıkları referanslarla ilgilidir. Bu anlamda konu şu şekilde vaz'edilebilir: Ulemanın referansını teşkil eden alem tasavvuru ve bundan neş'et eden dünya görüşü, bir başka ifade ile din mi, yoksa Aydınlar'ın referansı olan ve özü itibariyle Aydınlanma'nın seküler bakış açısına dayanan dünya görüşü mü tarihsel bir kategoridir?

Yakın tarihimizde meydana gelen çok yönlü kırılmanın etkisini gösterdiği en önemli alanlardan biri hiç kuşkusuz sosyal önderlik alanında başgösteren krizdir. Geleneksel bütün Müslüman toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da sosyal önderlik ulemanın elindeydi. Önce Tanzimat, ardından Meşrutiyet ve son olarak Cumhuriyet'le birlikte toplumun tabii önderleri ve devletin üç sacayağından birini teşkil eden ulema *(ilmiyye)* zümresi tasfiye edilip, yerine bir Aydın sınıf ikame edildi.

Hem yatay, hem dikey olarak ortalama bir Müslümanın ferdi ve sosyal hayatında ulemanın ne ifade ettiğini anlamak çok önemlidir.

Peygamber Efendimiz (s.a.), *"Alimler peygamberlerin varisleridir"* diye buyurur. Bu demektir ki, din ve dünya *(ruhani* ve *cismani)* ayırımı yapmayan İslâm dininin genel perspektifinden bakıldığında, belli bir formasyona sahip alimler *Allah* tarafından seçilmiş *(mustafa)* bir insanın özel görevi olan peygamberlik *(Nübuvvet/Risalet)* bir kenara bırakıldığında; peygamberlerin toplum hayatında gördükleri bütün fonksiyonları görmekle yükümlüdürler. Bu tanımında alim, hem ansiklopedik bilgisi hem çok yönlü eylemci kişiliğiyle öne çıkar.

Sünni ulema geleneği, *Kur'an*'ın irfani ve manevi yorumunda alimlerin söz sahibi olabileceklerini kabul etmekle birlikte, ulaşabilecekleri bilgi, hikmet ve irfan düzeyi ne olursa olsun görüşlerini "dini anlamda" kutsal ve mutlak bağlayıcı kabul etmez. Çünkü Sünnilikte ilke olarak peygamberlerden başka hiçbir beşer *Allah* tarafından korunmuş *(Ma'sum)* değildir. Buna karşılık Şii gelenek, Peygamber soyundan gelen Ehl-i Beyt imamlarının *(İsne-i aşere) Kur'an*'ı Peygamber kadar ve tam bir kesinlik arz ederek yorumlayabileceklerini, bu korunmuş *(Ma'sumiyet)* özellikleri dolayısıyla görüş ve yorumlarının bağlayıcı olduğunu iddia eder.

İslâm dininde *(Ruhban)* sınıfı olmamasına rağmen, Peygamber'den sonra ümmet hayatında rehberlik edecek ilim ve irfan sahibi insanlara, seçkin bilginlere ihtiyaç vardı. *Hz. Muhammed*'in nübüvvet ve vahy alma dışındaki mirasını devam ettiren ilk dört halife ve seçkin sahabiler, hakikaten sergiledikleri formasyonla "peygamberlere varis ulema" profiline örnek teşkil ettiler ve bu ihtiyacı karşıladılar. Fakat Hz. Ali (r.a.)'nin şehadetinden sonra durumda önemli bir değişme oldu.

Beni Ümeyye iktidarıyla birlikte alimler siyasi alandan tasfiye edildiler. Bu dönemde fıkıh ve hadis alimleri siyasi iktidarı ve uygulamalarını kendilerinin meşru bulacağı bir çerçeveye bağlı ve bağımlı kılmak için ya kendileri direndiler, ya da başka

İLETİŞİM ARŞİVİ

Fethullah Gülen, uzun yıllara yayılan "tohum atma" çalışmalarının semeresini 90'lı yıllarda görmeye başladı. Gülen ve çevresi, faaliyetlerinin ağırlığını, özellikle okullar ve dersaneler üzerinden, yeni bir "İslami iktidar eliti" kuşağı yetiştirmeye verdi.

nedenlerle başgösteren askeri direnişlere, siyasi muhalefet hareketlerine geniş destekler verdiler. İslâm fıkhının önde gelen simaları arasında yer alan Ebu Hanife'den İmam Şafii'ye kadar fakihlerin siyasi muhalefete verdikleri destek bunun iyi bir örneği sayılır. Hatta kendisi de güçlü bir muhaddis ve fakih olan Ahmed İbn Hanbel'in Mutezile'ye ve bu akımın düşüncelerini resmi görüş şeklinde kabul eden Me'mun'un iktidarına karşı verdiği mücadelenin esasını teşkil eden mesele, yani *Kur'an*'ın yaratılmış olup olmadığı *(Halk-ı Kur'an)* konusunda çıkan tartışma, gerçekte ulemanın resmi toplum üzerindeki denetim hakkıyla ilgilidir. Çünkü sonradan yaratılmışsa ebedi ve evrensel değil, tarihsel ve dönemseldir. Bu durumda siyasi kararlar, *Kur'an*'a aykırı olsa bile tarihsel ve dönemsel özellikler arz ettiğinden dini otoritelerin sorgulamalarına tabi tutulamazlar.

Abbasiler'in orta zamanlarına kadar alimlerin siyasi iktidara karşı ya aktif muhalefet (kıyam, kıyama destek) ya da zamanı beklemek (temekkün) veya sadece ümmetin manevi ve sosyal hayatını takviye etmekle uğraştıklarını söylemek mümkün. Bu döneme kadar ulemanın genel prensibi, "sultanın sarayından ve zenginlerin sofrasından uzakta kalmak" şeklinde özetlenebilir.

Ancak Harun Reşit zamanında önemli bir değişiklik –ya da ciddi bir kırılma– vuku buldu ve Ebu Hanife'nin gözde öğrencisi İmam Ebu Yusuf Abbasi yönetiminde Adalet Bakanlığı *(Kadi'l-kudat)* yapmayı kabul etti.

Şüphesiz *Kitabü'l-harac*'ın yazarı fıkıh alanında muktedir bir otoriteydi ve görev yaptığı süre içerisinde yönetimi kendi görüşleri istikametinde yönlendirmeyi başardı. Ancak bu işbirliğinden yine de ulema veya sivil toplumun değil, siyasi iktidarın kazançlı çıktığını söylemek mümkün. Zira hemen hemen o tarihten sonra Şii dünyanın Ehl-i Beyt geleneğinden gelen imam ve alimleri dışında Sünni dünya bir daha aktif bir askeri muhalefet yapmamak üzere şekil değiştirmiş ve Şiiler'den farklı bir tarihi mecraya girmiş oldu.

Siyasi iktidar, bu fırsatı ganimet bilip, içtihad kapısını fiilen kapattı, böylelikle müçtehid ulemanın önderliğinde veya desteğinde herhangi bir ayaklanma ihtimalini de bertaraf etmeyi başardı. Bu, önemliydi, çünkü bir ara yüzlerce mezhebin dairesi içinde teşekkül eden sivil muhalefet bir yandan kendine özgü bir yaşama biçimini öne geçiriyor, öte yandan siyasi iktidarın meşruiyetini ulemanın içtihadlarını referans (delil) göstererek sorguya tabi tutuyordu. Kolayca tahmin edileceği üzere bu, merkezi iktidarın kitleler üzerindeki denetimini zayıflatan ve muhalefetin temekkünden çıkıp ayaklanmalara dönüşmesini sağlayan önemli bir faktördü. İslâm'ın fıkıh ve düşünce tarihinde içtihad kapısının kapatılması tamamen siyasidir.

Ebu Yusuf'tan sonra Sünni ulema geleneğimizin iki kola ayrılıp günümüze kadar geldiğini söylemek mümkün: İlki, verili siyasi toplum içinde yer alarak devleti ve devlet aygıtını denetlemeye çalışan resmi ulema; diğeri klasik dönemin tutumunu devam ettirip ümmetin sosyal ve manevi hayatını takviye edip ilimlerin, kültürel hayatın gelişmesine katkıda bulunmakla yetinen sivil ulema.

Osmanlı'da her iki kol da var. Ulema, Seyfiyye (asker) ve Kalemiyye (bürokrasi) yanında önemli bir etkiye sahiptir. Resmi toplumun önemli bir unsuru olmakla beraber ulema gücünü halkın desteğinden ve İslâm'dan almaktadır. Doğal olarak ister Emevi ve Abbasiler'de olsun, ister Osmanlılar'da olsun, ulema sadece medrese tahsiliyle iştigal eden bir zümre değildir; bunun yanında toplumu aydınlatan vaizler, eğiticiler, hukukla uğraşan ve yargı makamını işgal eden bir zümredir.

Osmanlı toplum örgütlenmesinde

sivil olmayan ulema, devlet içindeki geniş etkisine rağmen bir bakıma rakibi sayılan Enderun kökenli askeri ve idari bürokrasiyle eşgüdüm halinde varlığını sürdürmekle karşı karşıyadır. Enderun, çoğu devşirme veya Rumeli kökenli insanlardan oluşan bir seçkinler zümresi yetiştirmekteydi.

Osmanlı'da 19. yüzyıldan itibaren devlet içindeki ulema zümresine karşı güçlenen işte bu, kökeni Enderun olan askeri ve idari bürokrasinin seçkinleridir. Bu zümre, Osmanlı batılılaşmasına karar verince ulemayı tasarladığı projenin önünde bir engel olarak gördü. Ulemanın buna verdiği cevap kuşkusuz sert bir tepkiydi. Bu tepki bağlamında tarihimizde ulema dini rasyonelleştirmek suretiyle bir yandan geleneğe indirgedi, öte yandan batılılaşma ve modernleşme projesine karşı konuşlandırılmış oldu.

Ulema'nın etkisinin fiilen II. Mahmut zamanında zayıfladığını ve Tanzimat dönemi boyunca süren bu zayıflamanın Cumhuriyet'le birlikte bir kırılmayla sonuçlandığını söylemek mümkün. Tasarlanan reformlar ulema devlet içinde sahip olduğu gücü korudukça gerçekleştirilemezdi. Çünkü ulema, artık bu tarihten sonra geleneği temsil ediyordu ve nitekim devletle ilgili soruşturmanın açıldığı her seferinde ulemanın tavsiye ettiği şey "ataların geleneği"nde ifadesini bulan kurum ve teamüllerin diriltilmesi şeklindeydi. Batılı tarzda yeniden yapılanmaya karar veren Saray, Yeniçeri ocağıyla birlikte ulema sınıfını da tasfiye etmek istedi ve zamanla bunu başardı. Yeni dönemde devletin amacı ulemanın yerine yeni bir sınıfın ikamesini sağlamaktı; bu da Aydınlar'dan başkası olamazdı. Cumhuriyet bu süreci mantıki sonuçlarına kadar götürdü ve ulemayı kalıntılarına varıncaya kadar hem idarenin bünyesinden, hem de toplumsal hayattan kazımaya çalıştı.

Abbasiler'den başlamak üzere ulemanın sivil konumunu, yani toplumsal hayatı devletin dışında kalarak takviye etme misyonunu terk ederek resmi toplum içinde örgütlenmesi ve bu örgüt yapısıyla bürokratik bir kimliğe sahip olması iyi miydi? Çoğu zaman ulemanın siyasi iktidarların keyfi tutumlarına karşı bir dalgakıran rolü oynadığında hiç kuşku yok. Zembilli Ali Efendi ve Ebussuud gibi muktedir Şeyhülislamlar'ın padişahlarla olan ilişkileri bunu teyid etmektedir. Ancak toplumsal kesin ve radikal kararların alınması gerektiği kritik zamanlarda, ulemanın resmi toplum içindeki konumu dolayısıyla atması gerekli adımları atamadığı da bir gerçek. Bu, hem ulemanın son tercihini resmi toplumun genel maslahatı yönünde kullanması, hem de ciddi bir rekabetle yüzyüze geldiği durumlarda konumunu ve konumuna meşruiyet sağlayan dini rasyonelleştirmesi ve muhafazakar bir gelenekçiliğe indirgemesi gibi bir sonuca yol açtı.

Böyle zamanlarda devletin dışında halk içinde yüksek itibara sahip sivil ulemanın dönüştürücü bir fonksiyon görmesi düşünülemezdi. Çünkü sivil ulema uzun yüzyıllardan beri devlet ve aktif siyasetle ilişkisini kesmiş bulunuyordu; Cumhuriyet'le gerçekleşen şey, iki ulema tipinin tasfiyesi olduğundan, bunun çok sonraları doğuracağı sonuç, tamamen sivil ve *Kitap*'ı referans alan –bazılarının *Yüksek İslâm* veya *Elitist İslâm* dediği– yeni bir sosyal önderliğin doğmasına gerekli tarihi ve sosyal zemin hazırlamak olacaktı. İşte bizim *"Aydın-Ulema"* önderlik dediğimiz yeni profil bu gelişmenin bir sonucudur.

Aydınlar ile Ulema arasında şu farktan söz edilebilir:

1. Klasik dönemini esas aldığımızda ulema, referansını *Kur'an* ve *Sünnet*'ten, gelenekten alır; bilgi kaynakları İslâmi ilimlerdir.

Aydınlar'ın referansı Aydınlanma düşüncesidir. Her ne kadar Kant'ın tanımından hareketle Aydınlanma'nın kendisini "dini bir soru" kabul etsek dahi, verilen cevap ve kullanılan araçlar tümüyle sekülerdir. Aydınlanma'nın cevabını "kendini düşünen birey (Cogito)" vermiş ve bu cevabının referanslarını akılda ve pozitif bilginin verilerinde aramıştır.

2. Ulema topluma doğal durumunda önderlik yapar, sosyal alandaki ilişkileri tanzim eder, manevi ve kültürel irşatta bulunur. İslâm'ın baskın geleneğinde ulema genel karakteriyle sivil bir görünüm arz eder, resmi olsa bile meşruiyetini devletten almaz, halktan ve sahip olduğu dini formasyondan alır. Hatta halk nezdindeki itibarı ve dini formasyonu, ulemanın resmi toplum nezdindeki gücünü ifade eder. Bu, ulemanın kendi başına ve aktif bir özne olarak siyasal bir talepte bulunmayacağı veya konjonktürün elverdiği durumlarda siyasal iktidarı ele geçirmeyi aklına getirmediği anlamına gelmez. Ancak Hasan el Basri'nin genel çerçevesini çizdiği Temekkün, zaman içinde yerleşik bir eğilim halini aldığından, İslâm tarihinde ulema sivil fonksiyonları arasında siyasal iktidarı ele geçirme arzusunu söndürmüş, uyarma görevini de geri sıralara itmiştir.

Aydınlar ise toplumu dönüştürmek ister, bu yüzden halkla ve halkın kültürüyle aralarında büyük bir mesafe vardır. Aydınların gözünde halkın kültürü "ölü", halkın gözünde Aydınlar'ın empoze etmeye çalıştığı kültür "öldürücü"dür. Kültürel açıdan her zaman iki kesim arasında çok keskin bir çatışma olmasa bile, sözkonusu mesafe daima belirgin olmuştur. Aydınlar son tahlilde sırtlarını devlete, politik topluma dayamak durumundadırlar. Bu da, aydınların

daima politik toplumla uyum içinde oldukları ya da devlete karşı bir muhalefet yürütmedikleri anlamına gelmez. Çoğu zaman Aydın olmanın fonksiyonu yerleşik tutumlara karşı muhalefet, özgür düşünmektir. Ancak aydınlar ile halk ortak bir referansta birleşmediği için, en azından bizim gibi modernleşme yolunda olan ülkelerde aydınların son sığınağı resmi toplumun destekleyici gücüdür. İslâm dünyasında aydınların geniş bir halk desteği yoktur.

3. Yine klasik dönemi esas alındığında ulema her yeni durumda bilgiyi yeniden üretmek, geliştirmek, aktüel ihtiyaçlara cevap vermek ve içtihadlar yapmak durumundadır. Bu en azından "Peygamberlerin varisi ulema"nın rol oynadığı klasik dönem için böyledir.

Aydınlar ise Dr. Şeriati'nin dediği gibi genellikle muhafazakardırlar, yeni düşünceler üretemezler, verili düşünceleri topluma benimsetmeye çalışırlar. Bu aydın kesimden geleceği öngören düşüncelerin hiç sadır olmayacağı demek değildir. Şu var ki, eğer aydın politik ve sivil toplumun yerleşik, genelgeçer düşünce düzeyinin çok üstünde devrimci şeyler söylüyorsa, o artık aydın olmaktan çok seçkin bir entellektüel, geleceğe işaret eden bir yıldızdır.

İslamda sosyal önderliğin evrimi

Bilindiği üzere İslâm'da Hıristiyanlık'ta olduğu gibi iki kesin alan, yani din-dünya, iman-akıl, ruhanicismani ve ruhban-laik gibi kesin ayrımlar yoktur. Toplumsal önderliğin daima örnek ve mükemmel prototipi kabul edilen Peygamber'in kişiliğinde bu sözünü ettiğimiz alanlar birleşmişti. Ancak Karafi gibi bilginler, onun Nübüvvet, devlet başkanlığı, yargıç ve beşer olarak tutum ve davranışlarının birbirinden ayrılması gerektiğini söylemekte ve buna göre

İLETİŞİM ARŞİVİ

Bilgi ve Hikmet, İslâmi kesimin yeni yüzünü ya da bir döneme kadar "bilinmeyen" yüzünü yansıtan bir entellektüel dergi olarak dikkat çekti.Derginin ana tartışma ekseninde, demokrasi, modernizm, liberalizm gibi kavramların ağırlığı vardı.

Sünnet adını verdiğimiz kaynağı kategorilere ayırmaktadırlar. Müslümanların bilincinde bir peygamber örnek bir profil teşkil etmekle beraber, İslâm'ın ilk dönemlerinden başlamak üzere garip bir şekilde "din-dünya" ayırımına gidilmiştir. Maverdi başta olmak üzere İmam Gazali ve diğer bilginlerin kaleme aldığı eserlerde bu ayırımın derin izlerini tespit etmek mümkün.

Gazali, beşer hayatını yakından ilgilendiren ilimleri ikiye ayırır: Dini ilimler, dünyevi ilimler. Gazali'ye göre dini ilimler en üstün ve kabule şayan olanlarıdır. Dünyevi ilimler ise, eğer Yunan metafiziğinin derin etkileri altında teşekkül etmemişse öğrenilebilirler.

Kur'an ve *Hadis* kaynaklarında dini ve uhrevi ayırımı varken, niçin Gazali ve diğer bilginlerin dini-dünyevi ayırımına gittikleri konusu hâlâ tartışma konusudur. Bugün de sözkonusu ayırımın geçerli olduğunu düşünenler, dünyevi bilgilerin dini ilimlerin kapsamından ayrı tutulması gerektiğini, ancak Gazali'nin dediği kadar bunların küçümsenemeyeceğini düşünmektedirler. Onlara göre, din her şeye karışmaz, kendine ait bir alana sahiptir; dünyevi işlerin yürütülmesi dünyevi bilgilerle mümkündür ve nitekim *Hz. Muhammed* (s.a.) de *"Siz dünya işlerini benden iyi bilirsiniz"* demiştir.

Bu durumda sıradan bir Müslümanın kendine soracağı sual şu olacaktır: Eğer din ve dünya arasında kesin bir ayırım yoksa, dünyayı dine göre tasarlamak ve yaşamak gerekmez mi? Şayet İslâm'ın içinde bu türden bir ayırım kabul edilecekse, o zaman insanın dikkatinin yoğunlaşacağı alan din mi, dünya mı olacaktır?

Klasik dönemde sosyal önderliğin tek profilini çizen ulemanın böyle bir sorunu yoktu. Ancak tarihsel olarak ulema devletten ayrılınca ulemanın dikkati dini ilimler üzerinde yoğunlaştı.

Bu durumun Osmanlı'da iki nedenden dolayı büsbütün pekiştiğini söyleyebiliriz:

a. Fatih'ten başlamak üzere tedrici olarak felsefe öğrenimine son verildi, ardından Gazali ve Mollazade'nin kavramsallaştırmasında dünyevi ilimler sınıfına giren bilgiler medreselerin müfredatından çıkarılmaya başlandı.

b. Devletin kurucu ideolojisi ve teb'a nezdindeki meşruiyeti din olduğundan, zihinsel dikkat doğal olarak din üzerinde toplanmıştı. Bu anlamda meşruyeti temin eden ulemaya daima ihtiyaç hissedilmişti.

Ancak askeri yenilgilerin artması ve devletin içinde başgösteren zaafın açık seçik ortaya çıkması üzerine, zihinsel dikkat güç temerküzünü sağlayan bilim, teknoloji ve Batı'da dizayn edilmiş seküler araç ve yöntemler üzerinde yoğunlaşmaya başladı.

Ulema bu yeni ihtiyaçlara cevap veremediği gibi, sözkonusu ihtiyacın karşılanmasına da karşıydı.

Ulemayı fonksiyonsuz bir konuma düşüren ikinci önemli gelişme, devletin Tanzimat'tan başlamak üzere ulus-devlet yönünde tepeden tırnağa yeni ve farklı bir örgütlenme yapısına geçmeye başlamasıdır. Ulema din'e ve ümmet'e ait bir sınıftı, ulus devlet ise seküler ve ulusal bir temelde örgütlenmişti. Bütün ulus devletlerin olduğu gibi, yeni devletin de kurucu düşüncesi Aydınlanma olduğundan bu yeni örgütün katalizörü de aydınlar olacaktı.

Bugün İslâm dünyasında üç ayrı önderlik tipolojisiyle karşı karşıya bulunuyoruz:

1. Aydınlar'ın ağırlıkla inisiyatif sahibi olduğu yerler; Türkiye gibi.

2. Ulemanın inisiyatifi tam olarak ele geçirdiği yerler; İran gibi.

3. Aydın-ulema karışımı yeni bir profilin ortaya çıktığı yerler; Mısır ve Pakistan gibi. İran'ı İslâm dünyasının geneli içinde daima ayrı bir konumda ele almak gerekir. Ulemanın iki kanadı, arasında başgösteren çatışma, devletten kopmayı ve içtihad yapmayı temel alan Üsuliler'in lehine sonuçlanınca İran'da ulema yepyeni bir kimlik kazandı. Mali özerkliğe sahip İran uleması Ayetullah Burucerdi'nin humus ve zekat gelirlerini ülke çapında merkezileştirmesiyle tam bir özerklik kazanmış oldu ve Burucerdi'nin öğrencisi İmam Humeyni bu tarihsel mirası mantıki sonuçlarına kadar götürüp 1979'da bir devrim yaptı.

İmam Humeyni hem Sünni, hem Şii kolun beslendiği klasik geleneğin modern zamanlardaki tek örneği sayılır. Klasik ulema geleneğini çağımızda da sürdüren Humeyni, hem içtihad yapabilen bir fakih, hem siyasi ve sosyal bir rehber, hem de felsefe ve tasavvuf alanında derin vukufiyeti olan bir arifti. Sivil bir kökenden gelip politik toplumu ele geçirmesiyle ayrıca önem kazanmaktadır. Bir bakıma Humeyni, kıyamcı ve temekkünçü ulemanın bütün tarih boyunca yapamadığını modern zamanın şartlarında yapabilmiş bir istisnadır.

Sünniliğin geçerli olduğu ülkelerde ve mevcut durumunda ulema, geleneksel fıkhı ve Arapça'yı iyi bilir, ama kıskançlıkla korumaya çalıştığı bu bilgiyi günün aktüel ve maddi şartlarında üretme yeteneğine sahip değildir. Bu yönüyle sadece bir "nakilci"dir. Aydınlar ve bunların teknik düzeydeki türevleri olan bilim adamları da Batı'da üretilmiş bilgiyi "aktarmak"la yetinmektedirler. Bir yönüyle ulema geleneğin, aydınlar da modernliğin tüketicisidirler. Bizim geleneksel ulemamız hayattan kopuk, aydınlarımız ise İslâm'dan ve tarihten habersizdir.

İslâm dünyasında toplum katında Aydınlar'ın profilleri, rolleri ve fonksiyonlarıyla içselleştirildiklerini söylemek güç. Toplumun ma'şeri vicdanında ulema, hâlâ saygınlığını korumaya devam ediyor. Ama şu bir gerçek ki, ulema da kendisinden beklenen fonksiyonlarını yerine getiremiyor. Bu durum yeni bir önderlik tipolojisinin doğmasına yol açmaktadır. Bu da kanaatimce Aydın-ulema karışımı diyebileceğimiz yepyeni bir profildir. Bunun en tipik örneği Ebu'l-A'la Mevdudi olmalıdır. Pakistan'ın kuruluşunda önemli bir payı olan ve uzun bir süre Cemaat-i İslâmi'nin liderliğini yapan Mevdudi, bir ilim adamı titizliğiyle bir *hadisi* senet ve metin yönünden kritik edebilirken, toprak reformu veya doğum kontrolü ve nüfus planlaması konularını da bir aydın veya bir bilim adamı gibi ele alabilmektedir. Her ne kadar başında olduğu Cemaat büyük siyasi başarılar elde edemediyse de, onun modern zamanlarda siyaset düşüncesiyle ilgili yazıları başta Mısır İhvan'ı olmak üzere İslâm dünyasındaki bütün aydınları ve siyasetçileri derinden etkiledi.

Acaba İslâm dünyasında sosyal önderlik böyle bir yöne doğru mu evriliyor? Yani bir yandan referansını İslâm'ın kutsal ve bağlayıcı iki kaynağı *Kur'an* ve *Sünnet*'ten alacak, İslâmi ilimlere ve İslâm tarihine vakıf olacak; öte yandan modern dünyayı, aktüel ve maddi gelişmeleri de yakından bilebilecek yeni bir önder profili. Hemen akla gelebilecek başka sorular: Bu önderlik kimin lehine gelişecek? Aydın-ulema profili, İslâm'ın modernlikle uzlaşması mı?

Şimdiden herhangi bir kestirimde bulunmak hayli güç. Ancak Müslüman dünyanın aktüel önderlerinin batılı eğitimden geçmiş aydınlar, mühendisler, avukatlar, doktorlar ve bilim adamları oldukları kesin bir gerçek. Bunlar İslâmi bilgileri önemsedikleri kadar modern bilgiyi ve bilimi de önemsemektedirler.

Diğer yandan İslâm ile modernlik arasındaki hesaplaşma da henüz sonuçlanmış değildir. Aydının mı, yoksa ulemanın mı geleceğin dünyasını dönüştüreceği konusuna, bu her iki zümrenin referanslarını teşkil eden düşünceler tayin edecektir. Bir başka ifade ile, eğer İslâm ve genelde din, kesin olarak tarihsel bir kategori ise, geleceğin dünyası ulemaya kapalı olacaktır; yok eğer Aydınlanma'nın tarihsel bir kategorisi olan modernlik miadını dolduruyor ise, bu durumda kuşkusuz aydınlar da geleceğin dünyasında yerlerini yeni bir sosyal önderliğe bırakacaklardır.

Bu satırların yazarı, İslâm'ın aktüel dünyasında yaşanmakta olan aydın'dan aydın-ulemaya geçişin orta gelecekte ulemanın inisiyatifi ele geçirmesiyle tamamlanacağı beklentisi içindedir.

Sol entelijensiyanın krizi

ÖMER LAÇİNER

Sol, özellikle de Marksist aydınlar, 1960'lı yıllarla birlikte Türkiye'de genel aydın kategorisi içinde hızla ezici çoğunluğu oluşturmuş, belirleyici konuma erişmiş ve 1970'lere gelindiğinde ise herkesin ister istemez dikkate almak zorunda olduğu bir siyasal-kültürel, hatta toplumsal bir ağırlığı, işlevi temsil eder duruma gelmişlerdi.

1980'li yıllar hem böylece kurulmuş olan entellektüel/ideolojik hegemonyanın, hem de o ağırlık ve işlevin hızla kaybedildiği yıllar oldu.

Bu olgunun *salt Türkiye'ye özgü* nedenlerinden söz edildiğinde akla ilk gelen şüphesiz 12 Eylül rejimidir. Hatta 12 Eylül rejiminin sadece sol/Marksist aydınları başlıca "suçlu"lardan biri olarak gösterip saldırmakla yetinmediği, daha da ileri giderek aydın kategorisinin tümünü "zararlı" sayan bir tutum sergilediği de pekala öne sürülebilir. Nitekim 12 Eylül rejimine karşı ilk toplu tepki eylemi olarak nitelenebilecek olan "Aydınlar dilekçesi"ni siyasal eğitimleri farklı birçok kişinin imzalamasında bu faktörün de payı vardır.

Ancak "Aydınlar Dilekçesi" yine de sol- Marksist eğilimli aydınların girişim ve öncülüğünde hazırlanmış, kamuoyunda da hayli geniş bir sempati ve destekle karşılanmıştı. Fakat bu prestijli çıkışa rağmen sol-Marksist aydınlar 1980 öncesi yıllarda nihayet edinebilmiş oldukları ağırlık ve etkileyebilme gücüne yeniden ulaşamadıkları gibi giderek daha da güçten düştüler.

Örneğin genç kuşaklardan bu saflara akış neredeyse tümüyle durdu. Sol/Marksist aydınlar kesimi, 1960'lardan bu yana, ardarda gelen öğrenci kuşakların en iyi eğitimlileri başta olmak üzere giderek çoğalan ve 1970'lerde çoğunluğu oluşturan kısmının sürekli takviyesi ile zenginleşip genişlemeye alışmışken 1980'lerde bu kaynağın adeta kuruduğu görüldü.

Fakat bilinmektedir ki, bu olguya sadece 12 Eylül rejimine maruz kalmış Türkiye'de değil, dünyanın koşul ve durumları çok farklı pek çok ülkesinde de tanık olundu. Daha "Sosyalist Blok"un ani ve spektaküler çöküşünün tahmin bile edilemediği 1980'li yılların başlangıcında, gerek ileri endüstriyel-Batı toplumlarında, gerekse periferik ülkelerde hem sol-Marksist aydınlar alanında eski canlılığın hızla sönükleştiği, hem de genç eğitimli kuşaklardan bu alana akışın çarpıcı biçimde azaldığı gözlemlenebilmekteydi. Öte yandan 1970'lerin ortalarına kadar "sosyalist ülkeler" içinde ortaya çıkan muhalefet hareketleri kendilerini yine de sol-Marksist bir söylemle ifade ediyorlarken, 1980'lerle birlikte bu "geleneği" tümüyle terketmiş bir profil ile ortaya çıktılar.

Dolayısıyla ortada ülkelerin koşul ve durumlarını ikincilleştiren asli, ortak bir neden olmalıydı.

Bu asli neden, hiç kuşkusuz solun, Marksist akımın 1980'lerde apaçık hale gelen bunalımı ile doğrudan ilişkilidir. Ancak hemen belirtilmelidir ki, sözkonusu bunalım yukarda özetle değinilen olgulardan kaynaklanıyor değil. Bunlar aslında çok daha önceden sezilen, doğrudan değilse bile, dolaylı olarak tartışılan, giderilmeye çalışılan bunalım nedenlerinin üstesinden gelinememesinin nihayet apaçık dışa vurmuş tezahürleri olarak görülmelidir.

Nitekim bu açıdan bakıldığında solun, özellikle de onun en etkin, sistematik ve üretken kısmını oluşturan Marksist, Marksizan düşünce akımlarının 1960'lı yıllarda yaşadıkları olağanüstü canlılığın, bu bunalım nedenlerini aşmaya yönelik bir enerjinin ifadesi olduğu görülür. Hegemonik konumunun zirvesine ulaş-

tığı bu yıllarda Marksizm veya ondan esinlenen akım ve hareketler gözalıcı bir üretkenlikle toplumsal/insani bilim ve eylem alanlarının hemen hepsinde belirleyici bir etkide bulunurken, aynı zamanda yaygın ve giderek yoğunlaşıp şiddetlenen bir iç tartışma da yaşanmaktaydı. Yakından bakıldığında dönemin farklı Marksizm yorumlarına tekabül edecek biçimde ayrışan "Kültür Devrimi" gibi atılımların, "Halk-köylü savaşı" ya da "Öncü Savaş", "Şehir Gerillası" gibi teori ve hareketlerin aslında Marksizmin temel varsayımları ile "gerçeklik" arasındaki "uyuşmazlık"ları aşmaya yönelik arayış ve denemeler olduğu görülür. "Kültür Devrimi" Marksizmin sosyalist toplumda "devlet" konusuyla ilgili temel fikir ve beklentilerine aykırı olgulara, Halk (köylü) şehir gerillası ve öncü savaş teorileri özünde yine Marksizmin "işçi sınıfı" ile temel fikir ve beklentilerine aykırı duran gerçekliklere karşı bir çözüm yolu bulabilme arayışını yansıtmaktaydı. Çünkü Marksizmin klasik yorumu, anlaşılış tarzı ve pratiği içinde ne sosyalist toplumlarda devletin –hele bu totaliterlik dozuyla– varoluşu ne toplumun genel olarak duraganlığa itilmesi, ne de işçi sınıf(ları)nın "devrimci" eylem ve amaçlardan giderek uzak durmalarının bu denli kalıcı olabileceği öngörülmüştü. Kuşkusuz tüm bu olguların bir izahı yapılabiliyor, ama her izah bu kez Marksizmin değer ve ideallerini özel olarak işçi sınıfı ile özdeşleştiren, onu bu ideallerin sürekli, sağlam taşıyıcısı, "özne"si sayan temel varsayımı gitgide daha kuşkulu hale getiriyordu.

Bu noktada Marksist aydınların en enerjik ve coşkulu kesimini oluşturan genç, öğrenci aydınlar arasında "öncü savaş" teorilerinin olağanüstü bir benimsenmeye konu olması anlamlıdır. Bu teoriler, bir bakıma işçi

İLETİŞİM ARŞİVİ

Yaşar Kemal, 1990'lı yılların ilk yarısında, özellikle Kürt Sorununa ilişkin yaptığı açıklamalarla gündemdeki yerini uzun süre korudu. Kimileri bu açıklamaları, Yaşar Kemal'in Nobel alma isteğine bağlamaktan geri durmadılar.

sınıfı veya kitleler tarafından yerine getirileceği varsayılan "devrimci işlev"in yerine getirilememesi karşısında üstlendikleri "öncü"lük işlevine bu boşluğu da dolduracak görevler ve eylem enerjisi yükleyerek, genel teorinin karşılaştığı açmazı bertaraf etmek eğiliminin tezahürü idiler. Aydın rolünün en uç noktasına vardırılması idi bu. Nitekim 1960'lı, 1970'li yıllar dönemi, bütün dünyada genç Marksist aydınlar kuşağının olağanüstü bir adanmayla –adeta– işçi sınıfından, kitlelerden beklenmiş eylemi ikame edecek kadar yoğunlaştırılmış bir enerjiyi seferber ederek– yürüttükleri öncü mücadelelerin her türü denendikten sonra hızla, neredeyse birdenbire sona erdi. Tıpkı tüm enerjisini toplayarak önündeki duvarı aşmaya çalışan birinin, bu denemesiyle de aşamayınca o duvarın önünde yığılıp kalması gibi.

Marksizm, "devlet", işçi sınıfı, kitleler vb. konulardaki temel varsayım ve beklentilerinin karşılaştığı o "duvar"ı aşamayacağını açıkça ya da zımnen kabullenerek, kendini bu gerçeğe uyarlayarak mı varlığını sürdürecektir veya kökten bir yenilenme ile "duvar"ı bir kez daha zorlayacak yeni bir akımın asli bileşeni mi olacaktır?

Eğer bu ikinci şık gerçekleşirse sol/Marksist aydın geleneğinin bir kez daha canlanacağı şüphesizdir. Bu olursa 1980'lerden beri coşkusunu, iyimserliğini, üretkenlik ve yaratıcılığını, tarihsel itibarını günbegün yitirerek marjinalliğe sürüklenen Marksist aydınların fiilen boş bıraktıkları "aydın" konumunu ve işlevini yeniden üstlenecek bir kesim sahneye çıkmış olacaktır. Çünkü, her ne kadar solun, Marksizmin "çekilişi" ile birlikte –ileri endüstriyel toplumlarda- liberalizm, "Müslüman ülkeler"de İslâmî akımlar "yükselen" ideolojiler olarak belirmiş iseler de; hatta bunlar yaygın bir entellektüel/kültürel hegemonya tesis edebilmiş iseler de; "aydın" konum ve işlevinin bunlar tarafından yerine getirildiği söylenemez.

Çünkü klasik, orijinal anlamıyla aydın özel olarak Aydınlanma felsefesinin temelindeki inanç, değer ve idealleri benimsemiş olmayı öngerektirir. Aydın, çeşitli alanlardan edinilmiş –ki bunun da bilimsel yöntemlerle olması şarttır– bilgileri o değer, inanç ve idealler doğrultusunda, onlara "yedirilmiş" olarak işleyip, fikirler haline getiren ve bunları insani-toplumsal eylemlerin yönlendirilmesi amacıyla topluma sunan, bu işlevi üstlenen bir kategoridir. Sözü edilen ideolojiler ise –ki bunlara yaygın milliyetçi ideolojileri de ekleyebiliriz– ya aydınlanmanın inanç ve değerlerini terketmiş –nco liberalizm gibi– ya da temelleri itibarıyla bunla-

ABC ARŞİVİ

"Aydınlar ifade verirken..." 1980 sonrası dönemde en çok kullanılan resimaltlarından biri buydu belki de. Orhan Pamuk da Düşünce Özgürlüğü ve Kürt Sorunu konularında yazdığı yazılarla "Savaş Partisi"nin eleştirilerinden nasibini aldı, sık sık ifade vermek üzere, diğer aydınlarla birlikte Devlet Güvenlik Mahkemesi'nin yolunu tuttu. Özellikle Der Spiegel dergisine Kürt Sorunu ile ilgili 1995 yılında yazdığı yazı, muhafazakâr kanadın eleştiri dozunu iyice yükseltmesine yolaçtı.

ra zaten karşıt ideolojilerdir. Sözkonusu ideolojilerin entellektüel kapasitesi gayet zengin, gayet etkili, çekim gücü yüksek fikir adamları olabilir ve vardır da. Ama bunlar deyimin asli, orijinal anlamıyla aydın değildirler.

Aydın kategorisi ve geleneği Aydınlanma felsefesinin (zihniyetinin) iki iç kutbunu oluşturan liberal ve sosyalist akım (yorum)ların ortak paydası zemininde teşekkül etmiştir. Bu ortak payda asli ölçütü özgürleşme ve eşitleşme olan bir tarihsel ilerleme fikridir. Her ne kadar liberaller özgürlüğe öncel ve öncelikli bir önem verir, sosyalistler ise eşitliği öne çıkarırlarsa da, her ikisi de bunların birlikte ve birbirini besleyen birer kombinezonunu temsil ederler. Bilimlerin gelişmesini, "bilgi"nin çoğalması, herkesin onu kullanan ve üreten haline gelmesini sağlayacağı için –ve sağlaması koşuluyla–, böylece gerçekleşecek üretim artışını –özgürlük ve eşitliği engelleyen maddi zorunluluk ve ihtiyaçların baskısını giderek azaltacağı için– ve bu yönde paylaşımı koşuluyla mutlak biçimde olumlarlar. Ama bu onları başlıbaşına amaç saymak değildir. O nedenle klasik liberal ve sosyalist yaklaşımlar bilimsel gelişmeyi ya da üretim artışını evrensel bir özgürleşme ve eşitleşme amacına tabi kılmayan bunları kendi başına amaçlaştıran siyasal düzen ve anlayışlara da kökten karşı olmuşlardır. Çünkü onlar için asli amaç, hedef, ya özgürlük yoluyla –olabildiğince– eşitlenmiş ya da eşitlik yoluyla –olabildiğince– özgürleşmiş bir insanlık durumuna varmak ve bu durumu sürekli mükemmelleştirmektir. –Liberal ya da sosyalist– aydının "üstlendiği" toplumsal işlev, sorunlar karşısında o hedeflerin –dolayısıyla değerlerin– gözden kaçmamasını sağlamak, o hedefler doğrultusunda tavır almak bilgiyi bu tür tavırların dayandığı fikirlerin üretiminde ve içselleştirilmesinde kullanmaktır. O nedenle yine bilgiyi kullanan ve yine fikirler aracılığıyla işlevini yerine getiren, ama bununla ayrı, karşıt bir değerler kümesini empoze eden fikir adamları aydın sayılamazlar. Bilimi ve bilgiyi, herkese şamil evrensel-bir özgürleşme/eşitlik amacı içinde, onun "malzemesi" olarak kavramayıp bir ayrıcalık veya hiyerarşi nesnesi ya da ölçütü olarak kullanımını meşrulaştıran anlayış da "aydın olmak"la kesinlikle uyuşamaz. Öte yandan sözkonusu temel aydınlama değerlerinin birbirleriyle çeliştiğini, ya da en azından birbirlerini besleyen şeyler olmadıklarını düşünen, dolayısıyla birini mutlaklaştırıp öbürünü değer ve amaç olarak fiilen reddeden "aydınlanma kalıntısı" yorumların da aydın geleneği ile ilişkileri artık kopmuş sayılmalıdır. Bunların aydınlanma felsefesi ile bağıntıları da kaçınılmaz biçimde kopar. Her ne kadar insanlığın zihniyet dünyasını belirlediği son iki yüzyıl boyunca aydınlanma felsefesi özgürlük ve eşitliğin karşılıklı birbirini besleyip büyüttüğü bir ilerleme –yüceltme– mecrası açmayı şimdilik başarmış sayılamaz ise de, bunun imkansızlığını "teslim ederek", eşitliği reddetmekle çok daha özgür ya da özgürlüğü reddetmekle çok daha eşit olmanın da mümkün olmadığını, tam tersine böylece özgürlüğün bir cangıl mantığına, eşitliğin katı bir hiyerarşiye dönüştürüldüğünü, (Neo liberalizm ve çöken sosyalist düzenlerin şahsında) kanıtladılar.

Liberal akımın salt girişim ve tüketim serbestliğine indirgenmiş bir özgürlüğe sımsıkı sarılarak eşitliği

AYDINLAR DİLEKÇESİ'nden 5 Mart 1984

Türkiye, henüz atlatamadığı en ağır bunalımlarından birini yaşamaktadır. Kuşkusuz, bu büyük bunalımdan toplumumuzun bütün kesimleri, katmanları ve görevlileri ortaklaşa sorumludur. Biz Türk aydınları, eksiklerimizin ve sorumluluğumuzun öneminin ve önceliğinin bilincindeyiz. Bu bilinç, bize toplumumuzun sağlıklı ve güvenli bir düzene geçişiyle ilgili görüşlerimizi açıklama görev ve hakkını vermektedir. (...)

Bizler toplumumuzun akılcı yöntemler kullanarak aydınlık bir geleceğe ulaşacağına coşkuyla inanıyoruz. Bu inançla ve ortaklaşa sorumluluğumuzu üstlenip, kaynağını Anayasa'da bulan dilekçe hakkımızı kullanarak, kamu ile ilgili gözlem, düşünce ve istemlerimizi devletin en yüksek katlarına saygıyla sunuyoruz.

(...)Demokrasi, kurumları ve ilkeleriyle yaşar. Bir ülkede demokrasinin temel harcını oluşturan kurum, kavram ve ilkeler yıkılırsa bunun zararlarını gidermek güçleşir.

Demokrasiyi kendi öz değer ve kurumlarına yabancılaştırmak, biçimsel olarak koruyup içeriğini boşaltmak, onu yıkmak kadar tehlikelidir. Bu nedenlerle tarihsel birikimine dayalı devlet yapımızı ayakta tutan kurum, kavram ve ilkelerin korunmasını ve demokratik ortam içinde güçlenmesini savunmaktayız.

Halkımız, çağdaş toplumlarda geçerli insan haklarının tümüne layıktır ve bunlara eksiksiz olarak sahip olmalıdır. Ülkemizin, insan haklarının güvenceleri yurt dışında tartışılır bir ülke durumuna düşürülmüş olmasını onur kırıcı buluyoruz.

Yaşam hakkı ve insanca yaşama, örgütlü ve toplumsal varolmanın çağımızda hiçbir gerekçe ile ortadan kaldırılamayacak baş amacıdır; doğal ve kutsal bir haktır. Bu hakkın anlam kazanması, düşünceyi özgürce açıklamaya, geliştirmeye ve etrafında örgütlenmeye bağlıdır. Bireylerimizin yeni ve değişik düşünce üretmelerini, gösterilmeye çalışıldığı gibi, bunalımların nedeni değil, toplumsal canlılığın gereği sayıyoruz.

İnsanların son sığınağı olan adalet, insanca yaşamın da başlıca dayanağıdır. Bunun gerçekleşmesinin çağdaş hukuk devletinde geçerli yolları, adalet arayışının hiçbir şekilde engellenmemesini ve adalete ulaşmada olağanüstü yargı yollarına ve olağandışı yöntemlere başvurulmamasını gerektirmektedir. Olağanüstü yönetim biçimlerinin olağan sayılan dönemlerde süreklilik kazanmasının çağdaş demokrasi anlayışıyla bağdaşmayacağı görüşündeyiz.

Yargı kararı olmaksızın yurttaşların haklarının kısılması, tartışılması mümkün olmayan tek yanlı idari işlemlerle suç oluşturulması, siyasal hakların ellerinden alınması ve genel suçlamalar yapılması, toplumsal yıkımlara yol açmaktadır. (...)

Türkiye'nin yaşadığı yoğun terör eylemlerinden demokratik sistemin kendisi sorumlu tutulamaz.

Her örgütlü toplumun şiddet eylemleriyle mücadele etmesi kaçınılmaz görevidir. Ancak, devlet olmanın temel niteliği, terörle mücadelede hukuk ilkelerine bağlı kalmaktır. Terörün varlığı, hiçbir zaman, devletin de aynı yöntemlere başvurmasının gerekçesi olamaz.

Varlığı yasal kararlarla da kanıtlanan işkence insanlığa karşı suçtur. İşkencenin yargısız, peşin ve ilkel bir cezalandırma alışkanlığına dönüştürülmüş olmasından endişe ediyoruz. Ayrıca, özgürlüğü sınırlama amacını aşan cezaevi koşullarını da eziyet ve işkence sayıyoruz.

İşkencenin büsbütün ortadan kaldırılması için gerekli önlemler alınmalıdır. Savunma, soruşturma ve suçlama ile birlikte başlamalıdır. (...)

Terör eylemlerinin oluşmasında toplumun bütün kesimlerinin sorumluluk payı olduğu göz önüne alınarak, ölüme dayalı çözüm düşüncesinin ortadan kaldırılması için, kesinleşmiş idam kararlarının infazlarının durdurulması ve ölüm cezalarının kaldırılması gereğine inanıyoruz.

Gecikmiş adaletin adaletsizlik olduğu evrensel gerçeğine dayanarak, görülmekte olan davaların bir an önce sonuçlandırılması gerektiği görüşündeyiz.

Suçları oluşturan, toplumsal ve siyasal koşullardır. Türkiye'nin içinde yaşadığı çalkantılı dönemin topluma yüklediği sorumluluk unutulmamalıdır. Bu nedenlerden ötürü ve sosyal barışa katkıda bulunmak için kapsamlı bir affı kaçınılmaz görüyoruz. (...)

Güncel siyasetin her ülkede görülen ve kaçınılmaz olan aksaklıkları, herkese açık olması gereken siyaset yoluyla topluma hizmetin engellenmesinin ve belirli zümrelerin, kişinin ve kişilerin tekeline bırakılmasının nedeni olamaz. Siyaset yalnızca idari kararlara indirgenemez.

Milli irade ancak, toplumun bütün kesimlerinin özgürce örgütle-

nebildiği düzenlerde anlam ifade eder. Kimsenin siyasal kanı ve felsefi düşüncesinden ötürü suçlanmadığı, hiçbir yurttaşın dinsel inançlarından dolayı kınanmadığı ülkelerde milli irade en üstün güçtür. Bu üstün gücün meşruluğu, temel hak ve özgürlüklere karşı takındığı tavra bağlıdır.

Çoğunluk iradesinin özgürce belirlenmesini engelleyen koşullar demokrasiye aykırıdır. Bunun gibi, çoğunluk iradesini bahane ederek temel hakları yok etmek de demokrasi ile bağdaşmaz.

Tarihsel gelişim süreci içinde demokratik anayasaların amacı, kişi hak ve özgürlüklerini güvence altına almaktır. Bireyi devlet karşısında güçsüzleştiren düzenlemeler, hangi ad altında getirilirse getirilsin, demokrasiden uzaklaşma anlamına gelir. Bu durumda, demokratik yaşamın kaynağı olması gereken Anayasa, demokrasinin engeli olur.

Başta siyasal partiler olmak üzere, sendikalar, mesleki kuruluşlar ve dernekler, demokratik yaşamın vazgeçilmez dayanaklarıdır. Mesleki örgütlenmeler, üyelerinin dayanışma ve ekonomik çıkarlarını savunmakla görevli oldukları kadar, siyasal partilerle birlikte, birey ve grupların demokratik özgürlüklerini korumanın ve yönetime katılmalarının aracı ve etkeni de olmalıdır. (...)

Bir toplumun yaşayışında, özgürlük, çeşitlilik ve yenilik öğelerinin bulunması, toplumun geleceği ve gelişmeye açık tutulması için zorunludur. Bu bakımdan her türlü düşünce üretimi korunmalı, yeni öneriler kamuya özgürce sunulabilmelidir.

Özgür basın, demokratik düzeni bütünleyen temel öğelerden biridir. Bunun sağlanması için, bağımsız, denetimsiz ve çok yanlı olarak toplumun kendinden haberli olması, değişik düşüncelerin özgürce yansıtılması ve her türlü eleştirinin basında yer bulması zorunludur. (...) Yine bu nedenlerle ve yansızlığının önkoşulu olarak TRT'nin de özerkliğinin sağlanması gerektiğine inanıyoruz.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Aziz Nesin, Aydınlar Dilekçesi girişiminin ya da "eylem"inin öncülerinden biriydi. 12 Eylül rejimiyle mücadeleyi bir aydın sorumluluğu olarak gören Nesin, "dilekçe" dava konusu olduktan sonra gerek duruşmalarda gerek diğer konuşmalarında renkli ve iğneli çıkışlar yaptı.

Eğitimin temel amacı, özgür düşünceli, bilgili, becerili ve üretici insan yetiştirmektir. Bunun tersine, tek tip insan yaratmaya çalışmak, çağdaş gelişmeler ve çoğulcu demokrasiyle bağdaşmaz. (...)

Toplumun en yetişkin kesimi olan üniversitelerin özerklikten yoksun bırakılarak kendi kendilerini yönetmeye layık olmadıklarının ileri sürülmesi, ülkemizde demokrasinin işleyebileceğini inkâr etmek anlamına gelir. (...) Bu nedenle, YÖK düzeninin bir an önce seçim ilkesine dayalı özerklik yönünde değiştirilmesini gerekli görüyoruz. (...)

Sağlıklı bir toplumsal gelişme, her türlü sanat yapıtlarının üretiminde ve yayımında özgürlüğü, kültürel yaratıyı son derece sınırlayan sansürün toptan kaldırılmasını, hiçbir konunun tabu haline getirilmemesini, ceza sorumluluğunun yalnız olağan yargı mercilerince saptanmasını gerektirir.

Bütün bunların ışığında, topluma karşı sorumluluklarının bilincinde olan bizler, çağdaş demokrasinin, ayrı ayrı ülkelerin özel koşullarına göre uygulamadaki değişikliklere karşın, değişmeyen bir özü olduğuna bu özü oluşturan kurum ve ilkelerin bizim ulusumuzca da benimsenmiş bulunduğuna, bunlara aykırı düşen yasal düzenleme ve uygulamaların demokratik yöntemlerle ortadan kaldırılması gerektiğine, yaşadığımız bunalımdan, böylelikle, sağlıklı ve güvenli olarak çıkılacağına olanca içtenliğimizle inanmaktayız. (...)

Bu dilekçe 1300 aydın tarafından imzalanmış olup imzalı kopyalar Ankara, Altındağ 1. Noteri'ne emanet olarak teslim edilmiştir.

Hüsnü Göksel, Bahri Savcı, Aziz Nesin, Haluk Gerger, Yakup Kepenek, İlhan Tekeli Yalçın Küçük, Erbil Tuşalp, Uğur Mumcu, Şerafettin Turan, Murat Belge, Mete Tunçay ve Mahmut Tali Öngören'den oluşan bir Yazmanlar Kurulu tarafından kaleme alınan bu bildirgeyi çeşitli mesleklere mensup 1300 kişi imzalamıştı, tümü hakkında D.G.M. tarafından soruşturma açılmış, sonuçta beraat etmişlerdir.

neredeyse bir ayakbağı sayan bir anlayışa yerleşmesiyle fiilen terkettiği Aydınlanma ruh ve geleneğini son yarım yüzyıldır temsil edenler sol, Marksist aydınlardı yalnızca. Onların 1960'h, 1970'li yıllarda aydın işlevini son haddine kadar zorlamanın mümkün tüm biçimlerini kullanarak, yani gerek tüm bilimler alanında birikmiş bilgiyi seferber eden bir fikri üretimle, gerekse en etkin örnek-öncü-eylemlere yoğunlaşmakla giriştikleri son atılım, Aydınlanmanın perspektifinde asla öngörülmemiş olan, onun ancak paradoks diye niteleyebileceği bir duruma gelmiş toplumların gerçekliğinde çarparak dağıldı. İnsanın ayırdedici niteliğine ve aracına yani akla ve bilgiye iman üzerine kurulu aydınlanma perspektifi, aklın başdöndürücü zaferleri ve bilginin sınırsız çoğalışı ile ilerleyecek modern çağların geniş insan yığınları için de aklın ve bilginin giderek daha etkin kullanımı ile belirlenen bir varoluş ve hayal tarzı olacağını öngörmekteydi. Oysa tam tersine modern çağlarda, "aklın ve bilginin zaferleri" geniş insan yığınlarını bilgi ile ilişkilerinde mekanikleştiren, giderek pasifleştiren, salt tüketici konumuna iten süreçler üzerinden gerçekleşmekteydi. Tam bir paradokstu bu.

Bilim ilerledikçe, bilgi çoğaldıkça bilgi ve bilginin üretimiyle sıradan bireyin arasındaki uçurum derinleşmektedir. Aydınlanmanın aydını, tam aksine kapanmaya başlayacağı varsayılan bir çatlağa köprü olmayı ummuş, bu işlevi üstlenmişken, gitgide açılan ve uçurumlaşan o çatlak, Aydınlanmanın hiçbir akımınca öngörülmeyen bu olgu, tesbit edilse dahi onları bir paradoksla karşı karşıya bırakan bu sorun, özgürlük ve eşitliğin sentezini arayanları, idealleri ile değil ama alıştıkları düşünme tarzı ve varsayımları ile hesaplaşmaya mecbur bırakan bunalımın ana nedenidir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1984 yılında 15 günlük olarak yayına başlayan YeniGündem "Askerî yönetimin aldığı tavırla toplumda potansiyel olarak yarattığı ama politik düzeyde gerçekleşmemiş parlamenter demokrasi platformunu yayın düzeyinde oluşturma çabasında olan bir dergiydi. Ülkemizdeki askerî darbe geleneğine karşı ilkeli biçimde tavır alan solun demokrasi için kendi dışındakilere de söz hakkı tanıma amacını taşıyordu."

Özgürlük ve eşitliğin birbirini besleyen bir sentezi, insanın kendi kaderine bütünüyle egemen olma yönelimini, bu tarih kadar eski insanlık idealinin merkezinde yer alır. Ve arclarda gelen zihniyet dünyaları içinde o zihniyet dünyasının diline bürünerek kendini ifade ettiği her durumda akıl ve bilgiyle, insanın bu ayırdedici niteliği ve etkinliği ile bir biçimde özdeşlenerek içeriklendirilmiştir.

Ancak bu içeriğin hayata, insanitoplumsal varoluşumuza egemen kılınması için verilen mücadelelerde, özgürlük ve eşitliğin öncelikle bu alanda sağlanması, yani gerek akli yetilerimizin zenginleşmesinde, gerekse bilim, bilgi edinim ve kullanım süreçlerinde eşit ve özgür insanlar haline gelebilmemizin yollarının aranıp bulunması yerine, bu alan adeta nötr sayılarak, dikkatler bu alanı çevreleyen olgulara yönelmiş, örneğin toplum düzeninin eşitlik ve özgürlüğe aykırı yapı ve kurumları sorunun kaynağı addedilmiştir. Aydınlanma bu çizginin tüm varyantları ile en son ve en mükemmel haline vardırıldığı bir aşama olmuştur.

Özgürlük ve eşitliğin sentezi idealini hâlâ koruyanları bunalıma sürükleyen ve çözümsüzlüğe mahkum eden şey, onların şu yukardaki tarihi çizginin tüm imkanlarını tüketerek bitmiş olduğunu görmeye ya da kabule yanaşmamalarıdır.

Oysa tam tersine, eğer özgürlük ve eşitlik idealini insani-akli yetilerimiz, bilim ve bilgi üretebilme vasfımız üzerinden tasarlıyor ve meşrulaştırıyor isek, o ideali gerçekleştirme sorununu tam da bu asli zemininde çözebilmenin vakti 2. sanayi devriminin halihazır koşullarında, asıl şimdi gelmiştir. Aydınlanmanın idealini sürdüren aydının aydın olarak son tarihi eylemi, olacaktır bu. Şimdiye kadar aydın aklın en etkin kullanım yöntemleri, bilim, bilgi birikimi ve fikirler alanı ile geniş yığınlar arasında bir aracı/taşıyıcı olarak işlev görmüştü. Ama şimdi o alan ile kitleler arasındaki uçurum ya bizzat kitlelerin o alanı "fethetmeleri", kendi asli varoluş alanı haline getirebilmeleri, yani aklın bilim ve bilginin aktif kullanıcıları olabilmeleri ile kapatılabilecek ya da o insanların köle bile değil, gereksiz bir nesne gibi görülebilecekleri bir duruma sürüklenilecektir. Yani ya tam şeyleşme, ya da tam özgürleşme ve eşitleşme.

Aydının son tarihi görevi bu ikinci seçeneğin fikirlerinin taşıyıcısı, temsilcisi olmaktan ziyade, onu gerçekleştirebilmenin gerektirdiği özgüven ve inancın uyanışına destek, vesile olmaktır.

Banka ve finans sistemi

Bankacılık sisteminin yapısında değişmeler
DR. ÖZTİN AKGÜÇ

Sermaye piyasası ve borsa (1981-1994)
SELİM SOYDEMİR

Türkiye ekonomisinde para politikası
DOÇ. DR. HURŞİT GÜNEŞ

İslâm bankacılığı
İBRAHİM ÖZTÜRK - TURGAY GEÇER

ÇERÇEVE YAZILAR

Merkez Bankası
ZEYNEP N. DUMLU

Bankalar-tüketici ilişkisinde değişim
DR. ŞULE ÖZMEN - DR. ZEYNEP BİLGİN

Banka kartları
DR. ŞULE ÖZMEN - DR. ZEYNEP BİLGİN

☞ Dış İktisadı İlişkiler, İktisadi Yapı, İktisat Politikaları ve Sorunları, Şirketler / Holdingler, Yeraltı Dünyası

Bankacılık sisteminin yapısında değişmeler

ÖZTİN AKGÜÇ

İletişim teknolojisinde gelişmeler, finansal pazarların bütünleşmesi (globalleşme), sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, finansal pazarlarda liberalleşme eğilimleri, artan rekabet bankaların örgütlenmesini, kaynaklarını, işgücü gereksinimlerini, ürün çeşitlerini ve kalitesini etkilemektedir. Bankacılıkta genel eğilimler, yapısal değişmeler ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

• Günümüzde bankalar, her türlü finansal hizmeti veren, genel veya universal banka tipine yönelmişlerdir. Bu hizmetler veya işlemlerin başlıcaları:

- Mevduat kabulü ya da diğer borçlanma yolları ile kaynak sağlama;
- Ödünç verme - kredilendirme (tüketici kredileri, ipotek karşılığı konut kredileri, fatura iskontosu, faktöring, forfaiting dahil);
- Kabul, aval, garanti, teminat mektubu verme gibi gayri nakdi krediler sağlama;
- Finansal kiralama (leasing)
- Para gönderme (para transferi - havale) işlemleri;
- Kendi nam ve hesaplarına veya müşterileri hesabına;

(a) Para piyasası araçları (mevduat sertifikası, hazine bonosu, finansman bonosu, diğer finansman kurumları tarafından kabul edilmiş veya aval verilmiş poliçeler)

(b) Döviz,

(c) Basılı ve külçe altın

(d) Sermaye piyasası araçları

(e) Türevsel finansal varlıklar (finansal mali gelecek sözleşmeleri [financial futures, opsiyon sözleşmeleri]) alım ve satımını yapmak;

- Ödeme araçlarının çıkarılması ve yönetimi (kredi kartlar, çekler, seyahat (travelers) çekler vb.);
- Menkul değer çıkarılmasına katılınak ve bu bağlamda her türlü hizmet sunmak (underwriting [aracı yükümü - taahhütlü satış], stand-by underwriting [yedek alıcı olarak çıkarımın başarılı olmasını garanti etmek], gişe hizmetleri, vb.);
- Portföy yönetimi ve danışmanlık;
- Para komisyonculuğu (para piyasasında aracılık faaliyetleri);
- Finansal varlıkların muhafazası (korunması),
- Kiralık kasa hizmetleri,
- Senet, çek gibi kambiyo senetlerinin tahsili hizmetleri
- Kredi referans hizmetleri başlıkları altında toplanabilir.

• Bankalar, değişen piyasa koşullarına uyum sağlayabilmek, daha karmaşık hale gelen müşteri isteklerini karşılayabilmek ve rekabet güçlerini veya üstünlüklerini yitirmemek için hiyerarşik örgüt yapılarını daha esnek hale getirmişlerdir.

• Bankalar yeni örgütsel yapıları ile, etkinlik, esneklik ve verimlilik ilkelerini yaşama geçirme eğilimindedirler. Bu nedenle aşırı uzmanlaşma ve ayrıntılı iş tanımlarını bir yana bırakarak, esnek iş tanımlarına, esnek uzmanlaşmaya yönelmişlerdir.

• Bankacılıkta şube anlayışı değişmekte, fizik olarak geniş yer tutan, çok sayıda personel çalışan şubelerin yerini, küçük bir şubenin işlevini görebilecek otomatik vezne makinaları (ATM-Automated Teller Machine) almaktadır. Çok sınırlı bir alan kaplayan, personel çalıştırılmasına gereksinme göstermeyen sözkonusu ATM'ler veya bankomatlar, merkezi bir şubenin adeta uydusu olmakta, çok şubeli bankalar güneş sistemine benzer bir örgütlenme yapısı göstermektedirler.

• Finansal pazarların bütünleşmesi, globalleşme ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi bankaların geleneksel yurtiçi pazarlar dışında da kaynak bulmalarına olanak vermekte, banka kaynakları arasında uluslararası finansal pazarlardan sağlanan

ERZADE ERTEM ARŞİVİ

80'lerde oturtulmaya çalışılan yeni ekonomik sistemin en hayati ayağı finans sektörüydü. Finans kuruluşları, şık mekânlarıyla, sistemin kalbi haline geldiler.

fonlar ağırlık kazanmaya başlamaktadır. Yabancı para ile ülke dışı kaynak sağlanması bankaların ödünç verilebilir fonlarını artırmakta, bazı koşullarda kaynak maliyetini düşürmekte; buna karşılık kaynaklarda kayganlığı, oynaklığı artırarak, bankalarda likidite riskini yükseltmektedir.

• Bankaların kaynak ve varlıkları arasında yabancı para ile olanların artması, faiz değişkenliği ile birlikte kur riskini de artırmakta, bankaların karşılaşmış oldukları riskler çeşitlenmektedir. Bankacılıkta geleneksel olarak var olan, likidite riski (yükümlülükleri zamanında yerine getirememe riski) ile kredi riskine (kredilerin geri dönmeme olasılığına), faaliyet, faiz ve kur riski de eklenmiş bulunmaktadır.

• Bankalar mevduat dışında yeni kaynaklar, yeni finansal araçlar geliştirmekte, mevduat sertifikası çıkarılması, geri satın alma taahhüdü ile finansal varlık satışı (repo işlemleri), krediler karşılığı varlığa dayalı menkul kıymet çıkarma yaygınlaşmaktadır. Ticaret bankalarının kaynakları içinde mevduat azalma eğilimi göstermektedir.

• Faiz oranlarındaki değişkenlik, döviz kurlarında dalgalanma, finansal araçlarda çeşitlenme, bankalarda fon veya likidite yönetiminin önemini artırmakta, bankalara kâr fırsatı yarattığı gibi zarar kaynağı da olmaktadır.

• Bankalar arası rekabet, bankaların diğer finansal kurumlarla rekabeti, finans sektöründe genelde kapasite fazlalığı, bankaları yeni kredi türleri geliştirmeye veya uygulamaya yöneltmektedir. Bankalar yalnız iş sektörünü değil, tüketicileri de kredilendirmektedir. Factoring, forfaiting, fatura iskontosu, ipotek karşılığı taşınmaz kredileri, her tür tüketici kredisi, bankaların kredi portföylerinde yer almaktadır.

• Rekabetin yanısıra müşteri isteklerinin çeşitlenmesi ve daha karmaşık (kompleks) hale gelmesi, bankaları bireysel bankacılık bölümleri oluşturmaya müşteri ilişkilerini geliştirmeye, kredi ve diğer ürünlerin pazarlanmasına ağırlık vermeye zorlamaktadır.

• Hemen hemen tüm dünyada kamu kesimi finansman açıklarının sürmesi, merkez bankalarının para politikası araçlarından açık piyasa işlemlerini daha geniş boyutta kullanmaları, bankaların varlık (aktif) yapılarını etkilemekte, bankaların varlıkları içinde devlet iç borçlanma senetlerinin (DİBS), özellikle hazine bonolarının payı artmaktadır.

• Bankaları kredi kartı şeklinde, bir anlamda plastik para dolanıma çıkarmaları bankaların ödeme aracı çıkarma ve yönetme işlevinin önemini artırmaktadır.

• İletişim teknolojisinde gelişme sonucu elektronik bankacılığın doğuşu, banknot ve çek kullanımını azaltmakta, bankalardaki hesaplar arası aktarmalar yolu ile ödemeler gerçekleştirilmektedir.

• İletişim teknolojisindeki gelişmenin yanısıra, sermaye hareketleri nedeniyle yapılan ödemelerin, giderek artması, bankalar aracılığı ile yapılan transferlerin, havale hizmetlerinin önem ve yoğunluk kazanmasına neden olmaktadır.

• Menkul kıymet borsalarında gelişmeler, yeni menkul kıymet türleri, bankaların alım ve satımını yaptıkları finansal varlıkları çeşitlendirmiştir. Bankaların alım ve satımını yaptıkları döviz, para ve sermaye piyasası araçlarına finansal türevler olarak da nitelendirilen option sözleşmeleri, mali gelecek (financial future) sözleşmeleri de eklenmiştir. Bankalar sözkonusu finansal varlıkların alım ve satımını kendi nam ve hesaplarına yapabildikleri gibi, müşterileri hesabına da yapmaktadırlar.

Bankalar-tüketici ilişkisinde değişim

ŞULE ÖZMEN
ZEYNEP BİLGİN

Gelişen teknoloji ve elektronik bankacılıkla birlikte yaygınlaşan ve çeşitliliği artan bankacılık hizmetleri içinde tüketiciye sunulan çeşitli banka kartları, tüketici kredileri, otomatik vezne makinaları, elektronik para transferleri ve benzeri hizmetler ve ürünler banka - tüketici ilişkisindeki değişimin en önemli unsurlarını oluşturmaktadır. Ülkemizde bilgisayarlı bankacılık çağına 1980'li yılların başlarında geçilmiş ve bugüne kadar bankacılık hizmetleri açısından çok önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Özellikle bireysel bankacılık faaliyetleri olarak isimlendirilen hizmetlerin bankacılık sistemine girmesiyle, tüketici - banka ilişkisinde önemli değişiklikler gözlenmektedir. Bireysel bankacılık faaliyetlerine ilişkin en önemli hizmet ve ürünler, tüketici kredileri ve çeşitli banka kartlarıdır.

Tüketici Kredileri: Ticari olmayan amaçlara yönelik olarak, mal ve hizmet ediniminde kullanılmak üzere gerçek kişilere sunulan, önceden belirlenmiş faiz ve geri ödeme koşulları çerçevesinde, sabit miktarlarla sınırlı krediler, *tüketici kredisi* olarak adlandırılır. Bu kredilerin geri ödemeleri genellikle 12-24 aylık vadelerde olmaktadır. Konut kredilerinde ise bu süre 5 yıla kadar uzayabilmektedir. Türkiye'de, 1980'de başlatılan ekonomideki liberalleşme politikasının sonucu olarak, 1980 ortalarından itibaren bireysel bankacılık hizmetleri hız kazanmış ve tüketici kredileri uygulamalarına geçilmiştir. İlk kez 1988 yılı ikinci yarısında Yapı Kredi Bankası tarafından başlatılan uygulama, 1989 yılında Garanti Bankası, Halkbank, Töbank, İş Bankası tarafından da benimsenmiş ve 1989 yılı sonuna dek toplam 10 bankada yürütülmeye başlanmıştır. 1994 yılı haziran sonu itibariyle mevduat bankaları toplam kredileri içinde % 7.4 oranında tüketici kredisi kullandırılmıştır. Türkiye'deki 58 ticari bankanın 20'sinde tüketici kredisi uygulaması sürdürülmekte olup, *şube bankacılığı* gerektiren bu kredi kullanımı Türkiye'deki yabancı bankalarca henüz benimsenememektedir.

Türk bankaları açısından bakıldığında, banka mevduat faizlerine T.C. Merkez Bankası'nca (TCMB) uygulanan sınırlamaların 1988 ekim ayında kaldırılması ile, özellikle vadeli mevduat faizlerindeki yükselme sonucu bankalarla hızlı bir fon akımı gerçekleşmiştir. Mevduat faizindeki artışa paralel olarak yükselen ticari kredi faizleri ise yatırımcının kredi alımına çekimser kalmasına yol açmıştır. Bu noktada uygulamaya giren tüketici kredileri, bir yönden kısa vadeli kredilerin riskini dağıtmakta, diğer yönden de toplanan mevduatın hızla pazara aktarımını sağladığı için önemli bir plasman kalemi oluşturmaktadır.

Türkiye'de tüketici kredileri, uygulamanın başlanması ile çok kısa sürede yaygınlaşarak banka müşterilerince benimsenmiştir. Tüketici kredisi kullanımındaki en hızlı artış 1989-1990 döneminde görülmektedir. TCMB ve Bankalar Birliği raporlarına göre, tüketici kredisi kullananların sayısı 1989 yılı sonu itibariyle 195.312 iken, bir yıl sonra 1990 sonunda bu sayı 1.132.954'e çıkarak % 480'lik bir artış göstermiştir. 1990 sonrasında ise, tüketici kredisi kullananlar sayısındaki yıllık artış ortalama % 50'lerde seyretmektedir.

Türkiye'de sırasıyla ücretli kesimden memur ve işçiler, serbest meslek sahipleri ve esnaf, ve emekliler ile öğretim elemanları/öğretmenler ağırlıklı olarak tüketici kredisi kullanmaktadır. Yaş dağılımlarına bakıldığında ağırlıklı olarak 26-45 yaş dilimindeki tüketicilerin kredi kullandıkları saptanmıştır. Her tür mal ve hizmet ediniminde kullanılmakta olan tüketici kredileri, tedarik kredisi ve serbest kredi olarak gruplanabilir. Tedarik kredisi, temelde dayanıklı tüketim malı alımı, otomobil alımı, konut alımı ve diğer kullanımlar kalemlerinden oluşmaktadır. Serbest ya da nakit kredi ise cari tüketim harcamaları için kullanılan kredi kalemidir. 1989 ve 1990 yılları sonunda müşterilerin daha çok günlük gereksinimlerine bir destek olarak bu krediye yöneldikleri, bunun dışında ise bu krediyi çeşitli dayanıklı tüketim malları satın alımında ya da seyahat giderlerini karşılamada kullandıkları belirlenmiştir. 1989-1994 döneminde otomobil kredisi kullananların sayısı, tüketici kredileri içinde beyaz eşya ve elektrikli ev aletleri, nakit ve mobilya kredileri kullananların sayısından sonra dördüncü sırada yer almıştır. Parasal değer olarak bakıldığında ise, otomobil kredisinin belirtilen bu yıllar boyunca birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Diğer krediler arasında ise meslek, eğitim, tatil, yakıt, gıda, giyim ve sağlık yer almaktadır.

Tüketici kredileri 3 grupta sınıflandırılabilir: 1. *Taksitle geri ödemeli krediler;* 2. *Tek ödemeli tüketici* kredileri; 3. *Rotatif limitli* tüketici kredileri (kredi kartları, çekli cari hesaplar). Bunlardan en yaygın kullanım bulan, taksitle geri ödemeli kredilerdir. TCMB bünyesinde 1992'de kurulmuş olan Risk Santralizasyonu Merkezi, bugün için negatif risk ölçümü ağırlıklı çalışmaktadır. Bankaların üçer aylık dönemlerde genel müdürlükleri kanalıyla Bankalar Birliği'ne ilettikleri 'Bilgi Formları', kanuni takibe uğrayan tüketici kredileri konusunda bankalar için bir bilgi dosyası oluşturmaktadır. TCMB Risk Santralizasyonu Merkezi'nden elde edilen bu bilgilerle bankalar kredi vermek istedikleri kişinin daha önce kredi kullanımında karşılaşılan problemleri izleyebilirler.

• Bankalar, para, kambiyo ve sermaye piyasalarındaki belirsizliği azaltmak için vadeli (forward) işlemlere daha geniş boyutta girmekte, özellikle vadeli döviz işlemleri gelişmektedir.

• Bankaların bilanço altı veya bilanço dışı işlemleri giderek artmakta, terim yerinde ise bilanço altı bankacılığı gelişmektedir. Bankaların varlıklarını artırmadan, kaynak kullanmadan gelir elde etmeye ve firmalara iş veya finansman olanağı yaratmaya yönelik işlemleri, bankaların bilanço altlarını kabartmaktadır. Günümüzde birçok bankada garanti, teminat mektubu, aval verme, akreditif açma, poliçe kabulü gibi gayri nakdi kredilerin tutarı, nakit kredi hacmini aşmış bulunmaktadır.

• Bankalar arası rekabet, yeni ürünler geliştirme ve çağdaş donanımı daha etkin bir şekilde kullanma gereği, bankalarda çalışanların niteliklerini etkilemekte, bankalar daha az sayıda; fakat daha nitelikli, beceri ve bilgi düzeyi yüksek personel çalıştırmaya yönelmektedirler. Bu yöneliş, bankaların örgütlenme yapısını, şube anlayışını ve bankalarda çalışan sayısını etkilemektedir.

• Bankacılıkta aktif-pasif yönetiminin önemi artmakta, bankalar belirli bir risk düzeyi üstlenerek kârlarını çoğunsamaya (kâr maksimizasyonuna) çalışmaktadırlar. Bu nedenle klasik bankacılıkta önce kaynak sağlamak, daha sonra plasman yerleri aramak anlayışı geçerliyken, günümüzde bu anlayış yerini, kaynak ve kullanım yerlerinin eşanlı olarak düşünülmesi, planlanması yaklaşımına bırakmaktadır.

• Verimliliği artırmak, maliyetleri düşürmek, böylece rekabet üstünlüğüne sahip olmak veya bu üstünlüğü korumak bankacılıkta temel güdüler haline gelmektedir.

Globalleşme (küreselleşme) en yoğun biçimde finans pazarlarında yaşanmakta, bankacılıkta muhabir ilişkileri, ortak girişimler (joint-venture) karşılıklı iştirakler, grup bankaları oluşturulması önem kazanmaktadır.

TABLO: 1
BANKA YURTİÇİ ŞUBE SAYISI (1989-1994)

Yıllar	TCMB	Bankalar	Toplam
1989	24	6575	6599
1990	24	6540	6564
1991	24	6457	6481
1992	22	6191	6213
1993	22	6212	6234
1994	22	6087	6109

Kaynak: T. Bankalar Birliği

TABLO: 2
BANKALARDA ÇALIŞANLAR

Yıllar	TCMB	Bankalar	Toplam
1989	7.951	153.067	161.018
1990	7.965	154.089	162.054
1991	7.918	152.901	160.819
1992	7.696	146.553	154.519
1993	7.462	143.983	151.445
1994	7.202	139.046	146.248

Kaynak: T. Bankalar Birliği

Dalgalı döviz kurları, değişken faizler, finans sektöründe artan rekabet, hatta aşırı kapasite, yasal düzenlemelerin liberalleştirilmesi, bankacılık faaliyetini riskli hale getirmiştir. Yakın bir geçmişe değin bankacılık, kârlılığı sınırlı fakat zarar olasılığı çok az bir faaliyet alanı olarak tanımlanırken, günümüzde bankacılık sektörü bu özelliğini yitirmiş; büyük kârların da elde edilebileceği riskli bir sektör halini almıştır.

Özetlenirse, bankalar artık geleneksel olarak mevduat toplayan, iş sektörüne kredi veren finansal aracı kurum olma kimliğinden çıkmakta, her türlü finansal hizmeti veren kurumlar haline dönüşmektedirler.

Yakın bir geçmişe kadar duruk (statik) bir faaliyet alanı olarak görülen bankacılık, giderek dinamizm ve yaratıcılık kazanmakta, yeni ürünler geliştiren, yeni teknolojileri kullanan verimlilik ve kârlılık konusunda daha duyarlı, örgütlenmesi ve uygulamaları esnek devingen bir bankacılık gelişmektedir.

Yapısal değişmelerin sayısal yansımaları

Banka şube sayısı azalmaktadır: Bankaların yurtiçi şube sayısı (TCMB dışında) 1989 yılı sonunda 6599 iken, 1989-1994 yılları arasında yüzde 7.4 oranında azalarak 1994 yılı sonunda 6109'a inmiştir. Son yıllarda banka şube sayısında azalışın başka nedenleri şöyle ortaya konulabilir. (i) Mevduatın giderek pahalı bir kaynak haline gelmesi nedeniyle bankaların ufak yerleşim bölgelerinde mevduat toplamaya yönelik şube açma politi-

TABLO 3
BANKALARDA ÇALIŞANLAR ÖĞRENİM (EĞİTİM) DÜZEYİNE GÖRE DAĞILIMI (%) 1989-1994

	1989	1990	1991	1992	1993	1994
İlkokul	12.6	12.1	11.4	10.8	9.5	7.1
Orta Öğretim	65.9	64.4	64.0	63.5	63.1	63.5
Yüksek Öğretim	20.7	22.6	23.6	24.6	26.0	28.0
Yüksek Lisans	0.8	0.9	1.0	1.1	1.4	1.4
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: T. Bankalar Birliği

Banka kartları

ŞULE ÖZMEN
ZEYNEP BİLGİN

Banka kartları, tüketicilerin çeşitli bankacılık hizmetlerinden yararlanabilmeleri için bankaların tüketicilere sundukları, kullanımı kolay çağdaş ürünlerdir. İşlevlerine göre çeşitleri olan bu kartlar ile hesaba erişip çeşitli işlemler yapmak, nakit para kullanmaksızın harcama yapmak, önceden belirlenen limitler dahilinde kredi kullanmak gibi işlemler mümkündür.

Bankalar tarafından sunulan banka kartları işlevlerine göre üç grupta toplanabilir. Bunlar; *ATM kartları, Kredi kartları* ve *Ödeme kartlarıdır.*

ATM Kartları: *Otomatik Vezne Makinaları (Automated Teller Machine)* olarak adlandırılan makinalar aracılığıyla, banka müşterisinin herhangi bir şube görevlisi ile ilişkisi olmadan çeşitli işlemler yapabilmesini sağlayan kartlardır. Hesaba erişilerek yapılan bu işlemlerden dolayı bazen, *Erişim Kartı* olarak da adlandırılabilir. Banka kartlarının alışverişde bu şekilde kullanılarak para yerine geçmesini sağlayan uygulama ilk olarak 5 yıl önce başlatılmış olmasına rağmen 1994'ün Aralık ayında 7 bankanın katılımıyla yaygın bir kullanım alanına sahip olması sağlanmıştır. İşyerlerinin giriş kapılarında ve POS cihazlarında üstünde Maestro veya Electron logoları görülen her yerde bu uygulamadan faydalanılmaktadır.

Türkiye'de ilk ortaya çıkan kredi kartı *DINER'S CLUB* kartı olmakla birlikte 1985 yılından sonra bankalar dünya çapında önemli yerleri olan bu iki büyük kartlı ödeme sistemine üye olmuşlar ve lisans sözleşmeleri yaparak *Visa* ve *EurocardMastercard* kredi kartlarını ülkemizde de çıkartmaya başlamışlardır.

Ödeme Kartları (Charge Card) : Harcama yaparken kullanılabilen kartlardır, ancak kredi özelliği yoktur. Kart hamili borcunu aylara bölerek yapamaz. Kendisine gönderilen aylık hesap bildirim pusulasında belirtilen borcunun tamamını, son ödeme gününe kadar ödemek zorundadır. Ülkemizde bu tip kartları çıkaran bazı bankalar olmasına karşın, kullanımı çok yaygın değildir.

Banka kartları arasında en yaygın olarak kullanılanlar öncelikle ATM'lerde ve bu sistemin bir parçası olarak alışverişlerde de direkt hesaba erişmek için kullanılan banka kartlarıdır. Hemen ardından talebi hızla yükselen diğer banka kartı türü ise kredi kartlarıdır.

ATM-Otomatik vezne makinaları: ATM (automated teller machine) makinaları, otomatik vezne makinaları diye adlandırılmaktadır. Çeşitli banka kartlarının kullanılabildiği makinalardır. Müşterilerin, öncelikle mevduat hesaplarına ilişkin cari hesap işlemlerini şube dışında ve personel - veznedar ilişkisi olmadan gerçekleştirmelerini sağlayan ATM'lerde hesaba erişim kartı Yapı Kredi Bankası izlemiştir. En yeni teknoloji ile Türkiye pazarına giren ATM makinaları, değişik cari işlemleri şube dışına taşımaya imkân vermektedir. Her tür bankacılık işleminin gerçekleştirilmesini olası kılan, çok işlevli ATM'lerde, bankalar arası ağın da kurulması son döneme rastlar. Türkiye'de ilk olarak 1993 yılında Pamukbank ile Yapı Kredi Bankası arasında başlatılmıştır.

Elektronik fon transferi satış noktası: 1980 yıllarında geliştirilen bu cihaz Kasım 1989 yılı sonlarında ülkemizde de gündeme gelmiş ve günümüzde onbinlerce işyerlerine yerleştirilmiştir. Bazı banka kartları ile yapılan işlemler ile ilgili bilgileri banka bilgisayarına aktaran, kartların otokontrolunu ve otorizasyon işlemini yapan terminallerdir. Alışveriş yapılan bir yerde müşterinin banka hesabına borç, satış yapılan yer hesabına da alacak geçilerek işyeri hesabına virman yapılmasını sağlar. Alışverişde para yerine kullanılacak olan banka kartlarındaki bilgiler, bu cihaz vasıtasıyla bankaya ulaşacağı için bu sistemin en önemli parçası konumundadır. Kredi kartı ile yapılan alışverişlerin büyük bir bölümünde makinalar kullanılmaktadır. Kredi kartı ile ilgili bilgiler bu cihaz kullanılarak bankaya aktarılmakta ve işyerinin alacaklandırılması ve kart hamilinin borçlandırılması sistemin on-line veya off-line olmasına göre aynı anda veya aynı günün sonunda yapılmaktadır. İşyerine sağladığı bir diğer yarar ise para ödemenin hızlı olması ve böylece işyerinin sattığı malın veya sunduğu hizmetin bedelini daha kısa sürede tahsil edebilmesidir. Üye işyerlerine bağlanan bu terminallerin bağlama çalışmaları son yıllarda büyük bir hızla artmaktadır.

Bankalararası kredi merkezi (BKM): Bankacılık hizmetlerinde bankalar arasında bazı düzenleme ve kurallara gerek duyulması sonucu 20 Ağustos 1990 tarihinde kredi kartı ihraç eden 13 banka, ortak sorunlara çözüm bulmak, kredi kartları ile ilgili kuralları belirleyip standartları geliştirmek amacıyla biraraya gelerek BKM A.Ş.'yi kurmuşlardır. Daha sonraki yıllarda üye olan bankaların sayısı artmıştır. BKM'nin, kartlı ödeme sistemleri ile ilgili faaliyetleri, yurtiçi ve yurtdışı takas ve provizyon işlemlerini yürütmek, sahtekârlığı önleyici tedbirler almak, Birleşik Uyarı Listesi (BUL) yayınlamak, güvenlik yöntemleri tespit etmek ve bunları uygulamaktır.

kalarını değiştirmeleri, (ii) şube lokallerinin kira veya satın alına bedellerinin ve personel giderlerinin yükselmesi, (iii) az sayıda da olsa bazı bankaların şube sayılarını azaltarak mali yapılarını güçlendirmeye çalışmaları, (iv) bankaların verimliliğe ve kârlılığa özen göstererek, maliyetleri azaltma konusunda daha bilinçli davranarak, zararlı ve/veya yeterli ölçüde kâr sağlamayan şubelerini kapatmaları veya birleştirmeleri, (v) iletişim teknolojisinin gelişmesi sonucu küçük bir şubenin hemen hemen tüm işlemlerini görebilecek ATM'lerin giderek yaygın bir şekilde kullanılmasıdır. ATM sayısının 1995 yılı sonunda 4 bin dolayına ulaşacağı tahmin edilmektedir.

Banka çalışanlarının sayısı azalmaktadır: 1990 yılı sonlarından itibaren bankacılık sektöründe çalışan sayısı giderek azalmaktadır. 1990 yılında bankalarda çalışan sayısı (TCMB dahil) 162.054 iken, 1994 yılı sonunda bu sayı yüzde 9.8 oranında azalarak 146.248'e inmiştir. Bankaların otomasyona yönelmeleri, kârlılığı ön plana almaları, gider kısıcı önlemler, ATM'lerin yaygınlaşması, bankalarda çalışanların sıyısını azaltıcı yönde etkilemektedir.

Çalışanların eğitim düzeyi yükselmektedir: Bankalarda çalışan ilkokul mezunlarının oranı, 1989-1994 döneminde hızla azalarak yüzde 12.6'dan yüzde 7.1'e gerilerken, yüksek öğretim kurumlarını bitirmiş çalışanların göreli önemi artmaktadır. 1989 yılında bankalarda çalışanların yüksek öğrenim görmüş ve yüksek lisans derecesine sahip olanların oranı yüzde 21.5 iken, bu oran 1994 yılı sonunda yüzde 29.4'e yükselmiştir.

Banka kaynakları içinde mevduatın payı azalmaktadır: 1989 yılından bu yana mevduatın ticaret bankalarının kaynakları içindeki payı, TL mevduatı ve yabancı para mevduat olarak Tablo 4'te verilmiştir.

ABC ARŞİVİ

80'li yılların ve 90'lı yılların ilk yarılarında iki kez seri banka iflasları yaşandı. Küçük yatırımcılar; batan bankalarının kapılarında öfkeli ve "yıkık" kalabalıklar oluşturdular. Bunlar 5 Nisan Kararları'nı izleyen haftanın olağan görüntüleriydi.

Bankaların kaynakları içinde mevduatın payı 1989 yılında yüzde 63.0 düzeyinde iken, bu pay 1993 yılında yüzde 56.0'ya değin geriledikten sonra 1994 yılında eğilimin tersine yüzde 68.8'e yükselmiştir. Bankaların, yurtdışından, uluslararası finans piyasalarından borçlanmaları, bankalararası para piyasasının gelişmesi, bankaların varlığa dayalı menkul değer (VDMK) çıkarmaları, banka kaynakları içinde mevduatın payını azaltmıştır. 1994 yılında mevduatın banka kaynakları içindeki payının yükselmesi, mali sektörde yaşanan bunalım nedeniyle, bankacılık sektörünün reel olarak küçülmesi ile açıklanabilir. 1994 yılında bankaların dış yükümlülüklerini azaltmaları, 7 milyar USD dış borç ödemeleri, VDMK çıkarılmasının cari fiyatlarla dahi gerilemesi, TCMB kaynaklarından daha az yararlanmaları, mevduatın banka kaynakları içindeki payının, genel eğilimin tersine, yükselmesine neden olmuştur.

Banka kaynakları içinde TL mevduatın payı belirgin bir şekilde azalmaktadır. 1989 yılında banka kaynakları içinde TL mevduatın payı yüzde 48.7 olarak yarıya yakın bir düzeyde iken, 1994 yılında yüzde 33.1'e değin gerilemiştir. Buna karşı yabancı para mevduatın -döviz tevdiat hesaplarının (DTH) payı hızlı bir şekilde artmaktadır. 1989 yılında banka kaynakları içinde DTH'ların

TABLO: 4

MEVDUATIN TİCARET BANKALARI KAYNAKLARI İÇİNDEKİ PAYI (%)

Yıllar	TL Mevduat	Döviz Tevdiat Hesapları	Toplam
1989	48.7	14.3	63.0
1990	46.8	14.5	61.3
1991	41.7	19.8	61.5
1992	37.6	21.9	59.5
1993	33.9	22.1	56.0
1994	33.2	35.6	68.8

Kaynak: T. Bankalar Birliği
Not: Kalkınma ve yatırım bankaları, mevduat toplamadıklarından tablo kapsamına alınmamıştır.

TABLO 5
TOPLAM MEVDUATIN BİLEŞİMİ (%) (1990-1994)

Yıllar	Tasarruf Mev.	Ticari Kur. Mev.	Resmi Kuruluşlar Mev.	Bankalar Mev.	Diğer Kur. Mevduat	Mevduat Sertifikası	T.L. Mev.	Döviz Tev. Hesap.
1990	34.2	15.3	3.7	7.2	13.5	2.5	76.4	23.6
1991	34.0	12.9	1.9	4.9	12.3	2.0	68.0	32.0
1992	29.8	11.9	2.2	6.7	11.5	1.2	63.2	36.8
1993	22.6	10.4	2.3	14.4	10.2	0.6	60.5	39.5
1994	25.6	8.5	1.5	3.9	8.3	0.4	48.2	51.8

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

payı yüzde 14.3 iken, bu pay 1994 yılında yüzde 35.6'ya yükselmiş, TL mevduatın payını aşmıştır.

Bankalarda DTH'ların payı giderek artmaktadır: Bankalarda toplam mevduatın bileşimi, 1990 yılından bu yana bu bileşimdeki değişmeler Tablo 5'te verilmiştir.

Bankaların toplam mevduatı içinde 1989 yılında TL mevduatın payı yüzde 76.4, DTH'ların payı yüzde 23.6 iken, 1994 yılında bu paylar sırayla yüzde 48.2 ve yüzde 51.8 olmuştur. Bankaların mevduat yapısı içinde DTH'lar dışında diğer mevduat türlerinin payları belirgin bir şekilde azalmıştır.

Batı bankalarında banka kaynakları içinde önemli bir yere sahip olan mevduat sertifikalarının, Türkiye'de banka kaynakları içindeki payı son derece düşük olup, düşme eğilimi göstermektedir. Gerçekten 1989 yılında mevduat sertifikalarının (certificate of deposit - CD.'lerin) toplam mevduat içindeki payı yüzde 2.5 düzeyinde iken, bu pay 1994 sonunda binde 4'e değin gerilemiştir. Mevduat sertifikaları için ikinci el piyasasının oluşmaması, mevduat sertifikalarının finansal aracı kurumlar eliyle pazarlanamaması dolayısıyla bankaların kısa sürede büyük fonlar sağlayamamaları, mevduat kapsamına dahil edilmeleri, bankaların bu araçtan yararlanmalarını kısıtlamaktadır.

Yabancı para ile olan yükümlülüklerin payı yükselmektedir: Bankaların, özellikle 1989 yılında Türk Parasının Kıymetinin Korunmasına ilişkin 32 sayılı karar ile sermaye hareketlerinin büyük ölçüde serbest bırakılmasından sonra, yurt dışı kaynaklara yönelmeleri ve yurtiçinde yerleşik kişilerin de kur riski nedeniyle parasal birikimlerini DTH şeklinde bankalara yatırmayı yeğlemeleri, banka kaynakları arasında yabancı para cinsinden olan yükümlülüklerin payının 1994 yılı sonu itibariyle yüzde 45.0'a değin yükselmesine yolaçmıştır.

Vadeli hesaplar 1 ve 3 ay vadelerde yoğunlaşmaktadır: Bankalardaki mevduatın dağılımındaki 1990-1994 dönemindeki gelişmeler Tablo 6'da verilmiştir.

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Garanti Bankası genel müdürlük binası. Çağdaş bankacılık ve finans hizmetleri verme iddiası, mimaride de "çağdaş" bir estetikle yansımasını buldu.

Bankalarda toplam mevduatın 1990 yılında yüzde 35.4'ü vadesiz, yüzde 64.6'sı vadeli iken, 1994 yılı sonunda vadesiz mevduatın payı yüzde 27.0'ye gerilerken, vadeli mevduatın payı yüzde 73.0'e yükselmiştir. DTH'ların vade dağılımında belirgin bir değişme gözlenmezken, TL mevduat içinde vadesiz mevduatın payındaki azalış belirgin olmuş, 1990 yılında yüzde 38.1 olan pay, 1994 yılında yüzde 27.7 gerilemiştir.

TABLO 6
MEVDUATIN VADE YAPISI (%)

YILLAR	1990		1991		1992		1993		1994	
	Vadesiz	Vadeli	Vadesiz	Vadeli	Vadesiz	Vadeli	Vadesiz	Vadeli	Vadesiz	Vadeli
Toplam Mevduat	35.4	64.6	29.4	70.6	29.8	70.2	29.5	70.5	27.0	73.0
TL Mevduat	38.6	61.4	33.2	66.8	34.2	65.8	32.7	67.3	27.7	72.3
Döviz Tev. Hes.	24.8	75.2	21.1	78.9	22.2	77.8	24.7	75.3	26.4	73.6
Tasarruf Mev.	16.2	83.8	12.7	87.3	13.4	86.6	15.8	84.2	10.6	89.4

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

TABLO 7
BANKA KREDİLERİNİN BANKA VARLIKLARI İÇİNDEKİ PAYI (%)

Yıllar	Banka Kreleri/ Toplam Varlık
1989	42.2
1990	47.0
1991	43.9
1992	41.8
1993	41.4
1994	39.1

Yüksek enflasyon ve faiz oranlarındaki sık değişikliğin getirdiği faiz riski, mevduatın daha çok 1 ve 3 ay vadelerde toplanmasına neden olmaktadır. 1994 yıl sonu itibariyle toplam mevduatın yüzde 12.0'si bir aylık yüzde 35.8'i de üç aylık hesaplarda toplanmıştır. Bu oranlar, vadeli mevduat içinde, 1 ay vadelerde yüzde 16.4'e, üç ay vadelilerde de yüzde 49.0'a yükselmektedir. Toplam vadeli mevduatın yaklaşık 2/3'ü 1 ve 3 ay vadeli hesaplarda toplanmış bulunmaktadır.

Banka varlıkları içinde kredilerin payı azalmakta, likit değerlerin payı ise yükselmektedir: Bankaların toplam varlıkları içindeki kredilerin payı 1990 yılında yüzde 47.0 düzeyinde iken, bu pay 1994 yılında yüzde 39.1'e değin gerilemiştir. 1994 yılında ekonomideki küçülme kuşkusuz banka kredileri üzerinde de etkili olmuştur. Ancak Tablo 7'nin ortaya koyduğu gibi, özellikle 1990 yılından sonra nakit kredilerin banka varlıkları içindeki payı azalma eğilimi göstermektedir.

Banka kredilerinin sektörel dağılımı değişmektedir: Banka kredilerinin ekonomik sektörler arasında dağılımı ve bu dağılımda 1989-1994 dönemindeki gelişmeler Tablo 8'de verilmiştir.

Banka kredilerinin, 1989-1994 döneminde ticaret bankaları, yatırım ve kalkınma bankaları arasındaki dağılımı bir değişiklik göstermemiştir. Turizm kredileri hariç kalkınma ve yatırım bankalarının toplam banka kredileri içindeki payı 1989 yılında yüzde 11.8 iken, bu pay 1994 yılında da yüzde 11.7 olmuştur.

Buna karşı ticaret bankaları kredilerinin ekonomik sektörler itibariyle dağılımında, tarım, konut, mesleki (küçük esnaf ve sanatkâr) denizcilik, turizm ve diğer ihtisas kredilerini içeren ihtisas kredilerinin payı gerilerken, ihtisas dışı olarak gruplandırılan kredilerin payı artmıştır. İhtisas kredilerinin toplam krediler içindeki payı 1989-1994 döneminde yüzde 28.7'den yüzde 23.7'ye gerilemiştir. İhtisas kredileri dışında kalan kredilerin ise bu dönemde payı yüzde 59.5'den yüzde 64.6'ya yükselmiştir. İhtisas kredileri dışında kalan krediler içinde en büyük paya işletme kredileri sahiptir. Ancak işletme kredileri, 1989 yılında toplam kredilerin 1/3'ünü oluştururken, bu pay 1994 yılında yüzde 24.5'e kadar gerilemiştir. Bu dönemde ihracat kredilerinin payı ise yüzde 13.5'ten yüzde 20.5'e yükselmiştir. Kaldı ki bu orana, kalkınma ve yatırım bankaları grubunda yer alan T. İhracat Kredi Bankası kredileri (Türk Eximbank) dahil değildir. T. İhracat Kredi Bankası kredileri de dahil edildiğinde, ihracat kredileri toplam krediler içinde en yüksek paya sahip olmaktadır.

Banka varlıkları içinde yabancı para ile olan varlıkların payı artmaktadır: Bankaların kaynakları içinde yabancı para ile olan yükümlülüklerin artmasına koşut olarak varlıklar içinde de yabancı para ile olanların hemen hemen yarıya yakın bölümü yüzde 45.0'i yabancı para varlıklarından oluşmaktadır.

Bankalar genelde açık pozisyonla çalışmaktadırlar: Türk bankacılık sistemi 1990 öncesinde genellikle pozitif veya artı (Long) döviz pozisyonu ile çalışırken, 1989 yılından sonra

TABLO 8
KREDİLERİN SEKTÖREL DAĞILIMI (1989-1994) (%)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994
A. İhtisas Kredileri	**28.7**	**27.4**	**24.8**	**27.5**	**24.4**	**23.7**
1- Tarım	16.0	16.0	13.9	16.9	13.6	15.2
2- Konut (Gayrimenkul)	7.5	6.4	6.5	7.1	7.8	5.8
3- Mesleki (Esnaf-Sanatkâr)	3.2	3.1	2.7	2.3	2.0	1.9
4- Denizcilik	0.2	0.1	0.1	-	-	0.1
5- Turizm	1.7	1.5	1.5	1.1	0.9	0.6
6- Diğer İhtisas	0.1	0.3	0.1	0.1	0.1	0.1
B. İhtisas Kredileri Dışında	**59.5**	**62.2**	**64.8**	**62.7**	**65.8**	**64.6**
1- İhracat	13.5	12.7	15.3	16.2	16.6	20.5
2- İthalat	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1
3- İşletme	33.4	37.5	35.9	33.0	34.4	24.5
4- Yatırım	3.2	2.7	1.9	2.4	1.8	4.5
5- Diğer	9.1	9.1	11.6	11.0	12.9	15.0
C. Kalkınma ve Yatırım Bankaları	**11.8***	**10.4***	**10.4***	**9.8***	**9.8***	**11.7***
Genel Toplam	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**

(*) Turizm kredileri hariç.

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Not:1989'dan itibaren kalkınma ve yatırım bankalarının verdiği turizm kredileri ihtisas kredileri arasında gösterilmeye başlanmıştır.

TABLO 9
BANKALAR DÖVİZ POZİSYONU (MİLYON DOLAR)

	1990	1991	1992	1993	1994
Kamu bankaları	-692	-576	-636	-619	105
Özel bankalar	-904	-1063	-2133	-3714	-712
Yabancı bankalar	-123	-120	-193	-330	-85
Kalkınma ve yatırım bankaları	-91	-89	-194	-381	-168
Toplam	-1810	-1848	-3156	-5045	-860

Kaynak: T. Bankalar Birliği.

kur ve faiz politikasında değişme sonucu kâr amacıyla açık pozisyona yönelmiş, Tablo 9'da izlenebileceği gibi, özellikle açık pozisyon tutarı 1992 ve 1993 yıllarında hızla artarak, 1993 yılı sonunda 5.045 milyon USD'e ulaşmıştır.

1994 yılına tehlikeli boyutta pozisyon açığı ile giren bankaların bu durumu, mali piyasalarda başlayan bunalımı şiddetlendiren etkenlerden biri olmuştur. Bankalar açık pozisyonlarının büyük bölümünü bilançolarını küçültme yoluyla, bir bölümünü de TL kaynaklarını yabancı paraya çevirerek kapatmışlar ve 1994 yıl sonunda açık pozisyonlarını 860 milyon USD'e kadar indirmişlerdir.

Bankaların açmış oldukları gayri nakdi krediler artmaktadır: Bankaların bilanço altı işlemleri arasında yer alan, kabul, aval, garanti, teminat mektubu, akreditif gibi gayri nakdi krediler hızlı artış göstermekte, bankalar kaynak kullanmadan firmalara finansman olanağı yaratmakta veya iş olanaklarını genişletmektedirler.

Bankaların açmış oldukları gayri nakdi kredilerin nakit kredilere oranı, sözkonusu oranda 1989-1994 dönemindeki gelişmeler Tablo 10'da verilmiştir.

Bankaların vermiş oldukları gayri nakdi kredi, cari fiyatlarla da olsa sürekli hızlı bir şekilde artmaktadır. Gayri nakdi krediler / nakit krediler oranı da 1990 yılında yüzde 65.4 düzeyinde iken, bu oran 1994 yılı sonunda yüzde 84.1'e yükselmiştir. Türk bankacılık sektöründe gayri nakdi kredilerin boyutu nakit kredilere yaklaşmıştır.

Bankaların ürün yelpazesi genişlemektedir: 1980'li yılların sonlarında bankaların sunmuş oldukları yeni ürün tüketici kredileri olmuştur. 1994 yıl sonu itibariyle tüketici kredisi veren banka sayısı 19'dur. Tüketici kredisi kullananların sayısı, yine 1994 sonu itibariyle 3.466.435'e toplam tüketici kredisi hacmi de 76 trilyon TL'ye ulaşmıştır. Bankaların açmış oldukları kredilerin yaklaşık yüzde 10.0'unu tüketici kredileri oluşturmaktadır.

Bankalar yeni ödeme araçları çıkarma ve ödeme araçları yönetme konusundaki etkinliklerini artırmışlardır. 1994 yıl sonu itibariyle bankaların vermiş oldukları kredi kartlarının sayısı 1.5 milyonu aşmıştır.

Bankalar, kendileri doğrudan doğruya faktöring hizmeti verebildikleri gibi yan kuruluşlar aracılığı ile de bu hizmetleri geniş biçimde sunabilmektedirler.

Bankaların klasik bankacılık faaliyetlerinin yanı sıra sundukları hizmet alanlarını çeşitlendirmek konusunda atılım gösterdikleri hizmet alanlarından biri de finansal kiralamadır. Ancak finansal kiralama kanunu, ticaret bankalarının doğrudan finansal kiralama yapmalarına olanak vermediğinden, bankalar bu hizmeti, iştirakleri aracılığı ile gerçekleştirmektedirler.

Bankaların donanım yatırımları artmaktadır: Türkiye'de bilgisayar kullanımının en yoğun olduğu sektör bankacılıktır. Türkiye'de bilgisayar donanımında ilk on kullanıcının dokuzu bankalardır. Sözkonusu dokuz banka, Türkiye'de en fazla bilgisayar kullanan 100 kuruluşun bilgisayar donanımının yaklaşık yarısına sahip bulunmaktadır.

Bankaların son yıllarda donanım yatırımlarına ağırlık vermeleri, PC ve PC dışı sistemlerin değerini büyük ölçüde artırmıştır. 1993 sonu itibariyle donanım değeri en yüksek 10 bankanın donanım değerleri toplamı 500 milyon USD olarak hesaplanmaktadır.

Bankacılık sisteminin yurtdışına açılına çabaları sürmektedir: Ulusal bankaların, 1994 sonu itibariyle yurtdışındaki banka sayıları 17'ye, ortak girişim ve bağlı ortaklık şeklinde yurtdışındaki banka sayıları da 29'a yükselmiştir. Yurtdışı banka şubelerinin toplamış oldukları mevduatın toplam mevduata oranı yüzde 7.2 açmış oldukları kredilerin toplam kredilere oranı da yüzde 12.4 düzeyinde bulunmaktadır.

Bankacılıkta risklerin artışı, banka kârlarına da yansımakta, banka kârla-

TABLO 10
BANKALARIN AÇMIŞ OLDUKLARI GAYRİ NAKDİ KREDİLER (1989-1994) (Cari Fiyatlarla)

Yıllar	Gayri Nakdi Kredilerde Artış	Gayri Nakdi Kredi/ Nakit Kredi
1989	49.9	73.4
1990	54.9	65.4
1991	69.9	68.1
1992	85.3	71.3
1993	98.6	75.5
1994	102.8	84.1

Kaynak: T. Bankalar Birliği

TABLO 11
BANKA KÂRLARINDA GELİŞMELER (1989-1994) (Yıllık Değişim%)

Yıllar	Cari Fiyatlarla	Sabit Fiyatlarla
1989	13.0	(30.9)
1990	101.8	32.6
1991	45.0	(6.5)
1992	108.3	28.5
1993	140.3	51.7
1994	17.4	(46.8)

Not: Yıllık ortalama TEFE'ye göre sabit fiyatlarla artış hesaplanmıştır.

rı düzensiz gelişme göstermektedir.

Bankacılık riskli bir sektör haline gelmektedir: Tablo 11'in ortaya koyduğu gibi, bankaların toplam kârları, sabit fiyatlarla geniş boyutlu dalgalanma göstermekte, yıllık artış hızları reel olarak artı %51.7 ile eksi %46.8 oranında dalgalanma göstermektedir. Kârlardaki büyük dalgalanma bankacılığın riskli bir sektör haline geldiğini göstermektedir.

Banka kârlarındaki dalgalanmaya paralel olarak bankaların ortalama varlık (aktif) kârlılığı ile ortalama özkaynak kârlılığı da düzenli bir gelişme göstermemektedir. Tablo 12'de bankaların kârlılık oranlarındaki gelişmeler verilmiştir.

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye bankacılık sistemi de son yıllarda yapısal bir değişme göstermekte, ekonomi alanında gelişmeler, teknolojik atılımlar, izlenen makro politikalar ve dünya finansal pazarlarıyla bütünleşme, bu değişimde etkili olmaktadır.

Faktöring

Kökeni antik çağa kadar uzanmakla beraber, dünyada finansman tekniği olarak yaygın bir şekilde 1970'li yıllardan sonra uygulanmaya başlanan ve ülkemize de en azından kavram olarak 1980'li yıllarda girmiş olan faktöring, özel bir finansman türüdür.

Faktöringe ilişkin olarak dar ve geniş kapsamlı tanımlar verilmektedir. ABD kökenli yazında faktöring "kısa süreli alacakların geri dönüş (rücu) hakkı olmaksızın faktöre devredilmesi ve tahsilatın borçluya önceden haber verilerek faktör tarafından yapılması" olarak dar kapsamlı tanımlanmaktadır.

Avrupa kökenli daha geniş tanımda ise, faktöring üretici ve tacirlere, alacak yönetimi, nakit yönetimi ve tahsilat hizmeti veren, bu temel işlevlerinin yanısıra danışmanlık, pazar araştırması ve bilgi işlem hizmetleri de sunan bir finansal hizmet paketi olarak nitelendirilmektedir.

Faktöring şirketi ve faktör, ülkemizde yasal düzenlemelerde, mal ve hizmet satışlarından doğmuş veya doğacak alacakları temellük ederek tahsilini üstlenen, bu alacaklara karşılık ödemelerde bulunarak parasal kolaylıklar sağlayan kurumlar olarak tanımlanmıştır.

Faktöring ile sunulan hizmetler: Faktöring ile, geniş kapsamlı tanımın da belirtildiği gibi, dış pazarlarda tanıtım, ekonomik gelişmeleri izleme, alıcının kredi istihbaratını yapma, ticari risk üstlenme, müşteri hesaplarını tutma, tahsilât, izleme ve gerektiğinde takip yollarına başvurma, finansal ve ticari istatistiki bilgiler toplama, ön ödeme yaparak finansman sağlama gibi geniş bir hizmet paketi sunabilmektedir.

Faktöring ile sunulan üç temel hizmet, (i) Alacakların yönetimi, (ii) Risk üstlenme, teminat fonksiyonu, (iii) Finansman (fonlama)'dır.

ABC ARŞİVİ

Uzan Ailesi'nin en aktif ismi Cem Uzan, diğer işleri kadar bankacılıktaki başarılarıyla da parladı. Hatta "Imarbank batacak" söylentilerini bizzat yayarak döviz hesaplarından "iyi kazandığı" bile söylendi.

Alacakların yönetimi kapsamında, kredili mal alan alıcı firma hakkında bilgi toplama (istihbarat), alacakların muhasebe kayıtlarının tutulması, izleme, tahsilat, gerektiğinde icra yollarına başvurulması gibi işlemler faktöring kurumunca yerine getirilmektedir.

Alacağın tahsili de faktörce gerçekleştirilmektedir. Faktörün tahsilat servisi, alıcının borcunu ödemesi konusunda ve özellikle gecikmiş ödemelerde etkili rol oynamaktadır. Fak-

TABLO 12
BANKALARIN KÂRLILIK ORANLARI (%) 1990-1994

	1990	1991	1992	1993	1994
Ort. Varlık kârlılığı	2.8	2.7	2.8	3.5	2.2
Ort. Özkaynak kârlılığı	36.1	35.9	42.9	54.7	33.9

Kaynak: T. Bankalar Birliği

Merkez Bankası

ZEYNEP N. DUMLU

T.C. Merkez Bankası'nın ekonomik süreçteki rolünü etkin bir şekilde yerine getirmesi seksenli yılların ortalarında başlamıştır. 1985 yılında bankaların Banka'da bulundurmakla yükümlü oldukları zorunlu karşılıklar sisteminde köklü değişiklikler yapılmıştır. Ayrıca söz konusu tutarlara faiz ödenmesi uygulaması da bu dönemde kaldırılmıştır. Böylece karşılık oranlarının etkin bir para politikası aracı olarak kullanılması sağlanmıştır.

1986 yılı, para politikası uygulaması yönünden, bir geçiş döneminin başlangıç yılı olmuştur. Bu dönemin özelliği toplam rezervlerin kontrolüne dayalı para ve kredi politikasının uygulanmaya başlamasıdır. Bu zamana kadar para arzının artışı büyük ölçüde toplam kredi talebine bağlıyken, yeni sistemde Merkez Bankası ticari bankaların Türk Lirası cinsinden elde tuttukları toplam rezervleri kontrol ederek, hem faiz politikasının etkinliğini artırmış, hem de para arzı kontrolü sağlamıştır. Toplam para ve kredi arzını toplam rezervlerin kontrolü yoluyla yönlendirebilmek için bir dizi düzenlemeler gerekmiş, öncelikle kamu finansman açıklarının otomatik olarak Merkez Bankası bilançosuna yansımaması için ilk adım Mayıs 1985 tarihinde Hazine'nin ihaleli bono ve tahvil satışı sistemine geçmesi olmuştur. Toplam rezervlerle para arzı arasında bir ilişkinin oluşması, ticari bankaların disponibilite ve munzam karşılık yükümlülüklerine uymalarını gerektirmektedir. Bu nedenle 1986 yılında bankaların bu yükümlülüklerini günü gününe yerine getirmeleri için ek düzenlemeler getirilmiştir. Böylece Merkez Bankası bilançosundaki hareketler yoluyla para arzının kontrolü daha kolay sağlanmıştır.

Bu önlemler mevduat bankaları rezervlerinin yakından izlenmesi, bu rezervlerin açık piyasa işlemleri ile yönetilmesinde ilk adım olarak değerlendirilebilir. Merkez Bankası'nın reeskont politikasının orta vadeli reeskont kredileriyle sınırlı olması nedeniyle, rezerv ihtiyacı olan bankaların, ellerinde rezerv fazlası olan bankalardan rezerv sağlamasına imkân verebilecek bir sistem olan *Bankalararası Para Piyasası*, Nisan 1986 tarihinden itibaren Merkez Bankası nezdinde faaliyete geçmiştir. Merkez Bankası'nın aracılık işlevi yüklendiği piyasada borç veren banka ile borç alan banka birbirlerini tanımadan işlem yapabilmektedir. Her banka için, Merkez Bankası'na teminat olarak verdiği Devlet Tahvili veya Hazine Bonosu miktarına göre piyasada işlem yapabilme limitleri belirlenmiştir. Bu piyasada bir gecelik veya yedi günden bir aya kadar değişen vadelerde işlem yapılmaktadır.

Faiz oranındaki gelişmeler ekonominin likidite durumunu yansıtmaktadır. Ayrıca ücret ve maaş ödemeleri nedeni ile ay sonu ve aybaşlarında, vergi ödeme dönemlerinin son günlerinde, umumi disponibilite hesaplarının tutturulmaya çalışıldığı son günlerde, bayram arifelerinde, ihale ile alınan DİBS'nin (Devlet İç Borçlanma Senedi) tesliminin yapıldığı günlerde bankaların likidite ihtiyacı ve dolayısıyla faiz oranları artmaktadır. Bankalararası Para Piyasası'nı mali sistem üzerinde görülen olumlu yan etkilerinden biri, bankaların nakit yönetimine verdikleri önemi artırmasıdır. Atıl fonların bu piyasada değerlendirilebilmesi, bankaları nakit yönetime özendirmektedir. Bankalararası para piyasası ayrıca, Merkez Bankası'nın bu piyasayı faiz ve işlem hacmi olarak izlemesine ve para politikasını yönlendirmede gerekli sinyalleri almasına olanak vermiş ve bankacılık sisteminin toplam rezervleri kontrol altında tutulurken, bu rezervlerin optimal dağılımı sağlanmıştır.

1986 yılı başından itibaren Merkez Bankası'nca bankaların mali yapılarındaki gelişmelerin yakından izlenmesini teminen Banka bünyesinde *gözetim sistemi* geliştirilmiştir. 1 Ocak 1987 tarihinden itibaren bankaların mali durumlarının gözetim ve denetiminin sağlanması amacıyla, bağımsız denetim kuruluşlarınca hazırlanan denetim raporlarının bu kuruluşlar tarafından Merkez Bankası'na gönderilme yükümlülüğü getirilmiştir. Banka böylece bankaları *gözetme ve denetleme* işlevini yerine getirmektedir.

Merkez Bankası 4 Şubat 1987 tarihinden itibaren *açık piyasa işlemleri* uygulamaya başlamıştır. Açık piyasa işlemleri bir para politikası aracı olmakla beraber bu işlemler çerçevesinde Devlet İç Borçlanma Senetleri'nin alım-satıma konu edilmesi, aynı zamanda Devlet Tahvilleri için ikincil bir pazar oluşturulmasına ve iç borçlanma politikasının günün koşullarına uygun şekilde yürütülmesine de katkıda bulunmaktadır. Merkez Bankası'nı açık Piyasa işlemleri çerçevesinde,DİBS satınalması emisyonu arttırmakta, satması ise emisyonu azaltmaktadır. Açık piyasa işlemleri uygulamasının baş-

ladığı ilk aylarda, işlemler genellikle Merkez Bankası'nın portföy oluşturmak amacıyla piyasadan senet alması biçiminde gerçekleşmiştir. Eylül 1987 tarihinden itibaren açık piyasa işlemlerinde önemli bir artış görülmüştür. İşlemler ekonominin likidite durumunu gözönünde bulundurarak ya DİBS' nin doğrudan alımı ve geri satım vaadi (Reverse REPO) ile alımı yapılarak likidite düzeyini artırmak ya da bu senetlerin doğrudan satışı ve geri alım vaadi ile satışı (REPO) suretiyle likidite düzeyinin azaltılması yönünde gerçekleştirilmektedir.

Döviz ve Efektif Piyasaları 8 Ağustos 1988 tarihinde Kur Belirleme Seansları ile Merkez Bankası bünyesinde faaliyete geçmiş ve daha sonra 14 Eylül 1988'de TL-Döviz, TL-Efektif piyasaları, 21 Eylül 1988'de Efektif-Efektif (Türk Lirası karşılığında Swap), Döviz-Döviz ve Döviz-Efektif piyasaları ve 12 Ekim 1988'de de Döviz depoları ve TL Depo-Döviz Depo piyasaları açılmıştır. Böylelikle döviz kurları piyasa koşulları tarafından belirlenmeye başlamıştır. Ayrıca, Merkez Bankası'nın kur politikasına yardımcı olacak bir araç sağlanmış ve efektif rezervlerinin etkin kullanımı gerçekleşmiştir. Bu piyasalarda bankalar, özel finans kurumları, Bakanlık'ça faaliyeti uygun görülen yetkili müesseseler ve Merkez Bankası'nın döviz pozisyonunu yöneten Döviz İşlemleri Müdürlüğü işlem yapabilmekte, spontane efektif ihtiyaçlarını, rezerv fazlası olan kurumlardan sağlayabilmektedir. Merkez Bankası Döviz ve Efektif Piyasaları Müdürlüğü ise bu piyasalarda tarafsız aracı olmak ve bilgi aktarımında bulunmak görevini üstlenmektedir. Gerekli görülen hallerde Merkez Bankası'nın döviz politikasını yürütmekle görevli Döviz İşlemleri Müdürlüğü de piyasalara katılabilmektedir. Bu Müdürlüğün teklif ve talepleri de diğer kuruluşlara göre bir ayrıcalık tanınmaksızın değerlendirilmektedir. Gerektiğinde T. C. Merkez Bankası bu piyasaya alıcı ya da satıcı olarak katılarak dövizin fiyatına müdahale edebilmektedir.

Merkez Bankası'nca Aralık 1984'te bazı şubeler aracılığıyla kişilere doğrudan Türk Lirası karşılığında altın satım işlemlerine başlanmıştır. Bu işlemlere 1989 yılında son verilerek, 10 Nisan 1989 tarihinde *"Döviz Karşılığı Altın Piyasası"* kurulmuştur.

1988 yılında bir para politikası aracı olarak *reeskont kredileri* sistemine getirilen iki önemli yenilik, dış ticaret sermaye şirketlerine performansları bazında kredi tahsisi ve imalatçı firmalara akreditif devri yoluyla kredi kullanımı olanaklarının sağlanmasıdır. Bu düzenlemelerin temelinde ihracatta doğrudan teşviklerden uzaklaşılarak kredi desteği verilmesi ve ihracat teşviklerinin giderek üretim aşamalarına kaydırılmaları biçimindeki politika tercihleri yatmaktadır.

Merkez Bankası para programını ilk kez 1990 yılı başında kamuoyuna açıklamıştır. Sözkonusu parasal program tamamen Merkez Bankası bilançosundaki büyüklükleri hedef almaktadır. Bunlar önem sırası ile Merkez Bankası Parası, Toplam İç Varlıklar, Toplam İç Varlıklar, Toplam İç Yükümlülükler ve Merkez Bankası Bilançosu'nun toplam büyüklüğüdür. Parasal program döviz kurlarında ve faiz oranlarındaki hareketin istikrarını bozmaksızın piyasanın likidite gereksinimini karşılamayı hedeflemektedir. Ayrıca 1990 yılı başından itibaren yürürlüğe giren bir kararla Merkez Bankası'nın kredi politikasında önemli bir değişiklik yapılarak orta ve uzun vadeli kredi tahsis edilmesine son verilerek, bankacılık kesimine geçici likidite ihtiyaçlarının karşılanması için genel kısa vadeli reeskont penceresi açılmıştır.

Banka'nın guvernörleri, 13.1. 1981 - 4.1.1984 tarihleri arasında Osman Şıklar, 16.1.1984 - 11.11. 1986 tarihleri arasında Yavuz Canevi, 30.7.1987 - 3.8.1983 tarihleri arasında Dr. Rüştü Saracoğlu, 2.9.1993 - 31.1.1994 tarihleri arasında Dr. Bülent Gültekin'dir. 14.2.1994 tarihinden beri Yaman Töruner bu görevi sürdürmektedir.

Yasal düzenlemeler: Temmuz 1984 tarihinde uygulamaya konulan 30 sayılı karar ile birlikte Türkiye'de uygulanmakta olan kambiyo rejimi önemli ölçüde liberal hale getirilmiş ve kambiyo kontrol yetkileri Müsteşarlıkça T. C. Merkez Bankası'na devredilmiştir. Kambiyo rejimi uygulamasına yönelik yeni kararlar ile, Türk Lirası'nın yabancı paralar karşısındaki değerinin (kur) tespitinde yeni bir yaklaşım getirilmiştir. Banka'nın 1 Mayıs 1981 tarihinden itibaren uygulamakta olduğu günlük kur politikasına devam edilmiş ve bankalara ilan edilen bu esas kurun yüzde 6 üzerinde ya da altında kur saptama serbestisi getirilmiş, daha sonra Banka'nın 17 Ağustos 1990 tarih, 1-h Sayılı Genelgesi ile tamamen serbest bırakılmıştır.

Banka'nın daha önce 25 Milyon TL tutarındaki sermayesi, 28.4. 1988 tarihinde 25 Milyar TL'na çıkartılmıştır.

KAYNAKÇA

T.C. Merkez Bankası Yıllık Raporları.
T.C. Merkez Bankası Kanunu

tör, ödeme zamanı geldiğinde, satıcı ile alıcı arasındaki ilişkileri de bozmadan, tahsilatı hızlandırmayı, sonuçlandırmaya çalışmaktadır. Tahsilat, dış piyasalarda faktörün muhabirleri, iç piyasada da çoğu kez faktöre ortak olan bankanın veya bankaların şubeleri aracılığı ile gerçekleştirilmektedir.

Firmalar açısından; kredili satışların belki en güç yönü alıcıların yerindelikle seçimidir. Kredili mal alıcılarının hatalı seçimi, alacakların vadesinde tahsilinde sorunlar yaratmakta, takip yollarına başvurma gibi zorunluluklar doğurmakta, alacakların değersiz veya şüpheli hale gelmesi gibi zararlara yol açmaktadır.

Faktöringde risk üstlenme, sigorta ve teminat fonksiyonu, gerekli istihbarat ve araştırmaların yapılmasından sonra kredili satışlardan doğan alacakların faktörce güvence altına alınması, alacağın vadesinde borçlu tarafından ödenmemesi halinde, satıcıya ödeme garantisi verilmesi olarak tanımlanabilir.

Faktör ile satıcı firma arasında yapılmış olan faktöring anlaşması uyarınca, faktörce müşteriye sunulan hizmetler arasında, müşterinin (satıcı firmanın) talep etmesi halinde, finansman kolaylığı da yer almaktadır. Bu fonksiyon, "nakit yönetim hizmeti" olarak da nitelendirilmektedir.

Faktörün sağlayacağı finansal olanakların koşulları, satıcı firmanın piyasadaki itibarına, faktör ile olan iş ilişkisi süresine, alıcıların (borçluların) ödeme gücüne, vadeye, alacakların ortalama tahsil süresine, iş hacminin boyutuna göre değişmektedir.

Faktöring anlaşması ile satıcı firmaya ön ödeme yapılabilmektedir.

Faktöring işleminin yararları: Faktöring lehine şu görüşler ileri sürülmüştür:

(i) Esnek bir finansman kaynağıdır. Firmanın satışları arttıkça, kendiliğinden oluşan bir finansman olanağı vardır.

(ii) Vadeli satışa karşın, peşin para girişine olanak verir.

(iii) Firma borçlanmadan kendi dönen varlıkları ile finansman olanağı yaratmaktadır.

(iv) Tam faktöringte ve vade faktöringinde alacakların tahsil edilmeme riski en düşük düzeye inmektedir.

(v) Gerçekçi nakit bütçeleri hazırlanmasına olanak vermektedir.

(vi) Diğer finansman seçeneklerine kıyasla, formalitesi az ve sonuçlanması hızlıdır.

(vii) Firmaları, alıcıların istihbaratını yapmaktan, kredi değerliliğini saptamadan kurtarır.

(viii) Muhasebe kayıtlarının tutulması, dış pazarlara ilişkin bilgi sağlama gibi ek hizmetler verir.

Sakıncaları ise,

(i) Faktöring, genellikle alternatiflerine kıyasla daha pahalı bir finansman yöntemidir.

(ii) Alacak hakkının faktöre satışı, firmanın ticari itibarı üzerinde olumsuz etki yapabilir.

(iii) Uluslararası faktöringde, uygun bir muhabir seçilmeyişi veya bulunmayışı, tahsilatta sorunlar yaratabilir.

(iv) Faktörler, faktöring hizmet paketine giren tüm hizmetleri vermeyebilirler.

Faktöring Türkiye uygulaması: Faktöring uygulaması Türkiye'nin finans sektörüne ilk kez 1988 yılında girmiştir. Birçok finansal üründe olduğu gibi, faktöring hizmetlerini de ülkemizde ilk uygulamaya koyan bankalar olmuştur.

Eylül/1994 sonu itibariyle faktöring şirket sayısı hızlı bir artışla 60'a yükselmiştir. Türkiye'de 1991 yılı sonuna değin, dışsatıma yönelik faktöring işlemleri ağırlık taşıdığı halde, anılan yıldan itibaren yurtiçi veya yerel faktöringin toplam işlem hacmi içindeki payı daha büyük boyutlara ulaşmıştır. Otomotiv, dokuma ve giyim eşyası, orman ürünleri, mobilya, gıda maddeleri, elektrikli araçlar alt sektörleri, faktöring uygulamasına daha yatkın alt sektörleri oluşturmaktadır.

Türkiye'de henüz olgunlaşmamış faktöring pazarına bu alanda deneyimi az ve ciddi oldukları kuşkulu çok sayıda firmanın birden girmesi, faktöring şirketlerinin kaynak sağlamada karşılaştıkları güçlükler, kendilerine özgü kaynaklarının olmayışı, sektöre hizmet verebilecek kapasitede merkezi bir bilgi bankasının olmayışı, faktöring şirketlerinin tüm hizmetleri bir arada verememeleri daha çok geri dönme (rücu) hakkı saklı faktöringe yönelmeleri, maliyet yüksekliği, faktöring uygulamasına ilişkin sorunlar olarak görülmektedir. Nitekim faktöring şirketlerinin el değiştirmeye başlamış olmaları da sektörde sorunlar olduğunu doğrulamaktadır.

Finansal kiralama (Leasing): Yatırımların kiralama yöntemi ile finansmanına, ABD'de 1930'lu yıllarda ekonomik bunalımın doğurduğu finansman güçlüklerine bir çözüm getirmek, yatırımları özendirmek amacıyla başlanılmıştır. Ancak bu finansman yönteminin yaygınlaşmasına II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan teknolojik gelişmeler ve buna paralel olarak işletmelerde başlayan yenileme ve modernizasyon yatırımları yol açmıştır. Yöntemin kapsamlı uygulanmasına 1950'li yıllarda ABD'de geçildikten sonra, leasing 1990'lı yıllarda da İngiltere ve Ortak Pazar ülkelerinin finansal araçları arasına girmiştir.

Finansal kiralamada kiracı lehine aşağıdaki üstünlüklerin varlığı ileri sürülmüştür:

(i) Teknolojik gelişmelere karşı daha az riskli olma,

ABC ARŞİVİ

1980'deki bankerler krizinin "star"ı Cevher Özden, yatırımcıların güvenini kaybetmemiş olacak ki daha sonra girdiği inşaat işlerinde de ilgi gördü ama yine battı...

(ii) Esneklik,

(iii) Yatırımlarda yabancı kaynak gereksinimini azaltma,

(iv) Yatırımın başlangıcında yüzde 100'e yakın finansman sağlama,

(v) Borçlanmanın getirdiği sınırlardan kaçınma,

(vi) Yavaş, yavaş büyümeye olanak sağlama, zamanlama ilkesine uygunluk,

(vii) Firmanın kaynaklarının döner sermaye gereksiniminin karşılanmasında kullanılmasına olanak verme,

(vii) Firmanın kredi bulma olanaklarını kısıtlamama,

(ix) Faiz hadlerindeki dalgalanmadan etkilenmeyen bir finansman yöntemi oluşu,

(x) Çeşitli seçeneklere açık olma (kira sözleşmesi sonunda kiracının satın alma hakkı, kira sözleşmesini uzatma hakkı, mülkiyetin kiracıya devri, finansal kiralama konusu malın satış kârının paylaşılması gibi).

Her finansal kiralamada bu üstünlüklerin tümü gerçekleşmeyebilir. Her olayı kendi sözleşme koşulları içinde değerlendirmek gerekir.

Finansal kiralama (Leasing) Türkiye uygulaması: Türkiye'de finansal kiralamada (leasing) özellikle vergi avantajları teşvik edilmiştir. Bu bağlamda teşvik önlemleri olarak şunlar belirtilebilir:

(i) Kiracının yatırım indirimi belgesinden finansal kiralama şirketi yararlanmaktadır.

(ii) Teşvik belgesine göre gümrük muafiyetinden yararlanılan mallar, finansal kiralama yoluyla da yurda getirilse gümrük bağışıklığından yararlanır.

(iii) Gümrük bağışıklığından yararlanması öngörülmemiş malların Türkiye'ye girişinde, gümrük vergileri teminata bağlanarak ertelenir. Sözleşme süresi sonunda finansal kiralama konusu malların yabancı finansal kiralama kurumuna iade edilmek üzere çıkarılması istenmesi halinde, teminat genel hükümler çerçevesinde çözülür. Kısa bir deyişle vergi muafiyetinden yararlanmayan mallar dahi, yurtdışından yapılan finansal kiralamada, kiralama süresi boyunca gümrük vergisi ödenmeden kullanılır.

(iv) Finansal kiralama sözleşmesi her türlü vergi, resim ve harçtan muaftır.

(v) Yurtdışından yurtiçine yapılacak finansal kiralamada, kurumlar vergisi kesinti oranı, 1995 yılı uygulamasına göre, yüzde 1.0 gibi sembolik bir orandadır.

(vi) Finansal kiralama işlemlerinde yatırım mallarının kiralanmasında KDV yüzde 1.0 oranındadır.

Gerek kurumlar vergisi kesinti oranı gerek KDV oranı, Bakanlar Kurulu kararnameleriyle düzenlenmektedir.

Ülkemizde finansal kiralama uygulamasına 3226 sayılı kanunun 1985 yılında yürürlüğe girmesinden sonra başlanılmıştır. Yasa doğrudan değil, finansal kiralama şirketleri aracılığı ile dolaylı kiralama yolunu benimsemiştir. Bu nedenle finansal kiralama işleminde en az üç taraf bulunmaktadır. (1) Malın üreticisi veya satıcısı; (2) Finansal kiralama şirketi, (3) Kiracı.

Eylül 1994 sonu itibariyle Türkiye'de 37 finansal kiralama şirketi faaliyette bulunmaktadır. Bunlardan 9'u kalkınma ve yatırım bankası, 4'ü özel finans kurumu, 12'si banka iştiraki, 12'si ise bankaların sermaye katkısının olmadığı şirketlerdir.

Finansal kiralama hacmi, 1993 yılı sonunda yerel finansal kiralama olarak 11.031 milyar TL'ye, yurtdışı finansal kiralama olarak 1.315 milyon USD'e ulaşmış ise de, 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz finansal kiralama hacmini de etkilemiş; Eylül 1994 itibariyle yurtiçi finansal kiralama hacmi 401 milyar TL'ye, yurtdışından yapılan finansal kiralama da 498 milyon USD'e gerilemiştir.

Yurtiçinde yapılan finansal kiralamanın konumunu daha çok, bilgisayar, büro makinaları, telekomünikasyon cihazları, kara ulaşım araçları, hava ulaşım araçları, tekstil ve basım makinaları, tıbbi cihazlar, iş makinaları oluşturmaktadır. Buna karşı yurtdışında yerleşik finansal kiralama kurumlarından yapılan kiralamanın hemen tümü hava ulaşım araçlarından oluşmaktadır.

Sermaye piyasası ve borsa (1981-1994)

SELİM SOYDEMİR

Genel olarak sermaye piyasaları

Bir ülke ekonomisinde fon kullananlar ile fon arz edenler arasındaki fon akımlarını düzenleyen kurumlar, bu akımı sağlayan araçlar ile tüm bu unsurları düzenleyen hukuki ve idari kurallar bütününün oluşturduğu yapı, finansal piyasa olarak adlandırılır.

Genel bir tanımlama ile fon fazlası veren iktisadi birimler ile fon açığı veren birimler arasındaki fon akımı işte bu finansal piyasalar tarafından sağlanır. Fonlar fazla verenlerden açık verenlere ya bankacılık sistemi kanalıyla dolaylı bir şekilde ya da sermaye piyasası kanalıyla doğrudan doğruya aktarılırlar. Dolayısıyla, sermaye piyasası kavramı, finansal piyasa kavramından daha dar ve teknik bir nitelik taşır ve genellikle finansal piyasa kavramının kapsadığı bir alandır.

Sermaye piyasası, orta ve uzun vadeli fon arz ve talebinin karşı karşıya geldiği bir piyasa olup ikiye ayrılmaktadır: Yeni çıkarılan menkul kıymetlerin satıldığı birincil piyasa, daha önceden çıkarılan menkul kıymetlerin satıldığı ikincil piyasa. Birincil piyasalar, hisse senedi ve tahvil gibi menkul değerleri ihraç eden şirketlerle tasarruf sahiplerinin doğrudan doğruya karşılaştıkları piyasalardır. Bu hisse senetleri ile tahvillerin ilk kez sürülüp "ihraç"tan alındığı piyasa olarak da adlandırılabilir. İkincil piyasalar ise, menkul kıymetlerin paraya çevrilmesini sağlayan piyasa işlevini görmektedir. Fon arzeden ile fon talep edenin vade, faiz ve meblağ gibi beklentileri birbirini karşılamayabilir. Bu durumda elinde menkul kıymet bulunduran kesimler bunları nakte çevirebilecekleri bir piyasaya ihtiyaç duyarlar. Bu tür ihtiyaçların karşılandığı piyasaya ikincil piyasa denilmektedir. Menkul kıymet borsaları ve tezgâh üstü borsa dışı piyasalar bu piyasanın tipik örnekleridir.

Sermaye piyasasının oluşturulması

24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayıp 1 Temmuz 1980 Bankalar Kararna-

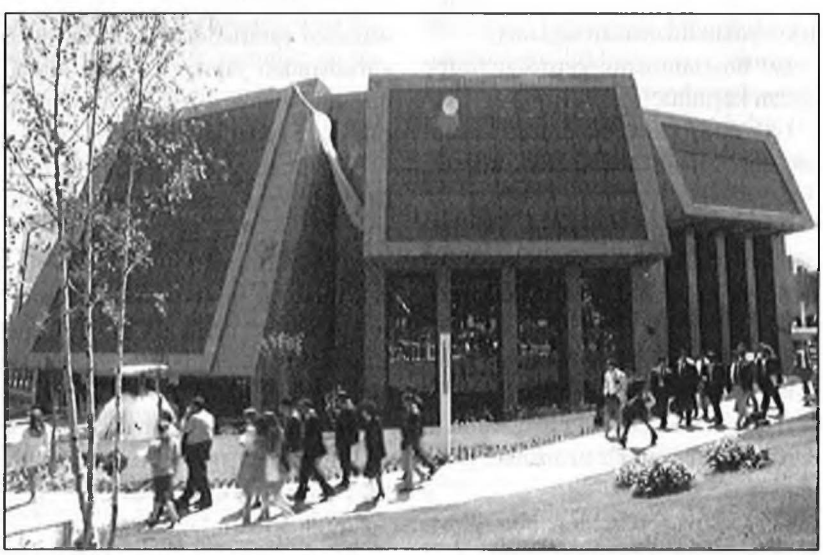

ABC ARŞİVİ

İMKB'nin yeni binası da çağdaş, hatta "çağ ötesi" mimarinin eserlerinden biri. İMKB'nin mekânsal atılımları işleyişe de yansıyacak, günde bir seansla çalışmaya başlayan borsa zamanla ikinci seansa da geçecekti.

mesi'yle hızlanan süreç banker kriziyle sonuçlanmıştır. Böylece, mevcut yasal düzenlemelerin tasarruf sahiplerini korumada yetersiz kaldığı gerçeği ortaya çıkmıştır. İşte, 1981 yılında çıkarılan 2499 sayılı Sermaye Piyasası Yasası (SPY) bu sürece bir tepkinin sonucu olarak gündeme getirilmiştir.

Sermaye piyasasının bütünüyle ele alınması, işleyiş ve denetiminin düzenlenmesi ilk kez bu yasayla gerçekleşmiştir. Yasa ile "Sermaye Piyasası Kurulu" (SPK) adı altında sermaye piyasasında denetim, gözetim ve geliştirme görevlerini üstlenen bir kamu otoritesi ihdas edilmiştir.

Yasada, bankalar, aracı kurumlar, menkul kıymet yatırım ortaklıkları ve menkul kıymet yatırım fonları, piyasanın yardımcı kuruluşları olarak tanımlanmış ve bunların işleyişine ilişkin detaylı düzenlemelere yer verilmiştir. Bu arada çıkarılan bazı Kanun Hükmünde Kararnameler'le (KHK) krizin sorumlusu olarak değerlendirilen bankerlik kuruluşlarının –bunlara borsa bankeri de denilmekedir– kendi taahhütlerini getirecek olan evrak ihdas etmeleri yasaklanmıştır.

Birincil piyasaların fon aktarımı görevini yerine getirebilmesi aynı zamanda ikincil piyasaların sağlıklı işlemesine bağlı olması yüzünden, SPY'nin ardından ikincil piyasaların, daha doğrusu borsanın düzenlenmesi gereği ortaya çıkmıştır. Galata borsasından beri ilk defa Türk borsası bu kadar yoğun tartışmalara konu olmuş ve 1920'lerin başından beri uyuyan ve son zamanlarda da miras paylaşımında değer tesbiti yapma görevinden başka işlevi kalmayan borsanın tekrar ele alınması gündeme gelmiş ve Ekim 1983 yılında çıkarılan 91 sayılı KHK ile Türkiye'de kurulacak borsaların uyacakları genel çerçeve ve bunların üzerinde SPK tarafından kurulacak olan kamu denetiminin sınırları belirlenmiştir.

İkincil piyasası olmayan birinci el piyasasında gelişemeyeceğinden hareketle İMKB'nin kuruluş çalışmaları 1985 yılında bitirilmiş ve 1985 yılının Aralık ayından itibaren İMKB çalışmaya başlamıştır.

ABC ARŞİVİ

Cağaloğlu-Tophane-İstinye hattında, alım-satım işlemlerinin yapıldığı salon da, İMKB'nin işlem hacmi de büyüdükçe büyüdü.

Bu arada sermaye piyasasının gelişmesini teminen gerek şirketlerin halka açılmasının, gerekse menkul kıymet yatırımlarının teşviki amacıyla 1985 ve 1987 yıllarında çeşitli vergi kanunlarında yapılan hisse senetleri üzerindeki değişikliklerle halka açık şirketlere vergi avantajları sağlanmış, hisse senetleri üzerindeki vergi, temettüler üzerindeki çifte vergilendirme kaldırılmıştır.

Bu dönemde, ayrıca, yatırımcıyı korumak amacıyla aracı kurumların faaliyet koşulları belirlenmiş, mali raporlama sistemleri ve standartları düzenlenmiş ve nihayetinde de bağımsız dış denetim gündeme getirilmiştir.

Tüm bu yasal ve kurumsal düzenlemeler sonucu sermaye piyasaları önemli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmıştır. Ancak bu arada yasanın eksiklikleri de görülmeye başlanmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak on bir yıllık uygulamanın ardından 1992 yılında yasanın yenilenmesi gündeme gelmiştir. Gerçi bu süre içerisinde de bazı değişikliklere gidilmiştir. Örneğin, sırasıyla 1986 ve 1988'de çıkarılan 3291 sayılı değişiklik yasası ve 311 sayılı KHK ile yasada bazı ekleme ve değişiklikler yapılmıştır. Ancak bunlar ufak ekleme ve değişiklikler olmuştur. Asıl köklü değişiklikler 1992 yılında çıkarılan 3794 sayılı değişiklik yasasıyla gerçekleştirilmiştir.

1982-1992: Çocukluk ve olgunlaşma dönemi

Ser. P.Y.'nin kabul edilmesinden 1992 yılındaki değişikliklere kadar ki, dönemde öncelikle gerek mevzuat tamamlanmış standartlar geliştirilmiş borsa tekrar işlerliğe kavuşturulmuş ve piyasalarda çalışan kurum ve kuruluşlar sermaye piyasasını ve işleyişini öğrenmişlerdir.

Birinci piyasa işlemleri: Faizlerin yükselmesi, vergi kanunlarındaki değişiklikler, İMKB'nin yeniden işlemeye başlaması ve işlem hacminin giderek artması ve hisse senedi fiyatlarının yükselmesi sonucu, birinci el ihraçlarda tahviller giderek önemini yitirmiş hisse senetleri daha büyük pay almaya başlamıştır. Özellikle, 1990 yılından sonra firmaların hisse senedi ihracı yoluyla topladıkları fonların tutarı 1992 itibariyle 5,3 trilyon TL.'ye ulaşmıştır.

İkincil piyasa işlemleri: Daha önce ihraç edilmiş menkul kıymetlerin yatırımcılar arasında alınıp satıldığı ikincil piyasalar esas olarak 1988 yılından itibaren gelişmeye başlamıştır. Daha önceleri özellikle piyasada ye-

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Daha önceleri filmlerde ve televizyonların dış haberlerinde görülüp de ne olduğu pek anlaşılamayan borsa seansları, kısa sürede birçok insanın ilgi, bilgi ve merak merkezi haline geldi; Türkiye'deki yatırımcılar borsaya çabuk ısındı.

terli kâğıt olmaması ve hisse senetleri için borsanın oluşmamış olması nedeniyle gelişememiş olan ikincil piyasa 1986 yılından itibaren hızlı bir gelişme trendi (genelde) içine girmiştir.

1986 yılından itibaren ikincil piyasa işlemleri birincil piyasanın çok üstünde bir hızla gelişmiş ve 1992 yılında 681.9 trilyon TL.'ye yükselmiştir. Geneldeki bu gelişmeyi, hisse senetleri piyasası daha yüksek bir hızla izlemiş 6,482.1 kat artarak 56,4 trilyon'a ulaşmıştır. Söz konusu gelişmelerde 1989'da uygulanmaya başlayan 32 sayılı kararın ve bu kapsamda yabancıların Türk menkul kıymetlerini serbestçe alabilmesinin yarattığı talep ve yabancılar alıyor yaklaşımı özellikle etken olmuştur.

Bu dönemin en belirgin özelliği genelde menkul kıymetlere olan, özelde de hisse senetlerine olan talebin hızlı artışıdır.

İMKB yönetmeliğindeki fiyat belirleme yöntemi olan Tek fiyat (kümülatif olarak en çok menkul kıymetin alınıp satıldığı fiyat) –çok fiyat ilkeleri Kasım 1988'de kaldırılmış tahta sistemine (sürekli müzayede) sistemine geçilmiştir.

Hisse senetleri fiyatlarındaki artış bir yandan hisse senedi ihraçlarını cazip hale getirirken, bir yandan da aracı kurumların sayısının artmasına yol açmıştır. Dönem başında 20 olan aracı kurum sayısı 1992 sonu itibariyle 112'ye yükselmiştir. Aynı dönemde aracılık faaliyetlerinde bulunan banka sayısı da 52'den 60'a çıkmıştır.

Haziran 1991'de daha önceleri bölüntülenmiş piyasalarda alınıp satılan tahvillerin piyasada alınıp satılabilmesi için İMKB'de tahvil piyasaları kurulmuş, ayrıca borsanın bilgisayarlaşmasına gidilmiştir.

Finansal reform: 1992

Daha önce de ifade edildiği üzere 1981 yılında günün koşulları gözetilerek hazırlanan 2499 sayılı yasa, işlevini tamamlaması nedeniyle 1992 yılında 3794 sayılı değişiklik yasasıyla yenilenmek durumunda kalmıştır.

Yeni yasa ile getirilen değişiklikler ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir:

• "İzin" sisteminden vazgeçilerek "kayda alına" sistemi benimsenmiştir.

• Sermaye piyasasından fon temini kolaylaştırmak için sermaye piyasası araçlarının ihraç prosedürüne kolaylık getirilmiştir.

• Hisse senetlerini halka arzeden anonim ortaklıklar, sermaye piyasasının temel unsuru olmaları itibariyle "halka açık anonim ortaklık" kavramı altında tanımlanmış ve bu ortaklıklarla ilgili olarak kamuyu aydınlatma sistemi, temettü dağıtımı, ortaklık mal varlığının korunması ve genel kurullarda vekaleten oy verme gibi konularda özel düzenlemeler yapılmıştır.

• Sermaye piyasasında gerek fon arzeden yatırımcıların, gerek fon talep eden ortaklık ve kuruluşların değişik ihtiyaçlarına cevap verebilmek amacıyla çok çeşitli yatırım alternatifleri yaratılmış ve ayrıca bu alanda yeni araçların ihdasına olanak verecek hükümler öngörülmüştür. Sermaye piyasası açısından atıl sayılabilecek varlıklara ve alacaklara dayalı menkul kıymetler, halka açılmaya teşvik edici önemli bir araç olarak "oydan yoksun hisse senetleri" ve "vadeli işlem sözleşmeleri" bu yeni araç türlerinin başlıcalarını oluşturmaktadır.

• Kamuyu aydınlatma sistemine geçilmesinin ve modern bir sermaye piyasası hedefine ulaşılmasının gereği olarak risk sermayesi kuruluşları, takas ve saklama şirketleri, genel finans kuruluşları, yatırım danışmanlığı ve derecelendirme (rating) kurumlarının oluşturulması konusunda düzenlemeler öngörülmüştür.

• Bankaların yanısıra başka kuruluşlara da yatırım fonu kurma yetkisi tanınmış, saklama ve yönetim hizmetlerinin farklı kuruluşlarca yürütülmesi benimsenmiş, risk sermayesi yatırım fonu, gayrimenkul yatırım fonu gibi değişik değerlerden oluşan portföylere yatırımı yapabilen kollektif yatırım kuruluşlarının faaliyet göstermesi olanağı getirilmiştir.

TABLO 1

SPK TARAFINDAN KAYDA ALINAN MENKUL KIYMET İHRAÇLARI (MİLYON TL)

YILLAR	HİSSE SENEDİ (1) I (3)	TAHVİL II	F.BONOSU III	VDMK IV	KZOB V	BB/BGB VI	MKYF-KB VII	TOPLAM (2) VIII
1988	101,978.6	110,982.0			850.0	60,250.0		274,060.6
1987	187,202.2	317,531.0	55,800.0		750.0	76,244.0	45,000.0	682,527.2
1988	384,478.0	210,800.0	271,000.0		200.0	238,000.0	53,000.0	1,137,538.0
1989	971,543.4	604,514.0	485,350.0		2,000.0	98.000.0	161,500.0	2.302,907.4
1990	4,106,837.3	762,344.0	215,100.0		4,000.0	330,000.0	855,000.0	6,273,081.3
1991	4,443,523.6	813,335.0	667,389.2		15,000.0	726,000.0	65,000.0	6,730,227.8
1992	5,322,828.3	796,900.0	1,006,630.8	14,480,585.0	60,000.0	770,000.0	92,000.0	22,528,944.1
1993	9,573,374.7	715,234.0	1,205,450.0	52,758,390.8		2,387,508.3	5,355,000.0	71,992,957.8
1994	37,553,000.5	491,000.0	156,500.0	42,299,389.0		2,024,600.0	2,203,000.0	84,727,559.5

(1) Nakit sermaye artırımlarını içermektedir.
(2) VIII=I+II+III+IV+V+VI+VII+VII

MKYF-KB: MKYF KATILMA BELGESİ
VDMK: VARLIĞA DAYALI MENKUL KIYMETLER
F.BONOSU: FİNANSMAN BONOSU

KZOB: KÂR VE ZARAR ORTAKLIĞI BELGESİ
BB/BGB: BANKA BONOSU VE BANKA GARANTİLİ BONO

KAYNAK: SPK

• Sermaye piyasasının mevcut işleyişinde düzenlemesi zorunlu hale gelen, repo, açığı menkul kıymet satış işlemleri ve kredili menkul kıymet alım-satımı gibi konularda SPK'ya düzenleme yetkisi tanınmıştır.

• Konsolide mali tablolar dahil her türlü tablo ve raporların SPK'ca belirlenecek ilke, standart ve formlara göre hazırlanıp kamuya duyurulması öngörülmüştür.

• Mali tablo bilgilerinin doğruluk ve standartlara uygunluğu sağlanarak güvenilirliklerinin artırılması amacıyla da gelişmiş ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de bağımsız denetleme kurumundan yararlanılması öngörülmüştür.

• Sermaye piyasasının dürüst biçimde işlemesini engelleyen, yatırımcılar aleyhine haksız kazançlar sağlayan "içeriden öğrenlerin ticareti" ve fiyat manipülasyonları cezai müeyyideyi gerektiren birer suç olarak tanımlanmıştır. Cezai müeyyideler belirlenirken, hapis cezalarının alanı sınırlı tutulmuş, "ekonomik suçlarda ekonomik cezalar" ilkesinden hareketle, daha çok caydırıcı para cezaları öngörülmüştür.

TABLO 2

İKİNCİ EL PİYASA İŞLEM HACMİ (MİLYON TL)

YILLAR	ÖZEL SEKTÖR MENKUL KIYMETLERİ					KAMU SEKTÖRÜ MENKUL KIYMETLERİ					TOPLAM
	HS	OST	BB-BGB	FB	VDMK	DT	HB	GOS	DET	KS	
1988	8,703	104,424	36,395			546,314	1,411,953	289,174		–	2,396,963
1987	105,376	394,904	95,528	51,671		1,520,143	3,219,867	359,555	86,331	–	5,833,275
1988	149,002	1,032,186	170,352	175,690		2,630,923	7,320,771	394,607	13,719	–	11,887,249
1989	1,754,378	1,463,328	188,292	856,924		10,828,039	18,762,645	1,081,874	1,558,439	16,229	36,510,348
1990	16,147,990	3,006,150	197,841	670,848		61,802,926	32,044,764	918,327	1,631,871	168,054	116,588,771
1991	35,775,199	12,428,845	146,632	512,777		142,192,643	131,825,161	1,902,542	2,828,042	46,325	327,658,166
1992	56,403,535	11,301,816	416,821	1,150,091	2,962,521	208,709,411	375,972,913	261,337	24,698,129	34,218	681,910,792
1993	255,654,502	7,857,963	346,666	761,160	31,886,233	657,639,646	1,027,527,975		48,929,166	2,005	2,030,605,316
1994	651,790,558	9,090,567	33,237,660	719,720	103,530,180	1,650,757,749	2,269,724,516		205,220,302	536,961	4,924,608,213

HS: HİSSE SENEDİ
ÖST: ÖZEL SEKTÖR TAHVİLİ
DT: DEVLET TAHVİLİ
HB: HAZİNE BONOSU
KS: KONUT SERTİFİKASI

BB: BANKA BONOSU - BANKA GARANTİLİ BONO
GOS: GELİR ORTAKLIĞI SERTİFİKASI
FB: FİNANSMAN BONOSU
DET: DÖVİZ ENDEKSLİ SENETLER
VDMK: VARLIĞA DAYALI MENKUL KIYMET

KAYNAK: SPK, İMKB

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Borsa'nın ilk günlerinde bir de sokak borsası oluşmuştu. "Çantacılar" ve işportacılar "Kepez var, Çelik Halat var!" diye bağırıyorlardı sokağın ortasında.

• Cezai kovuşturmaya hız kazandırmak amacıyla suç duyurusunda bulunma yetkisi SPK'ya tanınmıştır.

Finansal reform sonrası: 1992-1994

Birincil piyasa işlemleri: 1992 yılında SPY'de yapılan değişiklikler sonrasında menkul kıymetleştirme (firmanın aktifinde bulunan kıymetlerin, senede bağlanmış alacakların karşılık gösterilerek menkul kıymet ihraç edilebilmesi, böylece henüz muaccel hale gelmemiş alacakların likit hale getirilebilmesi) olayı gündeme gelmiş ve bu kapsamda Varlığa Dayalı Menkul Kıymet başlığında düzenlenen ve VDMK olarak anılan kıymetlerin ihracı bir ânda SPK tarafından kayda alınan menkul kıymetlerin % 64.3'üne ulaşmıştır.

Bankaların tüketici, konut ve otomobil kredileri ile senede bağlanmış taksitli alacaklar ve leasing ve faktöring firmaların benzeri alacakları karşılığı çıkarılabilen VDMK bankaların gözde aracı olmuştur. Daha sonra karşılıklar arasına T.C. Ziraat Bankası'nın zirai kredileri de dahil edilmiştir. VDMK ihraçlarıyla sağlanan finansmanın mevduatın tabi olduğu disponibilite ve munzam karşılık gibi yükümlülüklere tabi olmaması bankaların yoğun bir şekilde başvurmalarını gündeme getirmiştir. Ancak Ocak 1994'te yaşanan krizle birlikte VDMK'ların da mevduatla aynı yükümlülüklere tabi kılınması ihraçların azalmasına neden olmuştur.

A tipi yatırım fonu uygulamasına gidilmesiyle birlikte kurulmuş olan fonların bir kısmı iç tüzüklerinde değişikliğe giderek A tipine geçmişler, bir kısım fon da A tipi olarak kurulmuştur. SPY'de yapılan değişiklikler sonucu çıkarılan fonlara ilişkin tebliğ ile fonların fon tutarlarını artırabilmeleri imkân dahiline girince de bir kısım fonda fon tutarlarını artırmıştır. Bu gelişmeler sonucunda 1993 yılında 5.4 trilyon TL.'lik katılma belgesi ihraç edilmiştir. Bu dönemin önemli gelişmelerinden birisi de İMKB'de fiyatların artış trendi içinde bulunması yüzünden hisse senedi ihraçlarında gerek nominal değer üzerindeki piyasa fiyatından halka arzlar, gerekse yeni halka açılmalarda önemli artışlar yaşanmıştır.

TABLO 3

HİSSE SENEDİ NEDENİYLE İMKB KOTUNDA BULUNAN ŞİRKETLERE İLİŞKİN TEMEL GÖSTERGELER

		İMKB'DE İŞLEM GÖREN ŞİRKETLER				
YIL	ŞİRKET SAYISI	TOPLAM NOMİNAL SERMAYE (1) (MİLYAR TL)	TOP. NOMİNAL SERMAYE (MİLYAR TL)	TOP. PİYASA KAPİTALİZASYONU (MİLYAR TL)	FİYAT/ KAZANÇ ORANI (%)	İŞLEM GÖRME (%)
1988	348	796.0	293.7	709.0	5.1	1.2
1987	414	1,614.0	469.9	3,182.0	15.9	3.3
1988	558	3,132.0	841.2	2,048.0	5.0	7.3
1989	730	6,727.0	2,653.5	15,553.0	15.7	11.2
1990	916	14,476.0	10,038.8	55,238.0	23.9	27.7
1991	1,092	32,304.1	22,487.0	78,907.0	15.9	44.9
1992	1,238	49,139.4	31,847.5	84,809.0	11.4	66.5
1993	1,284	71,288.2	46,758.0	548,316.2	25.8	46.8
1994	1,204	109,238.9	97,199.0	838,118.0	24.5	77.8

(1) Borsa Kotunda Bulunan Şirketlerin Toplam Nominal Sermayeleri.

KAYNAK: İMKB

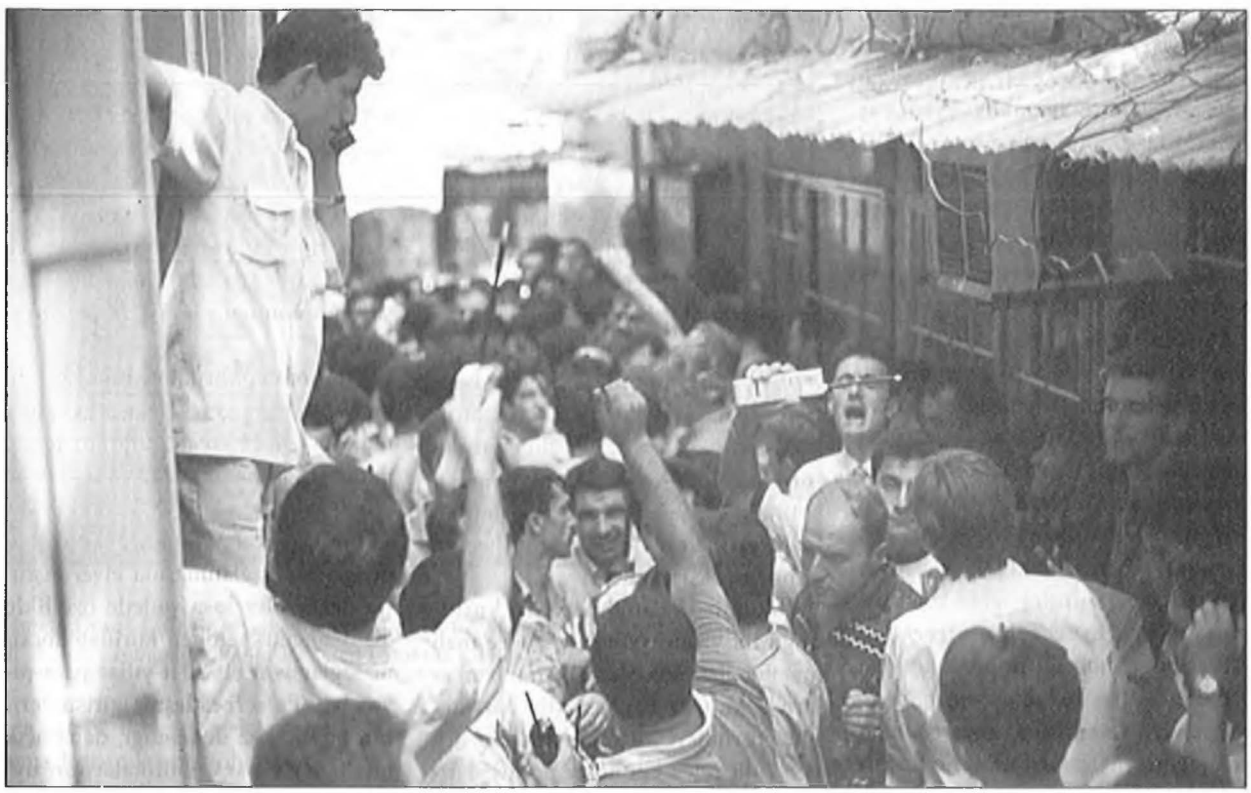

ABC ARŞİVİ

Sokak borsasının ilk günlerinden bir karambol anı. O zaman cep telefonları henüz hayatımıza girmemişti ve sokak borsasının "iletişim yıldızı" telsiz telefonlardı.

İkincil piyasalardaki gelişmeler: 1992'den itibaren vergi kanunlarındaki değişiklikler, kredili menkul kıymet alımının düzenlenmemesine rağmen yoğunlaşması, diğer menkul kıymetlerin özellikle de kamu kâğıtlarının faizlerinin düşürülmesi ve vadelerinin uzatılması amacıyla ihalelerin iptal edilmesi ve kurulacak olan fonların talebi dolayısıyla fiyatları artıracağı ayrıca yabancı yatırımcıların alımlarının yoğunlaşacağı beklentisi gibi nedenlerle hisse senetlerine aşırı bir talep gündeme gelmiştir. Bu talep sonucunda İMKB bileşik endeksi 1992 yılı sonunda 4004.2 iken, 1993 sonunda 20682.9'a yükselmiştir. Sözkonusu hızlı artış kendi içinde talebi tekrar tekrar şişirmiş ve kamu kâğıtlarının faizlerinin düşürülmesi ve vadelerinin uzatılması operasyonlarına paralel olarak yaşanan repo'dan kaçışla birlikte 1994 başında 28900'e tırmanmıştır. Gerek TL, gerekse Dolar bazında İMKB dünyada en çok kazandıran borsa olma noktasına yükselmiş ve yurt dışında borsaya turlar düzenlenmeye başlamıştır. Gelişmeler o boyutlara yükselmişti ki İhlas Holding'in halka arz edilen senetleri için "hangi fiyattan çıkarsa çıksın en az üç kat kazandıracak" şeklindeki spekülasyonlar "gazetelerin" ve "ekonomi" dergilerinin temel haberlerinden olmuştu. Ancak ne olduysa bu günlerde oldu ve Ocak ortasında Moody's Türkiye'nin notunu düşürdü. Bir gün öncesinde güllük gülistanlık olan ortam birden kararadı ve Doların fiyatı artmaya başladı. Dolara müdahale etmek için İnterbank ve Repo faizleri birden % 600'lere kadar çıktı.

Borsanın sürekli yükseleceği düşüncesiyle Repo (özellikle karşılıksız) yoluyla para toplayıp hisse senetlerine yatırım yapan veya şirket ele geçirmelerine yönelenler, müşterilerinin emanete bıraktıkları senetleri karşılık göstererek bankalardan kredi alan aracı kurumlar yükümlülüklerini karşılayamadılar ve AOG ve Çarşı Menkul Kıymetler gibi bazı aracı kurumlar ödeme güçlüğü içine düştüler haklarında açılan iflas davaları (AOG) iflasla sonuçlandı.

5 Nisan Kararları olarak da bilinen istikrar paketinin ardından hisse senetleri piyasası Haziran ayına kadar iniş çıkışlarla gelmiş daha sonra da tekrar yükseliş trendine girmiş ve gerek işlem hacmi, gerekse endeks olarak yükselmiş yıl sonunda ise 27.257.1'e ulaşmıştır.

Türkiye ekonomisinde para politikası

HURŞİT GÜNEŞ

Ülkemizde gerçek anlamda para politikalarının uygulanmaya başlanması 1980'li yılların sonlarına doğru olmuştur. O döneme kadar para politikaları, kamu parasal yetkililerin ellerindeki parasal aygıtların bugün ulaştığı çağdaş konumdan yoksun olması nedeniyle, yalnızca geleneksel bazı yöntemlerle uygulanmış yahut parasal gelişmeler sadece başka politikaların sonucu olarak gerçekleşmiştir. Ekonomik istikrarın başlı başına parasal politikalara dayandırılması ticari serbestleşme dönemi denilebilecek 1980 sonrası dönemden sonra 1988 yılı itibariyle başlatılan mali serbestleşme döneminin hemen ardından başlatılmıştır.

Ülkemizde Cumhuriyetin kurulduğu ilk yirmi beş yılda sadece mali aracılık alanında ulusal kamu bankalarıyla Merkez Bankası gibi bazı kamu otoriteleri kurulmuştur. Bu dönem, ilk önce ekonomi politikalarının uygulanabilmesi, daha sonra da ekonomik kalkınma ve sanayileşmenin devlet teşvikleriyle gerçekleştirilebilmesi amaçlarıyla atılmış bir çok adımı içermektedir. Daha sonra, toplumda tasarruf eğilimleri desteklenmiş, özel sermaye birikimlerinin yatırımlara dönüşebilmesi için özel mali aracılık kurumları (örneğin özel bankalar) teşvik edilmiş ve zamanla da yaygınlaşmıştır. Yine aynı dönemde ülkenin tümüne yayılan bir parasallaşma (monetizasyon) süreci de başlatılmıştır. Öte yandan, kamu altyapı yatırımlarının hızla artırıldığı ve tarımsal kesimin yüksek desteklerle korunduğu bu dönemdeki genişlemeci yaklaşım para politikalarındaki gevşek tutumla sağlanmıştır.

Planlı dönemin para politikaları daha önceki dönemlere göre temel farklılıklar taşımamıştır. Ekonomik konjonktürün ve sanayileşmenin hızlanması nedeniyle gevşek para politikaları ilk önceleri enflasyon üzerinde önemli bir etki yapmamasına rağmen, özellikle dışardan kaynaklanan bir maliyet enflasyonu ile karşılaşılınca kısa zamanda bir krizin eşiğine gelinmiştir. Daha sonra bu kriz, artan enflasyon karşısında temel parasal parametreler olan döviz kuru ve faiz oranlarının serbestçe yukarıya doğru ayarlanamadığı bir yapının sonucu olarak da derinleşmiştir.

Ekonomi politikalarında kökten bir yaklaşım ve yapı değişikliği anlamına gelen 24 Ocak kararları temel parasal parametrelerin, yani faiz ve döviz kurunun serbestleşerek yükselmesine ve bazı makroekonomik dengelerin sağlanmasına elvermiştir. Bu değişimler kısa vadede özellikle dış dengenin yeniden kurulabilmesini sağlamıştır. 1980'li yıllar para piyasalarında serbestleşme girişimlerinin birkaç kez denendiği, daha açık bir ifadeyle para politikalarının uygulanması veya çeşitli parasal araçların geliştirilerek para politikalarının daha etkin olabilmesi için önlemlerin devreye sokulduğu bir dönem olmuştur. Bununla beraber, döviz rejimindeki sınırlamaların kalkmasıyla dış ticaretin serbestleşmesinin ardından faiz rejiminde sürdürülen serbestleşme para politikalarının fiyat istikrarını sağlamada etkin bir politika demeti olmasını sağlamamıştır. Gerek 1990 yılında açıklanan para programı, gerekse 5 Nisan kararlarının ardından IMF denetiminde sürdürülen parasal istikrar uygulamaları enflasyonun tek başına para politikalarıyla önlenemeyeceğini göstermiştir.

Cumhuriyetin başlangıcından itibaren para politikalarına bakılırsa, bu politikalarda temel olarak beş evrenin olduğu görülmektedir. Birincisi, Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllardan çok partili yaşama kadar geçen dönemdeki kamu kesimi kurumlaş-

ABC ARŞİVİ

Osman Ünsal, Çiller'in ekonomi politikalarının uygulanmasında kilit isimlerden biriydi. Ancak yaşanan gerilimler, bu "hızlı bürokrat"ı ikinci plana itecekti.

ma süreci, ikincisi özel kesimdeki finans kurumlarının oluşma dönemi, üçüncüsü çok partili yaşama geçilmesinden bu yana para ekonomisi ve parasal kurumların yaygınlaşması dönemi (ki 1970'li yıllardaki enflasyonist süreç de bu döneme dahil edilmelidir), dördüncüsü ticari serbestleşme dönemi ve ardından gelen beşinci dönem de mali serbestleşme ve parasal program denemeleri olmuştur. Kısacası, 1989 yılına dek kırk yıla yakın bir süre tasarruf araçlarının ve para piyasalarının gelişmesi sürecinde enflasyonist politikalar egemen olmuş, mali serbetleşme ile bu süreç tersine çevrilmiş ve iktisat politikalarının stratejisi değişmiştir. Bu yeni strateji, enflasyonun temel alındığı yapının aksine, enflasyondan kaçınan, hatta yüksek reel faizlerle iç talebin baskı altına alındığı ve ihracatın desteklendiği bir strateji olmuştur. Başka bir deyimle, dışa açılma stratejisi aynı zamanda para politikalarının daha bağımsız bir biçimde uygulanmasını amaçlamıştır.

Kamusal kurumlaşma dönemi (1923-1950)

Yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu döneminde altın standardı temel alınmasına rağmen hiçbir zaman uygulamada paranın altınla değiştirilebildiği bir sistem gerçekleştirilememiştir. 1925 itibariyle altın sikke tedavülüne son verilmiş, ancak daha önce basılan sikkelerin belli bir kârla satılmasına izin verilmiştir. 1934 yılına dek yeni Cumhuriyet Devleti'nde ekonominin tarımsal ağırlığına dayalı olarak para talebi etkilenirken para arzında mevsimsel değişimler süregelmiş, zaman zaman mevsimsel olarak likidite sıkıntıları yaşanmıştır. Bununla beraber bu yıllarda yaşanan likidite sıkıntıları Türk Lirasına olan güveni artırmış, hatta bazı dönemlerde fiyatların düşmesiyle satın alma gücünün artmasına bile neden olmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Batı'da süregelen ekonomik istikrar, benzer biçimde Türk ekonomisinde de hissedilmiştir. Ancak, 1929 yılı itibariyle dış borç ödemeleri başlayınca Türk Lirası hızla değer yitirmeye başlamış, diğer yandan da o yıl çıkan Wall Street Krizi de TL'nin bir spekülasyon aracı olmasına neden olunca korumacı bir döneme girilerek yeni bir ithalat rejimi uygulanması kararı alınmıştır. Bütün bu gelişmeler karşısında para arzının denetlenerek, TL'nin uluslararası değerini koruyacak bir Merkez Bankası'nın kurulması gereksinimi duyulmuş ve 26 Şubat 1930'da Türk Parasını Koruma Kanunu çıkarılmıştır. Daha sonra 24 Mart 1930'da bankalarla Maliye Bakanlığı tarafından bir Bankalar Konsorsiyumu oluşturularak Merkez Bankası işlevlerinin yürütülmesi sağlanmıştır. TL yabancı paralara karşı sabitlenerek, bu kur 1934 yılına dek sürdürülmüştür. Konsorsiyumun ilk döneminde ülke ekonomisine oldukça yoğun yabancı para akımları gerçekleşmiş ve bir sterilizasyon politikası izlenmediğinden de para arzının artışına neden olmuştur.

3 Ekim 1931 yılında Merkez Bankası kurularak, Konsorsiyumun yerini almıştır. Aynı yıl Merkez Bankası döviz ve devlet tahvili karşılığı para çıkarmış ve İngiliz Sterlini değer yitirerek altın standartından çıkılınca, TL'nin değerini Fransız Frangına göre sabitleştirerek uluslararası rezervlerinin tümünü altına çevirmiştir. Bunun yanısıra süregelen iç borçlanma ödemeler dengesinde bir fazlalık yaratmış ve bu etkiyle de altın rezervleri iki yıl içinde yüzde 50 oranında yükselmiştir. 1939 yılına kadar tüm parasal gelişmeler Merkez Bankası'nın Hazine'yi finanse etmesi biçiminde gerçekleşmiştir. Hızlı bir parasal genişleme yaşanmasına rağmen bunun çok küçük bir kısmı fiyat düzeyine yansımış, hatta döviz kuru sürekli sabit kaldığından TL bir miktar aşırı değer kazanmıştır.

1939 yılı itibariyle savaş yılları bo-

ABC ARŞİVİ

1994'teki banka iflasları zincirinin bir halkası da TYT Bank idi. TYT Bank mağduru olan yatırımcılar, Impexbank ve Marmarabank mağdurları gibi görüşecek bir banka yetkilisi bile bulamadılar. Karşılarında yalnızca kısa bir "bildirim yazısı" vardı.

yunca yüksek bir enflasyon yaşanmıştır. Bunun üzerine savaş sonrası, 7 Eylül 1946'da TL % 55 oranında devalüe edilmiştir. Ziraat Bankası altın satarak hem altın fiyatlarının artışını durdurmaya, hem de tedavülden para çekmeye çalışmıştır. Savaş sonrası da (1946-1950) para arzındaki artış oranı enflasyon oranının çok üstünde seyretmiştir.

Özetle, bu dönemde genel olarak para arzı hızlı bir biçimde genişleyerek ekonominin tümüne yayılan bir parasallaşma (monetizasyon) süreci başlamıştır. Kambiyo rejimi açısından baktığımızda sabit kur uygulaması dolayısıyla para politikasından çok maliye politikasının bu dönemde daha etkin ve egemen olduğu söylenebilir. Ayrıca, temel ekonomi politikası araçlarının da bu dönemde geliştiği ve yeni kurulan kamu bankalarıyla beraber hızlı bir ekonomik canlanmayı sağlayarak yeni sanayi kesiminin teşvik edildiği gözlenmektedir. Örneğin, faiz oranları çok yüksek tutulmayarak yerli yatırımların teşviği hedeflenmiştir. Bu önlemlere rağmen özel kesimin yatırımları konusunda elde edilen başarı gayet sınırlı kalmıştır.

Özel kurumlaşma dönemi (1950-1961)

1950 sonrası, büyüme hızının artırılması amacıyla kamu harcamalarının kamu gelirlerinden daha hızlı arttığı ve aradaki kamu açığının sürekli borçlanma ve Merkez Bankası'nın parasal genişleme yaratan politikalarıyla finanse edildiği bir dönem olmuştur. 1950'li yılların ilk yarısında hem mevduatlar hızla artmış, hem de likidite oranlarının yükselmesiyle para çarpanı artmıştır. Merkez Bankası bir yandan reeskont oranını düşürmüş, bir yandan da parasal tabanını, yani kendi yarattığı parayı artırmıştır.

1940 yılında olduğu gibi 1955 yılında Merkez Bankası Yasası değişikliğe uğratılarak Hazine'ye daha fazla avans vermesi (bütçenin yüzde 15'i kadar) sağlanmıştır. 1955 ve 1956 yıllarında reeskont oranlarının iki kez artırılmasına rağmen, ticari bankaların para yaratma kapasitelerinin önüne geçilememiş ve kredi tavanı uygulaması getirilmiştir. Yine de 1954-1957 yılları arasında enflasyon artmış, ödemeler dengesi bozulmuş ve 4 Ağustos 1958 tarihinde bir istikrar programı yürürlüğe sokulmuştur. Banka kredileri dondurulmuş, KİT'lere ve Toprak Mahsulleri Ofisi'ne bütçe denkliği zorunluluğu getirilmiştir. Döviz kurunun kendiliğinden değer yitirmesine müsaade edilmiş, fakat faizler artırılmadığından, ortaya kredi talebi fazlası çıkmıştır. Ancak, bu program sonucunda büyüme yavaşlamadan enflasyonun düşmesi sağlanmıştır.

Bu dönemi özetlersek, daha fazla para yaratılarak ekonomide daha hızlı bir büyümenin amaçlandığı ve ilk zamanlar enflasyona neden olma-

makla birlikte daha sonraları giderek artan enflasyon olgusu karşısında ödemeler dengesinin de bozulduğu ve devalüasyonu içeren bir istikrar paketinin zorunluluk haline geldiği dönem olmuştur. Ekonominin parasallaştığı bu süreçte bankalar yaygınlaşarak ekonominin önemli kurumları haline gelmiştir. Merkez Bankası, Hazine ve Maliye ilişkileri gelişmiş, Merkez Bankası'nın reeskont oranı, mevduat munzam karşılığı gibi geleneksel para kontrol araçları da kullanılmaya başlanmıştır. Bu arada ekonomi giderek dışa açılmış ve bu nedenle de para politikalarının uygulanma gereksinimi de giderek bir artış göstermiştir.

Para piyasalarının yaygınlaşma dönemi (1962-1980)

İstikrarlı dönem (1962-1970): Planlı kalkınma döneminin başında para arzındaki artışın reel milli gelirden yüksek olmaması hedeflenmiştir. Ancak, 1964 yılında uygulanan yanlış para politikası dolayısıyla büyüme hızı düşünce, MB (Merkez Bankası) vadeli mevduatlar üzerindeki munzam karşılıkları ve öncelikli kredilere uygulanan reeskont oranlarını düşürmüş, öte yandan reeskont üzerinden kredilerinin limitini ve kamuya olan kredileri artırmıştır. Böylece de yüksek bir büyüme hızına ulaşılabilmiştir. Genişlemeci politikalar ihracatın teşviği için faizleri düşük tutup, vergi iadesi uygulamalarını sürdürünce, kısa zamanda döviz kuru yeniden düşük kalmış ve Ağustos 1970'te TL'nin yeniden devalüe edilmesi gereği doğmuştur. Planlı dönemde parasal genişleme daha çok özel kesime yöneltilmiş ve enflasyon büyüme hızının bir hayli altında seyretmiştir. Bu dönemde yapılan devalüasyonlar işçi dövizi girişlerini de bir hayli artırmıştır.

29 Ocak 1970 tarihinde 1211 sayılı bugünkü Merkez Bankası Yasası oluşmuştur. Bu yasa ile MB'ye finansal kurumların yatırım, tahvil satışları ve taksitli satış anlaşmaları gibi işlemlerini düzenleme yetkisi verilmiştir.

Bu dönemde ekonominin dışa açılma süreci yavaşlamış ve bu nedenle de para politikasına olan gereksinim düşmüştür. Banka kullanımı halk arasında yaygınlaşmış, özel finansal kesimin gelişimi kamu finansal kesiminden daha yavaş olmuştur. Bu dönemde kalkınma hızının yüksek olması ve bunun büyük ölçüde planlı modelle sağlanması, kısa vadeli para politikalarına olan gereksinimi törpülemiştir. Bununla beraber kalkınmacı model içinde maliye politikaları önemini artırmıştır. Öte yandan, faizler genel olarak düşük kaldığından dolayı yurtiçinde yeterince tasarruf yaratılamamış, dolayısıyla da mevduat toplanamamıştır.

Enflasyonist dönem (1971-1980): 1971 devalüasyonu sonrasında parasal genişleme sterilize edilemeyince enflasyon oranı da artmıştır. 1973 yılında uluslararası rezervler ve özel kesime giden MB kredilerinin yükselmesiyle para arzı bir hayli artarak enflasyonu da yükseltilmiştir. Bu dönemin ilk yarısında ithalatın büyük ölçüde sübvanse edilmesi karşısında kur ayarlaması da yapılmayınca, parasal genişlemeyle artan iç talep giderek daha da fazla ithalat talebi doğmasına yolaçmıştır.

Öte yandan devalüasyon sonrası oluşturulmaya karar verilen Döviz Çevrilebilir Mevduatlar (DÇM) hem yurtiçine gelen döviz girdilerini artırmış, hem de parasal genişlemeye yolaçmıştır. Öte yandan KİT'lerin artan açıkları karşısında kamu sektörüne verilen MB kredileri de giderek artmıştır. MB'nin Hazine avanslarının emisyon toplamı içindeki payı bu dönemde % 25'den % 84'e kadar yükselmiştir. Nihayet 1976 itibariyle ortaya bir stagflasyon (durgunluk içinde enflasyon) olgusu çıkmış ve aşırı değer kazanan TL bu kez ihracatın ve

ABC ARŞİVİ

İMKB'nin İstinye'deki yeni binası, Tansu Çiller tarafından "dünyanın en modern borsa binalarından biri" iddiasıyla açıldı. Ancak binayı açılışından iki hafta sonra sel suları bastı. Menkul değerler piyasası, Çiller döneminde de ekonomik sistemin temel ayağı oldu. İMKB bir yandan mekânını bir yandan işlem hacmini genişletirken, döviz kurları para politikalarının değişen ikliminde sık sık vites değiştirdi.

DÇM'lerin düşmesine neden olmuştur. Nihayet 1977 yılında net dış varlıkların % 86 oranında erimesiyle bir ödemeler dengesi kriziyle karşı karşıya gelinmiştir. 1976-1979 dönemine bakarsak MB'nin doğrudan kredileri yılda ortalama % 70 artmıştır.

Bu dönemin temel özelliği, daralmacı para politikalarının uygulanması gereğinin açıkca ortaya çıkmasına rağmen gerek siyasi sorumluların, gerekse parasal yetkililerin genişlemeci para politikalarını sürdürmeleri olmuştur. Gerek faizlerin, gerekse döviz kurunun artan enflasyon karşısında yukarı doğru ayarlanarak bir dengenin elde edilmesi engellenmiştir. Kısacası, para politikaların aşırı genişlemeci ve enflasyonist olduğu söylenebilir. Öte yandan, sabit kur uygulaması sürmüş ve bankacılık ve finans kesimindeki kamu egemenliği de devam etmiştir. Bu dönemde artan işsizlik ve giderek dışa kapanan bir ekonomik yapıda zaten etkin bir para politikasının uygulanması da beklenemezdi.

Dış ticarette serbestleşme dönemi (1980-1988)

1970'li yıllarda maliyet enflasyonu giderek talep enflasyonuna, zamanla da bir ekonomik krize dönüşünce 24 Ocak 1980'de bir dizi istikrar tedbirleri alınmıştır. Bunların bir kısmı da ağırlıklı olarak parasal tedbirleri içermiştir. Birincisi, döviz kuru büyük ölçüde devalüe edilmiş, kamu fiyatları artırılmış ve faizler yükseltilmiştir. Böylece, TL'ye olan talep yeniden güçlendirilmeye, vadeli mevduatlar teşvik edilmeye ve iç talebin kısılmasına çalışılmıştır. 1981 yılında döviz kurlarının her gün yeniden belirlenmesi uygulamasına geçilirken faizlerdeki sınırlamalar kaldırılmıştır. Bununla beraber, büyük bankalar kendi aralarında anlaşarak faizlerin yeterince yükselmesini önlemişlerdir. Daha sonra, Sermaye Piyasası Kurulu oluşturulmuş, mevduat sertifikaları gibi yeni mali araçların çıkarılmasına izin verilmiştir.

24 Ocak ve ertesinde alınan kararlar önce bankaları faizleri yükseltmek zorunda bırakarak para piyasalarını birdenbire canlandırmış, fakat gerekli yasal güvenceler geliştirilemediğinden bir süre sonra Banker Faciası olarak bilinen bir krize neden olmuştur. Bunun üzerine 1983-1985 döneminde mevduat sigortasının da başlatılmasını içeren bir dizi önlem alınmış ve 30 sayılı kararname ile banka kredileri faiz hadleri serbestleşirken, mevduat faizlerinin belirlenmesi Merkez Bankası'nın denetimine bağlanmıştır. Bu dönemde genellikle kısa dönem faizler uzun dönem faizlerin üzerinde tutularak parasal yetkililerin enflasyonun uzun dönemde ineceği izlenimini vermeye çalıştığı görülmüştür. Daha sonra mevduat munzam karşılıkları ve disponibilite oranları düşürülmüş ve vadeli ile vadesiz mevduatlar arasındaki oransal farklılıklar da giderilmiştir. Öte yandan, yerleşik bireylerin döviz bulundurma ve her türlü mevduat hakları tanınmıştır. Dış ticaretle ilgili bankacılık işlemleri Merkez Bankası tekelinden çıkarılarak özel bankalara verilmiştir.

Mali serbestleşme dönemi (1988-1994)

1985 yılında Hazine'nin haftalık iç borçlanma ihaleleri başlatılmıştır. 1986 Haziran'ında ise açık piyasa işlemleri tam olarak serbestleşmiş ve Şubat 1987'de ilk uygulamalar başlatılmıştır. Yine 1986 yılında bankalararası para piyasası oluşturulmuş, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası yeniden işlemeye başlamış ve özel sektör bono ve tahvillerinin faizleri üzerindeki sınırlamalar kaldırılmıştır.

Bu dönemin en önemli özelliği mali serbestleşmenin dış ticaretteki serbestleşmeyle birlikte denenmesine rağmen bunun başarılamamasıdır. Bunun sonucunda para politikalarının uygulanabilirliğini artıracak tedbirler tam anlamıyla alınamamıştır. Buna rağmen, özellikle Avrupa Gümrük Birliği'ne verilen yükümlülükler nedeniyle, dış ticaretteki serbestleşmenin normal düzeyinde ilerlediği gözlenmektedir.

1987 yılında faizlerin ilk serbest bırakılma girişimi başarılı sonuç vermeyince, 4 Şubat 1988 tarihinde alınan bir dizi kararlarla ikinci kez faizlerin serbetleştirilmesi girişimi (özellikle mevduat faizleri üzerinde) denenmiş ve bu kez başarı elde edilmiştir. 1988 yılında alınan faizleri yükseltme kararı zaman içinde 12 Ekim 1989 tarihinde tüm mevduat ve kredi faizlerinin, serbestleşmesiyle sonuçlanmıştır. 1988 yılında alınan kararların başarılı olmasını aslında bazı ek önlemler sağlamıştır. Karşılık oranlarının yükseltilmesi, bunların daha kısa bir sürede yatırılması zorunluluğu ile döviz tevdiat hesaplarına da karşılık oranlarının uygulanması TL'ye olan güveni artırarak serbest piyasadaki döviz kurları ile resmi kurlar arasındaki makas tekrar kontrol edilerek küçültülmüştür. 8 Ağustos 1988 tarihinde Türkiye'de MB kur belirleme seansları ile Döviz ve Efektif piyasa faaliyetleri başlatmış, Eylül 1988'de TL-Döviz, Efektif-Efektif (TL karşılığı swap), TL ve Döviz Depoları işlemleri piyasalarının faaliyetleri başlatılmıştır. Böylece, 1980'li yılların ilk yarısında başlatılan ticari serbestleşme hareketinin ardından, 1988 yılında da mali serbestleşme başlatılmıştır. Mali serbestleşmenin en önemli adımı ise Ağustos 1989'da çıkan ve tüm yabancı sermaye akımlarını serbestleştiren 32 sayılı karardır. Ancak, mali serbestleşme, farklı nedenlerle ortaya çıkmış dahi olsa, bir ekonomik istikrarsızlık sürecinde başlatıldığından, oluşan bu yeni yapıya uyumlu bir ye-

ABC ARŞİVİ

5 Nisan kararlarını basına ve kamuoyuna Çiller-Karayalçın ikilisi duyurdu. 5 Nisan'ı izleyen günlerde banka-finans sistemi büyük bir deprem yaşayacak ancak ilk anda yaşanan paniği korkulan düzeyde bir zayiat zinciri takip etmeyecektir.

ni istikrar arayışı kısa sürede tekrar gündeme gelmiştir.

1990 parasal programı: Mali serbestleşme ve yurtiçi faizlerin yükselmesi sonucu, 1988 yılı itibariyle kısa vadeli yabancı sermaye girişlerinde önemli artışlar olmuştur. Böylece uluslararası rezervler artmış ve MB bu yapıya dayanarak, daha önceleri kendi içinde izlediği fakat açıklamadığı parasal programı 1990 yılının başında açıklayarak yürürlüğe koymuştur. Bu parasal program temel olarak, MB'nın iç yükümlülüklerinin ve aktif kalemleri içinde yeralan Hazine'ye verdiği avansların denetim altına alınmasını ve bunun yanısıra da, MB'nin bilanço büyüklüğünün de kontrol edilmesini amaçlamıştır. Programın en bilinen hedefi ise Alman Merkez Bankası'nın da bir zamanlar uyguladığı parasal hedef olan Merkez Bankası Parası'nı kontrol etmesi olmuştur. Temel olarak açık piyasa işlemleri ve döviz işlemleri aracılığıyla yürütülen bu program uygulamaya sokulduğu ilk altı ayda başarılı sonuçlar vermesine rağmen Körfez Savaşı'nın çıkmasıyla son bulmuştur.

5 Nisan 1994 parasal programı: 1992 ve 1993 yıllarında da genişlemeci para politikaları sürmüştür. TL'nin değeri yabancı paralar karşısında reel olarak devalüe edilmeyerek ve faizler Hazine'nin baskıları sonucu düşük tutularak sonunda enflasyon düşük tutulabilmiş fakat dış dengeler, özellikle dış ticaret dengesi çok bozulmuştur. Öte yandan giderek düşen kamu gelirlerinin yanısıra iç talebin artması sonucu artan kamu harcamaları hem bir bütçe dengesi krizine neden olmuş, hem de döviz piyasalarına yansıyarak 5 Nisan 1994 tarihinde bir istikrar paketini zorunlu hale getirmiştir. Paketin ardından IMF yetkilileriyle yapılan görüşmelerde MB'nin bir parasal program uygulaması, ancak bu kez parasal hedeflerin yanısıra döviz kuru hedeflerinin de göz önüne alınarak istikrarın sağlanması, konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bu parasal program da 1990 yılı Parasal Programına benzer bir biçimde faizlerin yükselmesi ve durgunluğa bağlı olarak dış ticaretteki geçici düzelme sonucu önceleri döviz rezervlerini artırmış, fakat daha sonra ekonomik canlanmanın önemli ölçülerde artan ithalat talebiyle dış ticaret açığı yaratmasına neden olmuştur.

Bu dönemin temel özelliği parasal program denemelerine gidilmesi ve MB'nin döviz veya Hazine Bonosu gibi iç borçlanma senetleriyle "açık piyasa işlemleri"ne daha fazla yönelmesi olmuştur.

Bugüne dek genel olarak izlenen yapısal değişim sürecine bakıldığında, mali serbetleşme ile Merkez Bankası'nın izlediği para politikalarının bir istikrar aracı olarak kullanılabileceği bir konuma yönelindiği belirtilebilir. Ülkemizde tam istihdam koşulu bulunmamasını rağmen, esnek kur sistemine geçilmesiyle para politikalarının etkinliğinin göreli olarak arttığı veya daha yoğun kullanıldığı gözlenmektedir. 1990 yılında açıklanan para programıyla, 5 Nisan kararlarının ardından IMF gözetiminde sürdürülen para programları bunun ilk ve en açık göstergeleri olmuştur. Ancak istikrarı sağlamada yalnız başına kullanılan para politikalarının yeterince başarılı olamadığını da tekrarlamakta yarar var.

KAYNAKLAR

Yılmaz Akyüz, Financial System and Policies in Turkey in the 1980s (Tosun Arıcanlı & Dani Rodrik, *The Political Economy of Turkey*)

Maxwell Fry & Miriam Rodrik Farhi, *Money and Banking in Turkey* Bosphorous University Publications, 1979

Yakup Kepenek & Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi* Remzi Kitabevi, 6. Basım, 1994

Hurşit Güneş, *Türkiye'de Para Arzını Artıran Nedenler* İTO Yayınları, 1990-8

Türkiye'de Para Arzını Kontrol Araçlarının Etkinliği İTO Yayınları, 1990-9

Enflasyonun Kontrolünde Alternatif Para Programı İTO Yayınları, 1992-18

Ercan Uygur, Financial Liberalization and Economic Performance in Turkey, (Tosun Arıcanlı & Doni Rodrik, *The Political Economy of Turkey*).

İslâm bankacılığı

İBRAHİM ÖZTÜRK - TURGAY GEÇER

İslâm ekonomisinin bir parçasını oluşturan İslâm bankacılığı da ancak İslâm ekonomi paradigması ve daha genelde de İslâm'ın genel çerçevesi bağlamında değerlendirilirse anlam kazanacaktır. Bu genel çerçeve şudur: Allah'ın birliği, insanın hürriyet ve şerefi, Allah'ın kulu olan insanlar arasında eşitlik, adalet, mükâfatlandırmada hakkaniyete riayet prensiplerine tabi olmak. İslâmın ekonomik paradigmasına yansıyan bu unsurlara diğer şeyler arasında para da dahildir. Nihai tahlilde bu paradigma İslâm bankacılığını diğerlerinden farklı ilkelere irca edecektir.

Genel çerçeve

İslâmî bankacılığın başlangıç noktası aslında paranın fiyatlandırılmasına yönelik olarak dinin temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'te vazedilmiş olan birtakım zamanı aşkın (a historic) temel paradigmik değer yargılarına ve emirlere dayanır. Bu ise, paranın fiyatlandırılmasında faizin bir araç olarak kullanımının kesinlikle yasak olmasıdır. Paranın para doğuramayacağı ve faizin de bir "zulüm" olarak görülmesi sözkonusu yasağın gerekçesidir.

İslâm bankacılığı ile ilgili olarak günümüzde aydınlığa kavuşturulması gereken çok önemli konulardan bir tanesi, Kur'an ve Sünnet'te bahsedilen "riba" yasağı ile şimdiki faizin aynı şey olup olmadıkları tartışmasıdır. İslâm bilginleri arasındaki tartışmaların ağırlık olarak ortaya koyduğu sonuç, bunların aralarında hiçbir farkın olmadığı şeklinde. Karşıt argümana göre: Kur'an yalnız, üretken ödünçlerin ve bunların ekonomik gelişmeye etkilerinin insanlarca pek bilinmediği İslâm öncesi devirlerde gelenek haline getirilen üretken olmayan ödünçler için alınan faize işaret etmiştir. Yasağın özüne ve onun bir "zulüm aracı" olarak görülmesinin temel gerekçesi şudur: Verilen borç para ya da kredinin vade sonunda mutlaka pozitif bir getirisi (kâr)nin olacağına dair önceden (a priori) hiçbir garanti verilemeyeceğine göre, muhtemel kaybetme riskini sadece borçlu üstlenirken ödünç veren sermaye sahibi peşinen kâr etmiş olacaktır. Ortada henüz olmayan bir durum için diğerinin aleyhine elde edilen bu kazancı İslâm onaylamamaktadır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Faizsiz sistem"... İslamî finans kurumlarının temelini oluşturan bu slogan yıllardır tartışılıyor. Soru şu: "Kâr payı"yla faizin farkı var mı, yok mu?

İslâmî bankacılığın mekanizması ve kredileşme yöntemleri: Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzre İslâm bankacılığı faizsiz, kâr-zarar ortaklığı üzerine kurulmuştur. Faiz, bu nedenle, ne borç alanlara, ne de mevduat sahiplerine uygulanabilir. Genel olarak iki tür mevduattan bahsedilebilir. Vadeli ve vadesiz mevduatlar. İlk türde mevduatın geri alınma tarihi önceden belirtilmek zorunda olup, kâr-zarar prensiplerine göre muamele görürler. Vadesiz mevduatlarda amaç paranın güvenliği olduğundan rizikolu işlerde kullanılamazlar ve bu ha-

liyle de üretim faaliyetinin dışında kalırlar. Bu nedenle mevduat sahiplerinin Müslüman olanlarına zekât ödetilir. Gayr-ı müslimlerden de hizmet masrafları alınır.

İslâmî bankacılık genellikle benimsenen ortaklık esasları üzerine kurulur. Genel olarak dört tür ortaklıktan bahsedilebilir.

a) Mudârabe
b) Muşâreke
c) Murâbaha
d) İcar (tecir) veya Leasing.

a) Mudârabe: Emek-sermaye ortaklığıdır. Burada emek sahibi olan müteşebbis (mudarıb) ile sermayedar (rabbü'l mal) biraraya gelir. Bunlardan sermayedar pasif (sleeping partner), mudarıb ise aktif taraftır. Mudarıb anlaşılan prensipler çerçevesinde parayı işletir ve kâr kararlaştırılan oranlarda bölüşülür. Zarar durumunda ise işletmeci (mudarıb) emeğini, sermayedar ise sermayesini ziyan etmiş olacaktır.

Başka bir boyut bu ortaklıkta verilen kredilerin uzun vadeli oluşudur. Çünkü bu tür krediler genellikle üretim kredisi niteliğindedirler. Öte yandan vade sonu geldiğinde proje tamamlanmamışsa bitinceye kadar beklemek gerekecektir.

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Arap ülkeleriyle kurulan finansal hatta yalnızca İslamî kurumlar değil, Arap-Türk Bankası gibi "klasik" hizmet veren kuruluşlar da vardı.

Mali Kurumlar (Bilanço Toplamı) İçerisinde Özel Finans Kurumlarının Yüzdesel Payı

1990	1991	1992	1993	1994/Eylül
% 0,62	0,75	0,85	0,97	1,13

Özel Finans Kurumlarının Bilanço Toplamları (Milyar TL)

1990	1991	1992	1993	1994/Eylül
1,730	3,590	7,882	16,886	34,588

b) Muşâreke: İki tarafın da kâr-zarar usulüne göre sermaye koymasıyla gerçekleşir.

c) Murâbaha: Bir malı peşin alıp vade farkıyla satmaktır. Adına ilâve ya da "mark up" diyebileceğimiz bu vade farkının İslâm'ın ruhuna ne kadar uygun olduğu tartışma konusudur.

d) İcar (leasing): Bir malın peşin olarak alınıp talip olana kiralanmasıdır. Belli bir dönemden sonra, eğer anlaşma varsa, cüzi bir meblağ ile müessese o malı kiracıya satar.

Türkiye'de faaliyet gösteren özel finans kurumları

Özel finans kurumları 16.12.1983 tarih ve 83/7506 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla oluşturulan mevzuata göre kurulmuş ve faaliyet alanları da bununla sınırlandırılmış bulunmaktadır. 11 yıllık geçmişi olan finans kurumları 1994 başı itibarıyla Türkiye'deki toplam mevduatın % 3.5'u oranında bir pazar payına ulaşmıştır. Türkiye'deki özel finans kurumlarının faaliyetleri dört başlık altında toplanabilir:

1) Fon toplama faaliyetleri.
2) Fon kullandırma faaliyetleri.
a) Üretim desteği (murabaha ya da vadeli alım-satım).
b) Finansal kiralama.
c) Kâr-zarar ortaklığı (müşaraka): ihracat ya da ithalat finansmanı için verilen kısa dönemli proje finansman desteği.
3) Standart bankacılık faaliyetleri.
4) Diğer faaliyetler, ihracat, sınai iştiraklerde bulunmak.

Bütün bunlara rağmen, Türkiye'deki Özel Finans Kurumları (ÖFK) ağırlıklı olarak murabaha yöntemini kullanmaktadırlar. İslâm bankacılığını alternatif bir kurum haline getirebilecek mudarabe yöntemi, kayıt dışı ekonominin büyüklüğü, kontrollerin zorluğu ve ahlâki olarak mudaraba kültürünün henüz oluşmamış olmasından dolayı uygulanamamaktadır.

Özel finans kurumlarının yasal çerçevesi: Özel Finans Kurumlarının, kuruluş prosedürleri ve çalışma prensipleri ile ilgili ilk teşebbüs, 1567 nolu Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun'un 32 sayılı kararına uygun olarak, 19 Aralık 1983 tarih ve 18256 nolu mükerrer Resmi Gazete'de yayımlanan, 16 Aralık 1983 tarih ve 83/7506 nolu Bakanlar Kurulu kararıdır (Kanun Hükmünde

Başlıca Rakamsal Göstergeler: (Milyar TL)

	1992	1993	1994
Sermaye	65	130	130
Vergi Ön. Net Kâr	29	29	77
Aktif Toplamı	1,826	3,426	8,876
Mevduat	1,687	3,113	8,407
Plasman	1,427	2,729	7,259

Kararname). Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın; 25 Şubat 1984 tarih ve 18323 nolu Resmi Gazete'de yayımlanan, Özel Finans Kurumlarının Kurulması Hakkında 83/7506 Sayılı Kararname Eki Karara İlişkin Tebliği ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın; 21 Mart 1984 tarih ve 18348 nolu Resmi Gazete'de yayımlanan, 1 numaralı Tebliğ'i, özel finans kurumlarının kuruluş ve işleyiş prensiplerini belirleyen temel yasal (mevzuat) düzenlemelerdir.

Özel finans kurumlarının mali sektör içindeki payı: Özel Finans Kurumları, kuruluşlarından itibaren mali sektör içerisindeki paylarını sürekli artırmışlardır. Ancak, 1994 yılından itibaren kısmî bir duraksama ve ivme kaybı söz konusudur.

Başlıca Rakamsal Göstergeler: (Milyar TL)

	1992	1993	1994
Sermaye	50	90	150
Vergi Son. Net Kâr	77	93	46
Aktif Toplamı	3,956	8,826	18,269
Mevduat	3,075	6,608	15,156
Plasman	3,249	7,051	13,696

Faisal Finans Kurumu A.Ş.: 11 Haziran 1984 tarihinde faaliyet izni alarak kurulan ilk özel finans kurumudur. Sermayesinin % 89'u yabancı ortaklar ve % 11'i yerli ortaklardan oluşmaktadır. Başlıca ortakları, Dar Al-Maal Al-Islami Trust % 62, Mısır Faisal İslâm Bankası % 12.5, Sudan Faisal İslâm Bankası % 8, Bahrain Faisal İslâm Bankası % 5, Prens Mohammed Al-Faisal Al-Saud % 1.5 ve 95'in üzerinde yerli ortaklar % 11. Şubeleri; Merkez (Tophane), Eminönü, Kadıköy, Ankara, İzmir, Konya, Bursa, Adana, Şanlıurfa, Sakarya, Trabzon ve Denizli. Faizal Finans Kurumu bünyesinde toplam 323 personel istihdam edilmektedir.

Başlıca Rakamsal Göstergeler: (Milyar TL)

	1992	1993	1994
Sermaye	81	130	182
Vergi Son. Net Kâr	29	56	107
Aktif Toplamı	1,501	3,573	9,382
Mevduat	1,216	3,017	7,801
Plasman	965	2,513	5,886

Al Baraka Türk Özel Finans Kurumu A.Ş.: 21 Ocak 1985 tarihinde faaliyet izni alarak kurulan ikinci özel finans kurumudur. Sermayesinin % 80'i yabancı ve % 20'si yerli ortaklardan oluşmaktadır. Başlıca ortakları, Dallah Group (Suudi Arabistan) % 67, İslâm Kalkınma Bankası % 13, Topbaş ailesi % 14 ve yaklaşık 200'ün üzerinde diğer yerli ortaklar % 6. Şubeleri; Merkez (Mecidiyeköy), Karaköy, Bakırköy, Fatih, Bayrampaşa, Kadıköy, Bursa, İzmir, Adana, Konya, Samsun, Kayseri, Gaziantep, Ankara ve Siteler (Ankara). Al Baraka bünyende toplam 410 personel istihdam edilmektedir.

Kuveyt Evkaf Finans Kurumu A.Ş.: 31 Mart 1985 tarihinde faaliyet izni alarak kurulan üçüncü özel finans kurumudur. Sermayesinin % 70'i yabancı ortaklar ve % 30'u yerli ortaklardan oluşmaktadır. Başlıca ortakları, Kuveyt Finans Kurumu (Kuveyt) % 50, Kuveyt Devlet Sosyal Güvenlik Kurumu % 9, İslam Kalkınma Bankası % 9, Vakıflar Genel Müdürlüğü % 30, Türkiye Diyanet Vakfı % 1 ve diğer % 1.

Başlıca Rakamsal Göstergeler: (Milyar TL)

	1992	1993	1994
Sermaye	30	75	75
Vergi Ön. Net Kâr	8	41	35
Aktif Toplamı	354	1,622	3,593
Mevduat	315	1,492	3,438
Plasman	220	1,228	2,894

Şubeleri; Merkez (Mecidiyeköy), Sirkeci, Fatih, Ankara, Kadıköy, Pendik ve Konya. Kuveyt Türk bünyesinde toplam 240 personel istihdam edilmektedir.

Anadolu Finans Kurumu A.Ş.: 1991 yılında faaliyet izni alarak kurulan dördüncü ve yerli sermayeli ilk özel finans kurumudur. Sermayedarlarının tamamı yerli gerçek/tüzel kişilerden (Hes Kablo Grubu-Kayseri) oluşmaktadır.

Şubeleri; Merkez (Ankara), Karaköy, Fatih, Üsküdar, Bayrampaşa, Ulus (Ankara), Kayseri, Bursa, Kocaeli, İzmir ve Sultanhamam (İstanbul). Anadolu Finans bünyesinde 200 civarında personel istihdam edilmektedir.

İhlas Finans Kurumu A.Ş.: 28 Nisan 1995 tarihinde faaliyete başlamıştır. Yerli sermayeli ikinci özel finans kurumudur. Başlıca ortakları % 10 İhlas Holding A.Ş. ve 100 civarında gerçek/tüzel kişi (İhlas Grubu) % 90. Tamamı ödenmiş, 1 Trilyon TL sermaye ile kurulmuştur. Temmuz 1995 itibariyle 1.2 Trilyon TL mevduat toplamış ve 939 Milyar TL plasman gerçekleştirmiştir. Şubeleri; Merkez (4. Levent), Cağaloğlu, Ankara ve Bursa. İhlas Finans'ta yaklaşık 50 personel istihdam edilmektedir. Bünyesinde bayan personel çalıştıran ilk özel finans kurumudur.

Basın

Liberal ekonomi düzeninde basın rejimi
ORHAN KOLOĞLU

Sermaye yapısında değişim ve dergiler
AYŞEN GÜR

İslâmcı basın
YALÇIN AKDOĞAN

ÇERÇEVE YAZILAR

Basında "Herkese" dönemi
RIDVAN AKAR

"Farklı gazete" arayışları

Sistem-dışı "muhalif-sol" dergiler

☞ Aydınlar, Edebiyat, Günlük Hayat, İnsan Hakları, Kültür, Radyo, Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal, Televizyon, Yayıncılık.

Liberal ekonomi düzeninde basın rejimi

ORHAN KOLOĞLU

1980 sonrasının basınını ele aldığımızda öncelikle, ülkenin ekonomik yapısındaki köklü değişmeyi ve bunun hem toplumsal, hem de siyasi kurumlar üzerindeki etkisini incelememiz gereklidir. Değişik görüşlerin açıklanabildiği bir açık toplum olmak yolunda 1945'ten beri atılan adımları kontrola alma amacı güden askeri müdahaleler, bu açıdan belirleyici olmuştur. 1960'ta özgürlüklere zemin hazırlarken, planlı ekonomiyi şart koşan bir hareket yapıldı. 1971'de plancı anlayış ve sol görüşleri frenleme adımıyla özgürlüklerin sınırlanmasına yönelindi. 24 Ocak 1980'de aldığı ekonomik kararlarla iktidar, Türkiye'yi kısa vadede geri dönülmesi imkânsız bir liberal ekonomi rayının üzerine oturttu. 12 Eylül 1980 Askeri harekâtı da bu yapının gerektirdiği kurumları ve yasal düzeni yerine oturtmakla görevli kadroları işbaşına getirdi.

Türkiye'nin çoğulcu bir toplum olma yolundaki bu serüveni sırasında basının –istisnaları olsa da– genelde egemen çizgiye direnç göstermediği fark edilir. Hatta son örnekte 'Topluma huzur ve güven' getirdiği için 1971'dekinden hayli ilerde destek de verdi. Bu davranışta alışkanlığın yanı sıra, basının büyük sermaye ile bütünleşme sürecinin hayli ilerlemiş olması da rol oynadı. 1969'da gazetelerin reklam gelirlerinin yüzde 56'sı Resmi İlanlardan sağlanırken, 1980'de bu yüzde 6.8'e düştü. Yani gazeteler yalnız özel sektörden gelen kaynaklarla yaşayabilecek bir duruma gelmişlerdi. Buna ek olarak 24 Ocak kararları çerçevesinde devletin kâğıda verdiği sübvansiyon da kaldırıldı. Kilosu 13 lira iken üç mislinden fazlaya 41 liraya çıkartılınca, reklam verme gücüne sahip kesimin desteğini alamayanlar kendiliğinden piyasadan silindi. Buna askeri yönetimin sağ ve sol uçları yasaklaması da eklenince, toplumun karşısında liberal ekonomi savunucusu bir basından başka şey kalmadı. Üç yıl süren askeri rejim sırasında politik olarak görüşleri arzulanmayanların meslekte kalmaları engellendi, 237 kitap yasaklandı. 796 gazeteci hakkında 632 dava açıldı, 2181 hapis cezasıyla sonuçlandı. El konulan 133 bin kitap da yakıldı. Bu tasfiye sol basını tamamen yok ederken, dinci sağı kendi kaynaklarını oluşturma yönünde düşünmeye yöneltti. Böylece dinci kesim kendi ekonomi sektörünü oluşturmaya girişti.

	1991	1992	1993	1994
Öldürülen gazeteci, bayi	—	12	12	1
Silahlı saldırı, kaçırma	—	15	5	9
Polis, partici saldırısı	52	38	27	19
Üçüncü kişi saldırısı	—	17	19	3
Bomba ve kurşun atılan	2	3	1	—
Gözaltına alınan, tutuklanan	36	70	223	103
Gazete bürosuna saldırı	—	7	7	9
Filme el koyma olayı	—	27	3	1
Foto Makinesi kırılan	—	17	11	3
Gazete bürosunda arama	12	1	22	22
Matrise el koyma	121	1	1	3
Toplatma	29	60	194	172
Kapatma cezası	—	—	16	38
Açılan soruşturma	24	24	64	37
Hapis cezaları (yıl)	31	30.5	225	298
Para cezası (milyar lira)	—	6	37.5	58

ABC ARŞİVİ

80'li yılların ikinci yarısı, gazeteciler için "eylemli" bir dönemdi. Doğrudan gazetecilere yönelik baskılar da, diğer toplumsal sorunlar da zaman zaman gazetecilerin protestolarına neden oldu. 90'lı yıllarda durum değişti, basın mensuplarıyla polis arasındaki "karşılıklı işbirliği" havası iyice meşrulaştı.

Ekonomide liberalizmi savunduğu için özgürlükleri de arzuladığı varsayımı ile çeşitli çevrelerden destek alarak iktidara gelen ANAP lideri Turgut Özal başbakanlığı süresince, askerlerinkinden farklı olmayan bir baskı sistemi yürüttü. 1990 başına kadar 2627 gazeteci hakkında 1820 dava açıldı, 12.8 milyar lira tazminat hükmü verildi. 26 gazeteci 784 yıla mahkum edildi, 195 kitapla 260 diğer yayın yasaklandı. 1990'da sertlik daha da arttı. 302 gazeteci için 2814 yıl hapis, 223 hukuk davasında ise 64 milyar lira tazminat istendi. İktidarın tutumu güvenlik güçlerini de katı davranmaya yöneltti. Özal'ın yıllarında 55 saldırıda 171 gazeteci genellikle polis tarafından tartaklandı. Baskısı tamamlanmamış kitaplarla baskıdaki gazetelere bile el kondu. Özal iktidarının, temelde siyasi görüşünü destekleyen basın karşısındaki katı davranışı, açıktan zenginleştirme yönteminin çevresindekilerden ailesine uzanmasına yönelik en doğal tepkileri bile kabul etmek istememesindendi. ANAP'lı İstanbul Belediyesi aracılığıyla büyük gazetelere arsalar verilerek çıkar sağlanırken, öbür yandan enflasyon yüzünden maliyeti karşılamak için sürekli zam yapmak durumunda kalan basına yeni zorluklar çıkarıldı. Örneğin 1988 Şubat'ında bütün gazeteler anlaşarak fiyatı artırdıkları gün hükümet hemen yeni bir kâğıt zammı ilan ederek onları zora soktu.

Basın üzerindeki baskının en büyük aracı olan Ceza Kanunu'nun 141, 142, 163. maddelerine ve 1980'den beri yapılan uygulamalara Uluslararası Basın Enstitüsü, Uluslararası Af Örgütü, Helsinki İzleme Komitesi, Avrupa Konseyi gibi kurumlardan gelen tepkiler, özellikle Avrupa Birliği'ne katılma özlemi sebebiyle Türk hükümetini bunları kaldırmaya yöneltti. Düşünce Özgürlüğü tam yerleşmeden bu üyelik gerçekleşemeyecekti. 1991 Nisan'ında bu maddeler kaldırıldı, ancak yerine getirilen Terörle Mücadele Yasası'ndaki bazı kavramlar ve özellikle 8. madde, bu yasaklamaların aynen devamını sağladı. 1984'te açığa çıkan PKK terörünü ve ülkeyi bölücü eğilimleri frenlemek amaçlı bu önlem, sorunları çözmeye yetmedi. Aksine basınla devlet ve hükümet arasında gerginliğin artmasına sebep oldu. Bu arada Avrupa Birliği ile görüşmelerin son safhaya gelmesi de uluslararası kurumların tepkilerini artırdı. Bunda haksız da değillerdi, zira PKK'nın Güneydoğu'da gazete dağıtımı ve gazetecilerin çalışmasını tehditle engellemesinin dışında 'faili meçhul cinayet ve saldırıların' çokluğu basını dünyadaki en tehlikeli meslekler arasına sokacak nitelikteydi. Son dört yılın istatistikleri bunu kanıtlamaktadır.

Rakamların yükselmesinde ilk defa 'Gazeteci' tanımlamasının kesin bir çerçeve içinde ortaya konamamasının da rolü oldu. 28 Nisan 1993 Basın Konseyi tarafından düzenlenen 'Gazeteci Kimdir?' toplantısında, sadece Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nden kart alanların sayılamayacağı konusunda fikir birliğine varıldı. 1980 ile 1993 arasında basın kartları yönetmeliğinin altı kez değiştirilmiş olması ve siyasi sebeplerle kişilerin devletçe meslek dışı sayılmalarının geçersizliği bilinmektedir. İşverenle sözleşme yapma şartının, çoğu kez işverenin buna yanaşmaması sebebiyle işlemediği anlaşıldı. Serbest gazetecilerin nasıl dikkate alınabileceği çözümlenemedi. Bu noktanın belirginleşmemesi, öldürülen ya da saldırıya uğrayanların terörist diye suçlanmasına temel yapılmaktadır. Aslında sorunun gazetecilik niteliği değil, ifade özgürlüğü olduğunun TBMM'ye ve partilere anlatılmasında güçlük çekildiği anlaşılıyor. Bu yazı kaleme alındığı sırada 8. maddenin kaldırılması konusundaki tartışmalar hâlâ devam ediyordu.

1980 sonrası basın rejiminin tek yumuşak tarafı, Kürtçe ve Arap harfli yayınların serbestleşmesi olmuştur.

Büyük sermayenin yönlendiriciliği

1991 Kasım'ında iktidara gelen koalisyon hükümeti, bütün büyük gazeteler ve bunları yöneten Holdinglere yüz milyarlara varan düşük faizli döviz kredileri açarak ilişkilerini yumuşak götürmeye çalıştı. Gazetelerin hükümete ya da birbirlerine saldırıları bu pastadan aldıkları parçayla orantılı olmuştur.

1980 sonrası basınının biçimlenmesinde en büyük etken büyük sermayenin kontrolü altına girmesi ve kartelleşmeyi de aşıp tekelleşme eğilimleri'nin artması oldu. Ancak bu yapılaşmanın tam bir şekil alınış olduğunu söylemek mümkün değildir. 1980'lerin son yıllarında her birinin birkaç gazetesi, birkaç dergisi, kendi haber ajansı, pazarlama ve ticaret şirketleri bulunan altı Holding ya da Grup vardı: Hürriyet, Medya, İhlas, Doğan, Asil Nadir, Tercüman. İki-üç yıl sonra bunların son ikisi ortadan kalktı ve ilk dördü kaldı. 1994'te ise, Doğan Grubu'nun *Hürriyet*'i de alması ile gruplar üçe indi. Esasen bu grupların durmadan yeni yayınlar piyasaya sürmeleri de, bir gazetecilik gereksinmesinden değil, yatırımı rantabl hale getirmenin gereksinmesi oldu. Bir yandan, günün üçte ikisinde boş duran makinelerden yararlanmak, diğer yandan reklam alına imkânını artırmak olanağını kazanacaklardı.

Büyümeyi gerektiren önemli bir husus da dağıtım mekanizmasının en son kademesindeki satıcıların gruba ilgisini artırmaktır. Medya Holding'ten örnek alırsak, 1995 Mayıs'ında yedi günlük gazete (*Sabah, Yeni Yüzyıl, Yeni Asır, Gün, Takvim, Bugün, Fotomaç*) ve 19 haftalık/aylık dergiye (*Burda, Cosmopolitan, Harper's Bazaar, Esquire, Vizyon, PC Magazine, Viva, She, Sinema, Power, Penthouse, Playboy, Vizyon Dekorasyon, Aktüel, Oto Haber, Para, Yeni Oya, Sarı Kanaryam, Cimbomum*) sahip olduğu görülür. İki televizyonu (ATV ile Satel 2) ve 2 FM radyo istasyonu (Radiosport, Kiss FM) grubu tamamlıyor. Banka ve ticari şirket bağlarını ise hesaplamak çok güçtür. Mayıs 1995'te iş ilişkileri sebebiyle öldürülen Mehmet Bekir Kutmangil gibi ikinci sınıf bir basın patronunun kontrol ettiği yayın organlarıyla şirketlerinin sayısı, Medya, Doğan ve İhlas Holding'in basın dışındaki bağlantılarının ne derece kapsamlı olabileceğinin göstergesidir. *Yeni Günaydın, Süper Tan* ve *Politik Ekonomik Bülten*'in yanı sıra bir televizyon (Kutyay Özel Radyo TV Yayıncılık A.Ş.) ve bir radyo (Günaydın FM)sahibi olan Kutmangil'in ticari şirketlerinin sayısı ise 18. Bunlar ticaret, madencilik, döküm sanayii, alüminyum, sigorta acenteliği, ormancılık, turizm, motor spor tesisleri, matbaacılık, yayın üretim, ulaştırma, metal sanayii, ithalat-ihracat gibi çok geniş bir yelpazede çalışmaktadırlar. *Akşam*'ın mali zorluk içindeki Ahmet Özal'ın Kanal 6 televizyonu ve dergi grubuyla birleşmesi, *Dünya*'nın yan şirketlerini artırması, artık basın aleminde tek boyutlu yayın anlayışının geçerli sayılmadığının kanıtıdır. *Cumhuriyet* gibi pek nadir örnekler sayılmazsa, tek boyutluların yerel etkinlikle yetinmek zorunda kaldıkları görülür. Bunların bile, yerel radyo ve televizyona sahip olarak bir kentle sınırlı tekelciliğe yönelmeye çalıştıkları görülüyor. Sosyal Demokratların tek bir günlük yayını bulunmaması, solda *Aydınlık* denemesinin başarısızlığı, büyük sermayeye dayanmayanların yaşayamayacağı ortamın yaratıldığının kanıtıdır.

Basın alanına büyük sermayenin yerleşmesi, basım teknolojisinin yenilenmesi fırsatını yarattı. İlk adımları 1970'lerin başında atılmış olan ofset sistemine geçiş 1980'lerde adeta bir çılgınlık haline geldi. Büyük gazetelerin hepsi hem merkezdeki (İstanbul), hem de taşradaki makinelerini

HÜRRİYET GAZETESİ

Smokin, gülümseyen yüzler, devlet büyükleri ve medya büyükleri: Dönemin havasını sembolize eden bir bileşim... Medyanın gücü, yarattığı yıldızları yaşatmaya yetecek kadar büyük mü? Bu tartışılıyor. Ama medyanın yıldız yaratma gücüne ve potansiyeline diyecek yok. Keza yıldızların bu güç ve potansiyeli kullanma yeteneğine de...

yenilediler. Hatta Anadolu'daki yerel gazetelerin dörtte bire yakını da ofset'e geçti. Ayrıca elektronik dizgi sistemi de her tarafta uygulamaya kondu. Bu yatırımlar evvelki dönemlerin gelirleriyle karşılanamayacak bütçe açıkları yarattı. Hükümetten düşük faizli döviz kredisi (Fon kaynaklı kredi) sağlama çözüm olarak gündeme geldi. Bir yandan da reklam pastasından en büyük payı koparmanın yolları aranacaktı. Bu çabaların sonucunda 'Promosyon' ya da 'Kuponculuk' hatta 'Lotaryacılık' adı verilen bir işlev dünyanın başka hiçbir yerinde rastlanmayan bir yoğunlukla basına yüklendi.

Gazetenin düşünce düzeyinin ağır bastığı bir nitelikten, piyango heyecanı ya da ucuza mal edinme zevkinin aracı haline gelmesinde, bütün geri kalmış ülkeler gibi Türkiye'nin de teknolojilerde geri kalmasının etkisi ön plandadır. 1980'lerde başlayan krizde televizyonun rolü büyük oldu. Ülke nüfusunun yüzde 60'ından fazlasının yaşadığı kırsal kesime günlük gazeteyi ulaştırmanın zorluğu aşılamamış, okuyucu olmaları sağlanamamışken, evde her an hazır bir televizyonun belirmesi işi büsbütün zorlaştırdı. Türkiye'de bin kişiye 62 gazete düşmektedir. Bu sayı Avrupa ortalamasının 1/4'ü, dünyanın en üstünde olan Japonya'nın 1/9.5'udur. Esasen düşük olan bu oran şehirlerde binde 116'ya (İstanbul'da 158) ulaşırken, kırsal kesimde binde 20'ye kadar iniyor. Ülkenin nüfusunun üçte ikisini teşkil eden kırsal kesimin bu isteksizliği şehir kültürü ile köy kültürü arasındaki açığın daha da büyümesine sebep oldu. Tüketiciliği yüksek kesime hitap eden gazete ve dergilerle kırsal kesimin bütünleştirilmesi mümkün değildi. Medya Holding'in 19 dergi yayınından 13'ünün isminin yabancı kökenli olması yönlenmenin bilinçli olduğunu kanıtlar. *Milliyet*'in

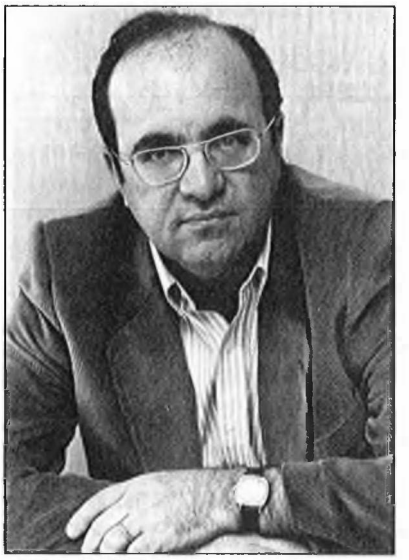

İLETİŞİM ARŞİVİ

Uğur Mumcu, faili meçhul cinayetler listesinin gazeteciler bölümünde yer aldı. Mumcu'nun katledilmesinin ardından, dönemin en büyük kitlesel gösterilerinden biri gerçekleştirildi.

on dergi yayınından yedisinin de yabancı isimli oluşu (*Beauté, Maison Française, Paramatik, Formsanté, Girl, Negatif, Elite, Walkman*) genel bir eğilimin var olduğunu gösteriyor. Yayınlarını bir türlü kendi dışındaki kesime okutamayan dincilerin, genel kabul görebilmek için, haftalık siyasi haber dergilerinin adını *Aksiyon* koymaları dikkati çekicidir.

Promosyonla okuyucu artırma çabası

Medya içinde gazetenin en arkada kalması (Televizyon bin kişide 220, radyo 180, gazete 60-62) varlığını ve icraatını işittirebilmek için diğer iki araca başvurma zorunluğunu getirdi. Televizyonun 900'lü hatlarıyla milyarlık gelirler sağlanmasından esinlenerek promosyon kampanyalarının televizyonda reklamı yoluna gidildi. Bu suretle ilk kez gazete kendini tanıtmak için ek bir harcama maddesi açmış oldu. 1985-1989 arasında basının reklam harcamaları televizyon ağırlıklı olarak 102 milyara ulaştı. 1990'ın son iki ayından itibaren genel tirajın tarihte ilk kez 5 milyona ulaşmasında promosyon kampanyası ve bunu destekleyen reklam kampanyası başrolü oynadı. Ancak yapılan masrafların harcamaları karşıladığı söylenemeyeceği gibi, satış artışı getirdiğini söylemek de mümkün değildir. Üç büyük gazetenin 1991-92'de kapıştığı ünlü 'Ansiklopedi Savaşı' öncesi, sırası ve sonrasındaki ortalama tirajlar bunun kanıtıdır:

Sabah :	670.000 – 1.400.000 – 600.000
Milliyet :	300.000 – 1.310.000 – 530.000
Hürriyet :	662.000 – 1.210.000 – 580.000

Promosyon kampanyaları bazı gazetelerin en üstte kalmalarına yardımcı olmakla birlikte bazılarının da sonunu getirdi. Gazetenin peşin para toplaması (500 binlik bir artışla her gün en az 5 milyar yılda 1.8 trilyon lira) ve bunun baskıdaki zarara karşılık repo olarak getirisinin yüksekliği, kredi sistemlerini iyi bilen işadamı gazete patronlarının başarısının anahtarı oldu. Kredi ve yatırım politikalarını iyi dengeleyemeyenler ise başarısızlığa uğradı. Ansiklopedi Savaşı'nın yıkıcılığını yaşayan *Sabah, Hürriyet, Milliyet* aralarında anlaşarak yarışı bir süre durdurdularsa da, 1995'te mutfak eşyası dağıtımıyla yeniden kapıştılar.

1992 ve 1993'teki Birinci ve İkinci Ansiklopedi Savaşları'ndan daha büyüğü 1995 İlkbaharı ve yazında yaşandı. Mutfak eşyasından bilgisayara, kalemden prezervatife mücevherden, sigortaya kadar her çeşit eşya ve hizmeti okuyucuya bedava vermeyi hedefleyen bu kampanya sonucunda gazetelerin toplam satış sayıları, promosyonsuz temel olan 3-3.5 milyonun iki misline erişti. 28 Ağustos-3 Eylül arasının ortalama günlük satışı

TABLO 1
ÖLDÜRÜLEN GAZETECİ, YAZAR VE BASIN HİZMETLİLERİ

Mevlit Işık	*Türkiye*	Ankara	1 Haziran 1988
S. Müftüoğlu	HHA	Nusaybin	28 Haziran 1989
Sami Başaran	*Gazete*	İstanbul	7 Kasım 1989
Kamil Başaran	*Gazete*	İstanbul	14 Kasım 1989
Çetin Emeç ve şoförü S. Ercan	*Hürriyet*	İstanbul	7 Mart 1990
Turan Dursun	*2000'e Doğru*	İstanbul	4 Eylül 1990
Halit Güngen	*2000'e Doğru*	Diyarbakır	18 Şubat 1992
Cengiz Altun	*Yeni Ülke*	Batman	24 Şubat 1992
İzzet Kezer	*Sabah*	Cizre	23 Mart 1992
Bülent Ülkü	*Körfeze Bakış*	Bursa	1 Nisan 1992
Mecit Akgün	*Yeni Ülke*	Nusaybin	2 Haziran 1992
Hafız Akdemir	*Özgür Gündem*	Diyarbakır	8 Haziran 1992
Çetin Ababay	*Özgür Halk*	Batman	30 Temmuz 1992
Yahya Orhan	*Özgür Gündem*	Batman	31 Temmuz 1992
Hüseyin Deniz	*Özgür Gündem*	Şanlıurfa	10 Ağustos 1992
Musa Anter	*Özgür Gündem*	Diyarbakır	20 Eylül 1992
Sait Erten	*Azadi*	Diyarbakır	3 Kasım 1992
Yaşar Aktay	Serbest	Hani	9 Kasım 1992
Hatip Kapçak	*Gerçek* Dergisi	Mardin	18 Kasım 1992
Namık Tarancı	*Gerçek*	Diyarbakır	20 Kasım 1992
Halil Adanır	Dağıtıcı	Batman	21 Kasım 1992
Kemal Ekinci	Gazete Bayii	Diyarbakır	15 Aralık 1992
Lokman Gündüz	Dağıtıcı	Nusaybin	31 Aralık 1992
Ercan Gürel	HHA	İzmir	17 Ocak 1993
Orhan Karaağar	Dağıtıcı	Van	19 Ocak 1993
Uğur Mumcu	*Cumhuriyet*	Ankara	24 Ocak 1993
Kemal Kılıç	*Özgür Gündem*	Şanlıurfa	18 Şubat 1993
İhsan Karakuş	Silvan	Diyarbakır	13 Mart 1993
Haşim Yaşa	Gazete Bayii	Diyarbakır	14 Haziran 1993
Yüksel Alptekin	*Sabah*	İstanbul	6 Temmuz 1993
Rıza Güneşer	*Halkın Gücü*	İstanbul	14 Temmuz 1993
Ferhat Tepe	*Özgür Gündem*	Bitlis	28 Temmuz 1993
Aysel Malkaç	*Özgür Gündem*	İstanbul	7 Ağustos 1993
Yusuf Karaüzüm	*Özgür Gündem*	Diyarbakır	25 Ağustos 1993
Muzaffer Akkuş	*Milliyet*	Bingöl	20 Eylül 1993
Zülküf Akkaya	Gazete Bayii	Diyarbakır	28 Eylül 1993
Adil Başkan	Gazete Bayii	Nusaybin	9 Ekim 1993
Kadir İpek Sümer	Gazete Bayii	Şanlıurfa	19 Kasım 1993
Adnan Işık	Dağıtıcı	Van	27 Kasım 1993
Musa Dürü	Gazete Bayii	Batman	3 Aralık 1993
Yahya Çilligöz	Gazete Bayii	Batman	3 Aralık 1993
Mehmet Sencer	Gazete Bayii	Diyarbakır	4 Aralık 1993
Zuhat Tepe	Dağıtıcı	İskenderun	14 Aralık 1993
Nazım Babaoğlu	*Özgür Gündem*	Şanlıurfa	12 Mart 1994
Hıdır Çelik	Gazete Bayii	Diyarbakır	23 Ağustos 1994
Ersin Yıldız	*Özgür Ülke*	İstanbul	3 Aralık 1994

6.173.974'e ulaştı. Doğal olarak tatil döneminde azalması gerekirken net satışını bir hafta öncekinden 91 bin adet fazla olması, kampanyada bilgisayar ve elektronik cihazların artmasındandı bu miktarın yüzde 95'i promosyon yapan gazetelere aittir. En önde, içeriği ikinci planda sayan ama televizyon gibi halkın öncelikle istediği malları dağıtan *Akşam* ve *Takvim* gibi gazetelerin bulunması. Bu artışın okuma alışkanlığı sağlama hedefiyle ilgili olmadığını gösteriyor. Birden fazla gazete alıp kuponlarını keserek kalanı okumadan çöpe atanların çok olduğu açıkta belirtilmektedir. Yani, bin kişiye düşen gazete sayısının ellilerden yüzün üstüne çıkması, nitelik açısından bir kazanım olmamaktadır.

Diğer bir dikkati çeken nokta ise dergi satışlarındaki artıştır:

	Haftalık	Aylık
Magazin-Mizah:	272.000	27.200
Çocuk-Gençlik-Kadın:	52.400	340.900
Haber-Ekonomi:	140.300	21.700
Bilim-Sanat		118.500

Büyük iki dağıtım şirketinin dışındakiler de hesaplanırsa 500-550 bin arasında haftalık, 550 bin civarında aylık dergi satışı olduğu söylenebilir. Anadolu basınının da eklenmesiyle ülkede toplam gazete satışının da 6.5 milyona ulaştığı ileri sürülebilir. Gazete Meslek Kuruluşları bu artışın sadece sayıda olduğunu kalite açısından bir kazanım olmadığını belirtmekte birleşmektedirler. Türkiye Gazeteciler Sendikası'nın 1995 Eylül'ündeki Genel Kurul'una sunulan raporda, 1994 yılında gazetelerin 396 ayrı promosyon kampanyası düzenledikleri ve 1 trilyon 140 milyar 604 milyon liralık harcamayla ülkede birinci sırayı işgal ettikleri açıklanmaktadır. Günlük hediyeleri ve diğer harcamalarıyla bu maliyetin 3 trilyona

eriştiği de ekleniyor. Rapordaki ilginç bir karşılaştırma da 1930'dan günümüze kadar ekmek fiyatıyla gazete fiyatının arasında yapılmış. 1980'e kadar fiyatı ekmeğin altında olan gazetenin bu tarihten sonra onun üstüne çıkması ve hele son kampanya ile iki buçuk katına ulaşması özellikle düşük gelirli emekçi kitlelerin gazete kültüründen bile mahrum edilmesi şeklinde yorumlanmaktadır.

Promosyon aleyhtarı imza kampanyaları açılması, Anadolu tüccarının gayri meşru rekabet suçlamasıyla İstanbul gazetelerini yermesi, bütün ülke düzeyinde bir tepkinin varlığını kanıtlıyor.

Gazete içeriklerinde değişme

1970'lerin ikinci yarısında 3 milyonluk satışa erişen İstanbul gazeteleri promosyonla zaman zaman bunun üzerine çıkmışsa da gerçek satış daima 3 milyon civarında kaldı. Aslında televizyonun etkisi kadar, promosyona gösterilen ihtimamın gazetelerin içeriğine gösterilmemesi bu sonuçta rol oynadı. Bir yandan da 12 Eylül'ün siyasetten uzaklaştırma ve eleştirileri frenleme uygulaması yeni bir içeriğin oluşmasına yol açtı. En büyük gelişme ekonomi yayınları ve ekonomi sayfalarında görüldü. 1960 ve 70'lerde sadece siyasi tartışmalarda araç olarak kullanılan ekonomi, liberal düzenin oturtulmaya çalışıldığı ortamda ilginin odağı oldu. Giderek borsa hareketleri ile dolar ve markın iniş çıkışları birinci sayfa haberleri arasında ilk planı doldurmaya başladı. Büyük gazetelerde ekonomi haberleri 3-4 sayfayı kaplarken, salt ekonomi haberleri veren gündelik gazeteler de piyasaya çıktı. Haftalık, aylık ekonomi dergileri de birbirini izledi. 1995 Mayıs'ında piyasada bulunan dergiler ve tirajları şöyledir:

Ekonomist 25.195, EP *Paramatik* 23.845, *Paratüyo* 10.498, *Para* 9.924,

İLETİŞİM ARŞİVİ

Küçük yatırımcı kültürünün yerleşmesi, yeni bir ekonomi dergisi tipini de birlikte getirdi. At yarışı bülteni mantığıyla hazırlanan ve okurlara-yatırımcılara tüyo verme iddiası taşıyan bu tür dergilerin tirajları, piyasaya endeksli oldu, özellikle borsanın tırmanışa geçtiği dönemlerde büyük satış rakamlarına ulaştılar.

E.Trend 9.063, *İntermedya Ekonomi* 5.763.

Basınımızdaki bu yapısal değişmenin etkisi kadrolarda da görülür. Ekonomi muhabirleri yüzde 23 ile bütün muhabirler arasında en kalabalık grubu oluşturmaktadır. Esasen ekonomi muhabirleri kadrolarındaki büyük artış, bunların gazetenin promosyon ve reklam hizmetleri kadar holdingin işlerinde de kullanıldıkları kanısını yaratmaktadır.

Gazetenin içeriği üçe ayrılırsa, büyüklerde bunun 1/3'ünün ilâna, 1/3'ünün görsel malzemeye (Fotoğraf, karikatür, çizgi roman), 1/3'ünün de yazıya ayrıldığı görülüyor. Görsel malzeme ve eğlence bölümleri için çalışanların toplamı ise en geniş grubu oluşturuyor: Foto muhabirleri yüzde 13, spor muhabirleri yüzde 11, magazinciler yüzde 5. 1970'li yıllara kadar siyasi ve yerel haber kesiminin yüzde yetmişi oluşturduğu, fotoğrafçı, magazinci ve spor yazarlarının yüzde beşleri aşmadığı düşünülürse, çok köklü bir yapısal değişmenin varlığı ortaya çıkar. Bu değişmenin gazetenin haber sunuşunu etkilemesi de kaçınılmazdır. Nitekim ciddi gazete olma iddialarına rağmen büyük gazetelerin haber değerlendirmelerinde eğlendirme, oyalama yönteminin tercih edildiği görülüyor.

Bunun sonucunda başlıklarda yorum yapma alışkanlığı da basınımıza yerleşti. Ekonomik sorunların toplum üzerindeki baskısı çoğalırken, sıradan bir futbol maçı sonucunun ulusal zafer diye, ya da bir dağcının 'Rambo' öykülerinin manşet yapılması, toplumu mutlu edecek konuların bulunmasında sıkıntı çekildiğini kanıtlıyor.

Magazinleşme yarışı içinde bol renk kullanılması da maliyeti hayli artıran bir unsur oldu. Dünyanın en çok renkli resim ve ilân yayınlayan gazeteleri olmak niteliğine sahip yayınlarımız, eğlenceyi ve resmi de bol bol vermesine rağmen 1980 sonrasında bir istikrara sahip olamadı. Hedefledikleri kitlelerle diyalogun kurulabildiğini söylemek mümkün değildir. Satışlardaki büyük iniş ve çıkışlar, birkaç yüz bin satan bir gazetenin yok oluvermesi, okuyucunun vazgeçemeyeceği kurumlar oluşturmada eksikliği kanıtlıyor. 1982 ile 1994 arasında belli başlı gazetelerin satışlarındaki dalgalanmalar (Geçici milyonluk rakamları kenara bırakarak) bunun kanıtıdır:

Sabah	520	460	760	600
Hürriyet	650	500	450	480
Milliyet	210	510	320	320
Türkiye	-	186	450	290
Cumhuriyet	100	100	80	60
Günaydın	650	172	450	30
Güneş	360	142	77	Kapandı
Tercüman	330	165	37	Kapandı

Basında "Herkese" dönemi

RIDVAN AKAR

Basın 1990'lı yılların ikinci yarısına yepyeni bir anlayışla girdi! Bu dönemi öncekilerden ayıran ise lotarya döneminin kapanması ve adına "promosyon" denilen bir dönemin açılmasıydı. Bundan önceki dönemde gazetelerin tiraj sağlamak için kupon vermesi neredeyse bir teamül halini almıştı. Okuyucu gazeteden keseceği kuponla "talihi" yakalayabilirdi. Bunun için kupon kesmek yeterliydi. Ancak bu kuponlar gazeteye gönderilecek, 'noter huzurunda çekilen kurayla' isim belirlenecekti. Bunun için uygulanan bir başka yöntem ise gazetelerin üzerine bir piyango numarası vermekti.

"Pre-promosyon dönemi" olarak tanımlayabileceğimiz bu dönemde dikkat çekici olan nokta geleceğin de habercisiydi. Gazeteler olabildiğince çok kişinin kazanmasına olanak verecek sayıda kampanyalar düzenliyordu. Bu kampanyalarda verilen "ikramiye"nin sayısı arttıkça tirajın da yükseleceği umudu hakimdi. 1990'lı yılların başında iyice belirginleşen bu kampanya döneminde sadece 1992 yılında örneğin *Hürriyet* gazetesi 5754 televizyon, 139 araba, 4 ev, 503 çamaşır makinesi, 10 dikiş makinesi, 500 fırın, 300 video, 150 video kamera, 1000 borcam set, bin şekerlik, 200 saat, 500 walkman, 5 bin radyo, 1000 kot, 10 bin saç kurutma makinesi, 5 bin 500 çay takımı dağıttı. Buna karşılık *Sabah* Gazetesi ise 5537 televizyon, 438 araba, 15 ev, 650 çamaşır makinesi, 220 dikiş makinesi, 2000 fırın, 8400 yemek takımı, 64 bulaşık makinesi, 5000 çay takımı, 5000 tshirt, 1200 halı dağıttı. (Şahin, Deniz, "Basında Tiraj Savaşı", *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1992)

Bu "dev" kampanyalardan kupon biriktirenler yararlanabiliyordu. Yani okuyucu açısından ek bir çaba gerekiyordu. İşte bu çabanın ortadan kaldırılmasına yönelik girişimler yine bu dönemde başlatıldı. *Hürriyet* gazetesi bayiye ya da bakkala giden her okuruna gazete ile birlikte diş macunu, traş bıçağı, poster, kitap ve bayraklar verdi. *Sabah* gazetesi ise yine herkese buzdolabı örtüsü, masa örtüsü, omo deterjan, sözlük, kitap, oyuncak, poster ve bayraklar verdi. Bu dönemde belki de ilk kez okuyucuya böylesine yaygın "kuponsuz-çekilişsiz" ürünler verilmeye başlandı. Okuyucuya rüşvet verildiği olgusu kabul edilir oldu. "Kupon kesme deminden beri söylediğim o alışkanlığı (okuma alışkanlığı R.A.) kazanacak okurların bir anlamda hazırlığını yapmaktır, onlara yatırım yapmaktır... rüşvettir. Ama rüşvet kötü bir amaç için verilen paradır. Ben promosyona dönük bu faaliyetin daha erdemli, daha yararlı, daha namuslu bir şey olduğunu düşünüyorum. Kupon kesmek kuraya da dönük olmadığı için sonunda bir şeye talip olanlar kuponu kesiyor" (Tavşanoğlu, Leyla, "Pazar Konukları", Güngör Mengi ile yapılan söyleşi, *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1993). Ancak nihai hedefler dikkate alındığında hiç de okuma alışkanlığının gelişmediği görülüyordu. Örneğin, OMO ya da diş macunu verildiği günlerde yok satan gazeteler, ertesi günü "normal" tirajına dönüyordu.

Yine bu dönemde gazeteler arasındaki rekabeti belirleyen bir önemli faktör ise yıkıcı bir karalama kampanyası oldu. Geçmişte şahıslar, yazarlar düzeyinde sürdürülen polemikler, ilk kez yine yaygın biçimde promosyon ürünlerinin "daha iyi" olduğu ya da rakip gazetenin ürünlerinin "daha kötü" olduğu iddialarına dönüştü.

Artık lotarya dönemi bitiyor, promosyon dönemine geçiliyordu. Gazeteler bir kez bisiklete binmişti. Düşmemek için sürekli pedal çevirmek gerekiyordu. "Çekilişsiz-kurasız"ın tadını alan müşteriyi/okuru memnun etmek gerekiyordu. İşte bu bıçak sırtı rekabette *Sabah* gazetesinin başlattığı herkese ansiklopedi kampanyası yeni dönemin ilk işaretini verdi. Bir anda tirajını bir milyona çıkaran *Sabah*'ı hemen diğer gazeteler izledi. Ancak *Sabah*'tan tiraj almak isteyen bu gazeteler *Sabah*'ın verdiği ansiklopediyi de hedefleyen bir kampanya yürüttü. Bu kıyasıya rekabet dönemi "ansiklopedi savaşları" olarak bilinen süreci başlattı. Bu süreçte gazeteler tam 18 ansiklopedi verdiler. Rekabete İslâmcı/sağcı gazeteler de dini içerikli olanlarla katılmıştı.

Bu dönemde gazetelerin tirajında ortalama yüzde 35 oranında bir sıçrama oldu. Toplam gazete satışı 4.2 milyonu geçti. Bu rekabetten en kârlı çıkan, tirajını ikiye katlayan *Milliyet* olmuştu. Verdiği ansiklopedinin cildi ve kâğıdının daha iyi oluşu bu gazeteye "karşılaştırmalı üstünlük" sağlamıştı. Bu dönemde gazetelerin birbirlerine dönük saldırılarında hep habercilik değil, verilen ürün baz alındı. "İki ayrı alet kullandılar... birincisinde kendi ürünlerini övdüler. İkincisinde *Sabah*'ın çıkardığını kötüleme yoluna gittiler. İş bir noktaya geldi. Dikkat ederseniz ikinci kavga birincisinden daha aşağıda seyrediyor" (G. Mengi ile söyleşi). Verilen ansiklopedinin karşılaştırılması bir süre sonra gazetecilik mesleğine ilişkin etik bir tartışmaya dönüştü. *Sabah* gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Zafer Mutlu, amaçlarının kâr olduğunu, habercilik vermekle yükümlü olmadıklarını ve böyle düşünmenin mastürbasyon olduğunu söyledi. Başlangıçta çok tepki toplayan bu yaklaşım bir süre sonra üslup tartışmasına dönüştü. Çünkü diğer iki gazetenin de yöneticileri gazetelerin ticari bir müessese olduğu gerçeğini vurguladılar.

Ansiklopedilerle yüksek tiraj yakalayan gazeteler

bir kez daha yine ansiklopedi ile aynı satışları yakalamayı denediler.

Ancak ansiklopediye doyan okur bu kez diğerlerine pek iltifat etmedi. Gazeteler yeniden kupon-çekiliş-kura dönemine geri döndüler. Bu kez kupon sayısı olabildiğince az tutularak rekabet ediliyordu. Verilen ikramiye ise dev boyutlara varmıştı. 1994 sonunda üç büyük gazete her gün 25 kişiye otomobil, 60 kişiye devremülk, 1500 kişiye elektronik aletler, 400 kişiye de 5 milyon liralık alışveriş çekleri hediye veriyordu. Gazetelerin verdikleri hediyelerin günlük tutarı yaklaşık 30 milyar lirayı bulmuştu.

Bu arada gazeteler promosyonlarını tanıtmak için büyük bütçeli reklam kampanyaları ile ciddi bir mali yük altına giriyordu. Bir üst paragraftaki ürünlerin tanıtımı için gazetelerin harcadığı reklam parası 950 milyar lirayı buluyordu. Bu kampanya sonucunda 141 bin ilave okur kazanan *Hürriyet* gazetesi, her yeni okur için kişi başına 6.7 milyon, 54 bin okur kazanan *Sabah*, her yeni okur için bir milyon ve *Milliyet* de 8.5 milyon lira harcıyordu.

İşte bu mali tablo karşısında sonunda gazeteler bir araya gelerek promosyon savaşına bir son vermeyi denediler. "Basında Uzlaşma Deklarasyonu" olarak bilinen bu anlaşmaya *Hürriyet, Milliyet, Sabah, Türkiye, Zaman, ATV, TGRT* ve *Kanal D* imza attı. Anlaşma metninde karşılıklı promosyona son verileceği belirtilmiyordu. Onun yerine basın etiği üzerine mutabakat sağlandığı izlenimi ediniliyordu. Halkın haber alma ve verme özgürlüğü, basında karşılıklı karalamalara gidilmemesi, mesleğin özel amaçlar için kullanılmaması, basının hiçbir ırkı, cinsiyeti, dini kınama hakkının olmaması, şiddet ve zorbalığı özendirici yayınlardan kaçınılması, özel hayata saygı, promosyon ürünlerine karşılıklı saygı, cevap hakkı ve basın içi gerginliğe son verilmesi gibi konular öne çıkarılmıştı. (1 Şubat 1994, Gazeteler).

Basın tarihinde sağlanan en önemli anlaşmalardan biri olan bu "uzlaşma" çok kısa sürdü. Çünkü okur anlaşmanın sağladığı "huzur ve güven" havasına pek itibar etmemişti. Tirajlar düşmeye başladı. Gazetelerin samimiyet sınavı tam da bu aşamada sınanabilirdi. Gazete patronları ve politikasını tayin edenler işte bu aşamada mızıkçılık yaptılar. Anlaşma bozuldu.

1995 yılının gazeteler açısından tuhafiyecilik ve beyaz eşya bayiliği "gibi" geçtiğini söyleyebiliriz. İşte bu aşamada gazeteler arasındaki promosyon yarışında Milli Piyango İdaresi de "sektörden" elini çekti. Yeni uygulamayla gazetelere vaat ettikleri ürünün değeri kadar teminat yatırma zorunluluğu kaldırıldı. (Aknar, Zafer - Yıldırım, Ayşe, "Devletten Promosyona Destek", *Cumhuriyet*, 6 Ağustos 1995). Artık kıran kırana bir pazar kavgası başlayabilirdi. Bu kez "çekilişsiz-kurasız" döneminin şahikası yaşanmaya başlandı. *Akşam* gazetesi televizyon, *Türkiye* gazetesi ve *Fotomaç* bisiklet, *Yeniyüzyıl* ve *Milliyet* ise elektronik ürünler vermeye başladı. Mutfak malzemelerinin hemen hemen tamamına yakın bütün araç-gereçler gazetelerin promosyonları ile okuyucuya ulaştırıldı.

1990'lı yıllar gazeteler arasındaki lotarya yarışının, promosyon rekabetine dönüşmesi ile yeni bir boyut kazandı. Bu süreçten gazetelerin reklamlarındaki ifadeyle "çeyiz düzen"ler yani okuyucular "kârlı" çıktı. Bir başka kazançlı çıkan kesim ise gazete patronları oldu. "Promosyon dolayısıyla yapılan tüm harcamalar yasalar gereği gider kaydedilmekte, bu da sonuçta vergi ödenmemesine yol açabilmektedir. Promosyon bir yandan da gazetelerin tirajını artırmakta, dolayısıyla gelirlerinin artmasına yol açmaktadır. Ayrıca promosyon nedeniyle gazetelerin reklam gelirleri de artmaktadır."

Promosyon, gazeteler arasında haksız rekabeti de körükleyen başlıca unsur halini aldı. Promosyon yapan gazeteler, yapmayanların tirajından yaklaşık yüzde 30 oranında pay kopardılar. Basında yaşanan hızlı tekelleşme eğilimlerini körükleyen bu süreç, promosyon yapma olanağından yoksun olan gazeteleri ciddi bir mali krize hatta kapanmaya kadar götürülen bir işlev gördü.

Öte yandan promosyon rekabeti sırasında yaşanan yıkıcı polemikler halkın basına olan güvenini önemli ölçüde sarstı. Asıl fonksiyonu olan haber vermeyi bir ayrıcalık, nirengi noktası olmaktan çıkarıp verdiği hediyeyi öne çıkaran basın, kendi yarattığı idolleri de bu süreçte kolaylıkla harcadı. Basında halkın çıkarını savunan, doğrudan yana, güvenilir olduğunun altı çizilen pek çok gazeteci promosyon savaşları sırasında birbirlerini çıkarcı, patronun adamı, yalancı, üç kâğıtçı, riyakâr diye suçladılar. Saygın pek çok gazeteci promosyonların tanıtımında reklamlara çıktı. Gazetecilerin kendilerine biçtikleri "rol" yine kendileri tarafından yok edildi. Bunun bir ürünü olarak basın, büyük şirketlerden sonra halkın en az güvendiği kurum halini aldı. (TÜSIAD, "Türk Toplumunun Değerleri", s: 22, Yayın No: 91, 6.145, Eylül 1991).

Tabiî bu arada gazetelerin içeriği, gazetecilerin yaşam koşulları ve Türkiye'nin kültürel iklimi de promosyon rekabeti ile birlikte ciddi yaralar aldı. Yapılan onca promosyona rağmen Türkiye'de her bin kişiye düşen gazete sayısı 54'te kaldı. Bu oran UNESCO'nun kabul ettiği gelişmişlik çizgisinin çok altında. Promosyon için harcanan paraların gazetecilerin meslek içi eğitimde kullanılması halinde doğabilecek yararlar, kısa dönemli tiraj artışlarına feda edildi. Ücretler özellikle son 5 yılda enflasyondaki artışın gerisinde kaldı. Gazetelerin pazarlama servisleri, yazı işleri kadar önem kazandı.

ABC ARŞİVİ

Özgür Ülke gazetesinin matbaası ve idare binası da "meçhul failler"in kurbanları arasına girdi. Gazetecileri teker teker yok etmek yerine gazeteyi toptan yok etmek kimi zaman daha "pratik" oluyordu birileri açısından.

Bunlara bağışla toplu abone kaydedip gazeteleri işyerlerine bedava dağıtan 400 binlik *Zaman*'ı, ucuz olma ve sansasyonel haberlerle (Hayli de seksi kullanarak) çok satmayı planlayan *Tan, Bulvar, Takvim, Meydan, Posta* gibi yayınları ekleyebiliriz.

Mesleki yapıda yeni biçimlenme

1980 sonrasında önemli bir ilerleme, yüksek eğitim görmüş ve yabancı dil bilen gazeteci sayısındaki artışta fark edilir. 1950'lerde yüzde onu ancak bulan yüksek eğitimli şimdi yüzde 80'i bulmuştur. Bunların yarısı da İletişim Fakülteleri'nden mezundur, yani mesleki bilgi açısından hazırlıklı geldiklerini varsaymak durumundayız. Buna dayanarak gazete içeriklerinde kalitenin artması gerektiği sonucuna varılabilir. Oysa teknik alandaki yükselmenin aksine içerikte bir gerileme fark ediliyor. Bunun başlıca sebebi olarak 'asıl gazeteci' olan muhabirin teyple eşdeğer duruma getirilmesini gösterebiliriz. Onun yerine haberi biçimlendiren, olayı izlememiş olan patron'ya da yayın yönetmeni olmaktadır. Muhabirin böylece dışlanması, haberin içinde ve başlıkta yorumun artmasına, 'objektifliğin' de azalmasına sebep oldu. Gazete, ilkeleri bulunan, yazar ya da muhabirin bunları önceden bilerek çalışına tercihini kullandığı bir kurum olmaktan çıkınca, yaşamını muhabirlikte uzmanlaşmaya yönelten emekçi sayısı da azaldı. Sonuçta, yüksek eğitim görmüş ama deneyimsiz muhabirlerin, ucuza mal edilmek için stajyer diye (Sigortasız, tazminatsız) çalıştırıldığı bir yapı belirdi. Bunlar geleceklerini, uzun ve istikrarlı bir çalışına süreci sonunda uzmanlaşmakta göremediklerinden iki hedefe yöneldiler: Patronun isteklerine tam uyarak kurumda yüksek bir yere erişmek, ya da basında kazandıkları deneyimi başka ticari kurumlarda değerlendirmek. Böylece gazetecilik PR hizmetlerine eleman yetiştiren bir kaynak haline geldi.

1980'lerin başındaki siyasi nitelikli tasfiyeye ek olarak, 80'lerin sonu ve 90'larda toplam dört bine varan, bir keresinde tek bir kurumdan 390 kişinin birden çıkarılmasıyla sonuçlanan temizlikler de, mesleğe güvensizliği büsbütün artırdı. Basın emekçisi işinden çok geleceğinin endişesine kafa yormaya başladı. Gerçi radyo ve televizyonlarla açılan yeni iş sahaları belirdi ama, bunlarda güven yazılı basındakinden de daha azdı. Üstelik, basın kartı için yapılan başvurularda fark edildiği gibi, prestij ve çıkar sağlamak için kurum sahipleri ve yakınlarının mesleği icra edenlerden öncelik taşıdığı çok belli. Resmi rakamlara göre ülkede basın kartına sahip olan 5820 kişiden sadece yüzde 53.2'si muhabir niteliği taşımaktadır. Kart almak için sırada bekleyen sayısı ise 11 bindir.

Ahlâk sorunu-Özdenetim arayışı

Basında bir çarpıklaşmanın varlığını, çalışanları da, meslek dernek ve kurumları da inkâr etmemektedirler. Bunun özdenetim ile düzeltilmesi yolundaki girişim, Basın Konseyi'nin kurulmasıyla sonuçlandı. 1960'da imzalanan Basın Ahlâk Yasası ve Basın Şeref Divanı Taahhütnamesi'nin işlememiş olmasından ders alınarak, 1983'den itibaren hazırlık çalışmalarına başlandı ve 6 Şubat 1988'de konsey resmen kuruldu. İlk olarak 28 gazete, 22 dergi, 11 haber ajansı, 6 yayın kuruluşu ve 6 basın kuruluşunun üyelikleriyle oluşan konsey, 1993 sonunda 261 kurum ve yayınla 2166 gazetecinin üyeliğine sahipti. Üyelerinin uymalarını istediği 'Basın Meslek İlkeleri' 16 maddede toplanmış olup temel amaç şudur:

"Özgürlükçü bir demokratik sistemin temel taşı olan halkın gerçekleri öğrenme hakkını savunmak; özgün ve sorumlu bir basını yaşamımızın ayrılmaz bir parçası yapmak; basının ve basın mensuplarının, meslek uygulamalarını, özgür ve saygın bir ba-

sından beklenecek düzeyde sürdürmelerine yardımcı olmak."

1963'te imzalanan 'Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Ortaklık Yaratan Anlaşma' çerçevesindeki demokratikleşmenin bir kontrolörü niteliğini taşıyan konseyin, yedi yıllık varlığı sonucunda 'medya terörü' deyimi ile belirtilmek istenen çarpıklığı bertaraf edebildiğini söylemek mümkün değildir. Aksine, uyarıda bulunduğu kurumların üyelikten istifa etmeleri sonucu etkinliğini bir ölçüde kaybettiğini belirtmek yanlış olmaz. 1984'te başlatılan ve hiçbir kurala bağlı olmaması arzulanan (Yasaları demokratik yöntemle düzeltmeyi değil, delmeyi hedefleyen) liberal yapının basın alanına da yansıması sonucu, kendini bütün kurumların ve de toplumun üzerinde ve bağımsız sayan bir görüş özdenetimin işlemesini engelledi. Özel televizyon mekanizmasında etkenlik kazanmak için yasaların geciktirilmesi de bu amacı güdüyordu. Açıkçası karmaşa bilinçle yaratıldı. Konsey'in başarısı, basın özgürlüğüne yöneltilen saldırılara ayırımsız karşı dikilmesi ve bunları belgeleyerek demokrasiye katkısında görülür.

Duruma 'Basın Ahlâkı' açısından yaklaşan bazı kurumların (İletişim Araştırmaları Derneği İLAD gibi) çabalarına rağmen, genel olarak mesleki dernek ve kurumlar kadar gazetecilerin kendilerinin de yozlaşmayı önleyici çabaları yeterli olmadı. Aslında eskiden etkisi görülmüş kurumları yozlaştırmak için sistemli bir çabanın sarfedilmiş olduğu da fark edilmektedir. Bunların başında Türkiye Gazeteciler Sendikası (TGS) gelmektedir. 1961'te 212 sayılı yasa ile basın emekçilerine, diğer iş alanlarını düzenleyen yasalardan çok daha avantajlı koşullar sağlanmıştı. Zamanında Fikir İşçisine önemli güvenceler tanıyan yasaya o dönemde gazete patronları büyük tepki göstermişlerdi. Yasayı işlemez hale getirmek için 1980 sonrası ortamı çok uygundu. 12 Eylül sonrasında 1475 sayılı İş Yasasına bağlı matbaa işçileriyle 212'ye bağlı fikir işçileri sendikacılık açısından bir arada mütalaa edilince karmaşa doğdu. Ayrı nitelikteki çalışına koşullarındaki grupların birleştirilmesi sonucu sendika etkinliğini ve tutarlığını kaybetti, beklenen hizmeti veremedi. Diğer yandan işverenler, sendikanın işçi alma ve toplu sözleşme düzenini dışlamak için fırsatı iyi kullandılar. Sendikalılar gazetelerin yan kuruluşlarında (Ajanslar gibi) ya da idari kadrolarda görevlendirilerek dağıtıldı. Sonuçta, yüzlerce işyeri bulunan bu işkolunda Anka Ajansı, Anadolu Ajansı, *Cumhuriyet* ve *Hürriyet* gibi birkaç kurumun dışında toplu sözleşmede etkili bir sendikası bulunan kalmadı. Giderek maddi avantajları yükseltilerek, gazetecinin sendikasız, hatta kadrosuz çalıştırılması olağan hale getirildi. Emekçi de sendikaya girerse işinin tehlikeye gireceği inancı kökleştirildi. Bu oluşumda işveren vekili niteliği taşıyan genel yayın ya da sorumlu müdürlerin patron yanlısı davranışları önemli rol oynadı. Bu kişilerin işverene sağladıkları yararlar karşılığı çok yüksek aylıklarla zengin birer yatırımcı haline geldikleri görüldü. Hatta bunların mal beyanına tabi tutularak, gazeteciliğin bir zenginleşme aracı olmaktan çıkarılması yolunda girişimler de belirdi. 1995 başında Konsey Başkanı yeniden mal beyanı yapılması 'şeffaflaşma'nın sağlanması gereğini vurguladıysa da bir yankı yaratmadı.

Bütün ülkede sayıları 78'e varan genel ve bölgesel basın dernekleri de ayrı ayrı çalışına ve daha çok yandaşlarına resmi makamlardan bazı avantajlar sağlamak ile uğraştıklarından bu yozlaşma konusuna fazla eğilemediler.

İkitelli basınının geleceği

Türk toplumu bu dönemde tarihinin en köklü değişim süreci içinde bulunuyor. Tanzimat'ta II. Mahmut'un, Cumhuriyet'te Atatürk'ün

FOTOĞRAF: ERTAN UCA

Sabah Grubu'nun meşhur Medya Plaza'sı... Türk basınının yaşadığı değişimin simgelerinden biri de bu tür "hayattan kopuk" ve yapay ortamlı plazalardı. Sabah'ın teknoloji harikası "plaza"sını 1995 yazında sel ve lağım suları bastı.

Günlük gazete piyasasındaki boşluklar; 80'lerden 90'lara uzanan süreçte birçok yeni gazetenin doğmasını sağladı. Ancak boşluğu görmekle boşluğu doldurabilmek arasındaki fark, bu gazetelerden bazılarını çok kısa ömürlü kıldı. Söz ve Hürgün, dönemin en büyük hayalkırıklıkları olarak tarihe geçtiler.

yukardan biçimlendirdikleri, 1945'te de çok partili sisteme girmekle hızlanan evrim, yarım yüzyıl sonra artık değişmeyi tabandan gelen bir hareket haline dönüştürmüştür. 1980'de sol düşünceyi ve Kemalist eğilimi tasfiye eden askeri hareket, liberallerin ve dinci sağın önünü açtığından 21. yüzyıla girerken kitleleri etkileme savaşımı bu iki akım yapıyor ve basın da onların etkisi altında. Basının 1980 sonrasındaki kurbanlarının en önemlilerinin bu iki görüşe karşıt olanlardan çıkması (Uğur Mumcu, Çetin Emeç, Turan Dursun gibi) yine de durumdan rahatsız olanlar bulunduğunu kanıtlıyor. Türk basınında varlığı inkar edilemeyen rahatsızlığın iyi olmasında doktor tedavileri (Yasa düzenlemeleri gibi) herhalde bir rol oynayacaktır, ancak hastanın kendisinde iyi olma iradesinin derecesi de onun kadar önemlidir. İsimlerini verdiğimiz ve hâlâ özeleştiri ile onların çizgisini izleyen yazar ve düşünürlerin varlığı, kısa sürede sonuca bağlanamayacağı anlaşılan bu bunalımın uzun vadede aşılması için tek güvence olarak görünüyor.

Türk basınını 'Bâbıâli' deyimiyle anmak gelenek olmuştu. 1980'ler basınının Bâbıâli'yi terkedip Güneşli ve İkitelli bölgelerine taşınmasına tanık oldu. Eskisinden farklı en modern tesislere sahip kurumlar buraya yerleşirken, gazeteci/yazar/yorumcu niteliklerinin anlaşılışında da yepyeni normlar ortaya çıktı. 1980 öncesinin, devrimci, solcu, Kemalist, milliyetçi, dinci vb. belirli çizgilerde olan kişilerinin yerini 'karma düşünceli' gazeteciler almaya başladı. "Eskiden bütün devrimci akımlarda bir ayağım vardı ama diğerini hep dışarda tutardım" diyerek liberalizme hatta gelenekçiliğe, dinciliğe geçenler belirdi. Gazeteler de buna uygun olarak, karşıt eğilimdeki kişilere sütunlarında yer vererek, bir uzlaşmacı çizgiye yerleşmeye çalışıyorlar. "Faizden daha fazla kâr vermek" iddiasındaki finans gruplarının savunuculuğunu yapan sağ-dinci kesim kadar, emekçiden yana görünen liberalizm destekleyicileri de aynı yönde ilerliyor. Basının saptadığı bu gündemin başarılı olup olmayacağını ise ancak 21. yüzyılın ilk çeyreği içinde görebileceğiz. O zaman, 1980'den beri yerine oturtulmaya çalışılan ekonomik temel yapının kökleşmesi düzeyine bağlı olarak, Basının Dördüncü - Denetleyici - Güç işlevi biçim alacaktır.

Şimdilik kamuoyu araştırmaları hâlâ Türkiye'de basına güvenin, orduya olanın yarısı ama siyasi partiler ve büyük sermayenin iki misli olduğunu gösteriyor. Bunu kaybetmeden basının kendisine güveni yükseltecek önlemleri bir an önce alması gerekiyor; zira renk, seks, şiddet, heyecan içermeyen ve bilgi-haber aktarmakla gittikçe yaygınlaşan bir elektronik basın, batıda gittikçe yaygınlaşıyor... Doğal olarak bir süre sonra Türkiye'yi de etkileyecektir.

KAYNAKÇA

Altun, Abdülrezzak, *Türkiye'de Gazetecilik ve Gazeteler*, Çağdaş Gazeteciler Derneği (ÇGD), Ankara 1995.

Aydınlar Dilekçesi Davası, Adam Yay., İstanbul 1986.

Bizim Gazete, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti aylık yayın organı ÇGD, *Basın* 80-84, Ankara 1984.

ÇGD, *İfade Özgürlüğü Hapiste*, Ankara 1994.

İLAD, *Basında Tekelleşmeler*, İstanbul 1989.

İletişim Araştırma, İLAD haber bülteni.

Kabacalı, Alpay, *Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1990.

Koçoğlu, Yahya, *Kurşunla Sansür*, Ozan Yay., İstanbul 1993.

Koloğlu, Orhan, *Türkiye'de Basın*, İletişim Yay., İstanbul 1992.

Koloğlu, Orhan, *Türk Basını Kuvayı Milliye'den Günümüze*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993.

Münir, Metin, *Sabah Olayı*, Altın Kitaplar, İstanbul 1993.

Öke, M. Kemal, *Gazeteci*, Türkiye'de basın çalışanları üzerine bir inceleme, ÇGD, Ankara 1994.

Öngören, Mahmut Tali, *İletişim Notları*, ÇGD, Ankara 1995.

Özgür Basın, Basın Konseyi yayın organı.

Tartanoğlu, Ali, *Baskın Basın'ın mı?*, ÇGD, Ankara 1994.

Yücel, Seniye, *İktidar ve Basın Kartı*, ÇGD, Ankara 1995.

Sermaye yapısında değişim ve dergiler

AYŞEN GÜR

1980'li yıllarda, Türkiye'deki ekonomik değişim, basın sektörünü de etkiledi. O zamana kadar, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Tek Parti rejimini destekleyerek ya da çok partili döneme geçişten sonra iktidardaki DP ve AP hükümetlerine dayanarak basın hayatında yer edinmiş ailelerin sürdürdüğü gazetecilik işi, çok yüksek bir sermaye gerektirmediği gibi, kârlılık oranı çok yüksek de değildi. En önemli hammadde olan gazete kâğıdı ithal yoluyla değil, yurt içinden sağlanıyordu, kâğıt üretimindeki devlet tekeli sonucu, gazetelere sübvansiyonla ucuz fiyata satılıyordu. Ayrıca önemli bir gelir kalemi olan reklam ve ilan alanında da gazeteler, 1980'den önceki dönemde özel sektörden çok, kamu sektörüne ve devlete bağımlıydılar.

24 Ocak kararlarıyla birlikte gelen liberalleşme, basın sektörünü de altüst etti. On yıl gibi kısa bir sürede, Türkiye'nin önde gelen gazeteleri sahip değiştirdiler. O zamana kadar yıkılmaz geleneklere dayandıkları sanılan Karacan, Nadi ve Simavi aileleri, basın hayatından ya çekildiler, ya da eski güçlerini kaybettiler. Basın dışı sermaye bu alana el attı ve Aydın Doğan, Mehmet Ali Yılmaz, Asil Nadir, Erol Aksoy gibi bankacılık, inşaat, otomotiv gibi çok değişik alanlarda sermaye birikimi elde etmiş olan işadamları sektöre girdi.

Türkiye'nin önde gelen gazeteleri arasında ilk kez sahip değiştiren, *Milliyet* gazetesi oldu. Tofaş bayiliği ve otomotiv yan sanayiiyle iş hayatına atılan Aydın Doğan 1979 yılında bu gazeteyi kurucusu Ali Naci Karacan'ın oğlu Ercüment Karacan'dan satın aldı.

Arkasından müteahhit Mehmet Ali Yılmaz, *Güneş* gazetesini çıkararak sektöre girdi. Bu arada, basındaki geçmişi çok eskiye uzanan, Selanik ve İzmir kökenli Bilgin ailesi, basın merkezi İstanbul'da faaliyete geçmeye karar verdi. O ana kadar Ege bölgesinin en eski yerel gazetesi olan Yeni Asır'ı çıkaran ailenin son temsilcisi Dinç Bilgin, İstanbul'da *Sabah* gazetesini yayınlamaya başladı.

Böylece hareketlenmeye başlayan basın, 1989 yılında Kıbrıslı işadamı Asil Nadir'in sektöre yaptığı büyük yatırımla altüst oldu. Asil Nadir, birkaç ay içinde Mehmet Ali Yılmaz'dan *Güneş*, Haldun Simavi'den *Günaydın*, Ercan Arıklı'dan Gelişim Yayınları'nı satın aldı.

Bu dönemden sonra, basında ciddi bir tiraj, promosyon, reklam ve dağıtım rekabeti başladı. Basın sektörünün can damarı olan pazarlama, bu tarihten sonra gazetelerin ilk anda görülmeyen ama temelde yer alan en önemli kapışma alanı haline geldi.

Abonelik sisteminin, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinin tam tersine, hiç gelişme göstermediği Türkiye'de, gazete pazarlaması ülke çapında dağıtım ve bayilik sistemine dayanıyordu. 1989'da Asil Nadir, *Günaydın*'ı alınca, Gameda dağıtım şirketi onun kontrolüne girmiş oldu. Rakip olarak da karşısında Hürriyet Holding bulunuyordu.

Körfez kriziyle gelen konjonktür bunalımı, basın sektörünü derinden etkiledi. Asil Nadir'in İngiltere'de batışı, Türkiye'de sahibi olduğu basın şirketlerini de krize sürükledi. *Güneş* gazetesi ve promosyonla en çok satan gazete unvanına sahip olan *Günaydın* gazetesi çok kısa bir sürede büyük tiraj kayıplarına uğrayarak silindiler. Hemen arkalarından da Gameda battı.

O sırada da basının diğer şirketlerinde önemli gelişmeler gözüküyordu. Sabah Grubu giderek ön plana geçti. İhlas Grubu'nun ilk çıkış noktası olan ve grupla birlikte büyüyen *Türkiye* gazetesi, kendine özgü pazarlama ve abonelik sistemiyle satışını artırmaya başladı.

ABC ARŞİVİ

Erol Simavi-Turgut Özal ilişkisi, yine smokinli, yine "büyük" sıfatının üzerinde gelişen ama zaman zaman gerginleşen bir ilişkiydi. Muhabbet, vaatler, destekler, kırgınlıklar, örtülü tehditler... Simavi-Özal ilişkisi, Simavi'nin Özal'a yüklenen bir "sürmanşet makale" yazmasına kadar uzandıktan sonra "normalleşmişti"...

Gameda'nın batışından sonra, dağıtımda bir tekel oluştu. Hürriyet ve Sabah grupları, Birleşik Basın Dağıtım şirketini kurarak, en çok satan gazeteleri kendi çatıları altında toplamış oldular. Buna karşılık Aydın Doğan da Yay Sat'ı kurdu. Bu şirket, *Milliyet*, *Meydan* ve *Türkiye* gazetelerini dağıtıyordu, ancak günlük tirajı, Sabah ve Hürriyet Grubu gazetelerinden çok daha düşük, bayilik sistemi de çok daha az gelişmişti.

Böylece sektörde yeni bir devreye girildi. Bu dönemde, sektörde önemli yatırımlar da başladı. Bütün gazeteler, bir yandan teknolojik yatırımlara girişirken, bir yandan da İstanbul'daki tarihi merkezleri olan Cağaloğlu'nu bırakıp, belediyeden düşük fiyatlarla aldıkları kentin dış kesimlerinde, Güneşli yöresindeki arsalarda yeni binalarını yaptırmaya başladılar.

Hemen hemen aynı anda başlayan bu ikili yatırım, *Cumhuriyet* gazetesini büyük bir ekonomik bunalıma sürükledi. Buna karşılık, Hürriyet, Sabah ve Milliyet grupları, hükümetin sağladığı gümrük ve diğer teşvikler ve ucuz krediler sayesinde yatırımlarını tamamlayabildiler.

Bu arada basına basın dışından gelen sermaye akımı da durmadı. Mehmet Ali Yılmaz ve Asil Nadir'in başarısız kalan girişimlerine rağmen, İktisat Bankası'nın sahibi Erol Aksoy da kısa bir süre sonra, *Hürriyet* gazetesine küçük ortak oldu. Böylece, üç grup arasında, sık sık gazetelerin birinci sayfalarına da yansıyan büyük bir savaş başladı.

1993 yılında ekonomide yüzde 10'lara varan büyüme, basın sektörüne de yansıdı. Önce *Sabah*, ardından *Milliyet* ve *Hürriyet* gazeteleri, her okura ansiklopedi promosyonunu başlatarak, satışlarını büyük oranda arttırdılar. Ansiklopedi promosyonunun başarısında, ekonomik büyümenin ve artan tüketimin de önemli bir payı vardı. Aynı dönemde gazete grupları, hızlı bir gelişme gösteren sermaye piyasasından fon toplamak için de girişimde bulundular. Halka açılmada öncülüğü *Sabah* yaptı. Onu *Hürriyet* ve *Milliyet* gazeteleri izledi. Genel eğilim doğrultusunda sermayelerinin yüzde 15'ini sermaye piyasasında satan şirketler, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nın gelişmekte olan borsalar arasında dünya birinciliğini elde ettiği bu dönemde önemli fonlar toplayabildiler.

1993 yılını çok büyük cirolarla ve önemli kârlarla kapatan dört büyük grup (Sabah, Hürriyet, Milliyet ve Türkiye) 1994 yılına özellikle dağıtım alanında gizliden gizliye süren ve birbirlerinin bayilik teşkilatını da etkileyen büyük bir rekabetle girdiler. Bu yıl önemli bir değişiklik daha oldu. Hürriyet Holding'in en büyük ortağı Erol Simavi de basındaki yatırımlarının önemli bir bölümünü elinden çıkardı. Önce Erol Aksoy'la gazetedeki ortaklığına son veren Simavi, gazetenin çoğunluk payına sahip olan Hürriyet Holding'in yüzde 50'sini Aydın Doğan'a sattı, birkaç ay sonra Aydın Doğan, Hürriyet Holding'den yüzde

İLETİŞİM ARŞİVİ

Sabah Grubu'nun patronu Dinç Bilgin, dönemin en "güçlü" isimlerinden biriydi. "Medya çağı"nın vaadettiği güç potansiyelini diğer basın gruplarından daha önce kovalamaya başlayan Sabah Grubu, sektörünün öncü kurumu oldu. Ancak 90'ların ortalarında yorulma belirtileri göstermeye başladı.

20'lik bir pay daha aldı. Bu el değiştirmenin hemen ardından ilk önemli değişiklik, dağıtım alanında görüldü. Hürriyet Grubu'na ait yayınlar, Birleşik Basın Dağıtım'dan ayrılarak, Yay Sat tarafından dağıtılmaya başlandı. Bu da Sabah Grubu'nu Birleşik Basın Dağıtım'da tek başına bıraktı.

Cumhuriyet gazetesinin, sahiplerinden Nadir Nadi'nin ölmesinden sonra ortaklar ve yöneticiler arasında süren çekişmeler sonucu satışının yarı yarıya düşmesi, *Günaydın* ve *Hürriyet*'i yayınlayan Simavi kardeşlerin beş yıl arayla basın hayatından çekilmeleri, 1970'li yıllarda sağ basının en önemli temsilcisi sayılan *Tercüman* gazetesinin batışı ve sahibi Kemal Ilıcak'ın ölümünün ardından el değiştirmesi, 1990'ların başında Türkiye'deki basın hayatının önemli bir dönemini geride bıraktığını gösteriyordu.

Aynı dönemde yeni sağ basın önemli aşamalar kaydetti. Özellikle *Türkiye* ve *Zaman* gazetelerinin satışlarında görülen başarının büyük bir bölümü, bu iki gazetenin klasik bayi-okur zinciri dışında abonelik ve doğrudan pazarlama yöntemleriyle dağıtılmasından da kaynaklanıyordu. Bu nedenle dağıtım şirketlerinden Yay-Sat, 1994 yılında abonelik sistemi için ön çalışma yapmaya başladı. Ancak bunun sonuçları henüz alınamadı.

Yatırım sermayesinin yüksek, başbaşa gelme noktasına ulaşılmasının uzun zaman istediği, yüksek kâr oranına ancak yatırımdan uzun bir süre sonra ulaşılabilen basın sektöründe, Türkiye'deki ilkel dağıtım sisteminin getirdiği zorluklar ve bu alandaki ikili tekel de eklenince, büyük sermaye

"Farklı gazete" arayışları

12 Eylül rejiminin muhalif basını tamamen yok etmesi, "demokrat" kamuoyuna seslenen günlük gazeteler kulvarında *Cumhuriyet*'i yalnız bıraktı. *Cumhuriyet*, 80'li yılların ilk yarısında tirajını 100 bin'in üzerine çıkararak parlak günler yaşıyordu ama okurların bir bölümü bu gazeteyi seçeneksizlikten, "mecburen" okuduklarını söylüyorlardı. *Cumhuriyet*'e alternatif olarak çıkacak bir gazetenin iyi satış yapabileceği hesaplarıyla start alan ilk büyük girişim, Hürriyet grubunun 1985'te çıkardığı *Hürgün* oldu. Ancak *Hürgün*'ün ömrü çok kısa sürdü. Ardından, Ercan Arıklı-Dinç Bilgin ortaklığıyla çıkarılan Söz geldi. *Söz*, *Nokta* dergisi geleneğinin "az muhalif"-liberal çizgisinin günlüğe çevrilmiş haliydi. Ancak 1987 Kasım ayında yayın hayatına başlayan Söz, 1988'in ilkbaharını göremeden yayınına son verdi. 80'lerin sonuna doğru, medya tartışmaları yeni yeni alevlenirken, büyük gazetelerin birbirine çok yakın "yeni sağ" yayın çizgileri benimsemeleri ve yorum düzeyinde "liberal" görüntülere de yer vermeleri, aranan günlük gazete tipinin değişmesini de birlikte getirdi. "Piyasa", *Cumhuriyet*'e alternatif ama daha liberal, hatta "hakiki liberal" gazete arayışını sürdürürken; sol-siyasî çevreler de muhalif ve "farklı" bir gazete arıyordu. Asil Nadir'in basın grubuna dahil edilen *Güneş* gazetesinde önce Metin Münir'in, ardından çok kısa bir süre Ahmet Altan'ın yönetmenliğinde denenen liberal- "farklı" gazete, beklenen tiraja ulaşamadı. 1990'daki bu hayalkırıklığını, Asil Nadir'in malî krizi izledi ve bu girişim de, maceralı bir biçimde sona erdi.

1992 yazında yayın hayatına başlayan *Özgür Gündem* gazetesi ise Kürt hareketiyle sol muhalefeti birleştirecek bir şemsiye olarak düşünülmüştü. Ancak gazetenin ikinci ayı dolarken yaşanan iç çelişkiler, bu gazetenin öncelikli tercihini Kürt muhalefetinden yana kullanmasını da birlikte getirdi. Devletin yoğun baskısı ve sansürü altında, kâh bombalanan, kâh muhabirleri "kaybedilen", kâh kapatılan "Özgür Gündem çizgisi", *Özgür Ülke*, *Yeni Politika* gibi mecburi logo değişiklikleriyle yayınını sürdürmeye çalıştı.

Özgür Gündem'den yaklaşık bir yıl sonra, 1 Mayıs 1993 tarihinde yayın hayatına atılan *Aydınlık* gazetesi ise aynı sürekliliği sağlayamadı. Aziz Nesin'in öncülüğünde kurulan Onbinler A.Ş.'nin ve Aydınlık çevresinin ortaklığıyla, bir sol yelpaze gazetesi olarak tasarlanan *Aydınlık*, gerek iç çekişmelerin bölünmelere-parçalanmalara yol açması gerekse beklenen tiraja yaklaşılamaması yüzünden ancak bir yıl yaşayabildi.

Hürgün-Söz-Güneş çizgisinin makus talihini yenen ilk gazete, 1994 sonunda yayına geçen *Yeni Yüzyıl* oldu. Diğer deneyimlere göre çok daha silik, pragmatist bir yayın politikası izleyen ve bağlı bulunduğu Sabah grubunun genel tavrından kayda değer bir farklılık sergilemeyen Yeni *Yüzyıl*, "farklı gazete imajı"yla, sayfa düzeniyle ve promosyon kampanyalarıyla ayakta kalabilmeyi başardı.

Sol-muhalif günlük gazete arayışlarının *Aydınlık*'tan sonraki deneyimi ise *Evrensel* gazetesiydi. 1995'in Haziran ayında, yine sol yelpaze iddiasıyla yayına başlayan *Evrensel*, gazetenin ikinci ayı dolmadan önemli bir bölünme yaşadı, yazışleri kadrosunun büyük bölümü gazeteden ayrıldı, yönetim değişti. Bu yazı hazırlanırken, *Evrensel*, beklenen tirajın altında kalmakla birlikte yayınını sürdürüyordu. Aynı durumdaki bir başka gazete ise, benzer bir bölünme-ayrılma sürecini gazete yayına geçmeden yaşayan Ankara merkezli *Siyah-Beyaz*'dı...

gruplarının dışında kalan girişimler giderek daha da zorlaştı ve başarısızlıkla sonuçlanmaya başladı.

Buna karşılık var olan büyük gruplar da yaptıkları teknolojik yatırım gereği giderek daha çok yayın çıkarmaya yöneldiler. Gruplar, hiçbir zaman eski *Tan* gazetesinin satış grafiğine ulaşamasa bile, asıl gazetelerinin yanı sıra, maliyeti oldukça düşük olan bulvar gazeteleri, ardından spor gazeteleri çıkarmaya başladılar. Böylece Hürriyet, Milliyet ve Sabah grupları ikinci planda kalan çeşitli günlük, haftalık, aylık süreli yayınlarla büyük birer üretim birimine dönüştü.

Dergicilik

1980'li yıllarda günlük gazete dışındaki diğer süreli yayınlarda da önemli bir değişim görüldü. Başlangıçta haftalık ve aylık dergi konusunda gazeteler dışında kurulan bazı şirketler daha aktif, hatta öncü konumdaydılar. Gelişim Yayınları, İletişim Yayınları, Dönemli Yayıncılık, Boyut Yayınları gibi şirketler, gazeteye göre daha az yatırım ve işletme sermayesi gerektiren dergicilik alanında yoğunlaşmışlardı.

Gazete grupları ise 70'li yılların sonunda yayınlamaya başladıkları tek tük dergilerle yetinmekteydiler. Milliyet Grubu *Milliyet Çocuk*'u, Hürriyet Grubu iki kadın dergisi *Vizon* ve *Elele*'yi yayınlamaktaydı. Ancak bu gruplar, henüz dergiciliği bütün yönleriyle ele alınacak bir alan olarak görmemekteydi.

1978'den itibaren hep yarıda kesilen çeşitli denemelerle haber dergiciliğinde kendine bir yer bulmaya çalışan Gelişim Yayınları, 1983'de haftalık *Nokta* dergisinin yayınına başladı ve üç yıl sonra istediği satış noktasına ulaştı. İletişim Yayınları da benzer bir başarıyı *Yeni Gündem* dergisiyle yakaladı. Bu iki dergi, biri yayın hayatına son verene, diğeri de önemli tiraj kaybına uğrayana kadar, haber dergiciliğinde önemli bir aşama kaydedilmesini sağladılar. Öyle ki, Hürriyet Grubu 1989 yılında bu alana girerek *Tempo* dergisini yayınlamaya başladı.

Ancak haber dergiciliği 1990'da yeniden krize girdi. Gelişim Yayınları'nı Asil Nadir'e sattıktan sonra Dinç Bilgin'le ortak olarak Bir Numara Yayıncılık'ı kuran Ercan Arıklı, haber dergiciliğinden giderek kopan ve magazin dergiciliğine yönelen bir çizgiyi izleyerek *Aktüel* dergisini yayınlamaya başladı. Ardından Hürriyet Grubu da onu izleyerek *Tempo* dergisini aynı çizgiye soktu.

1980'li yıllarda kadın dergiciliği de

Sistem-dışı "muhalif-sol" dergiler

80'li yılların ortalarında, 12 Eylül rejiminin baskıları göreceli olarak azalırken, sol siyaset temelindeki birçok dergi de birbiri ardınca yayın hayatına atılmaya başladı. Bunlar, çoğunlukla, '80 öncesi fraksiyonların dergileriydi. Herhangi bir siyasî çizgiye bire bir mal edilemeyecek *Zemin* dergisi, Aydınlık çevresinin *Saçak* ve *Teori* dergileri, 1989'da yeniden yayına geçen *Birikim* gibi tartışma-teori ağırlıklı dergiler bir yana, sözkonusu dergilerin-haftalık gazetelerin büyük bölümü örgütsel propaganda temelinde yayın yapıyordu. İçlerinde, Devrimci Sol çizgisine yakın *Yeni Çözüm, Mücadele* gibi yüksek tirajlara ulaşan yayınlar olduğu gibi, satışları 500'ün altında kalan yayınlar da vardı. Dağıtım şirketlerinin çıkardığı sorunlar yüzünden bir ara darbe almalarına karşın bugüne kadar varlığını sürdüren söz konusu dergiler ve haftalık gazeteler, beklenileceği gibi, devletin yoğun baskısını sürekli olarak hissettiler. Toplatma, kapatma, işkence, hapis gibi yaptırımlara karşı aralıksız mücadele vermeleri gerekti.

Aydınlık çevresinin *2000'e Doğru*'su (bir ara *Yüzyıl*), TDKP çizgisine yakınlığı öne sürülen *Gerçek*, BSP'ye yakın *Söz* gibi haftalık yayınlar ise, teorik tartışma ya da örgütsel propaganda iddialarının ötesinde, haber dergiciliği iddiasıyla yayın yaptılar. *2000'e Doğru*, günlük *Aydınlık* doğarken yayın hayatına son verdi, ardından haftalık *Aydınlık*'a evrildi. *Gerçek* de *Evrensel*'in doğuşuyla hayatını noktaladı. Bu yazı hazırlanırken, *Söz*'ün yayını sürüyordu. (Sözü edilen üç çizgiden de - tartışma, haber, propaganda- yansımalar taşıyan *Demokrat*(!) dergisinin ömrü de uzun olamadı.)

Söz konusu dönemde, dar menzilli birçok marjinal-muhalif yayın, kültür dergisi, hatta "underground" dergi yayımlandı. Ancak, genel bir "sol" tanımlamasının yanında herhangi bir angajman taşımayan, klasik anlamıyla "siyaset"in dışındaki marjinal muhalefete de sayfalarını açan bu çizgideki girişimlerden yalnızca ikisi görece geniş bir yayın menziline ulaşabildi. 1989'da yayın hayatına başlayıp 1990'da kapanan *Sokak* dergisi ve 1994 başında yayına geçip, ilk birkaç ayda kurucularının tamamına yakınını yitirmesine karşın halen yaşamakta olan *Express... Express*'in çıkış süreci ve "hayatta kalabilmesi", medya tartışmalarının yoğun yaşandığı dönemde, sermaye-dışı yayıncılık girişimlerinin de şans bulabileceğini gösteren bir örnek olarak benimsendi; 1995 sonbaharında "Express benzeri" bir dergi-gazete çıkarmayı planlayan çok sayıda grubun arayışları sürüyordu.

önemli bir değişim geçirdi. Hürriyet Grubu, 1976'da Batı'daki örneklerinden esinlenerek anne ve anne adaylarına yönelik *Elele* dergisini çıkarmaya başlamıştı. Bu derginin yayını sürerken, 1978'de Gelişim Yayınları, Duygu Asena'nın yönetiminde *Kadınca* dergisini yayınlamaya başladı. Önceleri klasik tarzda ev ekonomisi, moda ve güzellik konularına eğilen bu dergi, 1980'den sonra kadın-erkek eşitliği, ekonomik bağımsızlık ve cinsel özgürlük gibi, popülist bir feminist söylemi benimseyerek satışını büyük oranda arttırdı. Dergi, bu haliyle daha sonra yayınlanacak kadın dergilerine örnek oluşturdu. 1980'lerin başında Aliye Simavi'ye ait *Vizon* dergisi ise, moda alanında hemen hemen tek dergi sayılabilirdi.

80'li yılların ortalarından itibaren, kadın dergiciliği, yayıncılar açısından tercih edilen bir tür haline geldi. Bunun en önemli nedeni, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kozmetik ve moda alanında bu tür dergilerin hedef kitleye ulaşılabilmesi açısından hemen hemen tek reklam mecrası oluşuydu.

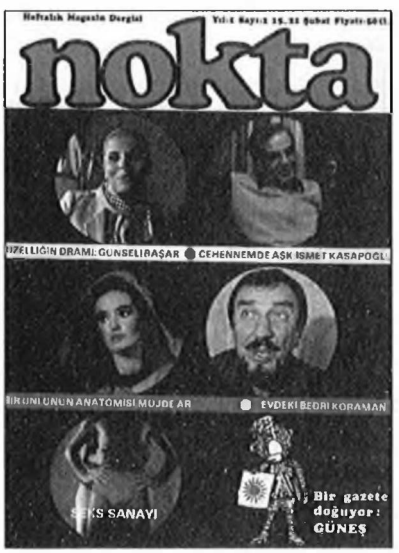

1982 yılında yayına başlayan Nokta, 1985-86 döneminde cesur, cüretli imajıyla, Türkiye'nin gündemini belirleyen dergi oldu. Derginin bu dönemde 60 bin civarında seyreden tiraj, 90'lı yılların ortalarına doğru düşmeye başladı.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Jamanak gazetesi idarehanesi. Ermenice Jamanak ve Marmara, Rumca Apoyevmatini, Yahudice Şalom gazeteleri, "hesaba katılmayan" tirajlarla "hesaba katılmayan" cemaatlerin gazeteleri olmayı 90'lı yıllarla da sürdürdüler.

90'lara girilirken, Türkiye'deki yayıncılar, Batı ülkelerindeki büyük kadın ve erkek dergisi gruplarıyla ortak şirketler kurmaya ya da isim hakkı anlaşmaları imzalamaya başladılar.

Böylece *Marie Claire* (Hürriyet), *Cosmopolitan, Harper's Bazaar; Penthouse, Esquire* (Sabah-1 Numara Yayıncılık), *Votre Beaute* (Milliyet) gibi dergiler Türkiye'de yayınlanmaya başlandı.

1973 yılında yayın hayatına başlayarak büyük bir başarı elde eden karikatür ve mizah dergisi *Girgir* bu alanda, 80'li yılları da etkileyen yeni bir tür oluşturdu. Reklam pastasından hiç pay almayan, ama ucuz maliyet ve yüksek satış nedeniyle yayıncılar için kârlı gözüken bu alanda *Girgir* çizgisinde sayısız haftalık dergi yayın hayatına atıldı. Ancak bu tür, 1990'a girildiğinde artık ömrünü tamamladı. Hâlâ yayınlarını sürdüren karikatür dergileri, eski satış başarılarını geride bıraktılar.

80'li yıllarda sermaye piyasasının kurulması ve ekonominin liberalleşmesiyle birlikte Batı'daki örneklerini andıran haftalık ekonomi dergiciliği de başladı. 1987'de Gelişim Yayınları, *Ekonomik Panorama* dergisini yayınlamaya başladı. Daha sonra bütün basın şirketleri haftalık ekonomi ya da para-borsa dergisi yayınına başladılar. Aynı şekilde, otomobil satışlarının büyük bir sıçrama gösterdiği 1993 yılında otomobil dergiciliği de Türkiye'de doğdu. Hem Hürriyet, hem Sabah grupları bu alanda iki dergi çıkarmaya başladılar.

Giderek büyüyen, dağıtımı kontrollerinde tutan, televizyon alanına el atan üç büyük basın grubu, 1990'dan sonra dergicilik alanında da egemenliklerini kurdular. 1980'lere kadar ilgilenmedikleri bu alana, yaptıkları büyük teknolojik yatırım ve reklam pastasından yararlanma amacıyla el attılar. Ancak dergiler, hiçbir alanda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde görülen satış grafiğine ulaşamadı.

İslâmcı basın

YALÇIN AKDOĞAN

İslâmcı kesimde gazete ve dergiler son 25 yıl içerisinde varlık sahnesine çıktılar ve gelişme gösterebildiler. *Türkiye* ve *Milli Gazete* 1970'li yıllarda yayına başlarken; *Yeni Şafak, Zaman* ve *Akit* gazeteleri son 10 yıl içerisinde kuruldular. 1990'lara kadar İslâmcı basın teknik ve biçim kalitesini yükseltmekten ziyade salt mesaja ağırlık verdi. Grup ve cemaatler kendi düşünce ve ideolojilerini yaymak ve cemaat içi bilgi akışını sağlamak için gazete veya dergi çıkarına yoluna gittiler. Profesyonel anlamda yayıncılık pek gözetilmedi. Yayınlarda ideolojik mesajlar verme amacı gazetenin tüm yapısını etkiledi. Haberler yorum ağırlıklı oldu. Yönlendirme misyonu bilgi vermenin önünde yer aldı. Bu da sloganlık, kolaycı, araştırma ve incelemeden çok masa başı ağırlıklı bir içerik oluşturdu.

Okuyucunun pasif mevkide konumlandırılması, okur adına aydınların her şeyin en doğrusuna karar vermeleri, okuyucunun eleştirel kapasitesini çalıştırarak onları ileriye götürmekten ziyade okuyucunun bildiği ve duymak istediği bir söylemle onları ve kendilerini aynı yerde tutmaları bir kısır döngüye yolaçtı.

Sonuçta her cemaat ve klik kendi düşüncelerini tekrar edip duran, dış dünyaya fazla rağbet etmeyen küçük yayıncılıklara sahip oldu. Teknik açıdan ise aracın özelliklerinin kavranılamaması, birçok işle birkaç kişinin ilgilenmesi, profesyonel işletmeciliğine geçilememesi basın unsurunu Türkiye politik arenasında aktör durumuna getiremedi.

1990'lı yıllardan sonra İslâmcı basın içerik ve biçim yönünden tam bir devrim geçirdi. Renkli ofset baskılı, estetik değerli yüksek mizanpajlı, işbölümü yapılmış yayınların ortaya çıkması teknik kaliteyi oldukça arttırdı. Popülizm ve kitle kuyrukçuluğundan kaçınılarak; derin araştırmacı, özgün ve incelemeci bir yaklaşım ağırlık kazanmaya başladı. Çalışan personel Basın Yayın okullarını bitiren ve uluslararası yayıncılığı takip edebilecek kişilerden seçildi.

İçerikte ise iki gelişme oldu. Birincisi, cemaat yayınlarının büyük bir kısmı kendisini aştı. *Yeni Şafak* ve *Akit* gibi özellikle bir cemaate dayanmayan gazeteler yaşama şansı bulabildiler; *Türkiye* ve *Zaman* gazeteleri ise kitle gazeteleri haline dönüştüler. Cemaatlerüstü olabilmenin ikinci aşaması kendisini diğer kesimlere açılmakla gösterdi. İslâmcı basın muhalefet paydasında farklı görüşlerle aynı kulvarı paylaşmaya başladı. İnsan hakları, hoşgörü ve demokratik açılım konularında ise büyük bir uzlaşı sağlandı.

Batı felsefesini bilen, clini terminolojiye hakim, cemaat taassubunun olumsuzluklarını aşabilen, Türkiye'de sistemin tıkanıklıklarını tahlil ederek çözüm önerileri araştıran, benzer konularda aynı söylemde örtüştükleri sol düşünürlerle biraradla görünmekten çekinmeyen bir aydın profilinin oluşması yayınların da bu yönde evrilmesine sebep oldu. Sadece İslâm aleminin ulaşılamayan sorunlarıyla değil, Türkiye ve bölgenin konjonktürüyle de ilgilenen; günümüz dünyasıyla İslâmi anlayış arasında pratikte açılan uçurumu kapamak için olduğu kadar, evrensel sayılan kavramların batılı toplumlarda iflas edişiyle de ilgilenen bu aydınlar, İslâmcı basını Türkiye sosyo-kültürel hayatında olduğu gibi politik arenada da önemli ve belirleyici bir aktör durumuna getirdi.

Bu durumdan sonra ise yayın söylemi, devletin politikalarını ve hükümetin icraatlerini paylaşan merkezci bir söylemle; değişim ve dönüşümün sistemin kutsallarına ve önkabullerine karşı yapılabileceğini vurgulayan merkezkaç bir söylem arasında ikiye

ayrıldı. *Türkiye* gazetesi ve kısmen *Zaman* gazetesi merkezden yana ama daha Müslüman büyük Türkiye şeklinde bir dönüşümü tercih ederken, diğerleri İslâmi tonu daha ağır basan, Türk veya Türkiye milliyetçiliğinden ziyade kimlik esaslı ve bölgesel mücadelelerde daha fazla rol alan bir anlayışı tercih etti.

Sonuç olarak İslâmcı kesimde basın olgusu yeni gelişmekle birlikte önemli ve belirleyici bir unsur olmaktadır.

Gazeteler

Akit: 12 Eylül 1993 tarihinde Mustafa Karahasanoğlu tarafından kuruldu. 10 bin tirajla yayın hayatına başlayıp, 1995 yazında 40 bin tiraja ulaşan gazete hedef kitle olarak hangi siyasi görüşten olursa olsun kendisini Müslüman olarak tanımlayan bir kesimi seçmiş. Rutin haberlerden ziyade özel dosya ve manipülatif haberlere yönelen gazete, özellikle orta kültür kuşağına ait esnaf tarafından izleniyor. Abdurrahman Dilipak'ın başyazarlığını yaptığı gazetenin sürekli köşe yazarları arasında Hüseyin Üzmez, Yılmaz Yalçıner, Ahmet Kekeç, Atilla Özdur ve Abdülkadir Özkan bulunuyor.

İLETİŞİM ARŞİVİ

İzlenim, İslamî kesimdeki modernist arayışların entellektüel düzeydeki ürünlerinden biriydi. Grafik anlayışı, kağıdı, baskısı ve -elbette ki- içeriğiyle, İslamî kesimin "biz de yapabiliriz" mesajları arasında yer aldı. Yayın hayatına aylık periyodla başlayan derginin "haftalık haber dergisi"ne dönüşme macerası ise hayal kırıklığıyla sonuçlandı.

Türkiye: 22 Nisan 1970 yılında kuruldu. Sahibi İhlas Holding A.Ş. adına Enver Ören. Danışmanlığını Nevzat Yalçıntaş'ın yaptığı gazete 1993 yılından sonra büyük bir patlama yaparak 1995 yazında 750 bin tiraja ulaştı. Ahmet Kabaklı, Gürbüz Azak, M. Necati Özfatura, Mim Kemal Öke, Yavuz Bülent Bakiler'in köşeyazarlığı yaptığı gazetenin başyazarı Yalçın Özer.

Zaman: Yayına başladığı 1986 yılında üniversite gençliği arasında büyük bir ilgiyle karşılandı. Ali Bulaç, Fehmi Koru, Nabi Avcı gibi İslâmcı kesimin ileri gelen düşünürlerinin özgün ve cemaatler üstü olarak hazırladıkları gazete fikir hayatında belirgin bir yere oturdu. Ancak daha sonra gazete el değiştirerek yayın hayatını sürdürdü. Yeni dönemde Feza Gazetecilik A.Ş. adına Alaeddin Kaya'nın sahibi olduğu gazetenin başyazarlığını yine Fehmi Koru üstlendi. 1995 yılında 350 bin tiraja ulaşan gazetenin sürekli köşeyazarları arasında Ahmet Selim, İlhan Bardakçı, Hekimoğlu İsmail, Ahmed Şahin ve Beşir Ayvazoğlu yer alıyor.

Risale-i Nur camiasından Fethullah Gülen ile irtibatlı olan gazete kısa bir süre geniş çapta müslümanların takip ettikleri bir yayın halini aldı. Nur cemaatinin sosyo-politik arenadaki yükselişiyle birlikte gazete de etkinliğini ve tirajını arttırdı.

Yeni Şafak: 12 Ekim 1994 yılında yayına başlayan gazete kısa bir aradan sonra 23 Ocak 1995 tarihinde yeniden yayınlanmaya başladı. Ahmet Taşgetiren, Mustafa Özel, Ali Bulaç, Hayrettin Karaman, İsmail Kara, İsmet Özel, Mustafa Özcan gibi İslâmcı camianın önemli entellektüellerinin yazı kurulunda yer aldıkları gazete İz Yayıncılık Limited Şirketi tarafından çıkarılıyor. Yayın yönetmenliğini Mehmet Ocaktan yapıyor. 25 bin civarında bir tiraja sahip olan gazete hedef kitlesi olarak kendisine entellektüalite ile ilgilenen, fikir hayatını ve gündemi takip eden dinamik üniversite kesimini alıyor. İslâm tarihine sahip çıkmakla birlikte, tarihsel yozlaşmayı reddeden, Osmanlı'ya yakın olmakla birlikte çağa uygun bir özgünlüğü savunan gazete Müslüman gruplar arasında belirgin bir taraf olarak görülmüyor.

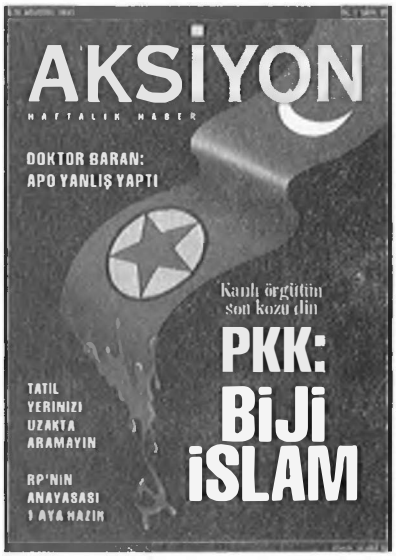

İLETİŞİM ARŞİVİ

İslâmi kesimdeki haftalık haber dergisi girişimlerinden biri de Aksiyon dergisi idi. Aksiyon, klasik habercilik çizgisine yakın yayın politikasıyla, İslâmi kesimin dışına taşan bir ilgi alanı yarattı.

Milli Gazete: 12 Ocak 1973 yılında yayına başladı. Milli değerlere ağırlık veren gazete yurt çapında 55 bin, yurt dışında 20 bin tiraja sahip. Refah Partisi'ne yakınlığıyla bilinen gazete parti politikaları çerçevesinde yayın

yaparken, aynı zamanda parti çevresinde bilgi dolaşımını da sağlıyor. Hazım Oktay Başer'in sahipliğini yaptığı gazetenin Yazı İşleri Müdürü Ekrem Kızıltaş. Zeki Ceyhan, Sadık Albayrak, Ferhat Koç ise köşe yazarları.

Dergiler

Türkiye Günlüğü: Sosyal ve entellektüel bir tartışma grubu olan Cedit Grubu'nun çıkardığı aylık düşünce dergisi. Genel Yayın Yönetmeni Mustafa Çalık'a göre Cedit, *Türkiye Günlüğü* ve *Polemik* dergileri etrafında, zaman içinde oluşan ve herhangi bir mükellefiyeti dayatmayan görüşme, konuşma ve tartışmaların geliştirdiği son derece renkli, farklı ve sivil bir çevre. Türkiye Günlüğü, kamuoyunu ilgilendiren her şeyi, her meseleyi tartışmak, bütün fikir ve görüşleri, vazedilmiş bütün kuralları sorgulamaktan yana. Vatana, demokrasiye, insan hak ve hürriyetlerine bağlılıktan; Türkiye toplumunda geçerli adab-ı muaşerete uymaktan başka herhangi bir ideolojik ve politik angajmanları da yok. Eski Cumhurbaşkanı Merhum Turgut Özal ile yakın ilişkileri olan Cedit grubu köklü bir yenileşme ve değişim programının öncelikle fikri-teorik planda inşa edilmesi ve bunun sosyal-siyasal pratiğe aktarılması üzerinde duruyor. 1990'lı yılların başında yayın hayatında etkili olan *Türkiye Günlüğü* demokratik söylemle düşünce kulvarında yer aldı. Türkiye milliyetçiliği denilebilecek bir misyonla 10-15 yıllık dönemi Türkiye'nin kritik çağı olarak niteleyen dergi yönetimi, siyasi alanın Türkiye'yi sürüklediği skolastik kısırlığı bu dönem zarfında altetmek için entellektüel zeminde çaba gösterilmesi gerektiğini düşünüyor.

Yeni Zemin: 1 Ocak 1993 - 1 Haziran 1994 tarihleri arasında yayınlanan aylık kültür ve politika dergisi, Osman Tunç'un sahibi olduğu derginin Genel Yayın Yönetmenliğini Mehmet Metiner yaptı. Fikri tartışmaların yanında güncel haber-yorum ve özel dosyalar da incelendi. Derginin en önemli özelliği İslâmi referanslara dayanmakla birlikte her tür düşünceye kapılarını açması, yazı kurulunda bulunan yazarların çok farklı görüşlerin temsilcileri olmasıydı. Liberal kesimden sosyalistlere, Alevilerden Kemalistlere kadar daha önce İslâmcı dergilerde görülmeyen yazar ve düşüncelere tartışma platformu oldu. Değişim misyonuyla İslâmi düşünce ve hareket için yeni bir kalkış noktası arayan dergi temelde şu temaları işlemekteydi: Türkiye'de 70 yıldır uygulanan sistem tıkanmıştır. Kafkaslar'da, Orta Asya'da, Ortadoğu'da ve Balkanlar'da ortaya çıkan yeni durum, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni yeniden tarihsel geçmişiyle barışmak zorunda bırakıyor. Tarihin kırılmaya uğradığı yeni dönemde statükodan yana merkez güçlerle, değişimden yana merkezkaç güçlerin mücadelesi görülecektir. Türkiye Cumhuriyeti çoğulculuğun geliştiği böyle bir ortamda resmi ideoloji dayatmaktan vazgeçerek, kuruluşunda reddettiği Kürtler, İslâmcılar ve liberallerle barışmalıdır.

Yeni Zemin kapak dosyalarında "Türkiye'nin 70 yıllık politikası: Değişmeden İlerlemek", "Türkiye'de Denetim Altındaki Dinin Özgürleşme Talebi", "Rejim Ordusu mu, Savunma Ordusu mu?", "Nasıl Bir Anayasa?", "Laiklik", "Tarikatlar", ve "Üniversite" gibi konuları işledi.Kültürel dönüşümü vurgulayan dergi radikal ve parti kesimlerinden büyük eleştiriler aldı.

Yeni Zemin'in yayın kurulunda Ali Bulaç, Davut Dursun, Kenan Çamurcu, Yalçın Akdoğan, İhsan Işık gibi yazarlar bulunuyordu.

Değişim: 1993 Mart ayında yayına başlayan aylık siyasi haber-yorum ve kültür dergisi. Çağdaş Basın-Yayın İletişim Hizmetleri Ltd. Şti. Adına H. Erkam Altıntaş'ın sahipliğini yaptığı derginin yazı kurulunda Ahmed Ağırakça, Kazım Sağlam, İhsan Eliaçık gibi yazarlar yer aldı. Rejimin tıkanıklıklarını kitlelere aktarmayı ve güncel olayları İslâm'ın ruhuna uygun olarak insanlara ulaştırmayı hedef alan dergi, İslâmi düşüncede tavizsiz bir tutum takınılması gerektiğini belirterek; düşüncede sert olmanın ve taviz vermemenin, kâfir, münafık ve laiklere yanaşmayı reddetmenin, onlarla işbirliğine girişmemenin netlik demek olduğunu vurguladı. 10 bin tirajı olan dergi üniversite gençliği tarafından yaygın olarak izlendi. Demokrasi ve parti çalışmasına mesafeli duran dergi, kapak dosyalarında asker ve sivil bürokrasi üzerinde durdu.

Nehir: 1 Eylül 1993 tarihinde yayına başlayan aylık kültür dergisi. Mustafa Çelik'in genel yayın yönetmeni olduğu derginin Yayın Kurulu Ali Bulaç, İsmail Can, Mehmet Doğan, M. Akif Çankırılı, Üzeyir İlbak, İ. Süreyya Sırma'dan oluşuyor. 5 bin tiraja sahip olan dergi yüksek öğrenim gören kitleye yönelik canlı bir kültür birikimi sunuyor. Politik yönlendiriciliği ve kimliği zayıf olan dergi teknik olarak iyi bir kaliteyi izliyor.

İzlenim: İz Yayıncılık adına Ahmet Şişman'ın sahibi olduğu dergi 1 Ocak 1993 yılında yayına başladı. Yusuf Yazar, İlhan Kutluer, Mustafa Özel, Kemal Kahraman gibi yazarların bulunduğu dergi içerik ve biçim açısından yüksek bir kaliteyi tutturdu. Entellektüel kesimlere hitap eden dergi güçlü bir politik misyondan ziyade sosyo-kültürel ağırlıklı bir içeriğe sahip. İslâmcı camianın ileri gelen akademisyenlerini de sayfalarına çeken *İzlenim* farklı kesimlerden aydınların görüşlerine de yer verdi.

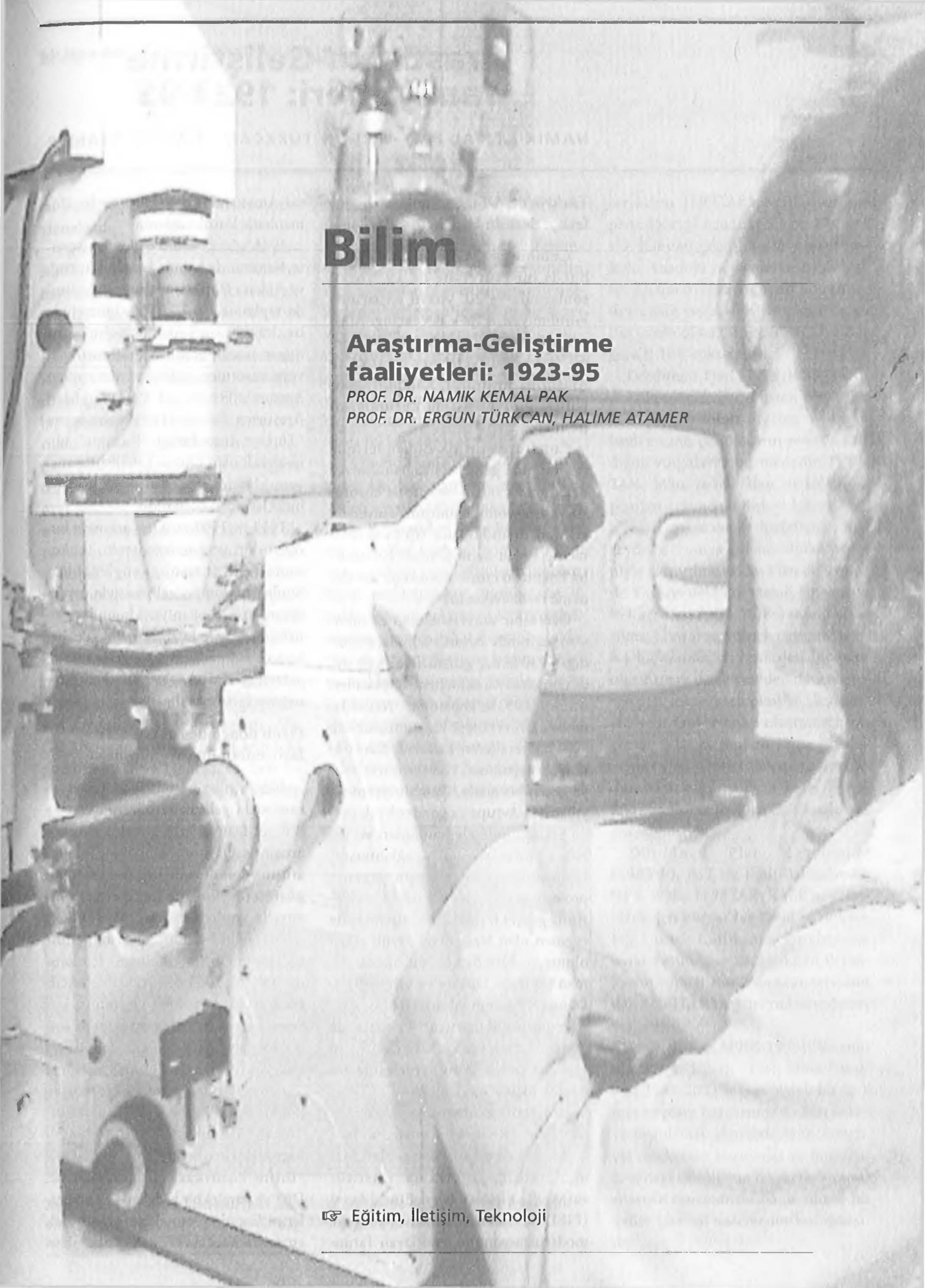

Bilim

Araştırma-Geliştirme faaliyetleri: 1923-95

PROF. DR. NAMIK KEMAL PAK
PROF. DR. ERGUN TÜRKCAN, HALİME ATAMER

☞ Eğitim, İletişim, Teknoloji

Araştırma-Geliştirme faaliyetleri: 1923-95

NAMIK KEMAL PAK - ERGÜN TÜRKCAN - HALİME ATAMER

Türkiye'de AR-GE faaliyetlerinin başlangıç yılları

Cumhuriyet, Osmanlı'dan İstanbul'da bir üniversite ile 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında kurulmuş olan İpek Böcekçiliği Araştırma Enstitüsü, İstanbul Zirai Deneme İstasyonu, Veteriner Kontrol ve Araştırma Enstitüsü, Kandilli Rasathanesi gibi araştırma kurumlarını devraldı.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ise, tarımda gelişmeyi sağlamaya yönelik olarak birçok araştırma enstitüsü ve istasyonu açılmıştır. Üniversite sistemi dışındaki ilk tıp araştırma merkezi olan Refik Saydam Hıfzıssıha Enstitüsü'nün kuruluşu da bu döneme rastlamaktadır.

Özerk bir üniversite olan Darülfünun, eğitimde başarılı adımların atıldığı 1930'larda, gelişmelere ayak uyduramaması ve bekleneni verememesi üzerine 1933'te kapatılmış, yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Bu yeni üniversitenin kadrosu, Darülfünun'un kapanması üzerine üniversiteye geçen hocalarla, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Avrupa'ya gönderilerek orada yetiştirilmiş elemanlardan ve yabancı profesörlerden sağlanmıştır. Cumhuriyet yönetiminin yabancı profesör getirtmek yönündeki isteklerinin gerçekleşmesinde Almanya'da egemen olan Nazizm'in büyük etkisi olmuş ve Yahudi kökenli birçok Alman profesör Türkiye'ye gelmiştir. II. Dünya Savaşı'nın çıkması da bu bilim adamlarının daha uzun kalmalarına neden olmuş ve Türkiye'de Alman Üniversite modelinin yerleşmesini önemli ölçüde etkilemiştir.

Üniversite sistemi dışında, sanayi alanında, AR-GE uygulamalarını başlatan ilk kamu kuruluşları olan Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü(MTA), Elektrik İşleri Etüd İdaresi (EİEİ) ile, tarımın mekanizasyonu ve modernizasyonunu amaçlayan Tarımsal Araştırma Enstitüleri de bu dönemlerde kurulmuşlardır.

1946 yılında kabul edilen Üniversite Kanunu, İstanbul, İstanbul Teknik ve Ankara Üniversitelerini çatısı altında toplanmıştır. 1950-60 döneminde ise, hükümetin kalkınma politikasına uygun olarak çeşitli AR-GE birimleri veya enstitüleri açılmıştır. Karayolları Araştırma Fen Heyeti, Devlet Su İşleri Araştırma Dairesi (DSİ), daha sonra "Türkiye Atom Enerjisi Kurumu" adını alacak olan "Atom Enerjisi Komisyonu" bu dönemde kurulan araştırma birimlerinden bazılarıdır.

1955 ile 1957 tarihleri arasında kurulan dört yeni üniversitenin, iki konuda yenilik taşıdığı söylenebilir. Bunlar, toplumun gelişmesiyle gereksinimi ortaya çıkan yeni konulara yönelinmesi ve eski üniversitelerde hakim olan kıta Avrupası geleneğinin, giderek yerini Anglo-Amerikan geleneğine bırakmasıdır.

Planlı dönemde AR-GE faaliyetlerinin yaygınlaşması

1960'lı yılların başlarında iktisat teorisindeki gelişmeler bilimsel ve teknolojik faaliyetlerin genel verimlilik artışını sağlayarak, kalkınma hızının artışına çok önemli katkılar yaptığını göstererek; bu tür faaliyetlerin bu amaçla yönledirilmesini, bir imkan olarak, politika tasarımcılarının emrine veriyordu. Bu entellektüel ortamda, I.Plan (1963-67), ülkede, ARGE faaliyetlerinin teşviki ve bunun kurumlaştırılması için yeni yapılar öngörmüştür: Bunlardan en önemlisi temel ve uygulamalı bilimler alanında araştırmaları geliştirecek, teşvik ve koordine edecek bir kurumun, TÜBİTAK'ın, Temmuz 1963'de 278 sayılı kanunla kurulmasıdır. Türkiye'nin "Bilim Politikası" organı olarak, DPT'ye paralel bir işlevle B+T faaliyetlerini koordine etmek ve geliştirmek amacıyla kurulan TÜBİTAK, bu alan-

da Dünya'daki ilk örgütlerden biri sayılmaktadır.

Birinci Planda, kamu araştırma personelinin 3 misline, ulusal araştırma harcamalarının iki kat artırılarak GSYIH içindeki payının %0.6'ya yükseltilmesi ve yurt dışına 3000 öğrenci gönderilmesi öngörülmekteydi. Henüz bilim politikası amaç ve araçlarının sistematik biçimde bilinmediği bir aşamada böyle somut hedefler verilmiş olması; temel bilimlerin uygulamalı bilimleri destekleyen niteliğine dikkat çekilmesi; yüksek öğretim ve özel sektörde ARGE faaliyetleri'nin teşvikine yönelik tedbirler alınması ilk planların başarı hanesine yazılmalıdır.

İkinci Planın (1968-72) hedeflerinin Birinciden çok farklı olmayışı, ilk plan döneminde bu konularda pek fazla bir ilerleme olmadığını göstermektedir. Sözgelimi ilk plan döneminde yurt dışına 3000 öğrenci gönderilmesi hedeflendiği halde gerçekleşen sayı ancak 500 olabilmiştir. ARGE harcamalarının GSYIH içindeki payının %0.6'ya çıkarılması hedefinin, 1993'de bile gerçekleştirilememiş olduğu görülmektedir. Bu kez, Planda temel bilimler alanında 200 bilim adamının yetiştirilmesi hedefi benimsenmekte ve akademik personelin tüm zamanlarını araştırmaya ayırabilmelerini sağlamak için yeni bir ücret ve araştırma finansman sistemi getirmektedir. Bu dönemde TÜBİTAK kuruluş aşamasını tamamlayıp gelişmeye, yeni araştırma enstitüleri ve ulusal bir Dokümantasyon Merkezi oluşturmaya başlamıştır.

Üçüncü Planın (1973-77) başlıca farkı, ARGE'de ağırlığın, temel bilimlerden uygulamalı bilimlere ve teknolojiye kaymasıdır. Teknoloji transferi, sınai haklar (patent) konuları önem kazanarak bu plana girmiştir. Bu plan, ilk ve belki son kez, Türkiye'nin 20 yıllık profesyonel insangücü projeksiyonunu yapmış fakat dışarıya gönderilecek öğrenciler için kesin sayılar vermekten kaçınmıştır. Bunda, ilk iki plan döneminde dışarıya 5000 öğrenci gönderilmesi planlanmışken sadece 1181 öğrencide kalınmış olmasının rolü büyüktür. Yurt içi ve dışında öğrenci yetiştirilmesi görevinin önemli bir kısmı TÜBİTAK'a verilmiştir. Bu plan dönemi içinde, yeni bir Üniversite Kanunu çıkarılmış ve üniversitelerin Anadolu'ya yayılması başlamıştır. Üçüncü Plan Dönemi sonunda, üniversite sayısı, ikisi İngilizce öğretim yapan olmak üzere (ODTÜ ve Boğaziçi) 18'e yükselmiştir.

Dördüncü Plan (1979-1983) bilim politikası açısından önemli eleştiriler getiren, teknoloji üretimi ve buna bağlı geçmiş politikaların yetersiz kaldığını vurgulayan bir metindir. TÜBİTAK, bilim ve teknoloji ile kalkınma planları arasındaki ilişkiyi kuramamış olması ve sanayi ile hedeflenen düzeyde bağlantıya giremiş olması nedeniyle eleştirilmiştir. Bu Plan döneminde Türkiye'deki en önemli Üniversite Reformu sayılacak YÖK kanunu çıkarılmış (1982) ve yüksek öğretim sistemi hiyerarşik ve homojen bir yapı oluşturmak üzere yeniden düzenlenerek pek çok yüksek okul ve akademiler, yeni üniversiteler oluşturacak biçimde birleştirilmiştir. Yine bu dönemde ilgili Devlet Bakanlığı tarafından "Türk Bilim Politikası, 1983-2003" adlı bir politika dokümanı yayımlanmıştır.

Dördüncü Plan döneminde (1983'te), B+T ile ilgili Bakanlar ile DPT, YÖK, TÜBİTAK, TAEK'in yetkililerinden oluşan bir Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu'nun kurulmasına karar verilmiştir. Başkanlığını Başbakan'ın yaptığı Kurul'un sekreteryasını da, TÜBİTAK'ın yürütmesine karar verilmiştir.

Beşinci Plan (1985-1989) döneminin ana hedefleri, "Türk Bilim Politikası 1983-2003"ü esas alarak bir B+T master planı hazırlanması, bazı temel ve uygulamalı alanlarda mükemmeliyet merkezleri kurulması ve üniversite-sanayi işbirliğinin bu merkezler vasıtasıyla canlandırılması ile ulusal bir kalite kontrol sisteminin kurulmasıdır.

BİLİM VE TEKNİK DERGİSİ ARŞİVİ

Araştırma-Geliştirme faaliyetlerinin önemli bir bölümünü de Gıda İşleme Teknolojileri oluşturuyor. "Yaşamsal faaliyetlerimiz"in daha sağlıklı gerçekleşebilmesinde bu bölümün çalışmaları oldukça önemli.

TÜBİTAK ARŞİVİ

1963 yılında kurulan TÜBİTAK, müsbet bilimler alanındaki temel ve uygulamalı araştırmaları, organize ve teşvik etmek amacıyla kurulmuştu.

Bu dönemdeki önemli gelişmeler, 1987'de TÜBİTAK Kuruluş Kanunu-'nun, Kurum'un piyasaya dönük bir şirket gibi çalışmasını öngören şekilde değiştirilmiş olması, 1986'da Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın kurulması ve AR-GE faaliyetlerini teşvik etmek üzere vergi ertelemesi, vergi muafiyeti gibi bazı tedbirlerin alınmış olmasıdır.

Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu'nun da ilk toplantısı bu dönemde (9 Ekim 1989) yapılmış olup, AR-GE harcamalarının GSYİH içindeki payının %2'ye, 10.000 işgücüne düşen AR-GE personelinin sayısının 30'a çıkarılmasını, etkili bir enformasyon sistemi kurulmasını "Bilim ve Teknoloji Geliştirme Fonu" konunun hazırlanmasını ve bazı yeni organizasyonel modellerin geliştirilmesini hedef olarak benimsemişti

Altıncı Planın (1990-1994) belirgin özelliklerinden biri, ilk kez A+G faaliyetlerinde öncelikli alanları belirlemesidir. Bu alanlar enformasyon teknolojileri, mikroelektronik, telekomünikasyon, uzay teknolojileri, nükleer teknoloji, ileri malzemeler v.b. dir. Bu planının başlıca hedefleri arasında, AR-GE harcamalarının GSYİH içindeki payının %1'e çıkarılması, 10.000 işgücü başına düşen AR-GE personeli sayısının 15'e çıkarılması, üniversite-sanayi işbirliğinin artırılması teknoparkların kurulması sayılabilir. TÜBİTAK Kuruluş Kanunu'nun tekrar ilk Kuruluş Kanunu'na benzer bir şekilde değiştirilmesi, üniversitelerin tüm ülke sathına yayılması yine bu döneme rastlamaktadır. Ancak bu dönemdeki en önemli gelişme ise Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulunun (BTYK) 3 Şubat 1993 tarihinde ikinci toplantısını yaparak 1993/2003 için bilim ve teknoloji politikasının ana hedeflerini belirlemiş olmasıdır.

BTYK'nın ikinci toplantısında benimsediği hedefler Altıncı Plan ile uyum içinde ve birinci toplantısındaki hedeflerden çok daha gerçekçi olmuş, Kurul, ülke AR-GE harcamaları içinde özel sektör payının %30'a çıkarılmasını da hedeflemiştir. Bu hedeflere belirlenen sürede erişebilmek için jenerik teknolojilere çalışmalarda öncelik verilmesi kararlaştırılmıştır. Sözkonusu teknolojiler öncelik sırasına göre, bilişim (bilgisayar, mikroelektronik, telekomünikasyon teknolojilerinin bir birleşimi), ileri teknoloji malzemeleri, biyoteknoloji, nükleer teknoloji, ve uzay teknolojisidir.

Kurul, benimsediği Bilim Politikası ana hedeflerine ulaşılabilmesi için, parasal kaynak yaratmaya, insangücü kaynağı yaratmaya, özel kuruluşların AR-GE harcamalarındaki payının artırılmasına ve dünyadaki bilim ve teknolojiye katkı düzeyimizin artırılmasına yönelik önlemleri belirlemiştir.

Türkiye Bilimler Akademisi'nin kurulması (1993), Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği ülkelerinden, bilim adamı getirtilmesine yönelik programlarla uluslararası bilimsel yayınları teşvik programı, anılan önlemlerden şimdilik hayata geçirilmiş olanlara birer örnektir.

AR-GE faaliyetlerin genel değerlendirmesi

AR-GE faaliyetlerinin genel değerlendirmesi B+T sisteminin girdileri ve çıktılarının irdelenmesi ile mümkün

TABLO 1

AR-GE AMACIYLA KULLANILAN KAYNAKLAR (1983-1992)

	ARGE Harcamaları		AR-GE Personeli		10.000 İşgücüne Düşen Tam Zaman Eşdeğeri AR-GE Personeli
Yıllar	Satınalma Gücü Paritesi (Milyon $)	AR-GE harc./GSYIH (%)	Sayı	Sayı (Tam Zaman Eşdeğeri)	
1983	240.9	0.20	29,908	12,004	4.0
1990	855.6	0.33	36.376	13,951	6.7
1992	1,514.5	0.50	39,817	15,701	7.5

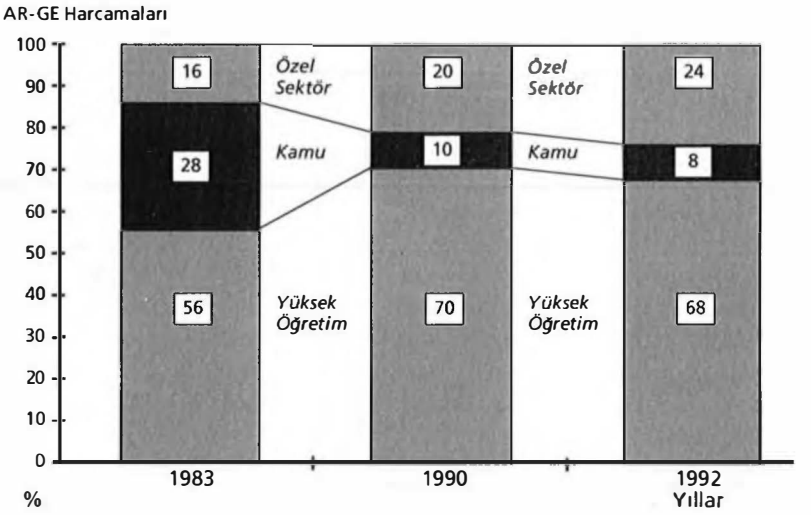

Şekil 1. AR-GE Harcamalarının Sektörlere Göre Dağılımı

olabilir. Sistemin girdileri, para ve insangücüdür. Çıktıları ise yayınlar, patentler ve diğer ürünlerdir.

Anılan çerçevede, Türkiye'de 1983-1990-1992 yıllarında AR-GE faaliyetlerine ayrılan parasal kaynaklar ile insangücü kaynağı Tablo 1'de verilmiştir. Bu tabloda gerçekçi bir fikir verebilmesi için, harcamalar satınalma gücü paritesi (S.G.P.) olarak verilmiştir.

Tablo 1 incelendiğinde, 1983 yılından itibaren kaynakların hem GSYİH içindeki payının hem de mutlak değerlerinin ılımlı ancak düzenli sayılabilecek bir artış gösterdiği görülmektedir.

AR-GE harcamalarında, dolayısıyla AR-GE amaçlı kaynakların dağılımında yüksek öğretimin önemi ve kamu sektöründeki harcamaların ciddi düşüşü Şekil 1'de görülmektedir.

Şekil 2'den Türkiye'deki AR-GE personelinin büyük bir kısmının yüksek öğretim sektörü tarafından istihdam edildiği görülmektedir. 1990 ve 1992 yıllarında yüksek öğretimde istihdam edilmiş olan destek personeli de oranlara katılmış olsaydı, bu kesimin payı kuşkusuz daha da yükselecektir.

AR-GE faaliyetlerinin bir sonucu olarak 1992 yılında uluslararası nitelikte ve Türkiye adresli toplam 1758 yayın yapılmıştır ki, bu Türkiye'nin % 0.18 ile dünya bilim ve teknolojisine şimdiye kadarki en büyük katkısı olmuştur. Bu yayınların yaklaşık % 94'ü fen bilimleri alanındadır. Fen Bilimleri Endeksinde (SCI) taranan dergilerde yapılmış olan bu yayınlar sonucu 1983 yılında ülke sıralamasında 45. olan Türkiye, 1993'te 37. sıraya yükselebilmiştir.

1983-1993 yılları arasında Türkiye'de toplam 5197 patent verilmiştir. Ancak bunun sadece % 11.6'sının Türkiye'de ikamet edenler tarafından alındığı düşünüldüğünde, ülkemizdeki AR-GE faaliyetlerinin patente dönüşme oranlarının çok düşük olduğu söylenebilir.

Türkiye'de bilim ve teknolojiyi teşvik etmek üzere 15 civarında yasal ve idari tedbir bulunmakla beraber bunların büyük kısmı yaygın olarak bilinmemektedir. Bu tedbirler arasında en önemlileri 1987 yılında yürürlüğe girmiş olan Vergi Ertelemesi ve Vergi Muafiyeti'ne ilişkin tebliğlerdir.

Maliye Bakanlığı tarafından yürütülen Vergi Ertelemesi uygulaması, AR-GE biriminde yeni teknoloji arayışına yönelik olarak araştırma-geliştirme faaliyeti yapan kuruluşların yaptıkları AR-GE harcamalarının (Kurumlar Vergisi'nin %20'sini geçmemek kaydıyla) üç yıl süreyle faizsiz olarak ertelenmesine yöneliktir.

Vergi Muafiyeti uygulaması, sadece AR-GE faaliyeti yapmak üzere kurulmuş olan şirketler için olduğundan pek bir uygulanma şansı olamamıştır.

15 Nisan 1994'te Fas'ta imzalanan

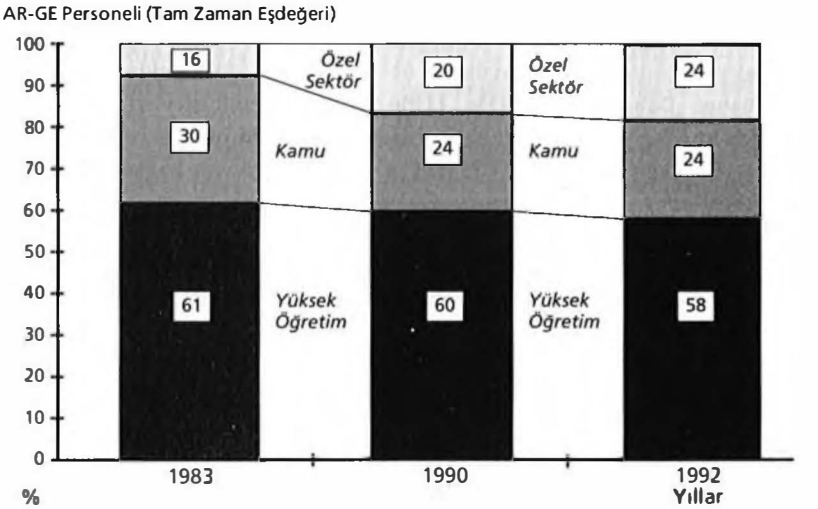

Şekil 2. Sektörlere Göre Tam Zaman Eşdeğeri AR-GE Personelinin Dağılımı

Uruguay Round Nihai Senedi ile Avrupa Birliği'nde ve GATT'a katılan diğer ülkelerde 1 Ocak 1995 ya da mümkün olan en kısa zamanda yürürlüğe girmek üzere Subvansiyonlar konusunda bağlayıcı hükümleri getirilmiştir. Bu bağlayıcı hükümler nedeniyle, Türk sanayiinin sübvansiyon alabileceği başlıca alanın AR-GE faaliyeti ile sınırlı kalabileceği söylenebilir.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından teşvik edilen Teknopark Programı'nın hedefleri : Teknoloji gerektiren sanayilerin, bulundukları bölgelerde güçlendirilmeleri ve yeni bölgelerde sanayi gelişiminin desteklenmesi; yenilik getirecek faaliyetlerin geliştirilmesi; üretkenliğin, eğitim ve daha verimli işletme yöntemleriyle artırılması; uluslararası rekabet gücünün yükseltilmesidir. 1994 yılı itibariyle kurulmuş olan beş teknopark vardır.

Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)

TÜBİTAK'ın 1963 yılında kuruluşu Türkiye'de kuramsallaşınış bilim politikası döneminin başlangıcını simgeler. TÜBİTAK'ın kuruluş yasası 1987'de değişmiştir. Bu değişikliğin özde getirdiği ana farklılık TÜBİTAK faaliyetlerinin rekabete açılması olmuştur. Daha sonra, 1993'te, TÜBİTAK kuruluş yasası tekrar değiştirilmiş; bu değişiklikle de TÜBİTAK'ın

BİLİM VE TEKNİK DERGİSİ ARŞİVİ

Gen Mühendisliği ve Biyoteknoloji Araştırma Enstitüsü'nde son yılların dünya ölçeğinde en çok tartışılan alanlarından genetik üzerine 1991 yılından beri araştırmalar sürdürülüyor.

işlevleri daha çok bir bilim politikası organının işlevlerine uygun olacak şekilde yeniden formüle edilmiştir. Bu son değişiklikle, Bilim Kurulundaki sekiz akademik üyeden dördünün (Bilim Kurulu toplam 12 üyeden oluşmaktadır) aynı zamanda yeni kurulmuş olan Türkiye Bilimler Akademisi üyeleri olması şartı getirilmiştir.

TÜBİTAK, araştırma faaliyetlerine Araştırma Grupları vasıtasıyla destek vermenin yanısıra, kendi araştırma enstitülerinde de yoğun araştırma faaliyetleri yürütmektedir. TÜBİTAK'ın diğer önemli işlevleri sırasıyla, bilgiye dünyadaki önemli veri merkezleri ile olan bilgisayar bağlantıları sayesinde erişmek ve bu bilgiyi isteyenlere iletmek, bilim ve teknoloji konusunda uluslararası işbirliği çalışmalarını düzenlemek, bilimsel dergiler yayınlamaktır.

Araştırma Grupları TÜBİTAK Bilim Kurulu tarafından saptanmış olan öncelikli alanlarda yapılan araştırmaları koordine eder, destek sağlar, özel ilgi alanlarında sempozyum, seminer, kongre ve konferanslar düzenlerler. TÜBİTAK- Araştırma Grupları; Temel Bilimler; Elektrik, Elektronik ve Enformatik; İnşaat Teknolojileri; Sağlık Bilimleri; Makina, Kimyasal Teknolojiler, Malzeme ve İmalat Sistemleri; Tarım, Orman ve Gıda Tek-

TABLO 2

1964-1994 (1994 DAHİL) YILLARI ARASINDA TAMAMLANMIŞ OLAN PROJELERİN BİLİM ALANLARINA GÖRE DAĞILIMI

Bilim Alanları	1964-1983		1984-1993		1964-1994	
	Proje Sayısı	(%)	Proje Sayısı	(%)	Proje Sayısı	(%)
Tarım ve Veteriner	628	40.7	423	38.9	1093	38.9
Temel Bilimler	351	22.7	246	22.6	648	23.1
Mühendislik	345	22.3	281	25.9	691	24.6
Sağlık Bilimleri	220	14.3	137	12.6	376	13.4
Toplam	**1544**	**100.0**	**1087**	**100.0**	**2808**	**100.0**

nolojileri; Veterinerlik ve Hayvancılık; Yer, Deniz, Atmosfer Bilimleri ve Çevre'dir.

1963 ve 1994 yılları arasında (1994 dahil) TÜBİTAK Araştırma Gruplarına 7659 proje teklifi gelmiştir. Bunların % 52.4'ü kabul edilmiş ve kabul edilenlerin de %70'i (2808 proje) başarıyla tamamlanmıştır. 440 proje durdurulmuş veya farklı nedenlerle iptal edilmiştir. Tamamlanmış olan projelerin bilim alanlarına göre dağılımı Tablo 2'de verilmiştir.

1991 yılından itibaren TÜBİTAK'ın proje başına verdiği destek miktarının artırılmasının yanısıra yıl içinde desteklenen proje sayısında da artış olmuştur.

TÜBİTAK, Araştırma Grupları aracılığıyla araştırmaları teşvik etmenin yanısıra, Uluslararası Bilimsel Yayınları Teşvik Programı, Uluslararası Toplantı Destekleme Programı ve her yıl verilen Bilim-Hizmet ve Teşvik Ödülleri ile ülkenin bilimsel ve teknolojik düzeyinin artırılmasına yönelik faaliyetlerini sürdürmektedir.

İlk uygulamasına 1987 yılında başlanmış olan Uluslararası Bilimsel Yayınları Teşvik Programı, o tarihten bu yana süregelmektedir. Ancak, 1993 yılında BTYK'nın kararı ile kapsamı genişletilen ve yayın başına verilen teşvik miktarı oldukça yükseltilen programa başvurularda aniden ciddi bir artış görülmüştür.

TÜBİTAK tarafından T.C. vatandaşı olan kişilere her yıl dört ayrı ödül verilmektedir. Bunlar, Bilim, Hizmet, Teşvik ve Teknoloji Teşvik Ödülleri'dir. Ayrıca, 1992 yılında TÜBİTAK, TWAS (Third World Academy of Sciences) tarafından başlatılmış olan bilim ödülü programına katılmıştır. Bu ödül, her yıl değişimli olarak matematik, fizik, kimya ve biyoloji alanlarında verilmektedir

TÜBİTAK'ın ana işlevlerinden birisi de genç bilim adamlarının yetiştirilmesine burslar vasıtasıyla destek vermektir. Kurum bütçesi ve NATO ve Ford Vakfı gibi yabancı vakıf ve kuruluşlar tarafından sağlanan fonlar bu bursların iki ana mali kaynağını teşkil etmektedir.

Burslar lisans ve lisansüstü (master ve doktora) öğrencilerini kapsamakta olup, hem Türkiye hem de yurtdışı için verilebilmektedir. 1968-1992 yılları arasında verilen toplam doktora burslarının bilim alanlarına göre dağılımı Tablo 3'te verilmiştir.

Mühendislik konusunda verilen yurt dışı doktora burslarının, bu konuda Türkiye içinde verilenlerden daima sayıca daha fazla olduğu ve yurtdışı bursların yaklaşık % 62'sinin bu alanda olduğu tablodan görülmektedir. Özellikle son yedi yıl içinde, öğrencilerin doktora çalışması için yurt dışına gönderildiği ana mühendislik dalları biyoteknoloji, bilgisayar bilimleri ve elektronik mühendisliğidir.

TÜBİTAK'ın bilim ve teknoloji alanında hükümet adına yürüttüğü faaliyetlerden biri de B+T alanındaki uluslararası ilişkilerdir. Türkiye'nin bilim ve teknoloji konusunda yürüttüğü ikili uluslararası işbirliği çalışmaları doğrudan hükümetlerarası "Çerçeve Anlaşmalar" aracılığı ile veya TÜBİTAK'ın Türkiye Hükümeti adına eşdeğer yabancı kuruluşlarla imzaladığı anlaşmalar aracılığı ile gerçekleşmektedir. Almanya'daki DFG, İtalya'daki CNR ve Fransa'daki CNRS ile yapılmış olan anlaşmalar birer örnek olarak verilebilir.

Ayrıca, NATO Bilim Komitesi tarafından yürütülen İstikrar İçin Bilim Programının (SFS), İleri Çalışma Okulları'nın (ASI) ve İleri Araştırma Toplantılarının (ARW) Türkiye'deki faaliyetlerini T.C. Hükümeti adına TÜBİTAK yürütmektedir.

İstikrar İçin Bilim Programı'nın 1981-1992 yılları arasını kapsayan ilk iki fazında 20 proje yürütülmüş, bunların 18'i tamamlanmıştır. Bu iki fazın yürütülmesi sırasında NATO'dan yaklaşık 500 milyon Belçika Frangı (BF) destek sağlanmıştır.

1993-1997 yılları arasında yürütülecek olan üçüncü fazda Türkiye'den 13 projeye yaklaşık 320 milyon BF'ı destek verilecektir.

TÜBİTAK, OECD'nin de Türkiye'deki bilimsel ve teknolojik faaliyetlerini koordine etmekte, örgütün birçok komitesinde ülkeyi temsil etmektedir. 1994 yılında OECD'nin hazırlayacağı B+T ile ilgili çalışmaya baz olarak "National S & T Policy Review-Turkey" adlı kapsamlı bir rapor hazırlamıştır.

TÜBİTAK'ın UNDP çerçevesinde yürütücülüğünü üstlenmiş olduğu TOKTEN (Transfer of Know-how Through Expatriate Nationals) projesi 1977 yılından beri sürmektedir. Özellikle, öncelikli alanlarda yeni ve ileri teknolojilere ait bilgi aktarımının sağlanmasının amaçlandığı bu proje çerçevesinde 18 yıl içerisinde yaklaşık 600 üst düzey uzmanın ülkeyi ziyare-

TABLO 3

1968-1992 YILLARI ARASINDA VERİLEN DOKTORA BURSLARININ BİLİM ALANLARINA GÖRE DAĞILIMI

Bilim Alanları	Türkiye'de	Yurt Dışında	Toplam	%
Temel Bilimleri	219	155	374	32.7
Mühendislik Bilimleri	203	340	543	47.3
Sağlık Bilimleri	122	22	144	12.5
Tarım	54	33	37	7.5
Toplam	**598**	**550**	**1148**	**100.0**

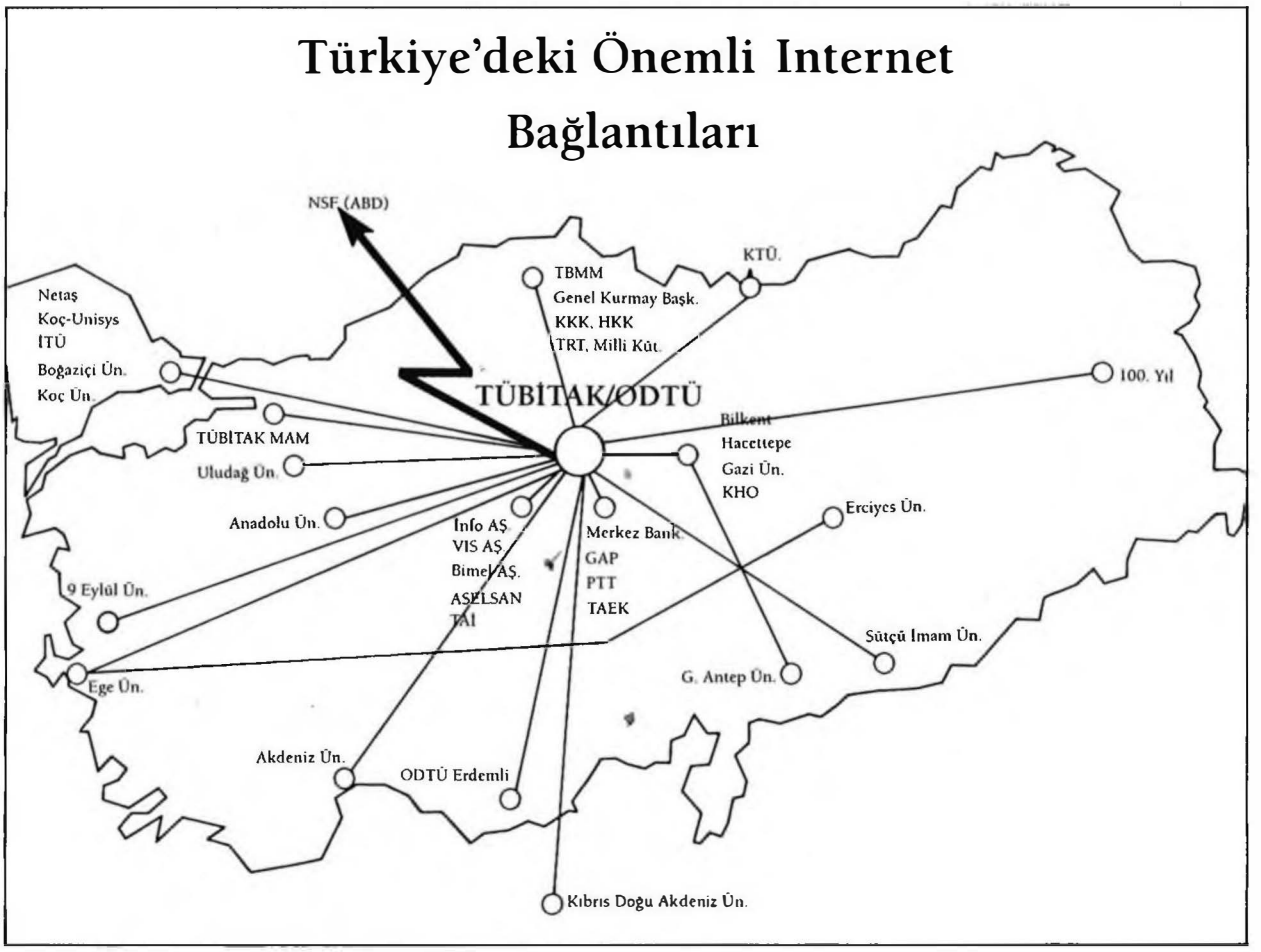

Özellikle 1995'in ilk yarısında "Internet'e bağlanma" imkânının keşfedilmesiyle dünyaya açılmanın, evrensel bilgiye ulaşabilmenin heyecanı yaşandı. Bu alanda öncü hizmeti veren üniversiteler öğrencilere yaygın bir kullanım alanı açmamakla zaman zaman eleştirildiler. Fakat İnternet'in kamulaşması yine de üniversiteler sayesinde oldu.

ti sağlanmıştır. 1994-1997 yılları arasındaki yeni aşamasında proje, UNISTAR (United Nations International Short Term Advisory Program) programını da kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

TÜBİTAK, ayrıca B+T alanındaki bölgesel işbirliği faaliyetlerinde hem yer almakta hem de çeşitli programlar yürütmektedir. 1990 yılında, üye ülkeler arasında AR-GE konusunda işbirliğinin koordinasyonu amacıyla, Türkiye'nin de girişimi ile oluşturulmuş olan Karadeniz Ekonomik İşbirliği programı, TÜBİTAK'ın yeraldığı işbirliği faaliyetlerine bir örnektir.

BTYK'nın 3 Şubat 1993 tarihli toplantısında aldığı bir karar doğrultusunda oluşturulan DOPROG programlarının amacı, bilimsel düzeylerinin yüksekliği gayet iyi bilinen Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği ülkelerinden bilim adamı getirtilmesidir.

DOPROG programları çerçevesinde, gerek proje bazında gerekse de belli bir süre için üniversitelerimizde çalışmaya gelenlerin ücretleri TÜBİTAK tarafından karşılanmaktadır. Bu program çerçevesinde 1993 ve 1994 yıllarında, çoğunluğu matematik ve fizik alanında olmak üzere toplam 250 bilim adamı ülkemize gelerek çeşitli üniversitelerimizde görev yapmışlardır. Bu bilim adamlarının yaklaşık %42'si Azerbaycan'dan %35'i Rusya'dan gerisi de diğer DOPROG ülkelerinden gelmişlerdir.

Ülkemizin henüz üye olmamasına rağmen, Avrupa Birliği (AB) ile Gümrük Birliği sürecine gidiyor olması, AB'nin, ARGE programlarına dahil olmasını ve bu programlara katılma düzeyini sürekli yüksek tutmasını gerekli kılmaktadır. AB'nin ARGE prog-

ramlarının iskeletini çerçeve programlar oluşturmakta, bunun dışında üç kategori daha bulunmaktadır. Bunlar, Spesifik Programları, Destek Programları ve Ortak Araştırma Merkezleridir.

1994 yılında TÜBİTAK tarafından yapılan yoğun girişimler sonucunda ülkemiz Birlik Üyesi Olmayan Avrupa Ülkesi (üçüncü ülkeler) statüsüyle, Aralık 1994'te kabul edilen IV.Çerçeve Programları'na katılabilme olanağına kavuşmuştur.

Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu'nun 3 Şubat 1993 tarihli toplantısında alınan kararlar doğrultusunda TÜBİTAK enformatik alanındaki ulusal politikanın hazırlanmasında ve uygulamasında önemli bir rol üstlenmiştir. TÜBİTAK ayrıca, bazı özel yazılımların gerçekleştirilebilmesi için 1991 yılında bir Yazılım Araştırma ve Geliştirme Merkezi (TÜBİTAK/SRDC) kurmuştur. TÜBİTAK'ın 1991 yılında ODTÜ ile birlikte başlattığı INTERNET Projesi, 1993 yılında hizmete açılmıştır.

TÜBİTAK'ın Ulusal Bibliyografik Bilimsel ve Teknik Veri Tabanları online olarak ulaşılabilecek durumdadır. Bu veri tabanlarında Aralık 1994 itibariyle 20.000 kayıt bulunmaktadır.

TÜBİTAK'ın bir başka önemli işlevi de bilimsel dergiler yayımlamasıdır. Yaklaşık 80.000 tirajlı aylık bir popüler bilim dergisine ilaveten farklı bilim alanlarında orijinal bilimsel makaleler içeren 12 ayrı mesleki bilim dergisi TÜBİTAK tarafından yayımlanmaktadır.

TÜBİTAK'a bağlı Merkez ve Enstitüler hem kendileri araştırma yürütmekte hem de dışarıya kontrat bazında araştırma projeleri yapmaktadırlar. Bunlar, Marmara Araştırma Merkezi (MAM), TÜBİTAK Ankara Elektronik Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü (TAEAGE) ve Savunma Sanayi Araştırma Geliştirme Enstitüsü (SAGE)'dür.

Marmara Araştırma Merkezi (MAM), Türkiye'nin bilimsel ve teknik gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla 1972 yılında TÜBİTAK tarafından Kocaeli Sanayi Bölgesi'nde kurulmuştur.

Üçüncü Dünya Bilimler Akademisi (TWAS) ve Üçüncü Dünya Bilimsel Örgütler Şebekesi (TWNSO)'nun ortak girişimleri ile 1992 yılında yapılan bir ilgili Bakanlar Düzeyi toplantısında başlatılan, Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlı bir Uluslararası Bilim ve Teknoloji Mükemmeliyet Merkezleri Şebekesi kurma çalışmalarına, ilgili birimleriyle katılabilmesi için TÜBİTAK Başkanlığı'nca önerilen MAM, 1994 yılı başında aday merkezler arasında yapılan ön elemeyi başarıyla geçmiştir.

Bu girişim sonucunda, MAM, hem Akdeniz ve Orta Doğu ve hem de eski Sovyetler Birliği ülkeleri bilim adamlarının birlikte çalışabilecekleri uluslararası bir bilimsel mükemmeliyet merkezi haline gelebilecektir.

Marmara Araştırma Merkezi, biyoteknoloji, gıda teknolojileri, bilgisayar modellemesi, yapay zeka, bilgisayar destekli simülasyon, uzaktan kumanda ve bilgiye erişim yarıiletken malzemeler ve teknolojiler, kömür teknolojileri, çevre çalışmaları, organik-inorganik sentez, bitki kimyası v.s. konularında araştırmalar yürütmektedir.

Ulusal Metroloji Enstitüsü ile Genetik Mühendisliği ve Biyoteknoloji Araştırma Enstitüsü MAM bünyesinde oldukça yeni kurulmuş olan iki enstitüdür.

Ulusal Metroloji Enstitüsü (UME) Türkiye'de ölçme birimlerinin ulusal standardlarını oluşturmak muhafaza etmek, ve bunların uluslararası ölçme standardlarına izlenebilirliğini sağlamak amacıyla kurulmuş olup, Enstitüde 12 uzman laboratuvar 1993 yılı içinde tamamlanmış bulunmaktadır. Enstitü, sanayiye mevcut laboratuvar-

TABLO 4

KAMU KESİMİ AR-GE HARCAMASI (SATINALMA GÜCÜ PARİTESİ (SGP) OLARAK) VE ARGE PERSONELİ

Bilim Alanları	AR-GE Harcamaları (Milyon $)				AR-GE Personeli			
	1990		1992		1990		1992	
	SGP	(%)	SGP	(%)	SAYI	(%)	SAYI	(%)
Temel Bilimler	9.2	11	14.7	12	305	6	332	6
Mühendislik Bilimleri	10.2	12	24.2	19	426	9	661	12
Sağlık Bilimleri	1.1	1	1.9	2	49	1	75	1
Tarım Bilimleri	57.2	68	65.9	53	3,809	77	3.941	72
Sosyal ve Beşeri Bilimler	3.3	4	3.7	3	119	3	150	3
Nükleer (Sivil Amaçlı)	2.2	3	11.4	9	217	4	277	5
Diğer	1.0	1	2.6	2	10	-	27	1
Toplam	**84.2**	**100**	**124.4**	**100**	**4,935**	**100**	**5,463**	**100**

TABLO 5
TİCARİ KESİMDEKİ AR-GE HARCAMALARININ VE AR-GE PERSONELİNİN SEKTÖREL DAĞILIMI

Sektörler	AR-GE Harcamaları (%)		AR-GE Personeli (%)			
	1990	1992	1990		1992	
			Toplam Personel	AR-GE Personeli	Toplam Personel	AR-GE Personeli
Tarım	0.2	-	46.1	0.3	43.7	-
Sanayi	98.2	93.8	15.8	96.4	15.1	96.0
İmalat Sanayi	94.9	90.8	-	-	-	
Madencilik	1.8	-	-	-	-	
Enerji	1.5	3.0	-	-	-	
Hizmetler	1.6	6.2	38.1	3.3	41.1	4.0
Toplam	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**

larda kütle, boyut, ısı, basınç, optik, akustik ve elektriksel ölçmeler konusunda hizmet sunmaktadır.

Genetik Mühendisliği ve Biyoteknoloji Araştırma Enstitüsü ise araştırmalarını moleküler immünoloji, moleküler onkoloji ve bitki teknolojisi üzerinde yürütmektedir.

1985 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi kampüsü içinde kurulmuş olan TÜBİTAK Ankara Elektronik Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü'nün (TAEAGE) amacı ulusal kalkınma hedefleri ve dünyadaki gelişmeleri gözönünde tutarak, elektrik ve elektronik mühendisliği alanlarında ülke sorunlarını ortaya koymak, çözümlemek veya çözümlenmesine yardımcı olmak ve bu çözümlerin uygulanmasını temine çalışmaktır.

Enstitü, tümdevre (VLSI) tasarımı, mültimedia teknolojisi uygulama, görüntü işleme, güç elektroniği, endüstriyel elektronik, bilgisayar donanımı ve yazılımı, güç sistemleri optoelektronik ve Türk Dili Teknolojisi üzerinde araştırmalar yapmaktadır. Buna ilaveten, enstitü tümdevre tasarımı, bilgisayar destekli tasarım, baskılı devre tasarımı gibi ileri teknoloji gerektiren konularda çeşitli kuruluşlara yardımcı olmakta, eğitim hizmetleri de vermektedir.

1972 yılında Ankara'da kurulan Savunma Sanayii Araştırma ve Geliştirme Enstitüsü (SAGE)'nün ana görevleri; yeni savunma sistemlerinin oluşturulması için, prototip geliştirilmesinden ilk ürüne kadar çeşitli safhaları da içeren AR-GE çalışmaları yapmak, kontrat esasına dayalı olarak kamu sektörünün ve özel sektörün ihtiyaç duyduğu AR-GE hizmetlerini sağlamak; Türk Silahlı Kuvvetleri'nin talebi üzerine, ithal edilecek bazı silah sistemlerinin seçimi, kontrolu ve kullanımı ile ilgili yardımlarda bulunmaktır. Enstitünün araştırma alanları ise, kompozit katı yakıtlar; roket mekanizması tasarımı; füze aerodinamiği ve uçuş mekaniği, çeşitli malzemeler; mekanik tasarım; elektro-optik;savunma destek sistemleri; kontrol sistemleridir.

Kamu kesiminde AR-GE faaliyetleri

Kamu kesiminin 1990 ve 1992 yılı AR-GE harcamaları ve bu kesimdeki AR-GE personelinin sayıları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4'ten görüleceği üzere kamu kesiminde AR-GE harcamalarının büyük kısmı tarım alanında olurken, AR-GE personelinin de büyük kısmı bu alanda çalışmaktadır.

Kamu kesimi içinde yer alan AR-GE kuruluşlarının bir kısmı doğrudan Başbakanlığa bağlı, bir kısmı da Bakanlıklara bağlıdır. TÜBİTAK, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Türkiye Atom Enerjisi Kurumu (TAEK), Türk Standardlar Enstitüsü (TSE) doğrudan Başbakanlığa bağlı AR-GE kuruluşlarıdır.

13 Ağustos 1993'te kurulmuş olan Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) mali ve idari otonomiye sahiptir. Akademinin başlıca hedefleri, bilimin bütün alanlarında araştırma faaliyetlerini, araştırıcıları ve bilim adamlarını teşvik etmek; genç ve yetenekli kişileri araştırma faaliyetlerine yöneltmek; bilim adamlarının sosyal statüsünün yükseltilmesi ve uluslararası standartlara ulaşma konusunda gayret sarfetmektir.

1957 yılında kurulmuş olan Türkiye Atom Enerjisi Kurumu (TAEK) hükümete, izlenecek nükleer politika konusunda damşmanlık hizmeti vermenin yanısıra bu alanda araştırmalar yapmaktadır. Kuruma bağlı üç araştırma merkezinin her birinde nükleer teknolojinin değişik yönlerine ilişkin araştırmalar yürütülmektedir. Bu merkezler, Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi, Ankara Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi ve La-

lahan Hayvan Sağlığı Nükleer Araştırma Enstitüsü'dür.

1960 yılında kurulmuş olan Türk Standartlar Enstitüsü (TSE)'nün ana görevi her türlü standardı hazırlamak veya hazırlanmasını sağlamaktır. TSE bünyesinde bu çalışmalar için elektrik, elektronik, kimya ve malzeme, makina ve malzeme ve inşaat laboratuvarları ile ambalajlama araştırma geliştirme ve test laboratuvarı kurulmuştur.

Bakanlıklara bağlı çok sayıda araştırma birimi bulunmaktadır. Bunlar içinde belirleyici olanlara aşağıda kısaca değinilecektir.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Orman Bakanlığı'na bağlı AR-GE birimlerinde, tarım ve veterinerlik araştırmaları yoğun olarak sürdürülmektedir. Bu durum Tablo 4'ten de görülmektedir.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'na bağlı olan Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı'nın (KOSGEB) ana hedefi küçük ve orta ölçekli sanayi kuruluşlarının bilgi ve teknolojiye erişimini sağlamak, girişimciliği desteklemek ve eğitim desteği vermektir. Bu hedefleri gerçekleştirebilmek için KOSGEB, İhtisas Merkezleri, Kalite Geliştirme Merkezleri, Test ve Analiz Laboratuvarları, Ortak Hizmet Atelyeleri, Danışmanlık Merkezleri, Teknoloji Merkezleri/Teknoparklar, Pazarlama Merkezleri, Bilgi İletişim Merkezleri, Yatırım Yönlendirme Merkezleri, Uygulama Eğitim Merkezleri kurmuştur.

Şeker Enstitüsü ile Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE) da Sanayi Bakanlığı'na bağlı olup da, AR-GE faaliyetleri olan önemli kuruluşlardandır.

Savunma ile ilgili araştırma faaliyetleri hem Savunma Bakanlığı'na bağlı kuruluşlarda, hem de Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde yürütülmektedir.

Genelkurmay Başkanlığı ve Savunma Bakanlığı'nın hiyerarşide eşit düzeyde olmalarından kaynaklanabilecek organizasyonel problemlerin üstesinden gelebilmek gayesiyle, bu iki yapının görev ve sorumluluk alanları yasa ile belirlenmiş ve "Savunma Araştırma Danışma Kurulu" adı altında üst düzey koordinasyon görevi yapacak bir yapı oluşturulmuştur.

1985 yılından itibaren benimsenen yeni politika gereğince, Milli Savunma Bakanlığı savunma ile ilgili uygulamalı araştırma projelerinin desteklenmesinden ve yönetiminden sorumlu olmakta, bu projelerin yürütülmesi işi devlet ve/veya sanayi kuruluşlarına ait olmaktadır.

1986 yılında yeni bir yasal kimlik ile Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın (SSM) işlevleri, mevcut ulusal sanayii, savunma gereksinimleri doğrultusunda entegre etmek, yabancı sermaye ve teknoloji olanaklarını araştırmak, proje bazında çeşitli kontratlara girmek, modern savunma sistemleri geliştirmek ve mali ve ekonomik teşvikler oluşturmaktır. Müsteşarlığın mali kaynağı "Savunma Sanayi Destek Fonu"dur. Bu fon aracılığıyla SSM 1991-1993 yılları arasında AR-GE projelerine yılda ortalama 10 Milyon ABD Doları destek vermiştir.

SSM'nın yanısıra özel sektör de savunma ile ilgili AR-GE çalışmalarına katılmaktadır. Bunların içinde başlıcaları Aselsan, Roketsan ve FMC-Nurol olarak sıralanabilir.

Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü (MTA), Elektrik İşleri Etüd İdaresi (EİEİ) de Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na bağlı olan madencilik ve enerji alanında AR-GE faaliyeti yürüten önemli kuruluşlardır.

BİLİM VE TEKNİK DERGİSİ ARŞİVİ

Türkiye'de 90'lı yılların ikinci yarısında Popüler Bilim dergiciliği de yaygınlaştı ve büyük medya kuruluşlarının bazıları bilim dergisi de çıkarmayı denediler. Ancak hiçbiri "Bilim ve Teknik"in başarısına ve okunma oranına erişemedi.

Ticari kesimde AR-GE faaliyetleri

Genelde ticari kesimin AR-GE faaliyetleri içindeki payı evrensel kritik değerlerden çok uzak olmakla beraber Şekil 1 ve 2'de 1983-1992 yılları arası için görünen artış, ilerisi için olumlu bir işaret sayılabilir.

Türkiye'deki üretimin yaklaşık %50'sinin sanayi kaynaklı olduğu, bunun da yaklaşık % 92'sinin imalat sanayi alanında olduğu bilinmektedir.

Ticari kesimdeki AR-GE harcamalarının da ve AR-GE personelinin de neredeyse tümünün sanayi sektöründe olduğu Tablo 5'te görülmektedir.

Tablo 5'ten ticari kesimde çalışan toplam personelin yaklaşık yarısının tarım alanında çalıştığı, buna karşılık yine bu kesimdeki AR-GE personelinin neredeyse tamamının sanayi sektöründe istihdam edildiği görülmektedir.

Sümer Holding A.Ş. Araştırma, Geliştirme ve Eğitim İşletmesi Müdürlüğü (SAGEM), Türkiye Çimento Müstahsilleri Birliği Araştırma Geliştirme Merkezi, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. ve Netaş Türkiye'de ticari kesimde yoğun AR-GE faaliyetleri yürüten şirketler arasında önemli yer tutmaktadır. Türkiye'de geliştirilmesi birinci öncelikli alan olarak belirlenmiş olduğundan Enformasyon Teknolojileri Sektörüne ait biraz ayrıntıya girilmesinde yarar görülmüştür.

Türkiye'de telekomünikasyon ve tüketici elektroniği konularında çok büyük bir gelişme gözlenmiş ve bunlar ülkedeki elektronik sanayiinin önde gelen alt-sektörleri olmuşlardır. 1989 ile 1992 arasında bu sektördeki toplam yatırım ve üretim sırasıyla %62.5 ve %82'lik artış göstermiştir. Yatırımın artması ithalat ve ihracatı da etkilemiş ve onlardaki artış da sırasıyla %60 ve %127 olmuştur. Türkiye 1992 yılında elektronik sanayiindeki ihracatının %76'sını, ithalatının yaklaşık %50'sini Avrupa Birliği ülkeleri ile gerçekleştirmiştir. Ayrıca, son yıllarda Avrupa Birliği tarafından bir üniversitemize ve MAM'a elektronik alanında eğitim ve araştırma amacı ile kullanılmak üzere ciddi bir destek aktarılmıştır.

Kâr amacı gütmeyen kuruluşların AR-GE faaliyetleri

Türkiye'de kâr amacı gütmeyen, ancak AR-GE faaliyetlerini destekleyen dernek ve kurumlar arasında Türk Bilim Tarihi Kurumu, Mucitler ve Araştırmacılar Derneği, Anadolu Bilim ve Teknoloji Strateji Araştırma Enstitüsü sayılabilir. Genelde aynı amaca hizmet etmekle beraber, özelde amaçları farklılaşan vakıflardan bazıları, TÜBİTAK Hüsamettin Tuğaç Vakfı, TÜBİTAK-Münir Birsel Vakfı ve Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı'dır (TTGV).

1991 yılında esas itibariyle Dünya Bankası kredisi ile kurulmuş olan Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV)'nın başlıca görevleri sanayiinin AR-GE yatırımlarını teşvik etmek, buna yönelik tedbirler almak, ve teknoloji ile teknolojik altyapının geliştirilmesi için projeler aracılığıyla parasal destek sağlamaktır. Vakıf, bu amaçla, Teknoloji Geliştirme Projeleri, Stratejik Odak Noktası Projeleri ve Uluslararası İşbirliği Projeleri adı altında üç tür faaliyete teşvik vermektedir. Mart 1994 sonu itibarıyla vakıf 24 teknoloji geliştirme, 3 de stratejik odak noktası projesine yaklaşık 7.5 Milyon ABD Doları destek vermiştir. Bu projelerin %64'ü elektronik-enformatik, %18'i biyoteknoloji, %5'i ileri malzemeler, %5'i kimyasal teknolojiler ve %8'i de diğer alanlardadır.

Sonuç

Yukarıdaki incelemelerden görüldüğü gibi Türkiye 1960'lardan beri B+T sistemini geliştirmeyi her zaman önüne bir hedef olarak koymuş, ancak bu hedeflerin büyük çoğunluğuna günümüzde bile ulaşamamıştır. Araştırma kaynaklarının yetersizliği ciddi bir sorun olmakla beraber, varolanın nasıl kullanılacağı yönündeki tercihler ya da tercihsizlikler de çoğu kez en az onun kadar ciddi bir sorundur.

Dünyadaki sosyo-ekonomik koşulların ve bunların temelinde teknolojinin hızla değişmesi ve bu değişimin hızlanarak sürmesi, gelişmiş toplumları "bilgi toplumu" aşamasına doğru sürüklemektedir. Durum böyle iken Türkiye'nin de 21. yüzyılın ilk çeyreğinde nerede ve nasıl bir toplum olacağının kararının zaman geçirilmeden verilmesi ve bunu gerçekleştirmek için gerekli yapısal değişikliklerin başlatılması ve kritik koşulların hazırlanması gereklidir. Anılan çerçevede Türkiye'nin de bir bilgi toplumu olması hedeflenecekse, "bilim ve teknoloji" önümüzdeki dönemin ana ekseni olarak kabul edilmek zorunda olup, yaratıcı insan gücü potansiyelinin kritik unsur olduğu saptaması yapılmalıdır. Bu saptama aynı zamanda, eğitim ve öğretimin, bilim ve teknolojinin ayrılmaz bir parçası olduğunun ve öğretim sisteminin yapısının, çalışma kurallarının ve performans kriterlerinin yeniden ve gecikmeden ele alınması gerektiğinin kabulünü de gerektirmektedir. Bu yönde alınacak ve uygulamaya aktarılacak kararlarla, özellikle Avrupa ülkelerine oranla çok yoğun olan genç nüfusumuzun kısa vadede bir rekabet gücü haline gelebileceği de unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- TÜBİTAK (1993), *Türk Bilim ve Teknoloji Politikası 1993-2003,* TÜBİTAK, Ankara.
- Tekeli İ., (1980) *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar,* TMMOB Mimarlar Odası, Ankara.
- DPT, "Beş Yıllık Kalkınma Planları, 1,2,3 ,4,5,6" DPT, Ankara.
- Devlet İstatistik Enstitüsü Haber Bülteni (1994) "1992 Yılı Bilimsel ve Teknolojik Araştırma-Geliştirme Faaliyetleri Anketi", DİE, İEYD/BTEG/47, Ankara
- Devlet İstatistik Enstitüsü Haber Bülteni (1992), *1990 Yılı Araştırma Geliştirme Göstergeleri Çalışmasının Sonuçları* Yeniden Düzenlenmiş Yayınlanmış Kopya, DİE, İEYD/BTEG/73, Ankara.

Birleşmiş Milletler

Birleşmiş Milletler'in üstlendiği yeni işlevler

DR. YAVUZ GÖKALP YILDIZ

Türkiye BM ilişkileri

DR. YAVUZ GÖKALP YILDIZ

Ç E R Ç E V E Y A Z I

İnsani müdahale

DR. TURGUT TARHANLI

☞ Dış Politika

Birleşmiş Milletler'in üstlendiği yeni işlevler

YAVUZ GÖKALP YILDIZ

Reel sosyalizmin çözülmesi ve soğuk savaşın sona ermesi, uluslararası boyutta değişiklikler yarattı. Bu değişiklikler, devletlerin politikaları ve uluslararası örgütlerin faaliyetleri üzerinde etkili oldu. Ancak soğuk savaşın sona ermesi, dünya siyasal ekonomisindeki çelişkileri ortadan kaldırmadı. Dünyaya daha barışçı bir düzen getirmedi. Belki uluslararası sistemin iki kutupluluğundan kaynaklanan güvensizlik ve gerginlikleri ortadan kaldırdı. Ancak bunlar, çıkar çatışmaları ve pazarlıklarla yeniden üretildiler. Bunun sonucu olarak da soğuk savaş yerini bazen "soğuk barışa" bazen de "sıcak savaşa" bıraktı.

Günümüz dünyasına genel bir çerçevede baktığımızda, geçmişte dünya gündemini oluşturan birçok sorunun varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Bir yanda ortak siyasal birlikler ve işbirliği geliştirme çabaları; ancak, diğer yanda, etnik, dinsel, toplumsal, kültürel ve dilsel sürtüşmelerin tehdidi. Katliamlar, yoksulluk, hastalık, açlık, baskı ve çaresizliğin yarattığı göç ve mülteciler sorunu. Zengin ve yoksul ülkeler arasında hızla yükselen uçurum. Denetimsiz nüfus artışı, ezici borç yükü, uyuşturucu ticareti gibi sorunlar. Toplumsal barışı tehdit eden ayrımcılık ve dışlanma eğilimleri. Bir yanda nükleer silahlarda indirim ve yaygınlaşmasını önleme çabaları, öte yanda hızla tırmandırılan silahlanma yarışı. Bir yanda ırkçı rejimlerin çöküşü, ama öte yanda yeni ırkçı gerilimlerin tırmanışı ve ırkçı şiddet. Delik bir ozon tabakası, kuraklık, çevre felaketleri. İnsan hakları ihlalleri, silahlı çatışmalar ve nüfuz bölgelerine yeniden ayrılmış bir dünya.

Bu sorunların yarattığı krizlerin ulusallık boyutunu aşması, uluslararası örgütlenmelerin işlevlerinin artırılması yönünde baskı yaratmaktadır. Bu örgütlenmelerin başında, dünya örgütü niteliğindeki Birleşmiş Milletler gelmektedir. Ancak B.M.'nin rolü ve işlevlerindeki artışın nedeni yalnızca bu sorunlara çözüm üretme ile ilgili değildir. Reel sosyalizmin çözülüşünden sonra ABD'nin dünya jandarmalığının dezavantajlarının tartışıldığı bir sırada B.M.'nin rolü ve işlevlerinin artması dikkat çekicidir. Daha özgür bir ortamda daha iyi bir yaşam sloganıyla insanı temel alması beklenen B.M. çatısı altında dünya çapında yapılan müdahalelerin amacının ne olduğu bu açıdan önemlidir. B.M.'nin müdahale alanlarının genişliği, operasyonlara hedef olan ülkelerin azgelişmiş olması, "yeni" bir durum ve döneme işaret etmektedir.

Uluslararası sistemdeki değişim ve B.M.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Doğu Bloku'nun çözülmesiyle ABD-SSCB rekabetine göre belirlenen devletlerarası ilişkiler büyük ölçüde değişime uğradı. Bu rekabette işlev gören ve büyük güçlerin ileri karakollarını oluşturan rejimler işlevsiz kaldı. İki kutuplu sistem gereğince ekonomik olmaktan çok, stratejik ve askeri sebeplerden desteklenen bu rejimlerden özellikle SSCB'ye bağlı olanlar desteklerini yitirdiler. ABD de, Varşova Paktı'nın çökmesiyle kendi yandaş rejimlerini terk etmeye başladı. Dış yardım olanaklarının kesilmesi, ekonomik ve toplumsal kriz içindeki bu ülkelerdeki krizi daha da derinleştirdi. Bu ülkelerde iç savaş ve şiddete dayalı politikalar öncelikli hale gelmeye başladı.

Doğu Bloku'nun çözülüşü bir başka yönüyle de gelişmiş kapitalist ülkeler için yeni ekonomik alanların açılması anlamına geliyordu. Ancak, bu pazarlardan faydalanmak için, bu ülkelerin piyasa ekonomisine geçişlerinin sağlanması gerekmekteydi. Gelişmiş kapitalist ülkeler desteklerini bu amaç çerçevesinde kullanmaya başladılar. Uluslararası sermaye akışı

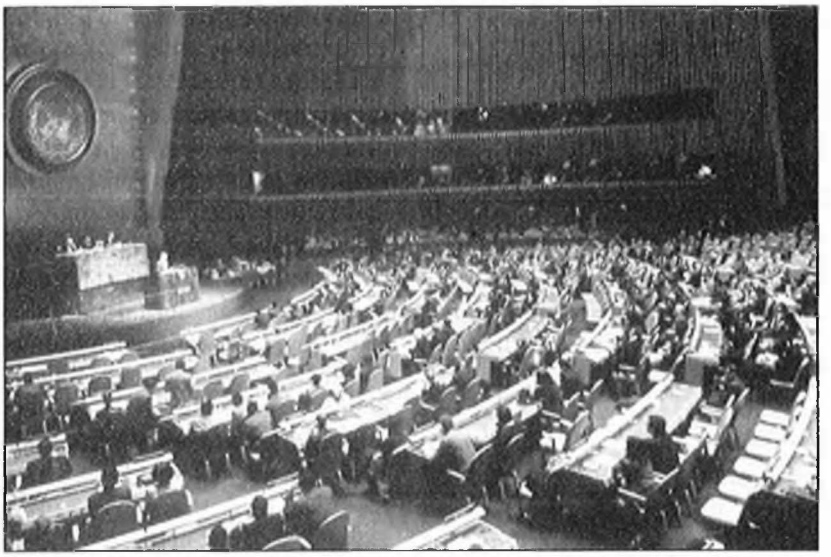

ABC ARŞİVİ

Birleşmiş Milletler tarihinin önemli, hatta biraz da "duygusal" anlarından biri: Uzun yıllar hapiste kalan Güney Afrikalı lider Nelson Mandela anlatıyor; BM Genel Kurulu dinliyor. BM'nin değil, "siyah mücadele"nin zaferi...

büyük ölçüde bu ülkelere yöneldi. Bu durum yoksul Üçüncü Dünya ülkeleri üzerinde olumsuz etki yarattı. Bu ülkelerdeki toplumsal-ekonomik krizlerin derinleşmesine yol açtı.

Diğer bir gelişme de, ABD'nin ekonomik gücü zayıflarken, özellikle 1980'lerde Almanya ve Japonya'nın alternatif güç olarak ortaya çıkmasıdır. Bu durum karşısında ABD, bu ülkeler üzerinde de etkisini hissettirdiği politik ve askeri gücüne gitgide daha fazla önem vermeye başladı. Rusya Federasyonu'nun da ABD desteğine gereksinim duyması, ABD'nin işini kolaylaştırdı. Dünya liderliğini korumaya çalışan ABD, bu politikaya uygun olarak, gelişmiş kapitalist ülkelerin çıkarlarını koruyacak biçimde "güvenlik" kavramını öne çıkardı. Güvenlik kavramı çerçevesinde odaklanan yeni stratejide B.M.'ye de bu stratejiyi meşrulaştırma işlevi yüklendi. Örneğin ABD, arka bahçesi olarak gördüğü Haiti'ye B.M. şemsiyesi altında müdahalede bulunarak, bu operasyonu meşrulaştırdı. Eğer bu operasyon B.M. şemsiyesi altında yapılmasaydı, Haiti düpedüz işgal görüntüsü altında olacaktı. Fakat B.M.'nin bu tür operasyonların meşrulaştırma aracı olarak görülmesi, örgütün dünya kamuoyundaki prestijini olumsuz yönde etkiledi. Diğer emperyalist ülkelerin birbirleriyle çıkar çatışmaları da, B.M. üzerinde etkinlik kurma mücadelesini beraberinde getirdi.

Örgütün sorunlar karşısında yeterince etkili olamaması ve gitgide prestij yitirmesi, B.M.'nin işlev ve rolünü sorgulanır hale getirdi. Bunun nedenlerini iki başlıkta ele alabiliriz: Birincisi, örgütün bünyesi ile ilgilidir. Bunlar, örgütün politikalarının gelişmiş kapitalist ülkelerce belirlenmesi, hatta örgütün bu ülkelerin siyasi organı olarak görülmesi; Güvenlik Konseyi'nin eşitsiz örgütlenme yapısı; örgütün birkaç ülkeye mali bağımlılığı ve üyeler arasındaki uzlaşmaz çıkar çatışmalarının kararlı ve tutarlı politika üretilmesini engellemesidir. İkincisi ise, uluslararası sistemin "hiyerarşik" ve "hegemonik" niteliği ile ilgilidir. "Güçlü haklıdır" kuralının geçerliliğini sürdürdüğü uluslararası alanda B.M.'nin bu politikaları belirleyen güçlere bağımlılığı, örgütü bu güçlerin dünya çapındaki stratejilerinin uygulayıcısı haline getirmiştir.

B.M. organlarının artan işlevleri ve reform talepleri

Örgütün artan işlevlerine bağlı olarak organlarının da işlev ve etkinlikleri artmıştır. Örneğin Genel Kurul'un hem gündem madde sayısı çoğalmış, hem de herhangi bir "veto" ile karşılaşmadan kurul kararlarının çoğu uygulanabilmiştir. Kurulun 44. dönem (1992) toplantısında aldığı kararların yüzde 65'i, 47. dönemde (1993) yüzde 75'i, 48. dönemde (1993) yüzde 80'i Güvenlik Konseyi'nin vetosuna uğramadan uygulanmıştır. Ayrıca kurulun genel görüşmelerine hükümet ve devlet başkanlarının katılmasında da artış gerçekleşmiştir.

Diğer yandan, Genel Kurul görüşmelerinin içeriğinin ve üyelerin tutumunun önemli ölçüde değiştiği görülmektedir. Güvenlik Konseyi tarafından alınan tüm müdahale kararlarına Genel Kurul da katılmış ve kararlarının çoğunu oybirliği ile almıştır. Bu durum kurulun sorunlara bakışında yeni bir aşamaya işaret etmektedir. Örneğin kurul, 48. dönem toplantısında uzun zamandan sonra ilk kez İsrail'i kınamadan Ortadoğu'da değişen durumu dile getirmiş, Ortadoğu barış sürecini tam anlamıyla desteklediğini belirtir bir karar (14 Ağustos 1993, 48/58 nolu karar) almıştır. Güney Afrika Cumhuriyeti'nde ırkçı rejimin yıkılmasından sonra Genel Kurul, bütün üyelerin hazır bulunduğu bir toplantıda (23 Haziran 1993, 95. toplantı) bu ülkenin temsilcilerinin yeniden Genel Kurul çalışmalarına katılmasına izin vermiştir. Bu vesileyle Apartheid'e Karşı Özel Komite'nin işlevine son verilmiştir.

Genel Kurul'un çalışmalarının yoğunlaştığı diğer bir alan da, Haziran 1993'te 183 B.M. üyesi ülkenin katıldığı Viyana'daki İnsan Hakları Dünya Konferansı'nda alınan kararlara ilişkin gerçekleştirilecek düzenlemelerdir. Konferansın sonuçları "Viyana Bildirgesi ve Eylem Planı" ile açıklandı. Bu bildirgede B.M.'yi ilgilendiren iki temel sorun ele alınmaktaydı: Birincisi, insan haklarının uluslararası standartlarının dünya çapında geçerli olduğu ve insan hakları ihlali olduğu zaman, içişlerine karışmazlık ilkesinin uygulanamayacağı konusuydu. Buna göre hiçbir devlet insan hakları ve temel özgürlükleri "iç sorunu" olarak ele alamayacaktı. İkincisi, bu hakların garantisi B.M. sistemi içinde işbirliği ile sağlanacaktı. Bu doğrultuda B.M.'nin Cenevre'deki İnsan Hakları Merkezi'nin güçlendirilmesi, İnsan Hakları Mahkemesi ve İnsan Hakları Yüksek Komiserliği kurulması kararlaştırıldı.

Genel Kurul'un son dönemlerdeki en önemli kararı, 1992 yılında "Barış Gündemi" adı altında gerçekleşen toplantısında aldığı karardır. Genel Kurul'un bu kararına bağlı olarak, bugün B.M.'nin müdahale biçimlerini oluşturan barış sağlama, barışı koruma, önleyici diplomasi ve çatışına sonrası barış kurma gibi yöntemler geliştirilmiştir.

Genel Kurul gündemini oluşturan diğer bir konu da, Güvenlik Konseyi'nin üye sayısının artırılması ve veto yetkisinin kısıtlanması konularında üye ülkelerden gelen taleplerdir. Konsey üye sayısının artırılması, bu organda eşit temsil hakkının sağlanması gibi önerileri değerlendirmek üzere Genel Kurul bünyesinde bir çalışma komisyonu oluşturulmuştur.

B.M.'nin kuruluşundan 1992'ye kadar Güvenlik Konseyi'nde 279 kez veto kullanılmış, B.M. çoğu zaman vetolar nedeniyle bunalımlarda etkisiz kalmıştır. Soğuk savaşın sona ermesinden sonra "veto"ya pek başvurulmamıştır. Güvenlik Konseyi daimi üyelerinin özellikle ABD'nin "güvenlik" stratejisine uygun davranmaları, böylesi bir ortak tutuma yol açmıştır. Ancak bu durum sorunlara çözüm getirmemiş, bir anlamda yeni sorunlar doğurmuştur. Soğuk savaş döneminde B.M. operasyonları hem sınırlıydı, hem de bir anlamda dengeli diyebileceğimiz bir tutum sergiliyordu. Bunda veto yetkisine sahip SSCB'nin Güvenlik Konseyi üyesi olması etkili oluyordu. Şimdi ise kararlar gürültüsüz ve çok doğalınışcasına alınabilmektedir. Güvenlik Konseyi, "yeni" dünya düzenini tehdit eden ülkeleri denetleyen, onların rejimlerini bu düzene uyarlı hale getirmeye çalışan ve

İnsani müdahale

TURGUT TARHANLI

"İnsani müdahale" kavramı uluslararası hukuk literatüründe, bir devletin, başka bir devlet ülkesinde bulunan uyruklarını, o devletin bazı fiil ve ihmalleri karşısında korumak üzere, yine o devlet ülkesinde ya da o devlete etki etmek üzere girişeceği eylemler olarak tanımlanabilir. "Müdahale" terimi, mutlaka askeri ya da silahlı bir müdahale anlamına gelmeyebilir; müdahale amacını taşıyan herhangi bir siyaset aracı (askeri, ekonomik, ideolojik ya da diplomatik) da bağlamda gözönünde bulundurulmalıdır.

İnsani müdahale kurumunun, yukarıdaki tanım çerçevesinde, uluslararası hukuk bağlamında bir yer verilerek, uluslararası ilişkilerde kullanılmaya başlanması, modern anlamda devletin oluşum sürecine paralel düşünülmelidir. Ancak, uluslararası ilişkilerde bu konuya ilişkin uygulamalardaki artış 19. yy.'da görülmeye başlar. Konunun Türkiye bakımından da önemi büyüktür. Zira, o dönemde, bu kuruma atıfta bulunularak kendisine karşı uluslararası bir siyasi ve hukuki mücadelenin yürütüldüğü hedef ülke sıklıkla Osmanlı İmparatorluğu olmuştur.

19. yy.'da insan haklarının korunması amacına yönelik bir uluslararası mekanizmanın varlığından söz edilemezdi. Kaldı ki, insan hakları kavramı, uluslararası ilişkilerde kendisine başvuruda bulunulan dış politika ilkelerinden biri olma niteliğine de sahip değildi. Fakat azınlık hakları konusu, özellikle de dini azınlıkların korunması, kuşkusuz nedenleri farklılıklar arzetmekle birlikte, ulusal sınırlar ötesi, uluslararası bir ilgi alanının içindeydi. Bu konuda, özellikle dönemin büyük güçleri tarafından öteki devletlerin iç işlerine müdahale edilmesi, genellikle "insani müdahale" olarak nitelenmekteydi.

İnsani müdahale kurumunun telaffuz edildiği ve Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik başlıca örnek olaylar arasında, 1830 Yunan vak'ası ve bu nedenle akdedilen Londra Andlaşması; Suriye'deki Osmanlı yönetimiyle ilgili olarak toplanan Paris Konferansı'nda (1860) hazırlanan Protokol; 1866 Girit vak'ası; Bosna, Hersek ve Bulgaristan vak'aları ve sonucunda, San Stefano Andlaşması ve 1878 Berlin Kongresi'yle konunun düzenlenmesi ve 1903 Makedonya vak'ası zikredilebilir. Osmanlı yönetiminin bu olaylar karşısındaki tavrı, bu konuların İmparatorluğun iç işlerine dahil olduğu, dolayısıyla bir uluslararası müdahale-

bu çerçevede çatışmaları çözümleyen merkezi araç haline gelmiştir. Ancak ABD'nin Konsey içindeki ağırlığı sorun yaratmaktadır. Bunun önemli nedenlerinden biri, ABD'nin emperyalist çıkarları için giriştiği askeri müdahalelerin maliyetini B.M. aracılığı ile diğer ülkelere yüklemesidir ki, bu duruma Konsey'de daimi üye statüsüne sahip olmayan Almanya ve Japonya tepki göstermektedirler. Bu iki ülke ekonomik güçleri ve dünya siyaset sahnesindeki ağırlıkları doğrultusunda Güvenlik Konseyi'nde söz hakkına sahip olmayı isterlerken, içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu bazı ülkeler, Güvenlik Konseyi'nin üye sayısının Genel Kurul'daki üye sayısını yansıtacak şekilde artırılmasını önermektedirler. Ayrıca daimi üye sayısının artırılmasının yanısıra "yarı daimi üyelik" statüsünün oluşturulması da önerilmektedir. Ukrayna ise, nüfusu

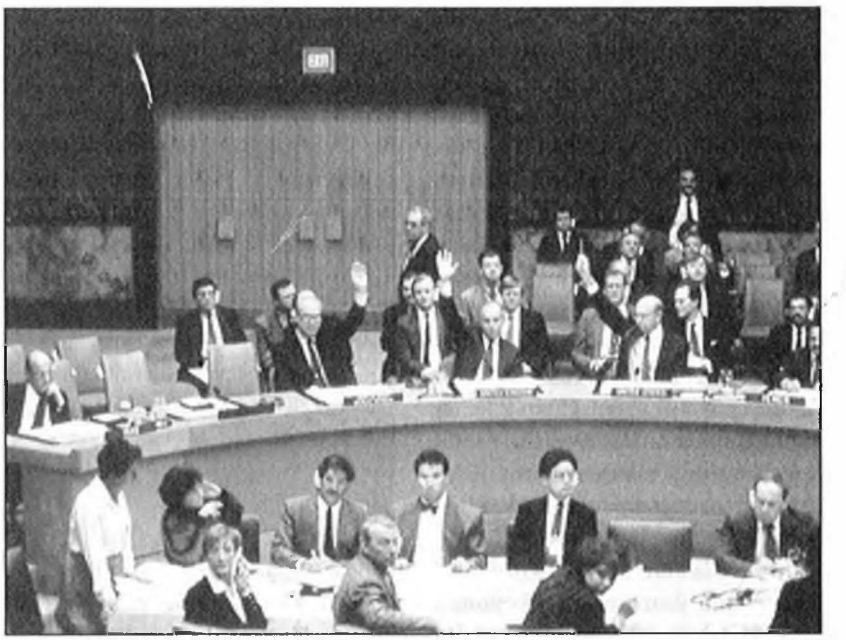

ABC ARŞİVİ

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Körfez Savaşı'nı izleyen dönemde "olağan" hale gelen Irak konulu oylamalardan birinde. BM önce ateşkesi, ardından ambargoyu tartıştı.

nin reddi şeklinde olmuştur. Bu tutum hukuken bir anlam taşısa da, fiilen ve siyaseten etkili olmamıştır. Bu olaylarda insani müdahale kurumuna atıfta bulunanlar Avrupa güçleriydi. Ancak yine aynı dönemde A.B.D. hükümeti, Fas, Rusya, Romanya ve Küba'daki olaylar nedeniyle, değişik siyasi araçları kullanmakla birlikte, bu kurumu dayanak almıştır.

Konu, halen içinde bulunduğumuz, Birleşmiş Milletler (B.M.) düzeni bağlamında ele alındığında, iki siyasi/hukuki ilke ışığında değerlendirilmek durumundadır: "Kuvvet kullanma ve tehdidi yasağı" ve "devletlerin iç ve dış işlerine müdahale yasağı".

Her ne kadar bu düzen içinde, koşulları B.M. Andlaşması'nda belirlenmiş olan meşru müdafaa durumu (B.M. Andlaşması, m. 51) dışında, devletlerin bireysel olarak kuvvet kullanma aracına başvurmaları yasaklanmışsa da, B.M.'nin kurulmasından hemen sonraki yıllarda, dünyanın Soğuk Savaş gerilimi içinde iki bloğa ayrılması ve bunun, özellikle blok içi –her anlamda– müdahaleye kapı aralaması, bu bağlamda insani gerekçeli olduğu beyan edilen müdahalelere de olanak vermiştir. Öte yandan, azınlık hakları konusu ise, günümüzde artık insan hakları kavramı içinde değerlendirilmektedir.

İnsan hakları alanı, günümüzde, konuya ilişkin uluslararası düzenlemeler dışında bile, artık devletlerin sadece bir iç sorunu olma karakterini yitirmiştir. Ancak B.M. düzeni içinde de bunlara rağmen "insani" amaçlı olduğu beyan edilen çok sayıda müdahale yapılmıştır. Örneğin: Ortadoğu sorunu nedeniyle bazı Arap devletleri ve İsrail'in, karşılıklı olarak, birbirlerinin ülkelerine silahlı müdahalelerde bulunmaları; Belçika'nın Kongo'ya müdahalesi (1960); Belçika'nın ve A.B.D.'nin Kongo'ya müdahalesi (1964); Hindistan'ın Doğu Pakistan'a (bugün Bengladeş) müdahalesi (1971); Endonezya'nın Doğu Timor'a müdahalesi (1975); Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Namibia'dan Angola'daki iç savaşa müdahalesi (1975); Belçika'nın ve Fransız birliklerin Zaire'ye müdahalesi (1978); A.B.D.'nin, Tahran Büyükelçiliği'ndeki rehineler olayı nedeniyle Iran'a başarısız müdahalesi (1981) ve A.B.D. ve altı Doğu Karaip Devletinin katıldığı çok uluslu bir gücün, bölgedeki bir ada devleti olan Grenada'ya müdahalesi (1983).

Her ne kadar, müdahale kavramının, mutlaka silahlı bir anlama gelmeyeceğini belirtmişsek de, yukarıda anılan olayların hemen hemen hepsinde silahlı güç kullanılmıştır. B.M. düzeni içinde yapılan insani müdahalelerin bir kısım hedef ülke yönetiminin da-

→

50 milyonu aşan ülkelerin (ki, bu ülkeler 22 tanedir) dönüşümlü olarak Güvenlik Konseyi'ne üye olmalarını önermiştir.

Bu konuda yapılan diğer bir çalışma da, B.M. Genel Sekreteri Butros Gali'nin istemi üzerine Ford Vakfı tarafından oluşturulan "Bağımsız Çalışma Grubu"nca hazırlanan ve Haziran 1995'te dünya kamuoyuna sunulan rapordur. Raporda özetle şu önerilerde bulunulmaktadır: "a) Güvenlik Konseyi'nin üye sayısı 15'ten 23'e çıkarılmalıdır. Konseye üye olacak ülkeler temsiliyet esasının yanısıra B.M. barış gücü operasyonlarına katılma istekleri de göz önüne alınmak suretiyle belirlenmelidir. b) Güvenlik Konseyi'nin yanısıra ayrı Ekonomik ve Sosyal Konsey oluşturulmalı ve bu konseyler en az yılda bir kez hükümetler düzeyinde toplanarak, sosyo-ekonomik alanda yapılması gereken işlerle ilgili bir 'eylem planı' hazırlamalıdır. c) Genel Kurul B.M.'nin ana organı olmaya devam etmeli ve bu organda tüm üyeler eşit oy hakkına sahip olmalıdır. d) B.M. tarafından gerçekleştirilecek barışı koruma, barış sağlama ve barış kurma operasyonları birbirinden kesin hatlarla ayrılmalı, ayrıca B.M. bünyesinde acil müdahale gücü oluşturulmalıdır. e) Veto yetkisi sadece barışı koruma ve barış sağlama operasyonları için kullanılmalıdır. f) Üye ülkelerin katkılarından ayrı olarak B.M.'ye gelir sağlamak amacıyla yeni kamu fonları oluşturulması imkânı araştırılmalıdır."

Aslında bu alanda yapılacak düzenlemelerin temelde iki sorunu çözmesi gerekir: Birincisi, Güvenlik Konseyi'nin yapısının değiştirilmesi ve etkinlik alanının sınırlarının çizilmesi. İkincisi, örgütün önüne yeni siyasal hedefler konulurken, büyük güçlerin destekleri ya da etkinliklerinin sınırlarının belirlenmesi sorunudur. Ancak bu iki konuda reformun yapılmasının uluslararası alandaki güç dengesine bağlı olduğunun altını çizmek gerekiyor.

Yeni işlevler ve artan müdahaleler

1948-1987 yılları arasında B.M. 15 barış gücü operasyonu gerçekleştirmişken, 1988 yılından bu yana 16 yeni barış gücü operasyonu örgütlemiştir. Son operasyonlarda 77.540 yetkili askeri personel B.M. altında hizmet vermekte ve barış gücü operasyonlarını yönetmektedir. Bu operasyonların maliyeti (15 Ağustos 1994 itibariyle) 2.6 milyar dolardır.

Bu göstergeler soğuk savaş sonrasında B.M.'nin barış gücü operasyonlarının arttığını göstermektedir. Bu çerçevede B.M.'nin yeni işlev ve müdahale biçimlerini, insani müdahale,

veti üzerine; bazılarıysa müdahale eden ve edilen devletlerin birlikte taraf oldukları bir uluslararası andlaşma hükümlerine dayanılarak gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca bu olayların çoğunda, müdahalenin amacı müdahale edenin kendi uyruklarını koruması şeklinde beyan edilse de, askeri harekâtın çapı ve süresi böyle bir amacı gerçekleştirmenin çok üstündedir. Bu durum, anılan olayların tümü için olmasa da çoğunda, müdahale edilen ülkenin yönetim yapısına nüfuz etme niyetinin bulunduğunu ortaya koymuştur.

Soğuk Savaş sonrası dönemin iki uluslararası olayı, Kuzey Irak ve Somali, doğrudan doğruya birer "insani müdahale" harekâtı olarak nitelenmemişlerse de, her iki olayda da, başta B.M. ve öteki uluslararası örgütleri ve bazı devletleri, Irak ve Somali ülkesinde bir harekâta yönelten başlıca neden, en azından ilk bakışta, insancıl görünümlüdür.

Irak olayında, Irak ordusunun tazyiki ile kuzeye doğru, Türkiye ve İran sınırlarına yığılan yüzbinlerce –çoğunlukla– Kürt'ün korunması ve uluslararası insani kuruluşların yardımından yararlanması söz konusudur. Bu konuya ilişkin 688 (1991) sayılı B.M. Güvenlik Konseyi kararında, ayrıca, tüm B.M. üyesi devletler de, ülkedeki insani kurtarma çabalarına katkıda bulunmaya çağırılmaktadır. Öyle görülüyor ki, Irak ülkesinin 36. paralel kuzeyindeki kesiminde oluşturulmaya çalışılan siyasi yapı, doğrudan doğruya ilgili Güvenlik Konseyi kararına değil, fakat belirtilen kararın, bölgede harekâtı yürüten müttefik devletlerce yorumlanmasına dayanmaktadır.

Somali'de ise, Devlet Başkanı Siad Barre'nin devrilmesi sonrasında ortaya çıkan siyasi kaos, ülkede zaten var olan açlığı artırmış ve kitlesel ölümlere yolaçmıştır. Ancak uluslararası yardım faaliyetlerinin etkili olabilmesi için öncelikle barış ve istikrarın tesisi gereklidir. Bu nedenle B.M. Güvenlik Konseyi'nin 794 (1992) sayılı kararıyla, ülkede insani kurtarma faaliyetlerinin yürütülmesi için güvenli bir çevrenin olabildiğince çabuk kurulması için tüm B.M. üyesi devletlere "gerekli tüm araçları kullanma" konusunda yetki verilmiştir. Bu, diplomasi dilinde kuvvet kullanmayı da içeren bir ifade tarzıdır.

Her iki olayın da baskın karakteri insani olmakla birlikte, bu konuda bir düzenin sağlanması için siyasi istikrarın temini ön plana geçmiştir. O koşullar altında bunun gerçekleştirilebilmesi orantılı bir kuvvet kullanmayı gerektirdiği ölçüde de bir direnme ve giderek, hedef ülkenin siyasi yapısına ve işleyişine müdahale edilmesi biçiminde gelişmiştir.

ABC ARŞİVİ

Soğuk savaş sonrası dönemde, Birleşmiş Milletler'in işlevi üzerine en yoğun tartışmalar Bosna sorunuyla birlikte koptu. Bosna'daki BM askerî gücü, anlamını yitirmiş bir örgütün "etkisiz" varlığı olmakla suçlandı.

barış sağlama (peace making), barışı koruma (peace keeping), önleyici diplomasi (preventing diplomacy), çatışma sonrası barış kurma (post-conflict peace building), kollektif güvenlik, silahsızlanma, silahların kontrolü, kitlesel silahların imha edilmesi ve bölgesel düzenlemeler ile uluslararası örgütlerle operasyonlar çerçevesinde işbirliği oluşturmaktadır. Bu adlar altında gerçekleştirilen müdahaleler içinde sivil amaçlı operasyonlar daha fazladır. B.M.'nin operasyonlarının alanı genişlediği gibi, niteliği de değişmiştir. Yeni operasyonlar askeri amaçlı olmaktan çok sivil işlevlere sahiptir. Siyasal ve teknik yardım, seçimler, referandum, insan haklarının korunması, insani müdahale gibi uluslararası çatışma olarak değerlendirilemeyecek alanlara kaymıştır. "İç çatışmalar" müdahalelerde ilk sırayı almaktadır. Örneğin, Angola, El Salvador, Namibya, Nikaragua, Kamboçya, Batı Sahra ve Haiti'deki operasyonlar seçimler ve referandum gibi iç sivil alanlara yöneliktir. Bu nitelikteki operasyonlar, Güvenlik Konseyi tarafından "uluslararası güvenlik ve barışa tehdit" diye nitelendirilmektedir. Barış gücü operasyonlarındaki bu artış, B.M.'nin mali, teknik, askeri gibi alanlarda gücünü zorlamaktadır. Operasyonların askeri niteliği, B.M.'i NATO gibi askeri ideolojik örgütlerle işbirliğine itmekte, bu tür örgütlerin B.M. üzerinde etkisini artırmaktadır. Bilindiği gibi, barış gücünün finansman fonu, araç stok rezervi ve yedek kuvvetleri yoktur. Bu nedenle barış gücü, güçlü devletlerin "mandat" gücü haline gelebilmektedir. Örgütün eylem alanının genişlemesine rağmen mali olanaklarının artmaması, hatta üye ülkelerin üyelik ödentilerini ödememeleri ve barış gücünün taraflı operasyonları karşısında asker göndermemeleri örgütün içinde bulunduğu krizi daha da derinleştirmektedir.

Barış gücünün işlevleri aslında B.M. Antlaşması'nda tanımlanmıştır. Antlaşma'nın VII. bölümünde B.M.'nin askeri müdahalelerinin sınırları ve barış gücünün yardıma çağrılma koşulları çok açık biçimde belirtilmiştir. Halbuki bugün barış gücü operasyonları çerçevesinde gerçekleştirilen işlevler, B.M. Antlaşması'nın 2/7. maddesi ile çelişmektedir. Bu maddeye göre, B.M. devletin ulusal yetki alam içine giren işlere karışamaz ve bu konuda herhangi bir şekilde zorlamada bulunamaz. Yukarda belirttiğim müdahale nedenleri, Antlaşma'nın bu maddesinin ihlalinden başka bir şey değildir. Uluslararası barış ve güvenliği korumakla yükümlü (Antlaşma md. 1/1) örgüt, bugün devletlerin ulusal yetki alanı içine giren işlere müdahale etmekte, öngördüğü çözüm yollarına uyulması yönünde baskı yapmaktadır. Müdahale edilen ülkelerdeki rejimlerin otoriter olması ya da bu ülkelerdeki iç çatışmalar gerekçe gösterilerek, bu müdahaleler meşru gösterilmeye çalışılmaktadır. Ancak burada gözlerden şu gerçek gizlenmektedir: Bu ülkelerin içine düştükleri siyasal, ekonomik, toplumsal krizlerin temelinde emperyalist politikalar yatmaktadır.

Bu çerçevede, B.M.'nin yeni işlev ve müdahale biçimlerini önleyici diplomasi, barış sağlama, barışı koruma ve çatışma sonrası barış kurma operasyonları kapsamında inceleyebiliriz.

Önleyici diplomasi (Preventing Diplomacy)

Taraflar arasında uyuşmazlık doğmasını önleme ve mevcut uyuşmazlıkların tırmanarak çatışmaya dönüşmesini engelleme çabalarını içerir. İkinci durumun ortaya çıkması halinde bunun yayılmasını sınırlandırmaya yönelik önlemlerin alınması sözkonu-

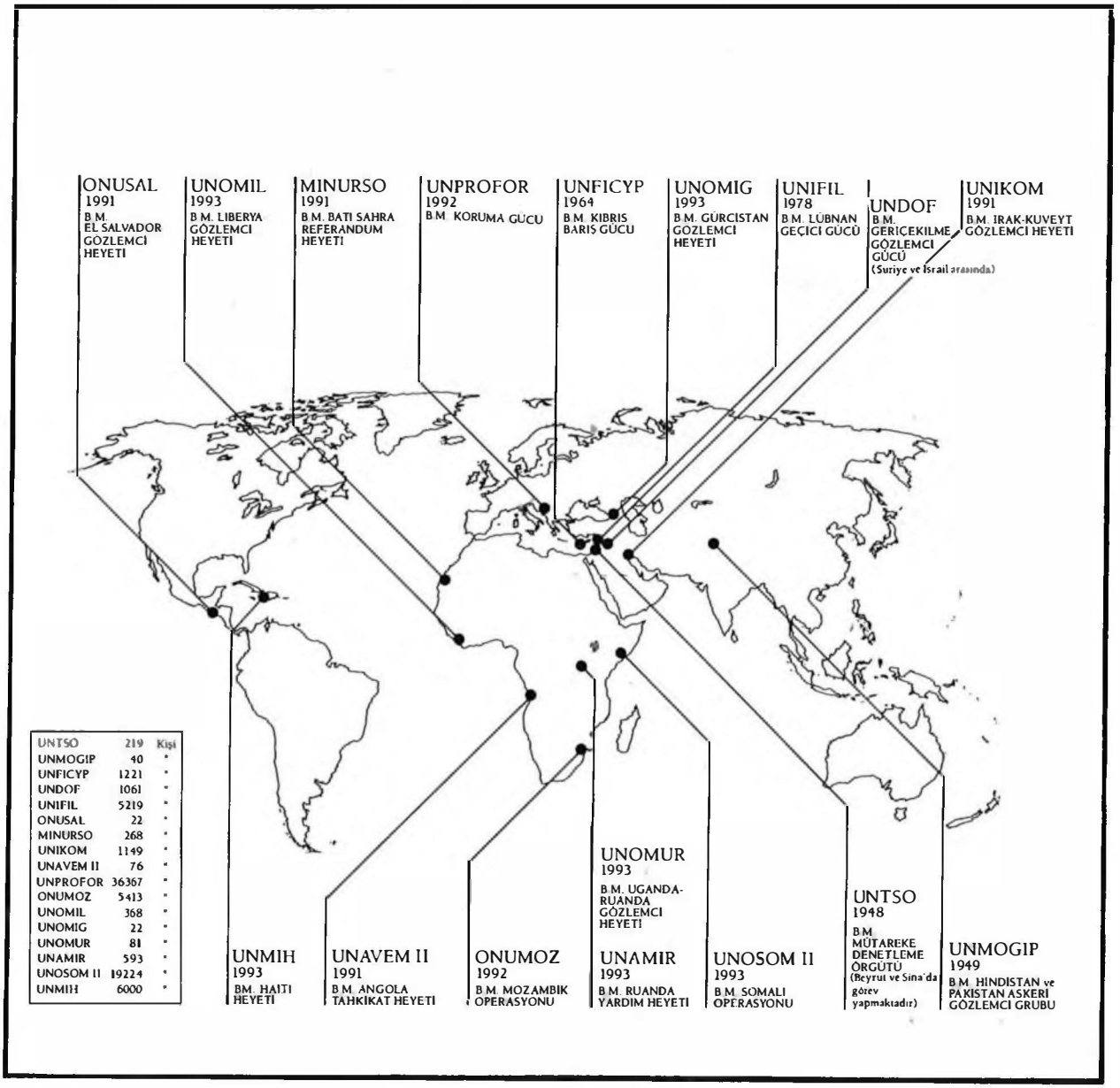

BM'NİN BARIŞ GÜCÜ OPERASYONLARI

Kaynak: Report of the Secretary-General on the Work of the Organization, September 1994, New York, Birleşmiş Milletler 1994, s. 59.

sudur. Önleyici diplomasi, Genel Sekreter tarafından doğrudan ya da üst düzey görevliler ya da uzmanlık kuruluşları ve programları aracılığıyla Güvenlik Konseyi ya da Genel Kurul tarafından ve B.M. ile işbirliği içinde bölgesel örgütler tarafından yerine getirilebilmektedir. Önleyici diplomasi, güven sağlayıcı önlemlerin alınmasını, bilgi toplamayı, resmi ya da gayrıresmi araştırmaya dayalı erken uyarı ağının kurulmasını, önleyici konuşlandırmayı ve kimi durumlarda askerden arındırılmış bölgelerin kurulmasını gerektirmektedir.

Barış sağlama operasyonları ile birlikte uygulanan önleyici diplomasi girişimleri, ikisi Afrika'da, ikisi Asya'da, biri Amerika'da ve biri Avrupa'da olmak üzere altı bölgede uygulanmaktadır. Silahların kontrolü, silahsızlanma yönündeki girişimler de, önleyici diplomasi uygulamaları olarak değerlendirilmektedir.

Barış sağlama (Peace Making)

Barış sağlama operasyonları, B.M. Antlaşması'nın VI. bölümünde öngörülen barışçı yollarla çatışan taraflar arasında uzlaşma sağlama çabalarını içermektedir. Barış sağlama operasyonlarının ideolojik temelini "toplu güvenlik" söylemi oluşturmaktadır. Barışın tehdit edilmesi, bozulması ya da saldırı eylemi durumunda uluslararası barış ve güvenliğin yeniden kurulması için barışçı yollar –ki, bunlar Güvenlik Konseyi'nce belirlenmektedir– sonuç vermediği takdirde askeri güç kullanılması sözkonusu olabilmektedir.

Bir çatışmanın önlenememesinde barışçı çözüm tekniklerinin yetersizliği, tarafların uzlaşmak için gerekli siyasi iradeden yoksun olmaları, çözüm için katkıda bulunması istenen üçüncü tarafın elinde yeterli olanaklarının bulunmaması ve uluslararası toplumun sorun karşısında kayıtsızlığı ya da sorunun geri plana itilmesi rol oynayabilmektedir. Ancak burada unutulmaması gereken önemli nokta, çatışmanın uluslararası boyutunun yanı sıra iç dinamikler boyutunun olduğudur. Dıştan müdahalelerin çatışmanın nedenini tam anlamıyla ortadan kaldıramayacağı açıktır. Bugün B.M. barış sağlama operasyonlarının meşruiyeti, bu sorunların B.M. çatısı altında aşılabileceği temeline dayanmaktadır. Güvenlik Konseyi daimi üyelerinin barış sağlama operasyonlarındaki ortak tutumları, konsey kararları doğrultusunda tarafların hareket etmelerinde etkili olmaktadır. Ancak bu tutumun getirdiği önlemler çoğu zaman çatışına nedenlerini ortadan kaldıramamakta, yeniden üretmektedir.

Barışı Koruma (Peace Keeping)

Barışı koruma ilgili tüm tarafların onayıyla –ki, askeri müdahale tehdidi karşısında bu onay çoğunlukla zorunlu hale gelmektedir– B.M.'nin asker ve/veya polis güçleri ve çoğunlukla sivil personelin de katılımıyla B.M. varlığının çatışma bölgesinde konuşlandırılması, oradaki rejim ve düzenin belirlenen şekilde yeniden yapılandırılmasıdır. B.M. barışı koruma ve çatışma sonrası barış kurma operasyonları esnasında müdahale edilen ülkede bir "hükümet" gibi işlevler üstlenebilmektedir.

ABC ARŞİVİ

1994'te Kahire'de gerçekleştirilen BM Nüfus ve Kalkınma Konferansı, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından önemliydi. Konferans, Mısır'daki radikal İslamî örgütlerin tehditleri altında başladı ve tamamlandı.

Barışı koruma operasyonlarının niteliği geçmişteki operasyonlara göre tam anlamıyla değişmiştir. Örneğin 1992'de Somali'ye müdahale edilirken, "insani müdahale" gibi bir tezle bu müdahaleye meşruiyet kazandırılmaya çalışıldı. Somali işgali B.M.'nin yeni işlevlerine uygun bir rol yüklenip yüklenmeyeceğinin denenmesi oldu. Somali'de B.M. tüm iç hukuk kurallarını çiğneyerek, bir anlamda "hükümet" işlevini yerine getirmeye çalıştı. Böylelikle B.M. Antlaşması'nda olmayan bir şey uygulamaya konuldu.

Barışı koruma operasyonlarında uluslararası örgütlerle birlikte diğer bölge devletleri de önemli işlevler üstlenmektedirler. Üye devletler uzmanlar dahil, gerekli asker, polis ve sivil personel yardımında bulunmaktadırlar. B.M. denetimi altında operasyon alanında güçlü askeri birliklerin oluşturulmasına çalışılmakta ve bunların finansmanı ile lojistik desteklerinin sağlanması yönünde yeni düzenlemelere gidilmektedir. Bu çerçevede uluslararası ve bölgesel örgütlerin B.M. ile işbirliği de artmaktadır.

Çatışma sonrası barış kurma (Post-Conflict Peace Building)

B.M. müdahalelerinin en çok yoğunlaştığı alan, çatışına sonrası barış kurma girişimleridir. Bu girişimler özünde tüm dünyanın "yeni" diye adlandırılan düzene uyarlı rejimlerin kurulması için önemlidir. B.M. barış gücü operasyonlarının değişen niteliği, doğal olarak Mavi Berelilerin işlev ve görevlerini de değiştirmiştir. Bugün B.M. polis güçleri Namibya, El Salvador, Batı Sahra, Kamboçya'da ye-

rel polis kuvvetlerinin eğitilmesi için düzenlemeler gerçekleştirmektedirler. B.M. uzmanları seçimlerin nasıl olması gerektiğinde ya da doğrudan belirlenmesinde, örgütlenmesinde doğrudan rol oynamaktadırlar. Bu çerçevede B.M. bünyesinde Ocak 1992'de Seçim Yardım Bölümü kurulmuştur. 1992 Ocak ayından Haziran 1994 ayı sonuna kadar B.M. 52 ülkede seçimle ilgili faaliyette bulunmuştur. Bu ülkelerin 29'u Afrika'da, 10'u Doğu Avrupa'da, 12'si Orta ve Güney Amerika'da ve biri Asya'dadır.

B.M.'nin çatışma sonrası barış kurma operasyonları çoğunlukla iç sivil alanlara yöneliktir. Bu müdahaleler, B.M. operasyonlarını pekiştirecek, bu doğrultuda güven duygusu yaratacak ve bu yapılanmayı ayakta tutmak amaçlıdır. Çatışma sonrası barış kurma girişimleri genel olarak şu alanlarda yoğunlaşmaktadır: Çatışan taraflaların silahtan arındırılması, düzenin sağlanması; silahlara el koyulması ve imhası; mültecilerin geri getirilmesi; güvenlik personeline (asker, polis) danışmanlık ve eğitim desteğinin sağlanması; seçimlerin gözetimi, denetimi ve örgütlenmesi; insan hakları; kamu kurumlarının reformu ve geliştirilmesi; yaygın ve örgün siyasal katılımın sağlanmasına yönelik düzenlemelerin yapılması. Bunların yanı sıra çatışmanın ardından ekonomik-toplumsal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi de sözkonusudur. Tarım, ulaştırma, kültür, eğitim, ders programlarının yeniden düzenlenmesi gibi.

Bütün bu faaliyetlerin B.M. Antlaşması hükümlerini aştığını söylemek mümkün. Aynı şekilde demokrasi, insan hakları, azınlıkların korunması da, barış gücünün yeni sivil müdahale boyutuna dahildir.

Bölgesel düzenlemeler ve diğer uluslararası örgütlerle işbirliği

Barış gücü operasyonlarının yayılması ve etkinliği örgütün kapasitesi ile sınırlıdır. Bu sınırlılık yalnızca B.M. sınırlı kadrosu açısından değil, yetişmiş askeri ve sivil uzmanlarını da kapsamaktadır. B.M. bu alandaki açığını devletler ve uluslararası örgütlerle işbirliğini geliştirerek kapatmaya çalışmaktadır. Bugün B.M. adı altında ABD askeri kuvvetlerinin müdahale gerçekleştirdiğine sıkça tanık olmaktayız. Aynı şekilde B.M. ile bölgesel örgütlenmeler arasındaki işbirliğinin yeni biçimleri, bu açıdan önem taşımaktadır. B.M. Antlaşması'nın VIII. bölümünde diğer örgütlerle ilişkiler her ne kadar düzenlenmişse de, bugün bu ilişkilerin niteliğinde farklılaşma sözkonusudur. Örneğin, B.M. Orta Amerika'daki barış gücü operasyonlarını Amerikan Devletleri Örgütü (OAS) ile Ortak Tahkikat Komisyonu (CIAV) çerçevesinde sürdürmektedir. Nikaragua'da savaşın sona erdirilmesinde, yeni düzenlemelerin gerçekleştirilmesinde OAS etkili rol oynamıştır. Afrika'daki operasyonlarda ise, Afrika Birliği Örgütü (OAU) B.M.'nin önemli ortağıdır. Bu örgütle birlikte Arap Ligi ve İslam Konferansı Örgütü, Batı Sahra ve Somali operasyonlarında önemli rol oynamışlardır. Liberya'daki barış gücü operasyonlarının sorumluluğunu Batı Afrika Ekonomik Topluluğu (ECOWAS) üstlenmiştir. Burada Genel Sekreter'in kişisel temsilciliği danışman olarak görev yapmıştır. Asya'da Güney Doğu Asya Devletleri Örgütü ile çeşitli bölgelerden ülkeler Kamboçya sorunu ile ilgili olarak B.M. ile işbirliği yapmışlar, sorunun taraflarını Paris'te toplanan uluslararası konferansta bir araya getirmişlerdir. Avrupa Birliği (AB) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ile NATO Balkanlar ve çevre bölgelerdeki sorunlar konusunda B.M. ile işbirliği yapmışlardır. B.M.'nin askeri müdahaleleri örgüt ile NATO arasındaki ilişkilerin artmasına yol açmıştır. B.M.'nin NATO gibi askeri ideolojik kurumla sıkı işbirliği içine girmesi, B.M.'yi bir anlamda NATO'nun siyasi kanadı haline getirmiştir. NATO'nun B.M. operasyonlarına katılması NATO'ya üye ülkelerin bakanlarının Aralık 1992 ve Haziran 1993 toplantılarında karara bağlanmıştır. Bu kararlar doğrultusunda NATO askeri kuvvetleri B.M. operasyonlarında daha ağırlıklı role sahip olmuşlardır. Örneğin, NATO uçakları Bosna-Hersek'de Güvenlik Konseyi'nin uçuşa yasak bölge ilan ettiği alanda UNPROFOR'a yardımcı olmaktadır.

B.M.'nin operasyonlarında işbirliği yaptığı örgütlenmeler, ekonomik, askeri, siyasal bölgesel örgütlenmeler olabildiği gibi, uluslararası sorunlarla uğraşan gruplar da olabilmektedir. B.M.'nin işbirliği yaptığı belli başlı örgütlenmeler şunlardır: İngiliz Uluslar Topluluğu, AGİT, AB, Arap Ligi, NATO, Afrika Birliği Örgütü (OAU), Amerikan Devletleri Örgütü (OAS), İslam Konferansı Örgütü, BAB ve Batı Afrika Ekonomik Topluluğu (ECOWAS)'dur.

KAYNAKÇA

Report of the Secretary-General on the Work of the Organization, September 1994, New York, United Nations, 1994, s. 3

Boutros Boutros-Ghali; *Report on the Work of the Organization,* September 1993, New York, United Nations, 1993, s. 10. *Report* 1994, s. 3.

"To forge a new agenda", *Austria Today,* No: 2, 1993, s. 7.

Butros Butros-Gali; *Bir Barış Gündemi,* New York, United Nations, 1992, s. 7.

"BM'in 50. yaş krizi", *Yeni Yüzyıl,* 21 Haziran 1995,

United Nations Peace Keeping, New York, United Nations, 1993, s. 15-53. *Report 1994,* s. 59, 69.

Türkiye - BM ilişkileri

YAVUZ GÖKALP YILDIZ

1978-1979'lu yıllarda Bağlantısızlar ve Üçüncü Dünya ülkelerinin politikalarıyla bağdaşır bir tutum izleyen Türkiye'nin BM içindeki dış politika tavrı 1980 başlarından itibaren değişmeye başladı. Bu değişmede, 1980'lere doğru Doğu-Batı ilişkilerinde yaşanan gerginlikler ve 12 Eylül 1980 darbesi etkili oldu. 1980 başlarından itibaren Üçüncü Dünya ve Bağlantısız ülkeler içindeki sorunlar arttı. Kamboçya, Afganistan ve Polonya krizleri Doğu-Batı (dolayısıyla ABD-SSCB) ilişkilerini gerginleştirdi. Ortadoğu en sorunlu bölge olma özelliğini korurken, bu dönemde Afrika'da Güney Afrika ve ırk ayrımı (apartheid) sorunu, Asya'da Afganistan ve Kamboçya sorunu B.M. içinde kamplaşmaları belirler hale geldi. Bu sorunlar karşısında Türkiye'nin B.M. Örgütü içindeki politik tutumu, genel olarak Batı çıkarları, özel olarak da ABD'nin çıkarlarıyla özdeşleştirilmişti. Ayrıca, 1960'dan beri Türkiye, Kıbrıs ve Ege sorunları nedeniyle Örgüt içinde etkili bir konumda olamadı. Türk-Yunan ilişkileri gerginleştikçe, çeşitli görevlere seçilmede iki devlet kısır rekabet içine girdiler; bu durum ise, Türkiye'nin B.M. Örgütü içindeki faaliyetlerini olumsuz yönde etkiledi. Kıbrıs sorununda yalnızlığını atmaya çalışan Türkiye, zaman zaman B.M.'in çoğunluğunu oluşturan Üçüncü Dünya ülkelerinin tutumlarıyla bağdaşır politikalar izledi.

Ancak 12 Eylül darbesi, bu dış politika tutumunu olumsuz yönde etkiledi, Türkiye'yi uluslararası platformlarda yalnızlık içine soktu. Darbe ile yönetime el koyan Milli Güvenlik Konseyi, Darbeye karşı Batı Avrupa'nın demokratik kurumlarından yükselen tepkilere duyarsız kalan cunta yönetimi, Soğuk Savaş ideolojisi doğrultusunda dış politika tutumunu belirledi.

1983 seçimleriyle parlamenter rejime dönülmesine rağmen askeri iktidar döneminin izleri ortadan kaldırılamadı. Dış politikada kişisel girişim eğilimi ANAP iktidarı döneminde Turgut Özal'ın kişiselliğinde daha da arttı.

15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ilanı, Kıbrıs sorununu B.M. ve diğer uluslararası platformlarda öne çıkarırken, Üçüncü Dünya ülkeleri ve İslâm Konferansı Örgütü ile ilişkilerin geliştirilmesini de gündeme getirdi. 1983 yılında B.M. Genel Kurulu, Kıbrıs sorununa ilişkin Türk tarafının tutum ve tezlerine uygun düşmeyen 37253 sayılı kararı 20 çekimser, 5 aleyhte ve 102 lehte oyla kabul etti. Diğer yandan Bulgaristan'ın 1984'ten başlayarak bu ülkede yaşayan bir milyon Türk'ü Bulgarlaştırmaya kalkması üzerine konu Türkiye'nin girişimleriyle 1986 yılında B.M. Ekonomik ve Sosyal

ABC ARŞİVİ

BM Genel Sekreteri Butros Gali, göreve geldiği günden itibaren Türkiye'den hep tepki aldı. Özellikle Bosna-Hersek konusunda B.M.'nin tavrı başlıca etken oldu.Dışişleri'nin tepkileri, haliyle, daha ölçülü olurken, basında işi "Mısırlı Kıpti'nin haltları..." demeye götürenler bile oldu.

Konseyi'nin İnsan Hakları Komisyonu'nun gündemine getirildi.

1980'lerin ortasında SSCB'de Mikhael Gorbaçov'un iktidara gelmesi ile "yumuşama" dönemine girildi. Bu dönemde Türkiye B.M. Örgütü bünyesinde gerçekleştirilen silahsızlanma görüşmelerini ve kimyasal silahların yok edilmesi kararlarını destekledi. Ancak dünyanın birçok yerinde katliamlara varan etnik çatışmalar sıcak savaşın yayılmasını ifade ediyordu. Aynı zamanda Soğuk Savaş dengelerinin yıkıldığı bu dönemde bazı devletler de, bölgelerinde merkez güç olmayı hedeflemekteydiler. Türkiye içinde de bu tezi savunanlar bulunmaktadır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi Türkiye'nin iddialı ve uluslararası politik gelişmelere etki edici politika izlemesine olanak sağladı. Ancak bu durum ABD yanlısı politikadan kopuş anlamına gelmiyordu. Aksine, iktidardaki hükümet SSCB'nin dağılmasından sonra uluslararası sistemde ağırlıklı rol oynayan ABD yanlısı bir tutumla bunu sağlamayı hedeflemekteydi. SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ı hemen tanıdı. Hatta, Türkiye B.M. ile insancıl yardım programı çerçevesinde, Orta Asya cumhuriyetlerine bir çeşit "barış gücü" gönderme konusunda 1992'de bir anlaşma imzaladı. Bu devletlerin diğerlerini çeşitli zamanlarda konferanslarla biraraya getiren Türkiye, aynı zamanda bu Türkler'in B.M. ve diğer uluslararası kuruluşlarda girişimlerini destekledi. Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında (1992) Türkiye, B.M.'i harekete geçirmeye çalıştı. Ermenistan'ın Azeri topraklarını işgalini B.M. Güvenlik Konseyi'ne getirdi (1993).

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Türkiye, B.M.'ce daha aktif bir rol oynamaya başladı. Örneğin, bir Türk diplomatı Etyopya'da Eritre bölgesinin bağımsızlığı için yapılan referandumu inceleyen B.M. delegasyonunda yer aldı. Türkiye ırk ayrımının kaldırılması konusunda Üçüncü Dünya ülkeleri ile ittifakını ve bu alandaki desteğini artırdı. Filistin Bağımsız Devleti'ni ilk tanıyan (Kasım 1989) ülke oldu. Afganistan ve Kamboçya sorununda ise Batılı ülkeler koalisyonu safında yer aldı. B.M. çerçevesinde Arap-İsrail uyuşmazlığında Uzlaştırma ve Mültecilere yardım gibi konularda roller alan Türkiye, FKÖ'nün siyasal mücadeleye ağırlık vermesi ve diyalog arayışına B.M. çatısı altında yardımcı oldu.

Öte yandan Türkiye, B.M. Güvenlik Konseyi'nin Kürt mülteci sorununu çözmeye yönelik 1991 tarihli 688 sayılı kararının alınmasında etkili oldu. Aralık 1992'deki Genel Kurul'da Sırp saldırganlığına karşı daha müdahaleci davranılması ve Bosna-Hersek üzerindeki hava kontrolünün daha güvenli hale getirilmesi ile ilgili kararların alınması ve görüşülmesinde etkili oldu. BM'nin İnsan Hakları Komisyonu'nda Türkiye ırkçılığa karşı bir deklarasyon yayınlanmasında ve Avrupa'daki yabancılara karşı yapılan ırkçı saldırılar konusunda bir raportör atanmasında rol oynadı.

Irak'ın Kuveyt'i işgali üzerine oluşturulan B.M. koalisyon kuvvetlerine destek veren Türkiye, uluslararası platformlarda ağırlığı olan bir ülke imajı yaratmaya çalıştı. 1992 Aralık ayında da bu kararı ile Kore Savaşından sonra ilk kez B.M. barış gücü operasyonunda yer alarak, Somali'ye asker gönderdi. Somali'de B.M. barış gücüne bir Türk generali (Çevik Bir) komuta etti.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Yugoslavya sorunu, Türkiye'nin Balkanlara yönelik politikasının, diplomatik ilgisinin yoğunlaştığı alanı oluşturdu. Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra bağımsızlıklarını ilan eden dört cumhuriyeti 6 Şubat 1992'de tanıdı. Bu cumhuriyetler içinde Bosna-Hersek ve Makedonya Türkiye'nin Balkanlara yönelik dış politikasının ağırlık noktasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede Türkiye, Makedonya'nın tanınması konusunda B.M. ve diğer uluslararası kuruluşlarda çeşitli girişimlerde bulundu. B.M.'in Bosna-Hersek'te barış girişimi ve görüşmelerini yakından izledi. UNPROFOR denetiminde Bosna'da görev yapmak üzere 1455 asker ve 237 kişilik yardımcı personelden oluşan bir birlik gönderdi. 31 Mart 1993 tarihli 816 sayılı Güvenlik Konseyi kararı üzerine NATO'nun 12 Nisan'da başlattığı uçuş yasağını denetleme gücüne 18 adet F-16 uçağı verdi.

Bugüne kadar iki kez Güvenlik Konseyi üyeliğine seçilen Türkiye Güvenlik Konseyi'nin yeniden yapılanması çerçevesinde, Konseye üye olmayı hedeflemektedir. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, Genel Kurul'da ülkelerin ekonomik gücü, coğrafi konumu, siyasal etkinliği, askeri gücü ve nüfus gibi ölçüler dikkate alınarak, çeşitli grup ülkelerinin dönüşümlü olarak Güvenlik Konseyi'ne girmesini önermiş ve "yarı daimi üyelik" adı verilecek statüye Türkiye'nin aday olduğunu açıklamıştır.

KAYNAKÇA

Haluk Gerger, "Birleşmiş Milletler Örgütü'nde Türk Dış Politikası" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, s. 284

Faruk Sönmezoğlu, *Tarafların Tutumu ve Tezleri Açısından Kıbrıs Sorunu*, İ.Ü. Yayını, İstanbul, 1991

Turkish Daily News, 9 Haziran 1992

Turkish Daily News, 14 Nisan 1993

Bürokrasi

Bürokrasi
DR. EMİNE SÖZÜDOĞRU

21. yüzyılın eşiğinde kamu bürokrasisi
DOÇ. DR. GENCAY ŞAYLAN

Ç E R Ç E V E Y A Z I

80'lerin Altın Çocukları: Prensler
HAYRİ KOZANOĞLU

☞ Çalışma Hayatı, Hükümetler ve Yürütme

Bürokrasi

EMİNE SÖZÜDOĞRU

12 Eylül 1980 askeri darbesi bürokrasiye de ciddi bir darbe indirerek, 1960'lardan itibaren zaten topluınsal statü kaybına uğrayan bürokrasideki erozyonun tohumlarını atmıştır. Askeri darbeden sonra ilk değişiklik tüın kamu kurum ve kuruluşlarındaki kilit noktalara yüksek rütbeli subayların atanması ile başlamıştır. Üst yönetim görevlerine muvazzaf subayların yerleştirilmesiyle yetinilmemiş, emekli subaylar da önemli kilit görevlere getirilmiştir. Ardından 657 sayılı Devlet Memurları Yasası'nda yapılan değişiklikle; Devlet memurlarının adaylıktan, asalete geçişlerinde toplu yemin sistemi getirilmiş, belediye sınırları dışında hafta sonu iznini geçirmek isteyen devlet memuruna idareden yazılı izin alma zorunluluğu koyularak kışla mantığı yerleştirilmek istenmişti. Hatta emir-komuta zinciri içinde bu üstüne bağımlı ve itiraz etmeyen devlet memurları yaratma amacıyla 657 sayılı yasanın memur suçlarına verilmesi gereken cezaların belirlendiği madde değiştirilerek, 926 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri Personel Yasası'nda konulmuş "Silahlı Kuvvetler Personeli İç Hizmet Talimatı"nda askeri personel için öngörülen cezaların sivil kamu görevlilerine de uygulanması yolunda düzenlemeler yapılmıştır. 1982 Anayasası'nda devlet memurlarının hiçbir dernek v.b. örgüte üye olamayacağına, hatta meslekleriyle ilgili derneklere üye olmalarının bile izne tabi olacağına dair hükümlerle devlet memurunun sivil örgütlerde yer almasının önlenmesi; aynı mantığın ürünüdür.

Bürokrasi kurallarının erozyonu

12 Eylül sonrası gelen sivil yönetimler bürokraside yerleştirilmeye çalışılan; bu "kışla mantığına" karşı çıkmamış, hatta desteklemişlerdir. 1983 yılında seçimle iktidara gelen ANAP hükümeti döneminde bürokrasinin toplumsal statü ve ekonomik erozyonu üst boyutlara ulaşmıştır. Bu dönemdeki bürokrasiye bakış, 1950-1960 (DP iktidarı) döneminin mantığıyla özdeşleşmiştir. Yani iktidar-bürokrasi bütünleştirilerek kadrolar iktidara yakın kişilere devredilmiş, diğer bir deyişle "yetenekli bürokratlar" yerine "uyumlu bürokratlar" tercih edilmiştir. Ancak 1950-60 döneminde, "üst düzey bürokratlar"da aranan iktidara yakın olma kimliği, 1988 sonrası tüm kadroları kapsama noktasına ulaşmıştır.

Ayrıca bu dönemde yaygınlaşan liberal anlayışa uygun olarak bürokratik mantık değiştirilmiştir. Devlet hizmetlerinin kamusal olması nedeniyle "sosyal niteliğinin" ağırlık taşıması özelliği, yerini devlet kurumlarını bir şirket gibi algılama ve yönetme anlayışına terk etmiştir. Bu anlayış değişikliği 657 sayılı Devlet Memurları Yasası'nda da yerini almıştır. Devlet hizmetinde hiçbir deneyime ve liyakata sahip olmayan ancak sisteme uygun mantığı taşıyan "prenslerin" kamu kurum ve kuruluşlarının üst düzeyinde yer almasını sağlayacak düzenlemeler yapılmıştır. Yükselmelerle ilgili 68/B maddesindeki değişiklik; üst görevlere atanmakta aranılan hizmet sürelerine ek olarak özel kuruluşlarda geçen çalışına sürelerinin 1/3'ünün dikkate alınmasını yasallaştırmıştır.

Böylece alışılagelmiş bürokrasi kurallarının bozulması, yasaların kişilere, zamana ve duruma göre oluşturulması dönemine girilmişti. Bu kuralsızlaşmaya gösterilen direncin yoğunlaştığı Maliye ve Dışişleri Bakanlığı bürokrasileri de gerek bakanlar, gerek üst düzey göreve getirilen bürokratlar eliyle engellenmeye çalışılmıştır. Örneğin Dışişleri bürokrasisinin, Dışişleri bakanlarının diplomasi kökenli olması geleneği bu dönemde

ABC ARŞİVİ

Memurların başta grevli-toplu sözleşmeli sendika hakkı olmak üzere çeşitli taleplerle yaptıkları eylemler; 90'ların ilk yarısında yoğunlaştı. Bu eylemlerin bedeli, kimi zaman, dayak, gözaltı ve tutuklama oldu. Bazı bürokratlar hâlâ güçlüydü ama genel bir bakışla, bürokrasideki kadroların hali iç açıcı değildi.

delinmiştir. Daha sonra, gerek büyükelçilerin, gerek dış ülkelerle yapılan politik görüşme elçilerinin de bu bürokrasi sınıfın dışından seçilebildiği görülmüştür.

1983 yılından itibaren "bürokrasiyi küçültme" düsturu çerçevesinde devlet memurluğuna giriş güçleştirilmiştir. Devlet dairelerine eleman 657 sayılı yasa çerçevesinde olması gerekirken, bu kural da delinerek, Başbakanlık tarafından yayınlanan Tasarruf genelgesi ile personel alımı başbakanlık iznine tabi hale gelmiştir.

Memur kadrolarından tasarrufa yönelinmesinin nedeni, kamu harcamalarındaki artışın en büyük sorumlusu olarak devlet memurlarının görülmesidir. Kadrolarda azaltma yalnızca atamaların durdurulması ile olmamış, bazı kadroların iptaline kadar gidilmiştir. 1994 yılında yayınlanan Kanun Hükmünde Kararname ile Yardımcı Hizmet sınıfına ait kadroların, (hizmetli, odacı, kaloriferci, yemekhane görevlisi, bekçi v.b.) kurumlardaki toplam memur kadrosu adedinin % 5'ine (Sağlık Bakanlığı'nda % 20'sine) ininceye kadar iptal edilmesi öngörülmüştür. Buna göre sözkonusu kadrolardan toplam 26.548 adedi iptal edilmiştir.

Yardımcı Hizmetler sınıfı kadrolarının tasfiyesiyle, bu hizmetler artık taşaron şirketler tarafından yürütülmeye başlamıştır. Bakanlıkların ve kamu kurumlarının temizlik işleri, çay ocakları, yemekhane ve sosyal tesisleri taşaron (özel) şirketlere ihale yoluyla verilmektedir. Böylece kadro azaltıp sonucunda ödenek ve nakit tasarrufu yapmayı amaçlayan devlet gerçekte daha büyük boyutlu harcamalara girmiştir. Ayrıca, devlet hizmetlerinin parçalanması ve satılabilir, devredilebilir olması mantığı yerleşmektedir.

1994 yılındaki memur kadrolarına Hizmet Sınıfları itibariyle baktığımızda (Tablo 1) en büyük oranın Genel İdari Hizmetler sınıfında olduğunu, onu Eğitim Öğretim Hizmetleri Sınıfının izlediğini görürüz. Sağlık Hizmetleri sınıfının kadroları Yardımcı

İLETİŞİM ARŞİVİ

Bürokratların karşılama-uğurlama törenlerinni karmaşasındaki geleneksel rolleri sürüyor. Bazı bürokratların başka bir görev alanları da yok belki....

Hizmetler sınıfı kadrolarından daha azdır. Teknik Hizmetler sınıfı kadroları ise son derece düşüktür. Bu, hükümetlerin üretime ve Sağlık politikasına verdiği önem derecesinin göstergesidir.

1980-1994 yılları arasındaki Memur Kadro adetleri ve yıllık artış oranlarını izlediğimizde (Tablo 2) memur alımlarının durdurulduğu 1981 yılının dışında, 1983'ten itibaren personel alımlarının durdurulması yoluna gidilmiş olmasına karşın 1984 seçim yılında patlama noktasında bir artış gözlenir. Bu da iktidarın yandaşlarını devlet görevlerine alma politikasının göstergesidir. Yine 1992 yılında seçim çalışmaları sırasında memur alımı artmıştır.

TABLO 1

HİZMET SINIFLARI İTİBARİYLE MEMUR KADROLARI

Genel İdare Hizmetleri	486,228
Mülki İdare A. Hizmetleri	2,053
Sağlık Hizmetleri	204,261
Teknik Hizmetler	96,719
Eğitim Öğretim Hizmetleri	446,505
Avukatlık Hizmetleri	2,614
Emniyet Hizmetleri	133,147
Din Hizmetleri	81,221
Yardımcı Hizmetler	261,395
Hakimlik savcılık Hizmetleri	10,924
Öğretim Elemanları	105,299
Toplam	**1,830,366**

1 - 1.10.1994 tarihi itibariyle kullanılabilir serbest kadro sayılarıdır.
2 - 926 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri Personel Kanunu'na tabi personel hariçtir.

1980-1994 yılları arasında Konsolide Bütçe (Genel ve Katma Bütçeli Kurumlar) kadroları ve artış endeksi 1987'den itibaren en büyük artışın sözleşmeli personelde olduğunu göstermektedir. 1994 sonu itibarıyla sözleşmeli personel sayısı 19.984'dür. En fazla sayıda sözleşmeli personel 3.458 ile Başbakanlık ve Bağlı Kuruluşlarındadır. Oysa Sözleşmeli Personel 657 Sayılı Yasanın 4/B maddesinde "Kalkınma Planı, Yıllık Program ve İş Programlarında yer alan önemli projelerin hazırlanması, gerçekleştirilmesi, işletilmesi ve işlerliği için şart olan zaruri ve istisnai hallere münhasır olmak üzere özel bir meslek bilgisine ve ihtisasına ihtiyaç gösteren *geçici işlerde* kurumun teklifi üzerine Devlet Personel Başkanlığı ve Maliye Bakanlığı'nın görüşleri alınarak Bakanlar Kurulu'nca *geçici* olarak sözleşme ile çalıştırılmasına karar verilen ve işçi sayılmayan kamu hizmeti görevlileridir" şeklinde tanımlamıştır. Devlet Memurunu ise aynı maddenin (A) fıkrasında "... Devlet ve diğer kamu tüzel kişiliklerince genel idari esaslara göre yürütülen asli ve sürekli kamu hizmeti ifa ile görevlendirilenler..." şeklinde tanımlanmıştır. Bu durumda devletin asli ve sürekli görevleri memurlar eliyle, özel durumlarda özel meslek bilgisi gerektiren işlerin ise *geçici olarak sözleşmeli personel* eliyle yürütülmesi kuralı yasa ile hükme bağlanmıştır. Başbakanlık ve bağlı kuruluşlarının neredeyse tüm personelinin sözleşmeli olması Başbakanlığın devletin asli ve sürekli görevini ifa etmeyen bir kurum sayıl-

TABLO 2

KAMU KURULUŞLARININ MEMUR KADROLARI VE YILLIK ARTIŞ ORANLARI (1980-1994)

	Toplam Memur Kadroları	Artış Oranı%
1980	1,252,847	-
1981	1,254,426	0.1
1982	1,264,037	0.8
1983	1,281,170	1.4
1984	1,381,280	7.8
1985	1,414,644	2.4
1986	1,456,467	3.0
1987	1,502,541	3.2
1988	1,530,054	1.8
1989	1,545,713	1.0
1990	1,568,885	1.5
1991	1,623,490	3.5
1992	1,722,951	6.1
1993	1,814,902	5.3
1994 (*)	1,830,366	0.9

(*) 1.10.1994 tarihi itibariyle kullanılabilir serbest kadro sayılarıdır.
926 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri Personel Kanunu'na tabi personel hariçtir.

dığını düşündürtmektedir. Aslında bu statünün yoğun kullanımı, 657 sayılı yasanın kapsamı içinde olanlara yeterli ücret verilememesinden doğan sıkıntıyı aşmak için Başbakanlık personeline ekonomik olanak sağlama kaygısına dayanmaktadır.

Devlet memurlarının ücret erozyonu: Bürokrasinin en çarpıcı erozyonu ekonomik boyutta olmuştur. 1980-1994 yılları arasında hükümetler devlet memurluğunu cazip olmaktan çıkarmakla kalmamış, memurları bir ekonomik darboğaza düşürmüşlerdir. 1984 yılından itibaren, daha önce yılda bir kez tespit edilen maaş katsayısının sözde memurların ekonomik durumunu iyileştirmek ve enflasyona ezdirmemek amacıyla 6 aylık dönemlerde tespit edilmesine başlanmış, böylece Ocak ayında yapılacak artışın yarısı baştan kesilip memurlar enflasyona yenik duruma düşürülmüştür. 1989 yılının ikinci yarısında ise aylık hesaplamalarındaki katsayı sistemi değiştirilip bu katsayı yıllara ve ünvanlara bağlı olarak verilerek ücret sistemi içinden çıkılmaz hale getirilmiştir. 1993 yılından itibaren ise katsayı artışları 3'er aylık dönemler halinde tespit edilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte esasen Genel Bütçe Kanunu ile tespit edilip yürürlüğe konulması gereken katsayı artışlarının ilk 6 aylık dönemi Genel Bütçe Kanunu ile düzenlenip daha sonraki 3'er aylık dönemlerdeki artış yetkisi Bakanlar Kurulu'na verilmiş olmaktadır.

Ayrıca bu ikinci 6 aylık dönemlerdeki artışın hükümetin keyfî kararlarına bırakılması memurun katsayı artışlarına da el konulmasını gündeme getirmiş; katsayı artışı yerini "seyyanen" (1994'te 200.000 T.L.) verilen zamlara bırakmıştır. Böylece devlet memurunun satın alına gücü 1979 yılının altında bir düzeye çekilmiştir.

1970'de liyakat, kariyer ve sınıflandırma sistemi getirerek tüm ayrıcalıkları ortadan kaldırmak amacıyla yürürlüğe konan 657 sayılı yasadan; hükümetlerin gerekli (özellikle malî) düzenlemeleri yapmamaları sonucunda 1980'den itibaren kopmalar başlamıştır. 1950-1979 yılları arasında bazı meslek gruplarına tanınan ayrıcalık bu dönemde artık yalnızca meslek gruplarına değil, kamu kurum ve kuruluşlarının tüzel kişiliklerine yaygınlaştırılmıştır. Bazı kamu kurumları, teşkilât yasalarına koyulan maddelerle ayrıcalıklı ödenekler ve ücretler elde etmişlerdir. Böylece 657 sayılı yasanın tüm kamu kurum ve kuruluşları için geçerli olan kariyer, liyakat ve sınıflandırma prensiplerine ücret sistemi (eşit işe eşit ücret ilkesi) çiğnenmiştir.

Bu ücret sistemi erozyonu aynı zamanda bürokratik işleyişi ve hizmeti de erozyona uğratmıştır. Zira Teşkilat Yasaları esasen ilgili kurumun görev ve yetkilerini belirleyen yasalar olmalıdır. Ancak 1980 sonrası Teşkilat Yasaları özlük haklarını kapsayan yasalara dönüşmüştür. Bu dönemde iktidarların tercihi tüm kamu görevlilerine yönelik düzenlemeler yerine zaten

TABLO 3

BAZI KAMU GÖREVLİLERİNİN AYLIK VE EMEKLİ AYLIĞINI GÖSTERİR TABLO

Unvan	Görev Aylığı	Emekli Aylığı
Müsteşar	30.766.100	20.116.875
Genel Md.	18.143.000	12.279.375
Gn.Md.Yrd.	13.092.000	7.081.875
Daire Bşk.	12.225.000	7.586.875
Baş (Müf.)	16.107.000	6.081.875
Şb. Md. (1/4)	9.940.000	6.009.375
Memur (7/1)	3.719.000	3.786.000
Memur (YHS)	3.753.000	3.942.000
Şef	5.842.000	5.853.375
Öğretmen	8.122.000	6.586.875
Vali	24.101.000	13.874.375
Kaymakam	18.088.000	9.380.000
Hakim	29.094.000	15.836.375
Öğretim Görevlisi (1/4)	19.919.000	6.586.875
Em.Gn.Md.	34.213.000	13.874.375
Em. Amiri	20.840.000	4.982.250
Komiser	20.554.000	4.664.625
Polis Memuru (Lise)	16.804.000	3.893.250
Kuvvet Kom.	37.575.000	25.143.000
Tuğgeneral	24.341.000	13.379.375
Albay	20.010.000	10.574.375
Kd. Başçavuş (1/3)	14.685.000	7.032.375
Baş Mühendis (1/4)	21.476.000	7.081.875
Müh. (1/1)	21.313.000	6.933.375
Uz. Dok. (1/4)	23.783.000	7.081.875
Diş Tabibi (3/1)	20.454.000	5.613.375
Eczacı (4/1)	19.519.000	5.155.500
Hemşire (Yük.)	18.407.000	4.532.250
Hemşire (Lise)	16.697.000	4.120.125
Sağlık Mem. (Lise)	16.530.000	3.893.250

(Tüm ünvanlarda 25 yıl hizmet esas alınmıştır. 1994 Ağustos ayı itibariyle)

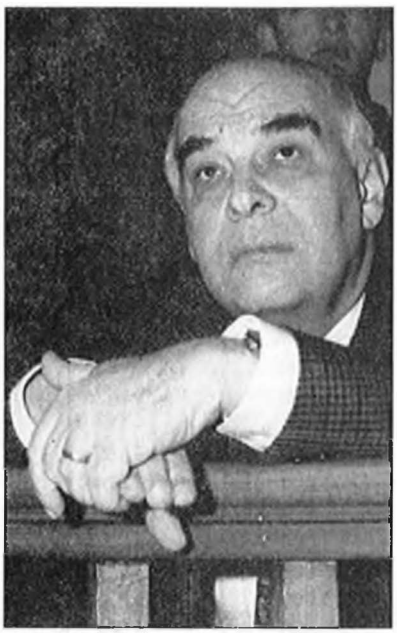

İLETİŞİM ARŞİVİ

İSKİ Skandalı, çok sözü edilen "temiz toplum operasyonu"nun başlangıcı olarak görüldü ama operasyonun devamı gelmedi. Kimilerine göre, bürokratların yapacağı soruşturmalarda böyle bir sonuca ulaşabilmek mümkün değildi zaten.

görece çok para alan kamu görevlilerine daha çok para aktarmak olmuştur. Bu amaçla gerek ünvan bazında, gerek kamu kurum ve kuruluşları bazında düzenlemeler yapılmasıyla ücret rejimi içinden çıkılmaz bir hale sokulmuştur.

1994 yılı itibarıyla bazı unvanlara ve kamu görevlerine verilen ödemelerin çeşitliliği, ücret rejiminin bol istisnalı dağınık yapısı hakkında fikir verebilir: İş Güçlüğü Zammı, İş Riski Zammı, Mali Sorumluluk Tazminatı, Temininde Güçlük Zammı, Asgari Ücret Farkı Tazminatı, Tayin Bedli, Yargı Ödeneği, Üniversite Ödeneği, Temsil Ödeneği, İdari Görev Ödeneği, Mahrumiyet Ödenekleri, Kuruluş ve Gelişme Güçlüğü Ödeneği.

Keza bazı kamu görevlerine verilen tazminatlar da şöyle çeşitlenmiştir: Türk Silahlı Kuvvetleri Tazminatı, Mülki İdare Amirliği Tazminatı, Emniyet Hizmetleri Tazminatı, Din Hizmetleri Tazminatı, Eğitim-Öğretim Tazminatı, Makam Tazminatı, Öğretim Yılına Hazırlık Tazminatı, Denetim Tazminatı, Olağanüstü Hal Tazminatı, Özel Hizmet Tazminatı, Uçuş ve Dalış Tazminatları, Ek Tazminat (Kalkınmada Öncelikli Yörelerde Çalışına Tazminatı)

Kimi ünvan ve görevlere verilen bu ödemelerin dışında kamu kurum ve kuruluşlarının Teşkilat Yasalarına dayanarak aldığı özel ödemeler de vardır.

Oysa tüm kamu görevlilerini kapsayacak düzenleme; Taban Aylığı, Kıdem Aylığı-Katsayı-Gösterge ve Ek Gösterge rakamlarında yapılmış olsa idi bu tüm kamu görevlilerini kapsayacak ve emekli aylığına da aynen yansıyacaktı. Oysa bu tür ek ödemeler emekli aylığına yansımamaktadır. Bazı kamu görevlilerinin 1994 yılı itibarıyla ücret düzeylerini gösteren tabloda (Tablo 3) hem ünvanlar arasındaki, hem kurumlar arasındaki, hem de çalışırkenki aylıklarla emekli aylıkları arasındaki uçurumları açıkça ortaya koymaktadır.

Devlet memurunun sosyal haklarındaki erozyon ve sendikalaşma: 1980-1995 yılları arasında, Devlet Memuru olmanın getirdiği kimi haklar ortadan kaldırılmıştır. Liberal öğretinin "devletin yaptığı hizmetlerden yararlananlar karşılığını öder" mantığının uç noktaya vardırılmasıyla, devlet memurları, birtakım hizmetlerden ücretsiz yararlanabilme ayrıcalığından yoksun bırakılmıştır. Bu dönemde memurların yitirdikleri sosyal haklar şunlardır:

1. İlaç Bedelleri: 1982 yılında yapılan düzenleme ile ilaç bedellerinin % 20'sini ödeme zorunluluğu getirilmiştir. 1995 yılı bütçe kanunu ile bu oran % 30'a çıkarılmak istenmişse de bütçe kanununda yer alması uygun olmadığından önerge ile geri çekilmiştir.

2. İşe geliş-gidişlerdeki ücretsiz servis araçları kaldırılmıştır. Ancak ulaşımın zor olduğu durumlarda kurulan servislerden yararlananlardan aylık 10 belediye otobüsü bileti ederi kadar ücret alınmaktadır.

3. Kamu konutlarının (lojmanların) satılması gündeme geldiğinden, kamu konutları yönetmeliği değiştirilerek, lojmandan yararlanacaklar en aza indirilmiş ve pek çok memurun lojmandan çıkarılması gündeme gelmiştir.

4. Sosyal Tesislerden (Kamp-Dinlenme Tesisi-Misafirhane-Kreş-Lokanta v.b.) yararlanma hakkı belirli ünvan sahipleriyle sınırlanmış, tesis ücretlerinde % 100'ün üzerinde artışa gidilmiştir.

5. Yemekhaneler taşaron şirketlere devredilmiş ve öğle yemeği ücretleri % 100 arttırılmıştır.

6. 1 yıl içinde 7 günden fazla sağlık izni (rapor) alan devlet memurunun yan ödemesinin % 25'inin kesilmesi hükme bağlanarak sağlık izni paralı hale getirilmiştir.

Sosyal ve ekonomik olanakları kısıtlanan, çalışma şartları bozulan devlet memurları mevcut haklarını koruyup yeni haklar elde edebilmek için örgütlenmeye yöneldiler. Etkin ve zorlu bir mücadele sonucunda 1991 yılında kamu çalışanları sendikalarını kurdular. Sendikalar her şeyden önce neredeyse "kapı-kulu" sözcüğü ile özdeşleşmiş olan "devlet-memuru" adına karşı çıkıp "kamu çalışanı-emekçisi" kimliğini vurgulayarak, bürokraside yeni bir yapılanma ve yeni bir sistem arayışına başladılar. "Nasıl Bir Kamu İstihdam Politikası?", "Kim Devlet Memurudur?", "Devlet Memuru Nasıl Örgütlenebilir?" sorularını gündeme getirdiler.

21. yüzyılın eşiğinde kamu bürokrasisi

GENCAY ŞAYLAN

Kamu bürokrasisi, 1980'li ve 1990'lı yıllarda da tartışma odağı olma konumunu devam ettirmiş gözükmektedir.

Türkiye'de yerleşik yaygın bir kanaate göre devlet gerektiğinden çok daha fazla memur istihdam etmekte ve böylece vergi ödeyen vatandaş aslında çoğu gizli işsiz olan yüzbinlerce memuru beslemektedir. Böylece toplumun genel refahı için kullanılabilecek, azımsanmayacak oranda kaynak son derece verimsiz bir biçimde kullanılmaktadır. Devlet dairelerinin görünümü ve toplumda çok açık hale gelmiş siyasi kayırmacılık kamuoyunda bu tür değerlendirmeleri güçlendirmektedir.

Kamu bürokrasisinin azımsanmayacak bir hızla büyümesi sadece Türkiye'ye özgü bir süreç değildir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında kamu hizmetlerinin kapsam ve içeriğinde ortaya çıkan büyüme hemen hemen her yerde kamu bürokrasilerinin istihdam hacmini dramatik bir biçimde genişletmiştir. Bu refah devleti uygulamasının, bir başka deyişle toplumsal adaleti ve daha eşitlikçi bir toplumsal düzeni hedef alan yeni, sosyo-ekonomik işlevli kamu hizmeti anlayışının doğal sonucudur.

Bu gelişme Türkiye'de de yansımasını bulmuş ve kamu görevlilerinin sayısı sürekli bir artış göstermiştir. Örneğin planlı döneme geçiş yılı olan 1963'te memur başına düşen nüfus 65.9 iken, bu sayı 1976 yılında 42.5, 1980 yılında 34.0 olmuştur. Ancak gelişmiş ülkelerde memur başına düşen ortalama nüfus 13 civarındadır. Türkiye'de sözleşmeli personeli, sürekli ve geçici işçileri de hesaba alıp kamu görevlisi başına düşen nüfus hesap edildiğinde bile gelişmiş ülkeler ortalamasının gerisinde kalındığı ileri sürülebilmektedir.

Sermayenin akışkanlığının alabildiğine özgürleştiği küreselleşme gerçeği, mali sermayenin kısa erimli ve spekülatif içerikli kazanç elde etme sürecine indirgenebiliyorsa yolsuzlukların dünya ölçeğinde yaygınlaşması beklenen bir gelişme olarak değerlendirilebilecektir. Nitekim tıpkı son yıllarda Türkiye'de ortaya çıkan İlksan, İSKİ ya da Emlak Bankası türündeki yolsuzluklar yaygın bir biçimde her yerde görülmektedir. 1980'li ve 1990'lı yıllarda olağanüstü bir yoğunlaşma gösteren yolsuzluklar ile küreselleşmeye bağlı yeniden yapılanma süreci arasında, en azından yüksek bir korelasyonun var olduğu yadsınamamaktadır.

Refah devletinin budanması ve özelleştirme bürokrasinin sosyo-ekonomik işlevlerinin tasfiyesi anlamına gelmektedir. Bu dönüşümün bürokrasi açısından getirdiği değişim, hem sayıca büyüklüğün azalması, hem de bilgi ve beceri türünün değişimidir. Sosyo-ekonomik içerikli hizmetleri gerçekleştirmek için gerekli bilgi ve

ABCARŞİVİ

Ahmet Özal, "resmi" bir görevi olmamasına rağmen, 80'li yılların bürokrat atamalarındaki en etkili isimlerden biriydi. "İthal" bürokratların çoğu, Ahmet Özal'ın arkadaşlarıydı.

ABCARŞİVİ

Bülent Şemiler, "prensler" kuşağının en parlak isimlerindendi. Emlakbank'taki icraatları uzun süre tartışıldı. Şemiler daha sonra kendi bankasının başına geçti.

beceri yerine düzeni koruma ve kollama becerisi geçmektedir.

Yeniden yapılanma ya da bir başka deyişle yeni dünya düzeninin egemen düşünce biçimi "yeni liberalizm" olarak tanımlanmaktadır. Yeni liberal düşünce kampına mensup olanlar arasında çok yaygın bir yaklaşım, yoğunlaşan yolsuzluklar için kamunun sosyo-ekonomik içerikli işlevler yüklenmesini neden göstermektedir. Elinde üstün otorite gücünü tutan kamu bürokrasisinin sosyo-ekonomik içerikli görevler yüklenmesi, bu görevlere yönelik kararlar vermesi kaçınılmaz olarak birtakım rantların doğmasına neden olmakta, yine kaçınılmaz olarak kararlarla birtakım kıymet transferleri yapılmaktadır. Eğer bir kamu kararı ile herhangi bir rant doğuyorsa yolsuzluk davranışı önlenmesi mümkün olmayan bir gelişme olacaktır. Kuşkusuz bu görüşün doğruluk derecesi tartışmaya açıktır. Ancak açıklanması gereken ilginç nokta, 1980'li yılların başından beri neo-liberal politikaların her yerde, yaygın bir biçimde uygulanmasına karşın yolsuzluk davranışlarının azalmadığı, aksine giderek arttığıdır.

Kamu bürokrasisinin bunalımı

Yeniden yapılanma dönemi olarak nitelendirilebilen 1980'li ve 1990'lı yıllarda Türk kamu bürokrasisi kapsamlı ve yoğun bir gerileme süreci sergilemiş gözükmektedir.

Sözü edilen dönemde bürokrasinin sayısal olarak ciddi ölçekte bir küçülme sürecine girdiği söylenebilmektedir. Örneğin kamu görevlilerin sayısı 1963-70 döneminde yüzde

80'lerin Altın Çocukları: Prensler

HAYRİ KOZANOĞLU

Prensler, 80'li yılların ikinci yarısından başlayarak toplumsal gündemimize girdiler. Hayali ihracatın cirit attığı bir dönemde, Cemal Süreya'nın deyişiyle: "Turgut Özal'ın gerçekleştirdiği hayali ithalat" oldular. Çoğu Amerika cihetinden gelen prenslerin "Ahmed'in Arkadaşları" kimliği 20 Ekim 1991 seçimleri sonunda belki fesholdu ama, Coşkun Ulusoy'un 1994 sonbaharında Ziraat Bankası'ndan istifasına dek bürokraside bireysel serüvenlerini sürdüren prens kalıntılarına rastlanıldı. Bürokrasiden tasfiyeleri, eski prenslerin adlarının yolsuzluk, rüşvet, usulsüz harcamalarla birlikte anılmasını engelleyemedi. Örneğin 5 Nisan sonrası faaliyeti durdurulan, talana uğramış bankalarda gene onlarla karşılaştık. Saltanat dönemlerinde edindikleri güç, para ve ilişkiler (kendi terminolojileriyle "connectionlar") mi onları bu çeşit yollara sevkediyordu, yoksa Ahmet'in kendi tıynetine uygun arkadaşlar seçmesiyle mi açıklanabilirdi bu durum bilinmez. 1994 sonbaharında Engin Civan'ın vurulup, ardından kendini hapiste bulması ile hem prenslik müessesesinin, hem de "Aile"nin son prestij kırıntıları da süpürüldü gitti. İşin ilginç yanı, Civan Vakası'nın kamunun denetim mekanizmalarının devreye girmesiyle değil, "sahtekârlığın dürüstlüğü" kuralına bile itibar edilmeyip, "ganimetin paylaşımında" yolsuzluk yapılmasıyla su yüzüne çıkmasıydı.

Prensler 80'li yılların ortalarına denk gelen ilk dönemlerinde sempatiyle karşılandılar. Bunda, toplumun o dönem Turgut Özal'ın her icraatinde bir keramet bulan ruh halinin de payı vardı: Türkiye'de yükselen değerlerin şekillendiği, gençlik kesiminde lisan öğrenme, yurtdışına kapağı atabilme özlemlerinin tam bir histeri halini aldığı, parlak bir kariyer çizgisinde yükselme hayallerinin hayatın merkezi olmaya başladığı bir dönemde toplum sahnesine çıkmış olmalarının da. Herkesin kendi veya çocuğu için hayal ettiği Amerika olayını yaşamış, genç yaşta zirveye ulaşmış parlak örneklerdi. "Batık kredilerin üzerine giden cesur genç" imajıyla TV programlarında pazarlanmaları da umut kaynağı olmalarına katkıda bulundu.

Türkiye'nin dünya ekonomisine entegre olmaya çalıştığı, finansal ve ekonomik liberalleşme adımlarının gereksiz bir acelecilikle atıldığı bir dönemde, IMF ve Dünya Bankası orijinli gençlerin ekonomi bürokrasisinin zirvelerine yerleştirilmesi Batı dünyasında da destek buldu. *Financial Times, Euromoney* gibi yayın organları onlara "Jön Türkler" yakıştırmasıyla övgüler yağdırdı. Zaten, Şili'de ekonomi yönetiminin "Chicago Boys" adı verilen ABD eğitimli kadrolara (General Pinochet tarafından) ihalesiyle başlayıp,

→

6.5, 1971-76 döneminde yüzde 7.6, 1977-80 döneminde yüzde 9.1 artış göstermiş; ancak 1980-86 döneminde bu artış hızı yüzde 1.6'ya düşmüştür. Nitekim 1980'li yıllarda memur başına düşen nüfus sayısının yükselmesi de bürokrasinin sayıca küçülme eğilimi içine girdiğini göstermektedir.

Bürokrasinin sayısal olarak göreli bir gerileme içerisine girmesi, daha az sayıda memur ile daha verimli ve etkin hizmet sağlaması sonucunu verebilir. Bu durumda bürokrasinin eğitim ve beceri düzeyi yükselmiş olacak, buna bağlı olarak da kaynak dağılımında payının artması beklenecektir.

1980'li ve 1990'lı yıllarda bürokrasinin eğitim düzeyi, bilgi ve beceri açısından bir gelişme göstermediği,

ABC ARŞİVİ

Yine prensler kuşağından Engin Civan, "yol arkadaşları"nın en bahtsızıydı belki de. Birçok arkadaşının adı yolsuzluk söylentileriyle birlikte geçti ama Civan vak'asında silahlar konuşunca, olay cezaevi koğuşuna kadar uzandı.

Meksika, Brezilya ve diğer bazı Güney ülkelerinde görülen benzer uygulamalar, benzer övgülere mazhar olmuştu.

Turgut Özal'ın, "Mekteb-i Mülkiye mezunlarının Türkiye'yi idare etme sevdası en büyük problemimizdir" diyerek bürokrasiye açıkça cephe aldığı bir dönemde sadakatleri, sorumlulukları ve beklentileri "Aile"yle sınırlı Prensler "probleme" bir çözüm olarak görüldü. Özal'ın fikirlerinin hayata geçmesini yavaşlatan her kural, bürokratik teamül temizlenmeliydi. Bürokrasiyi meslek seçen bürokratın uzun vadeyi de hesaba katma anlayışı, gerektiğinde başka siyasi güçleri de kollama alışkanlığına son verilmeliydi. Üstelik ileride uygulanacak kamu sektörünün tasfiyesi planları içinde, kamuya güvensizlik ideolojisi, IMF ve Dünya Bankası günlerinden hamurlarına yer eden Prensler biçilmiş kaftandı. Ayrıca bu çocuklar parti içindeki Muhafazakâr ve Hareketçi kanatlara, yer yer hükümete karşı da Aile'nin özerkliğinin teminatı olacaklardı. Prenslerin Ahmet Özal'ın inisiyatiflerini yadırgamayacakları da göz önüne alınmış ailenin örnek evladı Ahmet Özal'a yaş ve formasyon olarak yakın kişilerin devlet idaresinde başarılı olacakları samimiyetle düşünülmüş olabilir.

Prenslerin iyi niyetli olanlarının da başarılı olmaları, iyi tanımadıkları bir toplumun, önceden adını bile duymadıkları kurumlarında, zihniyetlerini kavrayamadıkları kadrolarla mümkün değildir. Prenslerin çoğu, modern yönetim anlayışına sahip olduklarını dillerinden düşürmemelerine karşılık, hiçbir yönetim kademesinde denenmeden tepeye oturtuldukları için ne yapacaklarını şaşırdılar. Çünkü, değil bürokrasinin zirvelerinde, orta yönetim kademelerinde bile sorumluluk üstlenecek bir deneyim ve formasyona sahip değildiler. Tüm faturayı, tembel, bilgisiz, kötü niyetli ön kabulüyle işe başladıkları mevcut kadrolara çıkarmaya çalıştılar.

Türkiye'de, üstelik kamu hizmetinde çalışmayı kendileri için fedakarlık gördükleri için, "bu çocuklara ilişmeyin" direktifinin de etkisiyle hesapsız harcamalarından, devlete fatura ettikleri lüks tüketimlerinden hiç rahatsızlık duymadılar. Arkalarını dönüp gittiklerinde, bıraktıkları enkaz kendilerinin de gönüllü olduğu özelleştirme argümanlarına tutamak olduğu için, belki de mutlu oldular. Yolsuzluk rüşvet olaylarına hangilerine ne oranda karıştıklarını bilmek kolay değil; anlaşıldığı kadarıyla, işe Mafia karışmazsa öğrenmek de.

Peki tarih onlar için ne hükme varacak? Bunu en güzel Cemal Süreya ifade etmişti ama, o bile şimdilik Civan'ın, belki ileride başkalarının "zabıta tarihine" malolacağını öngörememiştir.

Bence bunların adları tek tek kısa günde unutulacak: Ama bir arada her zaman anılacaklar. Tarihsel bir kesitin tanınmış öğeleri, reklam tasarımları, yol imlasında geçici ve ara önlemler, fresk için kovayla duvara atılmış boyalar...

aksine bir gerileme içinde olduğu söylenebilir.

Devlet Personel Başkanlığı tarafından uygulanan kapsamlı bir araştırmaya göre devlet memurlarının eğitim durumu da oransal olarak şöyledir:

İlkokul mezunları	16.0
Ortaokul mezunları	12.8
Lise ve Dengi okul mez.	35.1
2 ya da 3 yıllık Yük. Ok. mez.	22.9
4 yıllık yüksek öğrenim	12.0
Lisansüstü diplomalılar	01.3

Türkiye'de yüksek öğrenim kurumlarının öğretim düzeyi açısından ciddi sorunları olduğu ve bu sorunların giderek yoğunlaştığı göz önüne alındığında en azından eğitim-öğretim değişkenine bağlı olarak kamu bürokrasisinde ciddi bir liyakat darboğazı vardır ve ağırlaşmaktadır.

Devlet memurları ya da bir başka deyişle kamu bürokrasisini tanımada rol oynayabilecek bir değişken de yaşa göre dağılımdır. Devlet Personel Dairesi'nin sözü edilen araştırmasına göre kamu bürokrasisinin yaşa göre oransal dağılımı şöyledir:

18 Yaştan küçük olanlar	00.1
19-29 Yaş arası olanlar	32.6
30-41 Yaş arası olanlar	48.0
42-53 Yaş arası olanlar	17.0
54 Yaştan büyük olanlar	02.5

Görüldüğü gibi Türkiye'de devlet memurlarının çok büyük bir bölümü, yüzde 80.7'si 40 yaşın altındadır. Son yıllarda yeni memur ataması önemli ölçüde azaltılmış olsa da, kamu bürokrasisi "genç" olarak nitelenebilmektedir.

Devlet memurluğuna yönelik talep, büyük ölçüde ciddi işsizlik sorunu olan kişi ve kesimlerden gelmekte, bir başka deyişle işgücü piyasasında yarışmacı özelliğe sahip kişi ve kesimler kamu görevlerine giderek daha yoğun bir biçimde itibar etmektedir. Bu gelişmede kamu bürokrasisinin ve özellikle örgütlenme hakkı olmayan memurların bir gelir grubu olarak sergiledikleri büyük gerileme çok ağırlıklı bir rol oynamaktadır.

Profesör Meral Tecer'in yaptığı hesaplamalara göre memurlar 1980'li yıllarda gelir grubu olarak da önemli oranda gerileme göstermişlerdir. Örneğin memur maaşlarının 1970 yılındaki satın alma gücü 100 olarak kabul edilecek olursa endeksin 1978 yılında 92.6'ya, 1980 yılında ise 49.3'e indiği görülmektedir. Yüksek enflasyon ve buna ek olarak emek gelirlerini bastıran 24 Ocak kararları memur kesiminin satın alma gücünü 10 yılda yarıya düşürmüştür. Askeri yönetim yerine seçimle iş başına gelen sivil yönetimlerin geçmesi ve tekrar toplu pazarlık sisteminin işlemeye başlaması işçi kesiminde göreli bir iyileştirmeye neden olurken memurların durumunda bir gelişme sağlanamamıştır. Örneğin aynı satın alma endeksi 1985 yılında 63.9, seçim yılı olmasına karşın 1992'de ise 72.2 olmuştur.

Görüldüğü gibi 1992 yılında bile memur maaşlarının satın alma gücü 1970 düzeyinin bir hayli altında kalmaktadır. Profesör Tecer'in hesaplarına göre 1970 yılında kişi başına düşen GSMH endeksi 100 kabul edilecek olursa bu sayı 1992 yılında 324.561,4 olmuştur. Bu büyümenin, bir başka deyişle ekonomik gelişmenin nominal ifadesidir. Buna karşılık 1970 yılında ortalama net maaşlar için 100 olan endeks 1992 yılında ancak 163.553,7 olabilmiştir. Buna göre memurlar 22 yıllık dönem içinde büyümeden pay alamamışlar, aksine büyük bir gerileme dönemi içine girmişlerdir.

Kamu bürokrasisinin böylesine büyük bir gerileme sergilemesi beklenen doğal sonuçlarını vermiştir. Bürokrasinin prestij ve etkinlik yitirmesi, bilgi ve beceri düzeyi yüksek kişilerin bürokrasinin istihdam olanaklarına ilgi göstermemesi ve sürekli kan kaybı sözü edilen doğal gelişmeler arasında sayılabilmektedir. Bu gelişmeler çerçevesinde kamunun ekonomik işlevlerinin çöküşü beklenmeyen bir gelişme olmamıştır. Aksine bu çöküş yeniden yapılanmanın temel ekonomi politikalarından biri olan özelleştirme için olumlu bir ortam hazırlamıştır.

Kamu bürokrasisine egemen "kamu çıkarı", "topluma hizmet", "öncülük misyonu" vb. türden değer yargılarının yeniden yapılanma süreci açısından işlevsel olmadığı, aksine işlevsiz olduğu söylenebilmektedir. Bu değerler aynı zamanda kendine özgü bir bürokrasi etiğinin oluşumuna kaynaklık etmektedir. İşte yolsuzluk tutum ve davranışlarının yoğunlaşması sözü edilen etiği yok etmekte ve böylece yeniden yapılanma süreci açısından önemli bir işlevi yerine getirmektedir.

KAYNAKÇA

Meral Tecer, Kamu Görevlilerinin Ekonomik Hakları, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 26 s. 3, Eylül 1993.

Cumhurbaşkanlığı

Cumhurbaşkanlığı
ALPER SEDAT ASLANDAŞ

Kenan Evren
DOÇ. DR. BASKIN ORAN

Turgut Özal: Siyasi - ideolojik bir portre
DOÇ. DR. LEVENT KÖKER

ÇERÇEVE YAZILAR

"Başkanlı parlamenter rejim"
BASKIN BIÇAKÇI

By-Pass: Bir kriz parodisi
BASKIN BIÇAKÇI

☞ Anayasa, Hukuk Düzeni ve Yargı, Hükümetler ve Yürütme, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Parlamento ve Yasama, Seçim, Siyasal Partiler

Cumhurbaşkanlığı

ALPER SEDAT ASLANDAŞ

1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla ihdas edilen Cumhurbaşkanlığı yetmiş bir yıl boyunca yürürlüğe giren üç anayasada değişik biçimlerde düzenlenmiştir. Bu Anayasalar esas olarak parlamenter hükümet sistemini benimsemişler ve Cumhurbaşkanlığı da farklı yetkilerle donatılmakla birlikte temelde bu sisteme göre konumlandırılmıştır. Anayasal düzenlemeler topluca ele alındığında Cumhurbaşkanlığına ilişkin Anayasal gelenekler ve farklılaşmaların birlikte varolduğu görülmektedir.

Öncelikle Cumhurbaşkanı üç Anayasada da "devletin başı" sıfatını haizdir. Bu sıfatla Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil eder. Tarihsel varoluş nedeniyle uyum içinde olan bu sıfatı dolayısıyla, Cumhurbaşkanına Başbakanı atamak, Bakanlar Kurulunu onaylamak, büyükelçileri atama ve kabul, bazı mahkûmların cezalarını af gibi yetkiler verilmiştir.

Anayasal gelenek içerisinde Cumhurbaşkanı yürütme içinde yer alır ve yürütmenin diğer kanadı olan hükümetin aksine "sorumsuz"dur. Yani Cumhurbaşkanı göreviyle ilgili işlemlerden sorumlu değildir. Bunun doğal sonucu olarak da, bütün kararları Başbakan ve ilgili bakan tarafından imzalanır. Sorumluluk hükümete aittir. 1982 Anayasası bu kuralın dışında Cumhurbaşkanının tek başına yapacağı işlemleri kabul etmiş fakat bunlarla ilgili olarak da sorumluluk yüklememiştir.

Cumhurbaşkanının görevi sırasında yalnızca "vatana ihanet"ten sorumlu olacağı kabul edilmiştir. Bu yönde bir yargılama için, Meclisin nitelikli bir çoğunlukla bunu kabul etmesi koşulu vardır.

Cumhurbaşkanının Meclis tarafından seçilmesi Cumhurbaşkanı seçimiyle ilgili yerleşik bir Anayasal gelenektir. Cumhurbaşkanının nasıl seçileceği konusunun siyasi gündemi sık sık işgal etmesine karşın, Anayasaların parlamenter hükümet sistemi tercihi içerisinde, Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi benimsenmemiştir. Yalnızca, 7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren Meclis tarafından da gerçek anlamda halk tarafından da seçilmemiştir. 1982 Anayasası'nın geçici düzenlemesi (9. madde) gereği, Anayasanın kabulüyle Milli Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren de Cumhurbaşkanı seçilmiş kabul edildi. Anayasaya verilen "evet" oyu, aynı zamanda Evren'in Cumhurbaşkanı olmasının da onaylanması demek oluyordu.

1924 ve 1961 Anayasaları Cumhurbaşkanının TBMM üyeleri arasından seçileceğini öngörürken, 1982 Anayasası Meclis dışından da seçilebilmeyi hükme bağlamıştır. Aslında 1961 Anayasası döneminde anayasal düzenlemenin tersine, Cumhurbaşkanları TBMM dışından bulunmuştur. Anayasaya karşı hileyle, Cumhurbaşkanı kontenjanından Cumhuriyet Senatosu'na üye yapma yolu kullanılarak hızla TBMM üyesi yapılan kişiler Cumhurbaşkanı olabilmiştir. Bu dönemde seçilen üç Cumhurbaşkanı da genel oyla TBMM üyesi olmamış, asker kişilerdi. Bu dönemde yaşanan örnekler ve siyasî yaşamdaki olası tıkanıklıklar dikkate alınarak, 1982 Anayasası'nda TBMM dışından da Cumhurbaşkanı seçilmesi yolu açık tutulmuştur. Anayasanın Cumhurbaşkanı seçimini düzenleyen maddelerinin işletildiği 8. ve 9. Cumhurbaşkanı seçimlerinin ikisinde de Cumhurbaşkanı Meclis üyeleri tarafından seçilmiştir.

Cumhurbaşkanı seçiminde gözlenen bir olgu da, mevcut koşullara göre değişen biçimleriyle ordunun aktif rol oynamasıdır. Bugüne kadar görev yapan dokuz Cumhurbaşkanının altısı asker kökenlidir. 1960 ve 1980 askerî müdahalelerinin ardından, döne-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Halef-selef birarada... Darbeyi izleyen dönemin ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı Turgut Özal, 12 Eylül'den dokuz yıl sonra Kenan Evren'in yerini alarak cumhurbaşkanı olacak, aradaki cumhurbaşkanı-başbakan ilişkisi de kâh gerginliklerle kâh dayanışmalarla sürdürülecekti. İki tarafın da birbirlerine borçları vardı...

nin Genelkurmay Başkanları Cumhurbaşkanı seçilmişlerdir. Bu yöntem, sivil yönetime geçişte darbeciler ve politikacılar arasında karşılıklı güvence olarak kabul görürken, 60'lı ve 70'li yıllarda asker kökenli kişilerin Cumhurbaşkanı seçilmesi bir tür sivil kitlenmenin tezahürü olarak kabul edilebilir. Öyle ki, parlamentoda belirli bir siyasî irade etrafında yeteri çoğunluk varken bile, parlamento içinden Cumhurbaşkanı seçme yönünde siyasî bir irade ortaya konulamamış, açıkça Anayasal rejime sahip çıkılamamıştır.

Cumhurbaşkanının belirli bir süre için seçilmesi ve yeniden seçilememesi giderek yerleşen bir başka Anayasal gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. 1924 Anayasası'nda Meclis seçimleriyle aynı olan seçim süreci 1961 ve 1982 Anayasalarında yedi yıla çıkarılmış; 1924'de mümkün olan tekrar seçilme değiştirilerek, 1961'de arka arkaya iki kez seçilememe, 1982'de tekrar seçilememe hükmü getirilmiştir.

Konuyla ilgili yerleşik bir başka düzenleme de, Cumhurbaşkanının konumu ve yetkileri göz önüne alınarak nitelikli bir çoğunlukla seçilmesidir. 1961 ve 1982 Anayasalarında Cumhurbaşkanının ilk turlarda Meclis üye tam sayısının üçte iki çoğunluğuyla, sonrasında salt çoğunlukla seçilmesi öngörülmüştür. 1982 Anayasası önceki Anayasalardan farklı olarak yapılacak son (dördüncü) tur oylamada Cumhurbaşkanı seçilememe durumunda Meclis seçimlerinin yenileneceği düzenlemesini getirerek Cumhurbaşkanlığı seçiminin krize dönüşmesini engellemeyi amaçlamıştır. Bu düzenlemenin uygulandığı 8. ve 9. Cumhurbaşkanı seçimlerinde iki Cumhurbaşkanı da üçüncü turda seçilmişlerdir.

Salt çoğunlukla seçilme, Cumhurbaşkanı üzerinde partiler arasında geniş bir uzlaşmanın kolay sözkonusu olmadığının da göstergesi olarak kabul edilebilir.

Cumhurbaşkanı seçimi ile ilgili olarak bir başka gelenek de Cumhurbaşkanı seçilecek kişinin belli bir yaşın (40) üstünde ve yüksek öğrenim yapmış olması doğrultusundadır.

1924 Anayasası döneminde görülen "parti lideri Cumhurbaşkanı" pratiğinin 1950'li yıllarda yarattığı sorunlar dolayısıyla sonraki Anayasalar Cumhurbaşkanının tarafsızlığını öne çıkarmışlar ve tarafsızlığı sağlamlaştıran düzenlemelere gitmişlerdir. Cumhurbaşkanı seçilenin partisinden ve Meclis üyeliğinden istifa etmesi zorunluluğu, nitelikli bir çoğunlukla seçilmesi, görev süresinin kendisini seçen meclisin süresinden

daha uzun olması, yeniden seçilememe gibi düzenlemeler Cumhurbaşkanının "partiler üstü" konumuna işaret etmektedir. Tarafsızlık 1961 Anayasası döneminde tartışma konusu olmazken, 1982 Anayasası döneminde, -özellikle 8. Cumhurbaşkanıyla ilgili olarak- ciddi bir tartışma konusu olmuştur.

Uygulamada tarafsızlık, siyasî yaşama seyirci kalma ile sık sık müdahale ederek başka organların görev alanlarına karışma gibi iki uçta değerlendirilmiş, parlamenter sistem kalıplarına tümüyle uygun bir görev anlayışı pek de yaşama geçirilmemiştir. Özellikle, siyasî parti liderliğinden Cumhurbaşkanlığına geçme (lider Cumhurbaşkanı) sözkonusu olduğunda sorun daha da ciddileşmektedir. Bu durumda Cumhurbaşkanını, eski partisiyle ilişkiden, eski siyasî davasının yararına uygun davranmaktan alıkoymanın sırf Anayasa hükümleriyle sağlanamayacağı açıktır. Sorunun çözümünün esas olarak "parlamenter gelenekler" ve "siyasî ahlâk" alanında aranması daha yerindedir.

Cumhurbaşkanlığıyla ilgili yerleşik düzenlemeler arasında göze çarpan diğer bir husus da Başkomutanlığın Cumhurbaşkanı tarafından temsil edilmesidir. Uygulama Kurtuluş Savaşı sırasında Başkomutanlığın Mustafa Kemal'e verilmesinden bugüne süregelmektedir. Anayasal sistem içerisinde Başkomutanlık esas olarak TBMM'nin manevî varlığından ayrılmazken, barış zamanı Cumhurbaşkanı tarafından temsil edilmekte, savaş zamanında ise fiilen Genelkurmay Başkanı Cumhurbaşkanı nâmına yürütmektedir. Cumhurbaşkanının "devletin başı" sıfatıyla uyum içinde olan bu temsil, aynı zamanda sivil iktidarın üstünlüğünün ve egemenliğinin halkta olduğuna sembolik bir vurgudur.

Cumhurbaşkanının yasama organı ve hükümetle olan ilişkileri, tutarlı bir anayasal geleneğin oluşturulamadığı en önemli alandır. Yürütmenin ortağı ve başı olarak Cumhurbaşkanı özellikle kanunları bir daha görüşülmek üzere Meclise geri gönderme, Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açma, atama kararnamelerini imzalama gibi yetkileri kullanırken Meclis ve hükümetle karşı karşıya gelmektedir. Cumhurbaşkanlarının, hükümetin Meclis çoğunluğuna dayanarak çıkardığı kanunları onaylamamak, üst düzey bürokratların atamalarını imzalamamak gibi yetkilerini kullanmaları hükümetleri rahatsız etmiş, iki başlı yürütme eleştirilerine yol açmıştır.

1982 Anayasası dönemindeki Cumhurbaşkanlarının, "Çankaya Noteri olmama" diye özetlenen bir geleneği oluşturdukları rahatlıkla söylenebilir. 7 . Cumhurbaşkanı Kenan Evren, askerî darbe sonrası başlayan Milli Güvenlik Konseyi döneminde oluşturulan düzenin bozulmaması; 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal Cumhurbaşkanı seçilmesini meşru kabul etmeyen siyasî muhaliflerinin kurduğu koalisyon hükümetini başarısız kılmak; 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel eski lideri olduğu iktidar partisine mensup Başbakanın kimi siyasî projelerini bozmak için güçlü konumlarının verdiği olanakları kolaylıkla kullanmışlardır. Denilebilir ki, eski taraf konumdan, tarafsız konuma rahat bir geçiş yapılamamış, anayasanın verdiği geniş yetkiler de bu olumsuzluğa uygun bir zemin sağlamıştır.

Gerçekte, Anayasal düzenleme ne olursa olsun ülkemizde Cumhurbaşkanları hep güçlü konumda olmuşlardır. 1924 Anayasası'nın sembolik Cumhurbaşkanları en güçlü siyasi aktörler olmuşlardır. Bunu yaratan, Mustafa Kemal Atatürk ve İsmet İnönü'nün güçlü siyasi önderlikleriydi. Aynı dönemde görev yapan 3. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ise tek parti iktidarına son veren siyasî bir çoğunluğun lideri olması nedeniyle yeterince güçlüydü.

ABC ARŞİVİ

Necip Torumtay, Körfez Savaşı'nı izleyen aylarda Cumhurbaşkanı Turgut Özal'la anlaşmazlığa düşerek, Genelkurmay Başkanlığı'ndan istifa etti. Torumtay, daha sonra yayımlanan anılarında, Özal'ın "kafasına göre hareket etme" tavrından yakınacaktı.

1961 Anayasası'yla Cumhurbaşkanlığı sembolikleştirilmek istenmiş, fakat bu dönemde seçilen Cumhurbaşkanları asker kökenli olmalarından kaynaklanan bir güç sahibi olmuşlardır. 4. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ve 5. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ordunun asıl belirleyici olduğu bir süreç sonrasında Cumhurbaşkanlığına seçilen generallerdir. Emekli Oramiral Fahri Korutürk'ün, politikacıların orduyu hoşnut etme arayışlarının sonucunda oluşan bir uzlaşmayla 6. Cumhurbaşkanı seçilmesiyle, asker kökenli Cumhurbaşkanı geleneği bozulmamıştır. Genelkurmay karargâhından Cumhurbaşkanı çıkarma uygulaması, politikacıların uygun bir asker kökenli aday üzerinde anlaşamamaları üzerine 1980 yılındaki Cum-

hurbaşkanlığı seçiminde yaşama geçirilememiş, ancak 12 Eylül darbesi sonrasında Orgeneral Kenan Evren'in Cumhurbaşkanı olmasıyla fiilen sürmüştür.

1982 Anayasası bu alanda Anayasa düzeni dışındaki öğelerin yarattığı "güçlü Cumhurbaşkanları"ndan, Anayasal düzenlemeyle yaratılan "güçlü Cumhurbaşkanlığı"na uzanan bir yol olarak özetlenebilir. Bakanlar Kurulu'na Başkanlık etme, başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu kararıyla -hükümetin ortağı durumunda- olağanüstü hal ve sıkıyönetim ilan etme, Kanun Hükmünde Kararname çıkarma, Anayasanın uygulanmasını, devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetme, Anayasa değişikliklerini halkoyuna sunma, Anayasa mahkemesinde iptal davası açma, Başbakanın isteğiyle Bakanların görevine son verme, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Kullanılmasına karar verme, koşullar gerçekleştiğinde TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar verme, yüksek yargı organlarına üye, Yüksek Öğrenim Kurulu'na, Devlet Denetleme Kurulu'na başkan ve üye, üniversitelere Rektör atama gibi yetkiler güçlü Cumhurbaşkanının 1982 Anayasası'ndaki anlatımıdır.

Bu konumlarıyla Cumhurbaşkanlarının 1982'den sonra rejimin istikrarlı ve krizsiz işleyişine katkıda bulunmak bakımından işlevli oldukları ise söylenemez. Cumhurbaşkanının yetkileri siyasî alanda ortaya çıkacak sorunların aşılmasına katkı sağlamaya dönük olarak artırılırken, uygulamada tam tersi bir sonuçla, Cumhurbaşkanları bizzat sorunların çıkmasında etkili rol oynamışlardır. Bu dönemde Cumhurbaşkanlığına ilişkin Anayasal hükümlerin kısmen ya da tamamen yeniden düzenlenmesini istemeyen hemen hemen hiçbir siyasal parti ya da kuruluş yok gibidir. Hatta bizzat Cumhurbaşkanları da bu tartışmalara katılmışlardır. Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi ve yetkileri bu alandaki tartışmaların iki temel konusu olmuştur.

Türk Anayasal gelişimi içerisinde, parlamenter sistemin giderek yerleşmesi ortaya çıkan belirgin bir özellik olmasına karşın, Cumhurbaşkanının bunun gereği olan sembolik, törensel bir konum yerine genişleyen yetkilerle donatılması çelişkili bir durum yaratmıştır. Anayasanın, geçmiş döneme dönük tepkisel bir tutumla inşa edilen rejimin sorunlarını Cumhurbaşkanını güçlendirerek aşma planı büyük ölçüde başarısızlığa uğramıştır.

7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren

12 Eylül askeri darbesinin lideri, Milli Güvenlik Konseyi ve Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, 7 Kasım 1982'de 1982 Anayasası'nın halkoylamasında kabulüyle birlikte, Anayasanın geçici 9. maddesi gereği Cumhurbaşkanı oldu.

7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren Cumhurbaşkanlığı süresince 12 Eylül rejiminin devamının simgesi oldu. Görevi süresince yaptığı açıklamaların ağırlıklı olarak 12 Eylül darbesinin haklılığını ve 12 Eylül sonrası oluşturulan düzeni savunmak, eski siyasî kadroları eleştirmek konularında olduğu söylenebilir.

Evren, çoğu kez tepki duyulan çıkışlarına dayanak olarak Anayasanın kendisine vermiş olduğu, "Anayasa koruyuculuğu" sıfatını göstermiştir. Evren'e göre Cumhurbaşkanlığı "korkuluk makamı, bir sembol değildi". Anayasanın değiştirilmesi yönündeki isteklere ilk cevap hep Cumhurbaşkanı Evren'den gelmiştir. Bu istekleri "Anayasayı kıyısından köşesinden çekiştirme" olarak değerlendiren Evren, yetkilerini kullanarak kefil olduğu Anayasayı deltirtmeyeceğini belirtmiştir. Evren, bu tavrını Anayasanın geçici maddesinin verdiği yetki dolayısıyla rahatlıkla sergileyebiliyordu. Anayasa gereği altı yıllık bir süre için Cumhurbaşkanının Meclis'e geri gönderdiği Anayasa değişikliklerini Meclis ancak dörtte üç çoğunluk ile tekrar kabul edebilecekti. Ayrıca Cumhurbaşkanının Anayasa değişikliklerini halkoyuna götürme yetkisi bulunmaktaydı.

Evren'in Anayasa değişiklikleriyle ilgili açıklamalarının anayasal sınırlar ve yetkiler içinde kaldığı pek söylenemez. Cumhurbaşkanı Evren, kendi isteği dışında yapılacak Anayasa değişikliğini kabul etmeyeceğini açıkça ifade etmekten çekinmemiştir. Yapılan değişiklikler halkoyuyla kabul edilse bile, "kendi prensiplerine uygun değilse ve devletin idaresini imkânsız kılıyorsa" görevinden ayrılacağını açıklamıştır. Özellikle eski siyasîlere getirilen yasakların süresinden önce kalkmasına ilişkin Anayasa değişikliklerinde Evren'in tutumu engel oluşturmuştur. Yasakların referandum yoluyla kalkması yönünde Anayasa değişikliği formülü Evren'in zorlukla alınan rızasıyla gerçekleştirilebilmiştir.

Muhalefetin erken seçim isteklerini etkisiz kılmayı da hükümet yerine Evren üstlenmiştir. Muhalefetin gerekçesi, 1983 genel seçimlerine bazı partilerin sokulmaması yüzünden "milli irade"nin Meclise yansımadığı iddiasıydı. Evren'e göreyse bu talebin amacı "yurdu yeniden seçim havasına sokarak, memleketi yıpratmak"tı.

Evren yasaklı politikacıların çıkışlarını "huzur ve güvenin bozulması" ve "12 Eylül öncesine dönme" arzusuyla yererken; 2969 sayılı yasanın 12 Eylül öncesinin tartışılmasına getirdiği yasakla da kendisini bağlı saymıyordu. 1 Eylül 1986'da Meclis açılış konuşmasında Demirel'in "susan Türkiye yerine konuşan Türkiye" sloganına atıfla söylediği "bugün susması gerekenler bile her gün konuşmakta-

"Başkanlı parlamenter rejim"

BASKIN BIÇAKÇI

Temelde parlamenter sistemi benimsemiş olmakla birlikte, 1982 Anayasası Cumhurbaşkanlığını törensel bir makam olmaktan çıkarmış, geniş yetkili, güçlü bir ortak olarak devlet sistemine dahil etmiştir. Bu tercihin, yürütmeyi güçlendirmenin ötesinde bir anlamı ve amacı vardır. 82 Anayasası'nın güçlü Cumhurbaşkanı, 61 Anayasası'nın yol açtığı öne sürülen "otorite boşluğu"nu dolduracak ve yalnız yürütme organını değil devleti de güçlendirecektir. Devlet, yasama, yürütme ve yargı organlarına bırakılamayacak denli kutsal ve kolay iğfal edilebilir bir "varlık"tır ve onu ancak devletin şahsında cisimleştiği bir lider korur ve kollar. Bu totaliter fantezi, konjonktürel sınırlar çerçevesinde, 82 Anayasası'nda kol gezer. *T.C. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Yeni Anayasa'yı Devlet Adına Resmen Tanıtma Programı Gereğince Yaptıkları Konuşmalar* başlıklı kitapta (Ankara, 1982) bu zihniyetin tanıtıcı ifadeleri vardır: "Yürütme güçlendirilmelidir fikri herkesçe kabul edildiğine ve yürütmenin doruğunda Cumhurbaşkanı ve hükümet bulunduğuna göre... bunların aynı zamanda ikisi birden mi güçlendirilmelidir, yoksa tarafsız Cumhurbaşkanı mı yahut taraflı olan hükümet mi? Taraflı olan hükümete de bazı yetkiler verilmiştir ancak, muhalefet-iktidar arasında ciddi çekişmelere ve huzursuzluklara yol açabilecek olan yetkiler Cumhurbaşkanına tanınmıştır."

"Cumhurbaşkanına güvenmeyeceğiz de illa bir hakim, bir mahkemeye mi güveneceğiz, böyle şey olur mu?"

Bu çerçevede, bireyin temel hak ve özgürlükleri de devlet otoritesini zayıflatan unsurlar olarak kabul edilir ve Cumhurbaşkanının yetkileri artırılır. Artık Cumhurbaşkanı, başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nun kararıyla olağanüstü hal ve sıkıyönetim ilan edip kanun hükmünde kararname çıkarmak gibi yetkileri kullanırken hükümetin asli bir ortağı durumundadır. Cumhurbaşkanına tanınan diğer önemli yetkilerden bazıları şunlardır: Türk Silahlı Kuvvetleri'nin kullanılmasına izin vermek, Milli Güvenlik Kurulu'nu toplantıya çağırmak ve başkanlık etmek, Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinin yenilenmesine karar vermek, Devlet Denetleme Kurulu başkan ve üyelerini atamak, bu kurula araştırma, inceleme ve denetleme yaptırmak, Yüksek Öğretim Kurulu üyelerini, üniversite rektörlerini, yüksek yargı organlarının üyelerinin hemen hepsini atamak...

Bütün bu yetkilerden sonra artık Türkiye'de anayasa dışı unsurların yarattığı "güçlü cumhurbaşkanlarından" değil bir "güçlü Cumhurbaşkanlığı"ndan söz edilebilir. Cumhurbaşkanının bu yeni konumu dolayısıyla, 82 Anayasası'nın hükümet sisteminin "otoriter başkanlık hükümeti" ya da bir "yarı başkanlık hükümeti" olduğu öne sürülmüş ise de temel şartlarının muhafaza edilmiş olması nedeniyle sistem asıl olarak parlamenter niteliktedir. Bu nedenle, 1982 Anayasası'nın parlamenter ve yarı başkanlık sistemlerini kaynaştırmaya çalışarak, "başkanlı parlamenter rejim" olarak da adlandırılan "melez" bir sistem kurmuş olduğu kabul edilebilir. Gerek bu ara çözümün başbakan lehine bozulduğu Portekiz ya da tersinin gerçekleştiği Fransa gibi dünyadaki örnekleri, gerekse Türkiye'deki eğilimleri göz önüne aldığımızda, bu sistemin zaman içinde parlamenter ya da yarı başkanlık sistemine doğru evrileceğini öngörebiliriz.

1982 Anayasası'nın başlıca "istikrar" çarelerinden biri olan "güçlü Cumhurbaşkanlığı" tasarlayıcılarının umduğu etkiyi yapmadığı gibi, aksine kendisi sistem içinde bir sorun kaynağı olmuş, bu yeni Cumhurbaşkanının yetkilerinin ne olup olmadığı konusu sürekli bir tartışma konusu oluşturmuştur. Hattâ bizzat Cumhurbaşkanları da, değişiklik önerileriyle bu tartışmanın tam içinde yer almışlardır. Örneğin sekizinci Cumhurbaşkanı Turgut Özal, sık sık Fransız Anayasası'nda yer alan, Cumhurbaşkanının Bakanlar Kurulu'nun başkanı olduğu, Başbakanın ancak Cumhurbaşkanından alacağı özel yetkiyi kullanabileceği yolundaki hükümleri hatırlatarak, 82 Anayasası'nın da bu yönde değiştirilmesini isterdi. Özal, Aralık 1990'da yarı başkanlık sistemi kuracak bir Anayasa değişikliği için koşullarını şöyle sıralıyordu: "Cumhurbaşkanlığındaki görev süremi bir genel seçimle birlikte sona erdirmeyi kabul ediyorum. Milletvekili sayısı 600'e çıksın, seçmen yaşı 18'e indirilsin. Cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi kabul edilsin. Benim de şimdiki görev sürem bitsin."

Dokuzuncu Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel de Ocak 1995'te Cumhurbaşkanına Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni feshedebilme yetkisinin tanınmasını isteyerek, bir yandan ciddi bir siyasi krizin kapıda olduğu izlenimini verirken öte yandan Cumhurbaşkanlığı makamı çevresinde yürütülen tartışmalara da yeni bir boyut kattı.

Sonuç olarak, 82 Anayasası'nın "güçlü devlet için güçlü Cumhurbaşkanı" formülünün tutar yanı kalmamıştır. Bunun başlıca nedeni, anayasanın temel önermesiyle -güçlü devlet- vatandaşların temel gereksinimlerinden biri -demokrasi- arasındaki uzlaşmazlıktır. Daha teknik bir neden de, Cumhurbaşkanının rejim içindeki yerinin muğlaklığıdır. 82 Anayasası'nın Cumhurbaşkanı, parlamenter rejimle yarı başkanlık rejiminin gerekleri arasında sıkışıp kalmıştır ve yetkilerinin ne olup olmadığı konusu büyük ölçüde anayasanın hangi gözlükle okunduğuna bağlı olmaktadır.

ABC ARŞİVİ

Çanakkale'nin önce SHP'li sonra CHP'li belediye başkanı İsmail Özay, Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesini, bir törende Özal karşılanırken ayağa kalkmayarak protesto etmişti. Özay daha sonra "merkez"den gelen bir emirle görevinden alındı ama yargı yoluyla görevine geri döndü.

dırlar" sözleri, onun tehditkâr ve yasakçı çizgisinin en uç örneklerinden biriydi.

Evren Cumhurbaşkanlığı dönemince Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki görevinden ayrılmamış gibi davranmakta beis görmemiştir. 12 Eylül'ü ve Silahlı Kuvvetleri savunmakla kalmamış, kimi kez Silahlı Kuvvetler'in sözcüsü gibi konuşmuştur. Türk Silahlı Kuvvetleri'ne mensup komutanların devlet protokolündeki yeri konusunda siyasî parti temsilcilerince açıklanan görüşler karşısında Silahlı Kuvvetler'in duygu ve düşünceleri kamuoyuna Cumhurbaşkanı tarafından açıklanmıştır. Evren bu tartışmalar nedeniyle, "demokratik düzenin sarsılmaz koruyucusu" olarak kabul ettiği Silâhlı Kuvvetlerin "Türkiye'nin 12 Eylül öncesine dönmesi durumunda kurtarıcı" olacağını belirtmiştir. Bu yaklaşımıyla, ordunun her zaman "darbe" yapmaya hakkı olduğu imasında bulunan Cumhurbaşkanı, muhalif siyasî parti liderleri tarafından "Cumhurbaşkanı sıfatını unutmakla", "Anayasayı ihlal etmekle" suçlanmıştır. Evren'in eleştirilere cevabı, "kuruluşlar görevlerini yerine getirmezse Türk Silahlı Kuvvetleri'nin müdahale hakkı doğar", olmuştur.

Açıklamalarıyla Cumhurbaşkanlığı makamını yıpratmakla suçlanan Evren'e Cumhurbaşkanlığı uygulamalarıyla ilgili önemli bir resmî eleştiri yöneltilmemiştir. Bunda en büyük etken, Evren'in Cumhurbaşkanlığı dönemince, hükümetlerle açık bir çatışma içine girmemesidir. Bu durum Evren'in gayretlerinden ziyade, Başbakan Turgut Özal'ın, Evren'in isteklerini sürekli dikkate alan bir tutum içinde olmasından kaynaklanmıştır. Bundan Evren'in hükümetin işlerine karışmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Cumhurbaşkanı ile hükümet arasında ortaya çıkan çatışmaların hemen hepsinin, Evren'in isteği yönünde giderildiği bir gerçekti. Öte yandan, Başbakan Özal'ın, 12 Eylül'ün yarattığı olumsuzlukları gidermeye, demokratikleşmeye dönük düzenlemelerin yapılmama gerekçesi olarak Evren'i öne sürmek gibi bir taktiği ustaca kullandığını da belirtmek gerekir.

Evren'in Cumhurbaşkanlığı'nın sonuna doğru görev süresinin uzatılması gündeme geldiyse de muhalefet tarafından tepkiyle karşılandı. Bu süreçte göreve devamının Meclis'e bağlı olduğu, önce Anayasanın değişmesi gerektiği yönündeki açıklamaları, Evren'in konuyla ilgili bir referandum yapılması beklentisi içinde olduğunu düşündürmüştür.

8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal

1982 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra TBMM tarafından seçilen ilk Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal, Cumhurbaşkanlığı süresince, seçilmesi sırasında ortaya çıkan krizin etkilerinden uzaklaşamamıştır.

ANAP Genel Başkanı ve Başbakan Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığına adaylığı ihtimali muhalefet tarafından tepkiyle karşılanmıştı.

Muhalefetin bu yaklaşımının gerekçesi, 26 Mart 1989 tarihinde yapılan mahalli seçimlerde ANAP'ın % 21.8 oranında oy alması dolayısıyla Meclis'teki ANAP çoğunluğunun artık seçmen iradesini temsil etmiyor olmasıydı. Muhalefet partileri seçimi engellemek için "sine-i millete" dönme tehdidinde bulundular fakat gerçekleştiremediler. Muhalefet partileri, parti içi muhalefetin, basının ve demokratik kitle örgütlerinin baskısına rağmen erken seçim kararı almadı ve Cumhurbaşkanlığına aday olan Özal, Mecliste grubu bulunan partilerin katılmadığı bir seçim sonucu ANAP çoğunluğunun oylarıyla 21 Ekim 1989 tarihinde 8. Cumhurbaşkanı seçildi. Özal'ın bu süreçte herhangi bir uzlaşma arayışı içinde olmadığı, Cumhurbaşkanını ANAP çoğunluğunun belirlemesi yönünde bir ısrar içinde olduğu söylenebilir. Özal tüm muhalefete

karşın "bu seçimin demokrasinin zaferi" olduğunu ilan etti. Özal'ın bu değerlendirmesinin hareket noktası 27 yıl sonra ilk kez ordunun baskısı olmadan bir sivilin Cumhurbaşkanı seçilmesiydi. Özal kendisini "gerçek anlamda ilk sivil Cumhurbaşkanı" kabul etmiştir. Bu kimliğini vurgulamak için Özal sistemli bir 'imaj politikası' izledi. Protokol kurallarını görmezden gelebilen, "halktan gelen", "dobra" bir Cumhurbaşkanı görüntüsü vermeye gayret etti. Sık sık spor giyimle görünmesi, hatta şortla askerî birlik denetlemesi; Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde halktan insanları kabul ettiği "halkla kucaklaşma" toplantıları düzenlemesi, bu imaj politikasının unsurlarıydı.

Özal'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi siyaseten meşru kabul edilmediği için, muhalefet partileri Cumhurbaşkanı Özal'ı tanımama tavrı geliştirdiler. Bu tavır çerçevesinde, Çankaya'ya çıkmadılar ve Cumhurbaşkanının katıldığı törenleri boykot ettiler. Özal, sözkonusu boykotu, 2 Nisan 1990'da terör konusunu görüşmek üzere liderleri zirveye çağırarak deldi. Köşkte yapılan toplantı, Cumhurbaşkanınca, zirveden sonra çıkarılan ve yeni yasaklar getiren kanun hükmündeki olağanüstü hal kararnameleri üzerinde bir uzlaşma zeminiyiniş gibi gösterildi. "Sansür ve sürgün kararnameleri" olarak adlandırılan Kararnamelerin zirvede görüşülmediği muhalefet liderleri tarafından daha sonra açıklandı.

Özal, Cumhurbaşkanlığını siyasi ve ekonomik konularda inisiyatifi elde tutmanın bir aracı olarak kullanmıştır. 7. Cumhurbaşkanı Evren'in Cumhurbaşkanı olduktan sonra "12 Eylül lideri" vasfını bırakmamasına benzer bir şekilde Özal da kendini ANAP Genel Başkanlığı ve Başbakanlık görevlerinden ayrılmış görmedi. İç politikada oldukça hırçın ve aklına geleni söyleyen bir Cumhurbaşkanı izlenimi veren Özal, tam bir Başbakan gibi maden işçilerine fazla para verilmemesini istedi, gündeme gelen af konusunda, "af değil, tecil mekanizması" düşündüğünü, bazı idamların infaz edilebileceğini, HEP'li milletvekillerinin dokunulmazlıklarının

By-pass: Bir kriz parodisi

BAŞKIN BIÇAKÇI

Temel hak ve özgürlükleri sınırlamadan daha güçlü bir yürütme ve daha etkin bir iktidarı nasıl sağlayabiliriz? Modern parlamenter sistemlerin çözmeye çalıştığı sorunlardan biri de bu. Bu konuda en uygun çözüm, "düalleştirme" (ikilileştirme) olarak da bilinen, devlet başkanının yetkilerini artırma formülü. Devlet iktidarına devlet başkanının da etkili bir biçimde ortak olduğu "düal" rejimler, devlet başkanıyla parlamentonun farklı çoğunluklara dayanması gibi ciddi bir kriz riskiyle karşı karşıyalar.

20 Ekim 1991 genel seçimlerinden sonra Türkiye'de de düal rejim krizi başgösterdi. Sekizinci Cumhurbaşkanı Turgut Özal'la, Doğru Yol Partisi - Sosyal Demokrat Halkçı Parti koalisyon hükümetinin Başbakanı Süleyman Demirel farklı çoğunluklara dayanıyordu ve yürütme fonksiyonunu nasıl paylaşacakları pek belli değildi. DYP-SHP koalisyon hükümetinin bulabildiği formül, ilgili kanunlarda değişiklik yapılarak üst düzey bürokratların atanmalarına dair kararnamelerde Cumhurbaşkanını devre dışı bırakmaya çalışmak oldu. Kamuoyunda "By-pass" adı verilen bu girişim, tam bir anayasal kriz parodisiydi. Şubat 1993'te ilk "by-pass yasası" TBMM Genel Kurulu'nda kabul edildi. Yasa gerekçesinde belirtilen amaçlardan biri de "Cumhurbaşkanının iş yükünün hafifletilmesi" idi. Yasa; vali, büyükelçi, daimi temsilci, daimi delege, Diyanet İşleri Başkanı, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı atamalarında Cumhurbaşkanını devre dışı bırakarak bu atamaların Bakanlar Kurulu kararıyla yapılmasını öngörüyordu. Yasa, daha önce üçlü kararnameyle atanan Merkez Bankası Başkanı, Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanı, Devlet Personel Kurumu Başkanı, TÜBİTAK Başkanı, Başbakanlık ve Bakanlık müşavirleri, Adli Tıp Kurumu Başkanı, Toplu Konut İdaresi Başkanı, Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanı, Yüksek Denetleme Kurulu üyeleri, il emniyet müdürleri, kaymakamlar gibi pek çok bürokratın da ilgili bakanın teklifi ve Başbakanın onayıyla atanmalarını hükme bağlıyordu. Yasanın enteresan bir hükmü de, Dışişleri Bakanı'na gecikmesinde sakınca bulunan hallerde Başbakanın ve Cumhurbaşkanının "şifahi" onaylarını almak koşuluyla büyükelçi, daimi temsilci ve daimi delegelerin görev yerlerini değiştirebilme yetkisinin tanınmasıydı.

Muhalefet, hükümetin by-pass girişimini partizanlığı azdıracak bir yol olarak niteledi ve Başbakan Süleyman Demirel'i bir "Başbakanlık sistemi" kurma hevesi içinde olmakla eleştirdi. Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz, anayasanın yürütme yetkisinin Cumhurbaşkanıyla Bakanlar Kurulu tarafından kullanılmasını öngördüğünü, by-pass'la Cumhurbaşkanının yürütme yetkisinden dışlandığını öne sürdü. Gazeteci Oktay Ekşi, "şimdi sıra geldi Demirel'in tayin yetkisini kötüye kullanmasını önlemeye" diyordu. Demokratik Sol Parti Genel Başkanı Bülent Ecevit de konuya daha geniş bir perspektiften yaklaşarak, "Biz parti olarak başından

→

kaldırılması gerektiğini belirtti. ABD'de ilk kez "Kürt" lafını ağzına alan Cumhurbaşkanı olmasıyla övünen, "federasyon dahil her şey tartışılmalı", "silâhı bıraksınlar, (PKK'lılar için) sınırlı af düşünüyorum" diyerek cesaretli çıkışlarla Kürt sorununun çözümünde inisiyatif kullanmayı tasarlayan Özal, öte yandan dokunulmazlıkların kalkmasını ve HEP'lilerin Meclis'te PKK'ya karşı olup olmadıklarını açıklamalarını isterken demokratik platformların oluşumunu bloke etmiştir.

Özal'ın Başbakan gibi davranması özellikle dış politikada açıkça gözlenen bir olguydu. Eylül 1990'da ABD Başkanı Bush ile yaptığı görüşmeye Dışişleri Bakanı Ali Bozer'i alma ihtiyacı duymadı. Bozer, "görevini yürütmesini güçleştiren genel durum"u öne sürerek istifa etti. Özal, sanki ABD benzeri bir başkanlık sistemi yürürlükteymiş gibi, Avrupa Konvansiyonel İndirim Antlaşması'nı Başbakan Akbulut'la birlikte imzaladı. 1992 yılında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Deklarasyonu'nu imzalama isteğinin dönemin Başbakanı Süleyman Demirel tarafından uygun görülmemesi nedeniyle yaşanan gerginlik sonucu imza törenine katılmadı. Özellikle Körfez Krizi sırasındaki tutumu endişe yarattı. Körfez Krizi süresince, muhalefet ve basının önemli bir bölümünde, Özal'ın bir "gizli diplomasi" yürüttüğü ve girdiği özel angajmanlarla Türkiye'yi bir maceraya sürüklemek istediği görüşü hakimdi. Özal'ın krize yaklaşımının özeti "'bir koyup üç almak" ve "savaş sonrası sofraya oturmak" sözleriydi. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesi ile yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulundurulması konularındaki ısrarı ve Meclis'e bu yönde karar alınması için tavsiyede bulunması; telefon diplomasisiyle Türkiye'nin politikasını kendi başına belirlemeye çalışması muhalefet tarafından tepkiyle karşılandı. Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın 3 Aralık 1990'da "inandığım prensiplerle ve devlet anlayışımla hizmete devamı mümkün görmediğim için istifa ediyorum" diyerek görevden ayrılması, Özal'ın gizli kapaklı ve mace-

beri Cumhurbaşkanı'na tanınan yetkileri çok aşırı buluyoruz. Başkanlık sistemi uygulanan ülkelerin çoğunda bu yoktur; en azından kongreden onay almak zorunda kalır o atamalar; ama bir yandan hükümet Cumhurbaşkanının yetkilerinin aşırılığından söz ediyor, bir yandan da yine bir tür hile-i şeriye yoluyla o yetkileri sınırlamaya kalkışıyor" dedi. Gazeteci Derya Sazak "köklü bir anayasa değişikliği by-passla zaman kaybetmekten daha iyi olmaz mı?" diye soruyordu.

Bütün bu eleştirilere Başbakan Demirel'in yanıtı, "Malatya Köy Hizmetleri Müdürü'nü, Çorum Milli Eğitim Müdürü'nü tayin edemiyorum, yerini değiştiremiyorum. Kararnameler 6-8 ay bekliyor ya da geri gönderiliyor. Devlet ve devlet otoritesi küçük düşürülüyor. İktidarı kimseyle paylaşmam" oldu. Demirel'e bakılırsa, by-pass gerçek bir reformdu.

Mart 1993'te "şimdiye kadar 4 bin 500 küsur tayin kararnamesi imzaladım. Hiçbir iktidar döneminde bu kadar tayin olmadı" diyen Özal, bir kısım kararnamelerin Cumhurbaşkanına gelmemesine taraftar olduğunu ancak Demirel'in konuyu kendisiyle görüşmeden bir oldu bittiyle çözmeye kalkmasını doğru bulmadığını belirtti. "Atatürk'ün mirası olan makamın haysiyetiyle oynuyor" dediği by-pass yasasını Anayasa Mahkemesi'ne götüren Özal'ın, Balkan ülkelerine yaptığı gezi hakkında bilgi vermek üzere Bakanlar Kurulu'nu kendisinin başkanlığında toplantıya çağırması da Çankaya-hükümet çatışmasının daha da sertleşeceği şeklinde yorumlandı. Bu arada, Kültür Bakanı Fikri Sağlar'ın Cumhurbaşkanlığında beklediğini öne sürdüğü tayin yazılarının, haftalardır Başbakanlıktaki çekmecelerde kilit altında bulunduğunun ortaya çıkması da krize yeni bir boyut kattı.

Mart ayında hükümet, Bakanlar Kurulu kararları dışındaki kararların Cumhurbaşkanının imzasına sunulmasını önleyen ikinci by-pass yasasını da Meclis'e sevketti. Anavatan Partisi, Refah Partisi ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin bütün engelleme taktiklerine rağmen yasa DYP ve SHP'li milletvekillerinin oylarıyla kabul edildi. Özal, "devlet geleneklerimize ters düşen, anayasamıza aykırı, doğrudan Cumhurbaşkanlığı makamını hedef alan, devlet memurunu hükümet memuru şekline sokmasından endişe duyduğu" ikinci by-pass yasasını veto etti. Bir başka veto gerekçesi de, Anayasa Mahkemesi'nin ilk by-pass yasası hakkındaki kararını beklemeden aynı mahiyette ikinci bir yasa çıkarılamayacağıydı.

1993 Haziran'ında Başbakan Tansu Çiller ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, ikinci DYP-SHP koalisyon hükümeti protokolünü törenle imzaladılar. Turgut Özal öleli iki ay olmuştu ve Süleyman Demirel Türkiye Cumhuriyeti'nin dokuzuncu Cumhurbaşkanı olarak Çankaya'daydı. Gazeteciler Çiller'e ilk protokolde yer alan, Cumhurbaşkanının yetkilerine by-pass yapılacağına dair bölümün ikinci protokolde neden bulunmadığını sordular. Başbakan Çiller, "Sayın Cumhurbaşkanı ile ilişkinin bu protokolde yer almasının gereği yok. Türkiye'de uzlaşma dönemi başlamıştır" dedi. By-pass krizi fiilen sona ermişti. Sözkonusu değişiklikleri Anayasaya aykırı bularak iptal eden Anayasa Mahkemesi de "by-pass defteri"ni bütünüyle kapadı.

racı politikasına bir tepki olarak yorumlandı.

Özal benzer bir tavırla, Celal Talabani ve Mesut Barzani başta olmak üzere Irak rejimine karşı savaşan Kürt, Arap ve Türkmen liderlerle görüşmeler yaparak Dışişleri Bakanlığını atladı, hatta "devlet sırrı" olarak kabul edilen görüşmeleri kamuoyuna açıkladı. Son döneminde, Bosna-Hersek ve Balkanlar konusunda Dışişlerinden 'görece özerk' kendi politikasını yürüttü, girişimlerde bulundu.

Özal kimi yasa ve kararnamelerin iptal edilmesi nedeniyle, Anayasa Mahkemesi'nden duyduğu rahatsızlığı da gizlemedi. Mahkemenin Başkanvekili Yekta Güngör Özden hakkında, "milli menfaatlerden anlamaz" diye konuştu. Özden'in Mayıs 1990'da Mahkemenin Başkanlığına seçilmesini gazeteler, "Özal'a inat", "Özal'ın belâlısının zaferi" başlıklarıyla duyurdular. Özal "SS Kararnameleri" olarak adlandırılan kararnamelerin iptali için Anayasa Mahkemesine gidilmesi üzerine, bunların değiştirilmesine izin vermeyeceğini açıklayarak adeta mahkemeye gözdağı verdi. Özal'ın Mahkeme üyeliğine seçtiği Süleyman Aslan, Mahkeme Başkanı'yla tartışmaya girdi. Başkan, Aslan'ın üyelik için gerekli yasal şartları taşımadığını iddia ediyordu. Kısa bir ısrarın ardından Özal'in başka bir üye atamasıyla sorun çözüldü. Özal, Anayasal düzeni yok sayarak Anayasa Mahkemesi'nin iptallerini "seçilmemişlerin, seçilmişler üzerindeki baskısı" olarak değerlendiriyordu.

Cumhurbaşkanı Özal Anayasal yetkilerini aşmak ve tarafsızlığı ihlâlle en çok suçlanan Cumhurbaşkanı olmuştur. Özal, suçlamalar karşılığında, "Anayasayı bilmiyorlar" karşılığını vererek tutumunu sürdürmeyi tercih etmiştir. Elbette, bu çıkışındaki en büyük dayanak noktası, Anayasanın geniş yetkilerle donatılmış Cumhurbaşkanlığı düzenlemesiydi. Özal, kendisine yöneltilen eleştirilere verdiği cevaplarda, Anayasa değişikliği ve seçim önerilerinde bulunarak tartışmaları boyutlandırdı. Özal, mevcut Anayasanın yeterince güçlü bir Cumhurbaşkanı öngörmediğini öne sürerek "başkanlık sistemi"ne geçilmesini, Cumhurbaşkanının yetkilerinin artırılmasını, halk tarafından seçilmesini istedi.

ABC ARŞİVİ

Özal ve bir zamanların "etkili merkez"i. Konsey üyeleri ilk yanyana geldiklerinde aralarında kıyafet farkı vardı, zaman onları aynı kıyafette buluşturdu. Ama "sivilleri çekmek"le sivil olmak farklı şeylerdi kuşkusuz.

Özal'ın tarafsızlığını ciddi bir biçimde tartışılır kıldığı iç politikaya dönük müdahaleleri, 20 Ekim 1991 erken genel seçimleri öncesi doruğa çıktı. Seçim öncesi muhalefet partilerinin seçim vaatlerini eleştirdi, koalisyon hükümetine yol açılmaması için halkı uyardı. Yurt gezilerine çıkarak mitingler düzenledi ve 12 Eylül 1980 öncesine dönülmemesi çağrısı yaptı. Böylesi gergin bir ortamda yapılan seçimlerin ardından Cumhurbaşkanı Özal, kendisini Cumhurbaşkanlığından indirmeyi vadeden iki partinin oluşturduğu koalisyon hükümetiyle karşı karşıya kaldı. Artık Cumhurbaşkanı Özal'ın indirilip, indirilemeyeceği siyasi gündemin ilk sırasındaydı. Hükümeti kurmakla görevlendirilen DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in Anayasa'nın değiştirilmesi ve Cumhurbaşkanlığı sorununun çözülmesi için siyasi parti liderleriyle yaptığı görüşmeler sonuç vermedi. Demirel "sorunun donduruldugunu" açıkladı. Özal'ı indirme Ekim 1992'de tekrar gündeme geldiyse de, aynı nedenlerle sonuç alınamamıştır.

Koalisyon hükümetinin ilk günlerinde, Cumhurbaşkanı Özal'ın hükümete dönük engelleyici tutum takınması, yürütmenin iki kanadı olan Cumhurbaşkanı ile hükümet arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdi. Özal Hükümete karşı tutumunu Anayasadaki yetkilerini etkili bir biçimde kullanarak geliştirdi. Hükümetin vaatleri arasında yer alan bazı kanunları bir daha görüşülmek üzere Meclis'e gönderdi, bürokrat atamalarını içeren kararnameleri imzalamayarak, teamüle aykırı sürelerle bekletti, bazılarını imzalamamakta ısrar etti. Parlamento tarihinde ilk kez rastlanılan bir tavırla, Meclis'in kabul ettiği 158 sayılı ILO sözleşmesini imzalamayarak geri çevirdi. Özal geri çevirmelerinin gerekçesi olarak, hükümetin kendisine danışmamasını ya da önceden bilgi vermemesini gösterdi. Katıldığı toplantılarda hükümetin programını eleştirerek, "ülkeyi batıracaklarını" söyledi.

İktidar çoğunluğu Cumhurbaşkanı Özal'ın engellemesini kırmak amacıyla -hukuk ilkeleri ve anayasal sistemin gerekleri görmezlikten gelinerek- Cumhurbaşkanının yetkilerini azaltmaya dönük kanun değişikliklerine gitti. "By-pass kanunları" adı verilen bu değişikliklerle, Cumhurbaşkanının Anayasada yer almayan bazı yetkileri kısıtlanıyordu. Bazı üst düzey bürokratların atanmasında üçlü imza yerine iki imza (Başbakan ve ilgili Bakanın) yeterli görülüyordu. Başbakanın "reform" olarak nitelediği değişiklikleri Cumhurbaşkanı "Atatürk'ün mirası olan makamın haysiyetiyle oynama" diye değerlendirdi. Sözkonusu değişikliklerin, Anayasa Mahkemesi tarafından Anayasaya aykırı bulunarak iptal edilmesiyle, Cumhurbaşkanı ile hükümet arasındaki çekişmenin -en azından- Anayasal kulvarın içinde kalınarak yapılması gereği anımsatılmış oldu.

"Devletin tepesindeki" bu gergin ilişkiler atmosferinde, Cumhurbaşkanı Özal zaman zaman "Köşk'ten inip politikaya soyunabileceği"ni ima ettiyse de, görevinde kalarak politika yapmanın avantajlarını kullanmayı tercih etti.

Belirtilen bu tavırlar içerisindeki "aktif" Cumhurbaşkanı Özal ilişkisini kesmediği, kurduğu ve Genel Başkanlığını yaptığı partisi ANAP'ın mevcut yönetimiyle de siyasî tartışmaların içine girdi. Özal partiyi iyi muhalefet yapmamakla suçlarken, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz da "hanedan" imajının zararlarından kurtulmak için Özallar'ın ANAP'la ilişkisini azaltmak istiyordu. Özal'ın tarafsız Cumhurbaşkanı olmadığı hususunda kullanılan kanıtlardan birisi olan, karısı Semra Özal'ın ANAP İstanbul İl Başkanlığı da, bu gerginlik sırasında son buldu. Özal ANAP'a müdahale çabalarından sonuç alamayınca, kendisine yakın milletvekillerinin ANAP'tan ayrılmasını sağladı ve kendi önderliğinde yeni parti çalışmalarına başladı. Kurulan Yeni Parti'nin başkanı Cumhurbaşkanının kardeşi Yusuf Bozkurt Özal oldu. Cumhurbaşkanı Özal'ın siyasî yaşama dönük düşünceleri "ikinci değişim programı" olarak adlandırıldı.

8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığı, geniş ve güçlü yetkilerle donatılmış bir Cumhurbaşkanının parlamenter hükümet sistemi içerisinde kolaylıkla siyasi krizlere yol açabileceğinin öğretici bir örneği ve özellikle lider Cumhurbaşkanlarının farklı bir siyasi çoğunlukla çalışması durumunda krizin ne kadar yakın olduğunun güçlü bir kanıtı olmuştur.

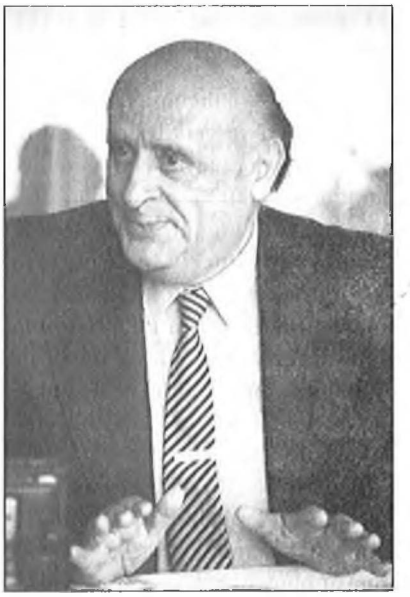

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

"12 Mart'lardan, Zincirbozardan..." edebiyatı, "Çankaya'ya" kısmetiyle noktalandı; otuz küsur yıllık siyaset serüveni Demirel'i cumhurbaşkanlığına taşıdı.

9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel

Cumhurbaşkanlığının yeniden düzenlenmesini ve yetkilerinin azaltılmasını isteyen Süleyman Demirel, 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölümü ardından Cumhurbaşkanı seçildi. Kamuoyunda öncelikle Demirel'in Cumhurbaşkanı olduktan sonra bu konudaki taleplerinin takipçisi olup olmayacağı merak edildi ancak ne Cumhurbaşkanı Demirel ne de hükümet bu konularda herhangi bir girişimde bulundu.

Çankaya'ya çıkarken kısmen muhalefetin de desteğini alan Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi tartışma konusu olmadı. Yalnızca, 70'li yıllardaki Milliyetçi Cephe hükümetlerinin Başbakanlığı dolayısıyla, sosyal demokrat bir partinin (SHP) desteğiyle Cumhurbaşkanı olması sol çevrelerce eleştirildi. Öte yandan Demirel'in Çankaya'ya çıkışını 12 Eylül askerî darbesini yapan orduya dönük "anlamlı bir cevap", hatta "Çankaya'ya demokrasi bayrağının dikilmesi" olarak yorumlayanlar da vardı.

Cumhurbaşkanı Demirel, ister istemez, selefi Özal'ı eleştirdiği noktalarla kendisini bağlı kabul etti. "Türkiye'yi Çankaya'dan yönetmemek", "partilerüstü ve tarafsız kalmak" konularında açıkça söz verdi. Demirel, Cumhurbaşkanı andını Meclis Başkanı'nın koltuğu yerine "hatip kürsüsü"nden yaparak bu yolda ilk jestini gerçekleştirdi. Daha önceki Cumhurbaşkanları Meclis'te Başkanın kürsüsünü kullanmışlardı ve bu muhalefet tarafından eleştirilmişti. Hatta Meclis Başkanı Hüsamettin Cindoruk'un konuşmanın hatip kürsüsünden yapılmasını belirtmesi üzerine, Cumhurbaşkanı Özal Meclis açış konuşmasını yapmamıştı.

Demirel, Cumhurbaşkanı olarak ilk sınavını, boşalttığı Genel Başkanlık için yarışın yapıldığı DYP kongresinde verdi. Demirel'in, her ne kadar daha sonra yarışı kazanan Tansu Çiller'i istemediği söylenmiş ise de, genel başkan adaylarına eşit mesafede durmadığını veya bu yarışı yönlendirdiğini gösterir ciddi bir belirti kamuoyuna yansımamıştır.

Demirel de tıpkı Özal gibi, kendi partisinden bir Başbakanla ve kendi oluşturduğu koalisyon hükümetiyle çalışmaya başladı. Genelde Özal'dan farklı olarak Demirel'in DYP ve SHP koalisyon hükümetleriyle uyum içerisinde çalıştığı söylenebilir. Hükümet tarafından gönderilen kararnamelerin hemen hemen hepsi hızlı bir şekilde imzalanarak yürürlüğe girdi. Başbakan Tansu Çiller'in bazı üst düzey bürokratlar arasında yapmak istediği değişiklikleri engellemesi, hükümete hizmet sürelerine bakılmadan bazı kademelere atama yapma yetkisi veren kararnameyi geri çevirmesi hükümetle çeliştiği ilk örneklerdir. Genelkurmay Başkanı ile Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlarının görev sürelerinin bir yıl uzatılması konularında Başbakanla anlaşamaması önemli tartışmalardan birisini oluşturdu. Genelkurmay Başkanının süre uzatımı gerçekleşmezken, iki kuvvet komutanının görev süresi, Yüksek Askeri Şûra'nın aldığı kararla âdeta bir zorunluluk sonucu olarak uzatıldı. Bu süreçte Genelkurmay Başkanı'nın, Cumhurbaşkanının tavrıyla ilgili kamuoyu önünde polemiğe girmesi dikkat çekiciydi.

Cumhurbaşkanının Başbakanla iç politikayla ilgili önemli bir çatışması da, koalisyon ortağı SHP'nin CHP ile birleşerek ad değiştirmesi durumunda ortaya çıkacak hükümet sorunu üzerinde ortaya çıktı. Başbakanın bu durumda istifa etmesi gerekmediğini belirtmesi üzerine Cumhurbaşkanı Demirel, hem hükümetin istifa etmesi gerektiğini hem de yeni hükümeti kurma görevinin DYP Genel Başkanı Çiller'e vermeyebileceğini söyleyerek tartışmaya katıldı. Demirel'in parlamenter teamülleri zorlayan bu yaklaşımı, esasen yetkilerini ve dolayısıyla kendisinin tümüyle yok sayılmamasını anımsatmaya dönük bir çıkış olarak değerlendirilebilir. Başbakanken Cumhurbaşkanı Özal'ın yetkilerini azaltmaya dönük girişimlerde bulunan Demirel, Cumhurbaşkanı olarak yetkilerinin azlığından şikâyetçi oldu. Özellikle siyasî bunalım ihtimali karşısında, Cumhurbaşkanına Meclis seçimini yenileme yetkisinin verilmesini istedi; 1995'de erken seçim gereğini vurgulayan beyanatlar verdi.

Bu evrede Demirel, Özal'ın tavrına paralel bir şekilde Hükümetten, "ülkenin büyük konularında emrivaki kabul etmeyeceğini, bunları kararlaştırmadan önce gelip konuşulmasını" istedi. Özal'ın Cumhurbaşkanlığı sırasında 80'li yılları övmesini "hangi sıfatla konuşuyor" diye kınayan Demirel, Cumhurbaşkanı olarak Başbakan Çiller tarafından kendi hükümeti dönemine yapılan eleştirileri cevaplamadan edememiştir.

Demirel de selefi Özal kadar yoğun olmasa da ülkenin önemli sorunlarında (ekonomi, Kürt sorunu ve dış politika gibi) inisiyatif kullanma yolunu seçmiştir. Bunu parlamenter gelenekleri daha fazla gözeterek yaptığı söylenebilir. Kürt sorunuyla ilgili olarak "Anayasal vatandaşlığın", kapsayıcı olacağını, "Türkiye'de Kürdüm diyen varsa, zorla 'Kürt değilsin' denilemeyeceğini" söyleyebildi. Ne var ki sorunla ilgili egemen anlayış ve sorunu şiddet yoluyla çözmeye dönük mevcut uygulama karşısında Demirel'in bu gibi çıkışları oldukça etkisiz kalmış, istikrarlı da olmamıştır. Nihaî olarak, Demirel'in Cumhurbaşkanlığı profilinde "devlet adamı" kimliğinin demokrat söylem unsurlarını bastırdığı söylenmelidir.

Kenan Evren

BASKIN ORAN

12 Eylül 1980 askerî darbesinin lideri, darbenin ardından da "Milli Güvenlik Konseyi ve Devlet Başkanı". 1982 Anayasası'nın oylandığı referandumla birlikte "7. Cumhurbaşkanı" seçilmiştir.

1917 yılında (kimi kaynaklara göre 1918) doğdu. Tüm kaynakların doğum yeri olarak Alaşehir'i göstermesine karşın, halen nüfusunun bulunduğu, küçük yaşta götürüldüğü bu kentte değil, Kula'da doğmuştur. Annesi Naciye Hanım, babası Reji (İnhisarlar) İdaresi memurlarından, aynı zamanda cami imamı Hayrullah Bey'dir.

Kenan Evren ilk ve orta öğrenimini Alaşehir, Manisa, Balıkesir ve İstanbul'da yaptı. Balıkesir Lisesinde iken matematikten sınıfta kalması sonucu parasız yatılıdan çıkarılması üzerine kaydolduğu Maltepe Askerî Lisesinden mezun oldu.

1938'de Kara Harp Okulu'nu, 1940'ta Topçu Okulunu, 1949'da da kurmay yüzbaşı olarak Harp Akademisi'ni bitiren K. Evren Genelkurmay Eğitim Şubesi Kısım Amirliği, Birinci Ordu Harekat Başkan Yardımcılığı, Kara Harp Akademisi'nde öğretmenlik, 1958-59'da ise 9. Kore Türk Tugayı'nda görev yaptı.

27 Mayıs 1960 askerî darbesi, sonrasında Şark hizmetine atanan Kenan Evren re'sen emekliye sevedilmesini rica etti.

Albay Köksal tarafından orduda kalmaya ikna edien K. Evren 1964'de tuğgeneral, 1974'de de orgeneral oldu. Ege Ordusu komutanıyken, Başbakan Demirel daha kıdemli olan Adnan Ersöz ve Şükrü Olcay adlı orgeneralleri atlayarak Fethi Esener'i Kara Kuvvetleri Komutanlığına önerdi. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün kararnameyi imzalamaması üzerine bu komutanlardan üçü birden emekli oldu ve dördüncü sıradaki Orgeneral Kenan Evren bu makama yükseldi (1977). K. Evren, 6 Mart 1978'de de, emekliliği gelen Semih Sancar'ın yerine Genelkurmay Başkanı oldu.

Bu görevde iken Başbakan Ecevit'in, sıkıyönetimin illere yaygınlaştırılması isteğine "Kuvvetimiz yetmez" gerekçesiyle karşı çıkan K. Evren, 20 Eylül 1978'de, Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Haydar Saltık'a emir vererek, "Bu aşamada Türk Silahlı Kuvvetlerinin müdahalesine gerek var mıdır, varsa böyle bir müdahalenin temeli ne olabilir?" sorusunu araştıracak bir karargah etüdü hazırlanmasını istedi. Silahlı Kuvvetlerdeki huzursuzluğu üç ay süren gezileri sırasında saptayan K. Evren 17 Haziran 1980'de özel kuryeyle "Bayrak Planı" adlı bir darbe emri dağıttırdı. 11 Temmuz sabahı 04'te harekete geçilmesini öngören bu plan, 2 Temmuz'da hükümetin güvenoyu alması ve OECD ile borç erteleme görüşmelerinin 23 Temmuz'a bırakılması üzerine, 8 Temmuz 1980'de geri alındı.

K. Evren bütün bu süreç içinde, sıkıyönetim komutanlarının yeterince etkili olmadığı konusunda hükümetten gelen eleştirileri reddederek, komutanların elinde yeterli yetki olmadığından yakındı.

12 Eylül darbesinin gerçekleşmesinden hemen sonra ziyaret ettiği Kara Harp Okulunda bir konuşma yapan Evren, *"Evlatlarım... Bizim yaptığımız bu harekâtı kendinize misal alarak sakın ola ki politikanın içine atılmayın. Biz orduyu politikadan kurtarmak için emir-komuta zinciri içinde bu harekâtı yapmak zorunda kaldık. Eğer yapmasaydık, bundan evvelkiler gibi, ordu politikanın içine girerdi"* diyerek öğrencileri komutanlarının yaptığı gibi değil, dediği gibi yapmaları konusunda uyardı.

K. Evren, 17 Ekim 1980'de, NATO başkomutanı General Rogers'ın Ege Kontrol Sahası konusunda Yunanistan'ı ikna edeceği konusunda verdiği

İLETİŞİM ARŞİVİ

Evren, "sivil" haliyle bir askeri tatbikat sırasında... Çevresinde paşalar, elinde bastonu, tahminen bir "hoş sohbet"in merkezi durumunda...

"asker sözü" üzerine, Türkiye için hiçbir güvence talep etmeden, 1974 Kıbrıs Harekâtı üzerine NATO'dan çekilen Yunanistan'ın o zamana kadar Dışişleri Bakanlığı tarafından titizlikle engellenen geri dönüşüne izin verdi. Bu olaydan sonra Yunanistan bir daha Ege'de uzlaşmaya yanaşmayacaktır.

O zamana kadar çözümü engellenen ve K. Evren'in çözüme ulaştırdığı bir diğer konu, özerk olmayacağı için açılmasına izin verilmeyen Askerî Tıp Fakültesini açmak oldu. 6 Ocak 1981 tarihli törende yaptığı konuşmada, öğrencilerin *"Önce asker, sonra doktor"* olduklarını söyledi.

İşçi ücret artışlarının denetim altına alınması konusunda çalışmalar ve uygulamalar başlatan K. Evren, Türkiye gibi kaynakları sınırlı bir ülkede işçi sendikalarının 16 katlı merkez binası yapmalarını eleştirdi ve toplumsal bunalıma yol açacak bir diğer konuya temas ederek, kendi eline geçenin 40.000 lira, İstanbul'da bir otelde çalışan bir şef garsonun eline geçenin ise 47.000 lira olduğunu, tabii bahşişlerin buna dahil olmadığını bildirdi.

12 Eylül yönetimi idam ve işkence konularında eleştiriler aldıkça, bu konuda aydınlatıcı açıklamalarda bulunan K. Evren, 18 Nisan 1981'de *Financial Times* gazetesi muhabirine *"işkence hakkında bir şikayet işitmediğini"* bildirdikten sonra, 30 Nisan günü Erzincan'da yaptığı konuşmada, Türkiye'yi bu konuda rahatsız eden yabancı ülkeleri halka şikayet etti. *"Biz, 'Neden idamı kaldırdınız' diye o ülkelere soramıyorsak, onların da bize 'Siz neden idam ediyorsunuz' diye sormaya hakları yoktur"* dedi. 8 Ekim 1983'te söylediği *"Bir insan ailesine, milletine olan görevini yerine getirmiyorsa, onun insan haklarından faydalanması da mevzubahis olamaz"* sözünün yanısıra, 3 Ekim 1984'te söylediği *"İdam yalnız kanunlarımızda değil, dinimizde de vardır. Hatta İncil'de vardır"* sözüyle de dikkatleri çeken K. Evren, *"Ben anarşisti yakalayınca idam etmeyeceğim, ömür boyu bakacağım, senelerce besleyeceğim. Buna siz razı olur musunuz?"* sözleriyle de belleklerde kaldı. Ulusal gururu koruma konusunda titiz bir devlet adamı olan K. Evren, insan hakları konusunu bahane ederek Türkiye'nin içişlerine karışanlara da 12 Haziran 1981'de şöyle cevap verdi: *"Şu sıralarda, 90 günlük gözetim süresini indirecektik. Ama bazı Avrupalı dostlarımız 'Yoksa yardımı keseriz' deyince, 'Kaldırmıyoruz' dedik. Bizler Türk milletinin şeref*

ve haysiyetini para ile satacak insanlar değiliz."

K. Evren, orta dereceli okullarda din derslerinin zorunlu kılınmasını da *"Bu kararı, hurafelerle çocuklarımızın beyinleri yıkanmasın diye aldık. Zaten liselerde yüzde 75 bu dersleri alıyordu. Bizim yaptığımız sadece geri kalan yüzde 25'e mecburiyet getirmektir"* diye izah etti.

K. Evren, üniversite özerkliğini *"Bu, özerklik değildir. Devletin karşısına dikilmektir"* şeklinde yorumladı. Öğretim üyelerinin taşra üniversitelerine gitmeleri konusunu, daha önce 24 Temmuz 1981'de *"Türk Silahlı Kuvvetleri mensupları nasıl şark hizmeti yapıyorsa, bütün meslek erbabı da aynı görevi yapsınlar"* biçiminde ele almış olan K. Evren'in getirdiği bu yeni statüye, üniversiteler, bütün Türkiye üniversiteleri adına İstanbul Üniversitesince 14 Ocak 1983'te kendisine fahrî hukuk doktorluğu ve bir fahrî üniversite profesörlüğü unvanlarını vererek teşekkür edeceklerdir.

24 Ekim 1982'de "kefil"i olduğu yeni anayasanın tanıtılması programını başlatan K. Evren, geniş çapta yurt gezilerine girişti. Bu arada kendisine sunulan altın anahtarları kabul eden ve kendi adı verilen caddeleri açan Devlet Başkanı, Kasım 1982'de yapılan anayasa referandumuyla aynı sandıktan 7. Cumhurbaşkanı olarak çıktı.

1 Temmuz 1983'te Genelkurmay Başkanlığı görevini Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin'e devrederek askerlikten emekliye ayrılan ve bundan sonra cumhurbaşkanlığı görevini sivil olarak sürdüren Evren, 1983 yaz aylarını yurt gezilerine ayırdı. Bu gezilerde siyasilere neden veto getirildiğini anlatmanın yanısıra, kendisi için yazılmış şiirleri okudu ve laikliği, *Kur'an*'dan ayetler okuyarak savundu. 6 Kasım 1983 seçimlerinden iki gün önce yaptığı konuşmada

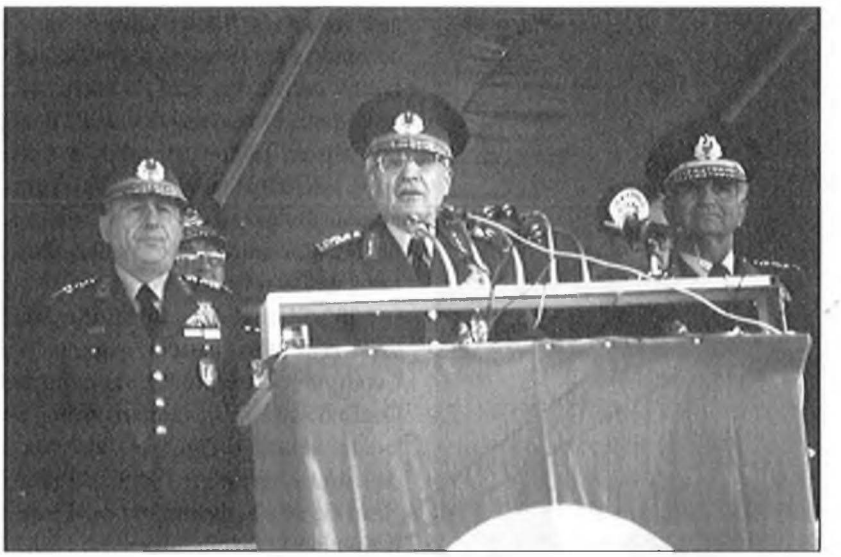

ABC ARŞİVİ

12 Eylül sonrasının miting kürsülerinde yalnızca bu görüntü vardı: "Şahsım ve Konsey Üyesi arkadaşlarım adına..." Evren'in miting konuşmaları hem işkence aracı hem eğlence malzemesi gibiydi.

da, ad vermeden, Turgut Özal ve ekibini eleştirdi. Sandıktan Özal'ın partisi ANAP çıktı.

K. Evren Şubat 1984'de umre haccına gitti. Mayıs'ta verilen Aydınlar Dilekçesi üzerine *"Vahdettin de aydındı, ama memleketi düşmana teslim etti"* dedi. 18 Ekim 1985'te söylediği *"Kişi başına gelirimiz on bin dolara yükselirse o zaman komünist partisine müsaade ederiz"* sözü de ünlüdür.

Sürekli yurt gezileri yapan ve bu gezilerde *"Ne yapalım, mahkemeler bazen bizim istemediğimiz bir kararı veriyor"* gibi önemli sözler söyleyen ve tekrar cumhurbaşkanı seçilmesi mümkün olsa bile kendisinin böyle birşeyi istemeyeceğini belirten K. Evren, sanatsal faaliyetlere de geniş zaman ayırdı. 5 Mayıs 1986'da gittiği 1. Asya Avrupa Sanat Bienali'nde sergilenen resimlerden birini açık saçık olduğu için kaldırttı. 9 Eylül'de İstanbul'da Simavi Karikatür Yarışması sergisine girerken, *"Burada açık saçık karikatür yok değil mi?"* diye sordu. 3 Temmuz 1986'da da, ABD gezisi sırasında gördüğü Picasso'nun bir resmi hakkında *"Türkiye'ye dönünce resme başlayacağım. Ben de yaparım bunu"* dedi.

K. Evren, Mart 1987'de gazeteci Uğur Mumcu tarafından ortaya çıkarılan Rabıta olayında ilk önce kendisine *"o dönemde hiçbir bilgi"* yansımadığını açıkladı. Arkasından, bu konuda Bakanlar Kurulu kararı bulunduğunun kanıtlanması üzerine *"O günün çok yoğun çalışma şartları içinde"* farkına varmadan imzaladığını söyledi, en son olarak da, 26 Kasım 1982'deki brifingde konunun kendisine anlatılmış olduğu ortaya çıkınca, *"O günün şartları içinde gene imzalardım!"* deyip tartışmayı bitirdi.

K. Evren Ekim 1988'de Berlin'e yaptığı ziyaretten dönüşte çok değişik bir kişilik sergiledi. Birincisi, gazetecilere *"Bir zaman gelecek, bizde de komünist partisi kurulacaktır, kurulması da gereklidir"* dedi. İkincisi, *"İdamlara karşıyım"* dedi. Üçüncüsü, artık yeniden seçilmeyi reddetmiyordu.

ABC ARŞİVİ

Evren'in başı neler gördü. Asker şapkası, silindir şapka, halkın derdini dinleme kasketi, emekli tipi fötr şapka...

"Hayatım boyunca hiçbir göreve kendi isteğimle gelmedim. Bu nedenle bugün cumhurbaşkanlığında ikinci bir görev süresi istediğimi, Anayasanın değişebileceğini söylemek istemiyorum. Bu karar bana bağlı değil, parlamentoya bağlıdır" Dördüncüsü, *"Türkiye AT'ye kabul edilmediği takdirde NATO üyeliğini de gözden geçirmek zorunda kalabilir"* dedi.

Evren,bundan sonra sürekli olarak, *"Yeniden seçilmem konusunda takdir tamamen yüce Türk milletinindir"* türünden beyanatlarda bulundu ve bu tutumu bir yıl sonraki cumhurbaşkanlığı seçimlerine kadar sürdü. Polisin gazetecileri tartaklamasının ardından 9 Mayıs 1989'da *"Basının haberalma özgürlüğünü kısıtlayıcı tutum ve davranışları onaylamadığını"* dile getirdi.

K. Evren 14 Haziran 1989'da tüm ülkelere ve kuruluşlara yaptığı çağrıda Bulgaristan'ın Türk kökenli azınlığa yaptıklarını protesto etti. 27 Haziran'da Kapıkule sınır kapısında yaptığı konuşmada *"Bütün soydaşlarımızı da gönderseler, kabul edeceğim. Sayıları ister üç yüz bin, ister iki milyon olsun"* dedi. Evren'in Şubat 1982'deki Bulgaristan ziyareti sırasında Türkiye'ye göçlerini kabul etmediği Türk kökenli Bulgar vatandaşlarının akını üç yüz bine vardığında sınır kapılarının kapandığı ilan edilecektir.

1989 Ekim'ini çeşitli kuruluşlara veda ziyaretleri yapmaya ayıran K. Evren, 9 Kasım günü görevi Turgut Özal'a devrederek, Marmaris Armutalan'da yaptırdığı evine çekildi. Bundan sonra kendisine hitap edilirken *"Eski Cumhurbaşkanım"* ya da *"Emekli Cumhurbaşkanım"* denmesini isteyen K. Evren, Marmaris'te jandarma, polis ve özel eğitimli nişancı ekiplerden oluşan üç kademeli bir sistemle korunmaya başladı. Kendisine bir de zırhlı araç tahsis edildi.

K. Evren, Nisan 1990'da, 12 Eylül döneminde kendi kurmuş olduğu Atatürk Barış Ödülüne layık görüldü.

K. Evren Marmaris günlerinde resme başladı. İlk tablosu Mart 1993'te Sakıp Sabancı tarafından elli milyon liraya satın alınınca şöyle dedi: *"Allah Allah dedim, bende bir şeyler var herhalde. Bu işe hız verdim. 24 tablo yaptım. Belli olmaz, bakarsınız bu tablolar ben öldükten sonra milyarlara gidebilir."* Evren'in ikinci tablosu Koç Grubu tarafından yüz on milyona, bir diğeri ise Nuh Çimento'nun sahibi Muharrem Eskiyapan tarafından beş yüz milyona alındı.

K. Evren Ağustos 1993'te ABD'ye giderek prostat ameliyatı oldu. Gazetecilerin kendisine Atatürk'ün "Beni Türk hekimlerine emanet ediniz" sözünü anımsatmaları üzerine, *"Atatürk döneminde sadece tren vardı. Trenle de Amerika'ya gidilmez ki"* diye yanıt verdi.

K. Evren'in biyografisi incelendiğinde, üç nokta göze çarpmaktadır.

Birincisi, kendisi iddialı bir insan değildir. Aksine, dürüstlüğünün yanısıra epey saf bir insandır. Yaşamında ortaya çıkan güzel rastlantılar sonucu iddialı bir yere gelmiştir. Bu durumun iki sonucu var gibi gözükmektedir. Bir defa, eline bu denli mutlak bir iktidar geçirince, bu makama daha hazırlıklı birinin yapması, söylemesi beklenecek olandan daha uç şeyler yapmakta, söylemektedir *("Asmayıp da besleyecek miyiz?")*. Sonra, 1988 sonundan itibaren yaptığı gibi, gösterdiği birtakım değişikliklerin, insanlara birtakım başka şeyleri hemen unutturuvereceği inancındadır.

İkincisi, kişilik olarak, K. Evren "Aman insanlar ne der?" endişesine çok büyük yer vermektedir. Bunun sonucu olarak da, etraftan çok etkilenebilir bir kişilik tablosu ortaya çıkmaktadır. Kendisi, yetiştiği Alaşehir ortamının bu özelliğinden olduğu kadar, dinsel havasından da çok etkilenmiştir. Mitinglerde her seferinde 8-9 ayet okuması, kendisi için yazılmış şiirleri kürsüden kıraat etmesi, çakıltaşı portrelerini sanat sergilerine astırması ama Picasso'yu kendisinin de yapabileceğini söylemesi, bu arada "ayıp" saydığı resimleri uluslararası sergilerden kaldırtması, hep bu Alaşehirli püritenliğin izleridir.

Üçüncüsü, K. Evren bir askerdir. Dolayısıyla, dinden futbola, pedagojiden hava durumuna kadar herşeyi bilmektedir. Bölüm yönetimi ile ülke yönetimi arasında yalnızca bir büyüklük farkı gören K. Evren, üniversite ile Harp Okulu arasında o farkı da görmemektedir. Kendisi için "Birlik ve Beraberlik" önemlidir; bu yüzden, kişilik olarak yumuşak bir insan olduğu halde, çoğulculuğun her türüne ve her görünümüne kesinkes karşıdır.

Turgut Özal: Siyasi ideolojik bir portre

LEVENT KÖKER

Türkiye'nin 1980'lerden itibaren yaşayageldiği siyasî, ekonomik ve kültürel değişim süreçlerine damgasını vuran başlıca siyasî şahsiyetler arasında Turgut Özal özel bir öneme sahiptir. Bu özel önem, ilk bakışta, Özal'ın bürokrasi ve siyaset içindeki kariyerinde kendisini gösteriyor gibidir: Devletçi-merkeziyetçi, planlı kalkınma stratejisinden "piyasa ekonomisine geçiş"i simgelediği kabul edilen 24 Ocak 1980 kararlarının "mimarı" bir yüksek bürokrat (Başbakanlık Müsteşarı); 12 Eylül 1980 askerî yönetiminin vazgeçemediği uzman kişi (ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı); 1983-1989 arasında tek başına iktidar olan Anavatan Partisi'nin kurucu genel başkanı ve başbakan; nihayet, 21 Ekim 1989'dan 17 Nisan 1993'teki vefatına kadar Cumhurbaşkanı. Sadece bu kariyer çizgisi göz önüne alındığında Özal, Cumhurbaşkanlığı hariç, Türkiye'nin siyasî yapısının yerleşik bir özelliği olan yüksek bürokrasiden siyasetçi devşirme olarak özetlenebilecek seçkincilik geleneğinin tipik bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, sadece "kariyer" Özal'ın kendi benzerlerinden nerede ve nasıl ayrıldığını, Türkiye'nin son dönem siyasî hayatına damga vurucu özelliklerinin nasıl öne çıktığını açıklamamaktadır.

O halde, Turgut Özal'ı son dönem Türk siyasî hayatı içinde özel ve önemli kılan nedir? Türkiye'nin yaşadığı üçüncü askerî darbenin ardından çok partili siyasî hayata yeniden geçilmesi sürecinin baş aktörlerinden biri olması mı yoksa, hem siyasî ve ideolojik muarızlarının, hem de yandaşlarının birleştiği bir temel nokta olarak Özal'ın Türkiye Cumhuriyeti'nin esaslarını değiştirmeye yönelik köklü girişimleri midir? Bir başka biçimde sormak gerekirse, Özal'ı önemli kılan, fikirlerinin ve uygulamalarını haklı gösterme amacıyla kullandığı siyasal dilin Cumhuriyet'in Kemalist/Atatürkçü temellerini, muarızlarına göre "yıkıcı", yandaşlarına göre "dönüştürücü" niteliği midir?

12 Eylül rejimi: demokratikleşme ve Turgut Özal

Turgut Özal'ın 12 Eylül 1980 sonrasının askerî rejimi ile olan ilişkileri iki farklı değerlendirmeye konu olagelmiştir. Bunlardan muhaliflerince yaygın olarak kabul edilen yorum, Özal'ın askerî rejimle işbirliği yaptığı ve sonuçta bu rejimin yerleşik siyasî partileri kapatmasından, 12 Eylül öncesinin siyasî kadrolarına yasak getirmesinden yararlanarak, normalde pek erişemeyeceği bir liderliği eline geçirdiği yolundadır.

Bunun karşısında, Özal'ın 12 Eylül yönetimiyle işbirliğine girmek konusunda istekli olmadığı; eski başbakanı Süleyman Demirel'den onay alarak görev kabul ettiği; askerlerle çalışmakta zaman zaman zorlandığı ve 1982'de banker skandalı olarak bilinen olaylar dizisi sonucunda istifa ettiği; demokrasiye geçiş sürecinin başlamasından sonra parti kurma girişiminin ve seçimlere katılmasının kolay ve pürüzsüz gerçekleşmediği; 12 Eylül'ün aslında Özal'ı değil, belki Özal'ı da içine alacak, askerin desteğindeki bir partiyi tercih ettiği, başta Özal olmak üzere, basında ve yayınlanmış anılarda vurgulanan noktalardır.

Bu iki farklı değerlendirmeden ayrı olarak, Özal'ın kendi fikirlerini ifadelendirme biçiminde, 1983 sonrası Türkiye'sinin "sivil toplum" başlığı altında sürdürülen tartışmaların etkisi görülmektedir. 12 Eylül rejiminden önceki dönemin sol ve sağ mücadelesi içinde yer almış gruplardan bazılarının seslendirdiği, "sivil toplum olmadan demokratikleşmenin de olamayacağı" görüşü, özellikle yeni libe-

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Kendisi iyiydi ama çevresi..." kalıbı, Özal döneminin ardından "Kendisi iyiydi ama ailesi..." biçimine evrildi. Özal'ın başbakanlığı döneminde de cumhurbaşkanlığı döneminde de eşi Semra Özal'ı işlerine fazlasıyla bulaştırdığı söylendi.

ral sağ kesimde, rejimi askerlerin etkisinden kurtarma, darbelere son verme, seçilmişlerin atanmışlar üzerinde üstünlüğünü tesis etme biçiminde yorumlanmıştı.

Sivilleşme ile demokratikleşmeyi özdeş tutan bu görüş, Özal'ın siyasî diline de damgasını vurmuştur. 1983 sonrası beyanlarında Özal, askerlerin başta ekonomi olmak üzere, uzmanlık gerektiren bir çok konuda yetersiz olduklarını vurgulamanın yanısıra, gelişmenin ön şartı olarak kabul ettiği "serbestlik" ile askerliğin gerektirdiği merkezi disiplinin uyuşmazlığını seslendirmişti. Burada Özal'ın Türk siyasî hayatı içindeki yerinin değerlendirilmesi bakımından ilgi çekici olan ana nokta, Özal'ın rejimi sivilleştirme olarak dile getirdiği görüşlerini siyasî pragmatizm ile birleştirmiş olmasıdır: Özal'ın açıklamalarında, 12 Eylül rejiminin etkisini sürdürdüğü günlerde "sivilleşme" ile ilgili düşüncelerini sivriltmekten kaçınmış olduğu, demokratikleşmeyi aşamalı bir süreç olarak görüp, uygulamaları zamana yaydığı (Körfez Krizi sırasında "Genelkurmay operasyonu" ile rejimde sivilleşmenin "bir nevi tamamlandığını" söylemesini hatırlatalım), en büyük başarılarından biri olarak "siyaseti normalleştirme"yi örnek verdiği görülmektedir.

Cumhuriyet ve Turgut Özal

Turgut Özal'ın son dönem siyasî hayatı içindeki yerini anlamak için asıl önemli olan, 1983 sonrasının çok partili siyasî hayata geçiş sürecindeki rolünden çok, samimiyetle vurguladığını kabul edebileceğimiz *"Türkiye'de 'eski' ile 'yeni'nin mücadelesi var"* deyişinin içeriğidir.

Özal'ın cumhurbaşkanlığı döneminde ANAP'ın kendi felsefesi olan değişimcilikten, yenilikçilikten uzaklaşıp, "statükocu" bir parti haline geldiğinden duyduğu rahatsızlığı ifade ederek, kendi liderliğinde yeni bir siyasî hareketi başlatmaya kalkışmasının kamuoyunda yankı bulmasından sonra iyice belirginleşen değerlendirmelere göre Özal, Cumhuriyet'in mevcut kurumlaşma biçiminin ve onun meşrulaştırıcı ideolojisi olan Kemalizm'in dönüştürülmesini amaçlamaktaydı. Özal muhaliflerine göre Türkiye'deki devlet kurumunun temellerini tahrip edici etkileri olan, Özal ve izleyicilerine göre ise çağın gerektirdiği ve Türkiye'nin de acil ihtiyaç duyduğu bir dönüşümü ifade eden bu "yenilikçilik," Cumhuriyet'in meşruluk zeminini oluşturan Kemalizm/Atatürkçülük ile gerçekten bir karşıtlık içinde midir?

Soruyu, Türkiye Cumhriyeti'nin Kemalist/Atatürkçü meşruluğunun iki ana direği olan milliyetçilik ve laiklik açısından cevaplandırmak yerinde olacaktır.

Milliyetçilik ve Özal: Milliyetçilik, siyasi anlamıyla, Kemalist/Atatürkçü çizgi açısından bir siyasî kurumlar bütünü olan devlet ile kültürel bir bütünlük olan "millet"in birliği, bölünmezliği anlamına gelmekte ve bu bütünlüğün koruyuculuğunun devletin temel görevi olduğunu kabul etmektedir. Devlete verilen bu "koruyuculuk" görevi, yine Kemalist/Atatürkçü çizgide, milletin ilerlemesinin sağlanması anlamında gelişmeyi, kalkınmayı da içermektedir. Dolayısıyla, Kemalizmin bir diğer önemli ilkesi olan devletçilik de bu bütünlüğü ve kalkınmayı sağlama amacına bağlı olarak benimsenmiştir. Özal'ın burada "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" biçiminde Cumhuriyet'in hukukî temeline yerleştirilmiş bulunan siyasî milliyetçiliğe karşı olmadığı açıktır. Devletin birliğinin simgesel makamı olan Cumhurbaşkanlığı'nda bulunduğu sırada, Kürt sorunu ile ilgili olarak sarfettiği *"federasyonu da tartışmalıyız"* türünden sözlerinin yanlış anlaşıldığı, asıl maksadının serbest tartışma olmadan doğru çözümün bulunamayacağını anlatmak olduğu, kendisinin hiçbir biçimde federasyondan –birlik ve bü-

tünlük ifade eden siyasî milliyetçiliğin yıkılmasından– yana olmadığını sürekli olarak vurgulamış bulunmaktadır.

Bu durumda, Özal'ın milliyetçiliğin ekonomik ifadesi olan devletçiliğe ve merkeziyetçiliğe karşı olduğu kabul edilmektedir. Acaba bu, Kemalizm/Atatürkçülük ile bir karşıtlık ifade eder mi? Kemalist devletçiliğin en iyi bilinen özelliği, ekonomik alanda bireysel teşebbüsü ve çalışmayı esas kabul etmesidir. 1930'lar dünyasının özel şartlarında bu esası gerçekleştirecek bir müteşebbis sınıfın bulunmayışı yüzünden benimsenen devletçilik ikesi, devletin ekonomiye bir müteşebbis olarak müdahalesini ayrı ve kalıcı bir sistem olarak öngörmemektedir. 1980'ler Türkiye'sinde devletçiliğe bu düzeyde gerek olmadığının söylenmesi (Özal'ın sık sık ifade ettiği devletin kasaplık, manavlık, tekstil, sanayicilik türünden işlerle uğraşan bir tacir gibi davranmaması gerektiğinin vurgulanması) Kemalizmle değil, yine Özal'ın deyişiyle daha çok İnönü çizgisinin statükoculuğunu belirleyen "Cumhuriyet muhafızlığı" ile çelişmektedir.

Kemalist milliyetçilik ilkesinin içerdiği millet-devlet bütünlüğünün Özal'ı anlamamızda yararlı olacak bir diğer boyutu kültürle ilgilidir. Türk milletinin kendine özgü üstün karakterlerini koruyarak muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkması hedefinde ifadesini bulan bu boyutta medeniyet ile Batı medeniyeti, Batı medeniyeti ile de gelişkin bilim ve teknoloji kastedilmektedir. Özal'da buna bir itiraz olmadığı gibi, çağın gereklerine göre küçültülerek (yani, ekonomik fonksiyonları asgariye indirilerek) güçlendirilmiş bir devletin öncülüğünde en ileri bilimsel ve teknolojik yeniliklerin Türkiye'ye ithalinden yana zaman zaman radikalleşen bir tavır vardır.

Özal düşüncesi ile Kemalizm/Atatürkçülük arasında gerilimli olduğu söylenebilecek bir nokta ise, Kemalizmde de ifadesini bulan Türk milletine özgü üstün karakter özelliklerinin korunmasından ne kastedildiğidir. Başka türlü söylersek, bir siyasî meşruluk formülü olarak devlet-millet bütünlüğünü ifade eden milliyetçiliğin milleti tanımlamaya ilişkin boyutundan ne anlaşılmak gerekir? Millet, siyasî iktidarın hukukî örgütlenmesi olan devlet ile "yurttaşlık" kavramında içerilen hak ve özgürlükler çerçevesinde ilişkiye giren bir bireyler topluluğu mudur, yoksa bir etnik veya dinî cemaatı mı ifade etmektedir?

Laiklik ve Özal: Kemalizm, Türk milletine özgü üstün özelliklerden söz ederken, bu özellikler toplamını tarih, dil, ülkü ve ahlâk birliği biçiminde formülleştirmiş, ancak ahlâk derken dine dayalı bir ahlâk birliğini kasdetmediğini de açıkça vurgulamıştı. Kemalist anlayışın "Türk milleti" tahayyülünde yeri olmayan "din birliği," Türk siyasî hayatının laiklikle ilgili olarak yaşayageldiği serüvenin kilit sorunlarından biridir. Kemalizmin dışladığı "din" öğesi, Özal'dan çok önce siyasî etkisini hissettirmeye başlamış, 12 Eylül yönetiminin "huzur ve güven ortamı" için gerek duyduğu devlete karşı itaatkâr bireylerin yetiştirilmesinde başvurulmak istenen bir temel haline gelmiştir. Devletin dinden bir toplumsal meşruluk temeli oluşturmak üzere yararlanması, yahut devlet-millet birliğinin sürdürülüp pekiştirilmesinde bir siyasî kontrol aracı olarak dini kullanması, dinin devlet tarafından kontrol edilmesini tersine çevirmediği sürece Kemalist/Atatürkçülüğün laiklik yorumuna uygundur. Kemalizmin İslâmiyetin özünde akılcılık bulduğu, esasen hurafelerin kaynağı olarak gördüğü tarikatlere karşı tavır aldığı, "mektepte" devlet tarafından eğitilecek "aydın din adamları"nı gerekli gördüğü hatırlanırsa, Türk milleti tanımına, tıpkı devletçiliğin zamanla değiştirilebilmesinde olduğu gibi, dinî öğelerin dahil edilmesiyle çelişmeyeceği dahi söylenebilir. Cumhurbaşkanlığının son zamanlarında Özal'ın,

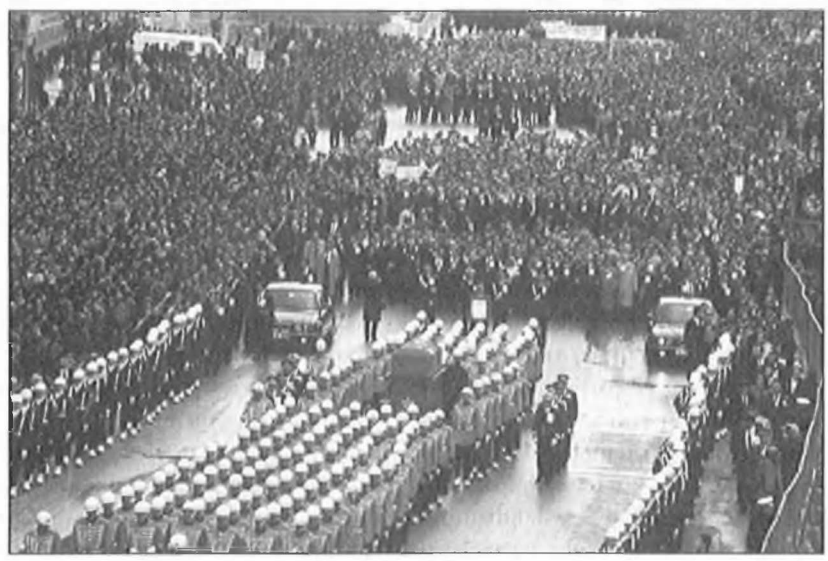

ABC ARŞİVİ

Özal'ın ölümü, Türkiye'deki siyasi hayatın birçok taşını yerinden oynattı. Demirel'in kaderi değişti, Çiller ve Karayalçın'a yeni kapılar açıldı, Özal'ın çevresinde kümelenenler yeni arayışlara yönelmek zorunda kaldılar.

Turgut Özal, 13 Ekim 1927'de Malatya'da doğdu. 1950'de İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Fakültesi'ni bitirdikten sonra uzun yıllar devlet kuruluşlarında ve özel sektörde çalıştı. Sabancı Holding'te ve MESS'te önemli görevler üstlendi. 1979'da S. Demirel'in kurduğu azınlık hükümeti döneminde başbakanlık müsteşarı ve DPT müsteşar vekili oldu. 24 Ocak kararlarının hazırlanmasında önemli rol oynadı. 1983'te Anavatan Partisi'ni kurdu. 6 Kasım 1983 ve 29 Kasım 1987 genel seçimlerini ANAP'ın kazanmasıyla 1983-89 yılları arasında başbakanlık yaptı. 31 Ekim 1989'da muhalefetin katılmadığı oylamada 263 oy alarak Türkiye'nin 8. Cumhurbaşkanı seçildi. 17 Nisan 1993'te kalp yetmezliği nedeniyle Ankara'da yaşama veda etti.

yeni reform hareketine başlangıç olmak üzere, İslâm inancında reformu da tartışmaya açmaya hazırlandığını göz önünde tutarak, Jakoben laikçilikten Kemalizmle mutlaka çelişmesi gerekmeyen yumuşatılmış bir yaklaşıma yöneldiği söylenebilir. 1977 yılında MSP'den milletvekili adayı olan, Türkiye'nin siyasî, ekonomik ve kültürel geleceği ile ilgili görüşlerini bütünlüklü olarak ilk kez 1979'da "Milliyetçiler Küçük Kurultayı"nda sunan, "Türk-İslâm sentezi" görüşüyle "milli birlik" esasını yeniden tanımlamaya girişen Aydınlar Ocağı ile ilişkileri bulunan Özal'ın, 12 Eylül öncesinin Milliyetçi Cephe hükümetleri zamanında yoğunlaşan, 12 Eylül sonrasında askerî rejim tarafından da sürdürülen "sentezci" kültürel milliyetçiliği devam ettirdiği görülmektedir.

Bir bütün olarak bakıldığında, Özal'ın fikir ve uygulamaları ile Cumhuriyet'in meşruluk temelleri arasında büyük bir çelişki olmadığı; çelişkinin Kemalizm/Atatürkçülük düşüncesinin tek-parti dönemine özgü yorumlanışını devleti koruma fonksiyonunun temeli haline getirmiş ve getirmek isteyen bürokratik ve siyasî kesimlerce seslendirildiği söylenebilir. Dolayısıyla, İslâmcı yazar İsmet Özel'in Türkiye'yi Batı'ya tam anlamıyla teslim etmeyi amaçladığı gerekçesiyle, farklı bir bağlamda yaptığı "gerçek Atatürkçü ANAP'tır" değerlendirmesindeki "ANAP"ı "Turgut Özal" diye de okumak isabetli olacaktır.

Özal ve demokrasi

Turgut Özal, 1980'lerin koşullarında, piyasa ekonomisi ile siyasal demokrasinin bir bütün oluşturduğu fikrinin küresel olarak yaygınlaştığı bir dönemde, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu ekonomik ve siyasî reformları gerçekleştirmek amacıyla yola çıkmış, kendisinin "Cumhuriyet muhafızları" dediği kesimlerin direnişine karşı dile getirdiği fikirleri ile, aslında Cumhuriyet'in temel meşruluk ilkelerini tahrip etmeyen fakat bu ilkeler ile toplumun farklı ve çatışan kesimleri arasında ciddî bir meşruluk sorununun olduğuna kamusal görünürlük kazandırmış bir siyasî şahsiyet hüviyetinde görünmektedir. Liberal serbestlik ilkesini piyasa ekonomisine geçiş yönündeki fikir ve uygulamalarını haklılaştırmak üzere savunurken gösterdiği çabayı, aynı ölçüde demokrasinin derinleştirilmesi yönünde göstermemiştir. Türk Ceza Kanunu'nun 141, 142 ve 163. maddelerinin kaldırılmasının başarısı, örneğin "SS kararnamesi" ve bugün çok sayıda "fikir suçlusu"nun hapiste olmasına neden olan Terörle Mücadele Kanunu ile gölgelenmiştir. Telekomünikasyon, otoyollar ve sanayi ürünlerinin ihracattaki payının artması gibi önemli gelişmeler de, yine ekonomik liberalizasyonun bedelini toplumun dezavantajlı kesimlerinin lehine düzeltebilecek girişimlerin yapılmamasının gölgesini üzerlerinde taşımaktadırlar. Türkiye'nin sadece ikinci sivil kökenli Cumhurbaşkanı olmanın ötesinde, siyasî fikirlerini oldukça açık bir biçimde ifade etmesiyle dikkat toplayan Özal'ın, yapmak istediği reformları tamamlayamamış olmanın rahatsızlığı içinde hayata veda ettiği söylenebilir. Bu reformlar arasında yer aldığı bilinen başkanlık sisteminden söz ederken, muhaliflerini, demokrasiyi parlamenter sistemden ibaret sanıyorlar diye suçlaması; buna ilâveten bütün Amerika kıtasında başkanlık sisteminin uygulandığını örnek olarak gösterirken, başkanlık sisteminin bir tek A.B.D. örneği dışında hep sivil ya da askerî diktatörlüklerle sonuçlandığı gerçeğinden ise hiç söz etmemesi; demokrasiyi, teknik rasyonaliteye uygun olarak, basitçe bir yönetim sistemi diye görmesinin tezahürleri olsa gerektir. Türkiye'nin farklı kültürel kimliklerden oluşan bir "mozaik" olduğunu resmî olarak ilk kez ve net bir biçimde dile getirmesine rağmen, bunun demokratik bir zenginliğe dönüşebilmesi sorununu pek ciddiye almadığı da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, demokrasinin toplumun siyasal kararların alınması sürecine aktif katılımına dönük açık uçlu ve sürekli gelişen bir imkânlar manzumesi olduğu fikri, Batılı muhafazakârlara olduğu kadar ona da yabancıydı.

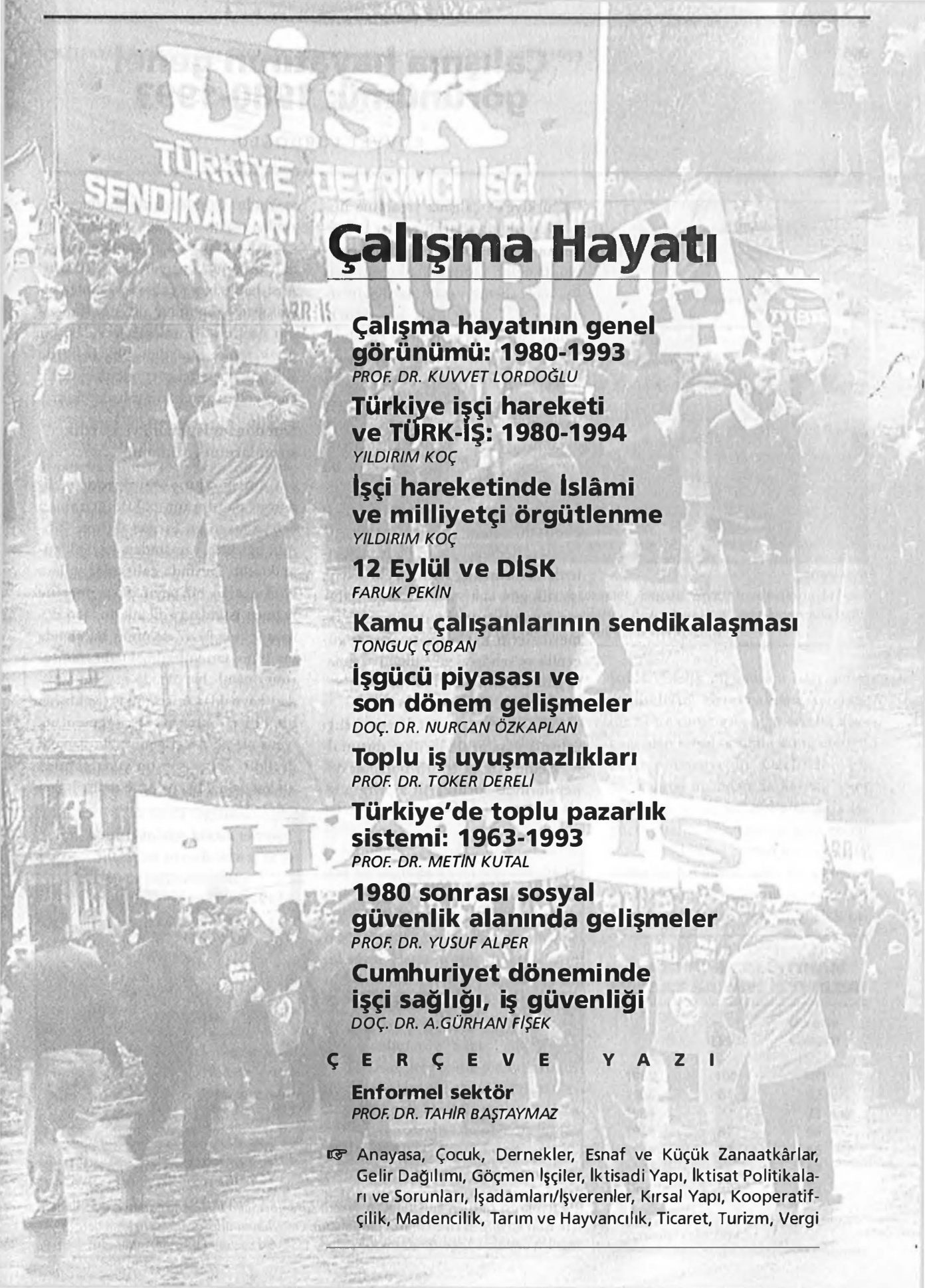

Çalışma Hayatı

Çalışma hayatının genel görünümü: 1980-1993
PROF. DR. KUVVET LORDOĞLU

Türkiye işçi hareketi ve TÜRK-İŞ: 1980-1994
YILDIRIM KOÇ

İşçi hareketinde İslâmi ve milliyetçi örgütlenme
YILDIRIM KOÇ

12 Eylül ve DİSK
FARUK PEKİN

Kamu çalışanlarının sendikalaşması
TONGUÇ ÇOBAN

İşgücü piyasası ve son dönem gelişmeler
DOÇ. DR. NURCAN ÖZKAPLAN

Toplu iş uyuşmazlıkları
PROF. DR. TOKER DERELİ

Türkiye'de toplu pazarlık sistemi: 1963-1993
PROF. DR. METİN KUTAL

1980 sonrası sosyal güvenlik alanında gelişmeler
PROF. DR. YUSUF ALPER

Cumhuriyet döneminde işçi sağlığı, iş güvenliği
DOÇ. DR. A.GÜRHAN FİŞEK

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Enformel sektör
PROF. DR. TAHİR BAŞTAYMAZ

☞ Anayasa, Çocuk, Dernekler, Esnaf ve Küçük Zanaatkârlar, Gelir Dağılımı, Göçmen İşçiler, İktisadi Yapı, İktisat Politikaları ve Sorunları, İşadamları/İşverenler, Kırsal Yapı, Kooperatifçilik, Madencilik, Tarım ve Hayvancılık, Ticaret, Turizm, Vergi

Çalışma hayatının genel görünümü: 1980-1993

KUVVET LORDOĞLU

Türkiye'de çalışma yaşamına ilişkin oldukça farklı veriler bulunmakta ve bunlara ilişkin farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu kısa yazıda, çalışma yaşamına ilişkin temel verilerin özellikle son dönem içinde gösterdiği gelişmeler ele alınacaktır. Bu yönü ile Türkiye'deki çalışma hayatının genel bir değerlendirmesi yapılmış olacaktır. Öte yandan sendikacılık hareketinin çalışma yaşamı dışında ele alınması olanaksız olduğu için değerlendirme de bu esaslar dikkate alınacaktır.

Çalışma yaşamı bireyleri farklı ekonomik katmanlarda tutmasına rağmen hemen hemen benzer ölçülerde etkilemekte, sadece gelir kaybı, işsizlik gibi ana sorunlar değil, çalışma koşullarındaki değişme, bazı mesleklerin kaybolması, sosyal güvenlik ve sendikal güvenliğin azalması gibi birbirinden oldukça farklı sorunlarla da etkilemektedir.

Belki bütün bu sorunların varlığı çalışma yaşamı ile birlikte düşünülmektedir. Ancak belirli bunalım dönemlerinde sorunların ağırlığı artmaktadır. Bu durumun çalışanlar açısından sağlıklı bir değerlendirmesini yapmak, aranacak çözümler açısından da önem taşıyan bir noktadır. Aksi halde başta çalışan kesimler olmak üzere toplumun diğer kesimlerinin üzerlerinde anlaşabilecekleri bir ortak zemin olmadığı gibi, belki de eklektik ve geçici çözümlerden, farklı çıkış yolları aranmaya çalışılacaktır.

Son dönem istihdam ve işsizlik sorunlarının görünümü

Görülen odur ki, Türkiye'de istihdamın dağılımına bakıldığı zaman ortaya çıkan en çarpıcı durum Tarımın ağırlıklı yapısından kaynaklanmaktadır. Tarımda çalışanlar yıllara göre azalan bir seyir göstermesine rağmen istihdam edilenlerin, son dönem içinde % 42-44'ünün bu alanda bulundukları anlaşılmaktadır. Bu durum önemli bir ölçüde mevcut yapıdan kaynaklanan sorunları açıklayıcı nitelikleri bulunmasına rağmen tek ölçüt olarak değerlendirmek olanaklı değildir. Ayrıca son on yılda görülen dikkat çekici bir gelişme de istihdam

İLETİŞİM ARŞİVİ

1980 sonrası çalışma hayatının en önemli sorunlarından biri de, sendikaya üye olduğu için işini kaybeden çalışanların durumudur. Onaylanan uluslararası sözleşmelere rağmen örgütlenme çalışanların karşısında ciddi bir sorun olarak durmaktadır.

içinde Hizmetler grubunda çalışanların, hızla artmakta oluşuna ilişkindir. Aralarında Banka ve Sigorta işkolunun da girdiği hizmetler içinde çalışanların oranı % 30'ları aşmıştır. Buna karşılık Sanayi istihdamında bir gerileme gözlenmektedir. Dünyadaki gelişmelerin istihdam yapısında sanayi aleyhine yarattığı daralmanın etkilerini gözden uzak tutulmakla birlikte, Türkiye'deki gelişmenin istihdam yönü ile daha ağır sonuçlar yaratması muhtemel. İmalat sanayi içinde sadece küçük işyerleri ele alındığı zaman gerek işyeri sayılarında, gerekse ücretli çalışanların sayısında aşağıdaki tabloda görülen ciddi bir azalma söz konusudur.

Bu bağlamda, küçük ve orta ölçekli işletmelerin ve bireysel iş kurma girişimlerinin üretken istihdam açısından taşıdığı önem daha da belirgin hale gelmektedir. İstihdam açısından konunun tanıdığı önemle yakından ilişkili olarak ele alınabilecek diğer bir gelişme de devletin son yıllarda Halk Bankası aracılığı ile ev kadınlarına yüksek okul ve meslek lisesi mezunlarına ucuz kredi sağlamakta oluşudur. Bunun anlamı küçük işyerlerinin kuruluşunun özendirilmesi ve istihdamda artış sağlanmasıdır.

DİE tarafından uygulanan Hane Halkı İşgücü Anketleri'ne göre toplam istihdam Ekim 1990'da 19.5 milyon iken Nisan 1994'de 19.7 milyon olmuştur. Yıllara göre çok fazla bir değişme göstermeyen istihdamın oranı azaltmakla birlikte yine de önemli bölümü kırsal yörelerde toplanmaktadır. İşsizlik oranı ise Türkiye geneli için % 7.4'den % 8.3'e çıkmıştır. Özellikle 1994'te yaşanan "5 Nisan Krizi"nden sonra işsizlik sayısında önemli bir artış olduğu tahmin edilmektedir. 1990 yılından itibaren sadece körfez krizinin olduğu yıl hariç, diğer yıllarda sağlanan yüksek büyüme hızları işsizlik oranının azalmasını sağlamamıştır. Aksine düşen gelir düzeylerinin telafisi amacı ile ikinci iş arayanlar veya daha fazla çalışmayı arzu edenlerin sayısında belirgin bir artış görülmektedir. Aşağıdaki tablo 2 İstihdam ve işsizlik durumunun son yıllardaki genel gelişimini göstermektedir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Çalışanlar, son on beş yılda diğer birçok sorunun yanısıra, işten çıkarılmalarla da başetmek zorunda kaldılar. 80'li yılların sonlarına doğru başlayan "kriz karşısında işçi atma" eğilimi 90'lı yılların ortalarında en yüksek seviyeye ulaştı.

İstihdam açısından eklenebilecek son bir olgu da tarım sektöründe bir önceki yıla göre çok önemli bir üretim artışı olmamasına rağmen bu sektörün istihdam içindeki payının önemi sürmektedir. Kırsal alandaki tarım istihdamının yüzde 63'ü ücretsiz aile işçilerinden oluşmaktadır. Ücretsiz aile işçilerinin de yüzde 72'si 12 yaş üzeri kadınlardır. Sanayi sektöründe ise üretim artmasına rağmen istihdamda azalma olmaktadır. Belirgin biçimde küçük ölçekli işletme istihdamı giderek daralmaktadır. Bu sektörün içindeki istihdamın yaklaşık yüzde 70'ini karşılayan imalat sanayinin belirli alt sektörlerinde istihdam azalması dikkat çekici boyutlardadır.

İstihdamdaki bu gelişmelerin dışında işsizlik olgusunun bazı temel özelliklerini ele almak gerekmektedir. Göze çarpan ilk olgu işsizlik kaynağı olan kırsal kesimin sahip olduğu geniş potansiyeldir. Özellikle hızlı nüfus artış hızından da kaynaklanan işsizlik baskısı, kentsel alanlarda işgücü niteliği kazanılması için geçen süre de eklendiği zaman işsizlik uzun süreli bir hal almaktadır. İkinci temel olgu, işsizlik boyutlarını saptamanın Türkiye açısından taşıdığı güçlük ol-

TABLO 1
10-24 KİŞİ ÇALIŞTIRAN İMALAT SANAYİ İŞYERLERİ

	İşyeri	Ücretle Çalışan
1985	100	100
1986	81	82
1987	72	73
1988	67	66
1989	67	66
1990	58	57
1991	50	52

Kaynak: DİE Türkiye Ekonomisi İstatistik Yorumlar Ekim 1994

TABLO 2
İSTİHDAM VE İŞSİZLİK (BİN KİŞİ, YÜZDE PAY)

	1991	1992	1993	1994
Toplam İstihdam	19.016	19.528	19.337	19.784
Kadın %	31.8	31.0	30.9	31.4
Erkek %	68.1	68.9	71.0	68.5
Toplam İşsiz Sayısı	1.553	1.674	1.518	1.801
İşsizlik Oranı	8.3	7.8	7.9	8.3
Kent	12.1	11.7	11.2	12.9
Kır	5.4	4.7	4.1	4.6
Eksik İstihdam	6.4	7.1	5.8	7.4
Atıl İşgücü	14.7	14.9	14.5	19.8

Kaynak: DİE İşgücü Hane Halkı Anket Sonuçları

maktadır. Bu çerçeve içinde işsizliğin boyutlarını saptayabilmenin en kestirme yolu o ülkede işsizlik sigortası kayıtlarına dayalı olarak tahmin yapma yöntemidir. Ancak Türkiye'de böyle bir uygulama bulunmadığı için tahmin yöntemi sağlıklı sonuçlar vermekten uzaktır.

Türkiye'de işsizlik genel olarak kentlerde kırsal yörelere göre daha yüksektir. İşsizliğin kentlerde yoğunlaşması istihdamın genel yapısı içinde ortaya çıkan bir nitelik olmaktadır. İşsizliğin cinsiyet temeline dayalı bir ayırımı yapılırsa her iki cins açısından işsizlik oranlarında önemli bir fark gözlenmemektedir. Ancak kırsal yörelerde erkeklerin, kentsel yörelerde de kadınların daha fazla işsiz kaldıkları gözlenmektedir.

TABLO 3
İMALAT SANAYİ SEKTÖRLERİNDE 1986'YA ORANLA 1993'DE İSTİHDAM DEĞİŞMESİ

	%
İçki tütün	-16
Orman Ürünleri İmalatı	-26
Tekstil Giyim Deri	-20
Kimya Sanayi	-16
Taş ve Toprağa Dayalı Ür.	-29
Metal Ana Sanayi	-19
Diğer İmalat Sanayi	-40

Kaynak: DİE İmalat Sanayi İstatistikleri 1994

İşsizler içinde işini kaybedenlerin en yoğun olarak çalıştıkları iş alanı İmalat sanayi ve İnşaat işkollarıdır. İşinden ayrılanlar içinde ise en yoğun sektör gene imalat sanayi ve toptan ve perakende ticaret sektörüdür.

İşsizlik nedenlerine, medeni durum açısından bakıldığı zaman, erkeklerde işini kaybedenlerin çoğunlukla evli erkekler olduğu, buna karşılık kadınlar arasında, bekarların daha fazla işini kaybettikleri görülmektedir.

Ücretler ve gelir bölüşümü

Çalışma yaşamının temel dinamiklerinden biri de, çalışanların gelirlerine ilişkindir. Gelir seviyesinin düşüşü sadece yaşam standardının gerilemesi değil, aynı zamanda talep düzeyinin de düşmesine bağlı olarak ekonomik dengeleri olumsuz olarak etkilemektedir.

Öte yandan sadece ücret geliri elde ederek çalışmak değil, geliri elde edenlerin işteki durumları da ekonominin bütünü için önem taşımaktadır. Tablo 4 içinde ücretlilerin oransal olarak gelişimi yıllara göre görülmektedir.

Ücretli olarak çalışanlar sendikal örgütlülüğün de kaynağını oluştururlar. Bu açıdan ücretlilerin sektörel dağılımı önem taşımaktadır. 1989'da ücretli olarak sanayide çalışanların payı yüzde 32.7 iken aynı oran 1993 için yüzde 33.5'e çıkmıştır. Aynı dönem içinde hizmetler sektörünün payında çok önemli bir değişme olmakla birlikte bu sektör içinde ücretli çalışanların payı azalmaktadır.

Ücretlilerin cinsiyetlerine göre yapılan ayrıma göre 1989'da ücretli çalışan kadınların oranı yüzde 16.5'den 1993'de yüzde 18.1'e ulaşmıştır.

Kuşkusuz esas alınan yıla göre değişik değerler ifade etmesine rağmen ücret geliri elde edenlerin gelirlerindeki azalma sadece 1994 yılı ile sınırlı değildir. 1980'li yılların başından bu yana ücret kayıpları önemli oranlarda sürmüştür. Buna karşılık reel kârlarda artış gözlenmektedir. Tablo 6, Erinç Yeldan'ın hesaplamasına göre imalat sanayi reel ücret ve reel kârları karşılıklı olarak göstermektedir.

Öte yandan ücretlerin 1980'li yıllardaki gerilemesinin döviz cinsinden ifadesi Tablo 7'de görülmektedir. ABD doları cinsinden imalat sanayi ortalama aylık ücret değerleri işgücü ucuzluğunun tipik bir göstergesi olmaktadır. Belirli yıllarda doların değerinin yapay olarak yüksek tutulması ücretlerin nispi düşüklüğünü bir ölçüde kapatmaktadır. Ancak 1994 yılı sonrasında olduğu gibi doların gerçek değerine yaklaştığı ölçüde ücret aşınması belirgin biçimde görülmektedir.

TABLO 4
İSTİHDAM EDİLENLERİN İŞTEKİ DURUMU (%)

	1985	1990	1993	1994
Ücretli	34.7	33.8	31.4	31.7
İşveren	2.0	3.4	5.6	5.6
Kendi Hesabına Çalışan	27.7	23.2	24.5	24.7
Ücretsiz Aile İşçisi	28.1	30.9	31.6	30.9

Kaynak: DİE Türkiye Ekonomisi İstatistik Yorumlar 1994

İLETİŞİM ARŞİVİ

Son yıllarda dünyada ve Türkiye'de yaşanan farklı dinamikler sendikaların üye kayıplarına yol açtı. Bu konuda işçi ve işveren örgütleri çeşitli arayışlar içine girdiler.

5 Nisan Ekonomik Önlemler uygulama planında ele alındığı biçimde 1994 yılında toplu iş sözleşmelerinde ücret artışlarının yapılmamasına ve ücretlerin geçmiş enflasyona endeksli halden çıkarılmasına karar verildiği hatırlanırsa, gelir dağılımının bir süre sonra daha da bozulacağı kehanet sayılmamalıdır. Özellikle kamu kesimi çalışanları dikkate alınarak düzenlenen uygulamalar mevcut toplu iş sözleşmeleri ile saptanan maddi hakları taksitlendirmek yolu ile gelir dağılımı sadece belirli çalışanlar için daha kötüleşmiştir.

Türkiye açısından gerileyen sendikal hareket: 1980-1993

Sendikacılık hareketi 1963 sonrası yasal güvenceleri altında 1980'li yıllara gelene kadar nicel ve nitel olarak önemli bir gelişme göstermiştir. Bu döneme ilişkin sayısal veriler sanayileşme hamlesine paralel olarak önemli bir ivme kazanmıştır. Ancak 1980 sonrası gelişmeler aynı ivmenin sanayileşmede bir ölçüde sürmesine rağmen sendikalaşmada tam tersi bir gelişmeye tanıklık etmiştir.

1980 sonrası dönem tam bir homojenlik göstermese bile genel hatları ile sendikasızlaştırmanın bir politika olarak hükümetlerce uygulandığı gözlenmektedir.

1980 sonrası sendikal hareketi üç ayrı dönemde ele almak mümkündür. Bilindiği gibi 12 Eylül sonrası dönemde tüm grev ve lokavtlar yasaklanmıştı. Bu nedenle yeni yasaların çıkışına kadar olan 1980-1983 dönemi sendikal hareketin hemen hemen hiç bulunmadığı bir dönemdir. 1984-1989 arası dönem sendikal hareketin belirli ölçülerde hız kazandığı dönem olmuştur. Özellikle geçmiş yılların kayıplarının karşılanması amacına yönelik eylemlilik 1989 yılı içinde hız kazanmıştır. 1990-1993 dönemi sendikacılık hareketi içinde sendikasızlaşmanın bir politika olarak hız kazandığı bir dönem olmuştur.

Sendikasızlaşma nedenleri

En genel anlamda sendika hareketi evrensel bir olgu olarak bir hak arama ve çıkar birliği doğrultusunda ortaklaşa hareket eden bireylerin oluşturdukları örgütsel bir yapılanmadır. Bu çerçevede sermaye hareketi ile karşılıklı çelişkileri bulunmaktadır. İşgücünün daha ucuza satın alınabilmesi maliyetlerin aşağıya çekilebilmesi için önem taşıyan bir olgudur. İşçilik maliyetlerinin yükselmesi anlamına gelebilecek her gelişme bu malı satın alacak olanlara daima ek bir külfet yükler. Bu nedenle sendikacılık hareketi doğuşundan itibaren belirli bir sınıf mücadelesi içinde olmuş ve bizzat bu mücadelenin ve ça-

TABLO 5
SABİT GELİRLİ KESİMLERİN ÜCRET VE MAAŞLARINDAKİ DEĞİŞMELER

	1992	1993	Reel Artış (1)
Asgari Ücret (bin TL/Ay)	1.071	1.885	6.0
Kamu Ort. Ücret	5.938	10.691	8.5
Özel Ort. Ücret	6.457	11.429	6.6
Memur Maaşı (2)	2.453	4.072	-0.1
Emekli Sandığı (3)	1.776	2.900	-1.7
SSK'lı Emekli (4)	1.326	2.104	-4.5
Bağ-Kur Emekli	550	884	-3.3

(1) Reel Artışlar (1+Nominal artış)/(1+Enflasyon oranı) - 1) 100 formülü ile hesaplanmıştır.*
(2) Net ortalama Maaş esas alınmıştır.
(3) 3. derece 1. kademedeki memur emeklisi esas alınmıştır.
(4) 1696 göstergeden aylık alan işçi emeklisi esas alınmıştır.

Kaynak: DPT ve Merkez Bankası Yıllık Rapor 1993

TABLO 6
İMALAT SANAYİ ÜCRET VE KÂR DEĞİŞİMİ 1980=100

	Reel Ücret	Reel Kâr
1980	100	100
1981	104	96
1982	97	95
1983	94	109
1984	88	153
1985	85	215
1986	81	175
1987	80	229
1988	74	202
1989	93	185
1990	110	–
1991	146	–

Kaynak: Erinç Yeldan, "Türk Ekonomisinde Krizin Oluşumu 1990-1993" Teksir, 1994.

TABLO 7
İMALAT SANAYİİNDE ABD DOLARI TEMELİNDE AYLIK ÜCRETLER(*)

1980	300 $	100
1985	187 $	62
1986	186 $	62
1987	205 $	68
1988	189 $	63
1989	304 $	101
1990	465 $	155
1991	579 $	193
1992	634 $	211
1993	646 $	215
1994(**)	450 $	150

(*) Dolar kuru yıl içi ortalama fiyattandır.

(**) 1994 yılına ait ortalama ücretler 1993 yılı aylık ortalama ücret artışları dikkate alınarak oluşturulan tahmini seridir.

tışmaların ana unsuru olmuştur. Sermaye sınıfının da mücadelenin diğer yanında olması doğal bir gelişmedir. Bu mücadele içinde sendikalaşmanın azaltılması için her dönemde farklı yöntemler izlenebilmiştir. Türkiye sendikacılık hareketi, köken olarak 19. yüzyıla dayanan izleri bulunmasına rağmen sanayileşme ve buna bağlı toplum yapısındaki değişmelerle ancak 1960'lar sonrasında belirli gelişmeler göstermiştir.

1980'lere kadar gelişme gösteren sendika hareketi aslında bu dönem içinde bile bazı dışsal etkenlere dayalı olarak bir bükülme göstermeye başlamıştır. Ancak asıl nicel gerilemenin 1980 sonrası olduğu görülmektedir. Sendikalı işçi sayılarındaki gelişme 1963-1979 arası yüzde 116'lık bir gelişmeyi gösterirken 1980-1993 arası gelişme sadece yüzde 21 düzeyindedir. (Veriler Petrol-İş 1993-1994 yıllığındaki tahmini hesaplamaya dayalıdır.)

Özellikle son dönemde sendikalaşmayı oransal olarak etkileyen makro düzeyde ve sendika dışı faktörler bulunmaktadır: Yeni teknolojiler, İstikrar ve Kriz sonrası politikaları, İhracata yönelik sanayileşme paralelinde oluşan dış rekabet sorunu ve Genel işsizlik oranıdır. Bunların dışında ideolojik olarak sendikalaşma oranını azaltma için alınan ciddi bazı önlemler de bulunmaktadır. Kapsam dışı personel uygulaması, özellikle kamu kurum ve kuruluşlarında Sözleşmeli personel uygulaması, Müteahhit ve taşeron işçiliği, Mevsimlik işçiliğin yaygınlaşması ve esnek çalışmanın yaygınlaştırılması bu çerçevede ele alınabilir.

Sonuç

1980-1993 arası dönem çalışma hayatı çerçevesinden bakıldığında önceki dönemlere göre oldukça çalkantılı geçmiştir. Özellikle kısıtlayıcı yasal çerçevenin etkisi ile sendikacılık ve Toplu Pazarlık dar kalıplara sokulmaya çalışılmıştır.

Toplu pazarlık sisteminin 1960'lardan itibaren başlayan parlak dönemi gerek sendikalı işçi sayılarında, gerek ise işçi haklarında ciddi kazanımları beraberinde getirmişti. Özellikle 1970'li yılların sonunda başlayan yüksek enflasyon 1980'ler boyunca kronik bir yapıya sahip olarak, çalışanların gelirlerinde önemli kayıpları kümülatif olarak yaratmıştır. 1989 sonrası sendikalarca yapılan eylemler bir ölçüde bu kayıpların karşılanmasına yönelik olmuştur.

Çalışma hayatı içinde sendikacılık hareketine global olarak bakıldığında son on dört yılın nitel ve nicel gerilemelerle geçtiği görülmektedir. Sanayi içinde en yoğun istihdam ve sendikalaşmanın görüldüğü imalat sanayi üretimde gerçekleşen artışa rağmen, sendikalı işçi sayılarında azalma görülmektedir. Gerçi OECD ülkelerinde sendikalaşma oranlarında son on yıl içinde azalma görülmektedir. Türkiye'deki gerilemenin de benzer temelleri bulunmaktadır. Ekonomik ve teknolojik gelişmeler paralelinde sendikasız bir toplum yaratma yolunda önemli adımlar atılmıştır. Politik hedefleri de bulunan bu gerilemenin Türkiye'deki sendikacılık hareketi açısından kayıplarının önümüzdeki dönem içinde karşılanması demokrasi açısından ciddi bir zorunluluktur.

Özellikle son dönemde yaşanan ekonomik gelişmeler karşısında sendikal hareketin ivmesi daha azalmıştır. Ancak gene son dönemde kamu çalışanlarının sendikalaşması ve bu yöndeki çabalar bütün olarak çalışanların örgütlülüğü üzerinde olumlu moral etkiler yaratmaya devam etmektedir.

Türkiye işçi hareketi ve TÜRK-İŞ: 1980-1994

YILDIRIM KOÇ

1980-1994 döneminde Türkiye işçi sınıfı ve sendikacılık hareketini belirleyen önemli unsurların başında, sermayenin tavrı gelmektedir.

Kapitalizmin 1970'li yıllarda girdiği ekonomik bunalım sonrasında, sermayedar sınıfın refah devleti veya sosyal devlet olarak betimlenen olguya karşı tavrında önemli bir değişim yaşandı. Yeni-muhafazakâr veya yeni-liberal anlayış, önce işçilik maliyetlerini düşürmenin ilk adımı olarak refah devletini ortadan kaldırmayı ve sendikacılık hareketini zayıflatmayı amaçladı.

Sermayenin ilk saldırısının etkileri öncelikle kamu kesiminde yaşandı. Tüm kapitalist dünyada işçi sınıfına ve özellikle de kamu kesimindeki ücretlilerin hak ve özgürlüklerine yönelik güçlü bir saldırı başlatıldı.

Türkiye işçi sınıfı ve sendikacılık hareketi 24 Ocak İstikrar Programı ve 12 Eylül askeri darbesi ile tarihinin en büyük yenilgisini yaşadı. Ancak ilk başta farkına varılmayan bu yenilgi, sınıfın yapısında önemli değişimlere yol açtı. 1989-1994 döneminde verilen meşru kitle mücadelesi ile sendikalı işçilerin parasal kayıpları geri alındı. Ayrıca, kamu çalışanlarının gelişen sendikacılık hareketi de işçi sınıfı hareketine yeni bir ivme kazandırdı. Özellikle 1991 ve sonrasında başlayan sermaye saldırısı ise, sendikacılık hareketinin daha da politize olması ve toplu sözleşme sendikacılığını aşan yeni sendikal mücadele anlayışlarının gündeme gelmesine yol açtı.

1980-1983 dönemi

1980 yılında Türkiye tarihinin o güne kadarki en yoğun grevleri yaşandı. 1980 yılında 12 Eylül'e kadarki dönemde 84,5 bin işçi greve çıktı. Grevde geçen işgünü sayısı 1,3 milyona ulaştı. Demirel Hükümeti 131 bin işçiyi kapsayan 47 grevi erteledi. 12 Eylül askeri darbesi sonrasında her türlü yetkiyi kendisinde toplayan Milli Güvenlik Konseyi ise, 178 işyerinde çalışan 54 bin işçinin grevini sona erdirdi.

12 Eylül döneminde TÜRK-İŞ: TÜRK-İŞ Genel Merkez Yönetimi ve üye sendikaların büyük bir çoğunluğu 12 Eylül askeri darbesini destekledi. Darbe öncesinde sendikacıların da hedef haline gelmiş olması, sağ-sol saflaşmasının sendikalarda önemli bölünmelere yol açması ve toplumda genel bir huzursuzluğun hakim olması, Darbe sonrasında tüm demokratik hak ve özgürlüklerin ortadan kaldırılması ve bazı sendikacıların solcuları tasfiye etme umutları gibi nedenlere bağlı olarak, TÜRK-İŞ askeri yönetimle uzlaştı. TÜRK-İŞ'in geleneksel partilerüstü politika anlayışı da bu tavrı pekiştirdi. Ancak, işçiler arasında darbe konusundaki yaygın eğilim de TÜRK-İŞ yönetiminin tavrından farklı değildi.

TÜRK-İŞ üyesi bazı sendikalar ise askeri yönetimi desteklememe cesaretini gösterdi. Bu arada TÜRK-İŞ üyesi Petrol-İş, Kristal-İş ve Yol-İş Federasyonu'na bağlı Ankara Yol-İş, İstanbul Yol-İş, Diyarbakır Yol-İş, İzmir Yol-İş gibi bazı kuruluşlar da, sıkıyönetim komutanlıkları ve sıkıyönetim askeri mahkemeleri tarafından faaliyetten alıkondu.

TÜRK-İŞ Genel Sekreteri Sadık Şide, Ulusu Hükümeti'nde Sosyal Güvenlik Bakanı olarak görev aldı. TÜRK-İŞ'in üyesi bulunduğu Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ICFTU) Yönetim Kurulu, 1 Temmuz 1981 tarihinde aldığı kararla, bu nedenle TÜRK-İŞ'in üyeliğini 15 Ağustos 1981 tarihinden geçerli olmak üzere askıya aldı.

TÜRK-İŞ'in askeri yönetim döneminde tepkisini ifade ettiği tek olay, 8 Eylül 1982 günü Ankara'da Arı Sineması'nda yaklaşık 1700 kişinin ka-

tılımıyla düzenlenen Anayasa tasarısı eleştiri toplantısıdır.

2821 sayılı Sendikalar Yasası'nın kabul edilmesinin ardından, TÜRK-İŞ tüzüğünü yeni yasaya uygun hale getirmek amacıyla da, 18 Temmuz 1983 günü genel kurul olağanüstü olarak toplandı.

TÜRK-İŞ'in 13. Genel Kurulu ise 21-25 Aralık 1983 günleri Ankara'da toplandı. Genel Başkanlığa Şevket Yılmaz, Genel Sekreterliğe Sadık Şide, Genel Mali Sekreterliğe Ömer Ergün, Genel Teşkilatlandırma Sekreterliğine Orhan Balaban ve Genel Eğitim Sekreterliğine de Kaya Özdemir seçildi.

1984-1988 dönemi

TÜRK-İŞ yönetimi 1984-1985 yıllarında ANAP'la askeri yönetim döneminde yaşanan kalıcı sorunların aşılabileceği umuduyla çeşitli diyalog girişimlerinde bulundu. Ancak hükümetle 17 Temmuz 1984 tarihinden itibaren yapılabilen zirve görüşmelerinden de olumlu bir sonuç alınamadı. TÜRK-İŞ'e bağlı sendikaların kamu kesimi toplu sözleşme görüşmelerinde ortak bir tavır almalarını sağlama çabaları da başarısızlıkla sonuçlandı. Hükümet, TÜRK-İŞ'i denetim altında tutabilmek için çeşitli biçimlerde baskı yolunu seçti. En temel demokratik haklarını kullanmaya çalışan sendikacılar hakkında çeşitli davalar açıldı.

Hükümetin bu tavrı, TÜRK-İŞ içinde kitle eylemlerinin zorunluluğu tartışmalarını başlattı. Tabandaki işçinin artan sorunları da bu eğilimi güçlendirdi. 12 Mayıs 1985 günü Bursa'da başarısız bir kapalı salon toplantısı düzenlendi. 21 Aralık 1985 günü Ankara'da Arı Sinemasında yapılan ve 1800 sendika yöneticisi ve işyeri sendika temsilcisinin katıldığı toplantı ise başarılıydı.

Artan sorunlar, hükümetin olumsuz tavrı ve 1986 yılında şubelerden başlayarak TÜRK-İŞ'e kadar uzanan bir genel kurullar sürecinin yaşanması, sendikacılık hareketini hareketlendirdi. TÜRK-İŞ 12 Eylül sonrasının ilk mitingini 8 Şubat 1986 günü Balıkesir'de yaptı. Ardından, 22 Şubat 1986 günü İzmir'de başarılı bir miting gerçekleştirildi. 22 Haziran 1986 günü ise Eskişehir'de geniş katılımlı bir gösteri yürüyüşü yapıldı. Hükümetin tavrının yine değişmemesi üzerine, TÜRK-İŞ, Uluslararası Çalışma Örgütü'nde hükümeti eleştirmeye başladı. Ayrıca yapılacak ara seçimlerde ANAP'a oy verilmemesi doğrultusunda çağrılar yapılmaya başlandı. Ara seçimlerin yapılacağı illerde TÜRK-İŞ'in miting düzenleme girişimlerine ise hükümet tarafından engel olundu.

TÜRK-İŞ'in 1986 yılı Genel Kurulu'nda Petrol-İş Sendikası Genel Başkanı Cevdet Selvi'nin önderliğindeki Demokratik Muhalefet, TÜRK-İŞ'in temel politikalarını eleştiren bir bildirge ile tavır aldı. Genel Kurul'un ilginç olaylarından biri, Genel Sekreter Sadık Şide'nin A.B.D. devlet kaynaklarıyla finanse edilen Pathfinder Vakfı'nın TÜRK-İŞ'le ilişkileri konusundaki iddialarıydı. Genel Kurul sırasında DİSK davasının kararı açıklanınca, TÜRK-İŞ bu kez DİSK'e sahip çıktı. Genel Kurul'da daha aktif ve mücadeleci bir TÜRK-İŞ yaratma doğrultusunda kararlar alındı. Yapılan seçimlerde Genel Başkanlığa Şevket Yılmaz, Genel Sekreterliğe Emin Kul, Genel Mali Sekreterliğe Çetin Göçer, Genel Teşkilatlandırma Sekreterliğine Orhan Balaban ve Genel Eğitim Sekreterliğine Mustafa Başoğlu seçildi. Genel Kurul'un sonuç bildirgesinde, 1987 eylem yılı olarak kabul ve ilan edildi.

TÜRK-İŞ'in 1987 yılındaki ilk önemli eylemi, 24 Mart günü Parlamento'ya mektup verme çabasıydı. Polis, sendikacıların Meclis'e yürüyüşüne engel oldu, gece TÜRK-İŞ'i bastı ve karar defterlerine el koydu. Açılan dava ise takipsizlikle sonuçlandı. Ancak bu baskılara karşın, 1987 yılında çeşitli bölgelerde mitingler düzenlenmeye, çeşitli grev dışı eylem türleri yaygınlaşmaya başladı.

TÜRK-İŞ, 1950'li yıllardan beri fiilen ve 1964 yılından beri tüzük hükmü olarak partilerüstü politikayı kabul etmişti. Bu hükmün 1983 yılında tüzükten çıkarılmasına karşın, partilerüstü politika anlayışı sürdürülüyordu. Bu anlayışın açıkça terkedildiği dönüm noktası, 6 Eylül 1987 tarihli halkoylamasıdır. 1982 Anayasası'nın Geçici 4. Maddesi ile, 12 Eylül öncesindeki politikacılara siyaset yasağı getiriliyordu. Bu yasağın Parlamento tarafından kaldırılmasının ardından, değişiklik halkoylamasına sunuldu. ANAP, değişikliğin onaylanmamasını istiyordu. TÜRK-İŞ ise, Anayasa değişikliğine evet oyu kullanılması için kampanya açtı. 33 ilde düzenlenen kapalı salon toplantıları, halkoylaması sonucunu etkiledi. TÜRK-İŞ, 1987 yılı Kasım ayında yapılan seçimlerde de ANAP' a oy verilmemesi için kampanya yürüttü.

TÜRK-İŞ Başkanlar Kurulu, 10-11 Şubat 1988 günü çeşitli eylemler ve işdurdurma kararı aldı. 11 Mart 1988 günü ise ülke çapında ve tüm işkollarını kapsayan başarılı bir yemek boykotu yapıldı. TÜRK-İŞ 26 Mart 1988 günü Sakarya'da, 3 Nisan 1988 günü de Adana'da miting düzenledi.

ANAP, 1989 yılı Mart ayında yapılması gereken yerel seçimleri erkene almaya çalışınca, konu 25 Eylül 1988 günü halkoylamasına sunuldu. TÜRK-İŞ bu halkoylamasında, muhalefet partileri ile birlikte, "hayır" oyu kullanılması için karar aldı ve kampanya açtı.

TÜRK-İŞ bu dönemde köklü ve

İLETİŞİM ARŞİVİ

12 Eylül askeri darbesi doğrudan DİSK'e ve DİSK üyesi sendikalara yönelmesine rağmen, Türk-İş'in birçok sendikası da başkı altına alındı. Fakat Türk-İş sendikaları getirilen tepki anayasasına ve değiştirilen sendikal yasalara ses çıkarmadılar. Bu TÜRK-İŞ'in uluslararası sendikal kuruluşlar tarafından dışlanmasına yolaçtı.

yapısal bir değişimi önce kendi tabanında, daha sonra da daha üst düzeyde yaşamaya başladı.

1989-1994 Dönemi

Bu dönemde Türkiye işçi sınıfı ve sendikacılık hareketinin sınıf bilinci hızla gelişti, birlikte meşru kitle mücadelesi anlayışı yaygınlaştı, işçi sınıfının bir parçasını oluşturan kamu çalışanlarının sendikacılık hareketi doğdu ve güçlendi. Ayrıca, işçi sınıfının çeşitli kesimlerinin saflarında işçi sınıfının kendi bağımsız siyasal örgütlenmesini demokratik bir süreçte tabandan yaratma anlayışı ve çabaları yaygınlaştı.

ANAP'ın 1989-1991 döneminde de uluslararası ve yerli tekelci sermayenin politikalarını uygulamaya devamı etmesi üzerine, TÜRK-İŞ'in ve işçilerin ANAP'a karşı olumsuz tavrı bu dönemde de sürdü. Buna karşılık, 1991 genel seçimleri sonrasında işbaşına gelen DYP-SHP Koalisyon Hükümeti, 12 Eylül'ün anti-demokratik mevzuatını kaldırma sözünü tutmadığı gibi, 20 Nisan 1994 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 3984 sayılı yasa ile, sendikaların radyo ve televizyon kurmasını yasakladı.

Hükümetin vaadlerini yerine getirmemesi, 1992 yılında Tarım-İş'in TİGEM grevi ile Ankara ve İstanbul Büyükşehir Belediyeleri ve diğer bazı belediyelerdeki grevleri ertelemesi ve 1994 yılında kamu kesimi toplu sözleşmelerinin 4. dilim zamlarını iptal etmek ve 1995 Mali Yılı Bütçe Yasası Tasarısı'nda önemli hakları kaldırmak istemesi, TÜRK-İŞ'in hükümetle ilişkilerini daha da bozdu.

İşçiler ve sendikalar, 1989-1994 döneminde sınıf-içi dayanışmayı artırarak, geleneksel parti çekişmelerini kenara atarak ve sendika politikalarıyla parti politikalarının çeliştiği durumlarda sendikalara sahip çıkarak, halkın desteğinden yararlanarak, Türkiye tarihinin en yoğun grevlerini yaparak, meşru ve demokratik kitle eylemlerini (grev-dışı eylemleri) yaygınlaştırarak ve 1991 erken genel seçimlerini iyi kullanarak, gerçek ücretlerini artırdılar. Ancak, 12 Eylül ve ANAP dönemlerinin anti-demokratik mevzuatı değiştirilemedi. 12 Eylül öncesinde en fazla işçinin greve çıktığı yıl, 84.832 işçiyle 1980 idi. 1989 yılında 39 bin işçi, 1990 yılında 166 bin işçi, 1991 yılında 165 bin işçi greve çıktı. 1992 yılında greve çıkan işçi sayısı 62 bin'e, 1993 yılında ise 7 bin'e indi. 1994 yılının ilk 11 ayında ise yalnızca 2483 işçi greve çıktı.

1989 yılının ilk aylarında kamu kesiminde TÜRK-İŞ'e bağlı sendikalarda örgütlü yaklaşık 600 bin dolayında işçinin toplu sözleşme görüşmeleri başladı. Kamu kesimi işveren sendikaları, hükümetten aldığı talimat doğrultusunda, 1988 yılına kadarki dönemde işçilerin gerçek ücretlerinde meydana gelen büyük düşüşü hesaba katmayan, düşük oranlı zamlar önerdi. Bu arada 26 Mart 1989 tarihinde ülke çapında yerel seçimler vardı. TÜRK-İŞ yerel seçimlerde ANAP'a oy verilmemesi doğrultusunda bir kampanya başlattı. 26 Mart seçimlerinde ANAP'ın aldığı yenilginin ardından, Bahar Eylemleri olarak bilinen, kamu kesimi işçilerinin birlikte meşru kitle eylemleri başladı. Bu eylemler, ağırlıkla kendiliğindenci ve bağımsızdı, kitleseldi, meşruydu, çok çeşitliydi, kapitalizmin sonuçlarına karşıydı, sınıf çıkarları doğrultusundaydı ve önemli ölçüde politizeydi.

Bahar Eylemleri önce işyerlerinde ve şubeler düzeyinde başladı. Daha sonra bazı sendikalar bu eylemlere sahip çıkarak daha da kitleselleşmesine katkıda bulundu. TÜRK-İŞ ise bu eylemlere önderlik etmediyse de, sahip çıktı ve destekledi. TÜRK-İŞ, bu arada, ilk defa 1989 yılında 1 Mayıs'ı bir bildiriyle kutladı. Kamu kesiminde 1989 toplu iş sözleşmeleri

ile gerçek ücretlerin düşme seyri tersine çevrildi. Kamu kesimi toplu iş sözleşmelerine, enflasyonun öngörülen oranın üzerinde gerçekleşmesi durumunda, aradaki farkın bir sonraki dönem yapılacak zamma eklenmesi yolunda bir hüküm de kondu. İşçilerin kendi meşru ve demokratik kitle mücadeleleriyle hak elde etmeleri, özgüvenlerini artırdı.

TÜRK-İŞ ve bağlı sendikalar 1990 yılının ilk aylarında çeşitli mitingler düzenlediler. 7 Şubat 1990 günü Yeniçeltek Kömür Ocağı'nda grizu patlaması sonucunda 69 işçinin hayatını kaybetmesi üzerine, TÜRK-İŞ 12 Şubat günü tüm ülkede iki dakikalık saygı duruşu yapılmasını kararlaştırdı. Çeşitli nedenlere bağlı olarak Zonguldak, Adana ve İstanbul'da da mitingler yapıldı. TÜRK-İŞ, 1990 yılında 1 Mayıs'ı TÜRK-İŞ Genel Merkezi toplantı salonunda düzenlediği bir toplantıyla kutladı.

1990 yılının ilginç özelliklerinden biri de, kitle eylemlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte yerel düzeyde sendika şubeleri arasında işbirliğinin gelişmesi ve gayri-resmi yapılanmaların yaratılmasıydı. Bazı bölgelerde bu yapılanmalara "Şubeler Platformu" adı verildi.

Bu dönemin en önemli olaylarından biri, 3 Ocak 1991 Genel Eylemi'ydi. Bu günlerde madencilik, metal, dokuma ve kâğıt işkollarında grevler uygulanıyordu veya uygulanma aşamasındaydı. Ayrıca, hükümetin işçilere ve sendikalara yönelik politikası da geniş bir tepki uyandırmıştı. TÜRK-İŞ'in aldığı karar uyarınca 3 Ocak 1991 günü TÜRK-İŞ'e bağlı sendikaların üyelerinin büyük bir bölümü işe gitmedi. 3 Ocak Genel Eylemi'nde işçilerin büyük bir bölümü yalnızca yevmiye kesintisi cezası ile kurtardılar. Sendika yöneticileri hakkında açılan dava ise uzun süre devam etti.

30 Kasım 1990 günü greve çıkan Türkiye Taşkömürü Kurumu (Zonguldak) işçileri, grev sırasında sürdürdükleri kitle eylemleriyle, işçi sınıfının mücadelesine önemli bir katkıda bulundular. Hakların verilmemesi üzerine, maden işçileri ve aileleri, 4-8 Ocak 1991 günleri Zonguldak'tan Mengen'e kadar yürüdü. Yürüyüş, toplu sözleşmenin istenilen düzeyde imzalanmasını sağlayamadıysa da, Türkiye işçi sınıfı tarihine, tüm emekçi sınıf ve tabakaların destek verdiği önemli bir sayfa olarak geçti. THY, Havaş ve İstanbul Halk Ekmek grevlerinde de grevci işçiler grev sırasında yürüyüşler düzenlediler.

1991 yılının önemli diğer eylemi ise, Paşabahçe Şişe Cam işçilerinin, işten atılmalara karşı işyerini eşleri ve çocuklarıyla birlikte 21 gün süreyle işgal etmeleri ve böylece işten çıkarmalara engel olmalarıydı. SEKA, Maga Deri, Contitech, Petkim, Camiş, Güney Ambalaj, Ferglas ve Betontaş işyerlerinde de işyerini terketmeme eylemleri yapıldı. 1992 yılında İstanbul Çayırova'da kurulu TOE'de de aynı nitelikte bir eylem oldu.

1992 yılının ilginç bir eylemi, Türkiye Gazeteciler Sendikası'nın *Milliyet*'te sendikasızlaştırma çabalarına karşı Ocak ayında başlattığı tüketici boykotuydu. Eylem pek başarılı olamadı.

1 Mayıs, 12 Eylül sonrasında ilk kez 1991 yılında İzmir'de sendikaların düzenlediği bir mitingle kutlandı.

1990 yılı başlarında ortaya çıkan Körfez Krizi'ni bahane gösteren hükümet, 27 Ocak 1991 günü Resmi Gazete'de yayınlanan bir kararıyla, 160 işyerindeki grevi erteledi.

1991 yılında TÜRK-İŞ'e bağlı sendikaların kamu kesimi işyerlerinde çalışan 600 bin dolayında işçi için sürdürdüğü toplu sözleşme görüşmelerinde anlaşma sağlanamadı. İşyerleri ve şubelerden başlayan eylemler sonucunda, TÜRK-İŞ, 2 Haziran 1991 günü Bursa'da büyük bir miting düzenledi. Daha sonra gerçekleştirilen çeşitli toplu vizite eylemleri sonucunda, gerçek ücretleri önemli ölçüde artıran toplu iş sözleşmeleri imzalandı.

1992 yılı 1 Mayıs'ı ise, TÜRK-İŞ, DİSK ve HAK-İŞ tarafından Ankara'da Karayolları Gn.Md. toplantı salonunda "1 Mayıs, Birlik, Dayanışma ve Mücadele" günü olarak kutlandı. Mersin'de ve İzmir'de ise, tüm sendikaların katıldığı açık hava toplantıları düzenlendi.

1993 yılının önemli eylemlerinden biri, İstanbul Kâğıthane Belediyesi'nde işten çıkarılan 340 dolayında işçinin Ankara'ya yürümeye çalışmasıydı. Polisin engelleme girişimine karşın, yürüyüşçüler Ankara'ya ulaştılar. İşçiler ve memurlar, 1993 yılı boyunca, fabrika işgalinden, mitinglere ve yürüyüşlere kadar çeşitli eylemler yaptılar.

TÜRK-İŞ, DİSK ve HAK-İŞ arasındaki ilişkiler 12 Eylül öncesinde son derece sınırlıydı. Bu çelişkiler 12 Eylül askeri darbesi sonrasında daha da arttı. Ancak her üç konfederasyonda da yaşanan değişim süreci, 1992 yılında 1 Mayıs'ın birlikte kutlanmasını getirdi.

TÜRK-İŞ'in 1992 yılı Aralık ayında toplanan 16. Genel Kurulu'nda işçi sınıfının karşı karşıya bulunduğu büyük sorunların aşılmasında, "TÜRK-İŞ'in HAK-İŞ ve DİSK ile işbirliğini geliştirmesini ve sendikal birliği sağlama doğrultusunda girişimlerde bulunmasını" istedi.

TÜRK-İŞ, 1993 yılı Kasım ve Aralık aylarında Adana, Sivas ve İzmir'de işçi kurultayları düzenleyerek hükümeti ve işverenleri protesto etti. 16 Ocak 1994 günü Samsun'da, 30

Ocak 1994 günü Lüleburgaz'da ve 6 Şubat 1994 günü de Zonguldak'ta bölge işçi kurultayları düzenlendi. 17 Ocak 1994 günü ise, Demokrasi Platformu'nu oluşturan örgütlerin yöneticileri Ankara'da ortak bir bildiriyi dağıttılar. Aynı bildiri işyerlerinde de dağıtıldı. Ortak bildiride kamu çalışanlarına grevli toplu pazarlık hakkı isteniyor ve İkinci Koalisyon Hükümetinin programının temelini oluşturan özelleştirmeye karşı çıkılıyordu.

1994 yılının ilk günlerinde, kamuoyunda işçi ücretlerinin ve memur aylıklarının kısılması ve bunun önkoşulu olarak da olağanüstü hal uygulanması gerektiği konusunda tartışmalar başladı.Hükümetin kamu açıklarını uluslararası ve tekelci sermayenin çıkarları doğrultusunda azaltma çabalarının bir biçimi, bazı kamu kuruluşlarındaki sendikalı geçici işçiler yerine, İl Özel İdareleri'ne asgari ücretle sendikasız geçici işçi almaktı. Bu işçiler asgari ücretle ve birer aylık hizmet akitleriyle çalıştırılacaktı. Azami çalışma süresi 2 ay olacaktı. Bu çaba, Yol-İş Sendikası'nın ülke çapında uyguladığı çeşitli direnişlerle engellendi.

1994 yılının ilk aylarında ekonomik bunalımın derinleşmesiyle birlikte, olağanüstü hal, sıkıyönetim ve hatta darbe söylentileri giderek yoğunlaşmaya başladı. TÜRK-İŞ Genel Başkanı Bayram Meral, 24 Şubat 1994 günü yaptığı açıklamada, darbe girişimi karşısında genel greve başvurulacağını söyledi.

İşçi sınıfı ve sendikacılık hareketi içinde 5 Nisan istikrar programına en sert tepkiyi derhal gösterenler, kapatılması öngörülen işyerlerindekilerdi. Diğer kesimler ise genellikle sessiz kaldı. 9 Nisan 1994 günü Zonguldak'ta "Özelleştirme ve İşyeri Kapatmalarını Protesto Mitingi" yapıldı. Petrol İş Sendikası, Kırşehir'deki Petlas Fabrikası'nın kapatılmasının öngörülmesini protesto etmek amacıyla, 16 Nisan 1994 günü Kırşehir'de "Kapatma Kararına Hayır" mitingi düzenledi. Petlas işçileri daha sonra Ankara'ya doğru yürüyüşe geçti. Petrol İş Sendikası tarafından 19 Nisan 1994 günü Yarımca'da düzenlenen mitinge katılan 5 bin kişi, Petkim'in kapatılması çabalarını protesto etti. Deri İş Sendikası da, Sümerbank Beykoz Deri Fabrikası'nın kapatılması kararını protesto etmek amacıyla Beykoz çayırında bir miting düzenledi.

İLETİŞİM ARŞİVİ

30 Kasım 1990'da başlayan ve 48 bin işçinin katıldığı "Madenciler Grevi" TÜRK-İŞ'in sendikal mücadelesi açısından da bir dönüm noktası oldu. Grev devam ettiği sürece her gün yürüyüş ve miting yapan işçiler 4 Ocak 1991'de Ankara'ya yürümek üzere harekete geçti. 6 Ocak'ta Mengen'de jandarmayla karşı karşıya gelen işçiler arasından 200 kişi gözaltına alındı. İki geceyi açıkta geçiren işçilerin eylemi üzerine hükümetle görüşmeler yeniden başladı. Sonunda 27 Ocak'ta Bakanlar Kurulu grevleri erteledi.

TÜRK-İŞ, 1969 yılından sonra Ankara'da ilk defa 24 Nisan 1994 günü İşsizlik ve Pahalılığı Protesto Mitingi düzenledi. Mitinge yaklaşık 40 bin kişi katıldı. Demokrasi Platformu'nu oluşturan örgütler de bu mitingi desteklediler. Hükümetin ve sermayenin işçi hak ve özgürlüklerine yönelik sürekli ve sistemli saldırısı koşullarında, 1 Mayıs'ın kitlesel bir biçimde kutlanması ise daha da önem kazanıyordu. Türkiye tarihinde ilk defa 1 Mayıs, işçi sınıfının uluslararası birlik, dayanışma ve mücadele günü olarak ve aynı zamanda istikrar programını protesto etmek amacıyla Demokrasi Platformu'nu oluşturan örgütlerce birlikte kutlandı. Ancak, 24 Nisan Ankara mitingine ve 1 Mayıs'ta çeşitli illerde düzenlenen mitinglere katılım istenilen düzeyde olmadı.

Hükümet, ekonomik sorunları gerekçe göstererek, 1993 yılında kamu kesimindeki işyerlerinde çalışan 700 bin dolayındaki işçi adına imzalanan toplu iş sözleşmelerinde yer alan dördüncü dilim ücret zamlarını ödememe çabasına girdi. Hiç zam verilmemesi teklifi TÜRK-İŞ tarafından reddedildi. Ancak, hükümet Mayıs ayında 4500 işçinin, Haziran ayında ise 66 bin işçinin ücret zamlarını uygulamadı. Bu uygulamadan en çok etkilenenler, Haber İş Sendikası üyesi PTT işçileri ile Teksif üyesi Sümerbank işçileriydi. İşçilerden ve sendikalardan ciddi bir tepkinin gelmemesi üzerine, Hükümet 26 Haziran 1994 günü TÜRK-İŞ'e ilettiği teklifte, toplu sözleşme uyarınca bir önceki altı ayda gerçekleşen enflasyon oranında bir zam yerine, "eşit fedakarlık ilkesinden hareketle," memurlara yapılacak olan yüzde 6 oranındaki zammın işçilerce kabul edilmesini önerdi.

TÜRK-İŞ bugünlerde, Türkiye tarafından onaylanmış bulunan ve 12 Temmuz 1994 tarihinde ILO denetimine giren 87 sayılı ILO Sözleşmesi'nin ihlali konusunda kapsamlı bir şikayet başvurusunu Uluslararası Çalışma Bürosu'na gönderdi. Bu başvuru, ILO Yönetim Kurulu'nun Kasım 1994 toplantısında uygun bulunarak, 1810 sayılı dava olarak ILO Örgütlenme Özgürlüğü Komitesi'ne gönderildi ve şikayet süreci resmen başladı. ILO'nun 87 sayılı sözleşmesinin, barışçıl olmak koşuluyla, hükümetin kararlarını protesto etmek amacıyla yapılan genel grevlerin yasal kabul edilmesini gerektirdiği kamuoyuna iletilmeye çalışıldı.

20 Temmuz Genel Eylemi, sendikaların, meslek odalarının ve demokratik kitle örgütlerinin ortak eylemiydi. Diğer bir deyişle, işçi sınıfının ancak örgütlü kesimlerinin eylemiydi. Örgütsüz işçiler ve özellikle de kayıt-dışı sektörde kaçak olarak çalışan işçiler bu eyleme katılmadılar. Örgütsüz işçilerin sayısının artması ve sendikalaşmanın risklerinin çoğalması ise, sınıfın en geniş kesimlerini kapsayacak bir siyasal hareketin yaratılması zorunluluğunu her geçen gün daha fazla hissettirdi.

İLETİŞİM ARŞİVİ

TÜRK-İŞ, darbeden sonra Bülent Ulusu hükümetine genel sekreter Sadık Şide'yi Sosyal Güvenlik Bakanı olarak verdi. TÜRK-İŞ yönetimi gerek içerde gerekse yurtdışında TÜRK-İŞ'in üye olduğu uluslararası kuruluşlar tarafından protesto edildi. TÜRK-İŞ'in Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na olan üyeliği askıya alındı. Sadık Şide, Şubat 1986'da İzmir'deki bir mitingde.

20 Temmuz Genel Eyleminde önde gelen amaçlardan biri, yeni bir birlikte meşru kitle mücadelesi geleneğinin yaratılmasıydı. Üç işçi sendikaları konfederasyonu ve onlara bağlı sendikalara üye işçiler ilk kez ülke çapında birlikte genel eylem yaptılar. Türkiye'de ilk kez işçiler ve memurlar ülke çapında birlikte genel eylem yaptılar. Genel Eylemde çeşitli eksiklikler ve hatalar oldu, ama Eylem bir bütün olarak başarılıydı. 20 Temmuz Genel Eylemi, Türkiye işçi sınıfının çeşitli kesimlerinin ülke çapındaki ilk ortak eylemi olarak, ülkemizde yeni bir geleneğin yaratılmasında önemli bir dönüm noktası olarak tarihe geçti.

1994 yılında sendikalı işçilerin gücü, sermayenin yeni saldırısı koşullarında, elde edilmiş hakları tümüyle korumaya yetmedi. Kamu kesiminde toplu sözleşme 4. dilim ücret zamları, faizsiz olarak 1-5 ay geç alınabildi. Bu konuda TÜRK-İŞ Genel Merkezi ile Harb-İş arasında bir anlaşmazlık çıktı. Harb-İş, TÜRK-İŞ'in tüzel kişiliğine zarar verdiği ileri sürülen Gölcük ve Ankara Şubeleri hakkında disiplin işlemi yapmadığı için, Disiplin Kurulu kararıyla, TÜRK-İŞ üyeliğinden 6 ay süreyle ihraç edildi. Harb-İş'in başvurusu sonucunda, bu karar konusunda yargı tarafından yürütmeyi durdurma kararı verildi.

Hükümet, diğer taraftan, 1995 Mali Yılı Bütçe Kanunu Tasarısında işçilerin ve memurların haklarını gaspetmeye yönelik hükümlere yer verdi. Bu tasarı, 5 Nisan İstikrar Programı'nın bir parçasıydı. Tasarının en önemli sakıncaları, geniş kapsamlı bir memurlaştırma, geçici işçiliğin yılda 3 ay ile sınırlandırılması ve 6772 sayılı yasa uyarınca yılda dört defa ödenen 13'er yevmiye tutarındaki ikramiyelerin kaldırılmasıydı. TÜRK-İŞ bu tasarıya karşı çıktı ve 26 Kasım 1994 günü Anıtkabir'i ziyaret ve TBMM'ye dilekçe verme kararı aldı. Bu arada, 23 Kasım günü Zonguldak İl Temsilciler Kurulu tarafından düzenlenen "Kömür ve Demir Çelik'e Sahip Çıkmak Türkiye'ye Sahip Çıkmaktır" mitingi başarıyla gerçekleştirildi. Demokrasi Platformu da, TÜRK-İŞ'in 26 Kasım eylem kararını destekleme kararı aldı.

İşçi hareketinde İslâmi ve milliyetçi örgütlenme

YILDIRIM KOÇ

İşçi hareketinde İslâmi değerlerin ağırlıklı olduğu örgütlenme örneklerinden HAK-İŞ Konfederasyonu 22 Ekim 1976 tarihinde kuruldu. HAK-İŞ'in 2. Genel Kurulu 20 Mayıs 1979 tarihinde toplandı. 10 Şubat 1980 günü ise Birinci Olağanüstü Genel Kurulu Ankara'da Milli Görüş Kültür Sarayı'nda yapıldı. MSP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, Genel Kurulda yaptığı konuşmada, işçilerin gerçek temsilcisinin HAK-İŞ olduğunu belirtti. Yapılan seçimlerde Aziz Yılmaz Genel Başkan, Necati Çelik de Genel Sekreter seçildi. Abdurrahman Bilici Genel Eğitim Sekreterliğine, Ahmet Yılmaz Genel Teşkilatlanma Sekreterliğine ve Abidin Özkara da Genel Mali Sekreterliğe getirildi. Ahmet Yılmaz bir süre sonra bu görevinden istifa etti.

Milli Güvenlik Konseyi'nin 15 Eylül 1980 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 8 sayılı kararıyla DİSK, MİSK ve HAK-İŞ'in ve bunlara bağlı Sendikaların mevduatı, ilgili bankalar tarafından bloke edildi, ödenen üyelik aidatlarının işverenlerce bir bankada açılacak hesaba yatırılması kararlaştırıldı. Ayrıca, sıkıyönetim komutanlıkları tarafından bu örgütler ve üye sendikalarda yapılacak araştırma sonucunda, değerli malzeme bankada koruma altına alınacak ve suç delili niteliğindeki evrak sıkıyönetim askeri savcılıklarına aktarılacaktı.

HAK-İŞ ve üye sendikaların yöneticileri bu kararın ardından kısa bir süre gözaltına alındılar; ifade vermeleri sonrasında ise serbest bırakıldılar. Ankara dışında ise bazı yöneticiler kısa sürelerle tutuklandı.

HAK-İŞ ve üye sendikaların yöneticileri, faaliyetin durdurulması kararının ardından Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı aracılığıyla Milli Güvenlik Konseyi'ne ayrı ayrı başvuruda bulunarak, "12 Eylül öncesi anarşide" yer almadıklarını belirterek, faaliyete geçilmesine izin verilmesini arz etti. Milli Güvenlik Konseyi, 18 Şubat 1981 gün ve 45 sayılı kararıyla, HAK-İŞ ve bağlı sendikaların faaliyetlerine izin verdi. Konfederasyon ve bağlı sendikalar 20 Şubat 1981 tarihinde yeniden faaliyete geçti.

HAK-İŞ Genel Kurulu 9 Ekim 1983 tarihinde olağanüstü toplanarak, tüzüğü 2821 sayılı Sendikalar Yasası'na uygun hale getirdi.

HAK-İŞ'in 4. Genel Kurulu, 24-25 Aralık 1983 günleri Ankara'da toplandı. Genel Kurul'da yapılan seçimlerde Genel Başkanlığa Necati Çelik, Genel Sekreterliğe Hüseyin Tanrıverdi, Genel Mali Sekreterliğe Mustafa Elveren, Genel Eğitim Sekreterliğine Salim Uslu, genel teşkilatlanma sekreterliğine Mehmet Er, Genel Mevzuat Sekreterliğine ise Abdülkadir İmamoğlu seçildi.

MİSK: MİSK, 23 Haziran 1970 tarihinde, 15-16 Haziran olaylarından hemen sonra, MİLLİ-İŞ MİSK Konfederasyonu adıyla İstanbul'da kuruldu. Ancak kamuoyunda MİSK'in adının duyulması ağırlıkla 1975 ve sonrasındadır. MİSK'in faaliyetleri, Milli Güvenlik Konseyi'nin 7 sayılı bildirisi ile 12 Eylül 1980 tarihinde durdurulduğu. 15 Eylül 1980 tarihinde ise MİSK ve bağlı sendikaların tüm taşınır ve taşınmaz mal varlığı denetim altına alındı.

MİSK ve bağlı sendikaların yöneticileri 12 Eylül sonrasında gözaltına alındılar. Ancak Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı askeri savcılığı, MİSK hakkında dava açmadı. MİSK'e bağlı Türk Ağaç İş ve Türk Deri İş Sendikalarının eski genel başkanları 26 Aralık 1983 tarihlerinde Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'na başvurarak, sendikalarının yeniden faaliyete geçmesi için izin verilmesini istediler. Genelkurmay Başkanlığı da 11 Mayıs 1984 tarihli yazısıyla bu izni verdi.

MİSK de 23 Mayıs 1984 tarihinde yeniden faaliyete geçti.

1984-1988 dönemi

HAK-İŞ: HAK-İŞ Genel Başkanı Necati Çelik ve Genel Sekreteri Hüseyin Tanrıverdi'nin, sendika yöneticiliği için Anayasa'nın gerekli gördüğü 10 yıl fiilen işçilik yapma koşulunu yerine getirmediği konusunda 1984 yılı Ağustos ayında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın başlattığı inceleme, Ankara 8. Asliye Ceza Mahkemesi'nin 1985 yılı Mayıs ayında beraatle sonuçlandı.

HAK-İŞ'in 5. Genel Kurulu, 20-21 Aralık 1986 günleri Ankara'da toplandı. Yapılan seçimlerde, Genel Başkanlığa Necati Çelik, Genel Sekreterliğe Hüseyin Tanrıverdi, Genel Mali Sekreterliğe Mustafa Elveren, Genel Eğitim Sekreterliğine Salim Uslu, Genel Teşkilatlandırma Sekreterliğine Abdulkadir İmamoğlu, Genel Mevzuat Sekreterliğine ise Yusuf Engin seçildi.

HAK-İŞ'in çağrısı üzerine, HAK-İŞ ve TÜRK-İŞ yöneticileri 9 Kasım 1987 günü biraraya gelerek, ortak bir bildiri yayınladılar. Ancak bu ilişki daha sonra kesildi. HAK-İŞ'in çabalarıyla, 1988 yılında Öz Sağlık-İş Sendikası kuruldu.

MİSK: MİSK'in 4. Genel Kurulu 4-5 Kasım 1984 günleri Ankara'da toplandı. Genel Kurulda Genel Başkanlığa Mete Beşen, Genel Başkan Yardımcılığına Hüsnü Çetiner, Genel Sekreterliğe Tekin Küçükali, Genel Mali Sekreterliğe Şükrü Dağdeviren, Genel Eğitim ve Teşkilatlanma Sekreterliğine ise Necati Dalkılıç seçildiler.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı istatistiklerine göre, 1985 yılı Ocak ayında MİSK'e bağlı sekiz sendikanın toplam üye sayısı 4750 idi.

Bu günlerde MİSK Genel Başkanı Mete Beşen ve HAK-İŞ Genel Başkanı Necati Çelik, birleşmenin de ele alındığı ileri sürülen, bir görüşme yaptı.

Bu arada MİSK aleyhinde Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi'nde açılan dava sonuçlandı. Askeri Mahkeme, MİSK'le ilgili davanın "MHP ve Ülkücü Kuruluşlar Davası" ile birleştirilmesi kararını verdi. Konu Askeri Yargıtay'a gitti. Askeri Yargıtay 5. Dairesi ise, iki davanın birleştirilmesine ilişkin kararı kaldırdı ve "sanıklar hakkında yalnızca Sendikalar Kanunu'na aykırılıktan dava açıldığı ve davanın anarşik bir yönünün olmadığını" belirtti. Askeri mahkeme de bu karara uydu ve dava konusunda görevsizlik kararı vererek, dava dosyasını Ankara Asliye Ceza Mahkemesi'ne gönderdi. Ancak bu konuda zaman aşımı süresi beş yıl olduğundan, MİSK yöneticileri 12 Eylül önceki faaliyetleri nedeniyle bir ceza almadılar.

MİSK'in 5. Genel Kurulu 19-20 Aralık 1987 günleri Ankara'da yapıldı. Genel Kurul'da örgütün adı YURT-İŞ (Yurt İşçi Sendikaları Konfederasyonu) olarak değiştirildi. Ancak YURT-İŞ de bir varlık gösteremedi. Ankara Valiliği 1988 yılı sonlarında YURT-İŞ'in fesih işlemlerini yapması için İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvurdu.

İLETİŞİM ARŞİVİ

12 Eylül'le birlikte faaliyeti durdurulan sendikalardan biri olan HAK-İŞ, 1980 öncesinde adı duyulmayan bir konfederasyondu. Daha sonra, darbeyi gerçekleştiren Milli Güvenlik Konseyi tarafından faaliyetine izin verilen konfederasyon bu dönemde 12 Eylül'ü destekliyor, yazılı metinlerinde ise DİSK'i suçluyordu. HAK-İŞ'in Olağanüstü Genel Kurulu'nda Genel Başkan Necati Çelik.

1989-1994 dönemi

HAK-İŞ: HAK-İŞ de 1989 ve sonrasındaki yıllarda gelişen meşru kitle eylemlerinden etkilendi, bu eylemlerin dışında kalamadı. HAK-İŞ 1989 yılında grevci T. Demir-Çelik işçilerini destekledi ve bu amaçla 1 Ağustos 1989 günü bir yemek boykotu yaptı.

HAK-İŞ'in ilk amblemi, cami, fabrika ve hilalden oluşuyordu. 1989 yılı başından itibaren çark, zeytin dalı ve hilalden oluşan yeni bir amblem benimsendi.

HAK-İŞ 1990 yılında "1 Mayıs Dünya İşçileri Dayanışma Günü"nü Genel Başkan Necati Çelik'in basın toplantısı ile kutladı. HAK-İŞ, 1991 yılında ise, 1 Mayıs'ı çeşitli etkinliklerle kutlama kararı aldı. Bu çerçeve-

DİSK ARŞİVİ

HAK-İŞ, 80'lerin ikinci yarısından itibaren muhalif bir konfederasyon haline geldi. Bunda 12 Eylül'den sonra HAK-İŞ'e bağlı sendikalarda örgütlenen DİSK'in eski üyelerinin tabanda yaratmış olduğu hareketliliğin de payı vardı. 1990'dan sonra uzunca bir süre komünist bayramı diye suçladığı 1 Mayıs İşçi Bayramı'nı da kutlayan HAK-İŞ, daha sonra DİSK'in yeniden faaliyete geçmesiyle birlikte üç konfederasyon arasında oluşan güçbirliği içinde de yeraldı. 1 Mayıs 1994 kutlamalarında HAK-İŞ.

de, Ankara'da "1980 Sonrası Yapılanmanın Emek Üzerindeki Siyasi, İktisadi ve Sosyal Etkileri" konulu bir panel düzenlendi. 1992 yılında 1 Mayıs, TÜRK-İŞ, DİSK ve HAK-İŞ tarafından Ankara'da bir salonda yapılan ortak toplantıda kutlandı. Bu üç örgüt, "1 Mayıs Güçbirliği Bildirisi" yayınladı. HAK-İŞ, 1993 yılında 1 Mayıs'ı Taksim Meydanı'nda kutlamak için İstanbul Valiliği'ne başvurdu. Valiliğin izin vermeyeceği biliniyordu. Bunun üzerine, HAK-İŞ yöneticilerinden oluşan küçük bir grup, 1 Mayıs günü Taksim Meydanı'na girmeye çalıştı. Engel olunması üzerine, Taksim Anıtı'na çelenk konulamadı. HAK-İŞ, 1994 yılında Demokrasi Platformu içinde, 1 Mayıs'ı işçi sınıfının uluslararası birlik, dayanışma ve mücadele günü olarak kutladı ve Demokrasi Platformu'nda kalabilmek için, laikliğin de savunulduğu ortak 1 Mayıs bildirisinin altına imza atmak zorunda kaldı.

Bağımsız Çelik-İş Sendikası 1991 yılı Şubat ayında HAK-İŞ üyesi Öz Demir-İş ile birleşti ve Öz Çelik-İş'i oluşturdu. Diğer taraftan, bağımsız Orman İş Sendikası 27 Kasım 1991 tarihinde HAK-İŞ'e katılma kararı aldı. Ancak daha sonra Orman İş'in bu katılma kararının alındığı genel kurul, tüm sonuçlarıyla birlikte, iptal edilince Orman-İş'in HAK-İŞ'e üyeliği de düştü. Orman-İş Sendikası daha sonra TÜRK-İŞ'e üye oldu.

HAK-İŞ, 5 Nisan İstikrar Programına karşı açık tavır aldı.

1994 yılında hükümetin kamu kesimi toplu sözleşmelerinde yer alan 4. dilim ücret zammını vermeme çabası sürecinde TÜRK-İŞ'i sıkıntıya sokan önemli bir etmen, HAK-İŞ üyesi Hizmet-İş Sendikası'nın Bursa Belediyesi ile imzaladığı protokolle, toplu sözleşmede belirlenmiş olan ücret zammını düşürmesiydi. *Ortadoğu* gazetesi bu olayı şöyle anlatıyordu: "Ek protokolle daha önce imzalanan sözleşmede öngörülen ve Mayıs 1994'ten geçerli olan yüzde 60 oranındaki ücret zammı, bütün işçiler için yüzde 40'a indirildi."

Karabük halkı, Özçelik-İş Sendikası'nın önderliğinde, 8 Kasım 1994 günü 5 Nisan İstikrar Programı uyarınca Karabük Demir ve Çelik Fabrikası'nın (Kardemir) kapatılması girişimine karşı 4 saatlik bir direniş gerçekleştirdi.

HAK-İŞ'in, Türkiye'den TÜRK-İŞ'in ve DİSK'in üyesi bulunduğu Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu (ICFTU) ve Avrupa Sendikalar Konfederasyonu'na (ETUC) üyelik başvuruları ise kabul edilmedi. HAK-İŞ'in üyelik başvurusu ICFTU Yönetim Kurulu'nun Aralık 1994 toplantısında değerlendirildi. Yönetim Kurulu, oybirliğiyle, HAK-İŞ Tüzüğüne "laiklik, demokrasi ve cumhuriyet" kavramlarının konmasına kadar üyelik başvurusunun kabul edilmemesine karar verdi. Avrupa Sendikalar Konfederasyonu Yönetim Kurulu, ICFTU Yönetim Kurulu'nun bu kararından sonra, HAK-İŞ'in üyelik başvurusunu görüşmeyi erteledi.

HAK-İŞ'in özelleştirilecek kuruluşları satınalma girişimleri ise genellikle tepkiyle karşılandı.

12 Eylül ve DİSK

FARUK PEKİN

DİSK, 1967 yılında ağırlıkla özel sektör işyerlerinde örgütlü, çoğu Türkiye İşçi Partisi (TİP) üyesi sendikacılar tarafından, TÜRK-İŞ yönetiminin "uzlaşmacı ve güdümlü" sendikacılık anlayışına karşı sürdürülen muhalefet sonucunda kuruldu. Giderek artan üye sayısı ile faaliyet gösterdiği metal, lastik, tekstil, kimya ve basın işkollarında yerini sağlamlaştırdı. 1960 Anayasası'nın tanıdığı sendikal hak ve özgürlükleri kısıtlama çabalarına, üyeleri dışındaki işçileri de harekete geçirerek 15-16 Haziran 1970 Direnişi ile karşı koyan DİSK, güçlü bir muhalefet odağı olduğunu kanıtladı.

DİSK 12 Mart Muhtırası'nın ardından 1975 yılından başlayarak örgütlenmesini ülke çapında yaygınlaştırdı. TÜRK-İŞ üyesi Genel-İş ve Oleyis gibi güçlü sendikaların katılımı ile kamu sektöründe de örgütlendi. 12 Eylül öncesinde DİSK, resmi ideolojinin kabullenemediği 1 Mayıs'ı uluslararası birlik ve dayanışma günü olarak kutlayarak, 1976'da "Genel Yas" adı altında ilk gerçek "genel grev"i gerçekleştirerek, "20 Mart Faşizme İhtar Eylemi" ile en yaygın genel işbırakımını yaparak toplumsal muhalefetin taşıyıcı gücü haline geldi. DİSK, işçi direniş söylemini "üretimden gelen güç" kavramı ile zenginleştirdi. DİSK TARİŞ, ANTBİRLİK direnişleri ile, ücret artışı taleplerinin ötesinde üyelerinin iş güvencelerini, çalışma ve yaşam koşullarını savunmakta da öncülük etti. DİSK 24 Ocak kararlarına karşısında TÜRK-İŞ gibi tavırsız kalmadı. "İşçi Kıyımına, Zamlara, Pahalılığa, Anti-demokratik Baskı ve Uygulamalara, Faşist Saldırılara Karşı" sırasıyla 26 Ocak 1980 günü İzmir'de, 9 Şubat 1980 günü Antalya'da, 23 Şubat 1980 günü Ordu'da, 22 Mart 1980 günü İzmit'te kitlesel gösteriler düzenledi.

12 Eylül Askeri Darbesi sırasında grev yapan işçiler ağırlıklı olarak DİSK'e bağlı sendikaların üyeleriydiler. 12 Eylül 1980'den sonra Milli Güvenlik Konseyi'nin 3 no'lu kararıyla kaldırılan grevlerin sendikalara göre dağılımı tablodan izlenebilir.

Öte yandan DİSK eylem çeşitliliği ya da grevdeki işçi sayısının fazlalığı gibi yalnızca niceliksel olarak değil, aynı zamanda örgütlenme anlayışı ve sendikal işleyiş ilkeleriyle niteliksel olarak da farklıydı.

DİSK işverenlerden ve siyasi iktidarlardan, devletten bağımsız tavrı ile, tabanın söz ve karar sahibi olması ilkesine dayalı demokratik işleyişi ile, farklı inanç, cinsiyet, görüş ve kökenlere sahip işçileri sınıf ortak çıkarları temelinde kitlesel olarak kapsama yaklaşımı ile, sendikal mücadeleyi demokrasi mücadelesiyle içiçe sürdürmesiyle, işçilerin bir sınıf olarak siyasi mücadele hakkını savunmasıyla toplumsal etkinliğini arttırdı, üye tabanını genişletti. 1980 öncesinde ilk kez DİSK ile birlikte sendikal düzeyde ve kitlesel yaygınlıkta işçi sınıfının varlığı ve sınıf mücadelesi savunuldu. Temsilcileri seçerek belirleme, toplu sözleşme taslağını katılım ile hazırlama, toplu sözleşme ya da grevleri oylama ile sonuçlandırma ilkeleri DİSK ile gerçekleşti. İşçi konseyleri, işyeri komiteleri DİSK üyesi sendikalarında tartışıldı. DİSK ile işyerlerindeki militan işçiler öne çıktı. DİSK ile işçiler, işyerlerinde kimlik edindiler.

DİSK'in kuruluşu ve gelişimi, kurucu ve yönetici sendikacılarının iradi başarılarının ötesinde, somut ekonomik, toplumsal ve siyasi koşullarda yeni arayış içinde olan işçi kitlelerinin yeni bir sendikacılık anlayışına yönelmelerinin nesnel bir ürünüydü.

DİSK devlet güdümlü sendikacılığa karşı ilk ve ciddi alternatifti. Resmi ideoloji ile sendikal bağlamda ilk hesaplaşma çabasıydı. Türkiye sendikacılık hareketi sınıfsal özelliklerini

DİSK ARŞİVİ

12 Eylül öncesinde DİSK toplumsal muhalefetin sürükleyici gücü olmuştu. 1 Mayıs mitinglerine DİSK üyesi işçiler dışında TÜRK-İŞ ve bağımsız sendikalara ve meslek örgütlerine üye yüzbinlerce emekçi katılıyordu.

DİSK ile kazandı.

Bu nedenlerle DİSK'in üye sayısı 70'li yıllarda 35-40 binden yarım milyona ulaştı.

Bu yapısı ile DİSK, ekonomik ve demokratik hakların kısıtlanmasını ekonomik ve toplumsal dengenin kurulmasının ön koşulu sayan 12 Eylül Askeri yönetiminin temel vuruş hedeflerinden biri oldu.

12 Eylül önlemleri ve TÜRK-İŞ'in tavrı

12 Eylül müdahalesi ile birlikte 24 Ocak kararlarının öngördüğü yasaklayıcı ve zorlayıcı önlemler birbiri ardına uygulamaya konuldu. Milli Güvenlik Konseyi'nin 12 Eylül 1980 tarihli, 7 numaralı bildirisi ile "kamu düzeni ve genel asayiş gereği olarak DİSK, MİSK ve bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri durduruldu", yöneticileri "Türk Silahlı Kuvvetlerinin güvencesi altına alındı".

MGK'nin 8 numaralı kararı ile DİSK, MİSK ve biraz gecikme ile 18 Eylül'de faaliyetleri durdurulan HAK-İŞ konfederasyonları ile bunlara bağlı sendikaların taşınır ve taşınmaz tüm varlıkları denetim altına alındı.

Yılların güvenilir, denenmiş devlet güdümlü sendikal kuruluşu, uzlaşmacı sendikacılığın temsilcisi TÜRK-İŞ açık bırakılıyor, resmi ideolojinin yeni koşullardaki söylemine yardımcı olma görevine çağrılıyordu. TÜRK-İŞ kendinden bekleneni gereği gibi yerine getirecekti.

Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu ICFTU gibi Batı dünyasında örgütlü bulunan bir kuruluşun üyesi TÜRK-İŞ açık bırakılmakla yönetimin gerçekte işçi sendikalarına karşı olmadığı izlenimi verilmek, hem DİSK, hem de MİSK faaliyetten men edilirken "biz, gördüğünüz gibi hem sağa, hem de sola karşıyız" denilmek isteniyordu.

Ancak içeriye yönelik hesaplar tutarken, dışa yönelik hesaplar tutmadı. ICFTU'nun o dönemdeki Genel Sekreteri Otto Kersten bir gün sonra 13 Eylül 1980'de yayınladığı bildirisinde nedeni ne olursa olsun, nerede olursa olsun, ICFTU'nun her türlü askeri yönetime karşı olduğunu açıklıyordu.

Bu arada TÜRK-İŞ üyesi PETROL-İŞ sendikasının ve gene TÜRK-İŞ'e bağlı YOL-İŞ Federasyonunun Ankara, İzmir, Diyarbakır ve İstanbul şubelerinin çalışmaları geçici sürelerle durduruldu.

Milli Güvenlik Konseyi 14 Eylül 1980 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 3 numaralı Kararı ve 15 numaralı Bildirisi ile tüm grev ve lokavtları sona erdirdi, bazı koşullar dışında işçi çıkarına yasağı getirdi ve ücret ve yan ödemelere % 70 oranında ve avans mahiyetinde ek ödeme yapılmasına karar verdi.

MGK'nin 11 Kasım 1980 tarihinde kabul ettiği 2316 sayılı "Faaliyetleri Durdurulan Sendika, Federasyon ve Konfederasyonlara Kayyım Tayini Hakkında Kanun" ile çalışmaktan alıkonan sendikalar, sıkıyönetim komutanları tarafından atanan emekli asker kişilerin yönetimine teslim edildi.

MGK 27 Aralık 1980 tarihinde kabul ettiği 2364 sayılı "Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Sosyal Zorunluluk Hallerinde Yeniden Yürürlüğe Konulması Hakkında Kanun" ile Türkiye'deki tüm sendikaların toplu sözleşme süreçleri için Yüksek Hakem Kurulu uygulamasını getirdi.

MGK 19.02.1981 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan kararı ile HAK-İŞ Konfederasyonunun bloke edilen mal varlığı ve evraklarını serbest bıraktı. 12 Eylül sonrasında gözaltına alınan ve sayıları onu geçmeyen MİSK yöneticisi daha önce salınmıştı. 12 Eylül 1980 gecesi DİSK Genel Başkanı başta olmak üzere bir kısmı hemen gözaltına alınan, birçoğu ise Sıkıyönetim Komutanlığının çağrısına uyarak teslim olan DİSK yöneticilerinin sayısı27 Aralık 1981 sonunda 200 dolayındaydı.

Susturma ve sindirme operasyonunun tamamlanmasının ardından işçilerin 1963-1980 döneminde kazandıkları, yasa ve yönetmeliklere geçen, toplu iş sözleşmelerinde yer alan, mahkeme kararlarına konu olan ekonomik ve demokratik hakları, TÜRK-İŞ destekli Yüksek Hakem Kurulu (YHK) tarafından tek taraflı yürürlüğe konan toplu sözleşmeler aracılığı ile teker teker budandı.

24 Ocak Kararları gereği, ulusal bayram ve genel tatiller yılda 5.5 güne indirildi, yılda en fazla dört ikramiye sınırlaması getirildi, kıdem tazminatı bir yıl için asgari ücretin 30 günlük tutarının 7.5 katı ile kısıtlandı.

12 Eylül sonrasında sendika özgürlüğü ve sosyal haklar 1982 Anayasası ve 7.5.1983 tarihinde yürürlüğe giren 2821 sayılı Sendikalar ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt kanunları ile yeniden düzenlendi.

12 Eylül sonrasındaki sendikal düzenlemelerde ise 1947 Sendikalar Kanunu ile 1970 tarihli 1317 sayılı yasanın Anayasa Mahkemesince iptal edilen maddeleri temel alındı.

Yeni önlemler ile bir baskı grubu olarak sendikalar ILO ilkelerine aykırı biçimde ekonomik, demokratik ve siyasal karar alına süreçlerinin dışına itildi. Sınıf ve kitle sendikacılığını yani DİSK türü bir sendikacılığı önleyeceği düşünülen önlemler getirildi.

12 Eylül sonrasında uzlaşmacı sendikacılığın temsilcisi olarak TÜRK-İŞ'in faaliyet göstermesine izin verildi. 27 Mayıs ve 12 Mart askeri harekatlarını destekleyen TÜRK-İŞ 12 Eylül'ü de destekledi. Bu desteğini 12 Eylül sonrasında kurulan hükümete Genel Sekreterini bakan vererek somutladı.

Batı ülkelerindeki siyasi görüşleri farklı olsa bile zor durumda olan sendikacılar ile her koşulda dayanışma içinde olunması ilkesinin tersine TÜRK-İŞ 12 Eylül sonrasında DİSK'i suçlamayı bir gösteri haline getirdi.

Zamanın TÜRK-İŞ Başkanı İbrahim Denizcier imzasıyla ICFTU Genel Sekreteri Otto Kersten'e gönderilen TÜRK-İŞ mektubunda; 12 Eylül Harekatı'nın "...Güney Amerika, Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde sık sık rastlanan bir askeri darbe veya ihtilal olmayıp, tam onların aksine Türk Demokrasisini kurtarmak için ve daha sağlam ve işler bir temeller üzerine oturtmak için yapılmış" bir müdahale olduğu ileri sürülüyor ve "DİSK özellikle son yıllarda izlediği tüm politika, eylem ve giriştiği tüm işlemleri ile bir işçi kuruluşu olmaktan çıkmış ve ancak sendikal yasaların tanımış olduğu hak ve özgürlüklerden yararlanarak anarşiyi tümüyle finanse eden, Anayasal düzeni yıkıp, demokrasiyi yok etmeyi amaçlayan bir çerçevede ve kendi paralelinde olan yasa dışı örgütle işbirliği yaparak ve bu konuda sizin de yakından bildiğiniz gibi WFTU ile işbirliği kurup, onun üyelerine yakışan tutum içine girmesi nedeniyle kapatılmıştır" deniliyordu.

12 Eylül sonrasındaki işçilerin kazanılmış haklarını yokeden tüm Bakanlar Kurulu kararlarının altına TÜRK-İŞ Genel Sekreteri bakan olarak imza attı. Yüksek Hakem Kurulu'ndaki iki TÜRK-İŞ temsilcisi kazanılan hakların birer birer yokedilmesine seyirci kaldı. TÜRK-İŞ yöneticileri kişisel çıkarlarına dokunulmadığı sürece, "günü kurtarma" politikası ile yeni sendikal düzenlemeleri kolaylaştırdılar.

1982 Anayasasına "evet" oyu veril-

KALDIRILAN GREVLERİN SENDİKALARA GÖRE DAĞILIMI

Sendikanın Adı	Grev Uygulanan İşkolu	Grevdeki İşyeri Sayısı	Grevdeki İşçi Sayısı	Grevde Geçen Gün Sayısı
BAĞIMSIZ	5	9	585	81.817
DİSK	11	151	46.849	5.847.130
MİSK	3	3	127	57.249
TÜRK-İŞ	5	14	6.207	440.607
SOS-DEM-İŞ	1	1	20	200
Toplam	(14)	178	53.788	6.427.011

mesini isteyen tek "demokratik" kuruluş TÜRK-İŞ oldu.

TÜRK-İŞ 1961 yılında Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu ICFTU'nun üyesi olmuştu. TÜRK-İŞ üyesi sendikaların çoğu da zamanla ICFTU ile bağlantılı uluslararası işkolu federasyonlarına katıldılar. DİSK ise ne ICFTU'ya, ne de Dünya Sendikalar Federasyonu DSF'ye üyelik için başvurmuştu, ancak ICFTU'dan çok DSF'ye yakın duruyordu. DİSK üyesi sendikaların bir kısmı bağımsız işkolu federasyonlarına, bir bölümü ICFTU bağlantılı işkolu federasyonlarına, bazıları da DSF ile ilişki işkolu örgütlenmelerine üye olmuşlardı.

12 Eylül 1980 sonrasında ICFTU askeri bir yönetime bakan verdiği gerekçesiyle TÜRK-İŞ'in üyeliğini belli bir süre ile askıya aldı. Uluslararası Metal Federasyonu IMF, TÜRK METAL Sendikasını üyelikten çıkarttı.

Bunlara karşılık ICFTU "hapisteki ya da zor durumdaki sendikacılar ile hangi koşulda olursa olsun, siyasi ya da sendikal görüşlerine bakılmaksızın dayanışma" ilkesinden hareketle DİSK'i destekledi ve DİSK'li sendikacıları savundu.

Hapisteki DİSK yöneticileri 12 Eylül sonrasında DSF'den ya da DSF ile

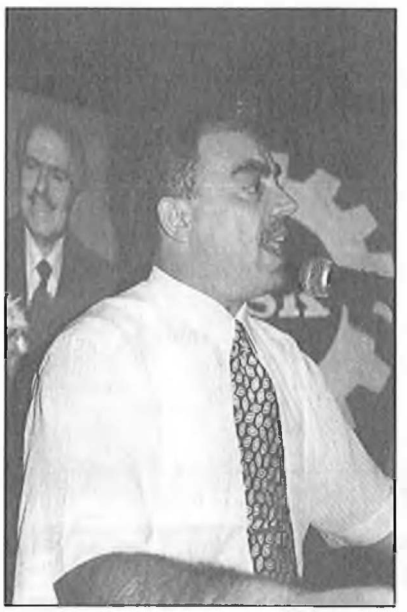

DİSK ARŞİVİ

Tekstil İşçileri Sendikası Başkanı Rıdvan Budak 1991 sonrasında, Abdullah Baştürk öncülüğünde geliştirilen yeni dönem sendikacılık anlayışı ile ilkelerinin savunucusu ve kararlı bir uygulayıcısı olarak öne çıktı ve 9. Genel Kurul'da DİSK Genel Başkanı seçildi.

ilişkili işkolu federasyonlarından somut bir dayanışma görmezken, Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu ICFTU, Dünya İş Konfederasyonu DİK, DİSK'in üyelik için daha 1974'te başvurduğu Avrupa Sendikalar Konfederasyonu ASK, Genel-İş Sendikası'nın üye olduğu Uluslararası Kamu İşçileri Federasyonu PSI ve Oleyis Sendikasının üye olduğu IUF, DİSK ve DİSK'li sendikacılarla somut dayanışma içine girdi.

Bu kuruluşlar DİSK'li sendikacıların serbest bırakılması ve DİSK'in çalışmasına yeniden izin verilmesi için uluslararası kampanyalar düzenlediler, ABD ve Batı Avrupa hükümetleri nezdinde baskı yaptılar, konuyu Avrupa Konseyi'nde, Avrupa Parlamentosu'nda ve Avrupa Topluluğu'nu platformlarında sürekli öne çıkarttılar ve canlı tuttular. Kuruluş statüsü uyarınca yaptıkları başvuru ve şikayetlerle DİSK konusunun sürekli olarak Uluslararası Çalışma Örgütü ILO'nun gündeminde kalmasını sağladılar.

ASK, ICFTU ve DİK'in oluşturduğu fonlardan DİSK'li sendikacılara tutuklu kaldıkları sürece maddi yardım yapıldı.

ASK ve ICFTU yöneticileri Türkiye'ye gelerek mahkemeleri izlediler, DİSK yöneticileri ile Metris Askeri Ceza ve Tutukevinde görüştüler.

ASK Mayıs 1985'deki Genel Kurulunda, ihtilalcilik suçlamasıyla yargılanan DİSK'in üyelik başvurusunu onaylayarak DİSK'i oybirliği ile üyeliğe kabul etti ve DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk'ü ASK Yönetim Kurulu üyeliğine seçti.

DİSK davası

12 Eylül 1980 sonrasında DİSK ve bağlı sendikaların yöneticisi, temsilcisi, üyesi ve uzmanı 2000 dolayında sendikacı, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın 14 Eylül 1980 günü yayınladığı 49 no'lu Bildiri ile önce "güvence", sonra gözaltına alındı. 17 Eylül 1980 günü gözetim süresi 30 güne çıkarıldı. DİSK'li sendikacıların 30 günlük gözaltı süresi dolduğu günlerde, yasa değişikliği ile gözaltı

12 EYLÜL DÖNEMİNDE İSTANBUL SIKIYÖNETİM MAHKEMELERİNDE YARGILANIP BERAAT EDEN BAĞIMSIZ SENDİKALAR VE YARGILANAN SENDİKACI SAYISI

PAKSAT-İŞ	43
TÜM MADEN-İŞ	15
TÖB-GİS	15
TÜM METAL	25
TÜM HAS-İŞ	23
ÇAĞDAŞ TEKSTİL-İŞ	7
KİMSAN-İŞ	9
DEVRİMCİ KİMYA-İŞ	32
TEKSİŞ	19
İL BANK-İŞ	20
TÜRKİYE YAZARLAR SENDİKASI	28
İSTANBUL YOL-İŞ	159
TOPLAM	395

DİSK ARŞİVİ

Tutuklandığı günden başlayarak, cezaevinde, 109 gün süren sorgusunda ve savunması sırasında çalışma ve mücadele arkadaşları Abdullah Baştürk'ün inanç ve kararlılığının yakın tanıkları oldular. DİSK davası Baştürk'ün kişiliğinde ülke ve dünya kamuoyunda demokrasi ve özgürlük mücadelesinin simgesi oldu.

süresi 90 güne çıkarıldı. Ama DİSK'li sendikacıların çoğunun mahkemeye çıkarılıp tutuklanmalarına kadar ağır işkence, baskı ve tazyik altında geçen gözaltı ve sorgulama süreleri 107 günü buldu.

DİSK'lilerin işkencelere ilişkin verdikleri dilekçeler Askeri Savcılıklarca zapta geçirilip dosyaya konuldu, ancak bu dilekçeler daha sonra dava dosyalarında bulunamadı. DİSK'lilerin mahkeme sırasında bu konuya ilişkin verdikleri dilekçelere, suç duyurularına yanıt verilmedi.

DİSK'liler yasalara, uluslararası usullere aykırı olarak önce askeri bir mahkemece tutuklandılar, sonra ifadeleri alındı.

DİSK kurucusu ve DİSK'in 10 yıl Genel Başkanlığını yapan Maden-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Türkler 12 Eylül'den yaklaşık 3 ay önce faşistlerce öldürülmüştü. DİSK Yönetim Kurulu üyesi ve ilerici Deri-İş Başkanı Kenan Budak ise tam bir yıl sonra 22 Temmuz 1981'de polis tarafından vurularak yaşamını yitirdi.

25.06.1981 tarihinde 52 DİSK'li hakkında idam talebi ile dava açılacağı basına açıklandı. Ancak yasalara aykırı biçimde İddianame ilgili kişilere 30.11.1981 tarihinde tebliğ edildi. Dava 24.12.1981 tarihinde başladı. Daha ilk celsede davada savaş hali uygulanması ve sanıkların birer avukat ile temsil edilmesine karar verildi.

Daha sonra, Esas Hakkında Mütelaa'dan önce 160 ayrı dava DİSK dosyası ile birleştirildi ve sanık sayısı 1477'ye, hakkında idam istenenlerin sayısı ise 78'e.yükseltildi.

Askeri Savcılığın hazırladığı DİSK-1 İddianamesi 864 sayfa idi. Okunması 67 gün sürdü. 78'inin idamı istenen DİSK-1 Davasındaki kişilerin sorgusu 16 ayda tamamlandı. Yalnızca DİSK'e ilişkin delillerin değerlendirilmesi 13.5 ay sürdü.

Davadaki iddianamelerin toplam sayfa sayısı yaklaşık 3000, davada gözden geçirilen belge sayısı ise yaklaşık 25.00'di. Yaklaşık 500 klasörü kapsayan davanın savunma öncesi süreci 257 celse olarak 4 yıl 2 ay sürdü. Dava sırasında 4 sanık ve 7 avukat duruşmalardan atıldı, 1 avukat bu dava nedeniyle tutuklandı.

15 Ocak 1986 tarihinde Askeri Savcılar Esas Hakkında Mütalaa'yı okudular. Mütalaa'da değişen yalnızca TCK'nın maddeleri idi. Suçlama özünde aynıydı. 25 Şubat 1986 tarihinde DİSK'lilerin savunması başladı. Savunmalar 2 Aralık 1986 tarihinde tamamlandı. Yalnızca DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk'ün savunması 500 sayfa dolayındaydı.

24 Aralık 1986 günü, davanın başlamasından tam 5 yıl sonra İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı 2 No'lu Askeri Mahkemesi kararını verdi. Askeri Mahkeme 261 sendikacı ve uzmanı, TCK'nin 141. maddesi gereğince, 5 yıl 6 ay 20 gün ile 15 yıl 8 ay arasında değişen hapis cezası ile cezalandırdı. DİSK ve 28 üye sendikayı (biri eski üye) 274 sayılı yasaya göre kapattı.

DİSK davasında yargılanan 264 kişi hakkında verilen cezaların toplam süresi 2053 yıl 5 ay 20 gündü.

DİSK yöneticileri hakkında ayrıca 3 ayrı dava daha açıldı. Bunlardan "görevi kötüye kullanma" gibi önemli bir suçlama ile açılan davada 24 DİSK yöneticisi Bakırköy 2. Asliye Mahkemesi kararı ile beraat ettiler.

DİSK Davası kararının gerekçesinin yazılması, yasalara aykırı olarak 2 yıl 4 ay sürdü ve Nisan 1989'da tamamlandı. 40 kitap halinde 10 bin sayfa tutan Gerekçeli Hükmün sanıklara tebliği aylar sürdü.

DİSK'liler karara Askeri Yargıtay düzeyinde itirazda bulundular ve kararı temyiz ettiler.

DİSK Davasına ilişkin bir diğer önemli konu sendikaların mal varlıklarıydı. 23.12.1986 tarihinde mahalli mahkeme kararında DİSK'in ve 28 sendikanın kapatıldığı belirtildi, ancak kapatılan sendikaların hala yasadışı biçimde kayyımlarca yönetilen mal varlıklarının ne olacağı açıklanmadı.

DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk'ün ASK'ın Aralık 1990'daki Roma toplantısına sunduğu rapora göre DİSK ve bağlı sendikaların bankalarda 59 179 936.- ABD Doları tutarında nakit parası ve rayiç bedellerle 466 176 842.- ABD Doları tutarında arsa, bina, tesis, araç ve gereçlerden oluşan mal varlığı vardı.

Bazı kişisel olumsuzluklara rağmen, DİSK'li sendikacılar askeri mahkemelerde kararlı ve onurlu tavır gösterdiler. Ancak yarım milyonu aşkın üye DİSK'e mahkeme salonlarında sahip çıkmadı. Boş kalan dinleyici sıraları1967-1980 mücadele döneminin boyutlarını sergiliyordu.

Öte yandan 12 Eylül'ün DİSK'e yaptıkları DİSK'e dünya çapında çok iyi bilinen bir örgüt haline getirdi. Abdullah Baştürk'ün adı Leh Walesa ile birlikte anılmaya başlandı. İsveç İşçi Sendikaları Konfederasyonu 1988 yılında Abdullah Baştürk'e daha önce yalnızca Nelson Mandela'ya verilen "Özgürlük Savaşçısı" ödülü verdi.

DİSK'in hapishane sonrası etkinlikleri

23 Aralık 1986'da mahalli mahkeme kararıyla kapatılan DİSK'in Genel Başkanı Abdullah Baştürk 13 Şubat 1987'de DİSK'in 20. Kuruluş Yıldönümü İstanbul'da bir davetle kutladı. Bu kutlamaya başta ICFTU, DİK ve ASK genel sekreterleri olmak üzere Batı Avrupa'nın tanınmış 40 dolayında sendikacısı da katıldı.

Aynı sendikalar 14 Şubat 1987 günü SHP tarafından düzenlenen "Demokraside İşçi Sendikalarının Hakları ve İşlevleri" konulu bir seminere katılarak Türkiye'deki demokrasi, sendika özgürlüğü ve sosyal haklar konusunda görüşlerini dile getirdiler.

Ardından DİSK 16-17 Nisan 1988 günlerinde İstanbul'da kamu çalışanlarının sendikal haklarını gündeme getiren "Türkiye'de Kamu Çalışanlarının Sendikal Hakları ve İsveç Örneği Sempozyumu"nu İsveç TCO sendikal örgütü ile birlikte gerçekleştirdi.

DİSK, 24. kuruluş yılında onbir yıllık bir aradan sonra DİSK Dergisi'ni yeniden yayınladı. İstanbul Aksaray'da bir büroda fiilen yeniden çalışmaya başladı.

DİSK bir yandan DİSK'li işçileri biraraya getirmeye çalışırken, diğer yandan kamu çalışanlarının sendikal hakları için de mücadele veriyordu.

Nihayet Yargıtay 3. Dairesi'nin DİSK'lilerin gözaltına alınmasından 10 yıl 10 ay sonra 16 Temmuz 1991'de verdiği karar ile DİSK beraat etti. DİSK Yönetim Kurulu DİSK binasına girerek çalışmaya başladı.

DİSK'in beraat etmesine rağmen DİSK ve bağlı sendikaların mal varlığı geri verilmemişti. 12 Eylül'ün el koymuş olduğu ve bugün içinde Anayasa Mahkemesi'nin bulunduğu Genel-İş'e ait bina dışında DİSK ve bağlı sendikalara ait binalar, diğer taşınmazlar, araçlar ve paraların iadesi ancak 1992 yılının Mart ayı sonunda gerçekleşecekti.

12 Eylül'ün devamı niteliğindeki zamanın hükümetleri DİSK'in malvarlığına el koymak için çeşitli düzenlemelere girişti. İşte DİSK'in malvarlığı tartışmasının en sıcak yerinde 21 Aralık 1991'de DİSK, kendisini 12 Eylül askeri darbesine karşı başarıyla savunan liderini, Abdullah Baştürk'ü yitirdi.

7 Aralık 1991'de Olağanüstü Genel Kurul yaparak DİSK Tüzüğü'nü zorunlu olarak yeni Sendikalar Yasasına uyarlayan DİSK 18-19 Ocak 1992 günlerinde İstanbul'da 8. Genel Kurulunu topladı. 8.Genel Kurulda Genel Başkanlığa Kemal Nebioğlu seçildi. Süleyman Çelebi ise Genel Sekreter oldu.

Haziran 1992 ve Ağustos 1993'de yapılan "Ören Genişletilmiş Organlar Toplantıları" ile DİSK'in yeni döneme ilişkin sendikacılık yaklaşımı ve çalışına ilkeleri onaylandı. Bu anlayışın anahatları ve belirleyici projeleri DİSK'in yeniden yasal işleyişe kavuşturulması sürecinde Abdullah Baştürk öncülüğünde yapılan çalışmalarla belirlenmişti.

Ancak DİSK yönetimi üye sendikalar arasında bu ilke ve projeleri gerçekleştirecek iş ve güçbirliğini sağlayamadı. Sendikalar salt baraj aşmaya yönelik üye kayıt faaliyetleri ile kaynaklarının önemli bir bölümünü tükettiler. DİSK'in yıpranmış ve yorulmuş kadroları genel olarak eskiye özlem duyan, eski günleri ile avunan bir çizgi izlediler. Gene de dönem sonunda DİSK, Çalışma Bakanlığı'nın Ocak 1994 verilerine göre 16 işkolunda işkolu barajını aşarak toplu sözleşme yapma yetkisini kazandı.

DİSK Ağustos 1994'de 9. Genel Kurulu'nu yaptı. Bu genel kurulda Genel Başkanlığa Rıdvan Budak, Genel Sekreterliğe Mehmet Atay seçildiler.

KAYNAKÇA

Mustafa Sönmez, Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları, Belge Yayınları, İstanbul 1984, s. 65.

Faruk Pekin, "Farklı Olmanın Adı: DİSK", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, s. 2291.

Abdullah Baştürk, *Yargı Önünde Savunma*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1986.

Faruk Pekin, "1980 Sonrası Sendikacılık", *Türkiye Sorunları Dizisi-1*, İstanbul 1987, s. 109-137.

DİSK dergisi, Şubat 1991

Kamu çalışanlarının sendikalaşması

TONGUÇ ÇOBAN

1980'li yıllarda Türkiye'de çalışma yaşamının en ilginç olgusu hiç kuşkusuz kamu çalışanları sendikalarıdır. 1960'lı yıllarda yaşanan kısa süreli bir sendikal deney dışında, Türkiye'de kamu çalışanlarının köklü bir sendikal geleneğe sahip olmadığı biliniyor. Buna rağmen 1990 yılında kurulmaya başlayan kamu çalışanları sendikalarının birkaç yıl içinde gerek nicelik, gerekse nitelik bakımından önemli bir gelişme göstermesi, kamu çalışanlarının sendikal mücadelesini ilginç kılan başlıca etmendir. Kamu çalışanlarının sendikalaşmasına dair bir iç yasanın, hukuksal düzenlemenin olmaması da dikkate alındığında bu olgunun önemi anlaşılabilir. Dolayısıyla, 1980'li yılların sonlarına doğru ortaya çıkan ve hızla gelişen kamu çalışanları sendikacılığı hukuksal, örgütsel ve mücadele açılarından özgün bir deneydir.

1960'lı yıllarda kamu çalışanları sendikaları

Türkiye'de kamu çalışanlarının ilk sendikal deneyi 1960'lı yıllarda yaşandı. 1961 Anayasası'nın 46. maddesi tüm çalışanlara, dolayısıyla kamu çalışanlarına da sendikal örgütlenme hakkı tanıyordu. Ancak bu hak, 624 Sayılı Devlet Personeli Sendikaları Yasası'nın çıkarıldığı 1965 yılına kadar kullanılmadı. Toplüsözleşme ve grev hakkı içermeyen, bu nedenle tam anlamıyla bir sendikal haklar yasası olarak nitelendirilmesi güç olan 624 Sayılı Yasa'nın kabul edilmesinin ardından irili ufaklı 407 tane sendika kuruldu. Bunlar arasında öne çıkanlar, İlk-Sen (İlkokul Öğretmenleri Sendikası), Tek-Sen (Teknik Elemanlar Sendikası), TÖS (Türkiye Öğretmenler Sendikası), Türk Per-Sen (Türkiye Kamu Personeli Sendikası) olarak sayılabilir.

1971-80 döneminde kamu çalışanlarının örgütlenmesi

1971 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile kamu çalışanlarına sendikalaşma hakkı veren 46. maddedeki "çalışanlar" terimi "işçiler" olarak değiştirildi. Bununla birlikte 119. maddede kamu çalışanlarının sendikalaşması açıkça yasaklandı. Bu nedenle, 1971-1980 arasında kamu çalışanları dernek kurdular. Bu dönemde önemli dernekler arasında Töb-Der (Öğretmenler), Tüted (Teknik elemanlar), Tüm-Der (memurlar), Tüs-Der (sağlık elemanları), Türkiye Ziraatçılar Derneği, Veteriner Hekimleri Derneği, Çağdaş Hukukçular Derneği, Pol-Der (polisler) vb. yer alıyordu. 12 Eylül ile birlikte bu derneklerin tümü kapatıldı ve birçoğu hakkında davalar açıldı.

1980 sonrası kamu çalışanlarının sendikalaşma çabaları

1980'lerin ortalarından itibaren kamu çalışanları arasında yeniden örgütlenme arayışları başladı. Ancak başlangıçta bir fikir berraklığı olmasa da, bu örgütlenmenin 1970'lerdeki dernekler gibi olmaması gerektiği dile getirilmeye başlandı. Birer meslek örgütü olan derneklerin yerine, emekçi örgütü olan sendikaların kurulması gerektiği düşünceleri öne çıktı. Henüz bunun nasıl başarılacağı bilinmemekle birlikte, gerek geçmiş dönemin olumsuzluklarının tekrar edilmemesi fikri, gerekse yeni dönemin ortaya çıkardığı ihtiyaçlar sendikalaşmayı öne çıkaran etmenlerdi.

Sendikalaşmanın sosyo-ekonomik temeli: Yoksullaşma: Yeni dönemin ortaya çıkardığı ihtiyaçlar, büyük ölçüde sosyo-ekonomik nedenlerden kaynaklanıyordu. 1980 ile birlikte Türkiye'nin içine girdiği yeni ekonomik sistem kamu çalışanlarını oldukça olumsuz etkiledi. 1979 yılında 100

ABC ARŞİVİ

Türkiye'de kamu çalışanlarının örgütlenmesi 1961 Anayasası ile başladı. Ancak anayasa sendika kurma hakkı tanımasına rağmen, grevli, toplu sözleşmeli sendikal haklara olanak tanımıyordu. 12 Eylül işçi sınıfının olduğu kadar kamu çalışanlarının da demokratik haklarını elinden aldı. Yine bu yıllarda kamu çalışanları bütün çalışanlar gibi yoksullaşma sürecine girdi. 1985'ten itibaren örgütlenmeye başlayan kamu çalışanları, 1990'dan sonra da fiili durumlar yaratarak sendikalarını kurmayı başardılar: İstanbul'da 1 Mayıs'a katılan kamu çalışanları.

olan kamu çalışanları reel ücret endeksi, 1990 yılında 45.3'e, 1991 yılında 38.4'e düştü.

1979 yılında personel giderlerinin toplam kamu harcamaları içindeki payı yüzde 32.4 iken, bu oran 1986 yılında yüzde 15.4'e kadar geriledi. 1977 yılında milli gelirden yüzde 36 alan ücretlilerin bu payı 1988'de yüzde 15'e düştü. Devlet bütçesinden eğitim, sağlık, sosyal güvenlik için ayrılan payın toplamı 1989 yılında yüzde 16'ya geriledi. Oysa bu oran İsveç'te yüzde 59.2, Fransa'da yüzde 65.3, Almanya'da yüzde 54'tür.

Kamu çalışanları sadece ekonomik düzeyde bir yoksullaşma yaşamadılar. Aynı zamanda, 12 Eylül ile birlikte pek çok idari ve demokratik haklarını da yitirdiler.

Sendikalaşmanın hukuksal temeli: Sendikalaşma talebinin hukuksal olarak nasıl yaşama geçirileceği konusunda bir tartışma başladı. 1982 Anayasası'nın sendika kurma hakkı başlıklı 51. maddesinde, "işçiler ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma hakkına sahiptirler" deniliyordu. Ancak ne bu maddede, ne de Anayasa'nın başka bir maddesinde kamu çalışanlarının sendika kuramayacağı söylenmiyordu. Aynı şekilde 657 Sayılı Devlet Personel Yasası'nın hiçbir maddesinde de kamu çalışanlarının sendikalaşmasını yasaklayıcı bir hüküm yoktu.

Bu yasal boşluğu ise bütün çalışanlara sendikalaşma hakkını tanıyan çeşitli uluslararası sözleşmeler doldurmuyordu. Bunlar arasında en önemlilerinden biri olan İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, Türkiye tarafından 19 Mart 1954 tarihinde onaylanmıştır. Bu sözleşmenin 11. maddesi örgütlenme özgürlüğüne ilişkindir. 11. maddenin 1. fıkrasında, "Herkesin barışçı amaçlarla toplanma ve başkalarıyla dernek kurma özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak, yine herkesin çıkarlarını korumak amacıyla sendika kurma ve sendikaya üye olma hakkını da içerir" denilmektedir.

Önemli uluslararası sözleşmelerden ikincisi ILO Genel Kurulu'nda 1 Temmuz 1949 tarihinde kabul edilen ve Türkiye'nin 8 Ağustos 1951 tarihinde imzaladığı 98 Sayılı "Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkı İlkelerinin Uygulanmasına İlişkin Sözleşme"dir. Bu sözleşme Türkçe'ye çevrilirken, çalışanlar yerine işçiler terimi kullanılmıştır. Ancak ILO Denetim Organları bu sözleşmenin bazı istisnalar dışında bütün çalışanları kapsadığı konusunda görüş belirtmiştir. 98 Sayılı Sözleşme, sendikal örgütlenme özgürlüğü ile birlikte toplu sözleşme hakkını da içerir.

Bu uluslararası sözleşmelerin önemi Anayasa'nın 90. maddesinden kaynaklanmaktadır. Anayasa'nın 90. maddesi şöyle der: "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamaz." Dolayısıyla Türkiye'de kamu çalışanları sendikalarının kuruluşundaki hukuksal dayanak da bu uluslararası sözleşmeler olmuştur.

Sempozyumlar: 1985'ten itibaren kamu çalışanlarının sorunlarının tartışıldığı bir dizi sempozyum ve panel, örgütlenme konusundaki görüşlerin netleşmesinde etkili oldu. TMMOB, TTB gibi meslek örgütlerinin öncülüğünde yapılan sempozyumlarda sorunlar tüm yönleriyle ele alındı.

İlk kez 28-29 Aralık 1985 tarihinde TMMOB tarafından düzenlenen bir sempozyumda Prof. Dr. Alparslan Işıklı memurların sendikalaşmasının önünde yasal ya da Anayasal bir engel olmadığını açıkladı.

16-17 Nisan 1988 tarihinde İstanbul'da İsveç Kamu Çalışanları Sendi-

kaları Konfederasyonu'nun (TCO) desteklediği ve cezaevinden yeni çıkmış olan DİSK yöneticilerinin düzenlediği "Türkiye'de Kamu Çalışanlarının Sendikal Hakları ve İsveç Örneği Sempozyumu" yapıldı. Daha sonra 22-24 Eylül 1983 tarihlerinde Eğit-Der tarafından düzenlenen "Sendikal Haklar Kurultayı", 11-12 Kasım 1989 tarihlerinde Ankara Tabip Odası tarafından düzenlenen "Demokratik Kitle-Meslek Örgütleri: Perspektifler/Sorunlar" Sempozyumu, 13-14 Eylül 1990 tarihlerinde yine Ankara'da Mülkiyeliler Birliği tarafından düzenlenen "Türkiye'de Memur Sendikacılığı - Uluslararası Sempozyum", 15 Aralık 1990'da TMMOB tarafından Ankara'da düzenlenen ikinci "Kamu Çalışanları Sempozyumu", 30 Mart - 1 Nisan tarihlerinde İstanbul Tabip Odası, İstanbul Diş Hekimleri Odası, İstanbul Eczacı Odası ve İstanbul Veteriner Hekimler Odası tarafından ortaklaşa düzenlenen "Sağlık ve Kamu Çalışanları Sendikal Hakları (1960-1990) Sempozyumu" gerçekleştirildi. Bütün bu sempozyum ve paneller kamu çalışanlarının sendikal haklarının toplumsal ve hukuksal boyutlarının tartışılmasını ve bu konuda geniş bir kamuoyunun yaratılmasını sağladı.

Kamu çalışanları dernekleri ve sendikal yürütme komisyonları

Kamu çalışanlarının sendikalaşması üzerine yürütülen tartışmalar sürerken bir yandan da dernekleşme çalışmaları yürütüldü. Eğitim emekçilerinin diğer kesimlere oranla örgütlenme eğilimlerinin daha güçlü oluşu ilk adımı atmalarında etkili oldu.

Eğitim emekçileri 1986 yılında *ABECE* dergisini çıkarmaya başladılar. Derginin yayına başlamasının ardından örgütlenmeye yönelik ilk çalışmalar başlatıldı. Yasaların dayattığı yasaklar nedeniyle örgütlenme, emekli öğretmenler ile 1402 sayılı yasa ile işinden olan eğitim emekçileri tarafından yürütüldü.

İki yıllık bir hazırlık döneminin ardından 16 Şubat 1988 tarihinde yapılan başvuruyla Eğitimciler Derneği EĞİT-DER kuruldu. Eğitim emekçileri EĞİT-DER'e fahri üye oldu. 1989 yılında EĞİT-DER'in üye sayısı 20 bini buldu.

Benzer bir gelişim diğer işkollarında da yaşandı. Bunlar arasında Ma-Der (Maliye Çalışanları), Bem-Der, (Belediye Çalışanları), PTT Çayad (PTT Çalışanları), TCDD Memurları Derneği, Ziraatçiler Derneği, Türk Hemşireler Derneği, Ormancılar Derneği, Veteriner Hekimler Derneği sayılabilir. Bu derneklerin hemen hemen hepsi kendilerini birer geçiş örgütü olarak tanımladılar. Asıl hedef olarak da, sendikal bilincin yaygınlaşmasını ve belirli bir kitlesel temel oluşturulduğunda sendikaların kurulmasını belirlediler. Bu nedenle kamu çalışanları derneklerinin birçoğunda "sendikal yürütme komisyonları" oluşturuldu. Bu dönem kamu çalışanları sendikal hareketinde "SYK'lar Dönemi" olarak belirlendi. Bu dönemde birlikte sayıları onaltıyı bulan kamu çalışanları dernekleri ve meslek odaları bir araya gelerek sendikal haklar platformu oluşturdular.

1990 yaz eylemleri

Kamu çalışanları sendikalarının kuruluşunda etkili olan bir başka olgu, ülke tarihinde kamu çalışanlarının ilk kez 1990 yaz aylarında kitlesel eylemler yapmalarıdır. Kamu çalışanları 1990 yılı Haziran sonlarında başlayan, Temmuz ayında genişleyen ve Ağustos ayı başlarına değin süren yığınsal eylemlerde bulundular ve zaman zaman işi durdurdular. Bu eylemlerin amacı düşük maaş zamlarını protesto etmek ve grevli toplu sözleşmeli sendikal haklar talebini dile getirmekti. Eylemler 1990 yılı sonuna kadar sürdü. İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Adana, Denizli, Gaziantep, Afyon, Sakarya, Diyarbakır gibi kentlerin yanısıra pek çok ilçede eylem yapıldı. Bu eylemlere onbinlerce kamu çalışanı katıldı.

1990 yaz eylemleri kitlesel basın açıklamaları, yemek boykotu, yürüyüş, alkışlı protesto, toplu telgraf çekme, kısmi iş bırakma, bordro yakma gibi çeşitli biçimler altında yürütüldü. Bu eylemler geniş bir kamu çalışanı kitlesinde sendikalaşma bilincinin yerleşmesine katkıda bulundu. Ayrıca, sendikalaşma hakkının ancak mücadele ile alınabileceği, bu eylemlerde işlenen en önemli tezlerden biriydi.

Sendikaların kuruluşu

İlk kurulan kamu çalışanı sendikası Eğitim-İş'tir. Eğitim-İş kurucusu eğitim emekçileri 28 Mayıs 1990 tarihinde Ankara Valiliği'ne kuruluş başvurusunda bulundu. Ankara Valiliği başvuruyu, yasal dayanağı bulunmadığı, kamu görevlilerince sendika kurulamayacağı, memurlar tarafından kurulan bu sendika için işçi sendikaları yasası çerçevesinde başvuru yapılamayacağı yaklaşımıyla kabul etmedi.

Ancak başvuru PTT kanalıyla tekrar gönderildi ve böylece Eğitim-İş tüzel kişilik kazandı. Ankara Valiliği Cumhuriyet Savcılığı'na başvurarak sendikanın faaliyetinin durdurulmasını ve akabinde kapatılmasını, memur olan kurucular hakkında cezai takibat açılmasını istedi. Cumhuriyet Savcılığı konuyu iş mahkemesine sevketti. Ankara 2. İş Mahkemesi 1 Ocak 1991 tarihli ikinci duruşmada şekil yönünden davayı kapattı.

Temmuz 1990'da Bem-Sen ve Sağlık-Sen, 13 Kasım 1990'da Eğit-Sen (Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası), 20 Aralık 1990'da Tüm Bel-Sen (Tüm Belediye Memurları Sendikası),

ABC ARŞİVİ

1990'dan sonra enflasyon karşısında görülmemiş bir düşüşe uğrayan memur ücretleri, son 10 yılın en düşük düzeyine indi. Ama aynı yılın Temmuz ayından Ağustos'a kadar süren eylemler kamu çalışanlarını da toplumsal muhalefetin içine çekti. Bu yanıyla 1990 Temmuz eylemleri, işçi sınıfının 1989 Bahar Eylemleri gibi büyük yankılar yaratarak, grevli toplu sözleşmeli sendikal hakların elde edilmesi yolunda büyük bir adım oldu. Ankara'da yürüyüş yapan kamu çalışanları.

11 Ocak 1991'de Tüm Sağlık-Sen (Tüm Sağlık Çalışanları Sendikası), 19 Şubat 1991'de Genel Sağlık-İş, 20 Mayıs 1991'de Tarın-Sen kuruldu. Özellikle Eğit-Sen ve Tüm Bel-Sen'in kuruluş başvuruları sendikalaşma sürecine yaklaşıma uygun bir biçimde, binlerce kamu çalışanının katılımıyla, bir kitle gösterisi şeklinde yapıldı.

Yasallaşma mücadelesi: O dönem iktidarda olan ANAP Hükümeti, gelişen sendikalaşma faaliyeti karşısında sessiz kalmadı. Hükümete göre kamu çalışanlarının sendika kurması yasaktı, çünkü Anayasa sadece işçilerin sendikalaşmasına olanak tanıyordu.

Valilikler ilk olarak sendika başvurularını geri çevirdi. Başvuru dosyaları iade edildi, ancak posta yoluyla gönderilen başvuru dilekçeleriyle sendikalar tüzel kişilik kazandılar. Bu kez sendika kurucuları ve üyeleri için çeşitli davalar açıldı; idari soruşturmalar, sürgünler birbirini izledi.

İçişleri Bakanlığı bu sendikalaşma çabası karşısında yayınladığı bir genelge ile valiliklere sendikaları kapama emri verdi. Bu emir doğrultusunda harekete geçen valilikler Mart 1990'da Tüm Bel-Sen, Eğit-Sen, Tüm Sağlık-Sen'i ve Tarım-Sen'i mühürledi. Eğit-Sen'in yayını durduruldu. Bu işlemler karşısında sendikalar mahkemelere başvurarak yürütmenin durdurulmasını istedi. Eğitim-İş 27 Mart 1990 tarihinde İstanbul 2. İdare Mahkemesine dava açtı ve mahkeme yürütmeyi durdurma kararı aldı.

Eğit-Sen, Tüm Bel-Sen, Tüm Sağlık-Sen ve Tarım-Sen de dava açtı. Davaları sürerken 27 Mart 1990'da İstanbul'da 5 bine yakın kamu çalışanı İstanbul Büyükşehir Belediyesi önünde "Mühürleri sökeceğiz" sloganlarıyla kitlesel basın açıklaması yaptılar. Bu eylemde polisin müdahalesi sonucu pek çok kamu çalışanı yaralandı. 10 kamu çalışanı gözaltına alındı.

İstanbul 6. İl İdare Mahkemesi 2 Mayıs 1990 tarihli kararıyla sendikaların kurulmasına engel olan bir yasa maddesinin bulunmadığı ve mühürlemenin hukuk dışı olduğuna karar verdi. Ancak valilikler mühürleri sökmedi. Bunun üzerine 14 Eylül'de Eğit-Sen, 16 Eylül'de Tüm Bel-Sen, 21 Eylül'de Tüm Sağlık-Sen ve Tarım-Sen'e vurulan mühürler binlerce kamu çalışanının katıldığı gösteriler eşliğinde söküldü.

1991 bahar ve yaz eylemleri

1991 yılının Ocak ve Şubat ayları düşük maaş zamlarını protesto ve grevli toplu sözleşmeli sendikal hak eylemleriyle geçti. Türkiye'nin birçok ilinde ve ilçesinde, pek çok işkolundan kamu çalışanları bordro yakına, kitlesel basın açıklaması, toplu telgraf çekme, kısa süreli iş bırakma gibi eylemler gerçekleştirdiler.

Kamu çalışanları sendikaları platformunun oluşturulması

13 Kasım 1991'de Tüm Ray-Sen (demiryolu çalışanları), 10 Aralık 1991'de Dem-Sen (demiryol çalışanları), 16 Ocak 1992'de Tüm Haber-Sen (haberleşme çalışanları), 3 Şubat 1992'de Tüm Maliye-Sen (maliye çalışanları), 7 Şubat 1992'de Tüm Yargı-Sen (yargı ve infaz kurumları çalışanları) kuruldu.

24 Şubat 1992'de Eğit-Sen, Tüm Bel-Sen, Tüm Sağlık-Sen, Tarım-Sen, Tüm Ray-Sen, Tüm Maliye-Sen ve Tüm Haber-Sen sendikal mücadeleyi ortaklaşa yürütmek amacıyla Kamu Çalışanları Sendikaları Platformu'nu oluşturdular. KÇSP, grevli ve toplu sözleşmeli sendikal hak, demokratikleşmenin gelişmesi, çalışanların ekonomik demokratik haklarının genişlemesi için fiili, meşru ve bağımsız bir mücadelenin yürütülmesini kararlaştırdı. Bu kararlar aynı zamanda KÇSP'nin ilkeleri haline geldi.

Kamu çalışanlarının 1992 yılında yaptığı eylemler: Ankara yürüyüşü

KÇSP'nin oluşturulmasıyla birlik-

te kamu çalışanları sendikaları, çalışanlara yönelik bir çok vaadle iktidara gelen, ancak bu vaadlerini yerine getirmeyen Koalisyon hükümetine karşı bir eylem programını uygulamaya koydu. Bu program 1992 yılı boyunca devam etti. Bu eylemler yaygınlık ve biçim zenginliği bakımından ilgi çekti.

26 Ocak 1992'de İstanbul Abide-i Hürriyet Alanı'nda sendikal haklar mitingi yapıldı. Mitinge 10 bine yakın kamu çalışanı katıldı. 15 Şubat 1992'de Ankara'da benzer bir miting düzenlendi. Polisin yürüyüşçülere müdahalesi sonucu 11 kamu çalışanı yaralandı, 30 kamu çalışanı gözaltına alındı.

KÇSP'yi oluşturan sendikaların yöneticileri sendikal hak taleplerini hükümete iletmek üzere 16 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'dan Ankara'ya yürüyüşe geçtiler. Bu yürüyüşe kurulmuş olan sendikaların yöneticileri ile birlikte kuruluş aşamasında olan Tüm Hava-Sen ve Tüm Enerji-Sen yöneticileri de katıldı. Toplam 52 yönetici, aralarında işçi sendikalarının ve çeşitli kitle örgütlerinin yöneticilerinin de bulunduğu 5 bin kişilik bir kitle tarafından uğurlandı.

20 Haziran 1992'de, 10 bin kamu çalışanı Ankara'da bir miting yaptı. Yöneticilerin geçtiği İzmit'te, Düzce'de, Bolu'da büyük kitle gösterileri yapıldı. Sendikaların yöneticileri Ankara'ya 22 Haziran'da vardılar. Aynı gün Türkiye'nin her tarafından yola çıkan binlerce kamu çalışanı da Ankara'ya ulaştı. Güvenlik güçleri yürüyüşçüleri Ankara'ya sokmak istemedi. Yöneticiler gözaltına alındı. Ancak 20 bine yakın kamu çalışanı SSK Genel Müdürlüğü'nün önüne kadar yürüdü. Yöneticiler de serbest bırakıldı.

Kamu çalışanlarının temsilcileri, grevli toplu sözleşmeli sendikal haklarının yaşama geçmesi ve sendikalaşmak isteyen kamu çalışanları üzerindeki idari soruşturma, sürgün gibi baskı yöntemlerinin son bulması gibi taleplerini hükümet yetkililerine iletti. Bu eylem pekçok işkolunda yeni sendikaların kurulmasını ve sendikaların üye sayısının da 300 bine ulaşmasını sağladı. 9 Haziran 1992'de Yapı-Yol-Sen, 25 Haziran 1992'de Tüm Hava-Sen, 2 Temmuz 1992'de Tüm Enerji-Sen kuruldu.

Bu eylem Türk Kamu-Sen adı altında, güdümlü yeni bir sendikal oluşumun ortaya çıkmasına da neden oldu. Daha önce Türkiye Kamu Çalışanları Vakfı adı altında faaliyet gösteren bir grup kamu çalışanı, Ankara Yürüyüşü'nün yarattığı meşruiyetin ardından, bir yasal düzenleme yapılması beklemeden üst düzey devlet

ABC ARŞİVİ

Kamu çalışanlarının eylemleri 90'lı yıllarda yükselmeye başladı. 28 Ocak 1992'de İstanbul'da, 15 Şubat 1992'de Ankara'da yapılan mitingler, ardından 15 Temmuz'da tüm yurtta uygulanan vizite, iş bırakma ve iş yavaşlatma eylemleri, 1 Temmuz 1993'teki Ankara Yürüyüşü, işçi sendikalarıyla birlikte gerçekleşen 20 Temmuz 1994 eylemleri memur muhalefetinin önemli göstergeleri oldu. Ankara'da bir memur eylemi.

görevlilerinin de desteğiyle Türk Kamu-Sen'i kurdular. Türk Kamu-Sen, daha sonra KÇSP sendikalarına karşı örgütlenme faaliyetine girişti. Bu faaliyetlere genel müdür, daire başkanı gibi üst düzey bürokratlar öncülük etti. Ancak Türk Kamu-Sen ciddi bir gelişme gösteremedi.

Eylemler izleyen aylarda da sürdü. 14 Temmuz 1992'de, 2000 kamu çalışanı Sultanahmet'te bir gösteri yaptı. 16 Temmuz 1992'de Türkiye'nin her yerinde kamu çalışanları yarım ile bir gün arasında iş bıraktılar. İş bırakma eylemi özellikle belediye ve sağlık işkollarında etkili oldu. Aynı gün İstanbul Fatih'te 5000 kamu çalışanı bir gösteri düzenledi.

ILO sözleşmeleri'nin onaylanması: İçişleri Bakanlığı Genelgesi'nin iptal edilmesi istemiyle Eğitim-İş'in Danıştay'a 27 Mart 1991'de açtığı dava 10 Kasım 1992 tarihinde karara bağlandı. Danıştay'ın 10. Dairesi verdiği kararla genelgeyi iptal etti. Bu karar hukuksal anlamda kamu çalışanları sendikalarının yasal olduğunun kesinleşmesi anlamına geliyordu.

Gerek kamu çalışanları sendikalarının yargı kararlarıyla meşrulaşmaları gerekse kamu çalışanlarının artan eylemleri karşısında hükümet, programında yer alan ILO Sözleşmeleri'ni Meclis'in gündemine getirdi. 25 Kasın 1992 tarihinde diğer bazı sözleşmelerle birlikte ILO'nun 87 sayılı Sendika Özgürlüğü ve Örgütlenme Hakkının Korunmasına ve İstihdam Koşullarının Belirlenmesi Yöntemleri Sözleşmesi TBMM'de onaylandı. Ancak bu sözleşmelerin resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmesi 25 Şubat 1993 tarihini buldu.

Bu sözleşmelerle birlikte kamu çalışanları sendikaları resmen tanınmış oluyordu. Ancak kamu çalışanlarının talebi olan toplu sözleşme ve grev hakkının kullanılması engelleniyordu. Aslında özellikle 98 Sayılı Sözleş-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Kamu çalışanlarının sendikal hak telepleri karşısında, 12 Eylül'den sonra gelen iktidarların tümü kayıtsız kaldı. Kimi partilerin ve kurulan hükümetlerin programlarında sendika kurma özgürlüğünün yanısıra grevli ve toplu sözleşmeli bir sendikal düzen getirileceği vaadi yer alsa da, bu hiçbir dönem gerçekleşmedi. Kısa bir süre için Çalışma Bakanlığı yapan ve memurlara grevli, toplu sözleşmeli hakların tanınmasını savunan CHP'li Aydın Güven Gürkan çalışanlarla bir mitingde.

me toplu sözleşme hakkını ve 87 Sayılı Sözleşme grev hakkını tanıyordu, ancak hükümet bu hakların kullanılabilmesi için yasal düzenleme yapılması gerektiği konusunda ısrarlıydı. Kamu çalışanları taleplerini gerçekleştirmek üzere değişik alternatifler, yasal-hukuksal öneriler geliştirdi. Kamu çalışanlarının sendikal hak ve özgürlüklerinin işçiler ve diğer emekçi kesimlerin de haklarıyla ilgili olduğunun bilinciyle "ORTAK, GENEL ve DEMOKRATİK Bir Çalışanlar Yasası"nın hazırlanması gerektiği düşüncesini de yaygınlaştırmaya çalıştılar.

Toplu sözleşme ve grev hakkının tanınması talebiyle 5 Aralık 1992'de İstanbul, İzmir ve Zonguldak'ta mitingler yapıldı. 21 Aralık 1992'de Ankara'da 10 bin kamu çalışanı hükümeti toplu sözleşmeye çağıran bir yürüyüş yaptılar. Türkiye'nin çeşitli kentlerinden gelen kamu çalışanları Başbakanlığa kadar yürüyerek hükümet sözcülerine taleplerini ilettiler.

1993 eylemleri, toplu sözleşme mücadelesi

23 Mayıs 1993'te Tüm Maliye-Sen üyesi 5000 kamu çalışanı bakanlığı toplu sözleşmeye çağırmak üzere yürüdü. 22 Haziran 1993'te İstanbul'da 2500 belediye çalışanı Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nı toplu sözleşmeye çağırdı. 27 Haziran 1993'te İstanbul Çağlayan'da bu amaçlı bir miting yapıldı.

Bu arada belediye işkolunda Tüm Bel-Sen'in toplu sözleşme çağrısına olumlu yanıt veren birçok belediyede toplu sözleşmeler yapılmaya başlandı. 27 Mart 1994'e kadar aralarında Gaziantep, İzmit, Sinop gibi kentlerin bulunduğu 100'e yakın il ve ilçe belediyesinde toplu sözleşme imzalandı. (Bu toplu sözleşmelerin büyük bir çoğunluğu uygulandı. Ancak özellikle 27 Mart 1994 Yerel Seçimleri'nden sonra, İçişleri Bakanlığı toplusözleşme yapılan belediyeler hakkında soruşturma açtı.)

Kamu çalışanları yine Ankara yollarında

ILO Sözleşmeleri imzalanmış olmasına rağmen, hükümetin kamu çalışanlarının talepleri doğrultusunda adım atmaması karşısında KÇSP yeniden Ankara'ya bir yürüyüş eylemi düzenledi. 1 Temmuz 1993'te Türkiye'nin beş bölgesinden, İstanbul, İzmir, Mersin, Samsun ve Malatya'dan kamu çalışanları yola çıktılar. Polis yürüyüşçüleri engellemek istemesine rağmen başarılı olamadı. 3 Temmuz 1993'te Ankara'ya varan 50 bini aşkın kamu çalışanı polis barikatlarını aşarak Başbakanlığın önüne kadar yürüdü. Yürüyüş sonunda KÇSP yetkilileri hükümete bir kez daha taleplerini ilettiler.

16 Temmuz 1993'te ülke çapında iş bırakma ve toplu vizite eylemleri yapıldı. Çeşitli işkollarından 500 bine yakın kamu çalışanı iş bıraktı. 26 Temmuz 1993'te maliye çalışanları iş bıraktı.

Başbakanlık Genelgesi

Gerek ILO Sözleşmelerinin imzalanmış olması, gerekse de kamu çalışanlarının giderek tırmanan eylemlerine rağmen, devlet yetkililerinin sendikalar üzerindeki baskısının devam etmesi karşısında, 15 Haziran 1993 tarihinde Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü imzalı bir Başbakanlık Genelgesi yayınlandı. Bu Genelge kamu çalışanları sendikaları üzerindeki baskıların son bulmasını istiyordu. Bu arada sendikalar hakkındaki pek çok kapatma davası da beraatle sonuçlanmıştı. Dolayısıyla İnönü Genelgesi olarak bilinen bu Başbakanlık Genelgesi ile kamu çalışanları sendikalarının yasal olarak faaliyetlerine devam edebileceği bir kez daha belirtilmiş oluyordu.

Ne var ki Başbakanlık Genelgesi kamu çalışanlarınca yeterli bulunma-

dı.Çünkü kamu çalışanlarının talebi grev ve toplu sözleşme haklarını da özgürce kullanabilmekti. Bu nedenle kamu çalışanları KÇSP'nin organize ettiği eylemlere devam ettiler. 15 Temmuz 1993'te kamu çalışanları Türkiye'nin her yerinde bir günlük grev yaptılar. 15 Ekim 1993'te toplu vizite eylemi yapıldı.

Yasal düzenleme tartışması

Taleplerin artması, güçlenen toplumsal meşruiyet ve eylemlerin yaygınlaşması karşısında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı bünyesinde bir yasa taslağı hazırlanmaya başlandı. Ancak bu çalışmaların hiçbirine kamu çalışanları sendikaları dahil edilmedi. Sendika yöneticileri taleplerini bakanlığa iletmelerine rağmen, bu taleplerin taslağın hazırlanmasında dikkate alınıp alınmadığı denetlenemedi.

Sonuçta hükümet kendi iç tartışmalarını bitirerek, kamu çalışanları sendikaları ile ilgili bir yasa taslağını kamuoyuna sundu. Ancak bu taslak kamu çalışanlarının beklentilerine yanıt vermekten uzaktı. Hükümet hazırladığı yasa taslağı ile toplu sözleşme ve grev hakkını içermeyen, kamu çalışanları sendikalarına danışma organı niteliği atfeden bir düzenleme getiriyordu. Diğer yandan hükümetin hukuksal projesi kamu çalışanları sendikal hareketini "ıslah etme" gibi siyasal bir anlayışa dayanıyordu.

Kamu çalışanları sendikaları ise, grevli, toplu sözleşmeli, devlet denetiminden uzak, faaliyetlerin ve tüzüğün özgürce belirlenebildiği bir yasal çerçeve istiyordu ve ILO Sözleşmelerinin böyle bir çerçeve için yeterli bir temel olduğunu düşünüyordu. 1993'ün sonlarına doğru mücadele yasal düzenleme üzerinde yoğunlaştı.

13 Ocak ve 22 Şubat eylemleri: Kamu çalışanları yasal düzenlemenin kendi istedikleri gibi olması talebiyle 13 Ocak 1994'te bir kez daha ülkenin her yerinde greve gittiler. Greve katılım oldukça büyük oldu. İş bırakan kamu çalışanları kentlerin ana meydanlarında toplanarak hükümeti protesto ettiler. Ankara'da Sakarya Meydanı'nda toplanan binlerce kamu çalışanına polis müdahale etti, onlarca kamu çalışanı yaralandı ve gözaltına alındı. Polisin sert tavrı televizyonlara da yansıyınca, 22 Şubat'ta kamu çalışanları bir kez daha iş bıraktı. Eylemler devlet örgütlenmesinin en küçük birimlerine, harekete o güne kadar uzak kalmış bölgelere ve işyerlerine kadar yayıldı.

Eylemlerin peşpeşe gelmesi sonucu, hükümet tasarıyı Meclis'e sundu. Tasarı önce Anayasa Komisyonu'na gönderildi. Anayasa Komisyonu'nda çoğunluğu oluşturan özellikle DYP'li ve ANAP'lı milletvekilleri, kamu çalışanlarının sendika kurmasının Anayasa'ya aykırı olduğunu ileri sürdüler.

Tartışmaların yoğunlaşması sonucu, tasarı bir alt komisyona havale edildi. Alt komisyon, hükümetin tasarısını da iptal ederek, kamu çalışanlarının ancak mesleki birlikler şeklinde örgütlenmelerine olanak tanıyan bir başka tasarı hazırladı. Buna göre kamu çalışanlarının grev ve toplu sözleşme hakları olmadığı gibi sendika hakları da olmayacaktı. Ancak Anayasa Komisyonu ilk taslağı Meclis gündemine sokmakta karar kıldı, fakat bu konuda herhangi bir adım da atılmadı. Sonuç olarak, kamu çalışanları sendikaları ile ilgili yasal düzenleme sorunu Meclis içinde tartışılmaya devam ediliyor.

Konfederasyonlaşma

1994 yılı boyunca eylemler devam etti. "Sendikal Haklarımız, Ekmeğimiz, Özgürlüğümüz ve Geleceğimiz İçin" sloganıyla 28 Mayıs Ankara yürüyüşü eylemini düzenleyen KÇSP bu dönemden sonra fiilen toplusözleşme yapma hedefini önüne koydu.

Kamu çalışanları sendikal hareketi 1994 yılının sonbaharında işkolları temelinde bir gelişme göstermeye başladı. Özellikle haberleşme, demiryolu ve enerji işkollarında kamu çalışanları bir günden fazla süren grevler, işyeri merkezli eylemler gerçekleştirdiler. Kamu çalışanları sendikaları mücadeleyi sürdürürken, bir üst örgütlenme oluşturma çabası içine de girdiler. Bu amaçla 1994 Haziran'ında KÇSP ve Eğitim-İş, Genel Sağlık-İş gibi bazı sendikaların oluşturduğu Sendikalar Arası Eşgüdüm Komitesi biraraya gelerek bir Konfederasyonlaşma Kurulu oluşturdular.

Sonuç

Kamu çalışanlarının sendikal mücadelesi gerek hukuksal, gerekse mücadele boyutuyla Türkiye sendikal tarihinin en ilginç sayfalarından birini oluşturuyor. Kamu çalışanları, yasa beklentisi olmaksızın, uluslararası sözleşmelere dayanarak sendikalarını kurdular ve geliştirdiler. Sendikaların yasallık kazanması, yargının sürekli bu sendikalar lehinde kararlar alınasının asıl nedeni, kamu çalışanlarının tavizsiz sürdürdükleri bir mücadele olmuştur.

Bütün bu süreç içinde kamu çalışanlarının sendikal mücadelesi tek boyutlu bir süreç olmamıştır. Sendikal haklar için verilen mücadelenin yanısıra, diğer toplumsal sorunlar karşısında da en önde gidenlerin arasında hep kamu çalışanları sendikaları olmuştur. Kamu çalışanlarının sendikal mücadelesini ilginç kılan bir özellik de, sendikal mücadele ile demokrasi mücadelesinin içiçe yürütülmesidir. Kamu çalışanlarının sendikal hareketine damgasına vuran bu anlayış, yalnızca KÇSP bünyesinde bugüne kadar 500.000 üyenin toplanmasına neden olmuştur.

İşgücü piyasası ve son dönem gelişmeler

NURCAN ÖZKAPLAN

İşgücü piyasasının sınırlarını, ekonomik olarak aktif nüfus belirler. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün tanımlamasına göre, ekonomik olarak aktif nüfus, belirli bir yaşın üzerindeki nüfustur. Bu yaş sınırı, örneğin OECD ve Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin istatistiklerinde, 14 ve yukarısı iken, Türkiye'de Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) verilerinde 12 yaş ve yukarısı, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)'nın verilerinde ise 15 yaş ve yukarısı olarak belirlenmiştir. Uluslararası standartlar, ekonomik olarak aktif nüfusu, seçilen referans dönemine göre iki farklı ölçütle değerlendirir. Genellikle "aktif nüfus", bir yıl gibi uzun bir referans döneminde değerlendirilen nüfus iken, "cari aktif nüfus" bir hafta ya da bir gün gibi kısa referans döneminde ele alınan nüfus dilimidir. Türkiye'de DİE'nin Hanehalkı İşgücü Anketleri (HİA) vasıtasıyla değerlendirdiği aktif nüfus, referans dönemi 1 hafta olarak alındığı için cari aktif nüfustur.

Ekonomik olarak aktif nüfusun, istihdam edilenler, işsizler ve işgücüne dahil olmayanlar şeklinde temel üç kategoriye ayrılması, işgücü piyasasının çerçevesini oluşturur. İstihdam edilenler ve işsizler işgücünü ya da cari aktif nüfusu meydana getirir. Bu kategori zamanın belirli bir anında işgücü arzını besleyen insan sayısının bir ölçütüdür. İşgücüne dahil olmayanlar ise, belirlenmiş minimum yaş sınırının altında kalanlar dahil olmak üzere, cari olarak aktif olmayan nüfusu temsil eder. Kısaca nüfus, işgücü ve işgücüne dahil olmayanlardan oluşur; işgücü ise istihdam edilenlerle işsizlerin meydana getirdiği bir toplamdır. Türkiye'de işgücü piyasasının kendine özgü nitelikleri vardır. Bu nitelikler işgücü piyasası verilerinin tutarlı ve güvenilir oluşu açısından, özellikle uluslararası kategorilerinin Türkiye'ye özgü karşılıklarının yaratılması noktasında önem kazanmaktadır. Öte yandan, herhangi bir makroekonomik analiz yaparken ya da sosyal politikaların oluşturulmasında da bu farklı yapı daha değişik yaklaşımları zorunlu kılmaktadır.

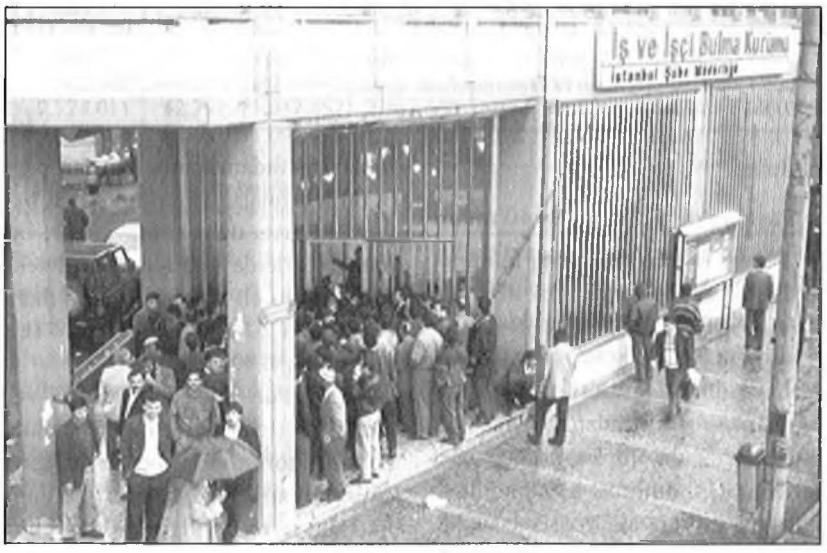

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

1980'lerin ilk yarısında işsizlik oranları resmi verilerde % 16 civarında seyrederken, 1994'te toplam işsiz ve eksik istihdamda olanların sayısı 4 milyon, oranı ise % 19.8 olarak gösterildi. Bu sayı ve oranlar ilk kez resmi verilerde bu kadar yüksek gözükmüyordu.

TABLO 1
TÜRKİYE'DE İŞGÜCÜ DURUMUNA GÖRE NÜFUS

Yıllar	Toplam nüfus	12 ve daha yukarı yaştaki nüfus	12 ve daha yukarı yaştaki nüfus	İşgücüne dahil olmayanlar	Kurumsal olmayan sivil nüfus			İşgücüne katılma oranı (%)	İşsizlik oranı (%)
					İşgücü				
					Toplam	İstihdam	İşsiz		
1970	35.605.176	23.280.116	22.704.492	8.065.451	14.639.041	13.697.206	941.835	64.5	6.4
1971	36.222.541	23.754.287	23.166.939	8.212.595	14.954.344	13.937.162	1.017.182	64.6	6.8
1972	37.144.284	24.463.974	23.859.078	8.559.443	15.299.635	14.330.261	969.374	64.1	6.3
1973	38.090.837	25.194.864	24.571.896	8.904.003	15.667.893	14.601.581	1.066.312	63.8	6.8
1974	39.062.894	25.947.590	25.306.010	9.223.065	16.082.945	14.906.803	1.176.142	63.6	7.3
1975	40.347.719	26.945.724	26.279.464	9.948.791	16.330.673	15.089.843	1.240.830	62.1	7.6
1976	40.914.976	27.407.670	26.729.988	9.927.677	16.802.311	15.298.425	1.503.886	62.9	9.0
1977	41.762.347	28.099.171	27.404.391	9.849.985	17.554.406	15.790.348	1.764.058	64.1	10.0
1978	42.628.963	28.808.119	28.095.809	10.295.522	17.800.287	16.000.948	1.799.339	63.4	10.1
1979	43.515.286	29.534.954	28.804.673	10.987.398	17.817.275	16.235.655	1.581.620	61.9	8.9
1980	44.736.957	30.539.621	29.784.498	11.860.527	17.923.971	16.437.249	1.486.722	60.2	8.3
1981	45.543.002	31.188.491	30.417.324	12.534.619	17.882.705	16.577.363	1.305.342	58.8	7.3
1982	46.687.451	32.111.920	31.317.921	13.273.716	18.044.205	16.748.000	1.296.205	57.6	7.2
1983	47.862.646	33.062.691	32.245.183	13.878.046	18.367.137	16.915.177	1.451.960	57.0	7.9
1984	49.069.445	34.041.611	33.199.898	14.577.966	18.621.932	17.170.153	1.451.779	56.1	7.8
1985	50.664.458	35.339.299	34.465.511	15.633.104	18.832.487	17.455.662	1.376.745	54.6	7.3
1986	51.799.489	36.161.728	35.237.638	15.896.046	19.341.592	17.771.827	1.569.765	54.9	8.1
1987	52.935.527	36.985.164	36.010.451	16.139.411	19.871.040	18.172.084	1.698.956	55.2	8.5
1988	54.097.750	37.834.786	36.801.079	16.607.661	20.193.418	18.445.192	1.748.226	54.9	8.7
1989	(1) 53.852.582	—	37.383.481	16.763.416	20.620.065	18.816.498	1.803.567	55.2	8.7
1990	(1) 55.008.440	—	38.845.592	17.998.273	20.847.319	19.145.911	1.701.408	53.7	8.2
1991	(1) 56.461.580	—	39.260.168	18.372.313	20.887.855	19.254.159	1.633.696	53.2	7.8
1992	(1) 57.764.275	—	40.204.844	19.189.423	21.015.421	19.349.972	1.665.449	52.3	7.9

Kaynak: Tuncer Bulutay, Türkiye'de İstihdam, İşsizlik ve Ücretler (Geçici rakamlar), 1992.
Not: 1988-1992 DİE, Nisan ve Ekim Hanehalkı İşgücü Anketi Ağırlıklandırılmış Sonuçları
(1) Kurumsal olmayan sivil nüfus.

İstihdam

Türkiye'de nüfusun % 40'ından fazlası kırsal kesimde yaşamaktadır. Tarım sektörünün nüfusta olduğu gibi, istihdamdaki göreli ağırlıklı yapısı Türkiye'yi Batılı ülkelerden ayıran temel farklılıktır. Tarım sektöründe çalışanlar toplam istihdamın % 44'ünü oluşturmaktadır. Toplam işgücü 20.9 milyondur; bunun % 55'i yani 10.7 milyonu kırsal kesimde yaşamaktadır.

Tarım sektörü istihdamda belirleyici bir rol oynamasına rağmen, tarımsal istihdamın göreli payı zaman içinde azalmaktadır. Örneğin, 1950' lerde toplam istihdam içinde tarımın payı % 80 idi. İmalat Sanayinin göreli payındaki artış daha mütevazidir; bu oran 1950'lerde % 5 idi. Hizmet sektörünün göreli payındaki artış daha çarpıcıdır; 1950'lerde % 15'ten 1990'larda % 40'a çıkmıştır.

Türkiye'de istihdamın düşük verimlilikte seyretmesi, büyük ölçüde tarım sektörünün bu belirleyiciliğine dayanır. Tarım sektöründeki verimlilik, sanayi verimliliğinin dörtte biri düzeyindedir.

1980 sonrasında, 12 yıllık dönemde toplam istihdam % 17 artmıştır. Tarım ve İmalat Sanayiinde istihdam edilenlerin sayısındaki artış oldukça mütevazidir. Özellikle sanayi istihdamı bu dönemde hemen hemen sabittir. Oysa Hizmetler sektöründeki artış, aynı dönemde % 40'dan fazladır.

İstihdam edilenlerin işteki durumlarına göre; ücretli ya da maaşlı, yevmiyeli, işveren, kendi hesabına ve ücretsiz aile işçisi olarak dağılımlarında, 1980 sonrasında çok belirgin bir farklılık yoktur. 1980'lerden önce ücretlerin göreli payı artarken kendi hesabına çalışanların payında gerileme görülmekteydi. 1993 verilerine göre % 33'ü ücretli + maaşlı, % 23'ü kendi hesabına ve % 29'u da ücretsiz aile iş-

TABLO 2

TÜRKİYE'DE İKTİSADİ FAALİYET KOLLARINA GÖRE İSTİHDAM EDİLENLER

[12 ve daha yukarı yaştaki nüfus]

Yıllar	Toplam	Tarım, ormancılık avcılık ve balıkçılık	İktisadi faaliyet kolu							
			Madencilik ve taş ocakçılığı	İmalat sanayi	Elektrik, gaz ve su	İnşaat ve bayındırlık işleri	Toptan ve parekende ticaret, lokanta ve oteller	Ulaştırma, haberleşme ve depolama	Mali kurumlar, sigorta taşınmaz mallara ait işler ve kurumları yardımcı iş hizmetleri	Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler
1970	13.697.206	8.788.911	154.595	1.389.025	22.314	670.541	905.079	421.995	183.738	1.161.008
1971	13.937.162	8.883.247	164.095	1.428.749	24.551	650.232	940.306	450.787	193.651	1.201.544
1972	14.330.261	8.978.456	163.087	1.577.386	25.890	681.528	975.534	479.657	206.881	1.241.842
1973	14.601.581	8.969.721	169.898	1.690.244	27.670	712.825	1.010.761	508.528	229.556	1.282.378
1974	14.906.803	8.961.860	182.736	1.836.250	30.348	742.456	1.045.989	537.320	247.168	1.322.676
1975	15.089.843	8.953.998	187.575	1.855.191	33.924	783.075	1.081.217	566.190	265.461	1.363.212
1976	15.298.425	8.870.145	191.541	1.899.387	38.382	825.358	1.156.466	577.409	287.583	1.452.154
1977	15.790.348	8.937.402	203.595	2.078.014	41.509	854.990	1.231.716	588.706	313.321	1.541.095
1978	16.000.948	8.929.541	192.437	2.089.852	43.297	878.407	1.307.174	599.925	330.040	1.630.275
1979	16.235.655	8.921.680	197.815	2.115.896	44.636	903.488	1.382.423	611.143	339.357	1.719.217
1980	16.437.249	8.913.818	196.157	2.138.520	44.187	908.149	1.457.673	622.441	347.908	1.808.396
1981	16.577.363	8.905.957	191.048	2.152.200	45.526	909.703	1.522.708	636.719	352.885	1.860.617
1982	16.748.000	8.877.133	194.499	2.217.179	50.433	912.811	1.566.899	645.741	356.161	1.927.144
1983	16.915.177	8.849.181	195.059	2.291.892	51.772	916.029	1.615.676	657.430	357.820	1.980.318
1984	17.170.153	8.819.483	199.293	2.343.717	55.348	947.214	1.694.469	678.220	369.349	2.063.060
1985	17.455.662	8.791.532	222.483	2.426.848	58.916	973.850	1.771.178	701.520	377.602	2.131.733
1986	17.771.827	8.767.075	229.092	2.463.942	63.382	1.028.563	1.889.576	733.921	385.855	2.210.421
1987	18.172.084	8.739.997	229.092	2.538.391	64.721	1.091.044	2.033.404	767.656	412.231	2.295.548
1988	18.445.192	8.734.756	224.051	2.630.730	66.950	1.109.800	2.084.474	784.523	425.419	2.384.489
1989	18.816.498	9.121.864	187.041	2.687.139	64.911	1.028.822	2.079.979	825.092	430.499	2.391.151
1990	19.145.910	9.274.732	201.373	2.661.694	66.455	977.453	2.135.274	807.361	400.868	2.620.700
1991	19.254.159	9.292.127	175.171	2.774.011	62.797	1.017.452	2.183.640	776.949	426.323	2.545.689
1992	19.349.973	8.666.047	171.240	2.962.558	63.481	1.052.059	2.392.063	842.755	458.820	2.740.950

Kaynak: Tuncer Bulutay, Türkiye'de İstihdam, İşsizlik ve Ücretler (Geçici rakamlar), 1992.
Not: 1988-1992 DİE, Nisan ve Ekim Hanehalkı İşgücü Anketi Ağırlıklandırılmış Sonuçları.

çisi statüsündedir. Bu gelişme sanayileşme sürecinde olan bir ülke için doğaldır. Kalkınma sürecinde kırsal kesimde yaşayan insanlar, ücretsiz aile işçisinin hakim olduğu yapıyı terkederek kentlere göçerler.

Türkiye gibi, işsizlik sigortasının olmadığı büyük işgücü fazlasına sahip ülkelerde devletin geniş istihdam olanakları yaratması doğaldır. Ayrıca Türkiye'de KİT'ler 1930'lardan başlayarak ekonomik kalkınma sürecinde belirleyici bir rol oynamıştır. İmalat Sanayiinde çalışanların % 30'u kamu sektöründe yer almaktadır. Kamu sektöründe çalışanların sayısındaki artış 1980 sonrasında, özel sektördeki istihdam artışının oldukça gerisindedir. Benzer şekilde kamu hizmetleri (Hükümet-KİT) toplam istihdamın % 10'unu karşılarken özel sektörün payı % 20 dolayındadır.

İşsizlik

ILO standartlarına göre, bir insanın işsiz sayılabilmesi için şu üç koşulu taşıması gerekmektedir; i) işi yok, ii) iş arıyor ve, iii) işe başlamaya hazır. İş arama kriteri, Türkiye gibi, istihdam bürolarının yaygın olmadığı, kendi hesabına çalışına biçiminin göreli ağırlıklı olduğu ve iş aramanın formel biçimlerinin gelişmediği ülkelerde anlamlı olmaktan uzaktır. ILO'nun tanımında iş arama eylemi işin süresi ve türünden bağımsız bir eylem olarak ele alınmakta, uluslararası standartlarca ekonomik faaliyet olarak tanımlanmış her türlü iş bu kapsama dahil

İLETİŞİM ARŞİVİ

80 sonrası ekonomide liberalleşme uygulayıcılarının en önemli argümanlarından biri de "dışarıda bekleyen işsizler"di. "Ucuz işgücü" elde etmenin yanısıra, işçilere çalışabilmelerinin bile onlara verilmiş bir lütuf ve emeklerinin "değersiz" olduğunu hissettiren bu söylem, Özal'lı yıllarda yaygın bir şekilde kullanıldı.

edilmektedir. İş aramanın çeşitli göstergeleri belirlenmiştir; işverene başvurma, kamu/özel istihdam bürolarına kayıt, gazete ilanına başvurma, kendi işi için arsa, bina, makina vb. teçhizat arama gibi. Ancak pekçok gelişmekte olan ülkede, hatta gelişmiş ülkelerde bile, insanların iş arama faaliyetleri sınırlıdır. Bu nedenle ILO, 1982 yılında yaptığı bir revizyonla işgücü piyasasının sınırlı ölçekte kaldığı ve işgücünün büyük bir kısmının kendi hesabına çalıştığı durumlarda, iş arama kriterinin önemsiz olduğunu belirlemiştir.

1988 yılından başlayarak DİE'nin düzenli olarak yürüttüğü HİA sonuçları, Türkiye'de işsizlik ve istihdam verileriyle ilgili önemli bir kaynak niteliğindedir. Yöntem ve kapsam açısından eksiklikleri bulunmasına rağmen, 1988-1993 dönemi işsizlik verileri, Türkiye'deki işsizliğin yapısı hakkında bilgi vermektedir. Türkiye'de işsizlik, genel olarak bekar, genç, kentli eğitimli insanların yoğun olarak yaşadığı bir süreçtir. 1988-1993 döneminde hem işsiz sayısı, hem de işsizlerin işgücü içindeki payını gösteren işsizlik oranı sabittir. Dolayısıyla, bu dönemde milli gelir ve ekonomik faaliyetlerin düzeyinde meydana gelen dalgalanmalara karşı duyarsız bir işsizlik yapısı ortaya çıkmaktadır. İşsizlikle büyüme hızları arasındaki kısa dönemli etkileşimsizliğin gerçekten Türkiye'deki işgücü piyasasının temel karakteristiği olduğunu kabul edersek, bu sonucun iç göç gelişmelerine çok ciddi etkileri olacağını düşünmek gerekir. Ancak, HİA'lerinin işsizlik verileri açısından tam güvenirliğinin henüz sağlanmadığını da unutmamak gerekir.

Türkiye'de işsizlikle ilgili olarak saptanabilecek genel eğilimlerin başında, işsizliğin demografik, kır/kent ve cinsiyet ayırımında farklılık göstermesi gelmektedir.

İşsizliği belirleyen önemli göstergelerden ikisi de, işgücünün aktif nüfus içindeki payını gösteren işgücüne katılma oranı (İKO) ile, işgücüne dahil olmayanların sayısıdır. İşgücüne katılma oranı, 1988-1993 arasında, Türkiye genelinde, % 55'lerden % 50'ye inmiştir. Kentlerde İKO Türkiye ortalamasının altındadır; ancak benzer eğilimi göstermektedir; % 45'lerden % 42'ye inmiştir. Kırsal yerlerde ise İKO, hem Türkiye, hem de kent ortalamasının üstündedir; % 65'lerden % 60'lara düşmüştür. İKO'larındaki azalma eğilimi, işgücüne dahil olmayanların sayısında bir artış anlamına gelmektedir. 1988-1993 döneminde, 12 ve daha yukarı yaş nüfusundaki artış 3.9 milyon iken, işgücüne dahil olmayanlar Türkiye genelinde 3.4 milyon fazlalaşmıştır. Dolayısıyla, çalışına çağındaki nüfusa ilavelerin % 90'a yakını öğrenci, ev kadını, mevsimlik çalışanlar şeklinde işgücünün dışında kalmaktadır. DİE'nin tanımlarına göre, bu değişme, iş aramayıp işbaşı yapmaya hazır olanlarla, iş aramayıp işbaşı yapmaya hazır olmayanların sayısında bir artış demektir.

Öte yandan, Türkiye genelinde kadın erkek ayırımında işsizlik oranları hemen hemen sabitken, kentlerde işsizlik oranları düşmektedir. Kentlerdeki işsizlik oranlarının daha yüksek olmasının yanısıra, işsizlikten kadın-

TABLO 3

KURUMSAL OLMAYAN SİVİL İŞGÜCÜNÜN DAĞILIMI-TÜRKİYE

Dönemler ve cinsiyet	Kurumsal olmayan sivil nüfus	12 ve daha yukarı yaşta kurumsal olmayan sivil nüfus	İşgücü durumu						
			İşgücü	İş gücüne katılma oranı	İstihdam edilenler	İşsiz	İşsizlik oranı	İşgücüne dahil olmayanlar	12 yaşından küçük olanlar
Toplam									
1988 Ekim	53.614.017	37.097.933	20.616.733	55.6	18.907.996	1.708.737	8.3	16.481.200	16.516.064
1989 Nisan	54.337.350	37.624.765	21.115.802	56.1	19.337.679	1.778.123	8.4	16.508.963	16.712.585
1989 Ekim	55.030.505	38.116.019	21.175.414	55.6	19.373.003	1.802.411	8.5	16.940.605	16.914.486
1990 Nisan	55.709.534	38.596.861	20.651.419	53.5	18.887.371	1.764.048	8.5	17.945.442	17.112.673
1990 Ekim	55.523.041	38.586.449	21.146.004	54.8	19.574.283	1.571.721	7.4	17.440.445	16.936.592
1991 Nisan	56.146.616	39.035.751	21.044.993	53.9	19.491.948	1.553.045	7.4	17.990.758	17.110.865
1991 Ekim	56.776.544	39.484.585	20.730.716	52.5	19.016.370	1.714.346	8.3	18.753.869	17.291.959
1992 Nisan	57.438.275	39.969.724	20.846.529	52.2	19.171.935	1.674.594	8.0	19.123.195	17.468.561
1992 Ekim	58.090.274	40.439.964	21.184.313	52.4	19.528.009	1.656.304	7.8	19.255.651	17.650.310
1993 Nisan	58.746.318	40.911.215	20.816.932	50.9	19.298.087	1.518.087	7.3	20.094.283	17.835.103
1993 Ekim	59.437.776	41.406.972	20.996.702	50.7	19.337.914	1.658.788	7.9	20.409.270	18.031.804
Erkek									
1988 Ekim	26.923.401	18.398.732	14.083.161	76.5	13.001.674	1.081.487	7.7	4.315.571	8.524.669
1989 Nisan	27.222.524	18.660.622	14.174.510	76.0	13.013.370	1.161.140	8.2	4.486.112	8.561.902
1989 Ekim	27.550.441	18.906.294	14.252.788	75.4	13.056.961	1.195.827	8.4	4.653.506	8.644.147
1990 Nisan	27.914.100	19.162.268	14.165.264	73.9	12.980.215	1.185.049	8.4	4.997.004	8.751.832
1990 Ekim	27.885.960	19.174.745	14.417.551	75.2	13.332.621	1.084.930	7.5	4.757.194	8.711.215
1991 Nisan	28.215.464	19.451.696	14.509.022	74.6	13.373.404	1.135.618	7.8	4.942.674	8.763.768
1991 Ekim	28.560.398	19.688.106	14.221.129	72.2	12.968.131	1.252.998	8.8	5.466.977	8.872.292
1992 Nisan	28.948.661	19.948.994	14.561.595	73.0	13.348.473	1.213.122	8.3	5.387.399	8.999.667
1992 Ekim	29.304.314	20.194.121	14.645.120	72.5	13.461.113	1.184.007	8.1	5.549.001	9.110.193
1993 Nisan	29.539.486	20.441.500	14.554.770	71.2	13.430.694	1.124.076	7.7	5.886.730	9.097.986
1993 Ekim	30.001.062	20.697.467	14.538.972	70.2	13.347.500	1.191.472	8.2	6.158.495	9.303.595
Kadın									
1988 Ekim	26.690.616	18.699.201	6.533.572	34.9	5.906.322	627.250	9.6	12.165.629	7.991.415
1989 Nisan	27.114.826	18.964.143	6.941.292	36.6	6.324.309	616.983	8.9	12.022.851	8.150.683
1989 Ekim	27.480.064	19.209.725	6.922.626	36.0	6.316.042	606.584	8.8	12.287.099	8.270.339
1990 Nisan	27.795.434	19.434.593	6.486.155	33.4	5.907.156	578.999	8.9	12.948.438	8.360.841
1990 Ekim	27.637.081	19.411.704	6.728.453	34.7	6.241.662	486.791	7.2	12.683.251	8.225.377
1991 Nisan	27.931.152	19.584.055	6.535.971	33.4	6.118.544	417.427	6.4	13.048.084	8.347.097
1991 Ekim	28.216.146	19.796.479	6.509.587	32.9	6.048.239	461.348	7.1	13.286.892	8.419.667
1992 Nisan	28.489.614	20.020.730	6.284.934	31.4	5.823.462	461.472	7.3	13.735.796	8.468.884
1992 Ekim	28.785.960	20.245.843	6.539.193	32.3	6.066.896	472.297	7.2	13.706.650	8.540.117
1993 Nisan	29.206.832	20.469.715	6.262.162	30.6	5.868.151	394.011	6.3	14.207.553	8.737.117
1993 Ekim	29.436.714	20.708.505	6.457.730	31.2	5.990.414	467.316	7.2	14.250.775	8.728.209

DİE, Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları Ekim 1993, Ankara, 1994

Enformel sektör

TAHİR BAŞTAYMAZ

"Enformel sektör" terimi, ilk olarak Keith Hart tarafından Ghana istihdam araştırmalarında kullanılmış ve daha sonra gelişmekte olan ülkelerde, kentlere göç eden ve buralarda sürekli bir iş ve gelir kaynağından yoksun olarak korunmasız, güvencesiz bir hayat süren nüfus gruplarını nitelendirmede önemli bir kavram haline gelmiştir. Terim, başlangıçta bir istihdam biçimini nitelendirirken, zamanla daha da genişleyerek kentlerde yaşayan fakir nüfus gruplarının sosyal hayatlarını da nitelendirir olmuştur. Böylece terim, istihdam literatürüyle birlikte kalkınma ekonomisi literatüründe de önemli geçerlilik kazanmıştır.

Enformel sektörün oluşup gelişmesinde etken olan nedenleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

Enformel sektörün gelişimine yol açan temel nedenler

Kırsal üretim yapısının hızla bozulması: Gelişmekte olan ülkelerin büyük kentlerinde oluşan enformel sektörün, insan gücü açısından temelini, kente göç eden kırsal nüfus oluşturmaktadır.

Geçmişte doğurganlığın yüksek olmasına karşın ölüm oranlarının da yüksek olması, nüfusun göreceli bir denge içinde bulunmasını sağlıyordu. Ancak tıbbi yenilikler ölüm oranlarını hızla düşürmüş ve nüfus artışının hızlanmasına yol açmıştır. Bu gelişmeler karşısında ailelerin ortaya çıkan bu duruma uyum göstermeleri gecikmiştir. Böylece nüfus artışı bir problem olarak giderek yoğunluk kazanmıştır. Geleneksel tarım yapısının bozulması, tarımın mekanizasyonu ailelerin tarım dışına itilmesinin bir nedenini teşkil etmektedir. Geleneksel tarımın görevi, ekonominin tarım dışı sektörlerine işgücü temin etmekle beraber işgücünü gelişmiş ekonominin kendilerine ihtiyaç duyacağı günlere kadar barındırmaktır. Ekonomi içinde fazla nüfusun barındırılmasının maliyetinin iç göçlerle kentlere ve kentlerde oluşan enformel sektöre yüklendiği görülmektedir.

Sanayileşmenin başlarında sanayi sektörü tarım sektöründeki hızlı nüfus artışını karşılayacak durumdaydı. Bu arada zaman zaman ortaya çıkan nüfus fazlasının gidebileceği sömürgelerin bulunması, nüfus fazlalığının kentlerde birikerek sorun yaratmalarını önlemekteydi.

Bağımsız kentleşme sonucunda kentlere gelen göçmenlerin formel iş olanaklarından yararlanması sonucu, kendi buluşlarıyla ortaya koydukları enformel ekonomik faaliyetler, bu kişilerin kentte barınmasını ve geçimlerini temin etmektedir.

Formel sektörün kentlerdeki emek arzını karşılayamaması: Gelişmekte olan ülkeler açısından sermaye birikiminin sağlanması ve yatırımlara yönlendirilmesi güçlükler taşımaktadır. Gelişmekte olan ekonomilerde sıklıkla rastlanan yüksek ve uzun süreli enflasyon, mevcut yatırımları olumsuz etkilerken yeni yatırımlar için gerekli sermaye birikimini de imkânsız hale getirmektedir. Dahası formel kredi kurumlarının işleyişinde ortaya çıkan aksaklıklar, istihdam kapasitesini artıracak yatırımları engelleyecektir. Gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde sıklıkla rastlanan tıkanmalar yeni yatırımlar bir tarafa, mevcutları dahi düşük kapasiteyle faaliyette bulunmaya zorlamaktadır. Bu önermenin içinde sektörün geçici bir sektör olduğu fikri ile başlangıçta ortamda bu tür işlerin icrası için engellerin bulunmadığı varsayımı da bulunmaktadır. Literatürde bu konular oldukça tartışmalıdır. Özellikle sektörün kişiler ve ekonomi için geçici olduğu görüşü, giderek sektörün kalıcı bir hal alması nedeniyle artık kabul görmemektedir. Formel sektörün genişlemesini teknik ve yasal engeller olumsuz yönde etkilemektedir. Formel sektör müteşebbisleri yasal ve teknik nedenler ile bazı alanlara girmez veya girmek istemezler. Diğer bir ifadeyle bu durumun oluşumunda formel sektör işletmelerinin ölçek ve kâr beklentilerinin yetersizliği etkendir. Böylece bir yandan formel sektör istihdamı daralırken, diğer taraftan enformel sektör müteşebbislerine yeni iş olanakları doğmaktadır. Bu boşluklardan, küçük çapta çalışan, mamul ve fiyat farklılaştırması bakımından esnek, vergi mevzuatından kaçabilen girişimciler yararlanmaktadırlar.

Enformel sektörün ürettiği mal ve hizmetlere olan talep: Formel sektör çoğunlukla talebin tamamını, nitelik ve nicelik olarak karşılayamaz. Bu durum ya fiyat veya mamul farklılaştırılmasının bulunmamasından ya da talebin formel bir şekilde yeterince uyarılamamasından kaynaklanmaktadır. Örneğin bir yerde lokantaların sayıca azlığı veya mevcut olanların fiyat bakımından pahalı olması, talebin seyyar gıda satıcıları tarafından karşılanmasını doğuracaktır. Enformel sektör kent içinde geliri düşük kesimlere gelir ve iş imkânı yaratırken bir taraftan da bu kesimlere ucuz mal ve hizmet de sunmaktadır.

Bazı faaliyetlerin yasalarla engellenmemiş olması: Kent ekonomisi içinde belirli bir mesleğin icrasında yasal engellerin ya da düzenlemelerin bulunmaması bazı kişilerin kendi hesaplarına yeni işler başlatmalarına fırsat sağlamaktadır. Küçük bir yer ile gerekli alet ve edevata sahip olan bir kişinin oto tamir işlerine atılması veya tansiyon ölçebilen, iğne yapmasını serum takmasını

→

bilen, kırık çıkık üzerine kulaktan dolma bilgileri olan kişilerin bireysel olarak küçük çapta sağlık alanında iş başlatması gibi.

Vergi ödemekten kaçınma: Vergi oranları ne kadar yüksek ise, ondan kaçıp kurtulmak teşebbüsü de o denli kuvvetlidir. Vergi oranları ne kadar artırılır ise, dürüstlüğün bedeli de o derece pahalılanır. Bu bakımdan vergiden kaçmak için faaliyetleri vergi mevzuatının ulaşamayacağı mekanlarda yerine getirmek daha fazla kazanç sağlamanın yolu olmakta ve enformel faaliyetler genişlemektedir.

Yasaklar ve kısıtlamalar: Yürürlükteki yasaklayıcı ve kısıtlayıcı mevzuat ne kadar sert, ne kadar sıkı ise onu çarpıtmak için de o kadar sebep var demektir. Aynı şekilde mevzuat hükümlerinin kontrolünün güç olduğu alanlarda, mevzuata aykırı pek çok faaliyet çıkacaktır. Bürokrasi işlemlerinin de artması anlamında düşünülürse bu arada bürokrasiyi kısmen bilenler için faaliyet alanları doğacaktır.

Bağımlı çalışanların ve emeklilerin gelirlerindeki düşüşler: Enflasyonun yükseldiği ve uzun süreli seyrettiği dönemlerde sabit gelirli olarak kabul edilen işçiler, memurlar, emekliler geçim sıkıntısı içine düşmekte ve ek gelir sağlayacak imkânlar araştırmaktadırlar. Devlet memurları, işçiler, mesai saatleri dışında ek işlerde çalışmak zorunda kalacaklardır. Yasalara göre böyle bir durum formel sektörde mümkün değildir. Ancak yasaklara rağmen pek çok memurun ve işçinin tatil günlerinde veya mesai saatleri dışında çalışmakta olduğu bilinmektedir. İkinci bir iş, herhangi resmi bir kaydı bulunmayan özellikle girişin kolay olduğu enformel ekonomik faaliyetler içinde edinilebilir.

Türkiye'de enformel sektör

1950'li yılların ortalarından itibaren başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde ve sanayi merkezlerinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Gecekondulaşmaya paralel olarak kentlerin merkezlerinde birtakım enformel faaliyetler de görülmeye başlanmaktadır. İç göçlerin yoğunlaştığı dönemlerde enformel sektör hem nicelik, hem de nitelik olarak artmıştır. Türkiye'deki enformel sektörün özelliklerini aşağıdaki başlıklar şeklinde özetlemek mümkündür.

• Türkiye'de enformel sektörün 1955 yılından sonra izlenen ekonomik politikalarla ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemde kentlerin taşının toprağının altın olduğuna dair görüşler yaygınlaştı.

• Aynı yıllarda tarım dışı etkinlikler teşvik edilmeye başlandı. Kentsel işler az zamanda çok kazanç sağlayan işler haline dönüştü.

• Tarım sektöründe dış yardımların da desteği ile makinalaşma geleneksel tarım yapısını değiştirdi ve tarım kesiminde işgücü fazlası açığa çıktı.

• Türkiye'de enformel sektör daha çok marjinal hizmetler alanında yoğunlaşmıştır. İmalat sanayi içinde enformel faaliyetler oldukça sınırlı olmuştur. Oysa Afrika ve Latin Amerika'da enformel sektörün küçük çaplı imalat sanayiinde yoğunlaştığı gözlenmektedir.

• Türkiye'de enformel sektör giderek kalıcı bir konuma gelmektedir. Enformel sektör içinde çalışanların çalışma sürelerinin uzaması, formel alanlara geçme isteğinin azalması kalıcılığı artırmaktadır.

• Enformel sektörde giderek daha fazla çocuk işgücü kullanılmaktadır. Çocuk işgücünün kullanımı eğitimi azaltan bir etken olmaktadır. Çocuklar eğitim yerine çalışmak durumunda kalmaktadırlar.

• Çocuk işgücünün yaygınlığı nüfus artışını teşvik eden bir gelişmedir. Çok küçük yaşlarda çalışma hayatına atılan ve aileye gelir sağlayan çocuklar, nüfusu azaltma yolunda ortaya çıkabilecek baskıları azaltmaktadır.

• Çocukların emeğinin kullanılması gelecekte bu çocukların formel sektöre geçiş şansını azaltmaktadır. Mesleki vasıf kazandıracak eğitimden uzak kalmaları ve iş disiplininden uzak çalışmaları formel sektöre geçişi engellemektedir. Bu durum sektörün kent ekonomisi içinde giderek kalıcı olmasını sağlayan bir diğer nedendir.

• Enformel sektör kent yaşamında esnaflaşma sürecini teşvik ettiği için esnaf toplumuna doğru bir gelişme sözkonusudur.

• Enformel sektör, kayıt dışı ekonomiyi teşvik etmektedir.

• Ülkemizde yapılan araştırmalarda enformel sektör mensuplarının büyük çoğunluğu şimdiye kadar işsiz kalmadıklarını belirtmişlerdir. Sektörün çalışma şartları ve gelir seviyesi ile bu kitleyi işsizliğin sınırında bulunan kişiler olarak nitelendirmek hatalı olacaktır.

• Enformel sektör, özellikle sosyal patlamaları engellemesi yönünden de büyük bir önem taşır. Her ne kadar, sektör hükümet politikaları açısından marjinal üretkenliği düşük işler olarak görülmekte ise de istihdam yaratma bakımından etkin bir rol oynamaktadır. Bu kesimin varlığı her şeyden önce işsizlik sorununu ortadan kaldırmaktadır. Sermaye ve beceri kullanmadan, kişilere istihdam olanakları sağlamakta ve bu şekilde sosyal patlamaları engellemektedir.

Ülkemizde olduğu gibi, işsizliğin büyük sorunlara yol açtığı toplumlarda, enformel sektör, formel sektörler yanında, işsiz olan kesim için büyük bir iş alternatifi oluşturur ve toplumun üzerinde hissedilen işsizlik baskısını patlama noktasından uzak tutar. Fakat belirtilmesi gereken nokta, enformel sektörün işsizlik problemlerinin çözümünde bir seçenek olmadığıdır.

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Enformel sektörü ayakta tutan en önemli unsurlardan biri de çocuk işgücünün kullanımı. Okula gitme imkânı bulamadan çalışma hayatına atılan çocuklar sonuç olarak hayatlarının geri kalan kısmında da genellikle enformel sektör alanında çalışmaktadırlar.

ların daha çok etkilendiği gözlenmektedir (% 22.1). Kırsal kesimde, işsizlik oranı, erkeklerde % 5.7'den % 6.6'ya çıkarken, kadınların işsizlik oranı % 3.9'dan % 6.6'ya inmiştir.

Kentlerde, kadınların işsizlik oranındaki düşmenin bir nedeni, DİE'nin 1990 Ekim ayı soru kâğıtlarında yaptığı değişikliktir. Ekim ayı soru kâğıdında, ev kadını ve öğrencilerin referans dönemi içinde ücretli/ücretsiz ekonomik faaliyette bulunup bulunmadığını belirleyen soru eklenmiştir. Dolayısıyla, daha önce işgücüne dahil olmayan ev kadını ve öğrencilerin bir kısmı çalışıyor göründüğü için işgücüne dahil olmuştur.

4 yılda aktif nüfusa 2.0 milyon kentli kadın ilave olmuştur ve bunun ancak 300.000'i işgücüne dahildir; geri kalan 1.7 milyon kadın ev kadını ve öğrenci olarak işgücünün dışındadır. Erkeklerde de benzer bir durum söz konusudur; kentlerde çalışma çağındaki ilave nüfusun erkeklerde % 50'si, kadınlarda % 80'den fazlası işgücünün dışında kalmaktadır.

Kırsal kesimde durum biraz daha farklıdır. Kırlarda İKO daha yüksektir; çünkü ücretsiz aile işçisi statüsündekilerin ağırlığı daha fazladır ve bunlar işgücüne dahil edilmektedir. Özellikle, kırsal kesimde kadınların İKO'nın (% 47.8) kentlerdeki hemcinslerine oranla (% 16.7) çok yüksek olmasının nedeni budur. Kırda, tarlada ve evde çalışan kadın, ücretsiz aile işçisi olarak işgücüne dahil edilirken, kentte aktif nüfusun büyük çoğunluğu olarak ev kadınları işgücünün dışındadır.

İşsizlerin birinci yoğunluğunu % 40 oranı ile, ilk kez iş arayanlar oluştururken, ikinci sırada % 34 oranı ile, işini kaybedenler (geçici işte çalışanlar ile işten atılanlar) yer almaktadır. İşsizlerin % 60'a yakını bekardır; yarısından fazlası ilkokul mezunudur; % 40'ı da ortaokul ve daha yüksek eğitim görmüştür.

İşini kaybedenlerin daha çok inşaat ve bayındırlık işlerinde yoğunlaştığı görülmektedir (% 30'a yakın). Bu saptama, işini kaybedenlerin % 50'den fazlasının geçici işlerde çalışanlar olmasıyla uyum içerisindedir.

İktisadi faaliyet kolları açısından, işsizliğin en çok (% 17.5) İmalat Sanayiinde ve en düşük olarak da Tarım sektöründe (% 5.1) yer aldığı gözlenmektedir.

İşsizlerin yarısı 12-24 yaş grubunda toplanmıştır. Bu özellik de, ilk kez iş arayanların göreli ağırlığı ile çakışmaktadır.

Türkiye'de işsizliğin özelliklerini sıralarken, eksik istihdam, marjinal çalışanlar ve gizli işsizlik gibi kategorilerin netleştirilmesi gerekmektedir. Çünkü, Türkiye'de % 7.9 olan işsizlik oranı, siyasi çevreler, akademisyenler ve kamuoyu tarafından gerçek oranın oldukça altında kabul edilmektedir. İşsizlikle ilgili diğer bir kaynak olarak İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun (İİBK) verileri sadece kuruma başvuran kayıtlı işsizleri yansıtmaktadır. İİBK'nın 1993 verilerine göre kayıtlı 600.000'in üstünde işsiz vardır. Eğer, DİE'nin 1.6 milyonluk işsiz sayısı doğru kabul edilirse, Türkiye'deki işsizlerin % 40'ının İİBK'ya başvurarak iş aradığını söylemek gerekir. Özellikle, aktif işsizlerle birlikte tüm iş bekleyenler hesaba katılırsa, her iki işsizden birinin İİBK'ya kayıtlı olduğu sonucu çıkar. Bu sonucun geçerliliği tartışmalıdır.

Enformel sektör

Enformel sektörle formel sektör arasındaki sınırın çizilmesi oldukça zordur. DİE'nin 1988-1991 dönemine ait HİA'lerinde enformel sektör şu şekilde tanımlanmaktadır. 'Resmi olmayan sektörün tanımında genellikle iki farklı ölçüt kullanılmaktadır. 1) iktisadi birimin çalışanları bakımından büyüklüğü, 2) iş yerinin resmi bir kuruma kayıtlılık durumu.' Bu dönemdeki HİA'lerinde resmi olmayan sektörün tanımlanmasında iktisadi birimin büyüklüğü kullanılmıştır. Resmi

TABLO 4
GENİŞ YAŞ GRUBU, NEDENİNE GÖRE İŞSİZLİK

Geniş yaş grubu ve cinsiyet	Toplam	İşsizlik nedeni									İlk kez iş arayanlar			
		İşini kaybetti				İşinden ayrıldı								
		Toplam	Geçici bir işte çalışıyordu iş bitti	İşten çıkarıldı	İşyerini kapattı iflas etti	Toplam	İşinden ayrıldı, çünkü geliri azdı	İşinden ayrıldı çünkü memnun değildi	Emekli oldu	Diğer	Toplam	Okuldan yeni mezun oldu	Askerden yeni geldi	Diğer
Toplam														
Toplam	1.658:788	566.525	383.972	111.769	70.884	271.560	88.662	125.322	57.576	140.966	679.637	217.441	97.899	364.297
12 - 14	46.954	10.606	7.976	2.632	–	7.365	2.205	5.160	–	966	28.015	16.522	–	11.493
15 - 19	372.656	69.505	57.497	7.631	4.377	55.632	21.671	33.961	–	22.595	224.924	106.440	–	118.484
20 - 24	474.239	99.372	76.937	18.579	3.856	56.894	23.944	32.950	–	47.567	270.406	71.216	85.077	114.113
25 - 34	421.966	199.652	130.005	47.549	22.098	60.489	25.825	34.664	–	43.591	118.234	23.263	12.822	82.149
35 - 54	291.669	164.576	99.450	30.322	34.804	67.005	12.823	18.587	35.595	23.078	37.010	–	–	37.020
55 +	51.304	22.912	12.107	5.056	5.749	24.175	2.194	–	21.981	3.169	1.048	–	–	1.048
Erkek														
Toplam	1.191.472	482.097	326.908	89.452	65.737	201.288	59.698	88.326	53.264	110.447	397.640	131.506	97.899	168.235
12 - 14	39.729	8.781	6.149	2.632	–	6.257	1.097	5.160	–	966	23.725	14.448	–	9.277
15 - 19	254.837	58.371	47.852	6.142	4.377	37.455	14.959	22.496	–	17.029	141.982	65.423	–	76.559
20 - 24	324.335	79.350	61.804	13.690	3.856	40.641	15.203	25.438	–	36.020	168.324	39.651	85.077	43.596
25 - 34	294.408	164.947	113.122	32.658	19.167	39.187	15.638	23.549	–	35.238	55.036	11.984	12.822	30.230
35 - 54	229.543	148.264	86.402	29.274	32.588	54.681	10.607	11.683	32.391	18.025	8.573	–	–	8.573
55 +	48.620	22.384	11.579	5.056	5.749	23.067	2.194	–	20.873	3.169	–	–	–	–
Kadın														
Toplam	467.316	84.528	57.064	22.317	5.147	70.272	28.964	36.996	4.312	30.519	281.997	85.935	–	196.062
12 - 14	7.225	1.827	1.827	–	–	1.108	1.108	–	–	–	4.290	2.074	–	2.216
15 - 19	117.819	11.134	9.645	1.489	–	18.177	6.712	11.465	–	5.566	82.942	41.017	–	41.925
20 - 24	149.904	20.022	15.133	4.889	–	16.253	8.741	7.512	–	11.547	102.082	31.565	–	70.517
25 - 34	127.558	34.705	16.883	14.891	2.931	21.203	10.187	11.115	–	8.353	63.198	11.279	–	51.919
35 - 54	62.126	16.312	13.048	1.048	2.216	12.324	2.216	6.904	3.204	5.053	28.437	–	–	28.434
55 +	2.684	528	528	–	–	1.108	–	–	1.108	–	1.048	–	–	1.048

DİE, İşgücü Hanehalkı Anketi Sonuçları Ekim 1993, Ankara, 1994.

olmayan sektör şu grupları içermektedir; yerleşik olmayan tüm iktisadi birimler ve yerleşik birimlerden 5 kişiden daha az kişi istihdam edenler. 1992 ve 1993 HİA'lerinde ise resmi olmayan sektör tanımlanmamış, ancak çeşitli tablolarda ayrıntılı bilgiler verilmiştir. HİA'lerinde yapılan marjinal çalışanlar ayırımına bakıldığında, bu ayırımın bir ekonomik faaliyette bulunup değer yaratan ancak kendisini işsiz kabul eden kişileri saptamaya yönelik olduğu görülür. Bu yönüyle marjinal çalışanlar terimi enformel ekonomik faaliyetlerin en düzensiz biçimlerinden birini nitelemesi açısından önemlidir. Ancak, 1988'den bu yana marjinal çalışanların sayısı sürekli azalmaktadır; üstelik bunların % 85'i kırsal kesimdedir. Bu nedenle, bu verilerin değerlendirilmesi oldukça zordur.

Enformel sektörün özellikleri konusunda iki temel yaklaşımdan söz edilebilir; birincisi, bu sektörün büyümesini kırsal kesimden kentlere göçün belirlediğini vurgular. Bu insanlar kentlerde genellikle diğerlerinin işlerini paylaşırlar ve enformel sektörün oluşumu gayri iradidir. İkinci yaklaşıma göre, enformel sektörün temel niteliği istihdam yaratıcı olmasıdır. Bu görüşe göre, enformel sektördeki insanlar girişimcilik yeteneğine sahip, yaratıcı insanlardır; küçük kaynakları kullanıp geniş fırsatlar yaratma konusunda sonsuz esnektirler. Sektörün temel özellikleri şu şekilde saptanabilir:

- Kendi hesabına çalışma yaygındır. Kendi hesabına çalışma, istikrarsız, güvencesiz olup, asgari ücret, sosyal güvenlik ve diğer resmi düzenlemelerden mahrum, sendikaların olmadığı işlerdir.
- Sektörde çalışanlar için hiçbir yerde minimum ya da maksimum yaş sınırlaması yoktur.

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Modern anlamda iş olarak kabul edilemeyecek, bireysel girişimcilik ve pratik zekâ ürünü olarak bakılan enformel faaliyetlerin zamanla ortadan kalkacağı, bu durumun bireyler için geçicilik arz ettiği düşünülmekte idi. Ancak son zamanlarda bu durumun bireyler için kalıcı bir istihdam şekli olduğu düşünceleri yaygınlık kazanmaktadır.

• Sektörde işe başlamak için gerekli başlangıç sermayesi düşük olduğu için, bireylerin sektöre girişi kolaydır.

• Sektörde çalışanların eğitim düzeyleri düşüktür.

• Sektör yurtiçi kaynaklara dayanarak çalışır.

• Tekelci müdahalelere rastlanmaz, rekabet ortamı vardır.

• Kullanılan kaynaklar üzerinde aile mülkiyeti yaygındır.

• Sektördeki işletmeler genellikle vergi vb. resmi düzenlemelerden kaçabilen işletmelerdir.

Türkiye'de enformel sektör ağırlıklı olarak tarım kesimi tarafından temsil edilmektedir. Enformel sektör istihdamında kırsal kesimin payı % 70'e yakınken, kentlerin payı % 30'u biraz aşmaktadır. Yani kentlerde 3 işçiden biri enformel sektörde iş bulmaktadır. Kentlerde kendi hesabına çalışanların ortalama % 98'i, kırlarda ise % 89'u enformel sektördedir. Kentlerde ücretsiz aile işçilerinin % 83'ü, kırda ise % 68'i enformel sektördedir; kentlerde işverenlerin ortalama % 63'ü, kırda % 58'i enformel sektörde iken, aynı oranlar yevmiyeliler için sırasıyla % 38 ve % 33'tür.

Böylelikle, Türkiye'de enformel sektöre ilişkin 4 kategoriden söz edilebilir; 1) Gecekondularda yaşayan kendi hesabına çalışanlarla ücretsiz aile işçileri, 2) Formel sektörün dışında küçük ölçekli birimlerde, inşaatlarda çalışanlar, 3) Formel sektördeki geçici işçiler ve, 4) Devlet dairelerinde (kamu) ve bina hizmetlerinde çalışan eğitimsiz, niteliksiz işçiler.

İç göç

Enformel sektörün fonksiyonlarından en önemlisi, iç göçün sürekliliğini sağlamasıdır. İç göç olgusunda kırsal kesimin iticiliği ile kentlerin çekiciliği birlikte rol oynar. Türkiye'de iç göçün genellikle gecekondularda yaşamını süren göçmenler tarafından karakterize edildiği söyenebilir. Bu sürecin işgücü piyasası ve genel olarak ekonomi üzerinde güçlü etkileri söz konusudur. Bu tip iç göçün üç faktör etrafında analizi mümkündür. i) iş olanakları, ii) sürekli gelir sağlayan güvenli bir iş, iii) kentlerdeki yaşamın sosyo-kültürel yönden sağladığı olanaklar. 1985 ve 1990 nüfus sayımlarına göre, kentlerdeki yıllık nüfus artışı oldukça önemli boyutlarda iken, köylerdeki artış negatiftir. DPT'nın hesaplamalarına göre, 1985'de 20.000 net göç alan (iç göç-ış göç) iller şunlardır: Adana, Ankara, Antalya, Bursa, İçel, İstanbul, İzmir ve Kocaeli. Net göç veren iller ise: Tunceli, Kars, Erzincan, Çankırı, Artvin, Gümüşhane, Erzurum ve Sivas.

KAYNAKÇA

Bulutay, T., *Türkiye'de İşsizlik Üzerine Genel Bir Değerlendirme,* Ankara, Ocak 1993, (çoğaltma).

Bulutay, T., *Türkiye'de İstihdam Üzerine Bir Çalışma,* Ağustos 1992, (çoğaltma).

DİE, *Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları,* Ekim 1988, Ankara, 1990

DİE, *Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları,* Ekim 1993, Ankara, 1994.

DİE, *Çalışma İstatistikleri,* 1993, Ankara, 1994.

DPT, *Türkiye'de İşgücü Piyasası Verileri, Yöntem değerlendirme,* Ankara, Kasım 1989.

DPT, *1993 Yılı Programı Destek Çalışmaları, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler,* Ankara 1992.

DPT, *VII. 5 Yıllık Kalkınma Planı,* İşgücü Piyasası Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, 1994 (çoğaltma).

Kepenek, Y., *İstihdam Politikası,* TÜSES, İstanbul, 1990.

Kepenek, Y., *İşgücü Piyasası Verileri,* Bir Değerlendirme, Ankara, DİE, 1993, (çoğaltma)

Merhan F., ve Özel M.H. *Assesment of Employment and Unemployment in Turkey,* Ankara, DİE, 1992.

Özkaplan, N., *Türkiye'de İşgücü Piyasasının Yapısı*'N. Özkaplan (der.), *Çalışma Ekonomisi,* Kavram Yay., istanbul, 1993.

Özkaplan, N., 'Kentlerde İşsizlik', N. Özkaplan (der.), *Çalışma Ekonomisi,* Kavram Yay., Istanbul, 1993.

Şenses, F., *Türkiye'de İşgücü Piyasaları, İşsizlik Profili Etkileşimi; İktisadi Bir Yaklaşım,* Ankara, 1991, (çoğaltma).

Toplu iş uyuşmazlıkları

TOKER DERELİ

İşçi ve işveren arasında çalışma ilişkilerinden doğan uyuşmazlıklara "iş uyuşmazlıkları" denir. İş uyuşmazlıkları, tarafları açısından bireysel ve toplu iş uyuşmazlıkları olarak iki gruba ayrılır. Bireysel iş uyuşmazlığı işçi ile işveren arasında çalışma yasalarının uygulanmasından ya da bireysel hizmet sözleşmesinden doğan uyuşmazlıktır. Toplu iş uyuşmazlığı ise, işveren veya işveren sendikası ile işçi sendikası arasında çıkan ve genellikle bir işçi topluluğunu ilgilendiren, ortak bir konuya ilişkin uyuşmazlık çeşididir.

İş uyuşmazlıkları, ayrıca uyuşmazlığın niteliğine göre, hak ve çıkar (menfaat) uyuşmazlıkları olarak ikiye ayrılır. Hak uyuşmazlıkları işçi ile işveren ya da işçi sendikası ile işveren veya işveren sendikası arasında yasalar, hizmet sözleşmesi veya toplu sözleşme ile sağlanan hakların yorum veya uygulanmasından doğan uyuşmazlıklardır. Çıkar (menfaat) uyuşmazlıkları yeni menfaatler elde etmek, diğer bir deyişle mevcut hakların değiştirilmesini ya da yeni haklar kurulmasını sağlamak amacıyla çıkarılan uyuşmazlıklardır. Toplu çıkar uyuşmazlıklarında genellikle uzlaştırma-arabuluculuk gibi aşamalardan geçmek koşuluyla grev ve lokavta başvurabilirler. Grev ve lokavtın yasaklanmış olduğu işlerde, yerlerde veya hallerde ise toplu çıkar uyuşmazlıklarının çözüm yeri genellikle zorunlu tahkim mekanizmasıdır. (Türkiye'de Yüksek Hakem Kurulu'dur). Ancak tarafların anlaşması ile toplu çıkar uyuşmazlıklarının çözümü için özel (gönüllü) tahkime de gidilebilir. Çıkar uyuşmazlıklarında tahkim kararları toplu sözleşme hükmündedir. Hak uyuşmazlıklarının çözümünde ise hakem kararı yargısal niteliktedir ve bu özelliği dolayısıyla genel hükümlere tâbidir.

Toplu iş uyuşmazlığı kavramı biri genel ve geniş, diğeri dar olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. Geniş anlamda toplu iş uyuşmazlığı kavramı, grev ve lokavtları da içerecek biçimde uyuşmazlığın çıkışından sonuçlanmasına kadarki tüm aşamaları kapsar. Dar anlamda toplu iş uyuşmazlığı, uyuşmazlığın doğuşu ile arabuluculuk-uzlaştırma ve tahkim gibi barışçı çözüm aşamalarını içerir. Bu bağlamda grev ve lokavtlar ayrı bir kategori olarak "iş mücadeleleri" başlığı altında incelenirler. Bu yazıda incelenen kavramlar esas itibariyle Türk hukukundaki kurumlardan hareket etmekle birlikte, verilen tanımların önemsiz bazı nüanslarla diğer ülkelerin endüstriyel ilişkiler sistemleri için de geçerli olduğu söylenebilir.

Toplu iş uyuşmazlıklarının çözümünde barışçı yöntemler

Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de toplu iş uyuşmazlığının taraflarının grev ve lokavta (grev ve lokavt yasaklarında ise zorunlu hakeme) başvurmadan önce uzlaştırma ve arabuluculuk gibi barışçı bazı çözüm aşamalarından geçmeleri öngörülmüştür. Bununla beraber, arabuluculuğu daha formel ve müdahaleci, uzlaştırmayı daha yumuşak bir sistem olarak ele alan tanımlar da vardır. Gerçekte bu iki kavram arasındaki anlam farkı literatürde hemen hemen ortadan kalkmış, iki sözcük eşanlamda kullanılır hale gelmiştir.

Bazı ülkelerde bu çeşit barışçı yöntemlerden geçmek tarafların isteğine bırakılmıştır. Türkiye zorunlu sisteme yer veren ülkeler arasındadır. Ancak, zorunlu veya gönüllü olsun, uzlaştırma ve arabuluculuk taraflar için herhangi bir bağlayıcı sonuç doğurmamaktadır.

Türkiye'de 1980'den önce 275 sayılı yasa zamanında tarafları temsil eden iki aracı ile üçüncü bir tarafsız

aracıdan oluşan üç kişilik uzlaştırma kurullarının grev-lokavt öncesi aşamada bir karar oluşturmaları sözkonusu idi. Ancak uzlaştırma kurullarının etkinliğinin giderek azalması karşısında 1983 tarihli ve 2822 sayılı Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Yasası, görevi esas itibariyle taraflar arasındaki aykırılıkları gidermek için çaba sarfetmek olan ve bir arabulucudan oluşan mevcut sistemi getirmiştir. Buna göre, arabuluculuk toplu çıkar uyuşmazlığında taraflardan birinin belirlenen gün, yer ve saatte toplu görüşmeye gelmemesi veya toplu görüşmeye başladığı halde devam etmemesi ya da toplu görüşmenin başladığı tarihten itibaren belirli bir süre geçmesine rağmen anlaşma sağlanamaması halinde başvurulması zorunlu olan bir yöntemdir.

Toplu görüşmenin başladığı tarihten itibaren otuz gün geçmesine rağmen anlaşma sağlanamamışsa taraflardan her biri görevli makamdan (Bölge Müdürlüğü ya da Bakanlık'tan) resmî listeden bir arabulucu belirlemesini isteyebilir. Arabuluculuğun bu kategorisine uygulamada "seçimlik arabuluculuk" denmektedir. Bu arabulucunun çabalarına rağmen anlaşma sağlanamamışsa altmış günlük toplu görüşme süresinin geçmesi beklenmez ve ayrıca resmî (zorunlu) arabulucu tayin edilmez. Bu durumda arabulucunun sunduğu tutanak (rapor) resmî arabulucu raporu niteliğindedir.

Öte yandan, toplu görüşmenin başladığı tarihten itibaren altmış gün geçmesine rağmen taraflar arasında anlaşma sağlanamamışsa, görevli makam başvuru üzerine ya da kendiliğinden iş mahkemesinden resmî arabulucu tayin etmesini ister. Bu kategoriye uygulamada "zorunlu arabuluculuk" denmektedir. Ayrıca, toplu görüşler için belirlenen yer, gün ve saatte taraflardan biri toplantıya gelmezse, görüşme yapmazsa ya da toplantıya devam etmezse, diğer taraf bunu altı işgünü içinde görevli makama bildirir. Bu durumda görevli makam otuz veya altmış günün geçmesini beklemeden arabuluculuk işlemlerini başlatır.

Arabuluculuk süresi onbeş gündür; ancak tarafların anlaşması ile bu süre en çok altı işgünü uzatılabilir. Taraflar ve diğer ilgililer resmî arabulucunun istediği her türlü bilgiyi kendisine vermek zorundadırlar. Arabulucu anlaşmayı sağlarsa toplu sözleşmeye ulaşılmış olur. Anlaşma olmamışsa arabulucu uyuşmazlığı belirleyen tutanağın gerekli gördüğü tavsiye ve tekliflerini de ekleyip üç işgünü içinde görevli makama verir. Resmî arabuluculuk örgütü taraflar üzerinde kamuoyu baskısı yaratmak amacıyla arabuluculuğun sonuçlarını kamuoyuna açıklayabilir.

Ayrıca, bir grev veya lokavtın genel sağlık ya da ulusal güvenlik nedenleriyle Bakanlar Kurulu'nca ertelenmesi halinde Çalışına ve Sosyal Güvenlik Bakanı bizzat ve resmî arabulucu listesinden seçeceği bir arabulucuyla uyuşmazlığı çözmeye çalışır. Bu arabuluculuk çeşidine "olağanüstü arabuluculuk" denmektedir.

2822 sayılı yasa ile kurulan arabuluculuk sisteminin de önceki uzlaştırma sistemi gibi uygulamada yeterince etkili olamadığı görülmüştür. Bunun sebepleri arasında yüksek enflasyon oranları nedeniyle işçi sendikalarının pazarlık marjlarını yükselterek toplu görüşmelere başlamaları, sendikalararası rekabet, nihaî anlaşmayı her şeye rağmen grev ilanından sonra ve grev tehdidi altında sağlama arzusu, arabuluculuk aşamasına çok sayıda uyuşmazlık maddesinin getirilmesi ve onbeş günlük sürenin bunların çözümü için yetersiz kalışı, uyuşmazlık yükünün arabulucular arasında dengesiz dağılımı gibi faktörler sayılabilir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1980 öncesinde işveren örgütleri en çok grevde kaybedilen işgünü sayısının fazla oluşuna ve bunun maliyet artışı getirmesine itiraz ediyordu. 1980 yılının ilk sekiz ayında grevde kaybedilen işgünü sayısı 1.303.253 iken, 12 Eylül'le birlikte bu sayıda önemli düşüşler olmuştu. Grev yasaklarının bir bölümünün 1988'de ortadan kalkmasıyla bu rakamda artışlar görüldü. Mart 1987'de Petrol-İş Sendikası'nın EAS Akümülatör Fabrikası'nda uyguladığı bir grev.

Bunun gibi, ülkemizdeki sistemde arabulucunun taraf tekliflerinin birbirine çok yaklaşması halinde bunları sendika üyelerinin gizli oyuna sunma (Danimarka) ya da veri ve bilgi toplayıp bunları tavsiye ve teklifleriyle kamuoyuna açıklama (A.B.D.) gibi sınırlı bazı yaptırımlardan bile yoksun oluşu, arabuluculuğun etkinliğini azaltan faktörlerden biridir. Bu eleştirilere rağmen, Mayıs 1995 tarihli Çalışma Bakanlığı verilerine göre uyuşmazlıkların yüzde 40'a yakın bir oranı arabuluculuk aşamasında sonuçlandırılmıştır. Ancak bunların bir kısmının arabuluculuk aşamasında tarafların kendi aralarında çözdükleri uyuşmazlıklar olduğu söylenebilir; bir bölümünün ise büyük sanayi merkezlerin-

den uzakta nispeten küçük ve anlaşmanın daha kolay sağlanabildiği işletmeleri ilgilendiren uyuşmazlıklar olduğu anlaşılmaktadır.

Zorunlu tahkim

Toplu iş uyuşmazlıklarının barışçı yollardan çözümüne yönelik yöntemlerden biri de zorunlu tahkimdir. Zorunlu tahkim belirli bazı hallerde çıkar uyuşmazlıklarının çözümü için başvurulması zorunlu bir yöntem olduğu için bu adla anılmaktadır. 1982 Anayasası grev ve lokavtın yasaklandığı veya hükümetçe ertelendiği durumlarda uyuşmazlığın Yüksek Hakem Kurulu tarafından sonuçlandırılmasını öngörmüştür.

2822 sayılı yasaya göre, grev ve lokavtın yasak olduğu işler ve yerlerde geçici yasaklarda yasağın altı ayı doldurmasından itibaren uyuşmazlık, taraflardan birinin başvurusu üzerine Yüksek Hakem Kurulu tarafından karara bağlanacaktır. Ayrıca, hükümetin grev ve lokavtı ertelemesi halinde taraflar erteleme süresi olan altmış gün boyunca hâlâ anlaşamamışlarsa veya uyuşmazlığı özel hakeme havale etmemişlerse, bakan uyuşmazlığın çözümü için Yüksek Hakem Kurulu'na başvurur. Son olarak da, işyerindeki işçilerin en az dörtte birinin ilan edilmiş bir grev üzerine grev oylaması istemeleri ve işçilerin yarısından fazlasının grevin yapılmaması doğrultusunda oy kullanmaları durumunda yetkili sendika ya onbeş gün içinde işverenle anlaşmak ya da uyuşmazlığın çözümü için Yüksek Hakem Kurulu'na başvurmak zorundadır.

2822 sayılı yasa 275 sayılı önceki yasaya oranla zorunlu tahkime başvurulmasını gerektiren halleri artırdığı gibi, grev ve lokavtların yapılamayacağı yerlerin ve işlerin sayısını da çoğaltmıştır. Zorunlu tahkim toplu sözleşme özerkliğini, yani tarafların aralarında dış bir müdahale olmaksızın serbestçe kurallar koyma özgürlüğünü sınırladığı gerekçesiyle demokratik rejimlerde eleştirilir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) de zorunlu tahkime ancak temel nitelikteki hizmet ve işlerde başvurulabileceğini kabul eder. Bu nedenle Türkiye gerek ertelemeler sonucunda kesin bir zorunlu tahkimi öngördüğü, gerek genel anlamda grev ve lokavt yapılamayacak işlerin ve yerlerin kapsamını geniş tuttuğu için 1980 sonrası dönemde iç ve dış çevrelerin ve özellikle Uluslararası Çalışma Örgütü'nün eleştirilerine maruz kalmıştır.

Tahminlere göre, Türkiye'de yaklaşık iki milyon civarındaki sendikalı işçinin beşte bir kadarı grev ve lokavtın yasak olduğu işlerde veya yerlerde çalışmaktadır. (Bu sayıya erteleme halleri ve geçici yasaklar dahil değildir.) 2822 sayılı yasaya göre grev ve lokavtın yasak olduğu işler şunlardır: 1. Can ve mal kurtarma işlerinde, 2. Cenaze ve tekfin işlerinde, 3. Su, elektrik, havagazı, termik santrallarını besleyen linyit üretimi, tabii gaz ve petrol sondajı, üretimi, tasfiyesi, dağıtımı; üretimi nafta veya tabii gazdan başlayan petro kimya işlerinde, 4. Banka ve noterlik hizmetlerinde, 5. Kamu kuruluşlarınca yürütülen itfaiye, şehiriçi deniz, kara ve demiryolu ve diğer raylı toplu yolcu taşıma hizmetlerinde. Yasağın bulunduğu yerler ise şunlardır: 1. İlaç imal eden işyerleri hariç olmak üzere aşı ve serum imal eden müesseseler, hastane, klinik, sanatoryum, prevantoryum, dispanser ve eczane gibi sağlıkla ilgili işyerlerinde, 2. Eğitim ve öğretim kurumlarında, çocuk bakım yerlerinde ve huzurevlerinde, 3. Mezarlıklarda, 4. Milli Savunma Bakanlığı ile Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı'nca doğrudan işletilen işyerlerinde.

Yargı yolu ve özel (Gönüllü) tahkim

Toplu hak uyuşmazlıklarının çözüm yeri kural olarak iş mahkemesidir. Toplu sözleşmenin yorumundan doğan uyuşmazlıklarda taraflardan her biri iş mahkemesinde bir tespit davası açabilir. Mahkeme en geç iki ay içinde kararını verir. Kararın temyizi halinde Yargıtay'ın ilgili dairesi, bozma sözkonusu olan hallerde esasa ilişkin kesin kararını iki ay içinde verir. Eda davası açılabilecek olan durumlarda tespit davası dinlenmez. Yo-

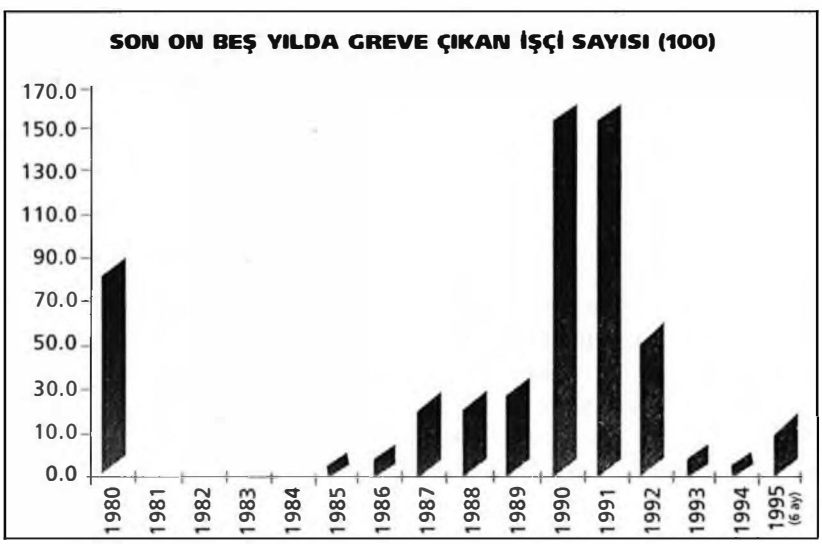

Kaynak: İktisat Gazetesi, 1.8.1995

ruın davasını ise ancak toplu sözleşmenin tarafları açabilir. İşçi tek başına yorum davası açamaz; ancak eda davası açma haklı saklıdır. Kesinleşen yorum kararına uymayan taraf için cezai yaptırım sözkonusudur; ayrıca tarafların tazminat hakkı da saklıdır. Eda davasının sonucuna uymayan taraf için ise faiz ödeme yükümlülüğü vardır. Toplu sözleşmeye dayanan eda davalarında ifaya mahkûm edilen taraf temerrüt tarihinden itibaren bankalarca uygulanan en yüksek işletme kredisi faizi üzerinden temerrüt faizi ödemeye mahkûm edilir. Ayrıca, ayni yükümlülüğünü yerine getirmeyen ya da eksik yerine getiren taraf derhal ifaya mahkûm edilir. Tarafların tazminat hakları saklıdır.

2822 sayılı yasanın 58. maddesine göre, taraflar toplu çıkar ve hak uyuşmazlıklarının her aşamasında aralarında anlaşarak özel hakeme başvurabilirler. Bunun gibi, toplu sözleşmelere de doğacak hak uyuşmazlıklarının tahkimle çözümlenmesini öngören hükümler koyabilirler. 1980 öncesi sistemde varolan hak uyuşmazlıkları için de grev-lokavta başvurma olanağı (hak grevi veya lokavtı), 1982 Anayasası'nda ve 2822 sayılı yasada öngörülmemiştir.

Çıkar uyuşmazlıkları özel hakeme havale edildiği takdirde yasanın öngördüğü arabuluculuk, grev ve lokavt ya da Yüksek Hakem Kurulu hükümleri uygulanmaz. Ayrıca, bir uyuşmazlığın her aşamasında taraflar aralarında anlaşarak Yüksek Hakem Kurulu'nun özel hakem sıfatıyla uyuşmazlığı çözümlemesini kararlaştırabilirler. Özel hakemin çıkar uyuşmazlıklarında vereceği karar toplu iş sözleşmesi niteliğindedir. Özel hakemin yetkisi de Yüksek Hakem Kurulu'nda olduğu gibi uyuşmazlık konularıyla sınırlıdır. Gerek Yüksek Hakem Kurulu'nun, gerek özel hakemin tarafların üzerinde anlaştıkları maddeler hakkında değişiklik yapması veya yeni bir karar vermesi mümkün değildir.

Uygulamada çıkar uyuşmazlıklarında tarafların özel hakeme başvurması çok ender olduğu halde toplu hak uyuşmazlıklarında özel hakem yoluna daha sık başvurulduğu görülmektedir. Özel hakem tarafların anlaşması ile devreye girebildiği gibi toplu sözleşmeye konan bir hükümle otomatik olarak ya da bir tarafın başvurusu üzerine de uyuşmazlığı karara bağlayabilmektedir. Özel tahkimin avantajı yargıya göre daha süratli olması ve tahkim kararının yargı kararı gibi bağlayıcı özelliğe sahip bulunmasıdır. Hak uyuşmazlıklarında özel hakem kararları genel hükümlere tâbidir; Yargıtay tarafından yalnızca genel ahlâka, kamu düzenine, iyi niyet kurallarına ve Usul Yasası'nda gösterilen şekle ilişkin kurallara aykırılık nedenleriyle bozulabilir. Özel hakemin yetkileri uyuşmazlık konuları ile sınırlıdır; yeni kurallar koyamaz, yorum veya edaya ilişkin uyuşmazlığı mevcut kurallara göre çözmek zorundadır.

Grev ve lokavtlar

Grev ve lokavtları geniş anlamda toplu iş uyuşmazlığı kavramı içinde incelemek mümkündür. 2822 sayılı yasa grevi şöyle tanımlamıştır: "İşçilerin topluca çalışmamak suretiyle işyerinde faaliyeti durdurmak ve işin niteliğine göre önemli ölçüde aksatmak amacıyla aralarında anlaşarak veyahut bir kuruluşun aynı amaçla topluca çalışmamaları için verdiği karara uyarak işi bırakmalarına grev denilir."

Yasada lokavtın tanımı ise şöyledir: İşyerinde faaliyetin tamamen durmasına sebep olacak tarzda, işveren veya işveren vekili tarafından kendi teşebbüsü ile veya bir işveren kuruluşunun verdiği karara uyarak işçilerin topluca işten uzaklaştırılmasına lokavt denilir. Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması ve işçi sendikası tarafından grev kararı alınması halinde bu kanun hükümlerine uygun olarak yapılan lokavta kanuni lokavt denilir.

Gerçekte Türk mevzuatında grev ve lokavtlara ilişkin düzenlemeler, bu konunun ayrı bir maddede incelenmesini gerektirecek ölçüde ayrıntılıdır. İlginç olan durum grev ve lokavt yapmanın yasaklanmış olduğu işlerin ve yerlerin çokluğuna ve grev öncesinde başvurulması gerekli barışçı çözüm yöntemlerinin varlığına rağmen, 1980 sonrası dönemde Türkiye'de grev eğiliminde özellikle belirli yıllarda aşırı yükselmelerin görülmüş olmasıdır. 1989, 1990 ve 1991 yılları Türkiye'de grevden dolayı kaybolan işgünlerinin özellikle çok yüksek düzeylere çıktığı yıllar olmuştur. Öyle ki, yine yüksek bir grev yılı olarak bilinen 1979'da 1.147.721 işgünü kaybolmuşken, bu rakam 1989'da 2.911.407'ye, 1990'da, 3.466.550'ye ve 1991'de 3.809.354'e çıkmıştır. Bunlar başka ülkelerdeki rakamları bir hayli aşan çok yüksek değerlerdir. Üstelik grev yasağı olan yerlerdeki yasadışı oturma, iş yavaşlatma, toplu viziteye çıkma, vb. eylemler dolayısıyla kaybolan işgünleri bu rakamlara dahil değildir.

1989'a kadarki toplu pazarlık sistemini sınırlayıcı hükümet politikalarının bu tarihten itibaren çeşitli siyasal faktörlerin etkisiyle yumuşatılması grev eğiliminin artış nedenlerinden biridir. Kuşkusuz bu konuda en önemli etken, 1980'ler boyunca işçi reel gelirindeki azalmaları hızla telafi etmek isteyen sendikaların istedikleri aktif ve mücadeleci politikalardır. 1979'da 100 olan reel ücret indeksi 1988'de 43.68'e düşmüştü. 1989-1991 döneminde elde edilen kazanımlarla reel ücretler yükselmiş, grev eğiliminde 1992-1995 yılları arasında düşmeler olmuştur.

Türkiye'de toplu pazarlık sistemi: 1963-1993

METİN KUTAL

"Toplu Pazarlık" deyimi dar ve geniş anlamlarda kullanılmaktadır. Dar anlamıyla toplu iş sözleşmesinin oluştuğu aşama anlamına gelmektedir. Geniş anlamda ise işçi ve işveren sendikacılığını, toplu pazarlık ve toplu iş mücadeleleri ile barışçı çözüm yollarını bir bütün olarak ele alan sistemi ifade etmektedir. "Toplu iş ilişkileri" ya da örgütlü işçi-işveren ilişkilerini kapsayan "endüstri ilişkileri" deyimleri de aynı anlamda kullanılmaktadır.

Toplu pazarlık sistemi ülkemizde tüm kurumları ile ancak 1961 Anayasası'ndan sonra kabul edilen 274 ve 275 sayılı yasalarla işlemeye başlayabilmiştir (1963). Gerçi II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Türk siyasal hayatındaki özgürlükçü gelişmelere paralel olarak ilk Sendikalar Yasası da çıkarılmıştır (1947). Ancak bu yasa, toplu pazarlık sistemini bütünüyle düzenlemediğinden ve özellikle 1936 tarihli (no: 3008) İş Yasası'ndaki grev ve lokavt yasakları devam ettiğinden ülkemizde toplu pazarlık sistemi işlerlik kazanamamıştır. Aynı nedenlerle 1926 yılında kabul edilen Borçlar Yasası'ndaki "umumi mukavele" (m. 316-317) hükümleri de uygulanamamıştır.

1961 Anayasası'nın ilk kez "sosyal devlet" ilkesini kabul etmesi (m.2), sendikalaşma hakları ile birlikte toplu pazarlık ve grev haklarını açıkça öngörmesi (m.46,47) yasa koyucuyu bu alanı yeniden düzenlemeye zorlamıştır. Nitekim bu konuda 1962 yılında çalışmalara başlanmış ve 1963 yılında Sendikalar Yasası (274) ile Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası (275) kabul edilmiştir.

Türk sendikacılığında başlıca gelişmeler (1963-1993)

1961 Anayasası sadece işçi ve işverenlere değil, tüm "çalışanlara" sendikalaşma hakkı tanımıştır. Bu nedenle işçi ve işverenlerin örgütlenmesi yanında memurların da sendikalaşmasına olanak verilmesi gerekmiş ve 1965 yılında 624 sayılı yasa kabul edilmiştir. Bu durum 12 Mart dönemindeki Anayasa değişikliğine kadar devam etmiştir. 1971 yılında Anayasa'da yapılan değişiklikle sendikalaşma hakkı sadece işçi ve işverenlere tanınmış, memur sendikaları ise kapatılmıştır.

Memur sendikacılığının yasaklanmasında 1966-1970 yılları arasında ülkemizde çok sayıda kurulan bu örgütlerin yasa dışı faaliyetlere girişmelerinin rolü olduğu söylenebilir. Özellikle eğitim/öğretim hizmetlerindeki aksamaların bu Anayasa değişikliğine yol açtığı düşünülmektedir. Öte yandan 624 sayılı yasa ile devlet memurları sendikalarına tanınan faaliyet alanının çok sınırlı olmasını, idarenin en basit konularda dahi bu kuruluşları muhatap almaktan çekinmesi memur sendikacılığının ülkemizde beklenen gelişmeyi göstermemesine neden olmuştur. Hangi nedene dayalı olursa olsun 1971 yılında memur sendikacılığına son verilmesi Türk endüstri ilişkileri açısından ciddi bir fırsatın kaçırılmasına yol açmış ve memur sendikacılığı bu alanda en az yirmi yıllık bir tecrübeden yoksun bırakılmıştır.

1982 Anayasası'nda memur sendikacılığı ile ilgili herhangi bir düzenlemenin olmaması, kamu personelinin yasal çerçevede sendikalaşma hakkına kavuşturulabileceği görüşünün ağırlık kazanmasına neden olmuştur. Ayrıca 1993 yılında T.C. tarafından 87 sayılı Uluslararası Çalışma Sözleşmesi'nin onaylanması memur sendikacılığı ile ilgili yasanın çıkarılmasını zorunlu duruma getirmiştir. Halen bu konuda yasama organında bulunan tasarı görüşülmektedir.

Öte yandan işçi sendikalarının toplu pazarlık ve grev hakları ile do-

natılmaları, yasalarda sendikaların hızla güç kazanabilmesi için yeni hükümlerin öngörülmesi iki önemli sonuç doğurmuştur: Bunlardan birincisi işçi sendikalarında hızlı bir gelişmedir. Üye sayısını hızla artıran işçi sendikaları, üyelerinden sağladıkları maddi katkılarla mali durumlarını da düzeltmişlerdir. İkincisi işveren sendikacılığının ortaya çıkmasıdır. Gerçekten işçi kanadının yeni sosyal haklarla donatılması işverenleri de ciddi bir örgütlenme sürecine sokmuştur. Nitekim 1952'de kurulan Türk-İş'ten 10 yıl sonra işveren sendikaları da TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu) içinde örgütlenmişlerdir (1962).

İşçi sendikacılığı 1967 yılında ideolojik görüş ayrılıkları nedeniyle bölünmüş ve Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu kurulmuştur (DİSK). İşçi sendikalarının daha aktif biçimde siyasal faaliyetlere katılmasını, sol ideolojiyi, sınıf bilincini yaygınlaştırmayı amaçlayan DİSK, özgürlükçü demokrasiyi ve özgür toplu pazarlık sistemini reddetmemiş ve daha çok özel sektörde çalışan işçileri örgütlemiştir.

12 Eylül 1980 rejiminde DİSK, önce faaliyetten alıkonulmuş, daha sonra yöneticileri hakkında dava açılmıştır. Yıllar boyu süren dava, Türk Ceza Yasası'nda yapılan değişiklik nedeniyle düşmüş ve DİSK, genel kurulunu toplayarak yeniden organlarını oluşturmuştur. Özel bir yasa ile DİSK'in mal varlığı iade edilmiştir. 1993 sonu itibariyle DİSK'e bağlı üye sendika sayısı 28'dir.

Halen faaliyet gösteren konfederasyonların üçüncüsü Türkiye Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu'dur (Hak-İş). 1976 yılında kurulmuştur. 1993 sonu itibariyle Hak-İş'e bağlı üye sendika sayısı 7'dir.

1963-1980 Türk işçi sendikacılığının en belirgin özelliği çok sayıda sendika içinde işçi hareketinin bölünmesidir. Gerçekten 1963'te 565 olan işçi sendikası sayısı 1978'de 912'ye kadar yükselmiştir. Sendika sayısındaki bu aşırı artışın en önemli nedeni, üyelik aidatının işçinin ücretinden kesilmesine olanak veren ve "check-off" adı ile bilinen uygulamadır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1982 Anayasası'nda sendikal haklara önemli kısıtlamalar getirildi. Toplu pazarlık sistemi ise ancak 1984'ten sonra işlemeye başladı. Askeri darbeden sonra ilk kez İstanbul'da özel bir tersanede uygulanan grev ise o güne kadar grevin ne kadar önemli bir mücadele aracı olduğunu bizzat yaşamış işçiler açısından tam bir düş kırıklığıydı. Yasanın getirdiği kısıtlamalar grevin, toplumsal anlamda etkisini de önlemeye yönelikti. Ağustos 1987'de toplu sözleşmeyi protesto eden demiryolu işçileri.

12 Eylül geçiş döneminde Danışma Meclisi'nce hazırlanıp Milli Güvenlik Konseyi tarafından son şekli verilen ve halk oylaması sonucu kabul edilen 1982 Anayasası'nda da sendikal haklar kabul edilmiş, ancak 1961 Anayasası'na göre bu haklara bazı kısıtlamalar konulmuştur. Örneğin aynı anda birden fazla sendikaya üye olma yasağı, sendika yöneticilerinin en az 10 yıllık bilfiil işçilik kıdemine sahip olmaları, sendikaların idari ve mali açıdan devletin denetimine tabi olması, sendikaların paralarını ancak devlet bankalarında muhafaza etmeleri öngörülmüş; sendikalara çok kapsamlı bir siyaset yasağı getirilmiştir.

Aynı dönemde Milli Güvenlik Konseyi'nce kabul edilen (1983) yeni Sendikalar Yasası (2821) ile Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası (2822) işçi sendikalarının sayısında ciddi bir azalmaya yol açmıştır. Özellikle 2822 sayılı yasada toplu sözleşme yetkisini alabilmek için işçi sendikalarının işkolu düzeyindeki % 10 temsil gücü sendika sayısındaki azalmayı hızlandırmıştır. Nitekim işçi sendikalarının sayısı 1984'te 138'e, 1988'de 80'e inmiştir. 1993 yılı itibariyle işçi sendikalarının sayısı 116'dır. Mevcut işçi konfederasyonlarının hiçbirine üye olmayan, bağımsız işçi sendikalarının sayısı ise (1993 sonu itibariyle) 49'dur.

İşveren sendikacılığı ülkemizde 1960 sonrası dönemde hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Gerçi madeni eşya işkolunda 1959 yılında MESS kurulmuştur. Ancak diğer işkollarında iş-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Türkiye'de Toplu Pazarlık Sistemi, tam olarak 27 Mayıs darbesinden sonra, 1963 yılında kurulabilmişti. 1980 yılına kadar kesintisiz bir şekilde işleyen sistem, 12 Eylül darbesi ile kesintiye uğradı, 1981-83 yılları arasında süresi sona eren sözleşmeler ise Milli Güvenlik Konseyi'nin kabul ettiği yasa uyarınca Yüksek Hakem Kurulu tarafından "çözümlendi". Sendikalar ancak bu geçiş dönemini atlattıktan sonra özgür bir toplu pazarlığın arayışları içine girebildiler.

verenlerin örgütlenmesi ve bir konfederasyon kurmaları ancak 1960'tan sonra gerçekleşmiştir. TİSK'in 1993 sonu itibariyle 14 işveren sendika üyesi vardır. Ayrıca 1980 sonrası değişik işkollarındaki kamu işverenlerini örgütleyen 3 kamu işveren sendikası da TİSK'e üye olmuştur. Böylece TİSK'in toplam üye sayısı 17'dir. TİSK'e üye olmayan, bağımsız işveren sendikalarının sayısı ise 37'dir. TİSK tüm işveren kuruluşlarını bünyesinde toplayamamakla beraber örgütlü işveren kesiminin tek üst kuruluşudur.

Toplu pazarlık alanında başlıca gelişmeler (1963-1993)

1963 yılında grev ve lokavt haklarının toplu pazarlık sistemi içinde düzenlenmesinden sonra ülkemizde çok sayıda toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır. Türkiye'de toplu pazarlığın 1. dönemi olarak nitelenen 1964-1980 yıllarında her yıl ortalama 1700'den fazla toplu iş sözleşmesi yapılmış, bir milyona yakın işçi bu sözleşmelerden yararlanmıştır.

275 sayılı yasanın yürürlükte olduğu bu dönemde (1963-1980) toplu sözleşmeyi yapacak yetkili sendikanın belirlenmesi ciddi bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Gerçekten sendikaların beyan ettikleri üye kayıt fişleri üzerinde idari ve yargı organlarının yaptıkları denetimler etkisiz kalmıştır. Bu yüzden sahte üyelik fişleri ile yetkiyi kazanan sendikalara rastlanmış, bu durum endüstri ilişkilerinde ciddi sorunlar yaratmıştır.

Aynı dönemde yasaların hem işyeri, hem işkolu düzeyinde toplu sözleşme yapılmasına olanak sağlaması uygulamada sıkıntılara neden olmuş; işkolu toplu sözleşmeleri adı altında ikinci bir işyeri sözleşmesinin pazarlığı işverenlerin şikayetlerine yol açmıştır. Türk endüstri ilişkileri, batı ülkelerinde büyük önem taşıyan işkolu sözleşmelerini hayata geçirememiştir. Bununla beraber aynı dönemde birden çok işyerini kapsayan grup toplu sözleşmeleri imzalanmıştır.

12 Eylül 1980 geçiş döneminde bir kısım sendika faaliyetten alıkonulmuş, ayrıca tüm toplu pazarlıklar askıya alınmış, grev ve lokavtlar yasaklanmıştır. Bu olağanüstü durum daha önce yapılmış ve bir süre sonra yürürlük süresi dolacak olan toplu iş sözleşmelerinin durumunu gündeme getirmiştir. Kuşkusuz mevcut sözleşmelerin yürürlük süresini uzatmak, basit bir çözüm olacaktır. Ancak artan hayat pahalılığında bu çözümün isabetli olamayacağı açıktır. Bu yüzden 1980 yılında Milli Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilen 2364 sayılı yasa, süresi sona eren toplu iş sözleşmelerinin, gerekli düzenlemeler yapılarak, yeniden yürürlüğe konulmasını öngörmüş ve bu yetkiyi de Yüksek Hakem Kurulu'na bırakmıştır. Bu dönemde (1981-1983) toplam 4859 toplu sözleşme yenilenmiştir. Özgür bir pazarlığın ürünü olmayan bu yenilemeler, işçilerin satın alma güçlerini kısmen koruyabilmelerini sağlayabilmiştir. Buna karşılık 1964'ten beri tarafların özgür iradeleri ile geliştirdikleri birçok kurum sözleşmelerden çıkarılmıştır.

Geçiş dönemi, toplu pazarlık sisteminin yasal çerçevesinin yenilenmesi açısından da olağanüstü bir önem taşımaktadır. Gerçekten 1982 yılında son biçimi verilerek halkoyuna sunulan ve büyük bir çoğunlukla kabul edilen Anayasa'da ve 274 ve 275 sayılı yasaların yerini alan 2821 ve 2822 sayılı yasalarda toplu pazarlık sistemini belirleyen yeni hükümlere yer verilmiştir. 1982 Anayasası'na göre sendika özgürlüğü korunacak, ancak sendikaların faaliyet alanına bazı sınırlamalar getirilecektir (m.52). Toplu sözleşme hakkı işçi ve işverenlere tanınacak, ancak aynı

dönem için birden fazla toplu sözleşme yapılamayacak ve uygulanmayacaktır (m.53).

2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası'na göre toplu pazarlık işyeri, işletme ya da birden çok işyerini kapsamak üzere yapılabilecektir. Böylece 1980 öncesi dönemde 275 sayılı yasada öngörülen işkolu toplu sözleşmeleri yeni yasada öngörülmemiştir. 2822 sayılı yasanın en önemli yeniliklerinden biri de toplu sözleşme yetkisini alabilecek sendikaların işyeri ya da işletmedeki işçilerin çoğunluğunu üye kaydetme koşuluna ek olarak o işkolunda ülke genelinde çalışan işçilerin de yüzde onunu temsil etme niteliğine sahip olma zorunluluğudur. Buna kısaca işkolu barajı denilmektedir. Böylece işçi sendikaları belirli bir işyerinde ya da işletmede işçilerin tamamını üye kaydetse bile, şayet işkolu düzeyinde % 10 temsil gücüne sahip değilse, toplu sözleşmeyi yapamayacaktır. Bu hüküm sendikaların sayısını azaltmada etkili olmuştur. Ancak Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) bu düzenlemenin T.C.'nin de onayladığı 98 sayılı sözleşmeye aykırı olduğunu ileri sürmüş ve özgür toplu pazarlığın işleyişine bir engel olarak nitelendirmiştir.

2822 sayılı yasa çerçevesinde özgür toplu pazarlık düzeni ancak 1984 yılında işlerlik kazanabilmiştir. 1984-1993 yıllarını kapsayan dönemde toplam 26.671 toplu sözleşme imzalanmıştır. Böylece 10 yıllık dönemde her yıl ortalama 2500'den fazla toplu sözleşmenin yapıldığı anlaşılmıştır.

Grev ve lokavt haklarının kullanılmasında başlıca gelişmeler

1961 Anayasası'nda yer alan grev hakkı 275 sayılı yasa ile düzenlenmiş ve ülkemizde toplu pazarlık çerçevesinde, 1963 yılından itibaren kullanılmıştır. Aynı Anayasa'da lokavt hakkı açıkça öngörülmemekle beraber 275 sayılı yasa da grev hakkına paralel biçimde düzenlenmiştir. Bu durumun Anayasa'ya aykırı olmadığı yüksek yargı organları tarafından kabul edilmiştir.

1963-1980 döneminde toplu iş uyuşmazlıklarının her aşamasında yasa hükümlerine uyularak grev yapılabilmesi öngörülmüştür. Böylece toplu iş sözleşmeleri imzaladıktan sonra da işçi sendikasının toplu iş uyuşmazlığı çıkararak, yasada belirtilen koşullara uyarak grev yapabilmesi kabul edilmiştir. Kısaca hak grevi denilen bu tür grevlere karşı işveren çevrelerinden ve bir kısım bilim adamından tepkiler gelmiştir. Uygulamada ise hak grevlerinin sayısı oldukça sınırlı kalmış, iş uyuşmazlıkları daha çok toplu pazarlık aşamasında çıkmış, grev ve lokavtlar bu aşamada patlak vermiştir (menfaat grev ya da lokavtı).

1963-80 döneminde geçerli olan 275 sayılı yasada işçilerin grev oylaması isteme; hükümetin grev veya lokavtları erteleme yoluyla bu hakların kullanılmasına müdahale edebilmeleri sağlanmış, bazı işkollarında grev ve lokavt yasakları konulmuştur.

1963-1980 döneminde toplam 1438 grev yapılmış, aynı dönemde 289 lokavt uygulanmıştır. Grevler nedeniyle en fazla 1980 yılının ilk 8 ayında işgünü kaybı ortaya çıkmıştır: 1.303.253. Aynı yıl lokavtlar nedeniyle kaybolan işgünü kayıplarının da 682.893 olduğu açıklanmıştır.

12 Eylül 1980 geçiş döneminde tüm grev ve lokavtlar yasaklandığından yeni yasalara göre ilk grev 2 Ekim 1984 tarihinde başlamıştır. Bu dönemde kabul edilen 1982 T.C. Anayasası'nda ve 2822 sayılı yasada grev ve lokavtla ilgili yeni düzenlemeler getirilmiştir. Yeni Anayasa'ya göre işçiler ancak toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında grev hakkına sahip olabileceklerdir. Şu halde 1980 öncesi çeşitli tartışmalara uğrayan hak grevleri Anayasa'da öngörülmemiştir. Ayrıca grev hakkının ve lokavtın kullanılmasında Anayasa birçok sınırlama getirmiş; hükümetin grev ertelemelerinde, erteleme süresi sonunda, uyuşmazlığın Yüksek Hakem Kurulu'nca kesin olarak çözüleceği hükme bağlanmıştır.

2822 sayılı yasada da grev hakkının sınırları daraltılmış, grev ve lokavt yasakları artırılmış, bu hakların kullanılması ayrıntılı hükümlerle düzenlenmiştir. Grev yasaklarından bir kısmı daha sonra 1988 yılında kaldırılmıştır.

1984-1993 yıllarını kapsayan 10 yıllık dönemde ülkemizde toplam 1683 grev, aynı dönemde toplam 429 lokavt uygulanmıştır.

Grev sayılarında 1987-1991 yıllarını kapsayan beş yıllık dönemde ciddi artışlar kaydedilmiş ve 1991 yılında grevler nedeniyle kaybedilen işgünü sayısı 3.809.354'ü bulmuştur.

1992 ve 1993 yıllarında ise gerek grevlerin sayısında, gerekse kaybedilen işgünü sayılarında önemli düşmeler kaydedilmiştir. Gerçekten 1992 yılında 98 grevde 1.153.578 işgünü kaybedilmiş iken, 1993 yılında 49 grevde 574.741 işgünü kaybedilmiştir.

Geçiş döneminden sonra ilk lokavt 8 Ocak 1985 tarihinde yapılmıştır. Bu dönemde (1985-1993) uygulanan lokavt sayısı 429'u bulmuştur. Grevlere paralel olarak lokavt sayısında da artışlar kaydedilmiştir. Lokavt sayısının en yüksek olduğu yıl 1987 yılıdır (221 lokavt). Ancak lokavtlar nedeniyle en fazla işgünü kaybedilen yıl 1991 olmuştur. (1.188.719 işgünü).

Barışçı çözüm yolları bakımından başlıca gelişmeler

Grev ve lokavt haklarının işçi ve işverenlere tanındığı ülkelerde uyuş-

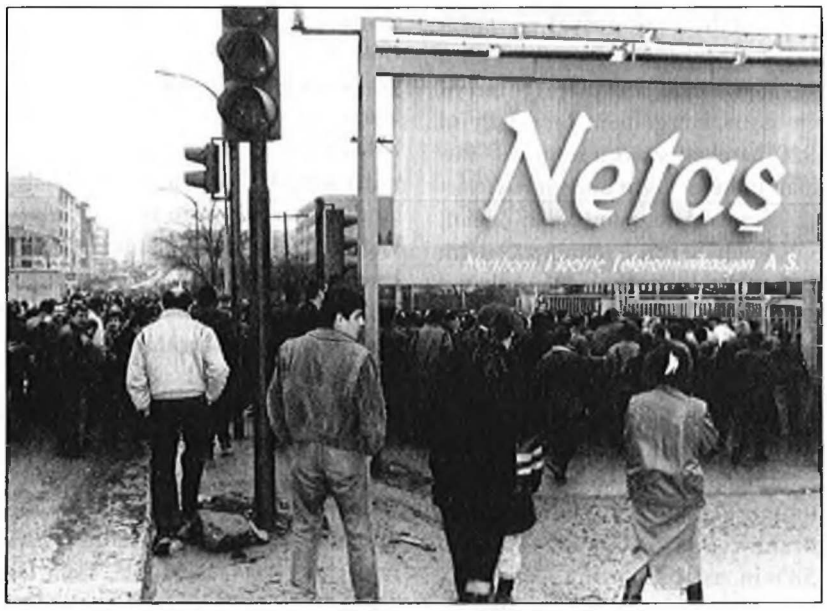

İLETİŞİM ARŞİVİ

12 Eylül'ün getirmiş olduğu baskılara karşı işçi sendikaları 1986'dan itibaren yasaları zorlamaya, kaybedilmiş haklarını yeniden elde etmek için eylemlere giriştiler. Özellikle 1987'den sonra yaygınlaşan grevler ve direnişler çok sayıda işçinin katıldığı yığınsal hareketlere dönüştü. 1988'de 2.262.446, 1989'da ise 1.137.993 kişinin katıldığı direnişler bu dönemin toplumsal hareketliliğini, çalışanların katılımını göstermesi açısından önemlidir. 1987'de en önemli grevlerden biri olan İstanbul'da Netaş Fabrikası'nda grev bitiminde işbaşı yapan işçiler.

mazlıkların barışçı yollarla çözümlenebilmesi için birtakım organlar öngörülmüştür. Böylece tarafların grev ya da lokavta başvurmadan sorunlarını çözebilmeleri, mücadele başlamışsa tarafların bir an önce uzlaşabilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak barışçı çözüm yollarının amacı hiçbir zaman grev ve lokavt haklarını ortadan kaldırmak değil, taraflara yardımcı olmaktır. Doğal olarak grev ve lokavt yasaklarında uyuşmazlıklar taraf iradeleri dışında, zorunlu tahkim yoluyla çözümlenecektir.

Ülkemizde 1963-1980 döneminde (275 sayılı yasada) toplu pazarlık sırasında anlaşma sağlayamayan tarafların grev ya da lokavta başvurabilmek için öncelikle barışçı bir çözüm yoluna gitmeleri öngörülmüştür. Bu sistemde uyuşmazlık halindeki tarafların arabulucuları ile üçüncü taraf-sız arabulucudan oluşan bir kurul durumu incelemekte ve taraflara bir karar sunmaktadır. Bu kararın her iki tarafca kabul edilmesi, uyuşmazlığın sona ermesi, toplu iş sözleşmesinin oluşması anlamına geliyordu. Uzlaştırma niteliğindeki bu barışçı çözüm giderek etkisiz duruma düşmüştür. Özellikle tarafların arabulucularının tarafsız kişilerden seçilmemesi gibi nedenler bu sistemi etkisiz bırakmıştır.

Aynı dönemde grev ve lokavtın yasak olduğu yerlerde ve işlerde patlak veren iş uyuşmazlıkları Yüksek Hakem Kurulu tarafından çözümlenmiştir.

12 Eylül 1980 döneminde yeni bir yapılanma ile Yüksek Hakem Kurulu'na geniş yetkiler tanınmıştır. Sadece toplu iş uyuşmazlıklarında değil, süresi sona eren tüm toplu sözleşmelerin yenilenmesi görevi bu Kurula verilmiştir.

1983 sonrası dönemde ise tarafların grev ya da lokavta başvurmadan önce resmi arabuluculuk'tan geçmeleri zorunlu tutulmuştur.

Resmi arabulucular listesinde yer alan bir arabulucu talep üzerine toplu pazarlık aşamasında da devreye girebilmektedir. Toplu pazarlık süresi olan 60 günlük sürenin dolmasından itibaren resmi arabulucu mahkemece belirlenerek devreye girmektedir. Arabulucu'dan girişimlerinin sonuçsuz kalmasından sonra taraflar grev ya da lokavta karar verebilmektedirler.

Resmi arabuluculuk da uzlaştırma gibi ülkemizde beklenen etkinliği gösterememiştir. Zaman zaman 2822 sayılı yasada yapılan değişikliklere rağmen görevlendirilen resmi arabuluculardan ancak % 30'u uyuşmazlığı çözme başarısını gösterebilmiş, geri kalan uyuşmazlıklar bu aşamada çözümlenememiştir.

1982 Anayasası'nda ve 2822 sayılı yasada grev ve lokavt yasaklarının geniş tutulması Yüksek Hakem Kurulu'nun görevinin artmasına neden olmuştur. Ayrıca hem Anayasa'da, hem de ilgili yasada grev oylaması, hükümetin grev ya da lokavt ertelemesi durumlarında da uyuşmazlığın YHK'ya intikal edebileceği öngörülmüştür. Örneğin 1992 yılında grev yasakları nedeniyle 17 toplu iş sözleşmesi YHK tarafından sonuçlandırılmış ve bu sözleşmelerin kapsamına 31.492 işçi girmiştir. Aynı yıl işçilerin grev oylamasında grevin reddedilmesi üzerine YHK'ya intikal eden uyuşmazlık sonuçlandırılmış ve ortaya çıkan toplu sözleşmelerden 5313 işçi yararlanmıştır. Aynı yıl grev ertelemesi nedeniyle YHK, beş toplu iş sözleşmesini sonuca bağlamış ve bu sözleşmelerden 6386 işçi yararlanmıştır.

1980 sonrası sosyal güvenlik alanında gelişmeler

YUSUF ALPER

1983 yılı, Türk sosyal güvenlik sisteminin kurumsal açıdan önemli gelişmeler gösterdiği bir yıl olmuştur. Bu gelişmede, 12 Eylül 1980 hareketi sonrası dönemde kurulan hükümetlerin önemli payı vardır. Bu yıla damgasını vuran önemli gelişmeler, tarım kesimine yönelik iki Sosyal Sigorta Kanunu'nun kabul edilmesi ve sosyal refah hizmetlerinin birleştirilmesidir.

Tarım kesiminde çalışanlar, bütün dünyada olduğu gibi, ülkemizde de sosyal güvenlik kapsamına alınma bakımından sanayi ve hizmetler kesiminin gerisinde bırakılmış, adeta gözardı edilmiştir. Ancak, 506 sayılı SSK'nun, sigortalı sayılmayanları düzenleyen 3. maddesine getirilen istisnalarla tarım kesiminde çalışanlar sosyal güvenlik garantisine kavuşturulmuştur. Buna göre, kamu sektörüne ait tarım ve orman işlerinde ücretli çalışanlar; özel sektöre ait tarım ve orman işlerinde ücretli ve sürekli olarak çalışanlar; tarım sanatlarına ait işlerde çalışanlar ve tarım işyerlerinde yapılan ve tarım işlerinden sayılmayan işlerde çalışanlarla, tarım işyeri olmayan işyerlerinin park ve bahçelerinde çalışanlar SSK kapsamına alındılar. Bu düzenlemeler dışında tarım kesiminde çalışanları kapsama almaya yönelik özel kanunlar yoktu. Bu boşluk 1983 yılında giderildi ve henüz bir iç kanununa sahip olmayan tarım çalışanlarına yönelik Sosyal Sigortalar Kanunları yürürlüğe kondu.

Tarım sektöründe çalışanlara yönelik ilk düzenleme 17 Ekim 1983 tarih ve 2925 sayılı "Tarım İşçileri Sosyal Sigortalar Kanunu"dur. Kanun esas olarak, mevsimlik işçi olarak bilinen, bir işverene bağlı ve süreksiz şekilde çalışan tarım işçilerini kapsama almaktadır. 2925 sayılı kanun, 506 sayılı kanunla paralellik kurularak hazırlanmış, uygulanması için de ayrı bir organizasyon oluşturulmamış, Sosyal Sigortalar Kurumu bu kanun hükümlerini uygulamakla

İLETİŞİM ARŞİVİ

1980 sonrasında sosyal güvenlik alanında belki de en çok tartışılan konulardan biri Emeklilik Yasa Tasarılarıydı. "Mezarda emeklilik" olarak adlandırılan liberal düzenin emeklilik yaş sınırını yükseltme çabaları Özal döneminde, 1985 yılında başlayıp, 5 Nisan kararlarının alındığı 1994 yılında da devam etti.

yükümlü tutulmuştur. 18 yaşını dolduran süreksiz tarım işçilerini, büyük ölçüde 506 sayılı kanunda sayılan haklarla sosyal güvenlik kapsamına alan kanun 1 Ocak 1984 tarihinden itibaren bütün Türkiye'de uygulanmaya başlanmıştır. 1993 yılı itibarıyla 117.145 aktif sigortalıyı kapsamına alan kanunun en önemli özelliğini temel sosyal güvenlik prensiplerine aykırı olarak "isteğe bağlı" sigortalılık uygulamasını getirmesi oluşturmaktadır.

1983 yılında yürürlüğe giren ikinci düzenleme 17 Ekim 1983 tarih ve 2926 sayılı "Tarımda Kendi Adına ve Hesabına Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kanunu"dur. Tarım Bağ-Kur'u olarak bilinen kanunla, çiftçi statüsünde çalışanlar, yaşlılık, malüllük ve ölüm risklerine karşı kapsama alınmışlardır. 2925 sayılı kanunun aksine 2926 sayılı kanun, 10 yılda bütün Türkiye'yi kapsayacak şekilde kademeli olarak uygulanmaya konulmuştur. 17 Mayıs 1984 tarihinde Konya ve Kırşehir illerinde pilot uygulaması başlamış, 1994 yılında bütün iller kapsama alınmıştır. 2926 sayılı kanunun uygulanması için de ayrı bir Sosyal Sigorta Kurumu oluşturulmamış, 1479 sayılı kanun hükümlerini uygulamakla yükümlü Bağ-Kur, bu kanun hükümlerini de uygulamada görevlendirilmiştir. 1993 yılı itibariyle 776.634 aktif sigortalısı bulunan Tarım Bağ-Kur'un da % 15 oranındaki primi sigortalının kendisi ödemektedir. Henüz 10 yıllık bir kurum olmasına rağmen 58.594 kişi bu kanun hükümlerine göre gelir ve aylık almaktadır.

1983 yılında sosyal güvenlik sistemimizi ilgilendiren bir başka önemli gelişme, sosyal refah hizmetlerinin organizasyonu alanında görülmüştür. Bu tarihe kadar, değişik kurumlar tarafından gerçekleştirilen çocuklar ve yaşlılara yönelik sosyal güvenlik hizmetleri, 24 Mayıs 1983 tarih ve 2828 sayılı "Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu" ile bir çatı altında toplanmıştır. Korunmaya muhtaç kimsesiz çocuklarla, muhtaç yaşlılar ve sakatlara yönelik sosyal refah hizmetlerini düzenleyen kanunla, bu hizmetleri inceleyen ve değerlendiren "Sosyal Hizmetler Danışma Kurulu" ve fiilen bu hizmetleri yürüten "Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu" oluşturulmuştur.

1983 sonrası dönemde, sosyal güvenlik sistemimizin organizasyon yapısında görülen önemli bir gelişmeyi de, Bağ-Kur mensuplarının sağlık sigortası kapsamına alınmaları oluşturmuştur. 5 Kasım 1985 tarih ve 3225 sayılı kanunla oluşturulan sağlık sigortası, 1 Ocak 1988 tarihinden itibaren kademeli olarak uygulanmaya başlanmış, Mayıs 1988 tarihinde bütün Türkiye kapsama alınmıştır. Aktif sigortalıların % 12, pasif sigortalıların ise 10 yıl süre ile aylıklarından kesilerek ödeyecekleri % 10 (Başlangıçta % 8 idi) oranındaki primlerle finanse edilen sağlık sigortası, uygulamada ciddi problemlerle karşılaşılmasına rağmen Bağ-Kur sigortalıları için olumlu bir gelişmedir.

1986 yılında Türk sosyal güvenlik sistemine yeni bir kurum daha dahil edildi. 24 Mayıs 1986 tarih ve 3294 sayılı "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu" ile, fakru zaruret ve muhtaç durumunda bulu-

TABLO 1

SOSYAL SİGORTA KURUMLARININ TEHLİKELER İTİBARIYLA KAPSAMLARI

SOSYAL GÜVENLİK RİSKLERİ(1)	SSK	Emekli Sandığı	Bağ-Kur	2925 Tarım SSK	2926 Tarım Bağ-Kur'u
İş Kazası ve Meslek Hast.	Var	Var(2)	Yok	Var	Yok
Hastalık (Tedavi)	Var	Var(3)	Var	Var	Yok
Hastalık (Ödenek)	Var	Var(4)	Yok	Yok	Yok
Analık	Var	Var(5)	Yok	Yok	Yok
Yaşlılık	Var	Var	Var	Var	Var
Malüllük	Var	Var	Var	Var	Var
Ölüm	Var	Var	Var	Var	Var
İşsizlik	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok
Aile Ödenek	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok

Notlar

(1) 1952 tarih ve 102 sayılı ILO sözleşmesinde belirtilen sosyal güvenlik riskleri.
(2) Vazife malüllüğü şeklinde düzenlenmiştir.
(3) Aktif sigortalıların tedavi giderleri kendi kurumlarınca karşılanır.
(4) Çalışırken elde ettikleri gelirleri kesilmez.
(5) Aktif sigortalıların hastalık sigortası çerçevesinde sağlanır.

nan vatandaşlara yardım etmek ve sosyal adaleti pekiştirmek amacıyla kurulan yeni kurumun merkez örgütü, "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu", taşra örgütü ise il ve ilçeler düzeyinde oluşturulan "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Vakıfları" olarak organize edilmiştir.

1983-1993 döneminde, sosyal güvenlik sistemimizde kapsamlı değişikliklere yol açan yasal düzenlemeler yapılmıştır. Emeklilik yaşını kademeli olarak yükselten 1986 tarih ve 3246 sayılı kanunla, bu hükümleri ortadan kaldıran 1992 tarih ve 3774 sayılı kanun bu yasal düzenlemelerin başında gelmektedir. Emeklilik yaşının düzenlenmesi, siyasi iktidarlar tarafından politik bir rüşvet olarak görüldüğü için her dönemde gündeme gelmiştir. İçinde bulunduğumuz dönemde konu tekrar yasal düzenleme ihtiyacını gerektirmektedir.

Türk kamuoyunu çok uzun süre meşgul eden 1987 tarih ve 3395 sayılı kanunla getirilen, kamuoyunda bilinen şekliyle süper emeklilikle ilgili düzenleme; aylık ve gelir almakta olan pasif sigortalıların sosyal güvenlik destek primi ödeyerek çalışmalarına imkan veren 1986 tarih ve 3279 sayılı kanunla getirilen uygulama; her defasında Anayasa Mahkemesi'nde iptal edilmesine rağmen defalarca gündeme getirilen ve "kıyak emeklilik" olarak bilinen milletvekillerinin emekliliği ile ilgili düzenleme; yurt çapında genel sağlık sigortasının oluşturulmasına yönelik olarak kabul edilen 1987 tarih ve 3359 sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu; 1992 tarih ve 3816 sayılı kanunla getirilen ve ödeme gücü olmayan vatandaşların tedavi giderlerinin "Yeşil Kart" verilerek devlet tarafından karşılanması ile ilgili düzenleme, bu dönemdeki diğer kapsamlı yasal düzenlemeleri oluşturmaktadır.

1983-1993 dönemini, sosyal güvenlik sistemimizin kurumsal yapısı açısından değerlendirmek gerekirse, iki yeni Sosyal Sigorta Kanunu'nun yürürlüğe girdiğini, Sosyal Sigortaların temel sosyal güvenlik kurumları olarak kaldığını belirtmek yeterli olacaktır.

Öte yandan, sosyal güvenlik sistemimizin problemleri arttıkça, bütün sosyal güvenlik kurumlarının tek çatı altında toplanması gerektiği çok sık olarak gündeme getirilmiştir. Konu yalnızca tartışma düzeyinde kalmış, getireceği problemler düşünülerek, hiçbir iktidar tarafından uygulamaya geçirilememiştir.

Kapsamla ilgili görüşmeler

Kapsam bakımından bir sosyal güvenlik sisteminin hedefi "toplumu oluşturan herkesi, her tehlikeye karşı koruma kapsamına alacak bir sosyal güvenlik ağı oluşturmaktır." Bu ifadede belirtildiği şekilde, kapsam tehlikeler ve kişiler itibarıyla olmak üzere iki açıdan incelenmektedir. Bir sosyal güvenlik sisteminin tehlikeler itibarıyla kapsama alına bakımından geldiği noktayı ILO standartlarına göre belirlemek mümkündür. 1952 tarih ve 102 sayılı "Sosyal Güvenliğin As-

TABLO 2

SOSYAL SİGORTA KURUMLARININ KAPSAMINDAKİ GELİŞMELER: 1980-1993

SOSYAL SİGORTA KURUMLARI	1980	1993	1980-1993
	(Bin kişi)		(%)
T.C. Emekli Sandığı (1)	5.933	10.090	70
Aktif Sigortalılar	1.250	1.812	45
Aylık Alanlar	495	999	101
Bağımlılar	4.187	7.278	74
SSK (1)	10.201	21.278	108
Aktif Sigortalılar	2.204	3.976	80
İsteğe Bağlı Aktif Sig.	—	438	—
Tarımdaki Aktif Sig. (2925)	18 (2)	177	883
Aylık Alanlar	566	1.999	253
Bağımlılar	7.430	15.954	114
BAĞ-KUR (1)	5.168	14.028	171
Aktif Sigortalılar	1.100	2.002	82
İsteğe Bağlı Aktif Sig.	—	92	—
Tarımdaki Aktif Sig. (2926)	244 (2)	776	218
Aylık Alanlar	138	777	463
Bağımlılar	3.686	10.380	181
ÖZEL SANDIKLAR (1)	272	258	-5
Aktif Sigortalılar	79	72	-8
Aylık Alanlar	14	45	207
Bağımlılar	179	140	-21
GENEL TOPLAM	21.332	46.922	120
Aktif Sigortalılar	4.634	7.862	69
İsteğe Bağlı Aktif Sig.	—	530	—
Tarımdaki Aktif Sig.	263 (2)	953	262
Aylık Alanlar	1.214	3.822	215
Bağımlılar	15.483	33.752	118

Not: (1) Toplam değerleri ifade etmektedir. (2) 1985 yılı verileri esas alınmaktadır.
Kaynak: SSK, Bağ-Kur ve T.C. Emekli Sandığı İstatistik Yıllıkları

TABLO 3
SOSYAL GÜVENLİK KURUMLARINDAN PRİM ORANLARI

KURUMLAR VE SİGORTA KOLLARI		1993 (%)
I. Emekli Sandığı		35
A. Çalışan		15
B. İşveren		20
II. Sosyal Sigortalar Kurumu	A. 506 Sayılı Kanuna Tabi Sigortalılar	
33,5-41		
1. Çalışanlar		14
2. İşverenler		19,5-27
B. 2925 Sayılı Kanuna Tabi Sigortalılar		
Çalışanlar		20
III. Bağ-Kur		
A. Aktif Sigortalılar		
1. 1479 Sayılı Kanuna Tabi Sigortalılar		32
2. 2926 Sayılı Kanuna Tabi Sigortalılar		15
B. Pasif Sigortalılar (1)		10

(1) Sağlık sigortası uygulamasına geçildikten sonra pasif sigortalılar için 10 yıl süreyle prim kesilecektir.
KAYNAK: 6. B.Y.K.P. (1990-94) Ekonomik ve Sosyal Sektördeki Gelişmeler. 1993

gari Normları"nı düzenleyen ILO sözleşmesinde belirtilen sosyal güvenlik risklerinden hangilerinin kapsama alındığı bu bakımdan ölçü olarak alınır. Tablo 1, Sosyal Sigorta kurumlarımızın kapsamlarına aldığı sosyal güvenlik risklerini göstermektedir.

TABLO 4
YILLAR İTİBARIYLA SSK'NIN PRİM ALACAKLARI

Yıllar	Prim Alacağı (Milyar TL)	Özel Sektör (%)	Kamu Sektörü (%)
1983	72.883	55	45
1984	72.352	73	27
1985	109.255	67	33
1986	138.727	69	31
1987	228.069	63	37
1988	563.382	63	37
1989	670.327	42	58
1990	1.986.677	40	60
1991	5.693.919	35	65
1992	8.765.083	35	65
1993	19.264.651	37	63

Tablo incelendiği zaman, 9 sosyal güvenlik riskinden işsizlik ve aile ödeneklerinin hiçbir Sosyal Sigorta Kurumu tarafından kapsama alınmadığı dikkati çekmektedir. Bunun yanında Sosyal Sigorta Kurumları arasında kapsama alınan riskler açısından farklılıklar vardır. SSK mensupları en şanslı grubu oluştururken, bu kurumu Emekli Sandığı, 2925 sayılı kanun kapsamındakiler ve Bağ-Kur takip etmektedir. En şanssız grubu 2926 sayılı kanun kapsamındakiler oluşturmakta, bunlar yalnızca, yaşlılık, malüllük ve ölüm sigortasından faydalanabilmektedirler. İşsizlik sigortasının oluşturulması halinde bundan yalnızca SSK kapsamında olan faydalanabilecektir. Aile ödenekleri sigortası ise henüz kamuoyunun gündemine bile girmemiş, yalnızca 6. B.Y.K.P.'da oluşturulmasının faydalı olacağı yönünde bir ifade yer almıştır. 7. B.Y.K.P. çalışmalarında ise aile ödeneklerinin 2000 yılından önce kurulması gerektiği vurgulanmıştır.

Sosyal güvenlik programlarının kişi itibarıyla kapsam bakımından hedefi, toplumu oluşturan herkesi sosyal güvenlik şemsiyesi altına almaktır. Türk sosyal güvenlik sisteminin temelini oluşturan Sosyal Sigortaların kapsam bakımından gösterdiği gelişmeler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo verileri, Türk sosyal güvenlik sisteminin genel görünümünü çok açık olarak ortaya koymaktadır. Buna göre 1993 yılı itibarıyla nüfusumuzun % 78'i (46,922/60,239) Sosyal Sigortalar vasıtasıyla sosyal güvenlik kapsamındadır. Bu küçüksenmeyecek bir orandır. Ancak, aynı olumlu değerlendirmeyi diğer göstergeler için yapmak mümkün değildir. Nitekim, 1993 yılı verilerine göre işgücünün % 43'ü, sivil istihdamın ise % 47'si aktif sigortalı olarak kapsama alınmıştır. Bu değer ILO standartlarının biraz üstünde olmakla birlikte 50 yaşına yaklaşan Sosyal Sigortalarımız için pek olumlu bir gösterge değildir. Kapsama alma bakımından en başarısız sonuç tarım sigortalıları konusunda ortaya çıkmıştır. 2925 ve 2926 sayılı kanunlarla kapsama alınanların bu sektördeki

TABLO 5
BAĞ-KUR SİGORTALILARININ PRİM ÖDEME ALIŞKANLIKLARI

Ödeme Şekli	%
Son 10 yılda düzenli olarak her ay prim ödeyenler (31.016 kişi)	1
Düzensiz Aralıklarla Prim Ödeyenler	34
Çok az (birkaç kez) prim ödeyenler	30
Hiç prim ödememiş olanlar	35
	100

Kaynak: T.O.B.B. Sosyal Güvenlik Ö.İ.K. Raporu Ankara - 1993.

işgücüne oranı % 11'dir ve çok düşüktür.

Tablo, Türk sosyal güvenlik sisteminin içinde bulunduğu kriz ortamının sebepleri konusunda da sonuçlar ortaya koymaktadır. Tarım sigortalıları hariç aktif/pasif sigortalı oranı 2.05'dir. Bu oran Emekli Sandığı için 1,8, SSK için 2, Bağ-Kur içinse 2.6'dır. Oranın 4'ün altına düşmesi halinde Sosyal Sigorta Kurumları için tehlike çanlarının çaldığı düşünülürse, sosyal güvenlik sistemimizin içinde bulunduğu durum daha açık olarak ortaya çıkar.

Bu noktaya nasıl gelindiği de tablodan görülmektedir. 1980-1993 döneminde prim ödeyen aktif sigortalı sayısı % 69 artarken, aylık alanların oranındaki artış % 215'dir. Bir başka ifade ile, aylık alanların sayısı 3,1 kat daha fazla artmıştır. Bu durum SSK için yüzde değerlerle 80-253, Emekli Sandığı için 45-101 ve Bağ-Kur için 82-463'dür. Sosyal Sigorta Kurumlarını krizin eşiğine getiren bu tablodur. Erken emeklilik ve borçlanma ile kolaylaştırılan aylık ve gelir alma şartları bu tablonun ortaya çıkmasının temel sebeplerini oluşturmaktadır.

Sosyal Sigortalar dışında, Kamu Sosyal Güvenlik Harcamaları kapsamında olmak üzere devlet bütçesinden karşılanan sosyal güvenlik uygulamalarının başında 2022 sayılı kanuna göre verilen ve kamuoyunda 65 yaş aylığı olarak bilinen uygulama gelmektedir. 1993 yılı verilerine göre 722 bin kişi bu kanun hükümlerine göre aylık almaktadır. Aylık miktarı 300 göstergesinin memur maaş katsayısının çarpımı ile hesaplanan ödemenin 1995 yılı için 360.000 TL. olduğu gözönüne alınırsa, ne derecede sosyal güvenlik ödemesi niteliği taşıdığı tartışılır.

Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nun 69 yuvasında 8542, 94 yetiştirme yurdunda 11.631 olmak üzere 20.173 korunmaya muhtaç çocuğa bakım sağlanmaktadır. Kuruma bağlı huzur evlerinde bakılan yaşlı sayısı ise 4.022'dir. Bu rakamlar, yüzbinlerle ifade edilen ihtiyaç sahipleri karşısında son derece yetersizdir.

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Tarım kesiminde çalışanların sosyal güvenlik kapsamına alınması ancak 1983 yılında gerçekleşebildi. Mevsimlik işçilerin de sigortalı olabilmesini sağlayan bu kanunun eleştirilen kısmı ise bir işverene bağlı ve süreksiz çalışan mevsimlik işçilerin sigortalı olmasında "isteğe bağlılık" uygulamasının getirilmiş olmasıydı.

Finansman yapısı ile ilgili gelişmeler

Türk sosyal güvenlik sistemi 1990'lı yıllara, temel fonksiyonlarını yerine getirmede ciddi güçlüklerle karşılaşmasına yol açan problemlerle girmiştir. Bu açıdan sosyal güvenlik sistemimizin kriz içinde olduğunu söylemek abartma olmayacaktır.

TABLO 6

PRİM ÖDEYEN AKTİF SİGORTALILARLA PASİF SİGORTALI KARŞILAŞTIRMASI

Yıllar	Prim ödeyen sigortalı Sayısı (Ortalama)	Pasif Sigortalı Sayısı (Dosya)	Aktif/Pasif Oranı
1983	583	158	3,7
1984	636	181	3,5
1985	736	225	3,3
1986	799	283	2,8
1987	781	323	2,4
1988	764	392	1,9
1989	773	439	1,8
1990	822	475	1,7
1991	736	516	1,4
1992	748	547	1,4

Kaynak: T.O.B.B. Sosyal Güvenlik Ö.İ.K. Raporu, Ankara, 1993.

TABLO 7
TOPLAM VERGİ YÜKÜNE GÖRE SOSYAL GÜVENLİK KURUMLARININ GELİRLERİ

Yıllar	Vergi Gelirleri	SGK Gelirleri	SGK Vergi
	(Trilyon TL.)		
1985	4,6	0,7	16,0
1986	8,0	1,0	13,4
1987	12,0	2,0	16,8
1988	19,6	3,2	16,5
1989	35,0	7,2	20,7
1990	63,4	15,5	24,5
1991	106,6	26,1	24,5
1992	194,2	51,6	26,6
1993	331,9	85,2	25,7

1980-1993 döneminde aktif ve pasif sigortalı oranında meydana gelen sağlıksız gelişme bu krizin görünen ve en belirgin sebebini oluşturmaktadır. Bu tablo, gerçekte bir gelir transferi mekanizması olan sosyal güvenlik programlarının bu transferi yeterince gerçekleştirememesi sonucunu doğurmuştur. Bu bakımdan sosyal güvenlik şemsiyesi altında, ancak yeterli sosyal güvenlik garantisine sahip olamayan geniş kitleler vardır.

Sosyal güvenlik sistemimizin temelini teşkil eden Sosyal Sigortaların temel gelir kaynağını primler oluşturmaktadır. Sosyal Sigortaların esas gelir kaynağı olan primlerle ilgili olarak söylenmesi gereken ilk husus, prim oranlarının yüksek olduğudur. Bu açıdan sınıra gelindiği, prim oranlarını, daha fazla yükseltmenin mümkün olmadığı ve ilave prim oranının başta istihdam olmak üzere ekonomik göstergelere negatif tesirlerinin olacağı söylenebilir.

Ancak, prime esas kazançlarda tavan uygulamasının olması bu yüksek oranların etkisini ortadan kaldırmaktadır. Nitekim, Sosyal Sigortalar Kurumu için prime esas kazançların üst sınırı, en yüksek gösterge rakamı (6650) ile, memur maaş katsayısının çarpımına eşittir ve bu şekilde bulunan kazançlar brüt ücretlerin % 20'sine kadar düşmüştür. Dolayısıyla birçok SSK sigortalısı için primler bir yük olmaktan çıkmıştır. Emekli Sandığı mensupları için de aynı durum söz konusudur. Kamu personeline yönelik gelir iyileştirmelerinde, Emekli Sandığı keseneğine esas gelir dışındaki kalemlerde artışlar sağlanmaktadır. Bağ-Kur mensupları içinse

TABLO 8
YILLAR İTİBARIYLA HAZİNEDEN SOSYAL GÜVENLİK KURUMLARINA SAĞLANAN YARDIMLAR (MİLYAR TL.)

Yıllar	Emekli Sandığı	Bağ-Kur	S.S.K.
1982	1.205	-	-
1983	4,648	-	-
1984	6,427	-	-
1985	44,613	-	-
1986	75,522	-	-
1987	106,534	-	-
1988	223,365	-	-
1989	239,266	74,691	-
1990	-	159,826	-
1991	-	442,061	-
1992	-	267,358	-
1993	-		

söylenebilecek tek şey, büyük çoğunluğunun zorunlu basamağın sonuncusu olan 6. basamakta toplandıkları dikkate alınırsa, ödedikleri primlerle kazançları arasındaki bağın koptuğudur. Özet olarak belirtmek gerekirse, Türkiye'de prim oranları yüksek, ancak prime esas kazançlara uygulanan tavan dolayısıyla prim yükü düşüktür. Prim gelirlerini artırmanın ilk yolu, prime esas kazançları yükseltmektir. Ancak, kazanç tavanını yükseltecek düzenlemeler, aylıkları da yükselteceği için kaçınılmaktadır.

Primlerle ilgili ikinci problem, prim tahsilat oranı ile ilgilidir. Prim tahsilatının problem olarak en belirgin şekilde kendini gösterdiği kurumların başında SSK gelmektedir. Prim gelirleri SSK gelirlerinin 1983 yılında % 83'ü iken 1993 yılında % 89'a kadar yükselmiştir. Bu kadar önemli olan gelir kaynağının tahsil oranı, yıllara göre değişmekle birlikte % 70-85 arasında oynamaktadır. Prim tahsili konusundaki en ciddi problem ise, başta belediyeler ve bazı KİT'ler olmak üzere kamu kurumla-

TABLO 9
SOSYAL SİGORTA KURUMLARININ AKTİF/PASİF SİGORTALI SAYISINDAKİ GELİŞMELER

Yıllar	BAĞ-KUR 1	BAĞ-KUR 2	BAĞ-KUR 1/2	EMEKLİ SANDIĞI 1	EMEKLİ SANDIĞI 2	EMEKLİ SANDIĞI 1/2	SSK 1	SSK 2	SSK 1/2
1983	1.401	143	8.4	1.355	609	2,2	2.327	801	2,91
1984	1.578	158	8,8	1.375	651	2,1	2,439	901	2,70
1985	1.681	181	8,7	1.400	680	2,0	2,607	1.070	2.43
1986	1.828	225	7,5	1.425	714	1,0	2,815	1.156	2.43
1987	1.937	283	6,5	1.450	734	1,9	2,878	1.254	2,29
1988	1.974	323	6,0	1,460	777	1,9	3,140	1.377	2,31
1989	2.051	392	5,0	1,500	820	1,8	3,271	1.478	2,15
1990	2.073	439	4,7	1,560	843	1,8	3,446	1,596	2,21
1991	2.093	516	4,0	1,600	878	1,8	3,598	1,717	2,15
1992	2.137	547	3.9	1,601	915	1,7	3,796	1,856	2,11
1993	2.094	719	2,9	1,601	999	1,7	3,976	1,999	2,01

1.Aktif Sigortalılar (Bin kişi)
2.Pasif Sigortalılar (Bin kişi) Gelir ve Aylık almakta olan yaşlılar, malüller, dul ve yetimler.

TABLO 10
SOSYAL SİGORTA KURUMLARININ GELİR-GİDER DENGESİ (MİLYAR TL)

Yıllar	SSK		Emekli Sandığı		Bağ-Kur	
	Gelir	Gider	Gelir	Gider	Gelir	Gider
1983	330	229	132	117	36	22
1984	511	348	179	156	55	34
1985	673	520	260	232	105	53
1986	1.019	752	365	323	140	86
1987	2.028	1.214	512	419	185	135
1988	3.514	2.539	809	739	348	294
1989	6.984	4.692	2.429	2.311	582	656
1990	11.964	9.201	5.437	5.254	1.034	1.194
1991	23.434	18.341	9.562	9.315	1.639	2.081
1992	39.627	33.666	17.791	17.245	4.216	4.579
1993	59.730	50.083				

Kaynak: SSK, Bağ-Kur ve Emekli Sandığı İstatistikleri

rının prim borcunu ödememesidir. Nitekim, 1992 yılında yapılan tahkim yoluyla prim borçlarını sıfırlama uygulamasına rağmen, 1993 yılı toplam 19.2 trilyonluk SSK prim alacağının % 63'ü kamu, % 37'si ise özel sektöre ait borçlardan oluşmaktadır.

Prim tahsilatının kronik hale geldiği kurum Bağ-Kur'dur. Hatta bu problem, "acaba Bağ-Kur'u kurmak bir hata mıydı" sorusunu da kuruluşundan yirmi yıl sonra gündeme getirmiştir. 1993 yılında, Bağ-Kur sigortalılarının prim ödeme alışkanlıkları ile ilgili bir araştırma Tablo 5'teki sonuçları ortaya koymuştur.

Bağ-Kur sigortalılarının prim ödeme eğilimlerinin düşük olmasının temel sebepleri arasında, çeşitli sebeplerle Kurum sigortalılığına olan güvenin azalması ve çok sık olarak çıkarılan prim borçları affının tekrarlanacağı beklentileri gösterilmektedir.

1993 yılı itibarıyla Bağ-Kur'un aktif sigortalı sayısı 2.002 bin, aylık alanlar ise 777 bin'dir. Aktif/pasif sigortalı oranı 2.57'dir. Ancak, prim ödeyen ortalama sigortalı sayısı dikkate alındığı zaman ilgili tablodaki durum ortaya çıkmaktadır.

1985 yılında toplam vergi gelirlerinin % 16'sını oluşturan sosyal güvenlik kurumlarının gelirleri. 1993 yılı program rakamlarına göre % 25.7'ye çıkmıştır. Bu açıdan sosyal güvenlik kurumlarının gelirleri, gelişmekte olan ülkelerde önemli bir zorunlu tasarruf kaynağıdır.

TABLO 11
SOSYAL SİGORTA KANUNLARINA GÖRE AYLIK BAĞLAMA ORANLARI (%)

	25 Yıl Prim Ödeme	Tavan Aylık Bağlama Oranı
Emekli Sandığı	75	100
SSK Gösterge Tablosu	76.6	85
Üst Gösterge Tablosu	66.6-76.5	85
Bağ-Kur	70	90

Kaynak: Türkiye İşçi Emeklileri Cemiyeti 12. Genel Kurul Çalışma ve Mali Raporu Ankara - 1994

Devletin sosyal güvenliğin finansmanına katılması

Türkiye'de sosyal güvenlik ilgili tartışmalarda çok sık olarak gündeme getirilen konulardan birini de devletin sosyal güvenliğin finansmanına iştirak etmesi oluşturmaktadır. Anayasamızda yer alan ifadesiyle "sosyal güvenliğin bir insan hakkı ve devlet görevi olduğu" hatırlatılarak devletin finansmana katılması gerektiği ileri sürülmektedir. Gerçekte devlet, bütçe gelirlerinden ayırdığı paylarla gerçekleştirdiği Kamu Sosyal Güvenlik Harcamaları ile bir kısın sosyal güvenlik harcamalarını karşılamaktadır. Ancak Türkiye'de devletin sosyal güvenliğin finansmanına katılması talep edilirken kastedilen, Sosyal Sigortaların ve özellikle de SSK'nın finansmanına katılmasıdır. 1992 yılından itibaren tekrar gündeme gelen işsizlik sigortasının kurulması ile ilgili çalışmalarda, ilk defa devletin üçüncü bir taraf olarak prim ödemesi öngörülmüştür. Bunun dışında Sosyal Sigorta Kanunlarına göre devlet garantör olarak sistemde yer almakta ve gelir ve giderler arasında bir dengesizlik olursa, devletin bu açıkları kapatacağı belirtilmektedir. Devletin bu şekilde finansmana katılması önce Emekli Sandığı, daha sonra da Bağ-Kur ve SSK için söz konusu olmuştur.

Tablo 8, Emekli Sandığı'ndaki gider fazlasının 1990 yılından itibaren kesenek ve karşılık oranlarının yüksetilmesi sonucu çözüldüğünü, 1989 yılından itibaren Bağ-Kur'un açıklarının büyüyerek devam ettiğini ortaya koymaktadır. 1993 yılına kadar olan dönemde SSK'nın gelir-gider dengesi gelir lehine olmakla birlikte 1994 yılında bu denge bozulmuştur. 1995 yılı bütçesinde ilk defa Sosyal Sigorta Kurumu açıklarını kapatmak üzere 30 trilyon liralık bir tahsis yapılmıştır. Bu devletin ilk defa doğrudan Sosyal Sigortaların finansmanına katılması anlamına gelmektedir.

Burada özellikle belirtilmesi gere-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Emekli maaşı alabilmek için sabahın erken saatlerinde banka önlerinde kuyruğa giren yaşlıların çilesi, günlük basının düzenli aralıklarla konu edindiği ama bir türlü çözüme ulaşamayan sorunlardan biriydi. 90'lı yıllarda devreye giren Bankamatik veznelere rağmen banka önünde bekleşen yaşlı insanlar topluluğu manzaraları eksik olmadı.

keli husus, Sosyal Sigorta Kurumlarının fon esasına göre çalışmasına rağmen, bütün fonlarının erimesi ve bir yıllık gelirleri ile o yılın giderlerini karşılamada güçlükle karşılaşmalarıdır. Bu gelişme, sosyal güvenlik fonlarının yanlış kullanılması olduğu kadar, Türkiye'de aylık ve gelir alma şartlarının kolay olması ve aktif/pasif sigortalı dengesinin hızla bozulmasıdır. Erken emeklilik bu bozulmanın en belirgin sebebidir. Tablo yıllar itibarıyla Sosyal Güvenlik Kurumlarının aktif/pasif sigortalı dengesindeki bozulmayı göstermektedir.

Sağlıklı bir Sosyal Sigorta programında aktif/pasif sigortalı oranının en az 4 olması tavsiye edilirken, bu değer her üç Sosyal Sigorta Kurumu'nda da aşılmıştır. Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur sırasıyla en sağlıksız oranlara sahiptirler. Ancak, 1971 yılında kurulan Bağ-Kur'un 1993 yılında bu değere gelmesi daha da ilginçtir. Emeklilik yaşının yükseltilmesi hem mali, hem de sosyal güvenlik prensipleri açısından zorunludur.

TABLO 12
SOSYAL SİGORTA KURUMLARINDA ORTALAMA AYLIKLAR (BİN TL.)

	1991	1992	Yüzde Artış	Reel Artış
Emekli Sandığ.	750.671	1.285.552	71.3	0.7
SSK (1)	327.331	559.787	71.0	0.6
Bağ-Kur (1)	163.808	374.231	128.5	34.3
Toplam	408.770	716.847	75.4	3.1

(1)Hesaplamalarda SSK için 710.000, Bağ-Kur içinse 100.000 TL.'lik Sosyal Yardım Zammı dahil edilmemiştir.

TABLO 13
SSK EMEKLİ AYLIKLARININ REEL DEĞERİNDEKİ DEĞİŞMELER

Yıllar	Fiyat Endeksi	Aylık Endeksi	Reel Aylık Endeksi
1983	100	100	100
1984	148	132	89
1985	215	177	82
1986	289	223	77
1987	402	308	76
1988	705	457	64
1989	1196	758	63
1990	1918	1071	55
1991	3280	1651	50
1992	5445	2467	45
1993	9317	3968	42

Kaynak: Türkiye İşçi Emeklileri Cemiyeti 12. Genel Kurul Çalışma Raporu. Ankara 1994.

Fonların verimli şekilde değerlendirilememesi ve kolaylaştırılmış aylık ve gelir elde etme şansının yanında, özellikle SSK ve Bağ-Kur'un giderlerini artıran önemli bir faktör de prim karşılığı olmayan ödeme yükümlülüklerinin bu kurumlara getirilmesidir. Yakacak parası olarak başlayan ödemeler daha sonra sosyal yardım zammı adını almıştır. Sosyal yardım zammı, zaman içinde, SSK aylık ve gelirlerinin vazgeçilmez unsurunu oluşturmuştur. Nitekim 1984 yılında SYZ, en düşük yaşlılık aylığının % 27.8'ine denk iken, bu oran 1 Ekim 1994 tarihinde % 74.7'ye yükselmiştir. Dolayısı ile, özellikle düşük aylıklılar için SYZ vazgeçilmez hale gelmiştir.

Gelir-Gider dengesi

Bu durum SSK genel giderlerine de yansımış, 1983 yılında toplam ay-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Toplanamayan primler, devletin SSK'ya yardım etmemekle kalmayıp kurumun parasını düşük faizli devlet tahvillerine yatırması gibi sebepler SSK'yı 90'lı yılların ortalarında iflasın eşiğine getirdi. Özellikle SSK hastanelerinin ve SSK'lı olup da tedavi olmaya çalışanların durumu "kapanmayan yara" halini aldı.

lık ödemelerinin % 22'sine denk olan SYZ ödemeleri 1993 yılında % 54'e yükselmiştir. Aynı ödemeyi yapan Bağ-Kur, SYZ ödemelerini 1991 yılından itibaren 100.000 TL.'de durdurarak, Emekli Sandığı ise Taban Aylığı uygulaması ile bu ödemeye karşı prim keserek problemi hafifletmeye veya çözmeye çalışmışlardır.

Tablo verileri, 1993 yılı itibarıyla SSK'nın ve Emekli Sandığı'nın gelir fazlası olduğunu Bağ-Kur'un ise 1990 yılından itibaren gider fazlası olduğunu göstermektedir. Emekli Sandığı'nın gelir fazlası devam etmekle birlikte, 1994 yılında SSK da gelir yetersizliği olan kurumlar arasına katılmıştır.

Aylık ve gelirlerin seviyesi

Sosyal Sigorta Kurumlarının finansman krizinin en belirgin sonucu, gelir ve aylıklarının seviyesinin düşüklüğüdür. Türk sosyal güvenlik sisteminin en sık dile getirilen problemlerinden birini de sosyal güvenlik kurumları arasında norm ve standart birliğinin sağlanması hususu oluşturmaktadır. Farklı Sosyal Sigorta Kurumlarına tabi olanların gelir ve aylıklarının farklı olması bu konudaki en büyük eleştiri konusunu oluşturmaktadır.

Aylık ve gelir bağlama oranlarının farklılığı yanında, aylık ve gelir seviyeleri arasında da farklılıklar vardır. Sigortalılar arasında problem yaratan ve bir kurumdan diğerine geçme eğilimini artıracak oranda yüksek olan bu farklılık sosyal güvenlik sistemimize yönelik önemli eleştiri kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

Tablo verilerine göre en yüksek gelir ve aylığı Emekli Sandığı vermekte, bu kurumu SSK ve Bağ-Kur takip etmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, SSK'nın sosyal yardım zammı, ortalama aylıkların üstündedir. Bu açıdan SSK sigortalılarının gelirlerini SYZ olmaksızın düşünmek mümkün değildir.

Sosyal güvenlik kurumlarının verdiği aylıkların farklılığı yanında seviyesi de düşüktür. Bu düşüklüğün temel sebeblerini prim ödeme sürelerinin kısalığına, prime esas kazançların düşüklüğüne ve yüksek oranlı fiyat artışlarının gelirlerde yarattığı aşındırmaya bağlamak mümkündür.

Sonuç

1983-1993 dönemi Türk sosyal güvenlik sisteminde önemli gelişmelerin gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Kapsam olarak yatay ve dikey genişlemeler görülmüştür. Bir yandan yeni Sosyal Sigorta uygulamaları gündeme gelirken, diğer yandan kişi olarak kapsama alınanların sayısı ve oranı artmıştır. Ancak, genel olarak bu artış olması gereken seviyenin altında gerçekleşmiştir. 1983-1993 döneminin ikinci önemli özelliğini, dönemin sonuna doğru, sosyal güvenlik sistemimizin temelini oluşturan Sosyal Sigorta Kurumlarının problemlerinin artması ve krizin eşiğine gelmeleri oluşturmaktadır. Ekonomideki daralma, bu problemleri arttırınaktadır.

1990'lı yıllar, Türk sosyal güvenlik sisteminin yeniden yapılandırılması gerektiği yönündeki taleplerin arttığı, sistemin bir reforma ihtiyacı olduğu görüşlerinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur.

Cumhuriyet döneminde işçi sağlığı, iş güvenliği

A. GÜRHAN FİŞEK

Ülkemiz topraklarında yaşamış insanlar için, mesleksel kaynaklı sağlık ve güvenlik tehlikelerinin ortaya çıkışı konusunda eski çağlarda yapılmış çalışmalar vardır. Sözgelimi, kurşun zehirlenmesini, kürk sanayiinde çalışanların, kimyagerlerin ve madencilerin karşılaştıkları sağlığı bozucu etmenleri değerlendiren Galenos (M.S. 131-201), yaşamının önemli bir bölümünü Bergama'da geçirmiştir.

13. yüzyılda, özellikle küçük Anadolu devletleri arasındaki savaşlardan doğan yönetim boşluklarını gidermek için, kentteki esnaf ve sanatkârların, Ahi örgütleri çevresinde kenetlendikleri de bilinmektedir. Belirli dönemler dışında, merkezi hükümetin otoritesini sürdürmesi ve özellikle bayındırlık ve savaş zamanları istihkâm işlerine ağırlık vermesi, esnaf sanatkârlığın yanısıra özgür emeğin çıkışını zorlamıştır.

1665 yılında o zamanki Osmanlı toprakları içerisinde yer alan Idrija'da (Yugoslavya) civa madenlerinde çalışanlar için günlük çalışına süresi 6 saate indirilmiştir. Buna karşın, diğer çalışanlar için çalışına süresi 14 saatti. Bu düzenleme, meslek hastalıklarının önlenmesine ilişkin dünyadaki ilk uygulamadır.

Kütahya'de bulunan 13 temmuz 1766 tarihli belgelerde, bu bölgede "en az ücret" uygulamasının yapıldığı saptanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında ise Zonguldak havzasındaki maden işçilerinin çalışma koşulları şu şekilde özetlenebilir:

- Günlük iş saatleri gündoğumu ve günbatımı diye hesaplanıyordu.
- Amele kulüplerinin yanı başındaki hayvan ahırları, sağlık koşullarına daha uygun yapılmıştı.
- Ödemeler nakdi değil, ayni olarak yapılmaktaydı. 1890'larda bile ödeme, kalay, Amerikan bezi, basma vb. ile yapılmaktadır. Ayni ödemelerden ötürü mallar, değerinin çok altında tefecilere bozdurulmaktadır. Bu yüzden, nakdi ödeme yapılacağını duyuran Kurci Kumpanyası'na büyük bir işçi akını olmuştur. İlk nakdi ödeme, bu firma tarafından 1885 yılında yapılmıştır.

Yasal düzeydeki çalışmalara gelince,1850'lere kadar geçen dönemde devletin hukuki yapısının sonucu olarak, "şer'i hükümler" geçerlikte iken; Tanzimat'ı izleyen 1850 sonrası dönemde maden mevzuatı belirmeye başlamıştır.

Orhan Tuna, Osmanlı İmparatorluğu döneminde çıkarılan, toplumsal politika ile ilgili mevzuatı, "1845 tarihli Osmanlılar Umuru Zabıta Nizamnamesi" ile başlatmaktadır. Ancak özellikle işçi sağlığı iş güvenliği açısından yaklaşıldığında, üzerinde uyuşulan başlangıç noktası 1865 tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi'dir (ya da Ereğli Madeni Hümayun Teamülnamesi'dir). Bu nizamname, gerçekte, Zonguldak havzasındaki kömür üretimini düzenlemeyi amaç edinmiştir.

Dilaver Paşa Nizamnamesi'yle, günlük çalışma süresi 10 saatle sınırlanmakta (Madde 27); ücretlere diğer alacaklara oranla öncelik tanınmakta (Madde 72, 75, 76); işçilere yatacak yer sağlanması öngörülmekte (Madde 11); işlerine son verilmeden bir süre önce bildirim zorunluluğunu getirmekte (Madde 84,85); madende, hekim bulundurulması ve hastalananlardan hafif olanlarının bu hekim tarafından tedavi edilmesini; durumu daha ağır olanların ise, yanlarına birisi katılmak suretiyle köyüne gönderilmesini hükme bağlamaktadır (Madde 30).

Bu Nizamnamenin 21. maddesi, Ereğli Sancağı'nda bulunan 14 köy ahalisinden 13-50 yaş arasındaki sağlam erkekleri yılda altı ay süreyle ma-

den ocaklarında çalışmakla yükümlü tutmaktadır (iş mükellefiyeti). Buradan da kolayca çıkarılabileceği gibi, madenlerde çalışmaya başlama yaşı 13 olarak belirlenmiş; kadın işçiler yeraltı madenlerine indirilmemiştir. Ek olarak, Nizamname ile madenlerde çalışma süresi, yılda 6 ayla sınırlanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki bütün madenler için 1869 yılında Maadin Nizamnamesi adı altında başka bir tüzük hazırlanmıştır. Fransız mevzuatından esinlenerek hazırlandığı öne sürülen Maadin Nizamnamesi, kimi kaynaklara göre 1869, kimilerine göre ise 1871 yılında yürürlüğe girmiştir.

Maadin Nizamnamesi, kurduğu kontrol mekanizması ile Dilaver Paşa Nizamnamesi'nin gediğini kapatmış; zorunlu çalıştırmaya da son vermiştir (Madde 61). Ayrıca iş kazalarına karşı gerekli önlemlerin alınmasını (Madde 64); madenlerde doktor ve gerekli ilaçları bulundurma zorunluluğunu (Madde 66); kazalara sunuk (maruz) kalanlara ve ailelerine verilmek üzere mahkeme tarafından belirlenen miktarda tazminatın verilmesini, eğer iş kazasında madeni işletenin kusuru varsa, ayrıca 5 altından 20 altına kadar ceza alınmasını (Madde 67) öngörmüştür.

Maadin Nizamnamesi, Zonguldak havzasında Dilaver Paşa Nizamnamesi'ne oranla geri planda kalmış; Havza, 1921 yılına kadar, temelde Dilaver Paşa Nizamnamesi ile yönetilmiştir.

Bu dönemde çıkarılan nizamnamelerden biri de 6 Haziran 1901 tarihli "Taşocakları Nizamnamesi"dir. Bu Nizamnamede dört önemli öge vardır. Bunlardan birincisi, günümüzde "gayrı sıhhi müesseseler" konusundaki mevzuatta gördüğümüz gibi, çevresinden bir güvenlik bandının oluşturulmasıdır. İkinci önemli öge, maden mühendisi gözetimini getirmesidir. Üçüncüsü, sağlık ve güvenlik durumu gerektiğinde, ocaklarda geçici olarak işin durdurulması yetkisini getirmesidir. Dördüncü önemli öğe de, bu geçici durdurma aşamasında, ocakları sağlıklı ve güvenli hale getirmek üzere gereken her türlü önlemin alınması ve harcamaların ocağı işletene ödetilmesidir.

Görüldüğü gibi, mevzuat alanında ilk köklü girişimler, madenleri ve taşocaklarını kapsamaktadır. Toplumsal politika ile ilgili girişimler genellikle sınırlı alanları ve grupları kapsamaktadır.

Bütün bunların yanı sıra, işçilerin sendikaları aracılığıyla, çalışma sürelerinin kısaltılması, ücretli haftalık tatil, iş kazasına uğrayanlara yardım edilmesi vb. istemlerle toplu iş sözleşmelerinden beklenen işlevleri yerine getirmeye çalıştığı; kendileri için sağlıklı, güvenli ve güvenceli bir ortam oluşturmaya çabaladıkları görülmektedir.

Ulusal hükümetin kuruluşu ve cumhuriyet dönemi

23 Nisan 1920 ile başlayan süreç Türkiye'ye birçok alanda yeni açılımlar getirmiştir.

TBMM hükümetlerinin devraldığı ekonomik koşulları pek az hata payıyla tanımlayabilecek başlıca veri kaynağı 1913 ve 1915 sanayi sayımlarının sonuçlarıdır. 1915'te sayılan işyerlerinin büyüklükleri "24 saatte en az 100 kental hububatı öğüten değirmenler, sürekli olarak 10 işçi çalıştıran sabun fabrikaları ve itici güçle birlikte 10 ya da itici güç olmaksızın 20 işçi çalıştıran diğer sanayi işyerleri" ile sınırlanmıştır.

Kurtuluş Savaşı ve 23 Nisan 1920'de TBMM'nin çalışmaya başlaması, işçilerin yaşama ve çalışma koşullarının geliştirilmesi konusunda yeni bir umut kapısı olmuştur.

2 Mayıs 1920 gün ve 3 sayılı yasayla "Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye" Bakanlığı kurulmuştur. Sağlık Bakanı, Bakanlar Kurulu'nun on bir bakanından biridir. Sağlığa özellikle koruyucu sağlık çalışmalarına verilen önem, 1950'lere değin, Cumhuriyet dönemi sağlık politikasının en karakteristik özelliği olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde de düzeltilmesi için çaba harcanan madenler, TBMM döneminde de ilgi alanı olma niteliğini sürdürmüştür. TBMM'nin kurulmasından birkaç ay sonra tasarı halinde meclise sunulan, iki yasa vardır. Bunlar,

- 114 sayılı ve 9 Mayıs 1921 tarihli Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafii Umumiyesine Olarak Füruhtuna dair Kanun.
- 151 sayılı ve 12 Eylül 1921 tarihli Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun (Bu yasanın 7. maddesine fıkralar eklenmesi hakkında yasa 2.6.1930 gün ve 1687 sayıyla yürürlüğe konularak tamamlanmıştır).

Henüz Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmadığı, tersine en kritik döneminde, 151 sayılı yasa çıkarılmıştır. Bu yasayla,

- İşverene amele koğuşları ve bunların hemen yanında hamam kurma yükümlülüğü getirilmiştir (Madde 1).
- Madenlerde çalışmaya başlama yaşı 18 olarak saptanmış ve angaryayla zorla çalıştırma yasaklanmıştır (Madde 2).
- Maden işçileri için, yardımlaşma sandıkları kurulmuş; işverenlerin de çalıştırdıkları maden işçilerinin ücretlerinin yüzde birinden az olmamak üzere, bu sandıklara katkıda bulunmaları zorunluluğu getirilmiştir (Madde 4). Buna ilişkin "Amele Birliği ve İhtiyat ve Teavün Sandıkları Ta-

İLETİŞİM ARŞİVİ

İşçi sağlığı alanında yaşanan sorunların çözülmesi için getirilen önlemlerin başında işyerlerinde İşyeri ve İş Güvenliği Mühendisi bulundurma zorunluluğu geliyor. Ancak, işyeri hekimine gerekli koşulların sağlanamaması gibi uygulamada yaşanan aksaklıklar sorunun çözümsüzlüğüne katkıda bulunuyor.

limatnamesi", 1923 yılında yürürlüğe konulmuştur.

• Bu sandıklar, üyelerine, yaşlılık, kaza, hastalık ve işgöremezlik hallerinde yardımda bulunacaklar; ayrıca kaza ve hastalık halinde parasal yardımda bulunacaklar; kazaya uğramış işçiyi tedavi ettirme ve işletme yakınında hekim ve hastahane bulundurma yükümlülüğünde olan işverenlerle ortaklaşa sağlık tesisi açabileceklerdir (Madde 6).

• İşverenler gerekli güvenlik önlemlerini almakla yükümlü tutulmuş; önlem almadığı için kazaya neden olduğu saptanan işverenlerden 5000 liraya kadar para cezası alınması öngörülmüştür. Böylece, iş kazasına uğrayanlardan ölen veya yaralananlar için, mahkeme kanalıyla tazminat alma yolu açılmıştır (Madde 7).

• Günlük çalışma süresi 8 saatle sınırlanmıştır. Bu süre ancak işçinin isteği ile arttırılabilir. Ocağa iniş ve çıkış süreleri de bu 8 saatlik çalışma süresinin içine alınmıştır (Madde 8). Ocağa inişin bazen 1,5 saati bulduğu; uluslararası norm olarak sekiz saatlik işgününün kabulünden 2 yıl sonra benimsendiği düşünülürse, ne denli ileri bir adım olduğu anlaşılabilir.

• En az ücretin, işçi-işveren-devlet üçlüsünce saptanması öngörülmektedir. Bu saptama hiçbir önkoşul taşımamakta ve zorunlu bulunmaktadır. Bu niteliği ile 151 s.k., daha sonra çıkarılmış bulunan 3008 sayılı İş Yasası'nın da önüne geçmiş bulunmaktadır.

Ancak yasanın uygulanmasıyla ilgili birçok zorlukla karşılaşılmış, sık sık Yargıtay'a gitmek zorunluluğu doğmuştur. Bu tartışmaların önemli bir bölümü kapsamla ilgilidir. Yasanın Zonguldak dışındaki madenleri kapsayıp kapsamadığı; ocak-içi, ocak-dışı, liman-demiryollarında çalışanları kapsamına alıp almadığı vb. tartışmaları, madenlerin devletleştirildiği 1940 yılına değin sürüp gitmiştir.

Öte yandan, TBMM'nin açılışını izleyen ilk dönemler imalat sanayiinde çalıştırma koşulları da özellikler göstermektedir. Bu özelliklerin başında da yoğun çocuk ve kadın emeğinin kullanılması gelmektedir.

1927 Sanayi Sayımı'na göre, 4 kişiden fazla işçi çalıştıran işyerlerinde çalışmakta bulunan 14 yaşından küçük çocuk işçilerin sayısı toplam olarak 22.684'tür. Bunların % 35.7'si kız çocuğudur. Aynı yıl içinde 4 kişiden fazla işçi çalıştıran işyerlerinde çalışanların yaklaşık olarak altıda biri çocuk işçi olmaktadır. Birçok işletmede kadın ve çocuklar, yetişkin erkeklerle aynı sürelerde çalıştırılmaktadırlar.

10 yaşından küçük çocukların çalışma süreleri ise günde 13 saati bulmaktadır. Bu dönemde, erkek dokumacılar günde 1,5 lira, kadınlar 75 kuruş, çocuklar 10-15 kuruş gündelik alıyor.

Türkiye İktisat Kongresi (İzmir, 1923), çeşitli kesimlerin, bu arada işçi temsilcilerinin de katılımıyla gerçekleştirilmiştir. İşçi temsilcileri, Kongre'ye çeşitli istemlerle gittiler. Bu istemlerden bazıları, yıllar içerisinde, iş hukuku mevzuatınıza mal oldu. Bu istemlerin yer aldığı başlıca yasalar, Hafta Tatili Kanunu (1925/394), Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (1930/1593), İş Kanunu (1936/3008) ve Sosyal Sigortalar Kanunu'dur (1964/506).

Tüm çalışma yaşamını kapsayan bir iş yasası çıkarına girişimleri de, bu çabalara koşut olarak başlatılmıştır. Ancak bütün çabalara karşın somut bir tasarı bile ortaya çıkarılama-

mış ve bu durum önemli bir huzursuzluk kaynağı olmuştu. Şark Şimendiferleri İşçilerinin Grevi, hükümetin, iş kanunu tasarısı hazırlamak gibi bir düşüncesi yokken, grevlerin önlenmesinde etkili bir önlem olacağı görüşünü paylaştığı anlaşılan yasama organının direktifi sonucu 15 gün gibi kısa bir süre içinde hazırlanmıştır. Bakanlar Kurulu'nun 13 Ocak 1924 günlü toplantısında görüşülerek, meclise sunulması kararlaştırılan bu yasa tasarısında yer alan hükümlerden bazıları şöylece sıralanabilir:

• Çalışma yaşamına katılma yaşı 12'dir. Ancak 17 yaşını bitirmemiş olanların madenlerde çalıştırılması yasaklanmaktadır. Meclisteki görüşmelerde, maden ocakları için konulan sınırın 18 yaşını bitirmemişler olarak düzeltilmesi benimsenmiştir.

• Günlük çalışma süresi 10 saat, haftalık çalışma süresi 60 saat olarak kabul edilmiştir. Madenlerde ise, günlük çalışına süresi 8 saat, haftalık çalışına süresi 48 saattir. Bu, günlük çalışına sürelerinin içinde, birer saatlik yemek-dinlenme araları vardır.

• Zorunlu durumlarda iş süresinin uzatılmasına, ücret karşılığında olmak ve 17 yaşını doldurmayan kız ve erkek çocukları kapsamamak koşullarıyla izin verilmiştir. Fazla çalıştırılan sürelerin günde 2 ve yılda 180 saati geçemeyeceği hükme bağlanmıştır.

• Kadınların ve 17 yaşını doldurmamış erkeklerin gece çalıştırılmaları yasaklanmıştır. Tasarıya göre, "akşamın sekizi ile sabahın altısı arasında yapılan işler" gece çalışması olarak tanımlanmıştır. Ancak meclis görüşmeleri sırasında tepkiyle karşılanan bu hükümler, daha geri bir adımla, 17 yaşını bitirmiş kız çocuklarının gece çalıştırılması olanağının verilmesiyle sonuçlanmıştır.

• 14 yaşını doldurmamış erkek ve kız çocukların ve 16 yaşını bitirmemiş erkek çocuklar ile her yaştaki kadınların çalıştırılmaları yasak edilen işler tek tek belirtilmiştir.

Kadın ve çocukların çalıştırılacağı işlerin sınırlanması ve kadınların gece çalıştırılmasının önlenmesi maddeleri yoğun tartışmalara neden olmuştur. Yaş sınırını yetersiz bulanların çabaları fırsat bilinerek, yasa tasarısı, önce komisyonlara havale edilmiş, sonra da hükümet tarafından geri istenerek rafa kaldırılmıştır.

1924 İş Yasası Tasarısı'nda yer alan işçi sağlığı iş güvenliği ile ilgili önlemlerin çoğu, 1940 yılına kadar çıkarılan çeşitli yasa ve tüzüklerin içinde yer alarak mevzuatımıza katılmıştır.

Konuyu derinleştirmek için üç başlık halinde bakılabilir.

I. 1924 İş Yasası Tasarısı'nda yeralıp da TBMM'de görüşülme olanağı bulunan ve işçi sağlığı iş güvenliğiyle ilgili olan hükümlerden mevzuata katılanlar:

• Çalışmaya katılma yaşı: Um.Hıf.K.'nun 173. maddesi en az çalışma yaşını 12 olarak belirlemiştir. Bu hüküm, elli yılı aşkın bir süre, mevzuatımızda, çalışmaya katılma yaşının en az sınırını belirten tek hüküm olarak kalmıştır. Ancak 29. 7. 1983 tarih ve 2869 sayılı yasayla, İş Yasası'na getirilen değişiklikler sırasında en az çalışma yaşı yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenlemeyle bazı istisnalar dışında "15 yaşından aşağı çocukların çalıştırılmaları yasak"lanmıştır.

Madenlerde 18 yaşını bitirmemiş olanların çalıştırılmaması 3008 sayılı yasanın 49. maddesi ile ve daha sonra da 1475 sayılı yasanın 68. maddesi ile düzenlenmiştir.

Ağır ve tehlikeli işlerden ancak belirtilenlerde 16 yaşını bitirmiş, 18 yaşından gün almamış çocukların çalıştırılabilmesi; bunun dışındaki ağır ve tehlikeli işlerde ancak 18 yaşını bitirmiş olanların çalıştırılması 1936/3008 İş Yasası ve 1940 tarihli Ağır ve Tehlikeli İşler Tüzüğü'nde yer almıştır.

• Günlük çalışma süresi: İlk düzenleme 1930/1593 gün ve sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (Um.Hıf.K.) sonra 1936/3008 gün ve sayılı İş Kanunu (İş K.)

• Zorunlu durumlarda iş süresinin uzatılması: İlk düzenleme İş K.

• Kadınların ve Çocukların Gece Çalıştırılmaları: İlk düzenleme Um.Hıf.K. ve 6 yıl sonra İş K.

II. 1924 İş Yasası Tasarısı'nda yer alan diğer işçi sağlığı iş güvenliği ile ilgili hükümlerinden mevzuata katılanlar:

• İşçi sağlığı iş güvenliğine ilişkin olarak işveren yükümlülükleri: İlk düzenleme 22.4.1926/818 gün ve sayılı Borçlar Kanunu (BK.)

• Çırak Sözleşmesi ve Çırakların Yetiştirilmesi: İlk düzenleme BK. ve daha sonra 1930/1580 gün ve sayılı Belediyeler Yasası (Bel.K.).

• İşyeri düzeyinde işçi sağlığı iş güvenliği önlemleri: İlk düzenleme Belediyeler Yasası ve ardından Um.Hıf.K. ile İş K.

• İşyerlerinin kurulması ve işletilmesi aşamasında gerekli izin belgeleri: İlk düzenleme İş K.

• İş teftişi: İlk düzenleme 1580 sayılı Bel. K. ve daha sonra Um.Hıf.K. ile İş K.

• İş bulma ve işe yerleştirme: İlk düzenleme Bel.K. ve daha sonra İş K.

• Çalışma meclisi: İlk düzenleme 28.1.1946/4841 gün ve sayılı "Çalışma Bakanlığı'nın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun."

III. 1924 İş Yasası Tasarısı'nda yer almayan ve daha sonraki yıllarda mevzuatımıza katılan önemli hükümler:

• Sosyal güvenlik: Tasarıda yer almayan ancak 1936 İş Kanunu'nda

İLETİŞİM ARŞİVİ

Gayri sıhhi müesseseler; belediyeler ve işverenler arasında ancak ruhsat verme, ruhsat alma gibi alanlarda sorun oldular. İşçi sağlığı açısından ise değişen pek birşey yoktu.

üzerinde önemle durulan sosyal güvenliğin sağlanmasına yönelik yasal adımların atılmasıyla, işçi sağlığı iş güvenliği ile ilgili temel yasaların dördüncüsü de ortaya çıktı.

Sosyal yardımları düzenlemek üzere devlet müessesesi olarak "İşçi Sigortaları İdaresi" kurulması öngörülmüştür. Öngörülen sigorta kolları arasında işsizlik ve aile ödenekleri bulunmamaktadır. Bu sigorta kolları bugün de oluşturulamamıştır.

İlk sigorta kolu olarak "İş kazalarıyla meslek hastalıkları ve analık sigortası"nın oluşturulması (1945) eleştirilere konu olmuştur. Bu yasa uyarınca kurulan Meslek Hastalıkları Hastahaneleri, amacı dışında kullanıma zorlanmıştır. Nitekim çeşitli zorlar altında kalan hükümet, seçimlerin yaklaşması nedeniyle, 1949 yılında "hastalık sigortası" ve "ihtiyarlık sigortası" yasalarını çıkarmıştır.

Son olarak, buraya kadar sunduğumuz verilerin ışığında şu söylenebilir. Türkiye'de devletçi iktisadi politikanın izlenmeye yönelindiği ve izlendiği bir dönemde 1930-1936 arasında çıkarılan üç yasa (1580, 1593, 3008 s.k.) ile sigorta uygulamasının ilk adımı olarak 1945 yılında çıkarılan 4772 s.k. belirli bir bütünlük oluşturmaktadır. Ancak bu yasaların çizdiği doğrultu, 1924 yılında İş Yasası Tasarısının bakış açısından farklı değildir. Bu dört yasanın düşünce sistematiği, işçi sağlığı iş güvenliğine uluslararası yaklaşımla da uyum içinde bulunmaktadır.

Madenlere gelince, 1940 yılına değin yabancı şirketler tarafından çalıştırılan madenler, bu yılda devletleştirilmişti. Devletleştirme ile birlikte "çalışma yükümlülüğü uygulaması" (mükellefiyet) getirilmiştir. S.Çıladır, çalışma yükümlülüğü uygulamasını değerlendirirken şöyle yazmaktadır: Dilaver Paşa Nizamnamesi'yle getirilen ilk İş Mükellefiyeti, o devreye kadar görülmemiş birtakım işçi haklarını beraberinde taşırken; 1940 tarihli İş Mükellefiyeti, varolan hakları yok etmiş, üstelik işçilere karşı açık bir kıyıma girişilmesinin somut aracı rolü oynamıştır. Her iki dönemde de savaş tehdidi ve savaş ekonomisi sözkonusuydu. Dolayısıyla, bunun çeşitli kılıflarla mazur gösterilmesi olanaksızdır.

Madenlerde bugün de sağlam işçilerin periyodik muayenelerinin tam olarak yapıldığını söylemeye olanak yoktur. Adli tıp kayıtları üzerinde yapılan ve % 90,6'sını Zonguldak maden işçilerinin oluşturduğu bir popülasyon üzerinde ve 10 yıllık bir dilimde yapılan araştırma ülkemizdeki işçi sağlığı iş güvenliği hizmet düzeyine ilişkin çok önemli ipuçları vermiştir.

Örneğin, "Adli Tıp Kurumu'na yansıyan 186 ölümlü vakanın 181'inde 'ölümün meslek hastalığından olup olmadığı' sorulmuştur. Bunların % 28,2'sinde ölümün meslek hastalığından olduğuna karar verilebilmiştir."

Bir başka örnek: "Ölümlü vakalarda ortalama ölüm yaşı 57,28 olup, ölen kişiler ortalama olarak işten ayrıldıktan 15,73 yıl sonra ölmüşlerdir. Türkiye'de 1989 yılında 0 yaşında beklenen ortalama yaşam süresi erkeklerde 63,26, kadınlarda 66,01 yıldır. Ölümlü vakalardaki ortalama ölüm yaşının beklenen yaşam süresinin altında olduğu gözlenmektedir."

Örnek: "İşe giriş muayenesinin yapılması gereken vakaların % 73,6'sında işe giriş muayenesinin yapıldığına ilişkin kayda rastlanmamıştır. İşe giriş muayenesi yapılanların da yalnızca 1'inde yapılan muayene meslekle uyumlu bulunmuştur."

Türkiye'de ve F. Almanya'da meslek hastalıklarının görülme sıklığı üzerine yapılan bir araştırmada, Türkiye'deki bütün etkenler ve koşullar, özellikle işyeri sağlık koşullarının Almanya'dakine eş olduğu varsayıldığında –herhalde tersini kimse savunamaz–, Türkiye'de madenlerde çalışanlar arasında 514 akciğer toz hasta-

lığının (pnömokonyoz) görülmesi beklenir. Oysa ki, aynı yıl, ülkemizde saptanan toplam meslek hastalığı sayısı 305'tir.

Maden işçilerinin çalışma ve barınma koşullarında, bugün, o günkü "sefalet koşulları" geride kalmıştır. Bu, işletme olanaklarının gelişmesine bağlı olduğu kadar teknolojik gelişmenin, sendikal hareketlerin de zorlamasıyla sağlanmıştır. Ancak bugün de çağın gerektirdiği hizmet düzeyine ulaşıldığını söylemek olanaklı değildir.

Ülkemizde ne yazık ki dün de, bugün de, işçilerin başvurularında onların yakınmalarının meslekleri ile ilgisinin bulunup bulunmadığını ayırdedecek bir bilgi, ölçüm ve örgütlenme ağı kurulamamıştır. Ülkemizde varolan –ancak farketmeden geçtiğimiz– meslek hastalıkları olgularının bulunduğunu, küçük ölçekli araştırma bulgularına bakarak söyleyebiliyoruz.

Sözünü ettiğimiz araştırmalar içinde en tanınmışı ve dünya çapında ilgi görmüş olanı, Prof. Dr. Muzaffer Aksoy ve arkadaşlarının, kundura yapımında yapıştırıcı ile uğraşanlarda saptadıkları, benzen zehirlenmesine bağlı lösemi (kan kanseri) olgusudur. Aksoy şöyle yazmaktadır: "Birleşik Amerika'da / işyeri çevre havasında izin verilen en yüksek benzen değeri / 1973'den önce 25 ppm olduğu halde, 1973'te 10 ppm'a düşürülmüştür... 1976 sonbaharında ilgili Çalışma Bakanlığı Dairesi (OSHA) bunu 1 ppm'e düşürmüştür. Bu karar, *Blood* mecmuasında 1974 senesinde yayınlanan ve ayakkabıcılarda benzenin istatistik metodlarına göre lösemi yaptığını kanıtlayan yazımız üzerine alınmıştır". Bu alıntı, Aksoy'un araştırmasının, ABD'de uygulamayı yönlendirecek düzeyde bir etki yaptığını ortaya koymaktadır. Ne yazık ki, bu araştırma, bizim mevzuatımız üzerinde hiçbir etki yapmamıştır.

Aksoy, benzen zehirlenmesine uğrayanlardan saptayabildikleri vakalar konusunda şu rakkamları vermektedir: Batı'da 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında gözüküp de çok azalan 'benzen kurbanları' Türkiye'de 1960'da saptanmaya başlandı. Biz 1960 ile 1975 seneleri arasında, en azından, 46 benzen aplastik anemisi vakasını incelemek olanağını bulduk. Bu 46 hastanın 22'si iyileşmiş yani % 50 oranında bir şifa gözükmüştür. Buna karşılık 19 vaka yitirilmiştir. Toplam olarak ölümcül sonuç % 43,2'dir.

Topuzoğlu, çalışmaları sırasında pamuk tozuna sunuk kalan, dokuma fabrikası işçileri arasında bissinoz sıklığını % 12,5-15 olarak bulmuştur. Sabuncu, izin verilen değerlerin üzerinde gürültü çıkaran makinelerin bulunduğu ortamda çalışan işçilerde değişik derecelerde işitme kayıpları saptamıştır. Yün endüstrisinde ipliklerin derecesini belirleme işinde çalışan ve bu ayırımı parmaklarıyla yapan işçilerde dokunma duyusunda kayıp saptanmıştır. Fişek, trikloretilen ile çalışan işçilerin üst beyinsel işlevlerinde (dikkat yoğun-

ZONGULDAK HAVZASI ÜRETİM VE KAZA KİMLİĞİ

Toplam kömür Rezervi	1.37	Milyar Ton
Görünür + Muhtemel Rezerv (1985)	0.6	Milyar Ton
Ortalama Tüvenan Üretimi (1941-87)	6.25×10^6	T/Yıl
Ortalama Satılabilir Üretim (1941-87)	3.78×10^6	T/Yıl
Satılabilir/Tüvenan Oranı	0.60	
Toplam İşçi Adedi (1985)	38231	
İçeri Randımanı (1985)	1.121	T/İşçi
En Büyük Kaza ve Yılı (1983)		
Armutçuk Grizu Patlaması	103 Ölü	
Havza Bazında En Düşük Ölüm Sayısı ve Yılı	18-1984	
1941-87 Döneminde Ortalama		
Ölen İşçi Sayısı/Yıl	69	
1941-87 Döneminde Ortalama Yaralı İşçi Sayısı/Yıl	6.621	
Ölü/Yaralı Oranı	0.010	
10^6 Ton/Yıl Tüvenan Başına Ölen İşçi Sayısı (1941-87)	11	
10^6 Ton/Yıl Tüvenan Başına Yaralı sayısı (1941-87)	1.059	
1962-1985 Dönemi İçin Çalışan Ortalama İşçi Sayısı	37.207	İşçi/Yıl
10^3 İşçi/Yıl Başına Ölü Sayısı Aynı Dönem)	1.6	
10^3 İşçi/Yıl Başına Yaralı Sayısı (Aynı Dönem)	212	
Ortalama Kaza Tekerrür Payı (Ölü) (1976-1984)	0.57	
Ortalama Kaza Tekerrür (Sıklık) Payı (Ölü-Yaralı) (Aynı Dönem)	81.35	

(ARIOĞLU, 1990)

luğu, beyin-göz-el eşgüdümü, yakın bellek) sunuk kalına süresine bağlı olarak azalma saptamıştır. Spor ve Akbulut, üç fabrikadan 60 kişilik bir kontrol grubuna karşılık sekiz atelyeden 52 kişilik bir deney grubu üzerinde yaptıkları araştırmada, çalışmanın olumsuz psiko-sosyal koşullarda yapılması durumunda, ruh sağlığının bozulduğu ve bunun bir meslek hastalığı olarak belirdiği sonucuna varmışlardır.

Gökçe, kızıl-ötesi ışınlara sunuk kalan işçilerde gözde, mesleksel kataraktın geliştiğini saptadıktan sonra şöyle yazmaktadır: "Bu araştırmamızda bir cam ve döküm fabrikası ve bu fabrikaların da kızıl-ötesi ışımaya en fazla sunuk kalan bölüm ve kişileri seçildi. Her iki fabrikanın fırınlarında da çok yakın mesafeden ve 1300-1800 C ısı karşısında günde 8 saat çalışılıyordu. Hiçbir koruyucu önlem yoktu. Her iki bölümden toplam 213 kişi ileri tetkike alındı. Sonuçta bu kişilerin, bu işte, günlük saat ve yıl olarak çalışma süreleri karşılaştırmalı olarak göz önüne alındığında ortaya çıkan sonuçlar oldukça önemliydi. Yaş ortalaması 35 olup, lens zedelenmesi % 8 idi."

Meslek hastalıklarından, tanı konulanların çeşitleri de oldukça sınırlıdır. 1993 SSK İstatistik Yıllığı'nda, saptanabilen meslek hastalıklarının 492'sinin (% 45,8) kömür madenciliğinde meydana geldiği bildirilmektedir. 1990'da, saptanabilen meslek hastalıklarının çeşitleri göz önüne alındığında, en önemlileri şunlardı:

• Akciğer toz hastalıkları ve Tbc :	395 (% 32,9)
• Kurşun ve kurşun tozlarının neden olduğu hast.:	281 (% 23,4)
• Civa ve bileşiklerinin neden olduğu hast.:	140 (% 11,6)
• Krom ve bileşiklerinin neden olduğu hast.:	135 (% 11,1)

ERZADE ERTEM ARŞİVİ

Meslek hastalıklarını iş kazalarından ayıran en önemli özellik, hastalığa yol açan etmenlerin, çalışanın vücudunda bir süreç geçirmiş olmasıdır. Solunum, sindirim ya da deri yoluyla vücuda giren etmenler süreç içinde çalışanlarda hastalıklara neden olmaktadır.

Tüm SSK İstatistik Yıllıkları da incelense, yukarıda araştırmalarda saptanan olguların, bu istatistiklere yansımadığını, çalışmaları etkilemediğini görmekteyiz. Bu bulgular hem işyerlerinde alınan önlemlerin yetersizliğini, hem de tanı, kayıt-istatistik eylemlerinin güdüklüğünü ortaya koymaktadır.

Meslek hastalıkları tanı konulamamasına bağlı olarak gözden kaçarken, bilinçli olarak da gözden kaçırılabilmektedir. Çünkü meslek hastalıklarının gözden kaçırılmasından yarar umanlar vardır. Bunlar, iş ilişkilerinde bilimsel ve çağdaş yaklaşımların yerine, günübirlik politikaları yeğ tutan bazı işverenlerdir. Ne yazık ki, üretimin kesintisiz ve artarak sürdürülmesinin önkoşullarından birinin, sağlıklı güvenli bir çalışma ortamı olduğu, bu işverenler tarafından henüz anlaşılamamıştır. Bu tutum, işçi sağlığı iş güvenliği konusunda olumlu tutum içindeki diğer işverenlerin başarılarını da sınırlamakta ve aralarında rekabet eşitsizliği doğmasına neden olmaktadır. Meslek hastalıklarının gözden kaçırılmasından yarar uman bir başka küme de, tedavi edici sağlık hizmetlerinin ve maluliyet sigortası ödemelerinin dışında bir dünyası olmayan bazı hekimler ile kamu yöneticileridir.

Meslek hastalıklarının en önemli özelliği önlenebilir oluşudur. Uygun önlemler alındığında ve bunlar titizlikle izlendiğinde, meslek hastalıklarının görülmesine olanak yoktur. Bazı çevreler, "kaçınılmazlık", "yazgı", "dalgınlık" vb. bahanelerle, iş kazalarının tam olarak önlenemeyeceğini öne sürerler. Meslek hastalıkları için buna da olanak yoktur. O halde, bir yerde meslek hastalığının görülmesi, önlem almada ve hizmetin örgütlenmesinde bir eksiğin, diğer bir deyimle bir savsaklamanın ifadesidir.

Meslek hastalıklarının yol açtığı toplumsal düzeydeki diğer sonuçları 3 başlık altında toplayabiliriz:

Meslek hastalığı tanısının konulamamasına bağlı toplumsal sonuçlar: Bugün ülkemizde varolan meslek hastalıklarının büyük bir bölümü tanı bile konulamadan gözden kaçmaktadır. Çünkü, bir hastaya meslek hastalığı tanısı konulabilmesi için önceden şu adımların atılmış olması gereklidir:

(a) Çalıştığı işin ve işyeri ortamının tüm sağlık güvenlik tehlikeleri ile birlikte ve nesnel ölçüler kullanılarak tanımlaması yapılmış olmalıdır.

(b) İşçinin, iş tanımı yapılmış ve bu tanıma uygun işin dışında çalıştırılmamakta olmalıdır.

(c) İşçinin meslek tarihçesi (öyküsü) diğer bir deyimle o güne kadar girip çıktığı işler ve karşı karşıya kaldığı sağlık güvenlik tehlikelerinin bir

dökümü yapılmış olmalıdır.

(d) Bir hekim, bu verilerle birlikte karşısına gelen hastanın belirtilerini de gözönüne alarak, o anki durumunun bir meslek hastalığına uyup uymadığını düşünmelidir. Bunun için de bilgi ve deneyim sahibi kılınmış olmalıdır.

(e) Eğer hekim, meslek hastalığından kuşkulanmışsa, o meslek hastalığının tanısını kesin olarak koyduracak ölçümleri verecek laboratuvar ve diğer teknik olanaklara sahip olmalıdır.

(f) Meslek hastalığı tanısı konulursa, hızla, bu işçinin yakın çalışına arkadaşları da, sözkonusu meslek hastalığı kuşkusu ile bir sağlık taramasından geçirilmelidir.

TABLO 1

1946-1993 YILLARI ARASINDAKİ İŞ KAZALARIYLA MESLEK HASTALIKLARI VE BUNLARA BAĞLI SÜREKLİ İŞGÖREMEZLİK VE ÖLÜM OLGULARININ DAĞILIMI

YIL	İŞ KAZASI Sayısı (sayı)	MES.H. Sayısı (sayı)	Sürek. İŞGÖMZ (sayı)	Geçici İŞGÖMZ (gün)	ÖLÜM İş Kaz. (sayı)	ÖLÜM Mes H. (sayı)
1946-58	323.414	4.292	10.968	—	3.523	488
1959	54.980	499	1.847	913.062	431	55
1960	62.800	425	1.716	1.168.106	358	62
1961	68.397	695	2.072	1.045.144	400	72
1962	72.866	448	1.828	1.111.388	359	82
1963	79.175	621	1.958	1.207.778	379	102
1964	80.932	608	2.057	1.220.741	406	104
1965	92.014	1.016	2.456	1.351.523	503	112
1966	111.014	1.085	2.864	2.269.899	539	130
1967	122.443	2.477	4.585	1.765.595	495	109
1968	135.841	2.411	4.701	1.967.458	602	122
1969	147.727	2.387	4.861	4.095.243	628	132
1970	144.483	923	3.258	2.073.955	679	114
1971	148.822	327	2.851	2.232.438	583	175
1972	160.585	215	2.581	2.271.282	682	125
1973	176.993	208	2.535	2.504.289	822	189
1974	180.375	150	2.762	2.623.672	983	134
1975	182.601	305	2.764	5.106.093	855	183
1976	196.341	677	3.187	2.795.988	947	166
1977	199.961	362	3.454	3.212.837	1.135	174
1978	193.998	504	3.075	3.131.278	975	203
1979	186.089	341	2.905	2.715.536	1.050	398
1980	159.600	528	2.577	2.404.002	1.014	306
1981	165.101	573	2.407	2.358.846	938	235
1982	147.118	551	1.997	2.171.569	831	157
1983	145.296	586	2.760	2.306.596	1.070	254
1984	152.650	599	2.455	2.418.778	884	212
1985	148.027	653	2.748	2.292.573	877	198
1986	150.821	542	2.625	2.397.835	1.108	213
1987	158.836	736	2.732	2.545.278	838	311
1988	171.769	695	2.387	2.714.288	1.163	312
1989	159.769	862	2.634	2.623.714	1.150	309
1990	155.857	1.202	3.224	2.642.615	1.292	273
1991	130.278	1.158	3.669	2.433.954	1.189	442
1992	139.464	1.225	3.453	2.575.219	1.583	193
1993	109.563	1.075	3.943	2.052.973	1.064	452

(Kaynak: SSK İstatistik Yıllıkları)

Meslek hastalıkları anlaşılamayan işçiler, uzun yıllar, yanlış tedavilerle, yeniden işyeri ortamına gönderilmektedir. Böylece hem tedavileri yapılamamakta, hem de zararlı etmenle ilişkileri kesilememektedir. İlerleyen hastalık, onların çalışma gücünü azaltmakta, yaşam kalitelerini düşürmektedir. Bu sonuç, bir yandan onun işten uzaklaştırılma riskini artırırken, bir yandan da hem kendisinde, hem toplumda gider artışlarına (işgöremezlik ödentileri, ilaç giderleri vs.) yol açmakta; hem de ekonomik kayıpları (üretime katılamamayı) getirmektedir.

Bir işçide meslek hastalığının görülmesi, onun yakın çalışma arkadaşlarının da aynı etmenlere sunuk (maruz) kalması dolayısıyla, toplumsal ölçekte erken tanıdır. Diğer işçilerin de yakın zamanda bu meslek hastalığına tutulacağının habercisidir. Bu haberin alınamaması, yukarıda sözünü ettiğimiz toplumsal sonuçların katlanmasına yol açmaktadır.

Tanı konulduğunda ortaya çıkan toplumsal sonuçlar: Bu hastalığa yol açan etmenlerin hızla ortadan kaldırılması zorunludur. Bu da işveren yükünlülüğüdür. Önlem alma ve denetim sistemlerinin çalıştırılmaya başlanmasını, bu konuda işverenin yararlanmakla yükümlü olduğu uzmanların (işyeri hekimi, işyeri hemşiresi, iş güvenliği uzmanı, sosyal danışman vb.) devreye girmesini getirir. Tanı koymada, ülke ölçeğinde ne denli yaygın başarı elde edilirse, yukarıda tanımladığımız sistem o denli iyi işler ve olumlu getirileri olur. Sistemin iyi işlemeye başlaması, bu sistemin vazgeçilmez parçası olan işçi, işçi temsilcileri ve sendikaların da konuya ilgisini ve katılımını o ölçüde artırır. Eğitim çalışmalarının, toplu iş

PETROL-İŞ ARŞİVİ

İşçi sağlığı alanında en riskli işkolunun kömür madenciliği olduğu rakamlarla ispatlanan bir olgu. Örneğin 1990 yılı SSK İstatistik Yıllığına göre 86.234 işçinin çalıştığı kömür madenciliği işkolunda 14.752 iş kazası, 498 meslek hastalığı tesbit edilmiş, 763 işçi sakat kalmış, 399 işçi de ölmüştür

sözleşmesindeki istemlerin ekseni, ücretten, ücret-dışı haklara doğru kaymaya başlar. Olumlu ve çekici çalışına ortamı, emeklilik istemlerinin hafiflemesine; erken emeklilik baskısıyla toplumun sırtına binen yüklerden kurtulunmasını getirir. Bunların da ötesinde, işçi sağlığı iş güvenliği alanında, gerek üniversite eğitiminde yeni açılımlar, gerekse bu alanda kullanılan malzemelerin üretiminde gelişmeleri ve yeni istihdam olanakları sunar. Ne yazık ki, bu sıraladığımız toplumsal etkiler, bugün ülkemizde çok önemsiz düzeylerde hissedilmektedir.

Çevresel sonuçlar: Meslek hastalıklarına yol açan etmenlerin işyeri duvarlarının dışındaki topluma ulaşması ile ortaya çıkan sonuçlardır. Ülkemizde, meslek hastalıklarının bilinçli ya da bilinçsiz olarak gözden saklanması, sonuçlarının giderilememesi, yaygınlaşarak, toplum bireylerini de etkileyen bir özellik kazanmasına yol açmıştır. Meslek hastalıklarına yol açan etmenlerin, insanlara ulaşması önlenemediği gibi, çevreye yayılmasına da engel olunamamaktadır.

Bu noktada meslek hastalıkları, tek başına işçi sınıfının sorunu olmaktan çıkmakta, tüm toplumun ve hatta gelecek kuşakların sorunu olmaktadır. İşçiler gibi, toplum da, o işyerinde kullanılan zararlı maddelere sunuk kalmaktadır. Bu, işçilerin meslek hastalıkları için yürüttükleri savaşıma yeni yeni ortaklar katılması anlamına gelmektedir.

İş kazaları da, meslek hastalıkları gibi önlem almada yetersizliğin göstergesidir. Ülkemizde bildirilen iş kazaları konusunda temel kaynak SSK istatistikleridir.

1946-1993 yılları arasında iş kazalarıyla meslek hastalıkları, bunlara bağlı sürekli işgöremezlik ve ölüm olguları Tablo 1'de sergilenmektedir.

1980 ve öncesinde, artan grevler karşısında toplumsal duyarlılık harekete geçirilmeye çalışılırken, grevlerle yitirilen işgünlerinin ülke ekonomisi için büyük (katlanılamaz) yükler oluşturduğu öne sürülmekteydi. Ancak grevlerle yitirilen işgünleri ile iş kazaları dolayısıyla yitirilenler karşılaştırıldığında, arada ikinciden yana önemli bir fark görülür. (Bkz. Tablo 2)

Günümüzde, iş kazalarıyla meslek hastalıkları kadar acı veren tablolardan biri de, çocuk çalışmasının sürmesidir. Yapılan araştırmalar, çocukların ekonomik ağırlıklı nedenlerle hâlâ çalışma yaşamına, küçük yaşlarda katılmak zorunda kaldıklarını ortaya koymaktadır.

Bu alanda özellikle 1980 yılından sonra yapılan araştırmalar, sorunun toplumsal özünü ortaya çıkarmada da etkili olmuştur. Çocukların çalışma yaşamından uzak tutulmasında, polisiye önlemlerin rolünün abartılmaması gerektiği artık yaygın olarak kabul görmektedir. Bunun yerine, uzun erimde, çocukları erken yaşta çalışına yaşamına katılmaktan alıkoyan sosyal politikalar uygulanması; kısa erimde ise, onların çalıştırılma ve yaşama koşullarının iyileştirilmesi için çabalara ağırlık verilmesi gereği benimsenmektedir.

Fişek Sağlık Hizmetleri ve Araştırma Enstitüsü tarafından yürütülen ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nce (ILO), IPEC (Çocuk Emeğini Sona Erdirme Uluslararası Projesi) kapsamında desteklenen, "Çocuk Çalıştıran Küçük İşyerlerinde Sağlık ve Sosyal Hizmet Sunumu (Vefa Hizmeti)" model geliştirme çalışması, toplum örgütlerinin uygulamaya müdahalesine ilişkin verilerden biridir. Bu çalışma kapsamında, küçük sanayi sitelerinde kurulan ve çok-bilimli (tıp, mühendislik, sosyal bilimler) yaklaşımı benimseyen bir hizmet birimi aracılığıyla, bir yandan çıraklık eğitim merkezlerine (ÇEM) ulaşılırken, öte yandan "yürüyen klinik" adı verilen mobil ünitelerle küçük işyerlerinin önüne gidilmektedir. Sağlık hizmetlerinin yanısıra, çalışma ortamı değer-

TABLO 2

GREVLERLE VE İŞ KAZALARI - MESLEK HASTALIKLARIYLA YİTİRİLEN İŞGÜNLERİ

Yıl	Grevle Yitirilen İşgünü*	İş Kazası-Meslek Hastalığıyla Yitirilen İşgünü**
1963	12.255****	19.500.278
1964	192.842	20.473.241
1965	240.554	24.384.023
1966	409.809	28.767.399
1967	203.809	40.683.095
1968	192.196	42.654.958
1969	357.799	46.252.743
1970	260.338	32.456.455
1971	295.950	29.299.938
1972	147.585	27.681.282
1973	479.857*	29.099.289
1974	470.088	31.716.172
1975	1.102.682	33.621.093
1976	1.768.201	35.045.988
1977	5.778.205	39.160.337
1978	1.598.905	35.028.778
1979	2.217.347	35.363.036
1980	5.408.618	31.631.502
1981	—***	29.208.846
1982	—	24.559.069
1983	—	32.936.596
1984	4.947	26.632.500
1985	194.296	30.965.073
1986	234.940	31.992.835
1987	1.961.940	31.652.778
1988	1.892.655	31.679.288
1989	2.911.407	33.321.214
1990	3.466.550	38.560.115
1991	3.809.354	42.183.954
1992	1.153.578	41.792.719
1993	574.741	42.995.473

* Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 1981 Türkiye İstatistik Yıllığı.
** Sosyal Sigortalar Kurumu, 1977, 1981, 1984, 1993 İstatistik Yıllıkları, "Ölüm ve sürekli işgöremezlik olgularının herbiri 7500 işgünü yitirilmiş olarak hesaplanmıştır."
*** Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Çalışma Hayatı İstatistikleri, Yayın No. 59 (s. 55) Mayıs 1995.
**** '84 Petrol-İş, T.Petrol İş Sendikası Yayını, İstanbul 1985.

lendirilmesi, eğitim ve örnekleme çalışmaları sürdürülmekte; çalışan çocukların sosyal-kültürel yapılarının ortaya konulması için de ayrıntılı bilgi toplanmaktadır. İşçi sağlığı iş güvenliği önlemlerinin (ve kişisel korunma malzemelerinin) sergilendiği SERGİEVİ uygulaması da sunulan hizmetleri tamamlayan bir adım olmuştur. İlk üç yıllık deneyimde, Ankara-Ostim Sanayi Sitesi'nden sonra, İstanbul-Doğu Sanayi Sitesi (Yenibosna)'da da, kendisini yenileyebilen, yineleyebilen, finanse edebilen, katılımcı ve toplumcu bir model ortaya konulmuştur. Sistem bir yandan kendini yeniler ve yaşatırken, bir yandan Türkiye'nin başka kentlerinde, başka küçük sanayi sitelerinde "eş"lerini yaratma girişimindedir.

Uluslararası düzeyde ilişkiler

Cumhuriyet döneminde, çalışma yaşamına ilişkin gelişmelerde karşılaşılan direnç, sürekli olarak, uluslararası kamuoyu ile Türkiye'yi karşı karşıya getirmiştir. Ekonomik planda küreselleşmeye, 2. Dünya Savaşı sonrası hiç karşı çıkmayan çevreler, sosyal planda yerküredeki olumlu gelişmelere hep karşı çıkmışlardır. Bunu iç işlerimize bir müdahale olarak göstermeye çalışmışlardır.

Türkiye'nin Uluslararası Çalışma Örgütü ile ilişkilerinin en olumlu olduğu dönem, 1928-31 dönemidir. Bu dönem, Türkiye'nin örgüte girişi ile sona ermiş; ondan sonra da, yalnızca uluslararası destek arayışları sırasında anımsanmıştır.

Başlangıçta ILO ile kurulmak istenen bu bağlantı, sosyal politikaya ağırlık verme eğilimlerinden güç alıyordu. Ancak, çeşitli nedenler, ILO gündemine de sokulan bu iş kanunu tasarısının ortadan yokolmasına yol açtı.

1936 yılında, o cla, unutturulan tasarıların daha gerisinde olmak üzere, bir iş yasası kabul edildi. Sosyal politikalar yönünden benimsenen bu son tavır, ILO ile ilişkilerimize de yansıdı. Nitekim, bu ilişkilerin, üyelik öncesindeki gibi, sıcak, candan ve işbirlikçi olduğunu söylemeye olanak bulunmamaktadır. Günümüze kadar uzanan geniş bir zaman dilimi içindeki ilişkiler de bu yargıyı desteklemektedir.

Türkiye, ilk Uluslararası Çalışma Sözleşmesi Onayı'nı, Hatay'ı topraklarımıza katmadan iki hafta önce imzalamıştır (9 Haziran 1937). Bu sözleşmeye konu olan, "yeraltı işlerinde kadınların çalıştırılmaması" zaten madenci geleneklerimizde vardı ve 3008 sayılı İş Yasası ile de güvence altına alınmıştı. Dolayısıyla, hükümete herhangi bir yükümlülük getirmemiştir.

Gerçekten de, Türkiye, 1991'deki girişimleri dışında, kendisini zorlayacak ILO sözleşmesi kabul etmemiş; etse de uygulamaya yansıtmamıştır.

Örneğin, Türkiye'nin çocuk işçilerle ilgili olarak kabul ettiği sözleşmeler, deniz işlerindedir. Tüm istatistikler, Cumhuriyetin ilk yılları da içinde olmak üzere, ülkemizde çocuk işçilerin ağırlıklı olarak çalıştığı sektörün deniz işleri olmadığını ortaya koymaktadır. O halde neden bu sözleşmelerin onayı yoluna gidilmiştir. Kanımızca, birincisi, uluslararası kamuoyunda iyi niyet dalgası yaratmak; ikincisi, uluslararası rekabete çok açık olan bu konuda gelen baskılardan kurtulmak.

Diğer bir örnek, 2 Haziran 1967 yılında kabul edilen, ama bugün bile gereklerine uyulmayan "Makinaların Gerekli Koruma Tertibatı ile İlgili 119 No.lu Uluslararası Çalışma Sözleşmesi"dir. Sözleşmede tek tek belirtilen tehlikeli kısımları koruma altına alınmamış makinalar için yasaklar (üretilmesi, satılması, sergilenmesi, dışalımı, dışsatımı ve kullanılması), hem yurt içinde üretilen ve hem de yurt dışından alınan makinalar için gözönünde tutulmamaktadır. Uygulanabilmiş olsaydı bu sözleşme, özellikle, gelişmiş ülkelerde standart dışı ilan edilmiş olan makinaların Türkiye'ye akışını önleyebilecekti. Ama bu yapılmamıştır. Bunda "insan yaşamına değer vermeyen anlayıştakiler ile bu uygulamadan büyük çıkar sağlayanlar" etkin olmuştur. Bu örnekler çoğaltılabilir. Bu aksamalar, Türkiye'nin çalışma koşullarını geliştirme konusundaki davranışının içtenliği konusunda kuşkular yaratmaktadır. Bundan ayrı olarak, bir de, anılan sözleşmelerin onaylanmasında bazı siyasal kaygılar bulunduğu da öne sürülebilir. Çünkü Türkiye, ancak belirli siyasal koşullarda veya destek arayışlarında, sözleşme onaylama çabasına girmektedir.

İlk sözleşme onayındaki özel siyasal koşuldan sonra, II. Dünya Savaşı'nın araya girmesine de yorulabilecek bir duraksama olmuş ve 1946 yılı Şubat ayında üç sözleşme birden onaylanmıştır. 1946 yılı, II. Dünya Savaşı sonrası, "demokrasi cephesini oluşturan ülkelerin zaferi"nin coşkusunun hâlâ sürdüğü ve Türkiye'nin yeniden kurulan dünya dengesinde yerini almaya çabaladığı bir dönemdir.

İki sözleşmenin kabul edildiği 1949 yılı ve beş sözleşmenin kabul edildiği 1950'nin ilk yılları, Türkiye'nin çok partili demokrasiyi yerleştirmesi bakımından çok önemli yıllardır. Çünkü, ilki, CHP'nin uzun iktidar yıllarının sonuncusu; ikincisi ise, CHP'den iktidarı devralan DP'nin halk çoğunluğuna verdiği sözleri henüz unutmadığı ve kendisini dünyaya anlatmak zorunda olduğu bir dönemi simgelemektedir.

27 Mayıs 1960 sonrası, Milli Birlik Komitesi döneminde, dört Uluslararası Çalışma Sözleşmesi kabul edilmiştir. Bu sözleşmelerin tümü de ağırlığı olan sözleşmelerdir. Geniş bir nüfusu kavramakta ve "uluslararası rekabet" kaygılarından çok, "sosyal politika uygulama" kaygısının egemen olduğu izlenimini vermektedir. Ayrıca, askeri darbe ile demokratik yaşamın kesintiye uğratılmasının, uluslararası kamuoyunda doğurabileceği, işçi haklarının geriletilmesi kaygısının da giderilmesinin amaçlandığı düşünülebilir.

1971-73 dönemi, demokrasiye yeniden ara verilen ve partilerüstü hükümetlerle ülkenin yönetildiği bir dönemdir. Askeri darbe ile demokratik yaşamın kesintiye uğratılmasının, ILO'da doğurduğu işçi haklarının geriletilmesi kaygısının giderilmesi çabasının, bu dönemde de doğmuş olması olasılığı yadırganamaz. Bu dö-

ACLAN URAZ / İLETİŞİM ARŞİVİ

Küçük yaşta çalışmak, üstüne üstlük bir de sağlıksız koşullarda, iş kazası riski yüksek işlerde çalışmak zorunda kalan çocukların durumunu düzeltmek için yapılan sınırlı girişimlerden biri de Uluslararası Çalışma Örgütü(ILO) tarafından desteklenen "Çocuk Çalıştıran Küçük İşyerlerinde Sağlık ve Sosyal Hizmet Sorunu" çalışmasıydı. Bu çalışmayla bir yandan çıraklık eğitim merkezlerine ulaşılırken, "yürüyen klinik" adı verilen mobil ünitelerle küçük işyerlerinin önüne gidilmektedir.

nemde dört ILO Sözleşmesi onaylanmıştır.

1976'da 1 ve 1983'te 1 ILO Sözleşmesi onaylanması dikkat çekicidir. Türkiye, uyguladığı yöntemle uluslararası çalışma kamuoyunu sakinleştiremediğini görmüş ve bu uygulamadan vazgeçmiştir. 1992 yılında 7 Uluslararası Çalışma Sözleşmesi'nin kabulü ise, bir iyiniyet kanıtlama çabasının yanında, Türkiye'de sosyal politikalara direnen kesimleri, uluslararası kamuoyunun da desteğini alarak aşma çabasının ürünüdür.

Genel bir değerlendirme yapılırsa, Türkiye'nin ILO ile ilişkilerinin, verimi ve düzeyi, olması gerekenin çok altındadır.

Türkiye'nin ILO ile ilişkileri yalnızca yasama düzeyinde kalmamıştır. Teknik işbirliği amacıyla uzman alışverişi, ortak merkezler kurma, bu ilişkiler sistemi içinde yerini bulmuştur. Sözgelimi, hükümetimiz ile Uluslararası Çalışma Bürosu arasında 21 Mart 1952 tarihinde imzalanan anlaşmaya göre, Büro'nun, İstanbul'da Yakın ve Ortadoğu İşgücü Faaliyetleri Merkezi kurması kararlaştırılmıştır. Bu temel anlaşmaya dayanılarak 17 Ocak 1955 tarihinde imzalanan bir tek anlaşma ile İstanbul'da Yakın ve Orta Doğu Çalışma Enstitüsü" adı altında bir Enstitü kurulmuştur. Enstitü, genellikle işgücü sorunlarıyla ve özellikle işgücünün örgütlendirilmesi, iş ve işçi bulma örgütü bakımından gereksinmelerin incelenmesi; iş piyasasının örgütlendirilip, yönetim ve işletilmesi, işgücünün yetiştirilmesi ve mesleki yeteneklerinin geliştirilmesine ilişkin faaliyetler, seminerler düzenlemek, örnek uygulama ve personel yetiştirme merkezleri açmak gibi konularla uğraşmayı amaç edinmiştir. Anlaşma gereği 17 Ocak 1960'da TC Çalışma Bakanlığı'na devredilen Enstitü, bu tarihten sonra varlık gösterememiştir.

KAYNAKÇA

AKBULUT T., *Sensibilite Tactile et Performance des Ouvriers du Triage dan L'Industrie Te tile*, Optimisation of Working Environment: New Trends, Occupational Safety and Health Series No. 43 (ILO) Geneva 1979.

AKBULUT T., *Epidemiyoloji*, 1993.

AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Cilt 1 (1243-1453) Cem Yayınevi, İstanbul 1974.

AKSOY Muzaffer, Türkiye'de Benzen Zehirlenmesinin Epidemiyolojisi, Toplum ve Hekim, Sayı: 5, Mayıs 1978.

AKYÜZ N., *İş Güvenliği Mevzuatı*, MESS Yayını 1976.

ARIOĞLU E., *Zonguldak Kömür Havzası Gerçeği Açık Oturumu*, Üsküdar Belediyesi Altunizade Ocak 1994 (Çoğaltılmış Metin)

ATAMAN T., *Dünya Madencilik tarihindeki Grizu ve Kömür Tozu Patlamaları, Türkiye 4. Kömür Kongresi (7-11 Mayıs 1984 Zonguldak) Kitabı*, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayını.

BARKAN Ö.L., 16.-17. Asırlarda Türkiye'de İnşaat İşçilerinin Hukuki Durumu, *Sosyal Siyaset Konferansları 14. Kitap.* - İ.Ü. İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayını No. 31 1963.

BARKAN Ö.L., Onaltıncı Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri - *Belleten*, No. 34 1970.

Cumhuriyetin 50. Yılında Esnaf ve Sanatkar - Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu Yayını, Ekim 1973.

Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50. Yılı*, DİE Yayını, No. 683, 1973.

50. Yılda Çalışma Hayatımız, Çalışma Bakanlığı Yayını, Ankara 1973.

FİŞEK, A.G.: *Bir İşçi Sağlığı Sorunu Olarak: Trikloretilen Zehirlenmesi*, H.Ü.T.F. Toplum Hekimliği Enstitüsü (Doktora Tezi) 1980.

FİŞEK A.G., Meslek Hastalıkları, *Çalışma Ortamı Dergisi*, Sayı 4, Yıl 1992.

FİŞEK A.G., Çocuk İşçilerin Mediko Sosyal Sorunları Araştırması, *Çalışma Ortamı Dergisi*, No. 8 Mayıs 1993.

FİŞEK A.G., Hedef: Çevre ve Meslek Hastalıkları, *Petrol-İş Yıllığı '93-'94*, Petrol İş Yayını No. 36 İstanbul 1995.

GÖKÇE P., Gözün Mesleki Kataraktlarından Enfraruj Kataraktları, *Sosyal Güvenlik Bülteni* (SSK Onuncu Tıp Kongresi, 23-26 Mart 1982 Özel Sayısı)

GÜNAY Y., Adli Tıp Uygulaması ve İşyeri Hekimliği, *Çalışma Ortamı Dergisi*, Sayı 16, Eylül-Ekim 1994.

GÜLMEZ M., Cumhuriyetin Birinci İş Yasası Tasarısı, *Yargıtay Dergisi*, Atatürk Özel Sayısı, Ocak-Nisan 1981.

KNIGHT A.L.: Mercury and Its Compounds - "Occupational Medicine Principles and Practical Applications" (Ed.Carl Zenz) *Year Book Medical* Publ. Inc. 1975.

KÖKSAL S. - LORDOĞLU K., *Çıraklık ve Çocuk Emeği Araştırması*, Frederich Ebert Vakfı 1993.

ÖKÇÜN A.G., *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir (Haberler-Belgeler-Yorumlar)* A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını No. 262 İkinci Basılış, 1971.

SABUNCU H., *Türkiye'de Çeşitli Endüstri Kollarında Gürültü Problemleri*, İ.Ü. Tıp Fakültesi Koruyucu Hekimlik ve Halk Sağlığı Kürsüsü (Doktora Tezi) 1976.

SPOR Y. - AKBULUT T., Bir İşyerinde Olumsuz Koşullara Özgü Çalışmanın Ruhsal Etkileri, *Sosyal Güvenlik Bülteni* (SSK Onuncu Tıp Kongresi, 23-26 Mart 1982 Özel Sayısı)

TALAS C., *Toplumsal Politika*, İmge Yayınları, Ankara 1990.

TONGUÇ E., Meslek Hastalıkları II, *Toplum ve Hekim*, Sayı 2, Şubat 1978.

TOPUZOĞLU İ., *Bissinozisin Meslek Hastalığı Açısından Özelliği ve Türkiye'deki Durum*, H.Ü.T.F. Toplum Hekimliği Enstitüsü (Doçentlik Tezi) Ankara 1974.

TOPUZOĞLU İ., TONGUÇ E., ARTUN T., YURDESİN Ş, YURDESİN T., TÜR-SAB Projesi Uygulama Çalışmalarından: Bir İş Yeri Koşullarının Benzene Maruz İşçilerde Klinik Muayene Sonuçları, *Sigorta Sağlık Dergisi* Yıl 16, No. 3, 1974.

TUNA O., Çalışma Organizasyonlarının Doğuşu, *Sosyal Siyaset Konferansları*, 29. Kitap, 1978.

Çevre

Türkiye'nin gündemindeki çevre

DR. ABDULLAH ERSOY

ÇERÇEVE YAZI

Türkiye'de çevreci hareket

AKIN ATAUZ - TANIL BORA

☞ Bilim, Kent ve Kentleşme, Mimarlık, Yerel Yönetimler

Türkiye'nin gündemindeki çevre

ABDULLAH ERSOY

Son on yılda çevre sorunları tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de gündemin ön sıralarında yer alan bir konuydu. 1980 sonrasında politikanın geri plana itilmesinin ve depolitizasyon sürecine girilmesinin de rol oynadığı bu süreç içinde, özellikle Çernobil, Aliağa Termik Santralı, Gökova Termik Santralı ve nükleer santral gibi konularda ortaya çıkan muhalefet ve örgütlenme bu konuda ortaya çıkan toplumsal bilincin belli başlı göstergeleri durumuna gelirken, öte yandan da bir çevre hareketinin ortaya çıkışının ve belli bir güce erişmesinin temelini oluşturdu.

1980 öncesinde siyasi yaşamdaki hareketliliğin gölgesinde kalan çevre hareketi, özellikle 1980'lerin ikinci yarısından sonra öne çıktı. Böylece bir yandan siyasetin içine itildiği konumdan yararlandı, diğer yandan da belli çevre konuları etrafında örgütlenerek yoğun protesto eylemlerini gerçekleştirdi. Bu protesto eylemleri, zaman içinde çevrenin belli bir parçasını koruma ve tek tek çevre değerlerine sahip çıkma hareketinin de ötesine geçerek, daha geniş bir çevre politikasının oluşturulmasının ve sonuçta bir ölçüde dağınık ve zayıf da olsa Batı ülkelerindeki gibi bir çevreci örgütlenmenin yolunu açtı. Böylece toplumda tabandan başlayan, çevresini sorgulayan, kendi dışında alınmış birtakım kararlara karşı çıkarak karar süreçlerine katılmak isteyen ve bunun için örgütlenen, taleplerini ortaya koyan vatandaş inisiyatiflerinin örnekleri görülmeye başlandı.

Çevreci hareketteki bu yükselme, sonuçlarını göstermekte gecikmedi. Bu dönem içinde kamunun aldığı birçok karar çevreci muhalefetin karşı koyması sonucunda iptal edildi, bazıları değiştirildi ve böylece bazı yetkililer ve uzmanlar tarafından halkın katılımı olmadan, toplumdaki bireylerin düşünceleri sorulmadan "toplum adına en iyisinin düşünüldüğü" varsayımıyla alınan kararlarda, yapılan uygulamalarda çevresel değerlerin dikkate alınmadığı ortaya çıktı. Toplumda yükselen çevre duyarlılığı ve bunun yol açtığı eylemlilik, sanayinin, merkezi yönetimin ve yerel yönetimlerin çevre sorunlarına daha çok eğilmeleri, çevreci muhalefetin söylediklerini dikkate almaları ve buna uygun politikalar geliştirmeleri sonucunu doğurdu.

1980'li yıllardan başlayarak kamuoyunun ilgisini çekmeye başlayan çevre sorunlarının doğal ve kültürel çevreye sahip çıkılması yönünde toplumda bir bilincin doğmasına yol açtığı, fakat bu bilincin, ekonomik kalkınma ve tüketim ile çevre kirliliği ve doğal değerlerin yok olması arasındaki ilişkinin sorgulanmasını gündeme getirmediği görüldü. Dolayısıyla bu dönem içinde çevreci hareketler yalnızca doğal ve kültürel çevreye sahip çıkmanın ötesine giderek çevre sorunlarının kaynaklarına yönelme, bu konuda yapılabileceklere ilişkin genel bir çerçeve belirleme, genel bir program oluşturma yönünde önemli bir mesafe alamadılar. Ayrıca çevre hareketinde Aliağa, Gökova ve Çernobil gibi önemli olaylar sırasında görülen hareketlilik de 1990'lı yılların ortalarına doğru bir azalma sürecine girdi ve çevre sorunlarına ilişkin genel bir politikanın gerekliliği kendisini iyice hissettirmeye başladı. Çevre sorunlarına duyarlılık konusundaki bu gelişmede, aynı zamanda, çevre konusunun toplumda genel bir kabul görmesinin, bireylerin, politikacıların ve yöneticilerin çevrenin önemine ilişkin olarak aynı düşüncede birleşmelerinin ve genelde konunun tüm siyasi partilerin, resmi yöneticilerin ve kamuoyunun gündemine girerek "popülarize" olmasının rolü büyüktü.

Son on yılda çevreyi ve doğal de-

gerleri korumanın gerekliliği yönündeki düşüncelerin ve çevre kirlenmesinin yarattığı sorunlardan duyulan kaygıların toplumun en geniş kesimine yayılmasına karşılık bu yıllar çevre kirliliğinin ve tahribatının olanca hızıyla sürdüğü yıllar oldu. Türkiye'de yalnızca kâr amacına dayalı olarak kurulan sanayilerin, yeterli denetimin olmayışının da etkisiyle, çevre kirliliği yaratacak biçimde üretimlerini sürdürmeleri, hızlı kentleşme ve motorlu araç sayısındaki artış gibi nedenler sonuçta denizlerin, nehirlerin, göllerin, yeraltı sularının, toprağın ve havanın önemli ölçüde kirlenmesi sonucunu doğurdu. Ayrıca tarım alanlarının kötü kullanımı ve ormanların hızla azalması nedeniyle erozyon ve verimli toprakların kaybı önemli boyutlara ulaştı. Bu kirliliğin ve tahribatın alarm verici boyutlara ulaşmasıyla sanayileşmenin ve refahın topluma maliyeti konusunun giderek gündeme gelmeye başladığı görüldü. Böylece 1960'lı yıllardan bu yana yüksek düzeylerde seyreden kalkınmanın ve hızlı kentleşmenin bu hızla sürdürülmesi durumunda gelişmiş ülkelerin tüketim ve üretim düzeyine ulaşıncaya kadar çevrenin tümüyle elden gidebileceği, ancak Türkiye'nin bu noktaya gelmeden çevrenin korunması için hâlâ yapabileceği şeylerin de olduğu ifade edilmeye başlandı.

Türkiye'nin isteği üzerine OECD tarafından hazırlanan Türkiye Çevre Raporu Mayıs 1993'te yayınlandı. Raporda Türkiye ekonomisindeki çarpıklık ve kötü durumun çevre kaynaklarını olumsuz etkilediği belirtiliyordu. Raporda nüfus artış hızı, göç hareketi, altyapı eksiklikleri, konut ve yeşil alan yetersizliği, ödemeler dengesindeki bozukluklar, dış borçlar, işsizlik, KİT'ler, enerji ihtiyacı, doğal kaynakları kullanım yolları ve yüksek tutulan ekonomik büyüme hızı, çevre kirletici faaliyetlerin artmasındaki faktörler olarak sıralanıyordu.

Son on yıldaki gelişmeler, 1982 Anayasası'nda çevre ile ilgili hükmün yer almasına ve 1983 yılında Çevre Yasası'nın, sonraki yıllarda ise çevre ile ilgili yönetmelik ve tüzüklerin çıkarılmasına rağmen, çevre sorunlarının artmasının önlenemediğini gösterdi. Burada devletin bu yasaları uygulamada yeterince titiz davranmamasının yanısıra çevre hareketinin yönetim üzerinde yeterli bir kamuoyu baskısı oluşturamamasının da rolü vardı.

TBMM'de kurulan Çevre Araştırma Komisyonu'nun raporu 1990 sonunda yayınlandı. Raporda yer alan bir Çevre Bakanlığı kurulması yönündeki öneri sonrası 1991 yılında bir Çevre Bakanlığı kuruldu. İlk Çevre Bakanı aynı zamanda komisyonun da başkanı olan Ali Talip Özdemir oldu. Çevre Bakanlığı Eylül 1991'de 1. Çevre Şurası'nı gerçekleştirdi.

Çernobil ve yankıları

26 Nisan 1986 günü Çernobil'deki nükleer santralın 4 numaralı reaktöründe meydana gelen arıza, tarihin en büyük nükleer kazası ile sonuçlandı. Kiev'in 200 km. kuzeyinde bulunan Çernobil'de meydana gelen, tarihin bu en büyük teknolojik kazası sırasında çevreye yayılan radyoaktif bulutlar Orta ve Doğu Avrupa'nın yanı sıra Türkiye'nin özellikle Marmara ve Karadeniz bölgelerini de etkiledi.

Türkiye'de elde edilen süt ürünleri radyasyonla kirlenmiş otlaklar nedeniyle içilemez duruma gelirken, tarımsal ürünlerden sebze ve meyveler, çay ve fındık da önemli ölçüde kirlendi. Türkiye Atom Enerjisi Komisyonu (TAEK) tarafından yapılan ölçümlerde radyoaktif kirliliğin saptanmasına rağmen o dönemdeki yetkililerin deyişiyle "bir panik olmasını önlemek amacıyla" bu durum kamuoyundan saklandı. Başta dönemin Cunhurbaşkanı Kenan Evren, Başbakanı Turgut Özal, TAEK Başkanı Ah-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Çevre gönüllüleri, çevre sorunlarını yalnızca eleştirmekle kalmadılar, "müdahil" de oldular. Özellikle Ege bölgesinde, plaj-kumsal temizlikleri 80'lerde başlayan bir gelenek olarak dikkat çekti.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Sanayi ve Ticaret Bakanı Cahit Aral'ın meşhur çay içme sahnesi. Çernobil faciasının ardından başlayan radyasyonlu çay tartışmalarına Kenan Evren de "Çay marul gibi yenmez ki..." sözleriyle renk katmıştı.

met Yüksel Özemre ve Sanayi ve Ticaret Bakanı Cahit Aral olmak üzere tüm yetkililer, yapılan ölçümlerde çayda 89 bin bekerel gibi çok yüksek düzeyde kirlilik olduğunun belirlenmesine rağmen, bu konuda halka yanlış bilgi vererek tehlikeyi gizlemeye çalıştılar. Daha da vahimi bazı yetkililer, Batı Avrupa ülkelerinde görüldüğü gibi halkı uyarmaları gerektiği halde, "hiçbir tehlikenin olmadığını" söyleyerek, televizyonlara çıkıp çayı içtikten sonra "radyasyonun azı sağlığa yararlıdır" diyerek adeta halkın sağlığıyla oynama yoluna gittiler.

Yetkililer bununla yetinmeyerek bilim adamları tarafından yapılan ölçümlerin kamuoyuna duyurulmasını da engelleme yoluna gittiler. YÖK, üniversitelere gönderdiği bir yazı ile yapılan ölçümlerin yayınlanması için çaba harcayanlara karşı önlem alınmasını isteyerek araştırma sonuçlarının halka iletilmesini yasakladı. Bu sırada bazı yetkililerin kendi içtikleri çaydaki radyasyonu ölçtürerek temiz olduğunu güvence altına aldıkları ve Ankara'daki büyükelçiliklere radyasyonlu gıdalar konusunda uyarı yazıları gönderdikleri ortaya çıktı.

Almanya'ya gönderilen çay ve fındıkta yüksek düzeyde radyasyon olduğunun belirlenmesinden sonra Batı Avrupa ülkeleri Türkiye'den yaptıkları ithalatı durdurdular. Türkiye'de ise birkaç yıl boyunca kirlenmiş çayların temiz çaylara karıştırılarak halka içirildiği bir süre sonra ortaya çıktı.

Çernobil olayı sırasında yaşananlar 12 Eylül'ün siyasetteki etkilerinin henüz ortadan kalkmamış olduğu 1986 ve 1987 yıllarında Türkiye'de, tıpkı eski Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, baskıcı bir yönetim altında, halkın sağlığının hiçe sayılarak bir avuç yöneticinin "halk için en iyi olanı" yaptığını gösteren bir örnekti. Ancak toplum üzerindeki baskıların bir ölçüde azalmasından sonra 1992 yılında, olaydan altı yıl sonra Cahit Aral'ın yaptığı bir açıklama ile konu kamuoyunda geniş yankı buldu. Aral halkın paniğe kapılmaması için yapılan ölçüm sonuçlarını açıklamadıklarını belirttikten sonra bir ikinci gaf daha yaparak "bize radyasyon gönderen Sovyetler Birliği'ne kirlenmiş fındıkları ihraç ettik ve bundan üzüntü duymuyorum" dedi.

Bu açıklamalardan sonra siyasal partiler, sendikalar, dernekler, meslek kuruluşları ve bilim adamları konuyu tartışmaya açtılar ve dönemin yöneticileri hakkında suç duyurusunda bulundular. Sonunda bu girişimlerden hiçbir sonuç çıkmasa da Türkiye'de devlet-toplum ilişkilerinin durumunu ortaya koyan Çernobil felaketi, toplumda çevreye karşı duyarlılığın yükselmesinde son on yılın en önemli olayı olarak tarihe geçti.

Çernobil'in verdiği zararların tartışılması 1994 yılının sonlarına gelindiğinde hâlâ bitmemişti. Radyasyon kirliliğine maruz kalan 1986 ürünü çayların, toplumdaki tepkiler nedeniyle temiz çaylara karıştırılamayan bölümü uzun süre kamuoyunun gündeminde kaldı. TAEK tarafından sağlık açısından tehlikeli boyutta radyasyon içerdiği için çay fabrikalarında ve depolarda koruma altına alınan 58 bin ton çay, önce 1989 yılında yakılarak imha edilmek istendi. TAEK tarafından verilen olumlu rapora rağmen bu çaylardaki radyasyonun yeraltı sularına karışacağı endişesiyle kamuoyunda ortaya çıkan tepkiler üzerine bundan vazgeçilerek Ankara Elmadağ'da ve Küçükçekmece Gölü civarında gömülmesi gündeme geldi. Daha sonra, imha edilen 44 bin ton çaydan geriye kalan bölümün de toprağa gömülerek imha edilmesi kararlaştırıldı.

Öte yandan DYP-SHP Hükümeti 1970'li yıllardan beri kurulması için çalışılan nükleer santralın hazırlıklarını sürdürdü. Santralın kuruluş yeri için 1970'li yılların sonunda kararlaştırılan Silifke-Akkuyu'nun yanı sıra Zonguldak ve Sinop da gündeme geldi. Projeyi savunan yetkililer 2010 yılına kadar 185 hidrolik ve

termik santralın yanı sıra her biri 1066 megawatt gücünde iki nükleer santrala ihtiyaç duyulacağını belirterek santralların yapımını haklı gösterme çabasına girişti. Nükleer santrallar kurma girişimleri 1993 ve 1994 yıllarında çevrecilerin yoğun protesto eylemleri ile karşılaştı. Ancak 1994 yılının sonlarına gelindiğinde, nükleer santral karşıtı hareketlerin yanı sıra, bir ölçüde Çernobil'in kamuoyunda yarattığı endişelerin de katkısıyla nükleer santral projesi yaşama geçirilememiş durumdaydı.

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Gökova'da inşa edilen termik santral, inşaat öncesinde ve inşaat sırasında özetle, 1984 yılında günümüze kadar çevrecilerin yoğun protesto eylemlerine hedef oldu. Devlet birçok söz verdi ama hemen hiçbirini tutmadı.

Termik santrallar

12 Eylül döneminin koşullarında çevrecilerle yöneticiler arasındaki mücadelenin ilk perdesi, Gökova Termik Santralı'nın yapımı sırasında oynandı. Gökova'da TEK tarafından yapılması planlanan termik santrala karşı çevreciler 1984-1985 yıllarında yoğun bir kampanya yürüttüler. Gökova Körfezi kıyısında, Türkevleri bölgesinde yapılacak santralın bölgenin doğal güzelliğini, tarımını ve turizm değerini yok edeceğini söyleyen bölge halkı, çevreciler ve meslek kuruluşları santralın yerinin yanlış olduğunu belirterek değiştirilmesi amacıyla 1984 yılında geniş bir kampanya başlattılar.

Danıştay'a açılan dava 1986 yılında sonuçlandı. Verilen kararda yönetimin yer seçimi konusunda tercih hakkı olduğu belirtiliyordu ve böylece santralın inşası için hiçbir engel kalmamış oldu. Gökova davası, çevrecilerin o günün koşullarında yürüttükleri yoğun bir kampanyaya rağmen kaybettikleri ilk büyük mücadele olması bakımından önem taşıyordu. Gökova'ya ilişkin olarak yapılan tartışmalarda ilk kez doğal değerlerin korunması yaygın biçimde gündeme geldi ve kamuoyundaki çevre duyarlılığı belli bir düzeye ulaşmış oldu. Olayın ilginç yönü, santralın en güçlü destekleyicilerinden olan, dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in görev süresini tamamladıktan sonra, "yöreyi gezdim ve gerçekten santralin yerinin yanlış olduğunu, doğayı mahvedeceğini anladım" demesiydi.

1994 yılına gelindiğinde Gökova Santralı konusu hâlâ bir çözüme kavuşmamıştı. 1991 yılında göreve gelen DYP-SHP koalisyon hükümetinin, her iki partinin seçim öncesinde verdikleri sözlere uygun olarak, santralın işletilmeyeceğini açıklaması üzerine kamuoyunda bir umut doğdu. Bu arada santralın daha içerilere, çevreye daha az zarar verecek bir bölgeye taşınması da gündemdeydi. Ancak 1993 yılında yapımı tamamlanan Gökova Termik Santralı'nın deneme üretimine başlaması ve bir yıllık kömür ihalesinin açılması kuşku doğuran gelişmeler oldu. Gökova Santralı'nın üretime başlamaması için yoğun protesto eylemleri 1990'lı yıllarda sürdü.

ANAP döneminde Aliağa bölgesinde kurulması planlanan Aliağa Termik Santralı, Türkiye'de son on yıla damgasını vuran çevre hareketlerinin en önemlilerinden birisinin ortaya çıkmasına neden oldu. ANAP Hükümeti döneminde, serbest bölgeye kurulacağı ve Avustralya'dan ithal edilecek kömürle çalışacağı belirtilen santrala karşı çevreciler geniş bir protesto kampanyası yürüttüler. Aliağa bölgesi 6 Mayıs 1990'da Türkiye tarihinin en büyük çevreci gösterisine sahne oldu. Bölgedeki belediyelerin, meslek örgütlerinin, bölge halkının, siyasi partilerin ve her yerden gelen çevrecilerin oluşturduğu 50 bine yakın kişi İzmir'den Aliağa'ya kadar bir insan zinciri oluşturdu.

Bu arada İzmir milletvekili Kemal Anadol'un başvurusu üzerine Danıştay, Aliağa Termik Santralı'nın yapımı konusunda Çevresel Etki Değerlendirilmesi yapılmadığı gerekçesiyle 10. kez yürütmeyi durdurma kararı

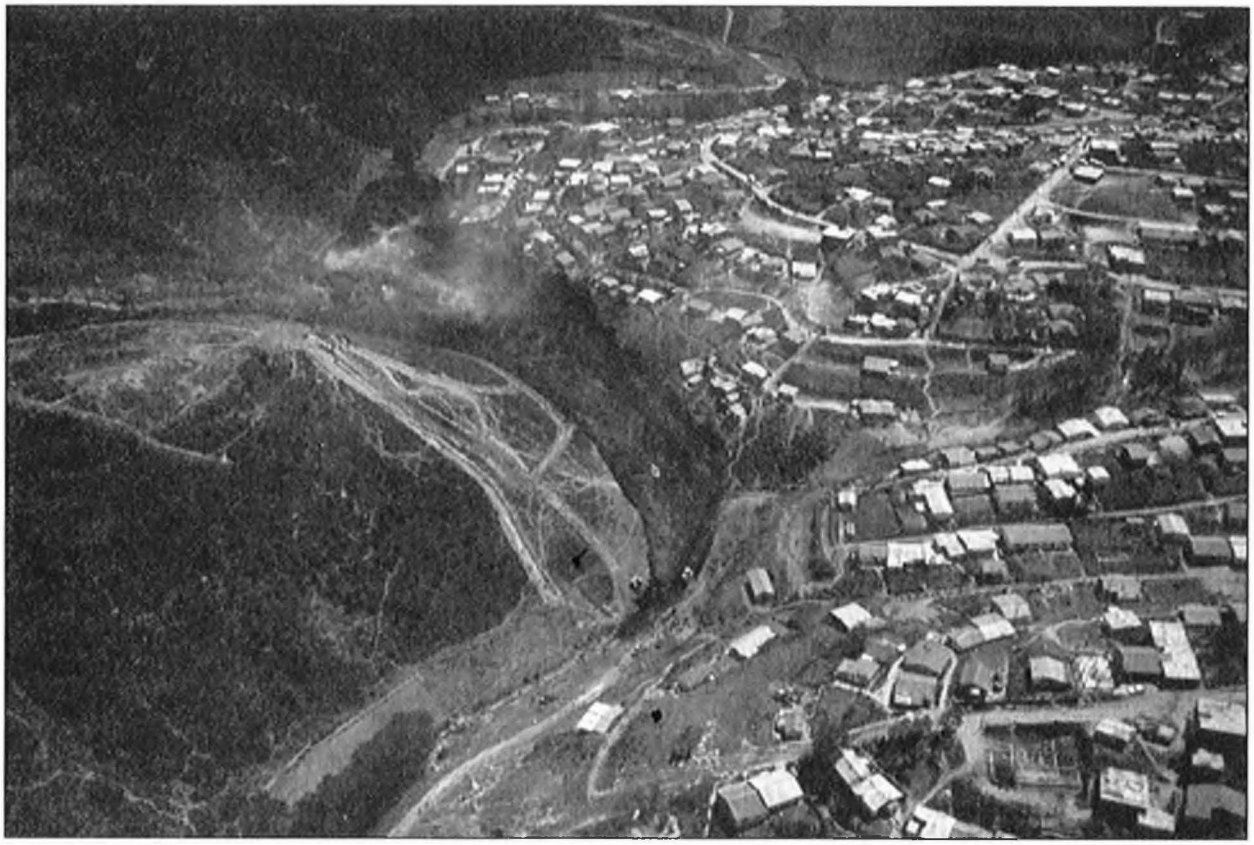

ABC ARŞİVİ

Ümraniye Çöplüğü'nde meydana gelen "ölümlü" patlama, devletin ve belediyelerin çevre konusundaki "ortak zihniyet"lerine karşı bir "tepki patlaması"na da yol açtı. Belediyeler Ümraniye'deki facianın ardından yeni çöp alanlarını ancak polis zoruyla açabildiler.

verdi. Daha önce verilen yürütmeyi durdurma kararlarına uymayan hükümet nihayet 10. kararı zorla da olsa uygulamak zorunda kaldı. Danıştay'ın bu kararının gerekçesinde, "ekoloji ulusal çıkarların üzerindedir" görüşüne yer vermesi Türkiye'de yargının çevre konusuna bakış açısının Gökova davasından beri değiştiğini göstermesi bakımından ilginçti. Kararın gerekçesinde, ayrıca, Aliağa bölgesinde çok sayıda tesisin bulunduğuna dikkat çekilerek bölgedeki çevre kirliliğinin had safhada olduğu belirtiliyordu. Böylece Türkiye'de çevre hareketi, yönetimin başına buyruk uygulamalarına karşı, 1984'teki yenilgiden sonra önemli bir zafer kazanmış oldu.

Adana'nın Yumurtalık Serbest Bölgesi'ne kurulması planlanan ve yine Avustralya'dan ithal edilecek kömürle çalışacak termik santraldan ise, Türkiye'nin imzaladığı uluslararası anlaşma ve protokollere aykırı olduğu gerekçesiyle 1992'de vazgeçildi. 1992'de üretime geçen Bursa-Orhaneli Termik Santralı'nın bacasında arıtma ünitesi olmadan çalıştırılmasına karşı çıkan çevreci örgütlerin ve meslek kuruluşlarının açtıkları davalar sonucunda iki kez yürütmeyi durdurma kararı verildi. Bu arada Dünya Bankası'ndan alınan kredilerle termik santralların bacalarına desülfürizasyon ünitesi takınak için çalışmalar başlatıldı.

Hava kirliliği

Türkiye'de çevredeki tahribatın kamuoyunun gündemine gelmesini sağlayan en önemli gelişmelerden biri özellikle büyük kentlerde yaşanan hava kirliliği oldu. 1980'li yılların sonlarından başlayarak artık tehlike sınırlarını aşan ve birçok kentte yöneticilerin bile alarm vermesine yol açan hava kirliliği birçok kişiyi doğrudan etkilemesi nedeniyle en önemli çevre sorunu durumuna geldi. 1980'li yılların başlarında havası kirli kent olarak yalnızca Ankara gündemdeyken hızlı ve plansız kentleşme, ısınma amacıyla kötü kaliteli yakıt kullanımı ve özellikle de taşıtların egzoz gazları nedeniyle hava kir-

liliği hemen hemen tüm kentler için önemli bir çevre sorunu boyutlarına ulaştı. Dokuz Eylül Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Aysel Müezzinoğlu'nun yaptığı araştırmalara göre büyük kentlerdeki azot oksit kirliliğinin % 82'si ve karbon monoksit kirliliğinin % 92'si taşıt araçlarından kaynaklanıyordu. Türkiye motorlu taşıt sayısındaki beş yılda iki katlık artış hızıyla dünyada Tayvan'dan sonra motorlu taşıt artış hızı açısından ikinci sırayı alıyordu. Ayrıca Türkiye'de üretim maliyetlerini ve dolayısıyla satış fiyatını artıracağı ve talebi azaltacağı gerekçesiyle araçlara katalitik konventör takılması uygulamasına geçilmemesi de hava kirliliğinin insan yaşamını tehdit edici boyutlara varmasında etkendi. Birçok Avrupa ülkesinde yaygın kullanıma sokulan kurşunsuz benzinin tüketiminin devlet tarafından sübvansiyon yoluyla özendirilmemesi de, havadaki ve yeraltı sularındaki kurşun kirliliğini artırıyordu. 1992 yılında yalnızca 20 bin ton kurşunsuz benzin üretimi yapıldı ve bu oran toplam tüketimin % 0.03'ünü oluşturdu. A.B.D.'de bu oran % 99, Avrupa'da ise % 70'lerdeydi. 1994 yılında ise kurşunsuz benzin üretimi toplam üretimin % 2-3'ü düzeyindeydi ve bunun da önemli bir bölümü turistler tarafından tüketiliyordu.

1994 yılında araçların egzoz gazlarının ölçülmesi için muayene istasyonları kurularak işletmeye açıldı. Ancak bu istasyonlarda yapılan ölçümlerde araçların çok az bir bölümünün trafiğe çıkmaya engel olacak ölçüde kirli egzoz gazı çıkardığı belirleniyor ve yapılan ölçümlerin hava kirliliğinin azaltılmasında fazla etkili olamadığı görülüyordu.

Kentlerdeki hava kirliliği, 1989 Ocak ayında Bursa'da hava kirliliğinin olağanüstü boyutlara varması ile tehlike sinyalleri verdi. Bu kentte yapılan ölçümlerde Dünya Sağlık Örgütü'nün 70 mikrogram/m^3 olarak belirlediği partikül madde ve 125 mikrogramı/m^3 olarak belirlediği kükürt dioksit üst sınırlarının kat kat aşıldığı ve kükürt dioksit oranının 1.800'e, partikül madde oranının ise 600'e ulaştığı belirlendi. DİE'nin hazırladığı istatistiklere göre Türkiye'de havası en kirli kentler Yatağan (Muğla), İstanbul, Erzurum, Ağrı, Konya, Nevşehir, Diyarbakır, Sivas, Kütahya, İzmir, Kırıkkale, Kahramanmaraş, Van, Bozüyük, Bayburt, Bursa, Erzincan, Kayseri, Zonguldak, Karabük, Eskişehir, Adıyaman, Balıkesir, Karaman, Kırıkkale, Samsun ve Ordu'ydu. Hava kirliliği Türkiye'de yalnızca kükürtdioksit ve partikül madde olarak ölçülüyordu. Gerçekte hava kirliliği yaratan diğer maddelerin ve özellikle de yazın güneş ışınlarıyla birleşerek ozon gazının oluşumuna neden olan azot oksitlerin ölçülmesi durumunda hava kirliliğinin bilinen düzeyinin çok üzerinde olacağını uzmanlar belirtiyordu. 1994-95 kış aylarında İstanbul'da hava kirliliği, hemen her gün ve birçok kentte yüksek düzeylerde seyretti ve konunun medyada geniş biçimde yer almasıyla geniş bir tartışmanın başlamasına neden oldu. 1993 yılında Çevre Bakanlığı ile Otomotiv Sanayicileri Derneği arasında imzalanan protokole göre 2000 yılından sonra üretilecek ve ithal edilecek tüm araçlar katalitik konvektörlü olacaktı. Bu anlaşma, yürürlüğe girmesi durumunda, motorlu araçlardan kaynaklanan hava kirliliğinin önlenmesi için önemli bir gelişme olacaktı.

1990'lı yıllarda Ankara, Bursa, İstanbul, Konya, Kütahya, İzmit, Erzurum, Isparta ve Kütahya'da hava kirliliğinin tehlike boyutlarını da aşması üzerine alarm verildi ve önlemler uygulamaya konuldu. 1989 yılında Bandırma Gübre Fabrikası'nda meydana gelen asit kaçağı nedeniyle çevre halkı önemli bir hava kirliliği olayı yaşadı. 1990 yılında Afşin-Elbistan Termik Santralı'ndaki bir arıza nedeniyle bacalardan çıkan tonlarca külün çevreye yayılmasıyla bölge halkı zararlı maddelere maruz kaldı. Aynı yıl Yatağan'daki termik santral-

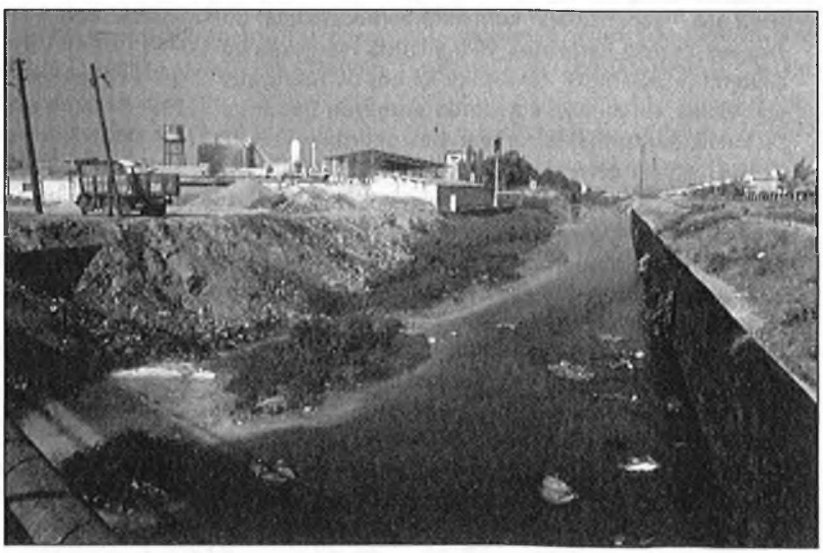

İLETİŞİM ARŞİVİ

İzmir Körfezi'ne akan derelerin kirliliği, doğrudan Körfez'e boşaltılan pisliklerle birleşince, İzmir Körfezi kolay kolay eski haline dönemeyecek hale geldi.

da ortaya çıkan arıza da kül yağmurlarına neden oldu.

1992 yılında Aliağa'daki gemi söküm tesislerindeki patlamada yedi işçinin ölmesiyle, eski gemilerin sökülmesi sırasında havaya yayılan asbest maddesinin işçiler ve çevre halkı için yarattığı akciğer kanseri tehlikesi gündeme geldi. Tüm bunlara rağmen tesislerin faaliyetlerini sürdürmesi bölge belediyelerinin ve çevre halkının yoğun tepkisiyle karşılaştı. Bu arada Çevre Bakanı Doğancan Akyürek'in asbest tozlarının zararlı olmadığını iddia ederek tozları eline ve yüzüne sürmesi bu konudaki duyarsızlığı ve bilgisizliği ortaya koyan bir örnekti.

Aynı yıl, armatör Kahraman Sadıkoğlu'nun onarılmak üzere İstanbul'a getirdiği United States adlı gemi, onarımda çalışacak işçilerin sendikalarının ve çevreci örgütlerin yoğun tepkisiyle karşılaştı. Yeşil Barış Örgütü'nün de Türkiye'de sökülmesine karşı çıktığı ve A.B.D.'ye gönderilerek orada asbestten temizlenmesini istediği gemi, İstanbul Valiliği'nin sökülme izni vermemesi sonucunda Ukrayna'nın Sivastopol tersanelerinde onarıldı.

Hava kirliliği konusunda umut veren bir diğer gelişme de bazı kentlerde doğal gaza geçilmesi oldu. İlk aşamada Ankara, İstanbul, Bursa ve Eskişehir'de ısınmada doğal gaz kullanımına geçilmesiyle kömür ve odunla ısınmadan kaynaklanan hava kirliliğinin bir ölçüde azaltılması umudu doğdu. Ancak doğal gazın kentlerin her yerine ulaştırılamamasının yanı sıra, kentlerdeki nüfus artışı ve hep-

Türkiye'de çevreci hareket

AKIN ATAUZ-TANIL BORA

Türkiye'de 1980'lerde serpilen çevreci hareket, çok parçalı, pek çoğu belirli konu veya yerelliklerle sınırlı, yapmaktan/eylemden çok söze ve protestoya dayalı bir yapı oluşturdu. Çevreci girişimler, gerek yerleşik düzen tarafından gerekse muhalif bakış açısından, Batı dünyasında yeşil hareketin kazandığı popülerlikten esinlenen taklitçi gayretler olarak damgalandılar. Bu izlenimi yıkacak özgün bir bilgi, yaklaşım ve deney birikimini de ancak sınırlı bir düzeyde yaratabildiler. Ütopyacı bakış ve eleştiri ile somut alternatifler tasarlama arasındaki dengeyi kurmakta zorluk çektiler. Bu zaafları, çevreci hareketin, 90'lı yıllarda medyanın ve devletin popülerleşen çevreciliği içi boş ve resmiyetçi bir şekilde kullanması karşısında erimeyen bağımsız bir kimlik oluşturmakta zorlanmasını getirdi.

Türkiye'deki çevreci hareketi kabaca "çevre korumacılar" ve "yeşiller" diye ikiye ayırabiliriz. Çevre korumacı yaklaşım, kapitalist sanayi uygarlığına köklü bir eleştiri getirmeksizin, çevreye ve doğaya verilen zararları asgariye indirmeye dönük, çoğunlukla teknik nitelikli çalışmalara yönelmiştir. Yeşil ideoloji/hareket ise, kapitalist sanayi uygarlığını bir sistem ve felsefe olarak reddetmiş; doğa ve çevre koruma sorununu insanın toplumsal yabancılaşması, kapitalist sömürü gibi sorunlarla birlikte ele almıştır. Aslında bu iki yaklaşım etrafında oluşan grupların, çevreci hareketin iki kolundan öte, iki ayrı hareketi teşkil ettiklerini söylemek daha doğru olacaktır.

Çevre korumacı yaklaşımı benimseyen kuruluşlar arasında 1980'lerin ikinci yarısından sonra büyük bir artış oldu. Bu kuruluşlar "politikaüstü" bir konumu benimsemişlerdir. Türkiye Çevre Vakfı, Türkiye Tabiatını Koruma Derneği, Doğal Hayatı Koruma Derneği ve Çevre ve Kültür Değerlerini Koruma Vakfı (Çekül), Çevre Koruma ve Ambalaj Atıkları Değerlendirme Vakfı (Çevko) bu nitelikteki kuruluşlar arasında önde gelenlerdir. Doğal Hayatı Koruma Derneği, özellikle türlerin korunması alanında teknik ve bilimsel anlamda ciddi projeleriyle dikkat çekmiştir. ÇEVKO türden kuruluşlar "yeşil" veya radikal çevreci yaklaşımı benimseyenlerce bizzat çevre korumasını ticari bir faaliyete dönüştürdükleri veya sistem adına "çevreci" bir vitrin oluşturarak tahribatın esas kaynaklarını gizledikleri doğrultusunda eleştirilere muhatap oldular.

Yeşil veya radikal çevreci akım, 1980'lerin başlarından itibaren büyük şehir merkezli bazı dergiler ve gençlik çevreleri etrafında biçimlendi. Bu akım içinde, yeşil hareketi sosyalizmi tazelemek için bir imkan olarak değerlendirenlerden, onu anarşist felsefeyle, "insan-merkezci" ideolojinin eleştirisiyle, ekolojist bakış açısıyla ve liberal bir fikriyatla birleştirenlere dek geniş bir yelpaze yeralmıştır. İzmir'de SOS Akdeniz grubu, İstanbul'da 90'larda kentsel çevreye ilişkin geniş bir konu kataloğuyla ilgilenen SOS İstanbul Grubu, 1993'den beri zahmetli bir faaliyet gösteren Nükleer Karşıtı Platform ve Dünya Dostları Derneği 1980'den sonra adı anılan yeşil eğilimli gruplardır. Bu grupların çoğu zaman karşı dayanıklı olmayan inisyatif grupları niteliğindedir. 1980'lerin ikinci yarısında yeşil hareketi bir siyasal parti çatısı altında toplamaya dönük çabalar da oldu. 1988'de kurulan Yeşiller Partisi, iç çekişmeler ve etkin bir eylemlilik yaratamama gibi zaafları kronikleşmişken yasal prosedürü yerine getirmediğinden ötürü 1994 Nisan'ında Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır.

sinden önemlisi mevcut motorlu araç sayılarının çokluğu ve bu sayının 5-6 yılda iki katına çıkması, hava kirliliğinin gelecekte de daha büyük bir sorun olacağını gösteriyordu.

Deniz, göl ve akarsu kirliliği

Türkiye'de denizlerdeki kirlilik, bu kirlilikten ölen balıkların kıyılara vurması, denizlerin girilemeyecek duruma gelmesi ve avlanan balık miktarında yaşanan hızlı düşüş ile gündeme geldi. 1989'da Marmara Denizi'nde oksijen azalması nedeniyle çok sayıda balığın kıyılara vurmasıyla balık tüketimi üç gün boyunca yasaklandı. 1994 yılında ise Sakarya nehri üzerindeki sanayi tesislerinin atıklarını arıtma yapmadan nehre vermeleri nedeniyle yoğun balık ölümleri yaşandı. 1991 yılında Çorlu'nun Kastro Koyu'nda denize giren 500 kişide koydaki kirlilikten dolayı cilt hastalıkları ortaya çıktı. Adıyaman'da baraj gölünden Yeni Samsat'a içme suyu verilmesinden sonra, çeşitli bulaşıcı hastalıklarda artış gözlendi. Aynı yıl Foça açıklarında bir tankerden yayılan petrol tabakası çevre kirliliği yarattı. 1990 yılında Türkiye'de birçok ırmakta görülen su kirliliği Tunca Irmağı'nda balıkların ölmesine neden oldu. Trakya'daki Ergene Su Havzası'nın kirlenmesi ve su kaynaklarının kuraklık nedeniyle kuruması bölgede tarımsal üretimi tehdit edici boyutlara vardı. Kuraklığın 1994 yaz aylarında tekrarlaması ile tarımsal üretim azalışı ve su kirliliği olayı bir kez daha gündeme geldi.

1991 yılının Kasım ayında İstanbul Boğazı'nda çok büyük bir çevre felaketi yaşandı. Filipin bandıralı Madonna Lili adlı gemiyle çarpışan Rubinion-18 adlı Lübnan bandıralı gemiden denize dökülen 960 ton ağırlığında 21 bin koyunun denizde ayrışması sonucunda önemli bir kirlilik yaşanacağı uzmanlar tarafından belirtildi. Batık geminin çıkarılamaması sonucunda, "mutlak bir çevre felaketinin" yaşanacağını belirten uzmanlar, bunun denizdeki oksijeni yok edeceğini söylüyorlardı.

ABC ARŞİVİ

Greenpeace'in dünyanın çeşitli bölgelerindeki eylemleri zaman zaman Türkiye'ye de uzandı. Armatör Kahraman Sadıkoğlu'nun asbestli gemi onarımı işinin bozulmasında Greenpeace de rol oynadı.

1988 yılı yaz aylarında Karadeniz kıyılarına vuran çok sayıda zehirli atık yüklü variller önemli bir çevre kirliliği sorunu yarattı. İki İtalyan firması tarafından önce Romanya'ya, sonra da Türkiye'ye gönderildiği ve gemiden atıldığı belirlenen 340 varil Samsun, Ordu, Trabzon, Sinop ve Giresun kıyılarına vurduktan sonra toplandı. Yeşil Barış Örgütü Karadeniz kıyılarına bırakılan varillerdeki atıkların Türkiye kıyılarında 100 yıl boyunca çevre kirliliği yaratmaya devam edeceğini belirtti. Örgütün hazırladığı rapora göre Türkiye'nin AT'ye girmesine kolaylık gösterilmesi karşılığında zehirli varillerle ilgili soruşturmanın durdurulması konusunda İtalya ve Türkiye gizli bir anlaşma yaptılar.

Çevre Yasası'nda çıkarılması hükme bağlanan Tehlikeli Atıklar ve Kimyasallar ile ilgili yönetmeliğin bir türlü çıkarılamaması ve yöneticilerin duyarsızlığı, Türkiye'nin bir zehirli çöp deposu durumuna gelmesi tehlikesini doğurdu. 1988 yılında Almanya'dan sanayi artığı zehirli çöpler Isparta'daki Göltaş çimento fabrikasında yakılmak üzere ithal edildi. İzmir'deki bir akü fabrikası ise hurda ve kullanılmış akü ithal etti. Katı yakıt adı altında ithal edilen bu çöplerde metaller, parçalar ve PCB adlı kanserojen maddenin olduğu ODTÜ tarafından yapılan araştırmada belirlendi. 1988 yılında Alman bandıralı Petersberg adlı gemi ile getirilmek istenen radyasyonlu çöpler, kamuoyunun ve basının baskısı sonucunda Türkiye kıyılarına dökülmeden geri gönderildi.

Devlet Bakanlığı tarafından hazırlanan Türkiye'nin Kıyıları Envanteri'ne göre denizlerdeki kirlenme, özellikle kanalizasyon ve sanayi atıkları nedeniyle hızla artıyordu. Bu rapora göre Türkiye'de deniz kirliliği-

ABC ARŞİVİ

İçme suyu havzasına inşa edilen Hezarfen Havaalanı çevreci eylemlerin yanısıra İstanbul Belediyesi "liberal" gazeteciler çelişkisine de neden oldu.

nin en fazla olduğu iller şöyle sıralanıyordu:

Adana, Antalya, Artvin, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Edirne, Giresun, Hatay, Mersin, İstanbul, İzmir, Ordu, Samsun, Sinop, Tekirdağ, Trabzon ve Zonguldak.

ODTÜ Deniz Bilimleri Enstitüsü'nün 1991 yılında yaptığı bir araştırmada Türkiye'deki denizlerden Marmara'nın "en kirli", Karadeniz'in "oldukça kirli" ve Akdeniz'in ise "henüz tam kirlenmemiş" olduğu belirtildi. Aynı raporda Marmara ve Karadeniz'deki kirliliğin, esas olarak, arıtma yapılmadan denize verilen sanayi ve evsel atıklardan, Akdeniz'deki kirliliğin ise daha çok hızla artan tankerlerden ve yatlardan boşaltılan atıklardan kaynaklandığı ortaya konuyordu.

Türkiye Çevre Sorunları Vakfı'nın yayınladığı Türkiye'nin Çevre Sorunları adlı araştırmada, Türkiye'de en fazla kirlenmiş göller şöyle sıralanıyordu:

Manyas, Sapanca, İznik, Apolyont, Akşehir, Eber, Karamık, Beyşehir, Burdur, Eğridir, Köyceğiz, Gölcük, Tuz, Van, Keban Baraj, Seyhan Baraj, Gala ve Mogan.

Aynı araştırmaya göre arasında kirliliğin en yoğun olduğu nehirler ise şunlardı:

Trakya Havzası'nda Ergene ve Meriç ırmakları, Marmara Bölgesi'nde özellikle sanayi kuruluşlarının atıklarını ve kentsel yerleşimlerin atık suları boşalttıkları Nilüfer Çayı, Emet ve Orhaneli Çayları, Ege Bölgesi'nde Gediz Irmağı, Nif Çayı, Küçük ve Büyük Menderes ırmakları, İç Anadolu Bölgesi'nde Ankara Çayı, Sakarya Irmağı ve Porsuk Çayı.

İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi Doç.Dr. Nurettin Meriç'in yaptığı ve 27 kıyı kentini kapsayan bir araştırmaya göre son 20 yılda denizlerdeki balık türü sayısı % 62 oranında azalmıştı. Özellikle deniz kirliliği ve kıyı dolgu çalışmaları nedeniyle 1962'de 1.087 olan deniz canlısı türü sayısı 1993'te 496'ya düşmüştü. Ayrıca 144 tür Akdeniz'in başka havzalarına göç etmiş ve 447 tür de yok olmuştu. Japon araştırma kuruluşu Techno Marine ile Dokuz Eylül Üniversitesi'nin ortaklaşa yürüttükleri bir araştırmada Akdeniz, Karadeniz, Ege ve Marmara'daki balık stoklarının % 60'ının tükenmiş olduğu ortaya çıktı.

İstanbul'da 1992 yılında açılan Hezarfen Havaalanı İstanbul'a su sağlayan Büyükçekmece Gölü'nün su toplama havzasını kirleteceği gerekçesiyle yoğun tepkilere neden oldu. İstanbul Büyükşehir Belediye ve çevre örgütleri tarafından Çevre Kanunu ve İSKİ'nin İçmesuyu Havzalarını Koruma Yönetmeliği'ne aykırı olarak inşa edildiği öne sürülen havaalanı, tüm girişimlere rağmen yıkılamadı. 1993 yılında havaalanını, Hava Kuvvetleri Komutanlığı'nın eğitim çalışmaları için kullanmak istemesiyle durum daha da karmaşık bir duruma geldi.

İstanbul'a içme suyu sağlayan barajların koruma alanları içindeki bölgelerde ortaya çıkan yapılaşma ve sanayi tesisleri yeraltı sularını önemli ölçüde tehdit edici boyutlara ulaştı. Bir milyondan fazla kişinin yerleştiği bu bölgelerde, ayrıca çeşitli büyüklüklerde 950 sanayi tesisinin olduğu uzmanlar tarafından belirtiliyordu. 1993 yılında sularında yüksek düzeyde amonyak saptanan Elmalı Baraj Gölü devreden çıkarılarak kapatıldı. Baraj gölündeki zehirin ozon kullanılarak 400 günde ancak temizlenebileceği hesaplanıyordu.

Üzerinden viyadükle Trans-Avrupa Karayolu geçen ve bu yüzden hızla kirlenen Büyükçekmece Gölü bu kez de Türkiye'nin ilk kez serbest bölgesi olan Çatalca Serbest Bölgesi'nin göl kenarına kurulma kararıyla daha büyük bir tehlikeyi yaşamak üzereyken, 1993 yılında İdare Mahkemesi bu kararın uygulanmasını durdurdu.

Eurogold adlı yabancı firmanın

Bergama'nın Ovacık köyü yakınlarında kurmak istediği altın çıkarma ve işletme tesisi çevreyi ve özellikle içme sularını kirleteceği gerekçesiyle çevre halkının, bölge belediyelerinin ve meslek kuruluşlarının yoğun tepkisine neden oldu. Siyanür kullanarak altın üretecek olan tesiste kullanılacak rezervin 8 yılda tükenecek olması, ama işleme sırasında çevreye yayılacak olan 240 ton siyanürün 50 yıl boyunca zarar vereceğinin hesaplanması, bu konudaki endişeleri arttırıyordu.

Bitkiler ve hayvanlar

Türkiye'deki doğa tahribatından bitki ve hayvanlar da paylarını aldılar ve türlerin sayısı ile popülasyonlarında azalmalar ortaya çıktı. Türkiye Tabiatını Koruma Derneği'nin 1989 yılında yayınladığı Türkiye'nin Tehlike Altındaki Nadir ve Endemik Bitkileri adlı araştırmanın sonuçlarına göre Türkiye'deki toplam 5.091 bitki türünden 12'si tükenmiş ve 106'sının sayısı iyice azalmıştı. Aynı araştırma 388 bitki türünün ise gerekli önlemlerin alınmaması durumunda yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu gösteriyordu. Bu bitkilerden tıp alanında da kullanılan cantiyan, kardelen, göl soğanı ve salep türleri yoğun söküm ve ihracat nedeniyle ortadan kalkma tehlikesi altındaydı.

TBMM tarafından hazırlanan Çevre Araştırma Komisyonu raporunda ise ticari amaçla doğadan sökülen bitkilerin varlığının tehlikeye düştüğü belirtildikten sonra, buna örnek olarak, 1950'de 18 ton olan yabani çiçek soğanı ihracatının 1980'lerin sonunda yılda 500 tona ulaşması gösteriliyordu. Hızlı söküm sonucunda yok olmasını önlemek için 1987 yılında yıllık ihracatı 8 milyon adetle sınırlandırılmış olan kardelen soğanı ihracatının 38 milyon adede yükselmiş olması tehlikenin boyutlarını gösteriyordu.

Doğal Hayatı Koruma Derneği'nin belirlemelerine göre 1991 yılında 30 milyon adet kardelen, 11 milyon adet eranthisin, 6 milyon adet leucokum ve 10 milyon adet anemonenin soğanı ihraç edilmişti. Almanya'nın Türkiye'den, bu soğanların ithalini yasaklaması ve diğer Batı Avrupa ülkelerinin de bu bitki soğanlarının yapay olarak üretilip ihracına başlanmasına kadar soğan ithalatına kota uygulayacaklarını açıklamaları üzerine, 1992 yılında doğal bitkilerin yapay üretimi için Bitki Koruma Projesi başlatıldı.

Doğal Hayatı Koruma Derneği yaptığı çalışmalar sonucunda, Türkiye'de bulunan kuş türlerinden 26'sının ve memeli türlerinden 21'inin soyunun tükenmek üzere olduğunu belirledi. Türkiye Tabiatını Koruma Derneği, Türkiye'de 118 kuş memeli türünden 28'inin, 420 kuş türünden 319'unun Orman Bakanlığı tarafından koruma altına alınmış olmasına rağmen, bunların hemen hemen hepsinin popülasyonlarında azalma görüldüğünü açıkladı. Dernek, yalnızca Akdeniz Bölgesi'nde yaşayabilen turaç, dağ horozu ve saz horozunun soyunun tükenmek üzere olduğuna dikkati çekti.

Doğadaki kirlenme ve özellikle de tarım ilacı kullanımı nedeniyle ortaya çıkan bitki ve hayvan sayısındaki azalma ile türlerin yok olma tehlikesinin en bilinen örneği kelaynak kuşları oldu. Urfa çevresinde yaşayan ve her yıl Birecik İlçesi'nden Mısır'ın Nil Deltası'na göç ederek kışı orada geçiren bu kuşların sayısının hızla azalması üzerine bunlar koruma altına alındı. Ancak Türkiye'de yetişen bu kelaynaklar son kez 1989 yılında göç ettiler ve bunlardan yalnızca üç tanesi geri döndü. Bu üç kuştan sonuncusu da eşinin ölümü üzerine yuvasını bozunca, göçmen kelaynak kuşları ortadan kalkmış oldu. Böylece temel göç dürtüsünü kuşaktan kuşağa aktaran kelaynaklar bundan sonra yalnızca kafeslerde barınmaya başladılar.

Avrupa'da soyu tükenmekte olan 36 memeli hayvan türünden 15'inin, 72 kuş türünden 46'sının, 47 sürün-

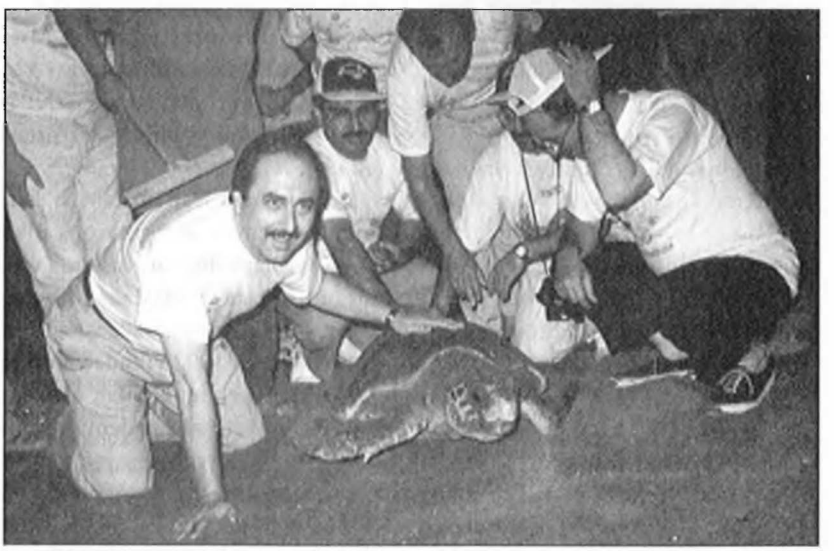

ABC ARŞİVİ

Caretta Caretta'ların korunması, çevre duyarlığı yaratma çabalarının karşılığını bulduğu konulardan biriydi. Kaplumbağaların sevimliliği de bunda etkendi belki.

ABC ARŞİVİ

Park Otel inşaatı "İstanbul silueti"nin ortasına konunca, Sözen döneminin belediyesi duruma müdahale etti. Otelin ruhsatını veren Dalan ve basındaki çevresi ise bu müdahaleyi dinazorluk olarak yorumladı.

gen türünden 18'inin ve 13 kurbağa türünden 5'inin Türkiye'de yaşaması, bu türlerin varlıklarını sürdürmek açısından doğal yaşamın korunmasının önemini ortaya koyuyordu. Türkiye'de soyu tükenmek üzere olan memeli türleri arasında bulunan Anadolu parsı, meyve yarasası, kunduz, oklu kirpi, ayı, arap tavşanı, çakal, tilki, su samuru, sırtlan, karaca, ceylan, dağ keçisi ve yaban koyunu bulunuyordu. Geyik, ala geyik, yaban kedisi, sülün, turaç, kelaynak, keklik ve çil keklik gibi yaban hayvanlarının sayısı çok azaldığı için artık av hayvanı üretme istasyonlarında üretiliyordu.

Bitki ve hayvan türlerinin ve sayılarının azalmasında en önemli etkenler, çevre kirliliği, kullanılan tarım ilaçları, doğal çevrenin yerleşim merkezi, yol ve sanayi tesisi yapmak için tahribi, hızlı söküm ve kesim ve en önemlisi sulak alanların kurutularak tarıma açılmasıydı. Doğal Hayatı Koruma Derneği'nin yaptığı araştırmalara göre, Türkiye'deki 78 önemli kuş alanından 61'i sulak alan kapsamına giriyordu ve bunlardan 54'ünde herhangi bir koruma uygulanmıyordu. Bunlara en iyi örnek Manyas Kuş Cenneti'ydi. 230 kuş türünün yaşadığı Manyas Kuş Cenneti'nde sanayi tesislerinin çevreyi kirletmesi sonucunda, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından bu Milli Park'a verilmiş olan uluslararası A sınıfı diplomanın iptal edilme tehlikesi, 1990'lı yıllarda birkaç kez ortaya çıktı.

1971 yılında İran'ın Ramsar kentinde imzalanan ve 24 Avrupa ülkesinin de onayladığı Su Kuşları Yaşam Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Sözleşmesi'ni Türkiye ancak 1992 yılında kabul etti. Türkiye'de birçok sulak alan kurutulma ve yerleşim nedeniyle tehlikeye girince burada yaşayan canlıların ve özellikle de kuşların varlığı tehlikeye düştü. Silifke Göksu deltasında kurulmak istenen havaalanı ve karides çiftliği burada yaşayan 310 kuş türünün yaşamını olumsuz etkileyecekti. Çevreci kuruluşların ve bölge halkının baskısıyla 1992 yılında bu projeden vazgeçildi. Ancak bölgedeki Hazine arazilerinin tarıma açılmasıyla yabanıl yaşam üzerindeki tehlikenin süreceği uzmanlar tarafından belirtildi. 1990 yılında özel koruma bölgesi ilan edilen Göksu Deltası'nı korumak için Doğal Hayatı Koruma Derneği bir proje başlattı.

Kayseri'de Sultansazlığı Kuş Cenneti de DSİ'nin 1980'de başlattığı kurutma ve drenaj çalışmaları nedeniyle büyük tehlike altındaydı. Hacettepe Üniversitesi'nden Prof. Dr. İlhami Kiziroğlu, Sultansazlığı'nda çevrenin ekolojik ve biyolojik sistemini tehdit eden bu çalışmalar durdurulmazsa, 255 kuş ve 201 bitki türünün yok olacağını açıkladı. Bu bölgede 1980 yılında 25-30 bin olan kuş sayısı, 1990'lı yılların başında 17 bine inmişti.

Dünyada yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan caretta türü deniz kaplumbağalarının korunması için Dalyan, Köyceğiz ve Kalkan bölgelerinde çalışmalar başlatıldı. Bu kaplumbağaların ürediği ve Ege ile Akdeniz kıyılarında yer alan 17 bölgede yapılaşma ve turizm tesisi kurulması nedeniyle bu hayvanların varlığı tehlikeye düşünce, Türkiye'de bunların korunması için geniş bir kampanya başlatıldı. Soyu tükenme tehlikesiyle karşılaşan ve dünyada yalnızca 500-800 arasında olduğu tahmin edilen Akdeniz foklarının yarısı ise Yunanistan ve Türkiye kıyılarında barınıyordu. Ege kıyılarındaki 100-150 fokun korunması için bir Ulusal Fok Komitesi oluşturularak Foça kıyılarındaki pilot bölgede bir proje başlatıldı.

Türkiye'de 200 binden fazla kuş türünün kışladığı ve dünyada soyu tükenmekte olan dikkuyruk nüfusunun % 70'inin barındığı Burdur Gölü de tehlike altındaydı. Türkiye'nin

Ramsar Sözleşmesi'nin kapsamına girebilecek beş sulak alanından biri olan bu gölün kenarında kurulması planlanan havaalanı ile Isparta Organize Sanayi Bölgesi'nin göldeki doğal dengeyi bozacağı endişesiyle bölge halkı ve Doğal Hayatı Koruma Derneği tarafından kampanya başlatıldı. Ancak Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel bu konuda kendisine DHKD'nin yaptığı başvuruyu "endişeye gerek olmadığını ve sanayileşmenin de gerekli olduğunu" belirterek yanıtladı.

1993 yılında dansçı ayıları kurtarmak için Uludağ Üniversitesi ile Dünya Hayvanlarını Koruma Derneği Bursa'da bir rehabilitasyon projesi başlattı. Bu proje ile toplanan ayıların burada kurulan barınaklarda iyileştikten sonra doğaya salınması amaçlanıyordu.

İmar uygulamaları ve Park Otel

1980'li yılların sonlarında gündeme gelen en önemli imar uygulamalarından biri turizm bölgeleriydi. 1990 yılında Bakanlar Kurulu'nun 18 yeri daha turizm bölgesi ilan etmesiyle 1982'den beri oluşturulan turizm bölgelerinin sayısı 142'yi buldu. Kentlerdeki ve turizm bölgelerindeki rantları artırmayı ve buralardaki imar yetkilerini yerel yönetimlerden alarak Turizm Bakanlığı'na vermeyi amaçlayan bu uygulama ile spekülasyon amaçlı imar değişiklikleri gündeme geldi. Bazen Ankara'da olduğu gibi bir otelin katsayısını artırmak için kentin merkezindeki dar bir bölgenin turizm bölgesi ilan edilmesi gibi örnekler, buradaki amacı ortaya koyuyordu. Böylece turizm bölgesi uygulamaları, büyük kentlerde 1980'li yıllarda ortaya çıkan büyük rantların kaynaklarından biri oldu.

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Çevre sorunlarını konu alan protesto hareketleri 1980'lerde muhalefetin önemli bir unsuru olmaya başladı.

Danıştay bu turizm bölgelerinden dava açılan on sekiz tanesinden dördü için yürütmeyi durdurma kararı verdi. 1993 yılına gelindiğinde İstanbul'da ilan edilen toplam 40 turizm bölgesinden bir bölümünün Danıştay tarafından iptal edilmesine karşılık yirmi üçünün varlığı hâlâ sürüyordu.

Son on yıldaki bazıları yasadışı olan imar uygulamalarına karşı tepkinin doruğa ulaştığı olay, Park Oteli'nin yasadışı olarak inşa edilen katlarının yıkılmasıydı. İstanbul'da Gümüşsuyu'nda yapımı süren Park Otel'in 33 katından yasadışı yapılan 7 katının yıkılması için İstanbul Büyükşehir Belediyesi, çevre halkının kurduğu Ayazpaşa Çevre Güzelleştirme ve Yaşatma Derneği ve İstanbul Mimarlar Odası büyük mücadele verdi. Danıştay'ın 1988 yılında verdiği kararın uygulanması, beş yıllık bir süreçten sonra ancak 1993 yılının

HAVA KİRLİLİĞİ

(1993 Ortalaması)

KÜKÜRTDİOKSİT *(mikrogram/m3)*		**PARTİKÜL MADDE (DUMAN)** *(mikrogram/m3)*	
Muğla (Yatağan)	320	Ağrı	232
Erzurum	276	Van	209
Ağrı	265	Bayburt	181
Çorum	249	Erzurum	159
Sivas	229	Diyarbakır	158
Kütahya	228	Sivas	156
Karaman	225	Kahramanmaraş	112
İstanbul	204	Kayseri	109
Kahramanmaraş	194	Tokat	103
Kırıkkale	183	Rize	103
Bolu (Düzce)	182	Adıyaman	102
Kayseri	182	Bolu (Düzce)	101
Bayburt	173	İzmir	100
Çankırı	171	Antalya	89
Eskişehir	166	İstanbul	87
Balıkesir	161	Kütahya	87
Nevşehir	158	Bursa (İnegöl)	85
Van	153	Aksaray	83
Adıyaman	152	Denizli	81
WHA (Dünya Sağlık Örgütü) Standardı	**125**	Ankara	80
		WHO Standardı	**70**

Kaynak: DİE, Çevre İstatistikleri.

Kasım ayında gerçekleşti. Aynı şekilde Dolmabahçe'de yapımı süren ve kamuoyunda Gökkafes olarak bilinen Süzer Oteli'nin de ilk başta 25 metre olması öngörülmüşken, bu izin 1987'de 134 metreye çıkarılmıştı. İnşaatın 1989 yılında mühürlenmesinden sonra açılan davalar sonucunda inşaatın 44 kat ve 165 metre olması yerine, son sekiz katının yıkılarak çevredeki binaların seviyesine indirilmesi kararlaştırıldı. Park Otel ve Süzer Oteli gibi 12 Eylül sonrası dönemin önemli rant yaratan iki uygulamasında kazanılan hukuk zaferleri vatandaşların içinde yaşadıkları çevreye sahip çıkmalarını göstermesi açısından çok önemliydi. İstanbul'da 800 yataklı otel yapılmak üzere ESKA Holding'e verilmesi kararlaştırılan Taşkışla binası, 1992 yılında Başbakan Süleyman Demirel'in müdahalesiyle tekrar İTÜ'ye tahsis edildi.

Türkiye'de kentte yaşayan yurttaşların çevrelerine sahip çıkarak doğal değerleri korumalarının önemli bir örneği de Ankara Güvenpark'ta yaşandı. 1986 yılında Ankara Büyükşehir Belediyesi'nin Güvenpark'ı 1500 otomobil alabilecek bir otopark ve çarşı yapma girişimlerine karşı örgütlenen insanlar, üç kişinin Danıştay'da açtıkları davada verilen yürütmeyi iptal kararı ile yasadışı uygulamalara ve kentin zaten az sayıdaki yeşil alanlarından birinin yok edilmesi çabalarına karşı büyük bir başarı sağladılar. Aynı şekilde Ankara'da Danıştay binası önündeki parkın ağaçlarının kesilerek bir otopark ve çarşı inşası yönündeki Belediye girişimlerine karşı Danıştay çalışanlarının 1986 yılında verdikleri mücadele de başarı ile sonuçlandı ve Zaferpark yok olmaktan kurtuldu.

Yasal gelişmeler ve örgütlenme

1993 yılında yürürlüğe giren Çevre Yasası'nda 1988 yılında değişiklik yapıldı ve böylece yasa ile çevrenin ancak kalkınma çabalarını olumsuz yönde etkilememesi durumunda korunacağı hükme bağlandı. Ayrıca 1985 yılında Çevre Kirliliğini Önleme Fonu Yönetmeliği, 1986 yılında Hava Kalitesinin Korunması Yönetmeliği, Gürültü Kontrol Yönetmeliği Gemi ve Deniz Araçlarına Verilecek Suçun Tesbiti Yönetmeliği, 1988 yılında Su Kirliliği Kontrol Yönetmeliği yürürlüğe girdi.

Çevre Yasası'nın öngördüğü Çevre Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği 10 yıllık bir gecikmeden sonra 1993 yılında çıkarıldı. Ancak bu yönetmeliğin birçok eksikleri olduğu ve bu yüzden çevrenin korunmasında etkili olamayacağı uzmanlar tarafından belirtildi. 1993 yılında Belediye Gelirleri Yasası'na eklenen bir maddeyle Çevre Temizlik Vergisi yürürlüğe konuldu. 1993 yılında DİE'nin hazırladığı Türkiye Katı Atık Envanteri ile, toplam 1990 belediyeden yalnızca 37 tanesinin Katı Atık Yönetmeliği'nin hükümlerine uygun biçimde katı atık toplama, depolama ve imha faaliyetinde bulundukları belirlendi. 1993 yılında İstanbul'da Ümraniye Çöplüğü'nde biriken metan gazının patlamasıyla 27 kişinin yaşamını yitirmesi, çöp sorununun ulaştığı boyutun ve yerel ve merkezi yönetimlerin tüm uyarılara karşın uygun çöp depo alanları bulmamakta ısrar etmelerinin bir sonucuydu. Mart 1993'te Mamak Çöplüğü'ndeki patlamada da iki kişi yaşamını yitirmişti.

1992 tarihinde yürürlüğe giren Katı Atık Kontrol Yönetmeliği'ne göre, depozito ve kota uygulamasıyla boş ambalaj kaplarının toplanması amaçlanmıştı. Pet ve PVC şişelerle, metal ve alüminyum kapların üretim ve dolumunun büyük bir bölümünü gerçekleştiren şirketlerin kurdukları ÇEVKO adlı vakfın depozito yerine kota uygulamasını seçmesi, bu kotaların tutturulmasının denetiminin zor olacağını ve bunun aslında firmaların ilgisizliğinden ve isteksizliğinden kaynaklandığını söyleyen çevreci kuruluşların eleştirilerine yol açtı.

1970'lerde ve özellikle de bu on yılın ikinci yarısında kurulan çevre örgütleri, siyasi mücadelenin yükselmesi nedeniyle fazla etkili olamadılar ve seslerini duyuramadılar. 1980 sonrasında yaşanan depolitizasyon ortamında ise belli konular ve projeler etrafında toplanan ve çevrenin korunması için kampanya yürüten sivil toplum örgütlenmelerinin sayısının hızla arttığı görüldü. Daha çok İstanbul, Ankara ve İzmir'de yoğunlaşan ve çevreye karşı artan ilgiden beslenen bu örgütlenmelerin ivme kazanması sonucunda 1988 Haziran'ında Yeşiller Partisi kuruldu.

Ülke içinde çeşitli eylemleri ile sesini duyuran Yeşiller Partisi uzun süre yönetim sorunları ile uğraşmak zorunda kaldı ve bu durum partinin etkinliğini azalttı. 1988 yılı hesaplarını Anayasa Mahkemesi'nin verdiği ihbara rağmen vermediği gerekçesiyle, Yeşiller Partisi 1993 yılında kapatıldı. Yeşiller Partisi Haziran 1993'te yaptığı Genel Kurulda fesih kararı almıştı. Böylece 1980'lerin sonlarında önemli bir yükseliş dönemi yaşayan çevreci muhalefet geniş, dağınık ve homojen olmayan yapısını 1990'ların ortalarına geldiğinde hâlâ koruyordu. Bu arada toplumda çevreci hareketin konumunun güçlenmesi ve bu konuda bir duyarlığın oluşması üzerine tüm siyasi partiler programlarında çevre konusuna yer vermeye başladılar.